卐 अनन्तशक्तिसम्पन्न श्री अनन्तजिनाय नमः 卐

આત્મવૈભવ

સમયસારના પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલી ૪૭ આત્મશક્તિ ઉપર
પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીનાં વિશિષ્ટ પ્રવચનો

: લેખક :
બ્ર. હરિલાલ જૈન
સોનગઢ

: પ્રકાશક :
શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

अनंतशक्तिसंपन्न श्री अनंतजिनाय नमः

આત્મવૈભવ

સમયસારના પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલી ૪૭ આત્મશક્તિ ઉપર
પૂ. કાનજીસ્વામીનાં વિશિષ્ટ પ્રવચનો

: લેખક :
બ્ર. હરિલાલ જૈન
સોનગઢ

: પ્રકાશક :
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

ॐ

શ્રી ચૈતન્યઋદ્ધિધારી સંતોને નમો નમઃ

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના દિવ્યધ્વનિમાંથી સાંપડેલ નિજાત્મવૈભવથી ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે શ્રી સમયસારજી શાસ્ત્ર કે જે અદ્વિતીય જગત્ ચક્ષુ છે તેની અપૂર્વ રચના કરી, સમર્થ ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે અનંત શક્તિમાન આત્માની અનંત શક્તિઓમાંથી ૪૭ શક્તિઓનું અલૌકિક વર્ણન સમયસારના પરિશિષ્ટમાં કર્યું. આ રીતે શ્રી સમયસારના રચયિતા તથા ટીકાકાર બંને ધર્મધુરંધર આચાર્ય ભગવંતોએ નિજાત્મવૈભવની અત્યંત પ્રસિદ્ધિ કરી. તેવી જ રીતે અપૂર્વ ચૈતન્યઋદ્ધિધારી પરમ પૂજ્ય આત્મજ્ઞ સંત શ્રી કાનજીસ્વામીએ સમયસારમાં વર્ણિત ૪૭ શક્તિઓનું ઊંડું અવગાહન કરીને સૂક્ષ્મ રહસ્યપૂર્ણ પ્રવચનો દ્વારા નિજાત્મવૈભવનિધાન ખુલ્લાં મૂક્યાં. જગત સમક્ષ આવાં અમૂલ્ય ચૈતન્યનિધાનની પ્રસિદ્ધિ કરવા બદલ તે સર્વ મહાત્માઓને અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર કરી તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

૪૭ શક્તિઓ ઉપરનાં આ પ્રવચનોનું અત્યંત ઉલ્લસિત ભાવે સંકલન કરીને બ્ર. શ્રી હરિલાલભાઈએ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પાસેથી સંપ્રાપ્ત કરેલ વૈભવ અતિ ખંત અને ચીવટપૂર્વક આ પુસ્તકમાં ઠાલવ્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

પાલેજનિવાસી સદ્ધર્મપ્રેમી શેઠશ્રી કુંવરજીભાઈના સ્મરણાર્થે તેમના સુપુત્રી તરફથી રૂા. ૪૦૦૧ તથા શ્રી આણંદજીભાઈના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્ની તરફથી રૂા. ૧૦૦૧ આ પુસ્તકની કિંમત ઘટાડવા માટે મળેલ છે તે બદલ તેમનાં સર્વ કુટુંબીજનોને ધન્યવાદ.

વળી, આ પુસ્તકનું સુશોભિત મુદ્રણ–કાર્ય અજિત મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી મગનલાલજી જૈને પૂરી સાવધાનીપૂર્વક કરી આપ્યું તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

આ 'આત્મવૈભવ' પુસ્તકમાં પ્રગટ કરેલો બહુ મૂલ્યવાન વૈભવ કે જેની પાસે જગતના સર્વ લૌકિક વૈભવો અત્યંત તુચ્છ ભાસે છે તેનો સંગ્રહ સૌ મુમુક્ષુઓ પોતાના હૃદયમાં કરો અને ચૈતન્યાનંદને આસ્વાદો એવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

સોનગઢ

સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ

આત્મવૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની
પ્રેરણા આપીને જેઓ
આ બાળકના જીવનમાં
મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા
છે
એવા સ્વાનુભવી સંતોને
પરમ ભક્તિપૂર્વક અર્પણ.

— હરિ.

'આત્મસ્વરૂપને પ્રસિદ્ધ કરનારા આ પ્રવચનો અદ્‌ભુત છે જૈનશાસનના અનેક રહસ્યોને, ખાસ કરીને આત્મઅનુભવના ઉપાયને ગુરુદેવે આ પ્રવચનોમાં ફરી ફરીને એવી રીતે ઘૂંટ્યા છે કે, શાંતચિત્તે તેનો સ્વાધ્યાય કરતાં ચૈતન્યપરિણતિ જાણે કે આત્મસ્વભાવની આસપાસ ઘૂમતી હોય... એવું લાગે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વનો મહિમા તો આ પ્રવચનોમાં સળંગપણે ભરપૂર છે... ચૈતન્યમહિમારૂપી દોરીના આધારે જ આ લેખમાળા ગૂંથાયેલી છે એટલે તેનો સળંગ સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવોને એવો ચૈતન્યમહિમા જાગે છે કે જાણે હમણાં જ તેમાં ઊતરીને તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી લઈએ... ખરેખર આ પ્રવચનો દ્વારા 'આત્મપ્રસિદ્ધિ'નો રાહ બતાવીને ગુરુદેવે આત્માર્થી જીવો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આ પ્રવચનોના લેખનમાં ઉપયોગ વખતે, તેમાં દર્શાવેલા ચૈતન્યમહિમાનું ફરી ફરીને ઘૂંટણ થતાં મારી આત્મરુચિને ઘણું પોષણ મળ્યું છે; અને એ રુચિ આગળ વધીને ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિના મારા પુરુષાર્થને સફળ બનાવો –એવી પરમકૃપાળુ ગુરુદેવના ચરણોમાં મારી નમ્રભાવે પ્રાર્થના છે.'

–'આત્મપ્રસિદ્ધિ' પુસ્તકના નિવેદનમાંથી લીધેલું ઉપરનું લખાણ આ 'આત્મવૈભવ' પુસ્તકને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે.

નિવેદન

જગતમાં જે કાંઈ સુંદરતા પવિત્રતા કે વિભુતા છે તે બધી તારા ચેતનમાં જ ભરી છે –એમ પોતાની આત્મપરિણતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરીને જગતને જેમણે દર્શાવ્યું એવા ભગવંત અર્હંતદેવને હૃદયમાં સ્થાપીને નમસ્કાર કરું છું; કુંદાકુંદાચાર્યદેવ તથા અમૃતચંદ્રાચાર્ય વગેરે મુનિભગવંતો –કે જેમણે નિજ–આત્મવૈભવ વડે જગતને આત્મવૈભવ દર્શાવ્યો તેમને, અને તેમની વાણીરૂપ જિનવાણીમાતાને નમસ્કાર કરું છું.

સમયસારમાં આચાર્ય ભગવાને 'જ્ઞાયકભાવ' દેખાડ્યો છે. જ્ઞાયકભાવ એટલે અનેકાન્તસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા. તે આત્માના 'જ્ઞાનમાત્રભાવ'માં સમાયેલો અનંતશક્તિરૂપ વૈભવ ૪૭ શક્તિના વર્ણન દ્વારા આચાર્યદેવે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ આત્મશક્તિઓ પૂ.ગુરુદેવને અતિશય પ્રિય છે; આજ સુધીમાં સમયસાર ઉપર ૧૪ વખત પ્રવચન પૂર્ણ થયા છે તથા બે વખત આ શક્તિઓ ઉપર જુદા પ્રવચનો થયાં છે, –એટલે કુલ ૧૬ વખત આ શક્તિઓ ઉપર વિસ્તૃત પ્રવચનો થયાં છે. તેમાં વીસ વર્ષ પહેલાં સં. ૨૦૦૪માં જે આઠમી વખત પ્રવચનો થયાં તે વિશિષ્ટ ચૈતન્યમસ્તીથી ભરપૂર હતાં; તે પ્રવચનો, તેમાં આગલા–પાછલા બીજા ચાર વખતનાં પ્રવચનોનો સાર ઉમેરીને, 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' પુસ્તકરૂપે અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે.

ત્યારબાદ જેમ જેમ ફરી ફરીને આ ૪૭ શક્તિઓ ઉપર પ્રવચન થતા ગયા તેમ તેમ તેનાં ગહન રહસ્યો વધુ ને વધુ ખૂલતા ગયા. તેમાં છેલ્લા (૧૪મી વખતના) પ્રવચનો ખૂબાખૂબ આત્મમહિમાથી ભરપૂર હતાં; –તે જ પ્રવચનો ગુરુદેવની પ્રેરણા ઝીલીને આ 'આત્મવૈભવ'રૂપે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પ્રવચનો દરમિયાન થયેલ તે વિષયને લગતી ચર્ચા વગેરે પણ આમાં ઉમેરી દીધેલ છે.

પૂ. ગુરુદેવના શ્રીમુખે આ પ્રવચનોના શ્રવણ વખતે તો પરમ ઉલ્લાસ અને બહુમાન જાગતા જ હતા, તે ઉપરાંત આ પ્રવચનોને પુસ્તકારૂઢ કરતી વખતે દોઢ વર્ષ સુધી આત્મશક્તિઓનું ઘણું ઘણું ઘોલન થયું, બધા પડખેથી તેને વિચારતાં ગુરુદેવના હૃદયના વધુ ને વધુ ગહન રહસ્યો સમજાતા ગયા... ને આ શક્તિસ્વભાવોનું કેટલું ઊંડું ગહન મથન કરી કરીને ગુરુદેવે તેના ભાવો ખોલ્યા છે –તે દેખીને આશ્ચર્ય સહિત પરમ ભક્તિથી હૃદય ખીલી ઊઠતું ને એના વેદન માટે આત્મા ઝણઝણી ઊઠતો ! ગુરુદેવને

આ આત્મશક્તિઓ કેટલી પ્રિય છે ! –આ આત્મવૈભવ કેટલો વહાલો છે –તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે કે હંમેશાં પરોઢિયે ચારેક વાગ્યે જાગીને ગુરુદેવ અંતરમંથનરૂપે જે સ્વાધ્યાય– મનન કરે છે તેમાં નિયમિતરૂપે દરરોજ આ ૪૭ શક્તિઓનું પર્યટન તેઓશ્રી કરે છે; માત્ર પર્યટન જ નહિ પણ, ‘હજીયે આના ઊંડાણમાંથી કંઈક નવું નવું રહસ્ય નીકળશે’ એવી લગનીથી વધુ ને વધુ ઊંડું મંથન કરે છે ને કોઈ કોઈવાર તેમાંથી અપૂર્વ ભાવો ઉલ્લસી જાય છે.

ગુરુદેવને પરમ પ્રિય એવી આ આત્મશક્તિનાં પ્રવચનો જલ્દી પ્રકાશિત થાય ને જગતના જીવો આત્મવૈભવને જાણે એ માટે પણ ગુરુદેવને ખૂબ જ લગન હતી; પદ્મપ્રભમુનિરાજને જેમ નિયમસારની ટીકા માટે ફરી ફરી મનમાં ઘોળાતું હતું તેમ ગુરુદેવને પણ આ આત્મશક્તિઓની પ્રસિદ્ધિ માટે ફરી ફરી ઘોલન થતું હતું; વારંવાર તેઓ તે માટે પરમ વાત્સલ્યભરી પ્રેરણા આપતા. જો કે આ કાર્ય ઘણું મોટું હતું ને તે વખતની પરિસ્થિતિ અનુસાર મારી અલ્પ શક્તિ જોતાં આટલા મોટા કાર્યની જવાબદારી માથે લેવાની હિંમત ચાલતી ન હતી; પરંતુ, એકવાર ગુરુદેવના શ્રીમુખથી ‘આ શક્તિઓ હરિભાઈના હાથે લખાય તો સારું’ એવા કૃપા ભરેલા ઉદ્‌ગાર સાંભળીને, મારામાં આ કાર્ય માટે હિંમત જાગી, ગુરુદેવના એક વાક્યે મને અપાર શક્તિ આપી, ને મેં ઉલ્લાસથી મારી શક્તિને આ કાર્યમાં કેન્દ્રિત કરીને જેમ બને તેમ વેલાસર પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય તે માટે પ્રયત્ન કર્યો. આ કાર્યને ગુરુદેવનું જ એક ઉત્તમ કાર્ય સમજીને અતિશય ભક્તિપૂર્વક સર્વાંગ સુંદર બનાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ પ્રવચનમાં ગુરુદેવના ભાવો સંપૂર્ણપણે જળવાઈ રહે તેની મેં પૂરી ચીવટ રાખી છે. જ્યારે આ પુસ્તકનું તૈયાર થયેલું લખાણ વાંચી દેવા ગુરુદેવને વિનંતી કરી ત્યારે ગુરુદેવે કૃપાપૂર્વક સંમતિ આપતાં કહ્યું કે ‘તમારું લખેલું છે એટલે વાંચવાની જરૂર નથી, છાપવાનું ચાલુ કરાવી દ્યો.’

ગતવર્ષે માગશર સુદ ૧૨ના જ્યારે ગુરુદેવ પાલેજ–જિનમંદિરના દશવર્ષીય મહોત્સવ પ્રસંગે પાલેજ બિરાજતા હતા ત્યારે મંગલ મૂરત તરીકે આ પુસ્તકનો પહેલો ફોર્મ ત્યાં મોકલેલ, તેને જોઈને ગુરુદેવે ઘણી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. જો કે ગત વૈશાખ માસમાં જન્મજયંતી પ્રસંગે આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરી દેવાની ભાવના હતી, પરંતુ તે દરમિયાન યાત્રા–પ્રવાસમાં જયપુરઉત્સવ બયાનામાં, જીવંતસ્વામી સીમંધરનાથની પ્રાચીન પ્રતિમાના દર્શન, શિખરજીતીર્થની યાત્રા વગેરે મહાન પ્રસંગોમાં પૂ. ગુરુદેવની સાથે

જ પ્રવાસનો મહાન લાભ મહા ભાગ્યે મને પ્રાપ્ત થયો... એટલે તે દરમિયાન છએક માસ આ કાર્ય વિલંબમાં પડ્યું. સોનગઢ આવ્યા પછી આ કાર્ય ઝડપભેર એકધારું ઊપડ્યું... ગુરુદેવની પણ પ્રેરણા મળી... ને ગુરુદેવની કૃપાના પ્રતાપે આજે આ 'આત્મવૈભવ' આપણને મળી રહ્યો છે... મને પોતાને પણ કલ્પના ન હતી કે આત્મવૈભવનું સંકલન આટલું સુંદર ભાવભીનું થશે ! ખરેખર, મહાત્માઓની મીઠી નજર જે કાર્યમાં પડે છે તે કાર્ય અતિસુંદર બની જાય છે. –મહાત્માઓનો એવો જ કોઈ પ્રભાવ છે. આજે આ 'આત્મવૈભવ' દેખીને, અને એ રીતે ગુરુદેવના આ કાર્યની પૂર્ણતા દેખીને મને એવી પ્રસન્નતા થાય છે કે ગુરુપ્રતાપે હવે જાણે મારું આત્મવૈભવ સાધવાનું કાર્ય પણ પૂરું થવાની તૈયારી જ હોય ! હે ગુરુદેવ ! આપશ્રીના મંગલ આશીર્વાદ-પ્રતાપે હું મારો આત્મવૈભવ સાધું –એ જ પ્રાર્થના.

વીર સં. ૨૪૯૪ માગશર સુદ એકમ — બ્ર. હરિલાલ જૈન.

સોનગઢ

આત્મવૈભવ –સૂચીપત્રક

ક્રમાંક	વિષય	પાના નં.
卐	મંગલાચરણ	૨
❦	અનંતશક્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત	૩
૧.	જીવત્વશક્તિ	૧૨
૨.	ચિતિશક્તિ	૨૬
૩.	દૃશિશક્તિ	૩૭
૪.	જ્ઞાનશક્તિ	૪૩
૫.	સુખ શક્તિ	૫૨
૬.	વીર્ય શક્તિ	૬૩
૭.	પ્રભુત્વ શક્તિ	૮૫
૮.	વિભુત્વ શક્તિ	૧૧૬
૯.	સર્વદર્શિત્વશક્તિ	૧૨૬
૧૦.	સર્વજ્ઞત્વશક્તિ	૧૩૪
૧૧.	સ્વચ્છત્વશક્તિ	૧૫૦
૧૨.	પ્રકાશશક્તિ	૧૫૯
૧૩.	અસંકુચિતવિકાસત્વશક્તિ	૧૭૩
૧૪.	અકાર્યકારણત્વશક્તિ	૧૭૯
૧૫.	પરિણમ્ય-પારિણામકત્વશક્તિ	૧૯૨
૧૬.	ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વશક્તિ	૨૦૨
૧૭.	અગુરુલઘુત્વશક્તિ	૨૧૦
૧૮.	ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવશક્તિ	૨૧૬
૧૯.	પરિણામશક્તિ	૨૩૫
૨૦.	અમૂર્તત્વશક્તિ	૨૪૪
૨૧.	અકર્તૃત્વશક્તિ	૨૫૪
૨૨.	અભોક્તૃત્વશક્તિ	૨૭૧

ક્રમાંક	વિષય	પાના નં.
૨૩.	નિષ્ક્રિયત્વશક્તિ	૨૮૪
૨૪.	નિયતપ્રદેશત્વશક્તિ	૨૮૮
૨૫.	સ્વધર્મવ્યાપકત્વશક્તિ	૨૯૩
૨૬.	સાધારણ–અસાધારણ–સાધારણાસાધારણ ધર્મત્વશક્તિ	૨૯૯
૨૭.	અનંતધર્મત્વશક્તિ	૩૦૩
૨૮.	વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિ	૩૦૭
૨૯–૩૦.	તત્ત્વશક્તિ; અતત્ત્વશક્તિ	૩૧૧
૩૧--૩૨.	એકત્વશક્તિ; અનેકત્વશક્તિ	૩૧૯
૩૩–૩૪.	ભાવશક્તિ; અભાવશક્તિ	૩૨૬
૩૫–૩૬.	ભાવઅભાવશક્તિ; અભાવભાવશક્તિ;	૩૩૭
૩૭.	ભાવભાવશક્તિ	૩૫૨
૩૮.	અભાવઅભાવશક્તિ	૩૫૮
૩૯.	ભાવશક્તિ	૩૬૯
૪૦.	ક્રિયાશક્તિ	૩૮૦
૪૧	કર્મશક્તિ	૩૮૬
૪૨.	કર્તૃશક્તિ	૩૯૯
૪૩.	કરણશક્તિ	૪૦૯
૪૪.	સંપ્રદાનશક્તિ	૪૧૫
૪૫.	અપાદાનશક્તિ	૪૨૩
૪૬.	અધિકરણશક્તિ	૪૨૯
૪૭.	સંબંધશક્તિ	૪૩૫
	પ્રવચનની પૂર્ણતાના જયજયકાર...	૪૪૧
卐	લેખની પ્રશસ્તિ... અંતમંગલ...	૪૪૨

ॐ

अनंतशक्तिसंपन्न श्री अनंतजिनाय नमः

આત્મવૈભવ

સમયસારના પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલી ૪૭ આત્મશક્તિ ઉપર
પૂ. કાનજીસ્વામીનાં વિશિષ્ટ પ્રવચનો

: લેખક :
બ્ર. હરિલાલ જૈન
સોનગઢ

ॐ

સંપૂર્ણ આત્મવૈભવધારી નેમિનાથજિનાય નમઃ
નેમવૈરાગ્યધામ–સહસ્ત્રામ્રભવનમાં આત્મવૈભવનું મંગળાચરણ

(સં. ૨૪૯૨ વૈશાખ વદ બીજ)

હે પ્રભો, આખા સંસારથી ઉદાસીન થઈને આત્મવૈભવ ખોલવા આપ અહીં – ગીરનારના આ સહસ્ત્રમ્રવનમાં પધાર્યા; અંતરમાં જોયેલા નિજાત્મવૈભવનું, મુનિ થઈને આપ પ્રચૂર સંવેદન કરવા લાગ્યા, ને પછી આ જ વનમાં શુદ્ધોપયોગની ઉગ્ર ધારા વડે ક્ષપકશ્રેણીમાં આરૂઢ થઈ આપે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું, મહા આનંદ પ્રગટ કર્યો; આત્માનો સમસ્ત વૈભવ આપને પ્રગટી ગયો. અહા, એ આત્મવૈભવની શી વાત ?

સમયસારમાં ૪૭ શક્તિ દ્વારા અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે એ આત્મવૈભવનો અપાર મહિમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેને અનુસરીને, તે આત્મવૈભવનું વિસ્તૃત વિવેચન કરીને પૂ. કાનજીસ્વામી આત્મવૈભવની પ્રાપ્તિનો પંથ દેખાડી રહ્યા છે. આત્મવૈભવમાં સંપૂર્ણ પ્રગટવાના આપના આ શાંતધામમાં હું પણ એ આત્મવૈભવને ભાવું છું – ચિંતવું છું.

અહા, કેવું આ ઉપશાંતધામ ! ને કેવો અચિંત્ય ચૈતન્યવૈભવ ! જે સ્થાનમાં આત્મવૈભવ સાધવા માટે આપે અંતરમાં લીન થઈને મુનિપણું પ્રગટાવ્યું ને પછી ઉગ્ર સાધના વડે જ્યાં આપે સંપૂર્ણ આત્મવૈભવને ખોલ્યો તથા જ્યાં દિવ્યધ્વનિ દ્વારા કરોડો–અબજો જીવનોને એ આત્મવૈભવ દેખાડ્યો, એવા આ દીક્ષાકલ્યાણક અને જ્ઞાનકલ્યાણકના ધામમાં આપે દર્શાવેલો આત્મવૈભવ ખોલવાની શરૂઆત થાય છે. અંતરના મારા ભાવમાં ને બહારમાં આ લેખનમાં –બંને રીતે ‘આત્મવૈભવ’ને શીઘ્ર પૂર્ણ કરવા હે નેમિજિનેન્દ્ર ! હું આપને મારા હૃદયમાં સ્થાપું છું.

મહામંગલરૂપ આ ‘આત્મવૈભવ’ સ્વ–પરનું કલ્યાણ કરો.

ॐ

अनंतशक्तिसंपन्न श्री अनंतजिनाय नमः

આત્મવૈભવ

સમયસારના પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલી ૪૭ આત્મશક્તિ ઉપર
પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીનાં વિશિષ્ટ પ્રવચનો

અનંતશક્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત

આચાર્ય ભગવાને આ સમયસારમાં 'જ્ઞાયકભાવ' કહીને આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાવ્યું છે. ઘણા અલૌકિક પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ 'જ્ઞાનમાત્ર' કહીને ઓળખાવ્યું છે. તે જ્ઞાનમાત્ર આત્માને સ્વસન્મુખી જ્ઞાનલક્ષણ વડે અનુભવમાં લેતાં તે અનુભવમાં એકલું જ્ઞાન જ નથી આવતું પણ જ્ઞાન સાથે આનંદ, પ્રભુતા, વીર્ય, અસ્તિત્વ વગેરે અનંત ધર્મો સહિત આત્મા અનુભવમાં આવે છે; એ રીતે જ્ઞાનમાત્ર આથ્મા અનેકાન્તસ્વરૂપ છે.

આવા અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન સાથે કેવી કેવી શક્તિઓ ભેગી પરિણમે છે તેનું આચાર્યદેવે અદ્‌ભુત વર્ણન કર્યું છે; આત્માની અનંતશક્તિનો વૈભવ ખુલ્લો કરીને બતાવ્યો છે. જેણે આત્માને જાણવો હોય, જેણે સુખી થવું હોય ને આ ભવભ્રમણનાં દુઃખથી છૂટવું હોય તેણે અનંતશક્તિના વૈભવવાળા આત્માને ઓળખવો જોઈએ. એકેક આત્મા પોતાની અનંત શક્તિથી ભરેલો ભગવાન છે.

આત્મામાં અનંત શક્તિઓ એકસાથે રહેલી છે અને તેની પર્યાયો ક્રમેક્રમે થાય છે. અનંત શક્તિમાં દરેક શક્તિની પર્યાય વર્તે છે – તે અપેક્ષાએ તો અનંત શક્તિની

અનંત પર્યાયો એકસાથે જ છે, કાંઈ પહેલાં થોડીક શક્તિની પર્યાય પરિણમે ને પછી બીજી શક્તિની પર્યાય પરિણમે – એવો શક્તિના પરિણમનમાં ક્રમ નથી, એકસાથે જ બધી શક્તિઓ પરિણમે છે; પરંતુ, એક ગુણની ત્રણકાળ સંબંધી જે અનંત પર્યાયો છે તે બધી પર્યાયો એકસાથે જ થઈ જતી નથી પણ ક્રમેક્રમે થાય છે. આ રીતે અક્રમરૂપ એકસાથે રહેલા જ્ઞાન–આનંદાદિ અનંત ગુણો, અને તેની ક્રમેક્રમે થતી નિર્મળ પર્યાયો – આવા ગુણ-પર્યાયોનો આખો પિંડલો જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષિત થાય છે, ને તેને જ આત્મા કહીએ છીએ. જ્ઞાનલક્ષણ વડે જે લક્ષિત થાય તેને આત્મા કહેવાય.

જ્ઞાનલક્ષણ વડે જડ કે પરચીજ લક્ષિત થતી નથી;

જ્ઞાનલક્ષણ વડે રાગ લક્ષિત થતો નથી;

જ્ઞાનલક્ષણ વડે માત્ર એકગુણ લક્ષિત થતો નથી;

જ્ઞાનલક્ષણ વડે અનંત ગુણ-પર્યાયોનો શુદ્ધ પિંડ લક્ષિત થાય છે.

જેને સ્વતંત્ર થવું હોય, પ્રભુતા પ્રગટાવવી હોય ને ધર્મ પ્રગટ કરવો હોય તેણે આવા ગુણ-પર્યાયવાળા પોતાના આત્માની કિંમત જાણવી જોઈએ. રાગ વગરના પોતાના અનંત ગુણ-પર્યાયથી પરિપૂર્ણ આત્માના વૈભવની કિંમત થાય તો પરની ને રાગની કિંમત ઊડી જાય, એટલે કે તેની રુચિ છૂટી જાય, ને રુચિનો વેગ આત્મસ્વભાવ તરફ વળી જાય –આ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે.

ભાઈ, વીતરાગી સંતો તને તારો આત્મવૈભવ દેખાડે છે. તારા આત્માનો અપાર વૈભવ, – જેનું પૂરું કથન સર્વજ્ઞની વાણી પણ ન કરી શકે, - આવા નિજવૈભવને જોવાનો ઉત્સાહ તો કર. સાચા હીરાને ઓળખે નહિ ત્યાં સુધી કાચના ઝબકારાની કિંમત લાગે; પણ જ્યાં સાચા હીરાને ઓળખે ત્યાં કાચના કટકાની કિંમત ઊડી જાય; તેમ આ ચૈતન્ય હીરો – જેમાં અનંત ગુણ-પર્યાયના પાસાની ચમક છે, તે શું ચીજ છે તેને જાણ્યા વગર અજ્ઞાનીને દેહાદિના સંયોગનું કે પુણ્યના ઝબકારાનું માહાત્મ્ય તથા અધિકતા ભાસે છે, પણ જો ચૈતન્ય હીરાનું સાચું માહાત્મ્ય જાણે એટલે કે પોતાના અપાર ચૈતન્યવૈભવને જાણે તો વિકારનું કે સંયોગનું માહાત્મ્ય રહે નહિ; એટલે પરિણતિ નિજસ્વભાવ તરફ વળતાં તેમાં નિર્મળ જ્ઞાન-આનંદનું પ્રગટ પરિણમન થાય; તેને 'આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો' એમ કહેવામાં આવે છે. પહેલાં પણ શક્તિરૂપે તો આવો આત્મા હતો જ, પણ જ્યાં સુધી અંતર્મુખ થઈને પોતે પોતાને અનુભવમાં ન લીધો ત્યાં સુધી તે અપ્રગટ હતો, ને અનુભવમાં લેતાં તે પ્રગટ–પ્રસિદ્ધ થયો. તે પ્રસિદ્ધ થયેલા આત્માની શક્તિનું આ વર્ણન છે; એટલે કે જ્ઞાનલક્ષણ વડે જે સ્વાનુભવમાં આવ્યો તે આત્માનો

વૈભવ કેવો છે તેનું આ વર્ણન છે.

દેહની ક્રિયાથી લક્ષિત થાય તે આત્મા નહિ;

રાગ લક્ષણ વડે લક્ષિત થાય તે આત્મા નહિ;

ગુણભેદરૂપી વિકલ્પ વડે લક્ષિત થાય તે આત્મા નહિ;

અંતરમાં વળેલા જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષિત થાય તે આત્મા.

આવા લક્ષ્યરૂપ આત્મામાં વિકાર નથી, સંયોગ નથી, શુદ્ધ અનંત ગુણ-પર્યાયો તેમાં સમાય છે. અનુકૂળ નિમિત્તના સંયોગો મને લાભ કરે ને પ્રતિકૂળ નિમિત્તોનાં ઘેરા મને નુકશાન કરે–એમ જેણે માન્યું તેણે આત્માની મહત્તાને ન જાણી પણ સંયોગની મહત્તા માની; તેણે સંયોગને પોતામાં માન્યા પણ સંયોગથી જુદા અનંત શક્તિસંપન્ન આત્માને ન જાણ્યો.

ભાઈ, આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહેતાં તેમાં કેટલો વૈભવ સમાય છે તેને જો તું જાણ તો તને પરનો–સંયોગનો–વિકારનો કે અલ્પતાનો મહિમા રહે નહિ, તેનો મહિમા છૂટીને આત્માના સ્વભાવનો મહિમા–રુચિ–દૃષ્ટિ જાગે ને અનંગુણની નિર્મળતા ખીલવા માંડે, એટલે કે મોક્ષમાર્ગ શરૂ થાય. પરના–વિકારના કે અલ્પતાના મહિમામાં અટકે ત્યાં સુધી પરિણતિ ત્યાંથી ખસીને સ્વભાવ તરફ કદી વળે નહિ.

અનંતગુણ હોવા છતાં આત્મામાં જ્ઞાનમાત્રપણું કઈ રીતે છે ? તેના ઉત્તરમાં ૪૭ શક્તિનું અલૌકિક વર્ણન કરીને આચાર્યદેવે 'જ્ઞાનમાત્ર'નું અનેકાન્તપણું સિદ્ધ કર્યું છે. આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહ્યો તે તો પરનો ને વિકારનો તેમાં અભાવ બતાવવા કહ્યું છે, પણ 'જ્ઞાનમાત્ર' કહેતાં તે સ્વપણે 'સત્' છે ને પરપણે 'અસત્' છે –એવું અનેકાન્તપણું આવી જ જાય છે. 'જ્ઞાનમાત્ર' આત્મા છે તે સ્વપણે છે ને પરપણે નથી. જો પરપણે પણ સત્ હોય તો પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર ન રહે, બીજાના અસ્તિત્વમાં તેનું અસ્તિત્વ ભળી જાય; અને જેમ પરપણે અસત્ છે તેમ જો સ્વપણે પણ અસત્ હોય તો આત્માનો અભાવ થઈ જાય. આ રીતે 'જ્ઞાનમાત્ર' કહેતાં તેમાં સત્પણું, અસત્પણું, વગેરે અનેક ધર્મો ભેગા છે એટલે 'અનેકાન્ત'ની સ્વયમેવ સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

આવું અનંતશક્તિવાળું પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ છે, પણ જીવે નિજસ્વરૂપ ને કદી લક્ષમાં લીધુ નથી. અનંત શક્તિવાળા પોતાના આત્માને જો એક સેકંડ પણ લક્ષમાં લ્યે તો અપૂર્વ કલ્યાણ થાય. અહીં જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં અનંત ધર્મો સમાયેલા છે, 'જ્ઞાનમાત્રભાવ'માં અનંત ધર્મોની સિદ્ધિ થઈ જાય છે તે અહીં સમજાવવું છે. ન સમજાય તેને એમ લાગે કે 'જ્ઞાન જ્ઞાન' કરે છે, પણ ભાઈ, 'જ્ઞાન'માં તો અનંતશક્તિઓનો

મોટો ખજાનો ભર્યો છે. એ અનંતગુણનો ખજાનો ખોલીને અહીં સંતો તને બતાવે છે.

ભાઈ, તારા આત્મામાં અનંતગુણો છે; તે દરેક ગુણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે, એક ગુણ બીજા ગુણરૂપે થઈ જતો નથી. છતાં 'જ્ઞાનમાત્ર' નિર્મળ ભાવમાં બધા ગુણોનો રસ એકસાથે સ્વાદમાં આવે છે. જ્ઞાન, આનંદ, જીવત્વ, પ્રભુત્વ, અસ્તિત્વ વગેરે શક્તિનાં કાર્ય જુદા જુદા છે; તેવી અનંત શક્તિઓ એક આત્મામાં એક કાળે એક ક્ષેત્રે રહેલી છે, તેમનામાં લક્ષણભેદે ભિન્નતા હોવા છતાં એક જ્ઞાનમાત્ર આત્માના અનુભવમાં તે બધી શક્તિઓ સમાઈ જાય છે. અહા, આત્માની શક્તિની શી વાત ! અચિંત્ય અનંત જેની તાકાત ! એકેક શક્તિ પણ બેહદ સ્વભાવના સામર્થ્યથી ભરેલી છે, ને એવી અનંત શક્તિના સામર્થ્યથી ભગવાન આત્મા ભરેલો છે.

આવો આત્મા સ્વાનુભવથી જ્યારે જ્ઞાનમાત્રપણે પરિણમે છે ત્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર પરિણમન અનંત શક્તિના નિર્મળ પરિણમનથી ભરેલું છે. એક સમયની જાણનક્રિયા અનંત ગુણોના ભાવોને સાથે લેતી પ્રગટે છે. આનંદ ને જ્ઞાન, સ્વચ્છતા ને પ્રભુતા, જીવત્વ ને કર્તૃત્વ–એવી અનંતી શક્તિઓ પરિણમનમાં એકસાથે ઉલ્લસે છે. પહેલા સમયે એક તે બીજા સમયે બીજી –એમ ક્રમે ક્રમે શક્તિઓ નથી પરિણમતી પણ એકસાથે બધી શક્તિઓ પરિણમે છે. તેથી આવા આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહેવા છતાં તેમાં અનંતધર્મરૂપ અનેકાન્તપણું સ્વયમેવ પ્રકાશે છે.

ભગવાન તીર્થંકરદેવ કહે છે કે અમારા જ્ઞાનમાં અનંતા ધર્મો જણાયા છતાં અમે આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહ્યો તેનું શું કારણ ? કે જ્ઞાનમાત્ર કહીને આખો આત્મા લક્ષગત કરાવ્યો છે. જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેના દ્વારા અનંતગુણવાળો આખો આત્મા પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો છે. તે જ્ઞાનમાત્ર આત્માના પરિણમનમાં અનંતગુણોનો વૈભવ એકસાથે પરિણમે છે. ભાઈ ! તારો આત્મવૈભવ તો જો પિતાનો વારસો શું છે તેની ઘરના ભંડારમાં તપાસ કરે છે, તો અહીં કેવળીભગવાન પરમપિતા તને તારા સ્વઘરનો ભંડાર બતાવે છે, તેને તો એકવાર પ્રેમથી દેખ ! તારો વૈભવ દેખતાં તને પરમ આનંદ થશે.

જેમ પિતા પોતાના સુપુત્રને વૈભવનો વારસો સોંપે ને પુત્ર હોંશથી તે સંભાળે; તેમ અહીં આત્માની અનંત શક્તિરૂપ વૈભવનો વારસો સર્વજ્ઞપિતા સાધકજીવરૂપી સુપુત્રોને સોંપે છે, ને સાધક જીવો પરમ પ્રેમથી આત્મવૈભવને સંભાળે છે. મુનિ તો મોટા નંદન છે, કેવળજ્ઞાનના મોટા દીકરા છે, ને સમકિતી તે કેવળજ્ઞાનનો નાનો દીકરો છે. ભલે નાનો, પણ છે તો સર્વજ્ઞનો વારસદાર ! સર્વજ્ઞપિતાની મૂડી તેણે જોઈ છે એટલે આત્માના અનંતગુણનો વૈભવ સ્વાનુભવથી તેણે જોયો છે. પિતાની મૂડી શું છે

તે જોવું નથી ને તેના વારસદાર થવું છે–તે કેમ બને ? તેમ તીર્થંકર પિતા સર્વજ્ઞદેવે અનંતશક્તિરૂપ જે આત્મવૈભવ કહ્યો છે તે વૈભવને જાણવો નથી ને તેના વારસદાર (મોક્ષમાર્ગી) થવું છે –એ કેમ બને ? ભગવાને પ્રગટ કરેલ અનંતશક્તિરૂપ આત્મવૈભવને જે જાણે તે જ ભગવાનનો ખરો નંદન કહેવાય, તે સર્વજ્ઞનો વારસદાર થયો અને હવે અલ્પકાળમાં પોતે સર્વજ્ઞ થશે. અહો, આત્માના વૈભવની આવી વાત સંતો સંભળાવે છે, તે સાંભળતા કોને ઉલ્લાસ ન આવે ?

હે ભાઈ, જ્ઞાનમાત્ર તારો આત્મા, તેમાં એકસાથે અનંત શક્તિઓ ઉલ્લસે છે; ઉલ્લસે છે એટલે પરિણમે છે. તે શક્તિઓને પ્રદેશભેદ નથી; આત્માના અસંખ્યપ્રદેશમાંથી અમુક ભાગમાં એક શક્તિ ને બીજી શક્તિ બીજા ભાગમાં – એમ તેમનામાં ક્ષેત્રભેદ નથી. દરેક શક્તિ આત્માના સર્વપ્રદેશોમાં ભરેલી છે, એટલે જે જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર છે તે જ આનંદનું ક્ષેત્ર છે, તે જ પ્રભુતાનું ક્ષેત્ર છે, તે જ વીર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ બધી શક્તિઓને એકક્ષેત્રપણું છે, જેમ ક્ષેત્રભેદ નથી તેમ કાળભેદ પણ નથી, એટલે એક શક્તિ પહેલાં પરિણમે ને બીજી શક્તિ પછી પરિણમે–એવો ભેદ તેમનામાં નથી. ક્ષેત્રે અને કાળે એકસાથે હોવાછતાં દરેક શક્તિનું કાર્ય (લક્ષણ) ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે લક્ષણભેદ છે અર્થાત્ કાર્યથી ભેદ છે, ભાવથી ભેદ છે. જો ભાવભેદ ન હોય તો ભિન્ન ભિન્ન અનંત શક્તિ સિદ્ધ ન થાય. જેમ કે જીવત્વશક્તિનું કાર્ય આત્માને ચૈતન્ય પ્રાણથી જીવાડવો તે; જ્ઞાનનું કાર્ય જાણવું; (કાર્ય કહો કે લક્ષણ કહો.) શ્રદ્ધાનું કાર્ય પ્રતીત કરવી; ચારિત્રનું કાર્ય લીનતા કરવી; વીર્યનું કાર્ય સ્વરૂપની રચના કરવી; સુખનું કાર્ય અનાકુળ શાંતિનું વેદન કરવું; પ્રભુતાનું કાર્ય સ્વતંત્રતાથી શોભવું; પ્રકાશશક્તિનું કાર્ય સ્વયં–પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ કરવો; – આ રીતે અનંત શક્તિઓને પરિસ્પર લક્ષણભેદ–કાર્યભેદ અથવા ભાવભેદ છે, પણ દ્રવ્યભેદ નથી, ક્ષેત્રભેદ નથી, કાળભેદ નથી.

આત્મામાં શક્તિઓ અનંતી હોવા છતાં તેનું ક્ષેત્ર તો અસંખ્યપ્રદેશી જ છે; અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્રમાં અનંતી શક્તિઓ રહેલી છે. અનંતીશક્તિને રહેવા માટે ક્ષેત્ર પણ અનંતુ જોઈએ– એવું કાંઈ નથી. નાનામાં નાના ક્ષેત્રવાળો જે એક પરમાણુ અથવા કાળાણુ તેનામાં પણ અનંતી શક્તિઓ રહેલી છે. જેટલી શક્તિઓ સિદ્ધ પરમાત્મામાં છે એટલી જ શક્તિઓ એકેક પરમાણુમાં છે; ભલે શક્તિની જાતમાં ફેર, પણ સંખ્યા બંનેમાં સરખી. – જેમકે આત્મામાં ચેતનશક્તિ છે તો પરમાણુમાં જડત્વશક્તિ છે; આત્મામાં અરૂપીત્વ છે તો પરમાણુમાં રૂપીત્વ છે. એમ જેટલી શક્તિઓ આત્મામાં છે તેટલી જ શક્તિઓ પરમાણુમાં છે. અહા, એકપ્રદેશી પરમાણુ તેમાં અનંતશક્તિઓ, –

કોઈ અચિંત્ય વસ્તુ-સ્વભાવ છે. એ તર્કનો વિષય નથી. જેનો પાર નથી એવું આકાશદ્રવ્ય, તેનામાં તેનું અસ્તિત્વ પૂરેપૂરું છે, તેમ આકાશના અનંતમા ભાગનો જે એકપ્રદેશી પરમાણુ તેનામાં તેનું અસ્તિત્વ પૂરેપૂરું છે; તે પણ અનાદિઅનંત પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વમાં રહેલો છે.

દરેક દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિરૂપ પોતપોતાનો વૈભવ છે, પણ અહીં તો ભગવાન આત્માના વૈભવની વાત છે. અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા અનંતગુણથી ભરેલો છે, અસંખ્યપ્રદેશી આત્મવસ્તુ તે ગુણી અને તેના સર્વક્ષેત્રમાં સર્વકાળે અનંતશક્તિરૂપ ગુણો રહેલાં છે.

પ્રશ્નઃ– આત્મા એક, તેને વળી અસંખ્યપ્રદેશો હોય ?

ઉત્તરઃ– હા; એ વસ્તુસ્થિતિ છે. જેમ અરૂપી આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેના પ્રદેશોમાં પરસ્પર ભેદ છે; જો એ પ્રકારનો પ્રદેશભેદ ન હોય તો અનંતપ્રદેશીપણું જ સિદ્ધ ન થાય. શાસ્ત્રમાં એનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છેઃ જેમ કે– આકાશમાં બે મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા છે, તો તે બંને મુનિઓનું ક્ષેત્ર એક છે કે જુદું ? જો એક ક્ષેત્ર હોય તો બે મુનિ જુદા ન રહે. અને જો બંને મુનિનું ક્ષેત્ર જુદું છે– એમ સ્વીકારો તો આકાશમાં ભેદકલ્પના સિદ્ધ થઈ ગઈ. તેમ અનંતગુણસ્વરૂપ જે એક અખંડ આત્મદ્રવ્ય, તેને અસંખ્યપ્રદેશીપણું છે, તે પ્રદેશોને એકબીજા વચ્ચે ભેદ છે (અર્થાત્ જે પહેલો પ્રદેશ છે તે બીજો પ્રદેશ નથી– એવો ભેદ છે), પણ અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહેલી જે અનંતશક્તિઓ તેમનામાં પરસ્પર પ્રદેશભેદ નથી. જ્યાં જાણવાની શક્તિ છે ત્યાં જ સુખનું વેદન છે, પ્રભુતા પણ ત્યાં જ છે,– એમ બધી શક્તિ એકક્ષેત્રે રહેલી છે. જે જ્ઞાનશક્તિ છે તે જ કાંઈ સુખશક્તિ નથી, પણ જ્યાં જ્ઞાનશક્તિ છે ત્યાં જ સુખશક્તિ છે, એટલે અનંતશક્તિઓમાં આ રીતે ભાવ અપેક્ષાએ ભેદ હોવા છતાં ક્ષેત્રઅપેક્ષાએ ભેદ નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ છે.

ભાઈ, આ જે કાંઈ કહેવાય છે તે બધા પ્રકારો તારા આત્મામાં જ છે. આ કાંઈ દૂર દૂરની બીજા કોઈની વાત નથી પણ–'मेरो धनी नहि दूर दिसन्तर, मोहिमें है मोहि सूझत नीके' આત્માના સ્વરૂપમાં જે વૈભવ ભર્યો છે તેની આ વાત છે ને સ્વસંવેદન વડે જ્ઞાનીને તે સ્પષ્ટ ભાસે છે. સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેવું આત્માનું સ્વરૂપ છે. (એ વાત ૧૨મી પ્રકાશશક્તિમાં બહુ સરસ આવશે.)

જેમ ઊંચી જાતના ચોક્ખા પાકવા માટે તેને યોગ્ય ક્ષેત્ર હોય, તેમ જ્યાં કેવળજ્ઞાન અને અનંત આનંદના ચોખા પાક પાકે તે ક્ષેત્ર ક્યું ? કે અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા એવું ખેતર છે કે જેમાં અનંત આનંદની રેલમછેલ પાકે ને જેમાં કેવળજ્ઞાનનાં પાક પાકે. શરીર કે વિકારી પુણ્ય-પાપના ભાવ તે કાંઈ આનંદ પાકવાનું ક્ષેત્ર નથી. હે જીવ !

અનંતા જ્ઞાન – આનંદના પાક પાકવાનું ધામ જે તારો અનંત શક્તિસંપન્ન આત્મા-તેના સ્વક્ષેત્રમાં એકાગ્ર થતાં તારી પર્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન – જ્ઞાન ને આનંદના અપૂર્વ ફળ પાકશે; અનંત ગુણસંપન્ન આત્માના લક્ષે સમયે – સમયે વ્યવહારના અભાવરૂપ ને નિશ્ચયના પરિણમનરૂપ પાક પાકે છે. એ જ મોક્ષમાર્ગ છે ને એ જ ધર્મ છે.

આનંદના પાક ક્યાં પાકે ? કેવળજ્ઞાનના પાક ક્યાં પાકે ? રત્નત્રયના પાક ક્યાં પાકે ? અસંખ્યપ્રદેશી આત્મપ્રદેશમાં જ એ બધા પાક પાકે છે. પણ એ માટે સ્વસન્મુખ રુચિનું સિંચન જોઈએ. ભાઈ, આ તારા સ્વક્ષેત્રની સ્વઘરની વાત છે. જેમ ઘરના ક્ષેત્રની ચારે દિશા બરાબર નક્કી કરે છે તેમ અનંતગુણથી ભરેલા તારા સ્વક્ષેત્રનું સ્વરૂપ ચારે પડખાથી નક્કી કર. તારા ગુણોની નિર્મળતા પ્રગટાવવા તારા સ્વક્ષેત્રમાં નજર કર ને તેમાં જ એકાગ્ર થા. બધુંય તારામાં જ ભર્યું છે, પરમાં ક્યાંય શોધવાની જરૂર નથી. બારોટ આવીને સાત પેઢીના બાપદાદાના વખાણ સંભળાવે ત્યાં ગૌરવ માને છે ને હોંશથી સાંભળે છે. અહીં સર્વજ્ઞભગવાનનાં ચોપડામાંથી સંતો તારા અનાદિ-અનંતકાળનો મોટો વૈભવ બતાવીને તને તારા ગુણગાન સંભળાવે છે તો તેનો મહિમા લાવીને ઉલ્લાસ પ્રગટ કર; એટલે તે વૈભવ પર્યાયમાં પણ પરિણમી જશે. – તેમાં તારી ખરી શોભા ને ગૌરવ છે.

ગુણનો વૈભવ ત્રિકાળ છે ને પર્યાયનો વૈભવ એક સમયનો છે; ગુણ ત્રિકાળ ને પર્યાય એક સમયની, છતાં ક્ષેત્ર બંનેનું સરખું છે. દ્રવ્ય – ગુણ ને પર્યાય એ બધાનું ક્ષેત્ર એક જ છે. દ્રવ્ય–ગુણનો આનંદ જ્યારે પર્યાયમાં પણ વ્યાપ્યો (એટલે કે પરિણમ્યો) ત્યારે ભાન થયું કે અહા! આવા આનંદનો આખો પિંડ હું છું. ને એવા એવા અનંતગુણનો પિંડ હું છું. નિર્મળ પરિણતિમાં એ અનંતગુણોનું પરિણમન એકસાથે ઉછળે છે.

કોઈ કહે કે, આત્મામાં જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું પરિણમન દેખાય છે પણ શાંતિનું કે આનંદનું પરિણમન દેખાતું નથી,–તો એની વાત સાચી નથી; એણે ગુણોને સર્વથા જુદા માન્યા; અનેકાન્તની એને ખબર નથી ને તેણે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણ્યો નથી. એક જ્ઞાનમાત્રભાવમાં તો અનંતગુણનું પરિણમન ભેગું જ છે, એટલે જ્ઞાનમાત્રભાવને જાણતાં તેમાં અનંતગુણનું નિર્મળ પરિણમન અને તેની પ્રતીતિ ભેગી આવી જ જાય છે. આ ભૂમિકા બાંધીને જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં જે અનંતશક્તિ ઊછળે છે તેનું હવે વર્ણન કરવું છે.

આત્મામાં સામર્થ્યથી તો અનંતશક્તિ છે તે સંખ્યાએ પણ અનંત શક્તિઓ છે. એક-બે-ત્રણ-ચાર એમ ક્રમે ક્રમે ગણવા બેસે તો અનંતકાળે પણ પૂરી ન થાય એટલી શક્તિઓ દરેક આત્મામાં છે. જ્ઞાનમાં જાણવાનું અનંતું સામર્થ્ય, શ્રદ્ધામાં પ્રતીતનું અનંતું

સામર્થ્ય, વીર્યમાં સ્વરૂપની રચનાનું અનંતું સામર્થ્ય,–એમ અનંત સામર્થ્યવાળી દરેક શક્તિ, ને એવી અનંત શક્તિનો પિંડ તે ભગવાન આત્મા; 'જ્ઞાનમાત્ર' કહેતાં આવી શક્તિવાળો આખો આત્મા ઓળખાઈ જાય છે. અરે, આવી અનંત શક્તિનો ધણી આત્મા તે પોતાની પ્રભુતા ભૂલીને, દીનપણે પરભાવમાં રખડતો થકો દેહ ધારણ કરી કરીને સંસારમાં ભટકી રહ્યો છે. તેને તેની શક્તિનો વૈભવ બતાવીને સંતો જગાડે છે કે હે જીવ! તું જાગ. તું વિકાર જેટલો પામર નથી પણ સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો પ્રભુ છો. તારી શક્તિના એક ટંકારે કેવળજ્ઞાન લે એવી તારી તાકાત છે; તેને તું સંભાળ. અનંત શક્તિઓ વચનથી તો કઈ રીતે કહેવાય? વિકલ્પમાં પણ જે નથી સમાતી તે વાણીમાં તો ક્યાંથી આવે? એકેક શક્તિ કહેવામાં એકેક સેકંડ જાય તોપણ અનંત શક્તિ કહેવામાં અનંત સેકંડ એટલે અનંતકાળ લાગી જાય.–પણ એટલું તો કોઈનું આયુષ્ય હોય નહિ, એટલા શબ્દો પણ જગતમાં નથી ને સાધકદશાનો એટલો લાંબો કાળ પણ નથી. એટલે ખાસ પ્રયોજનભૂત કેટલીક શક્તિઓ આચાર્યદેવે વર્ણવી છે, તેમાં અનંતશક્તિનો સાર સમાઈ જાય છે. સ્વસંવેદનથી આત્માનો જે મહિમા અનુભવમાં આવ્યો તે બધો વાણીમાં આવી ન શકે; વાણીમાં તો અમુક ઇશારા આવે. તેથી કહે છે કે જ્ઞાનમાત્રભાવમાં ઊછળતી કેટલીક શક્તિઓનું વર્ણન કરીએ છીએ. તેમાં સૌથી પહેલી શક્તિ જીવત્વશક્તિ!

(આ પ્રમાણે શક્તિઓના વર્ણનની ભૂમિકા થઈ.)

હે જીવ!

વીતરાગી સંતો તને તારો 'આત્મવૈભવ' દેખાડે છે, જેને જોતાં તને અપાર આનંદ થશે. જેમ મધુરી મોરલીના નાદે સર્પ ઝેરને ભૂલીને ડોલી ઊઠે, તેમ હે જીવ! આત્મશક્તિરૂપી મધુર મોરલીના નાદે સંતો તને કહે છે કે– તું જાગ... જાગ! તારી આત્મશક્તિની શી વાત!–જેને જાણતાં વિકારનું ઝેર ઊતરી જાય ને આનંદના અનુભવમાં આત્મા ડોલી ઉઠે–એવી આ ૪૭ શક્તિની મોરલી છે. આ તો વીતરાગે જાણેલી, વીતરાગે કહેલી ને વીતરાગ થવા માટેની આત્માના વીતરાગી વૈભવની વાત છે.

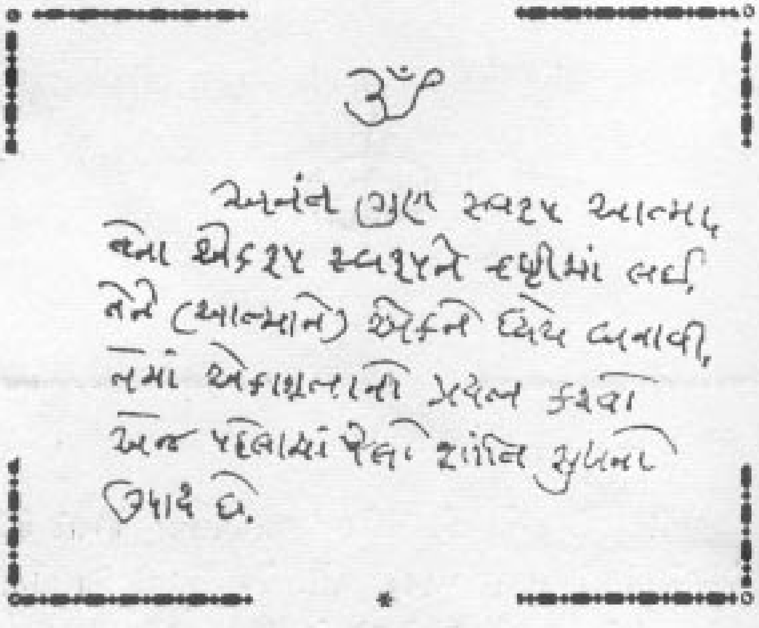
ૐ

અનંત ગુણ સ્વરૂપ આત્મા,
એના એકરૂપ સ્વરૂપને દ્રષ્ટિમાં લઈ,
તેને (આત્માને) એકને ધ્યેય બનાવી,
તેમાં એકાગ્રતાનો પ્રયત્ન કરવો
એજ પહેલામાં પહેલો શાંતિ સુખનો
ઉપાય છે.

ગુરુદેવના આ મંગલ હસ્તાક્ષર મુમુક્ષુને
આત્મધ્યાનની પ્રેરણા આપે છે

[૧]

જીવત્વશક્તિ

[आत्मद्रव्यहेतुभूतचैतन्यमात्रभावधारणलक्षणा जीवत्वशक्तिः]

અહા, આચાર્ય ભગવાને સ્વાનુભવનું ઘોલન કરી કરીને એકેક શક્તિ કાઢી છે, એકેક શક્તિના વર્ણનમાં સ્વાનુભવનો રસ રેડ્યો છે. આ તો વીતરાગી સંતોની વાણી ! આ 'આત્મભાષા' છે, વાણી તો જોકે જડ છે પણ આત્માના અનુભવનું નિમિત્ત લઈને નીકળેલી સંતોની ભાષા તે 'આત્મભાષા' છે. એના ભાવને જે સમજે તેને અપૂર્વ આત્મજીવન પ્રગટે.

જુઓ, આ પહેલા નંબરની શક્તિ !

ચૈતન્યમાત્ર ભાવપ્રાણને ધારણ કરવું તે જીવત્વશક્તિનું લક્ષણ છે. ચૈતન્યરૂપ ભાવ પ્રાણ વડે જ આત્મદ્રવ્ય સદા ટકી રહ્યું છે. ચૈતન્યપ્રાણ વડે જીવનું જીવન છે; એટલે આવા ચૈતન્યપ્રાણને ધારણ કરનારી જીવત્વશક્તિ છે. સ્વાનુભવગમ્ય જે જ્ઞાનમાત્ર આત્મા, તેના પરિણમનમાં આ જીવત્વશક્તિ પણ ભેગી જ છે. સૌથી પહેલું જ આત્માનું જીવન બતાવ્યું. અનંતશક્તિઓમાં કાંઈ નંબર કે ક્રમ નથી, તે તો બધી એકસાથે છે; પણ વર્ણનમાં ક્રમ પડે છે, તેમાં સૌથી પહેલી જીવશક્તિ છે.

આ સમયસારની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ પછી બીજી જ ગાથામાં જીવની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે–

जीवो चरित्तदंसणणाणट्ठिउ तं हि ससमयं जाण।

– આમ 'જીવ' થી શરૂઆત કરી હતી; જીવનું જીવન કેવું હોય તે આમાં બતાવ્યું છે. મંગલાચરણની ગાથામાં वंदित्तु 'सव्वसिद्धे' કહીને અનંત સિદ્ધભગવંતોને આત્મામાં સ્થાપ્યા, જ્ઞાનભૂમિમાં ઉતાર્યા. અમે અમારા જ્ઞાનમાં સિદ્ધને સ્થાપ્યા છે ને હે શ્રોતાઓ ! તમે તમારા જ્ઞાનમાં પણ સિદ્ધને સ્થાપીને આ સમયસાર સાંભળજો. જે જ્ઞાનમાં સિદ્ધને સ્થાપ્યા તે જ્ઞાનમાં વિકારની રુચિ રહી શકે નહિ. અનંતા સિદ્ધોને તારી જ્ઞાનપર્યાયમાં સ્થાપ, એટલે પર્યાયમાં રાગ નહિ રહે. આ રીતે સિદ્ધોને જ્ઞાનપર્યાયમાં રાખીને અમે સમયસાર દ્વારા શુદ્ધાત્મા કહેશું. એમ અપૂર્વ શરૂઆત કરીને શુદ્ધાત્મા બતાવતાં બતાવતાં હવે છેલ્લે તેની અનંતી શક્તિ બતાવીને પૂરું કરે છે.

આ પંચમઆરાના મુનિરાજ પંચમકાળના શ્રોતાઓને કહે છે કે અનંતા સિદ્ધોને જ્ઞાનમાં સમાવી દ્યે એવી મોટી તાકાત તમારી જ્ઞાનપર્યાયમાં છે. લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં જ્યારે કુંદકુંદાચાર્યદેવે वंदित्तु सव्वसिद्धे કહીને સિદ્ધોની સ્થાપના કરી ત્યારે જેટલા સિદ્ધભગવંતો હતા તેના કરતાં અત્યારે વીસ લાખ જેટલા સિદ્ધો વધી ગયા છે. પણ જાતિપણે બધા સિદ્ધભગવંતો સરખા જ છે. એ બધાય સિદ્ધભગવંતોને જ્ઞાનમાં ઉતારીને તું તારા આત્માને પણ તેવા સ્વરૂપે દેખ. તારો આત્મા સિદ્ધ જેવો છે; એની હા પાડજે, ના પાડીશ નહિ.

આવડા નાના (મતિ-શ્રુત) જ્ઞાનમાં સિદ્ધ સમાય ? –તો કહે છે કે હા; તે જ્ઞાન સ્વભાવસન્મુખ થતાં અનંત ગુણોથી ભરેલો આખો આત્મા સિદ્ધ જેવો અનુભૂતિમાં સમાઈ જાય છે. એક સમયનું જ્ઞાન અનંત કેવળીને અને સિદ્ધને પ્રતીતમાં લઈ લ્યે છે. માટે

તારા જ્ઞાનમાં સિદ્ધને સ્થાપીને તું તારી શક્તિઓને પ્રતીતમાં લે.

જીવમાં એવી જીવન શક્તિ છે કે પોતાના ચૈતન્યભાવને ધારણ કરીને તે સદા જીવે છે. એટલે બીજો કોઈ તેને જીવાડે તો તે જીવે – એ વાત રહેતી નથી. જીવમાં પોતામાં ચૈતન્યભાવરૂપ જીવત્વશક્તિ ન હોય તો તે અજીવ થઈ જાય. પણ જીવ કદી અજીવ થતો નથી કેમ કે જીવત્વશક્તિ તેનામાં ત્રિકાળ છે. જીવત્વશક્તિ સર્વ ગુણોમાં વ્યાપેલી છે એટલે જીવત્વશક્તિએ અનંતગુણોને જીવન આપ્યું છે. આમ આત્માના એકેક ગુણમાં અનંત તાકાત છે; દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં તે વ્યાપે છે; ધ્રુવપણું ને ક્ષણિકપણું એવા ઉપાદાન વડે તે સ્વકાર્યને કરે છે; દરેક શક્તિમાં તેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે; દરેક શક્તિમાં કારણ-કાર્યપણું સમાય છે. આમ એકેક શક્તિ અનંત વૈભવથી ભરેલી છે ને એવી અનંત શક્તિથી ભગવાન આત્મા ભરેલો છે.

અહા, આચાર્યભગવાને સ્વાનુભવનું ઘોલન કરી કરીને એકેક શક્તિ કાઢી છે, એકેક શક્તિના વર્ણનમાં સ્વાનુભવનો રસ રેડ્યો છે. અહો ! કુંદકુંદાચાર્યદેવની શૈલી ! એમણે તો તીર્થંકરની વાણીને સમયસારમાં ઉતારી છે; ને હજાર વર્ષ પછી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ટીકા રચીને ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. દિગંબર સંતોની વાત જ કોઈ અલૌકિક છે.

જુઓ, આ એક જીવત્વશક્તિમાં કેટલા ભાવ ભરી દીધા છે! ચૈતન્યભાવને ધારણ કરવારૂપ જીવત્વ તે આત્મદ્રવ્યને કારણરૂપ છે, - એમ કહીને દ્રવ્યપ્રાણ કાઢી નાંખ્યા એટલે કે વ્યવહારજીવત્વ કાઢી નાખ્યું. દશ પ્રકારના દ્રવ્યાપ્રાણનું ધારણ તે આત્મિદ્રવ્યને કારણભૂત છે–એમ ન કહ્યું કેમ કે એ દ્રવ્યાત્મપ્રાણ વગર પણ આત્મદ્રવ્ય જીવતું રહે છે. અહા, દશ પ્રાણથી જીવવારૂપ વ્યવહારજીવત્વ તે ખરેખર આત્માનું જીવન જ નહીં, આત્માનું જીવન તો શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણથી જીવવું તે છે. - એ જ આત્માનું શાશ્વત જીવન છે.

શરીરને ધારણ કરીને જીવે કે આયુષ્યથી જીવે તે આત્મા, - તો કહે છે કે ના; તે આત્માની સાચી ઓળખાણ નથી. ચૈતન્યપ્રાણ વડે જીવે તે આત્મા, એ આત્માની સાચી ઓળખાણ છે. આ ચૈતન્યરૂપ ભાવપ્રાણ સિદ્ધમાંય છે. દ્રવ્યપ્રાણથી જીવે તે જીવ -એમ કહો તો સિદ્ધભગવાનમાં જીવત્વ જ સિદ્ધ ન થાય.–તે અજીવ થઈ જાય ! અહીં તો કહે છે કે દશપ્રાણને ધારવારૂપ વ્યવહારજીવત્વવાળો જીવ તે ખરેખર જીવ નથી. વાહ, જુઓ વ્યવહાર અભૂતાર્થ ને નિશ્ચય ભૂતાર્થ–એ વાત આ જીવત્વશક્તિના વર્ણનમાં પણ આવી જાય છે. વીતરાગી સંતોની એક જ ધારા ચાલી આવે છે.

આત્માના અનંત ધર્મોમાં જીવત્વ નામનો એક શાશ્વત ધર્મ છે, એટલે ચૈતન્યપ્રાણથી આત્મદ્રવ્ય શાશ્વત ટકેલું છે. આ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ ભાવપ્રાણ સિદ્ધમાય છે, ને એ જ સાચા જીવનનું કારણ છે.–આમ કહીને બધા વ્યવહાર કારણો કાઢી નાંખ્યા.

પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, વચન, કાયા, શ્વાસોશ્વાસ ને આયુ–એ દશ પ્રાણ જડ છે, તેના સંયોગથી જીવન અને તેના વિયોગથી મરણ–એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. ખરેખર એ જડ પ્રાણોથી આત્મા નથી જીવતો; અનંત ગુણ-સંપન્ન ભગવાન આત્માએ જડ પ્રાણોને પોતામાં કદી ધારણ કર્યા નથી; એનાથી તો તે જુદો જ છે. આત્માની અનંત શક્તિઓમાં, જડ પ્રાણોને ધારણ કરે એવી તો કોઈ શક્તિ નથી.

હવે, જડ પ્રાણ તો જાણે જુદા, અને તેને ધારણ કરવાની યોગ્યતારૂપ જે અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ તે પણ ખરેખર જીવનું મૂળ સ્વરૂપ નથી. પર્યાયમાં એક સમયની યોગ્યતારૂપ જે વ્યવહાર છે તે શુદ્ધદૃષ્ટિમાં અભૂતાર્થ છે; તેનાથી જીવે તે સાચું જીવન નહિ.

ભાવપ્રાણ એટલે શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ, તેને ધારણ કરનાર આત્મદ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ દેતાં પર્યાયમાં જ્ઞાન-દર્શન-સુખ વગેરે પ્રગટે છે, તે જીવનું સાચુ જીવન છે, ને તે જીવત્વ શક્તિનું ખરૂં કાર્ય છે. આવા જીવત્વથી જીવે તેને ખરો જીવ કહ્યો.

ભાઈ, આ તારા જીવતરની (એટલે કે જીવત્વની) વાત ચાલે છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપીને પરિણમે ત્યારે જીવત્વશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો કહેવાય.

જુઓ, આ જૈનદર્શનની વાત ! પર્યાયમાં અશુદ્ધતાની યોગ્યતા અને નિમિત્તરૂપ દશ જડ પ્રાણ–એવું વ્યવહાર જીવત્વ છે ખરૂં, પણ એને ખરેખર જીવ ન કહ્યો; શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણથી જીવે એવું જે નિશ્ચય જીવત્વ તેને જ જીવ કહ્યો. અને તે નિશ્ચયજીવનમાં વ્યવહારજીવનનનો અભાવ કહ્યો. આ રીતે વ્યવહારનો નિષેધ અને નિશ્રયનો આશ્રય કરવાની વાત આમાં આવી ગઈ; મોક્ષમાર્ગ આવી ગયો. એક સમયમાં અનંત સ્વભાવ-સામર્થ્ય થી ભરેલા દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ ગયું ત્યારે પર્યાયમાં મોક્ષમાર્ગરૂપ પરિણમન થયું; તેમાં અનંત ગુણનું પરિણમન ભરેલું છે.

જીવત્વશક્તિ એક, છતાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપક; એક જીવત્વના પરિણમનની સાથે જ અનંતગુણોનું પરિણમન વર્તી રહ્યું છે, પરંતુ વ્યવહારપ્રાણનું પરિણમન તેમાં વર્તતું નથી. –આમ અનેકાન્ત પ્રકાશે છે.

આત્મામાં આ જીવત્વ વગેરે શક્તિ તો અનાદિની છે, પણ તેના ભાન વગર તે પર્યાયમાં વ્યાપતી ન હતી. અજ્ઞાનીમાંય અનંત શક્તિઓ પરિણમે તો છે જ પણ તેને

તેનું ભાન નથી તેથી તેનું વિકારી પરિણમન થાય છે. ભાન કરતાં નિર્મળ પરિણમન થાય છે. એને 'સર્વગુણાંશ તે સમ્યકત્વ' કહેવાય છે. શુદ્ધ જીવત્વશક્તિવાળા આત્મસ્વભાવ ઉપર જ્યાં દૃષ્ટિ ગઈ ત્યાં પર્યાયમાં એવું નિર્મળ ચૈતન્યજીવન પ્રગટ્યું કે, અશુદ્ધપ્રાણથી કે દ્રવ્યપ્રાણના સંયોગથી જીવવાની દૃષ્ટિ છૂટી ગઈ, એટલે કે વ્યવહારનો આશ્રય છૂટી ગયો.

જડ પ્રાણ (શરીર-ઇન્દ્રિયો વગેરે)થી જીવને ઓળખાવવો તે તો 'અસદ્ભુત વ્યવહાર' છે એટલે કે ખરેખર જીવના સ્વરૂપમાં તેનો સદ્ભાવ નથી.

ભાવેન્દ્રિયો વગેરે અશુદ્ધ ભાવપ્રાણથી જીવને ઓળખાવવો તે 'અશુદ્ધ સદ્ભુત વ્યવહાર' છે, જીવમાં એક સમયની તેવી લાયકાત છે, પણ જીવના શુદ્ધસ્વરૂપમાં તે નથી.

ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવપ્રાણરૂપ જીવત્વથી જીવને ઓળખવો તે નિશ્ચય છે; અને તેની સન્મુખતાથી પર્યાયમાં ચૈતન્યનું જે નિર્મળ પરિણમન પ્રગટ્યું તે 'શુદ્ધ સદ્ભુત વ્યવહાર' છે.

આ રીતે એકેક શક્તિના વર્ણનમાં નિશ્ચય, વ્યવહાર વગેરે નયો પણ આવી જાય છે. એકેક શક્તિમાં અનંત રહસ્ય સમાય છે. આ તો આત્માનો અખૂટ વૈભવ છે, એને ખોલ્યા જ કરો તો પણ કદી ખૂટે તેમ નથી.

ભાઈ, આ તારા આત્માના 'ભાવ'ની વાત ચાલે છે. હીરા-માણેકનો ભાવ, સોનાનો ભાવ, અનાજનો ભાવ–એમ બધી વસ્તુના ભાવને તું જાણે છે, તો તારામાં તારો 'ભાવ' શું છે તેને તો જાણ. આત્માની નિજશક્તિ તે તેનો નિજ-ભાવ છે. અનંત શક્તિરૂપ નિજભાવથી ભરેલો ભગવાન આત્મા, તેની કિંમત એટલે કે તેનો મહિમા જીવે કદી જાણ્યો નથી. જો જાણે તો ઉપયોગ તેમાં વળ્યા વગર રહે નહિ. ભાઈ, વિકલ્પ વડે કે સંયોગ વડે તારી કિંમત આંકી શકાય એવો તું નથી. અનંત શક્તિનો ભાવ તારામાં છે; એકેક શક્તિના ભેદથી પણ તેનું લક્ષ થઈ શકતું નથી. પણ એકેક શક્તિની સાથે બીજી અનંત શક્તિઓ પરિણમી રહી છે, તે અનંતશક્તિના આખા પિંડને લક્ષગત કરવાની આ વાત છે. કેમ કે–

જ્યાં ચેતન ત્યાં અનંત ગુણ, કેવળી બોલે એમ;
પ્રગટ અનુભવ આત્મનો, નિર્મળ કરો સપ્રેમ... રે...
ચૈતન્યપ્રભુ ! પ્રભુતા તમારી ચૈતન્યધામમાં.

ગુણનો દરિયો ને સુખથી ભરીયો–એવો તું છો. તારી શક્તિ કેવડી ને તેનું કાર્ય

કેવડું તે લક્ષમાં લે; તો વિકારમાંથી ને પરમાંથી તારી દૃષ્ટિ હઠી જશે. શક્તિનું વર્ણન કરીને અહીં અનંતગુણનાં પિંડ જ્ઞાનમાત્ર આત્માની દૃષ્ટિ કરાવવી છે, અનુભવમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ કરાવવી છે. તેથી ટીકાનું નામ પણ 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' છે.

લોકો 'શક્તિ'ને પૂજે છે; મોરબી પાસે શનાળા ગામ છે ત્યાં સં. ૨૦૧૦માં ગયેલા, ત્યાં શક્તિમાતાનું મંદિર છે. અહીં કહે છે કે ભાઈ, ખરી શક્તિદેવીનું મંદિર તો તારો આત્મા છે; આત્માના એકેક ગુણમાં દૈવીશક્તિ છે. એ શક્તિદેવીને ભજ. ઈશ્વરપણું તો એનામાં જ છે. નિજશક્તિના સેવન વગર આત્માનું કલ્યાણ કદી ન થાય. જીવત્વરૂપ દૈવીશક્તિ વગર આત્મા એક ક્ષણ પણ જીવી ન શકે. આવી નિજશક્તિને ભૂલીને અજ્ઞાની લોકો ભ્રમથી બહારની દેવીને પૂજે છે, પણ એમાં કાંઈ કલ્યાણ નથી. નિજશક્તિથી ભરેલા ભગવાન આત્મદેવનું ભજન (શ્રદ્ધા-જ્ઞાન) કરતાં અપૂર્વ કલ્યાણ થાય છે.

(વીર નિર્વાણ સં. ૨૪૯૧ માગશર વદ ૪)

આ આત્મવસ્તુમાં અનંત શક્તિ છે; તે બધી શક્તિઓ આત્મા સાથે તાદાત્મ્યરૂપ છે એટલે કે અનાદિઅનંત એકરૂપ છે. આવા આત્મામાં અંતર-દૃષ્ટિ કરીને સ્વસન્મુખ પરિણમતાં પર્યાયમાં તે શક્તિની ખીલવટ થાય છે; તેનું આ વર્ણન છે.

અનંત શક્તિવાળો પરમેશ્વર આ આત્મા જ છે. તે પોતે પોતાને ધ્યેય બનાવતાં પર્યાયમાં ઈશ્વરતા પ્રગટે છે, શક્તિનું સત્ત્વ પર્યાયમાં વ્યક્ત થઈને પરિણમે છે. ભગવાન સર્વજ્ઞદેવને અનંત આત્મશક્તિ પ્રગટી ગઈ છે, ને એવો જ અનંતશક્તિસંપન્ન દરેક આત્મા ભગવાને જોયો છે, ને જગતને બતાવ્યો છે. ભાઈ, તું બીજાની શક્તિની મહત્તા માને છે પણ તારી અનંતશક્તિની મહત્તા તારામાં ભરી છે તેને તું જાણ ને વિશ્વાસમાં લે, તો સર્વજ્ઞ જેવી જ શક્તિઓ તારી પર્યાયમાં ખીલી જશે. અંદરમાં 'સત્' છે તેના વિશ્વાસે તે અનુભવમાં આવે છે. – આ ધર્મની રીત છે.

પ્રશ્ન :– આમાં ધર્મ ક્યાં આવ્યો !

ઉત્તર : ધર્મ એટલે આત્માની શક્તિરૂપ જે સ્વભાવ, તેનો વિશ્વાસ કરતાં તેમાંથી પ્રગટેલી જે નિર્મળદશા તે ધર્મ છે, મોક્ષમાર્ગ છે. અનંતશક્તિસંપન્ન પણ જ્ઞાનમાત્ર ભગવાન આત્મા, તેને સ્વસન્મુખી ઉપયોગલક્ષણ વડે લક્ષિત કરાવવા માટે આ વર્ણન

છે.

ભાઈ, એ તો પહેલે ધડાકે નક્કી કર કે પરદ્રવ્યને અને મારે કાંઈ સંબંધ નથી. મારો એકકેય અંશ પરમાં નથી, પરનો કોઈ અંશ મારામાં નથી. શરીરના રજકણમાં શું આત્મા રહે છે ? – ના; રાગપરિણામમાં શું આત્મા રહે છે ? – ના, તેનો તો અભાવ થઈ જાય છે. ભગવાન આત્મા તો પોતાની અનંતશક્તિમાં ને તેના નિર્મળ પરિણમનમાં રહે છે; એટલે કે 'જ્ઞાનમાત્રભાવ'માં જ તે સદાકાળ રહેલો છે. 'જ્ઞાનમાત્રભાવ'માં શોધે તો આત્મા મળે. વિકારમાં કે જડમાં શોધે તો આત્મા મળે નહિ.

જુઓ, આ આત્મકથા ! ભૂલેલા ભગવાનને કેમ શોધવો તેની આ રીત ! જેમાં પરમેશ્વરપણું ભરેલું છે એવા તારા સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કર તો તને પરમેશ્વરના ભેટા થાય, ને તારામાં જ પરમેશ્વરપણું પ્રગટે. જ્ઞાને પોતાના અંતરમાં ડોકિયું કરીને આત્માનું લક્ષ કર્યું ત્યાં જ્ઞાનનું સમ્યક્પરિણમન થયું; તે જ્ઞાનભાવની સાથે પરમ આનંદ, સુખ, શ્રદ્ધા, વીર્ય, પ્રભુતા વગેરે અનંત ભાવો પણ ભેગા જ પરિણમે છે. એવા અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્મા છે; 'જ્ઞાનપરિણતિ'માં તે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આવી જ્ઞાનપરિણતિ અભવ્યને કદી થતી નથી. તેનામાં જ્ઞાનગુણ અને તેનું પરિણમન છે તો ખરૂં, પણ આત્મામાં તન્મયતા વગરના એકાન્ત પરસન્મુખી પરિણામને 'જ્ઞાનપરિણતિ' કહેતા નથી. જ્ઞાન આત્માનું, અને આત્માને જાણે નહિ, – એને તો જ્ઞાન કોણ કહે ? જે પરિણતિ જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વળીને, તેમાં તન્મય થઈને, આત્માને જાણે તેને જ જ્ઞાનપરિણતિ કહીએ છીએ. જાણનારો પોતે જે જ્ઞાનમાં ન આવ્યો તે જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેતા નથી, તે અજ્ઞાન છે; તેમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ નથી. અહીં તો જે જ્ઞાનમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે તેની વાત છે.

અહો, આત્માની શક્તિની આ વાત ! તે ઉત્સાહથી સાંભળતાં અનાદિની મૂર્છા ઊતરી જાય – એવી છે. પુરાણમાં વિશલ્યાની વાત આવે છે, – તે નજીક આવતાં જ લક્ષ્મણની મૂર્છા દૂર થવા લાગી; તેમ શલ્યરહિત એવી વિશલ્યા જ્ઞાન પરિણતિ જ્યાં પ્રગટી ત્યાં બધા ગુણોમાંથી મિથ્યાપણાની મૂર્છા ઊતરી ગઈ ને બધા ગુણો સ્વશક્તિની સંભાળ કરતા જાગ્યા. વિશલ્યા પૂર્વભવમાં ચક્રવર્તીની પુત્રી હતી; એકવાર જંગલમાં અજગર તેને ગળી ગયો; તેનું અડધું શરીર અજગરના મુખમાં ને અડધું બહાર હતું. અજગરના મોઢામાંથી તેને છોડાવવા ચક્રવર્તીએ ધનુષ્યબાણ તૈયાર કર્યા, પણ વિશલ્યાના

જીવે તેને અટકાવતાં કહ્યું – પિતાજી ! હું તો હવે બચવાની નથી, મારા ખાતર અજગરને ન મારશો. આ પ્રકારના શુભ પરિણામના ફળમાં તે વિશલ્યાને એવી ઋદ્ધિ હતી કે તેના સ્નાનના જળના છંટકાવથી ગમે તેવું વિષ કે મૂર્છા ઊતરી જાય. આ વિશલ્યા તે લક્ષ્મણની પત્ની થનાર હતી. જ્યારે રાજા રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં રાવણની શક્તિના પ્રહાર વડે લક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈને ઢળી પડ્યા ને ચારેકોર હાહાકાર થઈ ગયો; રામચંદ્ર પણ હતાશ થઈ ગયા; હનુમાન વગેરે મોટામોટા વિદ્યાધર રાજકુમારો પણ બેઠા હતા. જો સવાર સુધીમાં આનો ઉપાય ન મળે તો લક્ષ્મણના જીવવાની આશા ન હતી. અંતે કોઈએ ઉપાય બતાવ્યો કે જો 'વિશલ્યાદેવી'ના સ્નાનનું જળ છાંટવામાં આવે તો લક્ષ્મણ બચી જાય. પછી તો તરત જ વિશલ્યાને તેડાવી; તે નજીક આવતાંવેંત લક્ષ્મણને લાગેલી રાવણની શક્તિ ભાગી, ને લક્ષ્મણજી પોતાની શક્તિ સહિત જાગ્યા. તેમ ચૈતન્યલક્ષણી લક્ષ્મણ એવો આ આત્મા, તે અનાદિથી નિજશક્તિને ભૂલીને મોહશક્તિથી બેભાન બન્યો છે, પણ જ્યાં શલ્યથી વિરહિત એવી નિઃશલ્ય–નિઃશંક શ્રદ્ધારૂપી સમ્યક્ત્વશક્તિ જાગી ત્યાં મોહશક્તિઓ ભાગી, ને ચૈતન્યલક્ષી ભગવાન આત્મા પોતાની અનંત શક્તિઓનાં સમ્યક્ પરિણમનથી જાગી ઊઠ્યો. અજ્ઞાનમાં આત્મશક્તિ મૂર્છાઈ ગઈ હતી, પણ જ્ઞાનપરિણતિ શલ્યરહિત થઈને જ્યાં જાગી ત્યાં તો મૂર્છા ભાગી ને અનંતશક્તિના ટંકાર કરતો આત્મા જાગી ઊઠ્યો, ને પોતાની પ્રભુતાનાં સામર્થ્યથી વિભાવરૂપી રાવણનો નાશ કર્યો.

હે જીવ ! આવી આત્મશક્તિઓ ઓળખાવીને સંતો તને જગાડે છે. તારું આત્મદ્રવ્ય કોઈ બીજાના આધારથી ટકેલું નથી, પણ તારી પોતાની જીવત્વશક્તિથી જ તારું આત્મદ્રવ્ય ટકેલું છે. પોતાના ચૈતન્યમાત્ર ભાવને ધારણ કરવારૂપ જીવત્વશક્તિથી આત્મા સદાય જીવપણે ટકે છે; આ જીવત્વશક્તિ આત્માને કદી અજીવ થવા દેતી નથી, તેને જીવપણે સદા જીવતો રાખે છે.

જ્ઞાન-દર્શન-સુખ ને સત્તા, તે આત્માના ભાવપ્રાણ કહેવામાં આવ્યા છે. આત્માના સ્વભાવમાં દ્રવ્ય-ગુણપણે તો તે ત્રિકાળ છે, ને પર્યાયમાં તે સમ્યક્પણે પ્રગટે તેની આ વાત છે. ત્રિકાળી સ્વભાવમાં છે તેનું લક્ષ કરતાં પર્યાયમાં પણ તેનું સમ્યક્પણે પરિણમન થઈ જાય છે. 'જ્ઞાનમાત્રભાવ' એટલે અનંતશક્તિવાળો આત્મા, તેની સન્મુખ થઈને તેનું જ્ઞાન કરતાં દ્રવ્ય-ગુણ જેવું જીવન પર્યાયમાં પ્રગટે છે. અનંતકાળથી પર્યાયમાં જે જીવન ન હતું તે પ્રગટ્યું, ને અનંતકાળથી જે ભાવમરણ થતું હતું તે ટળ્યું. અનંતગુણો

પર્યાયમાં જીવત્વરૂપ થયા, સમ્યક્‌પણે પ્રગટ્યા.

અહો, અંતરના પડખા ખોલીને ચૈતન્ય પરમાત્માને દેખવાની આ વાત છે. જેને આત્માની ગરજ હોય ને ભવનો ભય હોય તેને માટેની આ વાત છે. આત્મામાં ભરેલો સહજ અદ્‌ભુત ચૈતન્યવૈભવ ખુલ્લો કરીને સંતોએ આ સમયસારમાં દેખાડ્યો છે. જ્ઞાનની પર્યાયને અંતર્મુખ કરીને એ પરમ અદ્‌ભુત આત્મવૈભવ વેદાય છે.

જુઓ, આ વીતરાગી સંતોની વાણી ! આ 'આત્મભાષા' છે. ભાષા તો જો કે જડ છે પણ આત્માના અનુભવનું નિમિત્ત લઈને નીકળેલી સંતોની ભાષા તે 'આત્મભાષા' છે. આત્માનું ભાન થતાં બધા ગુણોમાં નવું જીવન પ્રગટ્યું, અનંતગુણો જીવતા થયા. પહેલાંય તે હતા તો ખરા પણ દૃષ્ટિ વગર તેનું ફળ આવતું ન હતું, હવે તેનું સમ્યક્‌ પરિણમન થતાં ફળ આવ્યું. એટલે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તેમાં આત્માનું ખરૂં જીવન છે. રાગાદિ તો ખરેખર અજીવતત્ત્વ હતું કેમ કે તેમાં કાંઈ આત્માનું જીવન ન હતું, તેમાં ચૈતન્યપ્રાણ ન હતા. જીવત્વશક્તિવાળા આત્મસ્વભાવનું ભાન થતાં, અનંતાગુણો-જે પહેલાં અજ્ઞાનપર્યાયમાં મરી ગયા હતા તે હવે જ્ઞાનપર્યાયમાં જીવતા થયા, પ્રગટ થયા. આ રીતે જીવત્વશક્તિ આત્માના અનંતગુણોને જીવાડે છે.

અરે જીવ ! આ જો તો ખરો, તારી શક્તિનો ભંડાર ! તારી શક્તિના વિસ્તારનો પાર નથી. અને છતાં સ્વાનુભવમાં એક ક્ષણમાં તે બધી સમાઈ જાય છે. સમજણ કરીને સ્વસન્મુખ થા તો માર્ગ તદ્દન સહેલો છે. બાકી પરસન્મુખતાથી તો અનંતકાળેય માર્ગ હાથ આવે તેમ નથી.

આ ટીકાનું નામ आत्मख्याति છે. ટીકા એટલે વિસ્તાર; ખ્યાતિ એટલે પ્રસિદ્ધિ. ભાઈ, આત્માની શક્તિમાં જે ભર્યું છે તેનો જ વિસ્તાર કરીને સંતો તે પ્રસિદ્ધ કરે છે. આચાર્યદેવે આત્માની શક્તિઓનું એવું અદ્‌ભુત વર્ણન કર્યું છે કે તે સમજતાં સ્વાનુભૂતિમાં ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય.

સર્વજ્ઞદેવે જે પ્રત્યક્ષ જાણ્યો ને સમ્યગ્દૃષ્ટિના અનુભવમાં જે આવ્યો એવા આત્મસ્વભાવનું આ વર્ણન છે. દેહનાં રજકણોથી તદ્દન જુદો અને રાગાદિ ભાવોથી પણ જુદો એવો આત્મસ્વભાવ જ્ઞાયકભાવમય છે. શરીરાદિ અજીવ છે. રાગાદિ આસ્રવ છે ને જ્ઞાયકભાવરૂપ આત્મા તે જીવ છે. એના જ્ઞાયકભાવમાં એની અનંતી શક્તિઓ સમાય છે, પણ રાગાદિ ભાવો તેમાં સમાતા નથી.

આત્માની એકેક શક્તિમાં પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે લાગુ પડે છે–આત્માની જીવત્વ

વગેરે શક્તિ અનાદિઅનંત પરિણામિકભાવે છે; રાગાદિ ઉદયભાવોનો તેનામાં અભાવ છે; અને તે શક્તિવાળા આત્માની સન્મુખ થતાં પર્યાયમાં ઉપશમ-ક્ષયોપશમ-ક્ષાયકરૂપ ભાવો નવા પ્રગટે છે. આમ દરેક શક્તિમાં પાંચ ભાવોમાંથી જે લાગુ પડે તે સમજવા. (જેમ કે જ્ઞાનપર્યાયમાં ઉપશમભાવ હોતો નથી.)

જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન અનંત આત્મા; એકેક આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય, શક્તિઓ અનંત, સામર્થ્ય અનંત; પણ તેમાં કોઈ પ્રદેશમાં કે કોઈ શક્તિમાં વિકારને કરે એવો ગુણ નથી. પુણ્ય-પાપના વિકલ્પોથી ભિન્ન થઈને આવી અનંતગુણસંપન્ન આત્મવસ્તુને અનુભવમાં લેતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એનું નામ 'આત્મપ્રસિદ્ધિ'.

પર્યાયમાં જે દશ જડ પ્રાણને ધારણ કરીને જીવવાની અશુદ્ધ યોગ્યતા છે તે વ્યવહારનો વિષય છે; તે પરમાર્થ જીવનું જીવન નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિનું પરમાર્થ જીવન કેવું હોય ? કે અશુદ્ધતાથી જીવે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જીવન નહિ; જડ પ્રાણના સંયોગથી જીવે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જીવન નહિ; અનંતગુણના ધામ એવા શુદ્ધદ્રવ્ય ઉપર લક્ષ જતાં પર્યાયમાં સમ્યક્ પરિણમન ખીલ્યું તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જીવન છે. તે જીવન ચૈતન્યપ્રાણથી ભરેલું છે, તેમાં આનંદ ભર્યો છે, પ્રભુતા ભરી છે, જીવનું આવું જીવન એ જ સાચું જીવન છે.

ભાઈ, આ વાત તારા સ્વઘરની છે ને તને સમજાય તેવી છે. આ વાત કઠણ છે ને મને નહિ સમજાય- એમ કરીને જો સમજવાનો કંટાળો કરે તો તેને આત્માનો ખરો પ્રેમ નથી. વિષય-કષાયોની વાતમાં તો હોંશથી પડે છે ને આત્મસ્વરૂપની વાત આવે ત્યાં કઠણ કહીને તેની સમજણનો ઉદ્યમ છોડી દે છે –તો એવા જીવને સ્વરૂપની ચાહ મટાડનાર બહિરાત્મા કહ્યો છે ભાઈ, આત્માનું સ્વરૂપ કઠણ પડે છે–એમ કહીને તેં તો આત્મામાં જવા આડે અરુચિરૂપી વજ્રની દીવાલ ઊભી કરી. તારા પરિણામને તું આત્માસન્મુખ શી રીતે લઈ જઈશ ? મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું સુગમ છે ને અંતરના ઉદ્યમ વડે હું જરૂર પ્રાપ્ત કરીશ એમ રુચિનો ઉલ્લાસ જગાડ તો તારા પરિણામ તે તરફ વળશે ને આત્માની પ્રાપ્તિ થશે.

જુઓ, આ તો જીવ કોને કહેવો તેની વ્યાખ્યા છે. જીવ કેવો છે તેની જ જેને ખબર નથી તેને સાચું જીવન ક્યાંથી પ્રગટે ? સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિના કાળે અંતરમાં સ્વદ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે ને તે વખતે પર્યાયમાં એકસાથે અનંતા ગુણોનું નિર્મળ કાર્ય પ્રગટ થાય છે. આવી પર્યાય સહિતનું જીવન તે ધર્માત્માનું જીવન છે. જે પુણ્ય-

પાપ જેટલો જ આત્મા માને છે તેને ચૈતન્યના જીવનની ખબર નથી, આત્માની જીવત્વશક્તિને તે જાણતો નથી. ચૈતન્યરૂપ ભાવપ્રાણ વડે સદા જીવતો અનંતશક્તિ સંપન્ન આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિની નજરમાં આવી ગયો છે, એટલે તેની જીવત્વશક્તિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં પ્રસરી ગઈ છે. આ રીતે જ્યારે જીવત્વશક્તિનો નિર્મળભાવ પર્યાયમાં પ્રગટ્યો ત્યારે જીવત્વશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો કહેવાય; ને ત્યારે જીવતત્ત્વને ઓળખ્યું કહેવાય. પરમાર્થે ઇન્દ્રિય વગેરે જડપ્રાણવાળો જ આત્માને જે માની લ્યે તેણે તો અજીવને જીવ માન્યો છે. ઇન્દ્રિય વગેરેનાં કાર્યો મારાં, ને તેના વગર મારા જ્ઞાનાદિ ટકી ન શકે–એમ માનનાર પણ ખરેખર જડને જ આત્મા માને છે, જડથી ભિન્ન ચૈતન્યપ્રાણવાળા આત્માને તે જાણતો નથી. દુનિયા તો બહારમાં બધું માની બેઠી છે, પણ મુક્તિનો માર્ગ અંતરમાં કંઈક જુદો જ છે.

ભાઈ, તારે ધર્મ કરવો હોય ને ધર્મી બનવું હોય તો તારા ચૈતન્યમય જીવત્વને જાણ. આ જીવત્વશક્તિએ આત્માના બધા ગુણોને જીવરૂપ રાખ્યા છે. જીવત્વશક્તિ ન હોય તો આત્માના બધા ગુણો અજીવ થઈ જાય. ખરેખર આત્મા અજીવ તો થતો નથી પણ તેની માન્યતા વિપરીત થાય છે એટલે તેને ધર્મ થતો નથી, સાચું જીવન પ્રગટતું નથી. સાચું જીવન એટલે કે સુખી જીવન, જીવત્વશક્તિના ભાન વડે પ્રગટે છે. જીવત્વશક્તિ એમ બતાવે છે કે આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણમય છે. અશુદ્ધતા જેટલો જ જીવ માને તેણે ખરેખર અજીવને જીવ માન્યો છે. દશ પ્રાણને ધારણ કરવાની યોગ્યતારૂપ જે અશુદ્ધતા, તેનાથી જીવને ઓળખવો તે તો 'વ્યવહારનયનો જીવ' છે, 'નિશ્ચયનયનો જીવ' તે નથી; જીવ નથી એટલે કે અજીવ છે. ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ તે નિશ્ચયનયનો જીવ છે.

જુઓ, આ વીતરાગમાર્ગમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર. જીવમાં પણ નિશ્ચયજીવ ને વ્યવહારજીવ એમ બે પ્રકાર બતાવીને યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખાવ્યું. જીવની પર્યાયમાં અશુદ્ધતાની યોગ્યતા છે પણ તે સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં આવતી નથી. સમ્યગ્દર્શન–પર્યાય પ્રગટે તે કેવા આત્માને દૃષ્ટિમાં લેવાથી પ્રગટે ? તેની આ વાત છે. અનંત ગુણોથી અભેદ, અનાદિઅનંત પારિણામિકભાવસ્વરૂપ જે પરમ જ્ઞાયકભાવ, તેના આશ્રયે ક્ષાયિકસમ્યકત્વાદિ નિર્મળ ભાવો પ્રગટે છે. આવા ભાવરૂપ જ્ઞાનપરિણતિ જ્ઞાનીને જ હોય છે. અજ્ઞાનીને જ્ઞાનપરિણતિ નથી કેમકે તે જ્ઞાયકસ્વભાવનો આશ્રય કરતો નથી. રાગના આશ્રયે જ્ઞાનપરિણતિ કેમ પ્રગટે ? જ્ઞાનપરિણતિ તો તેને કહેવાય કે જે

જ્ઞાનસ્વભાવમાં તન્મય થઈને પરિણમે ને રાગથી જુદી પડે. આવી જ્ઞાનપરિણતિ પ્રગટતાં તેમાં શ્રદ્ધાનું-જ્ઞાનનું–આનંદનું એમ અનંતગુણોનું નિર્મળ જીવત્વ પ્રગટ્યું, તેને જીવત્વશક્તિનું કાર્ય કહેવાય છે. રાગ કે દશ જડપ્રાણોને ધારણ કરવા તે જીવત્વશક્તિનું ખરૂં કાર્ય નથી. જીવત્વશક્તિમાં વિકલ્પની નાસ્તિ છે, એટલે તેનું ભાન થતાં પહેલાં વિકલ્પથી લાભ માન્યો હતો તેની પણ નાસ્તિ થઈ. એટલે વ્યવહારનું અવલંબન છૂટ્યું ને નિશ્ચય જીવન પ્રગટ્યું. આવું અનેકાન્તપણું સાધકની પર્યાયમાં વર્તે છે.

જેમ મોટા જિનમંદિર ઉપર સોનાનો કળશ ચઢાવે, તેમ આ સમયસારરૂપી મોટા મંદિર ઉપર અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ૪૭ શક્તિરૂપી સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો છે. આત્માની શક્તિનો અપાર વૈભવ પ્રસિદ્ધ કરીને બતાવ્યો છે. એકેક શક્તિના વર્ણનમાં ગંભીર રહસ્યો ભરી દીધાં છે. અનંતશક્તિવાળા આવા આત્માને પ્રતીતમાં ને સ્વાનુભવમાં લેતાં નિર્મળપર્યાયમાં બધી શક્તિનો રસ એકસાથે સમાય છે, બધી શક્તિઓ નિર્મળપણે ઉલ્લસે છે. આવા પરિણમન સહિત આત્મા તે સાચો આત્મા છે. હે ભાઈ, આવી શક્તિવાળા તારા આત્માના સમ્યગ્દર્શન વગર તું સાચો જીવ થયો–એમ જ્ઞાની કહેતા નથી. જડને અને રાગને પોતાનું કર્તવ્ય માનનારો જીવનું જીવન જીવતો નથી પણ વિકારના કર્તૃત્વ વડે તે જીવના જીવનને હણી નાંખે છે; ચૈતન્યના ભાવપ્રાણને હણે છે તે જ મોટી ભાવહિંસા છે. તે હિંસા મટે ને આત્માનું આનંદમય સાચું જીવન પ્રગટે એવી વાત અહીં આચાર્ય ભગવાને સમજાવી છે.

આત્મામાં અનંત શક્તિનો વૈભવ, તેમાં એકેક શક્તિના છએ કારકો પોતામાં જ સમાય છે. છેલ્લે છ કારકરૂપ છ શક્તિઓ પણ આચાર્યદેવ વર્ણવશે. એકેક શક્તિના પરિણમનમાં છ એ કારકો પણ ભેગા જ સમાય છે. જીવત્વશક્તિથી આત્મા પોતે જ કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન તથા અધિકરણરૂપ થઈને પોતાના ચૈતન્યપ્રાણરૂપ જીવત્વને ધારણ કરે છે. આત્માના જીવત્વનું બીજું કોઈ સાધન નથી. દશ પ્રાણ કે રાગાદિ અશુદ્ધતા કે ખંડખંડજ્ઞાનરૂપ ભાવેન્દ્રિય–એવા વ્યવહારને સાધન બનાવીને આત્માએ પોતાના ચૈતન્યપ્રાણને ધારણ નથી કર્યા, પણ પોતાના સ્વભાવભૂત એવી જીવત્વશક્તિથી જ પોતે પોતાના ચૈતન્યપ્રાણને ધારણ કર્યા છે. આમાં નિશ્ચય–વ્યવહારનો ખુલાસો આવી ગયો કે વ્યવહાર સાધન વડે આત્માનું જીવત્વ નથી, પોતાના નિશ્ચયસ્વભાવથી જ પોતાનું જીવત્વ છે. દશપ્રાણ તરફના વિકલ્પો અથવા તો ખંડખંડરૂપ પરાશ્રિત જ્ઞાન તે તો અશુદ્ધપ્રાણ છે, તેનાથી આત્માનું ખરું જીવન નથી; તેમાં તો આત્માનું

જીવતર હણાય છે. આત્માને દશ જડ પ્રાણ વડે જીવનારો માને એટલે કે દશપ્રાણને આત્માનું સ્વરૂપ માને તો તે જીવ ચૈતન્યની અનંતશક્તિના પ્રાણને ઊંધી શ્રદ્ધા વડે હણે છે એટલે ભાવહિંસા કરે છે, વ્યવહારના વિકલ્પો આત્માના ચૈતન્યજીવનને લાભ કરે એમ બનતું નથી. અસત્યમાંથી સત્ય આવે નહિ; વ્યવહારના વિકલ્પો શુદ્ધસ્વભાવમાં અસત્ છે, તે આત્માની પર્યાયને લાભ કરે કે તેનું સાધન થાય તેવી તાકાત તેનામાં નથી; છતાં તેને સાધન કહેવું તે વ્યવહાર છે, ઉપચાર છે; તે સત્યસ્વરૂપ નથી. જીવનું સત્યસ્વરૂપ તો શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણ છે. ચૈતન્યભાવમાં અક્રમરૂપ અનંત શક્તિઓ અને તે શક્તિનું ક્રમેક્રમે થતું નિર્મળ પરિણમન આવા ક્રમ–અક્રમરૂપ અનંત ધર્મો સમાય છે, પણ વિકાર તેમાં સમાતો નથી. 'જ્ઞાન' લક્ષણ વડે અર્હંત ભગવાને આવો આત્મા ઓળખાવ્યો છે.

અરે જીવ ! તું જાગ... ને તારી શક્તિને સંભાળ ! લક્ષ્મણમાં રાવણને હણવાની શક્તિ હતી પણ મૂર્છામાંથી જાગ્યા વગર તે શા કામની ? જ્યાં જાગ્યો ત્યાં રાવણને માર્યો. તેમ પરભાવોને હણવાની તાકાતવાળો ચૈતન્યશક્તિનો પિંડ આ આત્મા સ્વશક્તિના લક્ષ વગર મોહમૂર્છામાં સૂતો છે. જીવત્વશક્તિરૂપી સંજીવની વડે સંતો તેને જગાડે છે. રે જીવ ! તું જાગ ને તારી શક્તિને સંભાળ. અનંતશક્તિ તારામાં છે. પણ તું જાગ નહિ ને તારી શક્તિને ન સંભાળે તો તે શક્તિ શા કામની ? જ્યાં સ્વલક્ષના સિંહનાદ કરતો 'લક્ષ્મણ' જાગ્યો ત્યાં નિજશક્તિના ટંકાર વડે તે પરપરિણતિને તોડી નાખે છે. ૪૭ મા કલશમાં આચાર્યદેવે કહ્યું હતું કે અહો, આ અત્યંત પ્રચંડ અને અખંડ જ્ઞાનનો ઉદય પરપરિણતિને ઉખેડી નાખે છે અને ભેદવાદને તોડી પાડે છે. શક્તિનું આવું નિર્મળ કાર્ય પર્યાયમાં પ્રગટે ત્યારે જીવનું સાચું જીવન પ્રગટ્યું કહેવાય. સ્વલક્ષ વડે જ્યાં જીવત્વશક્તિ જાગી ત્યાં અનંત શક્તિઓ એકસાથે જાગી ઊઠી, એટલે અનંતશક્તિના નિર્મળકાર્યથી ભગવાન આત્મા જાજ્વલ્યમાન જીવતો થઈ ગયો. હવે વિકારી પરભાવો સાથે કર્તાકર્મપણાનો સંબંધ તેને જરાપણ ન રહ્યો.

જુઓ, આ જીવત્વશક્તિનું કાર્ય ! હવે એમાં નવતત્ત્વ લઈએ–

* ત્રિકાળ ચૈતન્યપ્રાણથી જીવનાર અનંત શક્તિસંપન્ન જ્ઞાયકભાવ તે જીવ.
* તેના આશ્રયે શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટી તે સંવર–નિર્જરા ને મોક્ષ.
* અશુદ્ધભાવરૂપ જે આસ્રવ ને બંધ હતા તે ટળવા માંડ્યા.
* શરીર–ઇન્દ્રિયો વગેરે જડપ્રાણના સંયોગને પોતાથી ભિન્ન અજીવ જાણ્યા.

જીવત્વશક્તિ આપે વાંચી; હવે બીજી ચિતિશક્તિ શરૂ થાય છે. આત્મા ચેતનાસ્વરૂપ એટલે કે ઉપયોગસ્વરૂપ છે; તે ઉપયોગના સ્વકાર્યવડે શાંતિને આપે છે. આ બાબતમાં ગુરુદેવના મંગલ હસ્તાક્ષર વાંચો—

ૐ

નિજ સ્વરૂપનો ઉપયોગ તે સુખ છે
ને આબાલ ગોપાલ કરી શકે છે.
એ વીના શાંતીનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

[२]

ચિતિશક્તિ

[अजडत्वात्मिका चितिशक्तिः]

卐

આચાર્યદેવે સ્વાનુભવનું ઘોલન કરી કરીને આ આત્મશક્તિઓ વર્ણવી છે. એકેક શક્તિના વર્ણનમાં સ્વાનુભવનો રસ નીતરે છે. ભાઈ, આ તારા આત્મવૈભવનું વર્ણન છે. તારો આત્મવૈભવ કેવો સુંદર છે ! તેનો પ્રેમ કરીને અનુભવમાં લે.

પહેલી શક્તિમાં આત્માનું જીવન બતાવ્યું; તે જીવન કેવું છે ? તે આ બીજી શક્તિમાં બતાવે છે. ચૈતન્યપ્રાણને ધારણ કરીને આત્મા જીવે છે એટલે તેનું જીવન ચૈતન્યથી ભરપૂર છે ને જડપણું તેનામાં જરાય નથી; જડતાના અભાવરૂપ એટલે અજડત્વસ્વરૂપ એવી ચિતિશક્તિ આત્મામાં છે.

આત્માના સ્વભાવમાં ચેતનપણું પુરેપૂરું છે ને જડપણું જરાય નથી. પુણ્ય-પાપના વિકલ્પો પણ ખરેખર ચૈતન્યપ્રકાશ વગરના હોવાથી જડ છે, તેના વગરનો આત્માનો અજડસ્વભાવ છે. ભગવાન આત્મા તો સ્વ-પરપ્રકાશી ચેતકસ્વભાવી છે, પોતે પોતાને જાણે એવો છે, ને શુભાશુભ રાગ તો સ્વ-પરને નહિ જાણનારા છે, બીજો તેને જાણે ત્યારે તે જણાય એવા તે છે, એટલે તે જડસ્વભાવી છે. આત્મા એવા જડસ્વભાવ વગરનો છે. અને આવા સ્વભાવની સન્મુખ જે પરિણમન થયું તેમાં પણ જડત્વનો અભાવ છે. તે પરિણમનમાં ચૈતન્યપણું ભરેલું છે પણ જડપણાથી તે ખાલી છે, વિકારનું પરિણમન નથી. જ્ઞાનના પરિણમનમાં અનંતગુણનું પરિણમન છે પણ વિકારનું પરિણમન નથી. આનું નામ ખરું 'અજડત્વ' છે.

સામાન્યપણે 'આત્મા જડ નથી' એમ તો બધા કહે, પણ જડ નથી એટલે આત્મા ચિતિશક્તિવાળો છે ને ચિતિશક્તિના પરિણમનમાં વિકાર પણ નથી, –એવું અંદરનું ભેદજ્ઞાન તો જ્ઞાનીને જ હોય છે. એકેક શક્તિમાં તો ઘણું રહસ્ય ભર્યું છે. આચાર્યદેવે સ્વાનુભવનું ઘોલન કરી-કરીને એકેક શક્તિ કાઢી છે. એકેક શક્તિના વર્ણનમાં સ્વાનુભવનો રસ નીતરે છે; અહો, સમયસારમાં તો સંતોએ સ્વાનુભવનો રસ રેડ્યો છે.

ભાઈ, આ તારા આત્માનું વર્ણન છે; તારો આત્મા કેવો સુંદર છે તેની વાત છે. સુંદર એટલે શુદ્ધ; શુદ્ધતામાં સુંદરતા છે, અશુદ્ધતામાં સુંદરતા નથી, – શોભા નથી. જગતમાં જે કાંઈ સુંદરતા કે પવિત્રતા છે તે બધી તારા ચેતનમાં જ ભરી છે. તેનો પ્રેમ કરીને તેને અનુભવમાં લે.

આ આત્મા પોતે અનંતશક્તિસંપન્ન પરમેશ્વર છે, પોતે ભગવાન છે, તેની આ ભાગવતકથા છે; જૈન ભગવાને કહેલું આ ખરૂં ભાગવત છે. જેણે એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણ્યા તથા પોતાના સમસ્ત આત્મવૈભવને ખોલ્યો એવા સર્વજ્ઞભગવાનની વાણીમાંથી આવેલું આ સમયસાર મહા ભાગવત છે.

આચાર્યદેવ સ્વસંવેદનથી કહે છે કે અહો, આ ચૈતન્યશક્તિ તો જાગૃત સ્વરૂપ છે,

તેનામાં જડપણું જરાય નથી. અનંતશક્તિથી ભરેલા એકલા ચૈતન્યપિંડરૂપે જ આત્મા અનુભવાય છે. જો કે આવી ચિતિશક્તિ બધાય જીવોમાં છે, પણ અજ્ઞાનીને તે તરફ વલણ નથી તેથી તેને તેનું નિર્મળ પરિણમન પ્રગટતું નથી, તેને તે અશુદ્ધપણે પરિણમે છે; આનું નામ સંસાર છે. અને નિજશક્તિનું ભાન થતાં શુદ્ધ દ્રવ્યના લક્ષે શક્તિઓનું નિર્મળ પરિણમન પ્રગટે છે, તેને મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ કહે છે.

ખરી ચિતિશક્તિ એટલે ચેતના તેને કહેવાય કે જે પોતાને ચેતે–જાણે; જો પોતે પોતાને ન જાણી શકે તો તેને ચેતના કોણ કહે ? –એ તો જડતા થઈ. ગાથા ૭૨માં આત્મા અને આસ્રવો વચ્ચે ભેદજ્ઞાન કરાવતાં કહ્યું છે કે, આસ્રવો પોતે પોતાને કે પરને જાણી શકતા નથી માટે તેમને જડસ્વભાવપણું છે, ચૈતન્યથી અન્યપણું છે; અને ભગવાન આત્મા તો પોતે જ સ્વ-પરને જાણનારો ચેતક છે તેથી તેને ચૈતન્યસ્વભાવપણું છે. – આ રીતે આત્માને અને રાગાદિ આસ્રવોને ભિન્નપણું છે. એ જ વાત અહીં ચિતિશક્તિમાં બતાવી છે.

આત્માની ચિતિશક્તિ કેવી છે ? અજડસ્વરૂપ છે, તેનામાં જડતા નથી, અજ્ઞાન નથી. રાગરૂપ ને અજ્ઞાનરૂપ જે પરિણમન થાય તેને ચિતિશક્તિનું પરિણમન કહેતા નથી. ચૈતન્યપ્રાણરૂપ આત્માનું જીવત્વ છે; જીવત્વની સાથે ચિતિશક્તિ જો ન હોય તો આત્મા જડ થઈ જાય. ચેતના વગર જીવ વર્તે શેમાં ?

શું રાગદ્વેષમાં વર્તે તે જીવનું જીવપણું છે ? ... ના.

ચેતનામાં તન્મયપણે વર્તે એ જ જીવનું જીવપણું છે.

જીવના આવા જીવનની સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ ખબર છે, અજ્ઞાનીને તેની ખબર નથી. 'જીવ' કોને કહેવો તે જ તે જાણતો નથી, તો પછી જીવનું સાચું જીવન તો તેને ક્યાંથી પ્રગટે ? જીવનું સાચું જીવન રાગમાં નથી, જીવનું સાચું જીવન તો ચેતનામાં છે.

અનંતા જીવો મોક્ષ પામ્યા, અનેક તીર્થંકરો ને લાખો કેવળી ભગવંતો મધ્યલોકમાં અરિહંતપણે વિચરે છે, કરોડો સંતમુનિઓ, અસંખ્યાતા શ્રાવકો ને અસંખ્યાતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો અત્યારે છે તે સૌએ જીવનું જીવપણું આ રીતે જાણ્યું છે. ચૈતન્યપ્રાણથી જીવનારો જીવ, તેનામાં જડપણું એટલે કે ઇન્દ્રિયો કે રાગદ્વેષ નથી. રાગદ્વેષમાં તન્મય વર્તે તે જીવ નહિ, એકેન્દ્રિયાદિપણું વગેરે જે વ્યવહારજીવત્વ છે તે ખરેખર જીવ નથી, ઇન્દ્રિયના સંયોગે જીવને ઓળખાવવો તે સાચા જીવની (પરમાર્થજીવની) ઓળખાણ નથી. ચૈતન્યભાવમાં વર્તે તે જ સાચો જીવ છે. (જીવત્વશક્તિમાં આ સંબંધી ઘણું વિવેચન આવ્યું છે).

અજ્ઞાનને લીધે અનાદિથી દેહમાં ને રાગાદિભાવોમાં પોતાપણે વર્તતો ત્યારે અશુદ્ધ પરિણમન હતું, તેમાં જીવનું ખરૂં જીવત્વ ન હતું, શોભા ન હતી. સ્વલક્ષે સમ્યગ્દર્શન થતાં ચેતનાનું સમ્યક્ પરિણમન થયું, તેમાં જીવનું ખરૂં જીવત્વ છે, ને તેમાં જીવની શોભા છે.

જીવનું સાચું જીવત્વ ને જીવની શોભા શેમાં છે ?

* શું રાગમાં વર્તે તે જીવનું જીવત્વ છે ?

– ના; રાગમાં વર્તે એમાં જીવની શોભા નથી.

* શું વ્યવહારના વિકલ્પમાં વર્તે તેમાં જીવની શોભા છે ?

– ના; વિકલ્પમાં વર્તે તે જીવનું સાચું જીવત્વ નથી.

* શું દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં જીવનું જીવત્વ છે ?

– ના; તેમાં પણ જીવની શોભા નથી, જીવત્વ નથી.

એ તો બધા અ-જીવ છે; જીવનો સ્વભાવ નથી માટે અજીવ છે; તેના આધારે જીવનું સાચું જીવત્વ પ્રગટે નહિ.

ભાઈ, આ તારા સ્વભાવની વાત છે. આત્માનો સત્સ્વભાવ જેવો છે તેવો જાણ્યા વગર કદી સત્ પ્રગટશે નહિ, ને અસતપણું ટળશે નહિ. એકવાર ધીરજથી અંદર જો તો ખરો કે અનંતગુણથી ભરપૂર તારું તત્ત્વ કેવું છે !

કોઈ કંટાળાથી કહે કે 'આ વાત કઠણ લાગે છે.' તો કહે છે કે અરે, ભગવાન આત્માની ભાવના તેં છોડી દીધી ને વિકારની ભાવના કરી, તેથી વિકાર તને સુગમ લાગે છે ને આત્મા તને કઠણ લાગે છે; એટલે તું આત્માની ચાહ વગરનો બહિરાત્મા છો. આત્માનો કામી હોય તેને તેની ભાવનામાં કંટાળો આવે નહિ, પણ ફરી ફરીને તેની ભાવના કરવાનો ઉત્સાહ થાય ને તેમાં આનંદ આવે. વિષય-કષાયના ભાવોમાં ચોવીસે કલાક વર્તતાં તેમાં તને કંટાળો નથી આવતો ને આત્માની ભાવનામાં તને કંટાળો આવે છે ! –તો તું જ નક્કી કરી લે કે તારી રુચિનું વલણ ક્યાં છે ? અરે, આ તો વીતરાગી સંતો તને તારો 'આત્મવૈભવ' દેખાડે છે. જેને જોતાં તને અપાર આનંદ થશે. આત્માની ખરી રુચિ કરીને સમજવા માંગે તો પોતાનું સ્વરૂપ સુગમતાથી સમજાય તેવું છે. એ કોઈ પારકી વસ્તુ નથી પણ પોતાની જ વસ્તુ છે; પોતે પોતાનું સ્વરૂપ સમજવા માંગે તો ન સમજાય એમ કેમ બને ?

ભગવાન આત્મા મહાન પદાર્થ, તે પોતાની ચૈતન્યશક્તિ વગર શેમાં ટકે ? શેમાં

વર્તે ? શેમાં રમે ? રાગમાં ને પરભાવમાં રમે એને તો ખરો આત્મા કોણ કહે ? અનંતગુણોમાં વ્યાપેલી પોતાની ચૈતન્યશક્તિમાં જીવ વર્તે છે–રમે છે–ટકે છે. જો તે શક્તિ ન હોય તો આત્મા જડ થઈ જાય. આ ચૈતન્યશક્તિ આત્માને કદી જડ થવા દેતી નથી માટે તેનું લક્ષણ 'અજડત્વસ્વરૂપ' છે. આવી અજડત્વ-લક્ષણવાળી ચેતનાશક્તિ આત્મામાં ત્રિકાળ છે. આવા આત્માને જે જાણે તેને તો અનુભવમાં અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ આવે; ને આવું થાય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થયું કહેવાય. સમ્યગ્દર્શન વગર આત્માને ઓળખ્યો ક્યાંથી ? ને ઓળખાણ વગર ધર્મ કેવો ?

આત્મા જ્યાં સ્વાનુભવ કરતો જાગ્યો ને તેની ચૈતન્યશક્તિનું નિર્મળ પરિણમન થયું, તેમાં શુભવિકલ્પ વગેરે વ્યવહારનો અભાવ છે. અહીં 'અજડત્વ' એમ કહીને તે અભાવની વાત બતાવી દીધી છે. આત્માના નિર્મળ પરિણમનમાં ચિતિશક્તિની અસ્તિ, અને તેમાં જડતાની નાસ્તિ, – એમ એક શક્તિના વર્ણનમાં અસ્તિ-નાસ્તિ બંને સમાઈ જાય છે. નિર્મળ ગુણ-પર્યાય તે જીવ–એમ અસ્તિ કહેતાં, વ્યવહારના વિકલ્પો વગેરે જીવ નહિ–એમ નાસ્તિનું જ્ઞાન તેમાં આવી ગયું. શુદ્ધ જીવને 'અજડ' કહીને ખરેખર તો તેનાથી અન્ય બધા ભાવોને જડના પડખામાં નાંખી દીધા. – આમ સ્પષ્ટપણે બે ભાગ વહેંચી નાખ્યા.

આત્માની ચિતિશક્તિમાં રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ કરવાપણું નથી, તે તો ચૈતન્યભાવને જ ઉત્પન્ન કરનારી છે. આવી શક્તિવાળા આત્માને લક્ષમાં લેતાં જ રાગ-દ્વેષ વગરની ચૈતન્યપર્યાય પ્રગટી; નિર્મળશક્તિ સાથે તે પર્યાયની એકતા થઈ ને રાગાદિ સાથેની એકતા તૂટી. આમ સ્વભાવની અસ્તિ ને વિભાવની નાસ્તિ (નિશ્ચયનો આશ્રય ને વ્યવહારનો નિષેધ) એમ બંને વાત ભેગી ને ભેગી જ છે. એક પડખું યથાર્થ જાણતાં બધા પડખાંનું જ્ઞાન તેમાં આવી જાય છે.

શુભરાગ વડે ચૈતન્યભાવ પ્રગટે એવું કારણ-કાર્યપણું નથી, પણ ચિતિશક્તિના આશ્રયે ચૈતન્યભાવ પ્રગટે એવું કારણ-કાર્યપણું છે; તથા ચૈતન્યભાવની અસ્તિમાં રાગની નાસ્તિ–એવું અસ્તિ-નાસ્તિપણું છે.

અહીં 'ચિતિશક્તિના આશ્રયે ચૈતન્યભાવ પ્રગટે' એમ કહ્યું, તેમાં ચિતિશક્તિનો આશ્રય કહેતાં ચિતિશક્તિવાળા આખા આત્માનો આશ્રય સમજવો, એના આશ્રયે ચૈતન્યભાવ એટલે અનંતગુણોની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. બાકી એક ગુણને જુદો લક્ષમાં લઈને આશ્રય કરવા જતાં તો વિકલ્પ થાય છે, નિર્મળતા થતી નથી.

પોતાની આત્મશક્તિને ભૂલીને શુભભાવ જીવે અનંતીવાર કર્યા, પણ એમાં ક્યાં ધર્મ હતો ? એ તો રાગ હતો. તે કાંઈ આત્માની ચિતિશક્તિનું કામ ન હતું. જો ચિતિશક્તિ રાગને કરવા માંડે તો આત્મા 'અ-જડ' ન રહે પણ જડરૂપ થઈ જાય, એટલે કે સ્વ-પરને જાણી શકે નહિ. ચિતિશક્તિને લીધે આખો આત્મા (તેના બધા ગુણ-પર્યાયો) અજડરૂપ છે. આ શક્તિનું કાર્ય સ્વ-પરને ચેતવાનું છે; રાગ તેનું કાર્ય નથી, કેમ કે રાગમાં કંઈ સ્વને કે પરને ચેતવાની તાકાત નથી. તેથી તો તેને જડસ્વરૂપ કહીને તદ્દન ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે. વાહ ! એકકોર અજડસ્વરૂપી ભગવાન આત્મા, ને બીજીકોર જડસ્વરૂપ રાગાદિ સમસ્ત ભાવો. સ્પષ્ટ વહેંચણી કરીને ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે.

જ્યાં આટલું સ્પષ્ટ ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે ત્યાં, શુભરાગથી સ્વભાવ પ્રગટે એ વાત ક્યાં રહી ? નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટી છે, કોઈ પર કે શુભવિકલ્પ તેનું કારણ નથી. ચિતિશક્તિને (કે આત્માની કોઈ પણ શક્તિને) રાગની સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી. ચિતિશક્તિમાં (કે આત્માની એક્કેય શક્તિમાં) રાગ ક્યાં છે કે તે રાગને કરે ? શક્તિમાં તો રાગનો અભાવ છે; શક્તિમાંથી રાગ પ્રગટે નહિ ને શક્તિ રાગને કરે નહિ. શુભાશુભ રાગ થાય તે કાંઇ આત્માની શક્તિનું કાર્ય નથી. નિર્મળપર્યાયો સાથે જ શક્તિને કારણ-કાર્યપણું છે. આ વાત પણ ખાસ સમજવા જેવી છે. નિશ્ચય-વ્યવહાર વગેરેના ખુલાસા આમાં સમાઈ જાય છે.

હવે અહીં આ જીવત્વ વગેરે શક્તિઓમાં ઉપશમાદિ પાંચ ભાવોમાંથી ક્યા ભાવો લાગુ પડે છે- તે વાત લઈએ. અહીં 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ' સાથે પરિણમતી શક્તિઓની વાત છે એટલે કે નિર્મળપણે પરિણમતી શક્તિઓની વાત છે, તેથી ઉદયભાવ તેમાં લાગુ ન પડે કેમ કે તે તો વિકાર છે. ત્રિકાળીશક્તિ તે પારિણામિકભાવે વર્તે છે, ને તેના આશ્રયે જે નિર્મળ – પરિણમન થયું તેમાં ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકરૂપ નિર્મળભાવ સમાય છે; ઉદયભાવ તેમાં સમાતો નથી. અજ્ઞાનીને ઉદયભાવ છે તેમ જ સાધકને પણ ભૂમિકા પ્રમાણે ઉદયભાવ વર્તે છે પણ તેને ખરેખર શક્તિનો ભાવ કહેતા નથી. શક્તિ તે પારિણામિકભાવે અને તેની પર્યાય ઉપશમાદિ નિર્મળભાવરૂપે છે. (એટલી વિશેષતા છે કે જ્ઞાન વગેરે કેટલાક ગુણોની પર્યાયમાં ઉપશમભાવ નથી હોતો, તેમાં ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયકભાવ હોય છે. ઉદયભાવને તો અહીં જુદો જ ગણ્યો છે, કેમ કે તે ખરેખર શક્તિનું કાર્ય નથી.) એકેક શક્તિમાં પોતાના સ્વતંત્ર છ કારક, ચાર નિર્મળભાવો વગેરે વૈભવ ભરેલો છે; ને એવી અનંતશક્તિનો વૈભવ આત્મામાં છે. આ કાંઈ ગોખી-ગોખીને

પરાણે યાદ રાખવું પડે તેવું નથી પણ અંતરમાં વસ્તુ છે તેને દૃષ્ટિમાં લેવાની છે. દૃષ્ટિ કરતાં જ આ બધી દોલત (આત્મવૈભવ) પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ આત્મસ્વભાવ અનાદિઅનંત સહજસ્વભાવે વર્તે છે તેમ તેની જ્ઞાનાદિ અનંતશક્તિઓ પણ કોઈ નિમિત્ત વગર અહેતુકપણે અનાદિઅનંત પરમ પારિણામિકભાવે વર્તે છે ને તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં તે ઉપશમક્ષયોપશમ કે ક્ષાયકભાવરૂપે પરિણમે છે. આ રીતે અહીં શક્તિમાં ચાર ભાવો લાગુ પડે છે, ઉદયભાવ અહીં લાગુ પડતો નથી. પાંચ ભાવોમાંથી સિદ્ધને બે ભાવો હોય; સાધકને પાંચે ભાવો હોય, પણ તેમાંથી ઉદયભાવને ખરેખર જીવ નથી કહેતા. શક્તિ સાથે અભેદરૂપ એવો નિર્મળભાવ પ્રગટે તેને જ જીવ કહે છે.

અહો ! આવી વસ્તુને જાણતાં આત્મા પોતે કેવળજ્ઞાનના ભણકારા કરતો જાગે છે; કેમ કે આત્મામાં 'સર્વજ્ઞત્વશક્તિ' છે એટલે તેને જાણતાં કેવળજ્ઞાનના ભણકાર આવે છે. આત્માની શક્તિમાં કેવળજ્ઞાન ભર્યું છે તો તેમાંથી પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાન કાંઈ વજ્રદેહમાંથી નથી આવતું, પુણ્ય-પાપમાંથી નથી આવતું, અલ્પજ્ઞપર્યાયમાંથી નથી આવતું; પણ શક્તિમાંથી આવે છે. જેમાં જે ભર્યું હોય તેમાંથી જ તે આવે; ન હોય તેમાંથી ન આવે. આત્મામાં જ્ઞાનશક્તિ ભરી છે એટલે તેમાંથી જ્ઞાન આવે, પણ તેમાંથી રાગ ન આવે. જેમાં કેવળ...જ્ઞાન ભર્યું હોય તેમાં એકાગ્ર થતાં કેવળજ્ઞાન આવે કે રાગ આવે ? જ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન આવે પણ રાગ ન આવે; ચિતિશક્તિ પારિણામિકભાવે છે ને તેમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું તે ક્ષાયિકભાવે છે; સિદ્ધભગવંતોને આ બે ભાવો હોય છે. અરિહંત-ભગવંતોને પણ આ બે ભાવો હોય છે; ઉદયભાવ જરીક છે પણ તેની આત્મામાં ગણતરી નથી, કેમ કે પહેલેથી જ ઉદયભાવનો નિષેધ કરતા કરતા અરિહંત થયા છે. સાધકને પહેલેથી જ ઉદયભાવનો નિષેધ કરીને પરિણામિકસ્વભાવ તરફ ઝુકાવ થયો છે,–ત્યારે તો સાધકભાવ શરૂ થયો છે.

આ રીતે શક્તિમાં પાંચ ભાવની વાત કરી; હવે તેમાં નવતત્ત્વ લઈએ તો–વતદતત્ત્વ

ત્રિકાળી જ્ઞાનાદિ શક્તિ તે શુદ્ધજીવતત્ત્વ;

તે શક્તિની જે નિર્મળપર્યાય થઈ તે સંવર–નિર્જરા કે મોક્ષતત્ત્વ

અજીવ, પુણ્ય–પાપ, આસ્રવ ને બંધ એ તત્ત્વો આ શક્તિમાં ન આવે, શક્તિના નિર્મળ પરિણમનમાં તેનો અભાવ છે.

આ રીતે દરેક શક્તિમાં તેના છ સ્વતંત્ર કારકો, પાંચ ભાવ તથા નવ તત્ત્વ લાગુ

કરીને સમજવા.

કોઈને આ ઝીણું લાગે, પણ મારા આત્માના પોતાના વૈભવની વાત છે–એમ લક્ષમાં લઈને ઉત્સાહપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તો જરૂર સમજાય તેવું છે. પ્રભુ ! તારી પ્રભુતા શું કામ કરે છે તેની તને ખબર નથી, તે અહીં આચાર્યદેવ ઓળખાવે છે. પર્યાયે અંતર્મુખ થઈને જ્યાં દ્રવ્યનું શરણ લીધું ત્યાં નિર્મળતા પ્રગટી, તેમાં ઉપશમાદિ ત્રણ ભાવો તથા સંવર-નિર્જરા ને મોક્ષતત્ત્વ સમાય છે. તારામાં આવી પ્રભુતા સદાય ભરી છે પણ તે પ્રભુતાને ભૂલીને તું પામર થયો છે કે મારે રાગ વિના ન ચાલે. અજ્ઞાની લોકો સંયોગના ને રાગના ગાણાં ગાય છે, અહીં સંતો આત્માની પ્રભુતાના વીતરાગી ગાણાં સંભળાવે છે.

લોકો કહે છે કે અનાજ-પાણીની અગવડતામાં જીવવું કેમ ? પણ ભાઈ, અનાજ-પાણીથી જીવાય એ જીવન જ તારું નથી; ચૈતન્યપ્રાણથી જીવાય એવું જીવન તારામાં છે. તારામાં એવી જીવત્વશક્તિ છે કે અનાજ વગેરે સંયોગ વગર તારું જીવન ટકે. અને તારી ચેતનાશક્તિ આત્માને કદી જડ થવા દેતી નથી. રાગ વગર પણ જીવે એવો તારો સ્વભાવ છે. રાગમાંય તારું ખરૂં જીવન નથી, તારું જીવન તો જ્ઞાનમય છે. આવા ચૈતન્ય-સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ થતાં રાગ વગરનું અજડત્વરૂપ એટલે કે ચેતનરૂપ પરિણમન પ્રગટે છે; તે ચેતનતામાં જડતાનો અભાવ છે. ભગવાન આત્મા 'અ-જડ' છે, જડનો (એટલે કે શુદ્ધ જીવથી ભિન્ન અન્ય સમસ્ત ભાવોનો કે શરીરાદિનો) એક અંશ પણ આત્માના સ્વભાવમાં નથી; ને તેનું ભાન કરતાં પર્યાયમાં પણ એવું પરિણમન પ્રગટે છે.

આત્મા ચેતનનો સ્વામી છે, જડનો સ્વામી નથી માટે અજડ છે. જડનો સ્વામી જડ હોય, જડનો સ્વામી ચેતન ન હોય; કેમ કે સ્વ અને સ્વામી બંનેની જાત એક હોય. રાગનો વિકલ્પ તે પણ ખરેખર ચેતનતાથી બહાર છે, તેને જે નિજરૂપ માને તે ખરેખર આત્માને તે જાણતો નથી. ચિતિશક્તિવાળા આત્માનો અનુભવ થતાં પર્યાયમાંથી વિકારરૂપ જડતા છૂટીને ચેતનભાવ પ્રગટે છે. વિકારના એક અંશનુંય કર્તૃત્વ રહે કે તેમાં લાભબુદ્ધિ રહે તો ચેતનનો પિંડ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી. આત્મા નિર્મળ ગુણ-પર્યાયનો પિંડ છે, તેની સાથેના રાગને કે શરીરને આત્મા કહેતા નથી.

જેમ મધુરી મોરલીના નાદે સર્પ ઝેરને ભૂલીને ડોલી ઊઠે, તેમ હે જીવ ! આત્માની શક્તિરૂપી મધુર મોરલીના નાદે સંતો તને કહે છે કે અરે જીવ ! તું જાગ... જાગ.

તારી આત્મશક્તિનાં શા વખાણ ? તારી શક્તિનું શું માપ ? એકેક શક્તિ અનંતા સામર્થ્યથી ભરપૂર; –આવા તારા સ્વભાવને અભિન્નપણે જાણ, –તેમાં તન્મય થઈને જાણ, ને રાગાદિને ભિન્નપણે જાણ. જેને જાણતાં વિકારનું ઝેર ઊતરી જાય ને આનંદના અનુભવમાં આત્મા ડોલી ઊઠે એવી આ ૪૭ શક્તિની મોરલી છે. આવી આત્મસ્વરૂપની કથા તે સાચી ધર્મકથા છે. દેહની ક્રિયાથી કે રાગથી લાભ થાય–એવા શ્રવણનો પ્રેમ તે તો વિકથાનું શ્રવણ છે, તેમાં મિથ્યાત્વનું સેવન થાય છે, તેને ધર્મકથા કહેતા નથી. આ તો વીતરાગે જાણેલી, વીતરાગે કહેલી ને વીતરાગ થવા માટેની આત્માના વીતરાગી વૈભવની ખબર નથી, તે તો રાગને જ આત્માનો વૈભવ માને છે. જેનાથી લાભ માને તેનું સેવન કેમ છોડે ? રાગથી લાભ માનનારે આત્માને ચિતિશક્તિવાળો ન જાણ્યો પણ રાગવાળો જાણ્યો, જડ જાણ્યો. હે ચૈતન્ય ! જાગૃત થઈને તારા નિજસ્વભાવની ખાણમાં દૃષ્ટિ કર, એમાં રાગનો અંશ નથી, પરમાણુ એને અડ્યા નથી. આવા ચિત્સ્વભાવમાં જે પર્યાય વળી તેમાં જડપણું ટળીને અજડપણું થયું, ચિતિશક્તિનો પ્રકાશ પ્રગટ્યો. આવું થાય ત્યારે જ ચિતિશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો કહેવાય.

રાગને તોડીને જે સર્વજ્ઞ થયા છે, વિકલ્પનો એક અંશ પણ જેની પાસે નથી, તેની સહજ વાણીમાં પણ એવું ન આવે કે વિકલ્પથી લાભ થશે. આત્મા જ્યાં વીતરાગભાવરૂપ પરિણમી ગયો ત્યાં વાણી પણ એવી જ (વીતરાગતાને જ ઉપદેશનારી) પરિણમે–એવો મેળ છે. સર્વજ્ઞદેવ રાગરહિત નિર્દોષ અને તેમની વાણી પણ રાગ વગરની નિર્દોષ, –છતાં બંનેનું પરિણમન સ્વતંત્ર. સર્વજ્ઞનો આથ્મા પોતાની ચિતિશક્તિમાં અજડત્વપણે પરિણમે છે ને વાણી તેના અચેતસ્વભાવમાં જડત્વપણે પરિણમે છે.

અજડ તેવી ચિતિશક્તિ અનંતગુણ સ્વરૂપ આખા આત્મામાં વ્યાપી છે. તે શક્તિનાં છએ કારકો સ્વતંત્ર છે, એટલે રાગ હતો માટે ચિતિશક્તિનું નિર્મળ પરિણમન પ્રગટ્યું એમ નથી.

ચિતિશક્તિ આત્માના આધારે એક સમયમાં કારણ-કાર્યરૂપે પોતે જ પરિણમે છે; એટલે તેની ધ્રુવતાને ઉત્પાદ–વ્યય પોતાથી જ છે.

અહા, કુંદકુંદાચાર્યદેવની અને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવની અજબ શૈલી છે; વીતરાગનાં વચનોનું રહસ્ય ટૂંકમાં બતાવી દીધું છે.

આત્મા ચિતિશક્તિરૂપ છે, તેનું કાર્ય જ્ઞાનચેતના છે. રાગ તો કર્મચેતના છે, તે ચિતિશક્તિનું ખરૂં કાર્ય નથી. જો શક્તિનું કાર્ય વિકાર હોય તો આખો આત્મા જ

વિકારી થઈ ગયો; કેમ કે કાર્ય-કારણ એક જાતના હોય. જેને પોતાનું કાર્ય સ્વીકારે તેને પોતાનાથી જુદું માની શકે નહિ. અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મામાં એકેય એવો ગુણ નથી કે જે વિકારનું કારણ થાય કે જડપણે થાય.

હે જીવ ! તારા ગુણ–પર્યાય કેવા છે તેનું માહાત્મ્ય તેં જાણ્યું નથી, ને પરનું માહાત્મ્ય માન્યું છે. તારા સ્વવૈભવને તું ભૂલ્યો તેથી સંસારમાં રખડ્યો. અહીં આચાર્યદેવ સમસ્ત નિજવૈભવથી એકત્વ આત્માનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. આત્માની શક્તિમાં જ્યાં રાગનુંય કર્તૃત્વ નથી ત્યાં પરના કર્તૃત્વની શી વાત ?

કોઈ કહે કે आत्मा को पर का कर्ता न माने वह जैन नहीं। અરે ભાઈ ! એમ કહેવું એ તો વીતરાગમાર્ગની મોટી વિરાધના છે; રાગથી લાભ માનવો એ પણ વીતરાગમાર્ગને રાગમાં રોળી નાખવા જેવું છે. ભાઈ, એનાં ફળ ભોગવવા બહુ આકરા પડશે. વીતરાગનો માર્ગ એવો નથી. અહીં તો પરથી ને રાગથી ભિન્ન એવી આત્મશક્તિઓનું વર્ણન છે.

ધ્રુવમાં એકાગ્ર થતાં પર્યાયમાં શુદ્ધતા પ્રગટે છે; તે ક્ષણિક પર્યાય અંતરમાં અભેદ થાય છે. આ રીતે ધ્રુવપણું ને ક્ષણિકપણું બંને એક સમયમાં ચિતિશક્તિમાં (ને તે રીતે દરેક શક્તિમાં) આવી જાય છે. આત્માની અનંત શક્તિઓમાંથી એક ચિતિશક્તિનું કાર્ય શું, તેનું પરિણમન શું ? તો કહે છે કે પોતે અજડભાવે પરિણમે અને બીજા અનંતગુણોને પણ અજડ એટલે કે ચેતનભાવે પરિણમાવે એવું ચિતિશક્તિનું કાર્ય છે. એકેક સમયની પર્યાયમાં અનંત શક્તિઓ એક સાથે પરિણમે છે. ગુણભેદે દરેક ગુણનું સામર્થ્ય જુદું હોવા છતાં આત્મદ્રવ્યના સામર્થ્યમાં બધા ગુણોનું સામર્થ્ય સમાઈ જાય છે; અભેદ આત્માના અનુભવમાં અનંતગુણની નિર્મળતાનું વેદન એકસાથે છે. (સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યકત્વ).

અહો, આત્મા ચૈતન્ય-મહાસત્તા છે, તેને લક્ષમાં લે. તેમાં લક્ષ જતાં, જ્ઞાન જેનું લક્ષણ નથી એવા સમસ્ત પરભાવોનું લક્ષ છૂટી જશે. એક આત્મામાં અનંતગુણો, એકેક ગુણમાં અનંત પર્યાયનું સામર્થ્ય, ને એકેક પર્યાયમાં પણ સર્વજ્ઞતા વગેરેનું અનંત સામર્થ્ય, –આવડું જીવતત્ત્વ છે. ‘આવું છે’ એમ અસ્તિથી કહેતાં ‘રાગાદિરૂપ નથી’ એમ નાસ્તિની વાત પણ તેમાં સમાઈ જાય છે. આવા જીવતત્ત્વને જાણીને તેમાં એકાગ્ર થતાં સંવર-નિર્જરા-મોક્ષરૂપ નિર્મળભાવ પ્રગટ્યા, તેમાં અજીવનો તથા આસ્રવ–બંધનો અભાવ છે. જેનો અભાવ છે તેને યાદ ન કરતાં જે અસ્તિરૂપ–સત્સ્વભાવ છે તે બતાવ્યો છે.

જુઓ, આ આચાર્યદેવની શૈલી ! ઘણી ગંભીરતા છે. શરૂઆતના મંગલાચરણમાં પણ नमः समयसाराय એમ કહીને તે 'સમયસાર'ના ચાર વિશેષણો અસ્તિરૂપ વર્ણવ્યા–

भावाय એમ કહીને સત્તરૂપ દ્રવ્ય બતાવ્યું.

चित्स्वभावाय એમ કહીને તેનો ગુણ બતાવ્યો.

सर्व भावान्तरच्छिदे એમ કહીને પર્યાયની તાકાત બતાવી.

स्वानुभूत्या चकासते એમ કહીને સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ વડે જ તે અનુભવમાં આવે છે એમ બતાવ્યું.

આમાં નાસ્તિના બોલની વાત ન લીધી, પણ તેમાં રાગાદિના અભાવરૂપ પરિણમન છે એટલે રાગાદિની નાસ્તિ આવી જ જાય છે. જીવ અને સંવરની અસ્તિ, તેમાં અજીવ અને આસ્રવની નાસ્તિ; જુઓ, આ જૈનધર્મની અનેકાન્તશૈલી ! અહીં જીવત્વશક્તિ, ચિતિશક્તિ વગેરે શક્તિના વર્ણનમાં પણ અસ્તિથી વાત કરી, તેમાં રાગાદિની નાસ્તિ આવી જ જાય છે. પ્રત્યેક શક્તિની અસ્તિમાં તથા તેના નિર્મળ પરિણમનમાં વિકારનો ને પરનો અભાવ વર્તે છે. –આવું પરિણમન પ્રગટે ત્યારે શક્તિનું ભાન થયું કહેવાય. શુદ્ધદ્રવ્યમાં લક્ષ કરીને જ્યાં પર્યાય તેમાં લીન થઈ ત્યાં રાગનો એમાં અભાવ જ છે. આ રીતે ચિતિશક્તિના પરિણમનમાં અનેકાન્ત સ્વયમેવ પ્રકાશે છે. આત્માના જ્ઞાનમાત્ર-ભાવરૂપ પરિણમનમાં આવી જીવત્વશક્તિ, ચિતિશક્તિ વગેરે અનંતશક્તિ એકસાથે પરિણમતી હોવાથી જ્ઞાનમાત્ર ભગવાન આત્મામાં સ્વયમેવ અનેકાન્ત પ્રકાશે છે.

અનેકાન્તપણે પ્રકાશતા આ આત્માની અનંતશક્તિમાંથી પહેલી જીવત્વશક્તિ અને બીજી ચિતિશક્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે ચિતિશક્તિમાં દર્શન અને જ્ઞાન બંને સમાયેલા છે; તે બંનેનું જુદું જુદું વર્ણન ત્રીજી અને ચોથી શક્તિમાં કરશે.

ચિતિશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ.

અતીન્દ્રિય આત્માની ચિતિશક્તિના બળે
જ્ઞાનચેતના પ્રગટાવનાર સંતોને નમસ્કાર.
તે સંતો અમારી આત્મચેતના જાગૃત
કરો.

[૩]

દૃશિશક્તિ

[अनाकारोपयोगमयी दृशिशक्तिः]

卐

ભાઈ, તારી પ્રભુતા તારામાં છે. તને તારા સ્વરૂપની ખબર વગર ધર્મ કેમ થાય ? માટે તારી શક્તિના વર્ણન વડે તારું સ્વરૂપ તને ઓળખાવીએ છીએ. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કેમ થાય ? –કે અનંત શક્તિવાળા આત્માને અનુભવતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે. –એ જ સાર છે, બાકી તો બધું અસાર છે.

આચાર્યદેવે જેને જ્ઞાનમાત્ર કહીને ઓળખાવ્યો છે એવા આ આત્મામાં અનંત શક્તિઓ એકસાથે પરિણમી રહી છે તેથી તેને અનેકાન્તપણું છે. જ્ઞાનમાત્રભાવમાં જે અનંત શક્તિઓ છે તેમાંથી આચાર્યદેવે અહીં ૪૭ શક્તિનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં જીવત્વ અને ચિતિશક્તિનું વર્ણન કર્યું; હવે ત્રીજી દશિશક્તિનું છે. અહીં ભાષાથી વર્ણવવામાં ક્રમ પડે છે પણ કાંઈ ગુણોમાં કે તેમના પરિણમનમાં ક્રમ નથી; અનંત ગુણો બધા એકસાથે રહેલા છે ને બધાનું પરિણમન એકસાથે જ છે. એક શક્તિ પહેલાં પરિણમે ને બીજી શક્તિ પછી પરિણમે એવો ક્રમ નથી. શક્તિઓમાં ક્રમ ન હોય, પર્યાયોમાં ક્રમ હોય; શક્તિઓ સહભાવી છે, પર્યાયો ક્રમભાવી છે.–આવી અનેકાન્તમય વસ્તુ છે.

અનેકાન્તવાદ વસ્તુમાં જે ધર્મો છે તે જ બતાવે છે, કાંઈ નવી કલ્પના કરીને કહેતો નથી. કેવળજ્ઞાનથી ભગવાને જેવું વસ્તુસ્વરૂપ જાણ્યું તેવું જ કહ્યું, પણ ભગવાને કાંઈ વસ્તુ સ્વરૂપને બનાવ્યું નથી; વસ્તુ તો સ્વયંસિદ્ધ સત્ છે, તે સત્ જેમ છે તેમ જાણીને જિનવાણીએ અને વીતરાગી સંતોએ પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે. પોતાના આત્મામાં જે શક્તિ હતી તે ખોલીને પર્યાયમાં પ્રસિદ્ધ કરી, ને વાણી વડે જગતને તે બતાવી. સ્વસન્મુખ થતાં સાધકને એક સાથે અનંતગુણોમાં નિર્મળપરિણમન શરૂ થાય છે; આથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ 'સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' એમ કહ્યું છે.

ત્રીજી દશિશક્તિ છે; તે અનાકાર ઉપયોગરૂપ છે; દર્શનક્રિયારૂપ આ શક્તિનું પૂર્ણ કાર્ય સર્વદર્શિત્વ છે તેનું વર્ણન આગળ નવમી શક્તિમાં કરશે. એકલા પરલક્ષે કામ કરે તે દર્શન નહિ પણ સ્વલક્ષે આત્માને પકડવાનું જે દર્શન થાય તે જ ખરો દર્શનઉપયોગ છે.

ઉપયોગ કોનો ? આત્મદ્રવ્યનો; તેનામાં સમસ્ત સત્તાને દેખવાની તાકાત છે. આવો આત્મા સમજીને પામવા જેવું છે; બાકી તો સંસારમાં બધું અસાર છે. ભાઈ, તારી પ્રભુતા જુદી જાતની છે; તને તારા સ્વરૂપની ખબર વગર ધર્મ કેમ થાય? માટે તારી શક્તિના વર્ણન વડે તારું સ્વરૂપ તને ઓળખાવીએ છીએ.

જે શક્તિવાનની આ શક્તિઓ છે તે શક્તિવાન ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં શક્તિ પોતે કારણ થઈને નિર્મળ કાર્યરૂપ પરિણમે છે એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરે પ્રગટે છે. આમાં કારણ-કાર્ય એક સમયમાં ભેગાં છે. આવું શક્તિનું નિર્મળ કાર્ય પ્રગટ કરે ત્યારે તે શક્તિવાળા આત્માને ખરેખર જાણ્યો કહેવાય; નહિતર તો શક્તિને જાણવાનું

ફળ શું ? શક્તિવાન એવા દ્રવ્ય-સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ તેની શક્તિનું ખરૂં જ્ઞાન થાય છે ને તેનું નિર્મળ કાર્ય પ્રગટે છે. ગુણ ગુણીનો છે; ગુણીને જાણ્યા વગર તેનો ગુણ ક્યાંથી જણાય ? ભાષા અને વિકલ્પના પ્રવાહથી જુદો જે ચૈતન્યપ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે તે જ જીવનું ખરૂં પરિણમન છે. આને બદલે ભાષાને તથા વિકારને, એટલે અજીવને તથા આસ્રવને જે પોતાનું પરિણમન માને છે તે સાચા જીવતત્ત્વને જાણતો નથી. જેમ પાણીના પૂરના કાંઠે ઊભેલો ગાંડો માણસ આ મારું પાણી હાલ્યું જાય છે –એમ માને છે, તેમ જગતના પદાર્થોમાં પરિણમનનું પૂર ચાલ્યુ જાય છે ત્યાં મૂઢ જીવ તેને પોતાનું માને છે. પણ ભાઈ, જગતના પ્રવાહથી જુદું તારું ચૈતન્યપૂર તારા અંતરમાં ચાલી રહ્યું છે તેને તો દેખ.

જીવ જ્યાં પોતાના સ્વભાવને જાણે ત્યાં તો અંદરથી કેવળજ્ઞાનના ભણકાર વાગે કે હવે મારા આ સ્વભાવમાંથી થોડા કાળમાં હું કેવળજ્ઞાન લઈશ. ભગવાનની દિવ્યવાણી આવા સ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ભગવાનને કાંઈ ઇચ્છા કે વિકલ્પ નથી, તેમજ ભાષાના તે કર્તા નથી પણ ભવ્ય જીવોના ભાગ્યોદયથી તેવી વાણી સહજ પ્રગટે છે, ને અરિહંતદેવમાં પણ હજી તે પ્રકારના વચનયોગની યોગ્યતા છે. તે વાણી અનંતગુણસંપન્ન આત્માને પ્રસિદ્ધ કરે છે, તેનું આ વર્ણન છે. અહીં ગુણભેદથી કથન છે પણ કાંઈ ગુણભેદ નથી બતાવવા, અનંત ગુણસ્વરૂપ આખો આત્મા બતાવવો છે.

સ્વસત્તા સહિત મહાસત્તાને દેખનારી દશિશક્તિ છે; આ શક્તિ પોતાના વિષયને સામાન્યપણે એટલે કે અનાકારપણે ગ્રહણ કરે છે. પણ જે દર્શન આત્માને મૂકીને બીજા બધાની સત્તાને દેખે તેને દર્શનશક્તિનું ખરૂં કાર્ય કહેતા નથી. આત્મા સહિત સર્વ પદાર્થોની સત્તાને જે દેખે તે જ દર્શનશક્તિનું ખરૂં કાર્ય છે. દ્રવ્ય-ગુણમાં રહેલી દર્શનશક્તિ પર્યાયમાં ખરેખર ક્યારે પરિણમે ? – કે જ્યારે અખંડ ઉપયોગથી સ્વને પકડે ત્યારે. એકલા પરને જાણતાં પહેલાં અજ્ઞાનીને તેનું જે સામાન્યદર્શન તે તો 'પર સમય' છે; સ્વને જાણતાં સ્વમાં દર્શનઉપયોગને જોડે તે 'સ્વ સમય' છે. ત્યાં દર્શનગુણ નિર્મળ પરિણમીને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપે છે; અને તે આત્મા છે. આવા આત્માને જાણે ત્યારે આત્માને જાણ્યો કહેવાય ને ત્યારે આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કેમ થાય ? કે આવી અનંત શક્તિવાળો આત્મા છે તેને અનુભવતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે. આત્માની શક્તિઓ પારિણામિકસ્વભાવે ત્રિકાળ છે; ને તેની સન્મુખતાથી તેનું જે નિર્મળ પરિણમન થાય તે ઉપશમાદિભાવરૂપ

છે, ઉદયભાવનો તેમાં અભાવ છે.

જેમના અસંખ્યપ્રદેશે અનંત ચૈતન્યસૂર્ય ખીલ્યા એવા વીતરાગ પરમેશ્વરે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું જાણ્યું છે તેની આ વાત છે. વીતરાગમાર્ગી સંતોએ પોતાના અનુભવમાં લઈને એ વાત પ્રસિદ્ધ કરી છે. હિત કરવા માટે પોતાનું દ્રવ્ય કેવું ? ગુણ કેવા ? ને તેના આશ્રયે પર્યાય પ્રગટે છે તે કેવી છે–તે જાણવું જોઈએ.

આત્મામાં એક ઉપયોગસ્વભાવ છે,–તેમાં દર્શન ને જ્ઞાન સમાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યનું અંતરદર્શન થતાં અનંત ધર્મવાળો આખો આત્મા પ્રતીતમાં આવે છે, આવા ઉપયોગધર્મમાં શુભાશુભ ઉપયોગનો અભાવ છે; કેમકે અહીં તો આત્માના સ્વભાવધર્મોનું વર્ણન છે. જે શુભાશુભ પરિણામમાં જોડાયેલો અશુદ્ધ ઉપયોગ છે તે કાંઈ ધર્મ નથી. આત્માનો ઉપયોગ ધર્મ તે શુભાશુભનો અકર્તા છે.

આત્મામાં દર્શનશક્તિ તો અનાદિની છે, પણ અનાદિથી પરસન્મુખ વેપારને કારણે તેનું વાસ્તવિક પરિણમન ખીલતું નથી; જે દર્શન સ્વસન્મુખ થઈને પરિણમે તે જ વાસ્તવિક દર્શન છે. સર્વદર્શિત્વને પણ 'આત્મદર્શનમય' કહેશે, એટલે કે આત્મસન્મુખ દર્શન વડે સર્વદર્શિત્વ પ્રગટે છે. એક દર્શનગુણની સામે જોવાની આ વાત નથી પણ દર્શનગુણનો ધારક જે આત્મસ્વભાવ છે તેની સન્મુખ દૃષ્ટિ અને એકાગ્રતા તે મોક્ષમાર્ગ છે.

આત્માના અનંતગુણોની જેમ આ દર્શનગુણમાં પણ પોતાના છએ કારકો સ્વાધીન છે. જે શુદ્ધ દર્શનઉપયોગ પ્રગટ્યો તે દર્શનશક્તિને જ સાધન બનાવીને તેના અવલંબને જ પ્રગટ્યો છે, તેમાં કોઈ ઇન્દ્રિયોનું કે રાગાદિનું અવલંબન નથી. નિમિત્તનો કે વિકલ્પનો આશ્રય કરીને જે ઉપયોગ કામ કરે તે આત્માનો ખરો ઉપયોગ નહિ. પરના અવલંબન વગરનો ઉપયોગ તે જ આત્માની શક્તિનું ખરૂં કાર્ય છે. ઉપયોગને તો 'ચૈતન્ય-અનુવિધાયી' કહ્યો છે એટલે કે તે ચૈતન્યને અનુસરનારો છે, રાગને કે પરને અનુસરે તેને ખરેખર જીવનો ઉપયોગ કહેતા નથી. શક્તિની સાથે એકતા ધરીને પરિણમે તે પરિણામને જ શક્તિનું કાર્ય કહેવાય; રાગ સાથે એકતા કરીને પરિણમે તેને શક્તિનું કાર્ય કહેવાય નહિ.

વાહ, જુઓ ! સ્વાશ્રિત પરિણતિરૂપ નિશ્ચયમાં પરાશ્રિતપણારૂપ વ્યવહારનો અભાવ છે. દર્શનના સ્વાશ્રિતભાવમાં પોતાના છએ કારકો સ્વતંત્ર છે, પરથી નિરપેક્ષ છે; રાગ તેનું સાધન નથી; શક્તિમાં જે ભર્યું છે તે રાગના અવલંબન વગર પોતાના જ અવલંબને પ્રગટે છે. એટલે ગુણની દશા પ્રગટવા સ્વસન્મુખ થવાનું રહ્યું, પર સામે જોવાનું ન

રહ્યું. શક્તિ તે ધ્રુવ ને તેના અવલંબને નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો.-આમ ત્રિકાળીપણું ને ક્ષણિકપણું બંને પોતાના ઉપાદાનમાં સમાય છે. ધ્રુવપણુ ને ક્ષણિકપણું બંને ધર્મો અનેકાન્તમાં આવી જાય છે. આવું જૈનધર્મનું વસ્તુસ્વરૂપ છે. આવું વસ્તુસ્વરૂપ જાણે તેને જૈન કહેવાય. પોતાના ધર્મો કે પર્યાયો પરથી થવાનું જે માને તે જૈનધર્મના વસ્તુસ્વરૂપને જાણતો નથી.

અનંતધર્માત્મક વસ્તુ છે, તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. ધ્રુવરૂપ અનંત ગુણો એકસાથે અક્રમે છે, ને દરેક ગુણમાં ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પર્યાય ક્રમેક્રમે થાય છે. સ્વભાવનો આશ્રય થતાં આત્મામાં મોક્ષમાર્ગની નિર્મળ પર્યાયનો ક્રમ વર્તે છે. આત્માની એકેક શક્તિ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ ને નિર્મળપર્યાય ત્રણેમાં વિસ્તરેલી છે, પણ વિકારમાં તેનો વિસ્તાર નથી. આત્મશક્તિની અદ્ભુત વાત આ સમયસારમાં છે; ને તેમાંય આ ૪૭ આત્મશક્તિ વર્ણવીને તા આચાર્યદેવે કમાલ કરી છે. 'અહો, આવી મારી ચીજ ! તેને મેં પૂર્વે ન ઓળખી' એમ જો આત્માનો સાચો પ્રેમ આવે તો તેની ઓળખાણ કર્યા વગર રહે નહિ. અનંતકાળના જન્મ-મરણના દુઃખની ગાંઠ આત્માની સમજણ વગર તૂટે નહિ.

આત્માની દર્શનશક્તિની સ્વાશ્રિત પરિણતિમાં ચક્ષુદર્શન વગેરે ક્ષયોપશમભાવે છે ને કેવળદર્શન ક્ષાયકભાવે છે; તેમાં ઉપશમભાવ નથી હોતો; ઉદયભાવનો પણ તેમાં અભાવ છે. તે કાળે સાધકને થોડોક ઉદયભાવ વર્તતો હોય તો પણ નિર્મળભાવમાં તેનો અભાવ છે. જેનો અભાવ છે તે સાધન કઈ રીતે થાય ?

આ દર્શન ઉપયોગનું સ્વરૂપ જરાક સૂક્ષ્મ છે. ભગવાનના દર્શન કર્યા તે કાંઈ દર્શન-ઉપયોગ નથી, તે તો જ્ઞાન છે; પણ તેના પહેલાં અંદર એક દર્શનઉપયોગ પરિણમે છે. છદ્મસ્થને જ્ઞાન-દર્શનમાં આવો ક્રમ હોય છે, સર્વજ્ઞને તો દર્શન-જ્ઞાન બંને સાથે હોય છે.

'ચક્ષુદર્શન' કહ્યું છતાં તે કાંઇ ચક્ષુ વડે થતું નથી. આંખથી જોયું કે આ ભગવાન છે–તે તો જ્ઞાન થઈ ગયું; ચક્ષુ વડે થતું દર્શન તે ચક્ષુદર્શન એવો કાંઈ ચક્ષુ દર્શનનો અર્થ નથી, પણ ચક્ષુના વિષયને જાણવા પહેલાં છદ્મસ્થનો જે ઉપયોગ તે ચક્ષુદર્શન છે. કોઈ કહે કે તમે શબ્દનો સીધો અર્થ કેમ નથી કરતા ? ગળું મરડીને કેમ અર્થ કરો છો ? તો ધવલટીકામાં વીરસેનસ્વામી કહે છે કે પ્રકરણ અનુસાર તે જ સીધો અર્થ છે, અભિપ્રાય અનુસાર અર્થ કરવો તે જ સીધો અર્થ છે.

'આવા તીર્થંકર ભગવાન છે, આવું સમવસરણ છે, હું સમવસરણમાં બેઠો છું ને

પ્રભુની વાણી સાંભળું છું' એમ પૂર્વનો ભાસ થવો તે જ્ઞાન છે, સ્મૃતિનો એક પ્રકાર છે; તે કાંઈ દર્શનઉપયોગ નથી. દર્શનઉપયોગમાં આ પ્રકારની વિશેષતા નથી હોતી. દર્શનઉપયોગ કોઈ ભિન્ન કારકોની અપેક્ષા વગર સ્વસત્તાના અભિન્નકારકોથી પરિણમે છે. અહો, આવી સ્વસત્તા ! એનો મહિમા કર, એને લક્ષમાં લે. એના આશ્રયે જ્ઞાનભાવ પ્રગટશે ને તે જ્ઞાનભાવની સાથે કેવળદર્શન પરિણતિ પણ ભેગી જ ઊછળશે. દશિશક્તિવાળા આત્માની દૃષ્ટિનું આ ફળ છે.

દશિશક્તિનું વર્ણન પૂરું.

卐

દશિશક્તિ સંપન્ન આત્માને દેખીદેખીને સર્વદર્શી બનું.

[૪]

જ્ઞાનશક્તિ

[साकारोपयोगमयी ज्ञानशक्तिः]

જેમના અસંખ્ય પ્રદેશે અનંત ચૈતન્યસૂર્ય ખીલ્યા એવા વીતરાગ પરમેશ્વર અરિહંતદેવે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું જાણ્યું છે એની આ વાત છે. વીતરાગમાર્ગી સંતોએ પોતાના અનુભવમાં લઈને એ વાત પ્રસિદ્ધ કરી છે. હિત કરવા માટે પોતાનું દ્રવ્ય કેવું ? ગુણ કેવા ? ને તેના આશ્રયે પર્યાય પ્રગટે છે તે કેવી છે – તે જાણવું જોઈએ.

સંતો તને તારો આત્મવૈભવ બતાવે છે.

જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં અનંત શક્તિનો જે વૈભવ છે તે સંતો બતાવે છે. આત્મામાં એક જ્ઞાનશક્તિ છે તે સાકાર–ઉપયોગરૂપ છે. દર્શન ને જ્ઞાન બંને શક્તિ દરેક આત્મામાં એકસાથે છે, બંનેનું પરિણમન પણ એકસાથે છે, પહેલાં–પછી નથી. પણ છદ્મસ્થને તેના ઉપયોગમાં ક્રમ પડે છે. કેવળીને બંને ઉપયોગ સાથે છે.

આત્માના જ્ઞાનમાં અચિંત્ય તાકાત છે, જગતના બધા દ્રવ્યો, તેના અનંત ગુણો, તેની ત્રણકાળની પર્યાયો, તેના અનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદો – એ બધાને સ્પષ્ટપણે જાણવાની જ્ઞાનોપયોગની તાકાત છે. જગતમાં અનંતા જીવો, એના કરતાં અનંતાનંતગુણા પુદ્‌ગલો, એના કરતાં ત્રણકાળના સમયો, એના કરતાં અનંતગુણા આકાશપ્રદેશો, આકાશ કરતાંય અનંતાગુણા ધર્માસ્તિ–અધર્માસ્તિકાયના અગુરુલઘુગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદો; તેના કરતાં પણ અનંતગુણા એક સૂક્ષ્મ લબ્ધિઅપર્યાપ્ત નિગોદજીવના નાનામાં નાના (લબ્ધ્યક્ષ-૨૩૫) જ્ઞાનના ઉઘાડના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ અંશો; અને તેનાં કરતાંય અનંતાનંતગુણાથી પણ જેનું માપ ન થઈ શકે એવી એક કેવળજ્ઞાનપર્યાયની તાકાત; એવી અનંતપર્યાયની તાકાતવાળો એક જ્ઞાનગુણ; ને એવા અનંતાગુણોનો અખંડ પિંડ એકેક આત્મા. –આત્માનો કેટલો વૈભવ ! વાહ ! સર્વજ્ઞપ્રભુના ભંડાર સંતોએ ખુલ્લા મૂક્યા છે.

આવા બધા ભંગ-ભેદોને જાણવાની જ્ઞાનની તાકાત છે. અંદર સ્વાનુભવમાં જે આનંદના તરંગ ઉલ્લસે તેને પણ જ્ઞાન જ જાણે છે. –આથી જ્ઞાન 'સાકાર' છે; સ્વ-પરના સમસ્ત આકારોને તે જાણે છે. આત્માને જ્ઞાનઅપેક્ષાએ 'સાકાર' કહેતાં તેમાં કાંઈ જડનો આકાર નથી કે રંગ–રૂપ નથી; પણ જ્ઞાનમાં સ્વ-પરને જાણવાની જે વિશેષ તાકાત છે તે અપેક્ષાએ 'સાકાર' કહેલ છે. આ સાકારપણું જ્ઞાનની તાકાતની અપેક્ષાએ કહ્યું; અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ આત્માનો અસંખ્યપ્રદેશી અરૂપી આકાર છે, તે અપેક્ષાએ સાકારપણું છે; પણ મૂર્તપદાર્થની જેમ આંખથી દેખાય એવો આકાર (વર્ણાદિ) નથી તે અપેક્ષાએ આત્મા નિરાકાર છે. આત્મા દ્રવ્યનો જેવો અસંખ્યપ્રદેશી આકાર છે એવો જ તેના સર્વે ગુણોનો આકાર છે, કેમ કે દ્રવ્યના ને ગુણના પ્રદેશો જરાય ભિન્ન નથી.

જુઓ, આમાં આકાર બાબત ત્રણ વાત થઈ–

(૧) આત્મા નિરંજન–નિરાકાર. (મૂર્તિક આકારના અભાવને લીધે)

(૨) આત્મા સાકાર. (જ્ઞાન સ્વ-પરને, તેમજ સ્વાનુભવમાં આનંદ – તરંગને જાણી લ્યે

છે તે અપેક્ષાએ.)

(૩) આત્મા સાકાર. (અરૂપી અંસખ્યપ્રદેશી – આકારવાળો છે તે અપેક્ષાએ)

'આ તો જ્ઞાનીની ગંભીર વાતું છે... જ્ઞાનની લીલા છે!'

સિદ્ધને પણ આકાર છે. આકાર વગરની જગતની કોઈ વસ્તુ હોતી નથી. અહીં તો જ્ઞાનનું સાકારપણું સ્વ-પરને જાણવાના સામર્થ્યની અપેક્ષાએ છે; તે જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા નથી, રાગની અપેક્ષા નથી; ઇન્દ્રિયોનો ને રાગનો તે જ્ઞાનમાં અભાવ છે. સ્વસંવેદન વખતે જ્ઞાનના સાકારપણાની કોઈ ખાસ વિશેષતા છે; તે વખતના આનંદને પણ જ્ઞાન જ જાણે છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પોતે ધ્રુવરૂપ રહીને પોતાની ક્ષણિક નિર્મળ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે, તે જ જ્ઞાનનું ખરૂં પરિણમન છે; તે પરિણમનમાં રાગાદિનો અભાવ છે. જ્ઞાનશક્તિ અને તેનું પરિણમન આત્મા સાથે અભેદ છે, બંનેના ક્ષેત્ર જુદા નથી.

આત્માને ક્ષેત્ર હોય ? – હા; અસંખ્યપ્રદેશી ક્ષેત્ર આત્માને છે; તે પહોળો થઈને ફેલાય તો આખાય ચૌદ બ્રહ્માંડમાં વિસ્તરે એવડું તેનું ક્ષેત્રસામર્થ્ય છે. તે અસંખ્ય પ્રદેશી ખેતરમાં જ્ઞાન-આનંદ વગેરે અનંતગુણની નિર્મળ પર્યાયના પાક પાકે છે. જ્ઞાનની તાકાત એવી છે કે બધા જ્ઞેયોના આકારનો પાર પામી લ્યે; તે અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્રમાં અનંતપ્રદેશી એવા અલોકનો પણ પાર પામી જાય છે, તેને ય જેમ છે તેમ જાણી લ્યે છે. અલોકની અનંતતાનો અંત આવતો નથી, ને છતાં જ્ઞાન તેને પણ જાણ્યા વગર રહેતું નથી, એવી કોઈ અચિંત્ય તાકાત જ્ઞાનમાં છે.

કોઈ કહે કે– શાસ્ત્ર વગર જ્ઞાન કેમ થાય ?

તો કહે છે કે ભાઈ, તારી જ્ઞાનશક્તિ વગર જ્ઞાન ન થાય, પણ શાસ્ત્ર વગરને ઇન્દ્રિયો વગર તો જ્ઞાન થાય; રાગ વગર પણ જ્ઞાન થાય. તારી શક્તિમાં તાકાત ભરી છે તે જ પરિણમીને પર્યાયમાં વ્યક્ત થાય છે. એ તાકાત ક્યાંય બહારથી નથી આવતી. આવી જ્ઞાનશક્તિવાળા આત્માની દૃષ્ટિ વગર એકલા પરલક્ષે શાસ્ત્ર ભણી જાય તો તેને 'જ્ઞાનપરિણતિ' કહેતા નથી, તેને 'જ્ઞાનચેતના' કહેતા નથી, જ્ઞાનચેતના તો અંદરમાં કામ કરે છે. જ્ઞાન સ્વાધીનપણે પોતાના જ છએ કારકોથી પરિણમી રહ્યું છે.

વાહ ! આ તો હવે સમયસારની ટોચ (શિખર)ના કળશ છે. અરે, આવી ઊંચી વસ્તુ તારામાં, તે લેવાનું–અનુભવવાનું મન શું તને નથી થતું ! અંતરમાં એનો પ્રેમ

તો કર. તારી જ્ઞાનશક્તિ ત્રિકાળ પારિણામિક ભાવે તારામાં છે, તેના આશ્રયે જ્ઞાનનું જે સમ્યક્‌પરિણમન થયું તે યથાર્થ ક્ષયોપશમભાવરૂપ કે ક્ષાયિકભાવરૂપ છે. જ્ઞાનસ્વભાવના આશ્રય વગરના એકલા બહિર્મુખ ક્ષયોપશમને સાચો ક્ષયોપશમ કહેતા નથી, એને જ્ઞાન જ કહેતા નથી. 'જ્ઞાન' તો તેને કહેવાય કે જ્ઞાનસ્વભાવ સાથે જે સંધિ જોડે ને સર્વજ્ઞપદને પમાડે. જેમ દ્રવ્ય કદી અદ્રવ્ય થાય નહિ, ચેતન કદી અચેતન થાય નહિ, તેમ જ્ઞાનના આશ્રયે પ્રગટેલી પરિણતિ કદી અજ્ઞાનરૂપ થાય નહિ.

ભાઈ, તારી જ્ઞાનવસ્તુને લક્ષમાં તો લે. કર્મના રોદણાં બંધ કર; તારી જ્ઞાનવસ્તુમાં કર્મ છે જ નહિ.

જ્ઞાનનો ઉપયોગ સાકાર છે; આકારો એટલે વિશેષો; દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેને વિશેષો કહેવાય. આવા સમસ્ત વિશેષરૂપ આકારોને જાણવાની જ્ઞાનની તાકાત છે, તેનું ભાન કરતાં પર્યાયમાં તે પૂર્ણ પ્રગટે છે. તે પૂર્ણ તાકાત બતાવવા સર્વશક્તિ ખાસ જુદી (દશમી) વર્ણવશે.

કોઈ કહે કે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય.

તો તેણે જ્ઞાનશક્તિને જાણી નથી. જો ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું હોય તો,

એક તો – ઇન્દ્રિયોનો અભાવ થતાં જ્ઞાનનોય અભાવ થઈ જાય, એટલે આત્માનો અભાવ થઈ જાય;

બીજું – ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાન થતું હોય તો અતીન્દ્રિયજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાનાદિ) સિદ્ધ જ ન થાય.

અને ત્રીજું – જો જ્ઞાનનું વિશેષકાર્ય ઇન્દ્રિયાએ કર્યું તો સામાન્યજ્ઞાને તે વખતે શું કર્યું ? શું સામાન્ય વિશેષ વગરનું રહ્યું? તો તો તેનો અભાવ જ થઈ જાય. સામાન્યપણે એકરૂપ ટકીને વસ્તુ સમયે સમયે વિશેષરૂપે પરિણમે છે, એવું સામાન્ય–વિશેષરૂપ વસ્તુસ્વરૂપ જ છે. વસ્તુનું વિશેષ પરિણમન પરથી થતું નથી. તારી જ્ઞાનપર્યાય (અર્થાત્ જ્ઞાનના વિશેષો) તારા અસ્તિત્વમાં છે, ઇન્દ્રિયના અસ્તિત્વમાં તે નથી. આવી સ્વાધીનજ્ઞાનશક્તિવાળા આત્માને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લેવા તે સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

'સમયસાર' એટલે શુદ્ધઆત્મા, તેની શક્તિઓનું આ વર્ણન છે. જેણે સુખ–સ્વતંત્રતા ને શાંતિ જોઈતી હોય, દુઃખ-પરતંત્રતા ને અશાંતિથી છૂટવું હોય, તેણે પોતાના સ્વભાવને જાણવો જોઈએ, કેમકે સુખ પોતાનાં સ્વભાવમાં છે. નિજસ્વભાવના મહિમા વગર પરની કિંમત માનીને તેમાં રત અને એકાકાર થયો છે તે દુઃખનું મૂળ છે. અનંતશક્તિસંપન્ન

નિજસ્વભાવનો અચિંત્ય મહિમા છે તે જાણીને તેમાં રત થાય તો પોતામાંથી જ પોતાનું સુખ પ્રગટે. શરીર ઠીક હોય તો સુખ પ્રગટે (પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા) એમ નથી, સુખ તો આત્માની શક્તિમાં છે. શરીર એ કાંઈ આત્માની જાત નથી, તે કાંઈ સુખનો આધાર નથી.

સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા અસંખ્ય સ્વપ્રદેશોમાં વસેલો છે તે જ આત્માનો સ્વદેશ છે; અસંખ્યપ્રદેશોમાં અનંતગુણ, ને એકેક ગુણમાં અનંત સામર્થ્ય–તેમાં ક્યાંય રાગ-દ્વેષનો પ્રવેશ નથી. અનંત ગુણ-પર્યાયોથી ભરેલો અનેકાન્તસ્વરૂપ જ્ઞાનમાત્ર આત્મા છે, તે 'જ્ઞાનમાત્ર' ભાવમાં રાગાદિનો અભાવ છે પણ સુખ વગેરે અનંત સ્વભાવનો અભાવ નથી, તે તો જ્ઞાનમાત્રભાવમાં સમાયેલા છે; તેનું આ વર્ણન છે.

ભાઈ, બહારની નવી ચીજ જોતાં તને 'આહા' એમ મહિમા આવી જાય છે, પણ ખરી મહાન વસ્તુ આત્મા, સર્વને જાણનાર આશ્ચર્યકારી શક્તિનો પિંડ છે તેનો મહિમા અને ઉત્સાહ કર. સ્વનો મહિમા આવે તો પરિણતિ સ્વાશ્રય તરફ ઝૂકે ને તે પરિણતિમાં અનંતગુણની નિર્મળતા ઉલ્લસે. – આનું નામ ધર્મ.

જીવને દુઃખ શેનું છે ? કે અનંતશક્તિસંપન્ન પોતાના સ્વભાવનો મહિમા ચૂકીને, પરનો ઓશીયાળો થઈ ગયો છે કે 'આ હોય તો મને ઠીક.' તે ઓશીયાળી પરાધીનવૃત્તિ એ જ દુઃખ છે. 'મારા સ્વભાવથી હું જ ભરેલો છું ને મારે કોઈ બીજાની ઓશીયાળ નથી' એવી સ્વાધીનવૃત્તિ કરે તો સુખ પ્રગટે. પોતાની વસ્તુ સુખથી ભરેલી છે પણ પોતે પોતાની વસ્તુને દેખતો નથી તેથી સુખ થતું નથી. શરીરાદિની પ્રતિકૂળતાનું દુઃખ નથી પણ પોતાની પરાધીન વૃત્તિનું જ દુઃખ છે. સુખના ભંડાર એવા નિજસ્વભાવ સામે જુઓ તો સુખ પ્રગટે ને દુઃખ ટળે.

અનંત ગુણનો એક પિંડ આત્મા, તેમાં અદ્‌ભુત આનંદરસ છે. અહા, આ તે ચૈતન્યની કેવી અદ્‌ભુત અજાયબી છે–કે જેના મહિમાનો પાર વિકલ્પ વડે પમાતો નથી. અદ્‌ભુત વૈભવવાળો આત્મા–જેની એક શક્તિ નિરાકાર ઉપયોગરૂપ, ને બીજી શક્તિ સાકાર ઉપયોગરૂપ, છતાં બંને શક્તિ આત્મામાં એકસાથે વર્તી રહી છે. જે આત્મા સાકાર ઉપયોગરૂપ, તે જ આત્મા નિરાકાર ઉપયોગરૂપ, એવો અદ્‌ભુત એનો વૈભવ છે. ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણવાળા અનંતગુણો, છતાં એકપ્રદેશે અભેદપણે દ્રવ્યમાં ભેગા રહે. –એવી સ્વભાવની અદ્‌ભુતતા છે. એનો પાર અનુભવથી પમાય; રાગના વિકલ્પથી એનો પાર ન આવે. સ્વાનુભવમાં સર્વગુણ એકસાથે સમાય છે. આવા સ્વાનુભવ-જીવનથી

સંતો જીવે છે.

આત્માનું જીવન એવું છે કે શરીર વગર ટકે, મન વગર ટકે, અન્ન વગર ટકે, પાણી વગર ટકે, વાણી વગર ટકે, ને રાગ વગર ટકે, પણ જીવત્વશક્તિ વગર ન ટકે, જ્ઞાનશક્તિ વગર ન ટકે; આત્મામાં જીવત્વશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અનાદિ અનંત છે, ચૈતન્યપ્રાણ એ જ આત્માનું જીવન છે. આત્માને બીજું કોઈ જીવાડે એવુ તેનું પરાધીન જીવન નથી. પોતાના ચૈતન્યપ્રાણથી એનું જીવન છે.

જુઓ, આ જીવન !

આવા સ્વાધીનજીવનમાં ફિકર કેવી ?

સ્વાનુભવી સંતોએ ફિકરની ફાકી કરી નાખી છે; સ્વાનુભવમાં કોઈ ચિંતા છે જ નહિ.

આત્માનો દરેક ગુણ પોતાના સ્વભાવની યત્ના કરે છે તેથી તે યતિ છે; વિકારને પોતામાં આવવા દેતો નથી ને સ્વગુણની રક્ષા કરે છે. દરેક ગુણ પોતાની નિર્મળપર્યાયના વ્યાપારને કરે છે તેથી તે વૈશ્ય-વેપારી છે. સ્વભાવના વીર્યને સ્ફુરાવીને વિકારને હણવામાં શૂરવીર છે તેથી તે ક્ષત્રિય છે. પોતે પોતાના સ્વભાવનું સેવન કરે છે તેથી તે સેવા કરનાર છે. –આમ એકેક શક્તિમાં ઘણા ભાવ ઊતરે છે, તથા દરેક શક્તિમાં પોતાનું કર્તૃત્વ, સાધન, આધાર વગેરે છ કારકો પણ ઊતરે છે. આમ અનંત સ્વભાવોના રસથી ભરેલો આત્મા છે. એક શક્તિ કાલે વર્ણવી, બીજી શક્તિ આજે વર્ણવાય, એમ વર્ણનમાં ક્રમ પડે પણ વસ્તુમાં કાંઈ શક્તિઓનો ક્રમ નથી, વસ્તુમાં તો એકસાથે બધી શક્તિ રહેલી છે.

અત્યારે જ્ઞાનશક્તિનું વર્ણન ચાલે છે. સ્વ–પરને જાણવાની તાકાત જ્ઞાનમાં છે. પરચીજ આત્મામાં નથી, પણ પરને જાણે એવી તાકાત આત્મામાં છે. બધાને જાણનાર એવું જે જ્ઞાન તે પોતે પોતાને જાણતાં સુખ થાય છે. પરમાં સુખ નથી, તેને જાણતાં જાણનારને પણ સુખ નથી; શુદ્ધ જીવમાં સુખ છે, અને તેને જાણતાં–અનુભવતાં જાણનારને પણ સુખ થાય છે, – માટે આવો જ્ઞાનસ્વરૂપ ને સુખસ્વરૂપ આત્મા તે સાર છે, ઉપાદેય છે. એ વાત પહેલા જ મંગલાચરણમાં 'नमः समयसार' ના અર્થમાં ઘણી સરસ કરી છે.

અહો, આ ચૈતન્યરાજાની ૠદ્ધિના મહિમાની શી વાત ! એના દરબારમાં પ્રવેશતાં જ અનંતગુણનો વૈભવ દેખાય છે; તેને દેખતાં પરમ આનંદ થાય છે ને દુઃખ રહેતું નથી.

ચૈતન્યદરબારમાં વિકારનો પ્રવેશ નથી. એટલે ચૈતન્યના વૈભવનું લક્ષ કરતાં વિકારના અભાવરૂપ પરિણમન થાય છે ને અનંતગુણની નિર્મળતાનો આનંદ અનુભવમાં આવે છે. આત્મામાં જ્ઞાનની સાથે સુખશક્તિ પણ ભેગી જ છે, એટલે જ્ઞાનનું સમ્યક્ પરિણમન થતાં સુખ પણ તેમાં ભેગું જ પરિણમે છે. જ્ઞાનનું ફળ સુખ છે જ્ઞાનશક્તિ પછી તરત સુખશક્તિનું વર્ણન કરશે.

પરચીજ આત્મામાં નથી, પણ પરને જાણવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં છે. જાણવાનો તો આત્માનો સ્વભાવ છે. જાણવાના ભાવમાં શાંતિ-સુખ-સમાધાન છે. જાણવાના ભાવમાં દુઃખ ન હોય. જેમ સાક્ષીને સજા ન હોય, તેમ જ્ઞાન તો સાક્ષીભાવરૂપ છે તેમાં પદાર્થના પરિણમનને દેખવાથી આકુળતા ન હોય. જાણનારો સાચો ક્યારે કહેવાય ? –કે જાણનારો પોતાના સ્વભાવને, અનંત ગુણોને, ને નિર્મળ પર્યાયોને તન્મયપણે જાણે, ને વિકારને તથા પરને તન્મયપણા વગર જાણે. – જાણવાના આવા ભાવમાં સુખ છે. જેમ જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે તેમ સુખ પણ આત્માનો સ્વભાવ છે.

ભાઈ, આ તારા ઘરમાં શું-શું ભર્યું છે તેની વાત છે. તારા અસંખ્યપ્રદેશી સ્વઘરમાં જ્ઞાન-સુખ વગેરે ગુણોનો મોટો વૈભવ ભરેલો છે. જેમ નાની દાબડીમાં બહુ કિંમતી હીરો પડ્યો હોય તેમ આ દેહ જેવડી નાની દાબડીમાં અનંતગુણરૂપી મહા કિંમતી રત્નો ભર્યા છે, ભાઈ, તેં પરને 'મારાં' કરીને માન્યા છે, તેને બદલે આવા ચૈતન્યભંડારને 'આ મારાં' એમ અનુભવમાં લે; તો તને પરમ આનંદ થશે. પરને જાણવાનો સ્વભાવ છે પણ પરને જાણતાં 'આ મારાં' એમ માનવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી.

જ્ઞાન પોતાના સિવાયના અનંત ગુણોને જાણે છે તેથી કાંઈ અન્ય ગુણોનું લક્ષણ જ્ઞાનમાં આવી જતું નથી. જ્ઞાન જડને જાણે ત્યાં જડનું લક્ષણ જ્ઞાનમાં આવી જતું નથી. જ્ઞાનનું લક્ષણ તો 'જાણવું...જાણવું ને જાણવું' જ છે; બીજું કાર્ય તેમાં ન આવે. જ્ઞાનમાં પરનું કાર્ય નહિ, જ્ઞાનમાં કષાયનું કાર્ય નહિ, જ્ઞાનમાં અન્યગુણોનું કાર્ય નહિ. જો જ્ઞાનમાં બીજા ગુણોનું લક્ષણ આવી જાય તો તો બીજા ગુણો સાબિત જ ન થાય, કથંચિત્ ગુણભેદ ન રહે એટલે અનંતગુણની સિદ્ધિ ન થાય. અનંતગુણો એક દ્રવ્યના આશ્રયે હોવા છતાં દરેકને લક્ષણભેદ છે, એક ગુણનું લક્ષણ બીજા ગુણના લક્ષણમાં જતું નથી. આમ છતાં અભેદવિવક્ષામાં એકેક શક્તિ અનંતગુણોમાં વ્યાપેલી છે, એકેક શક્તિ આખા દ્રવ્યમાં વ્યાપેલી છે. આવી અભેદની અનુભૂતિ વિના અનંતગુણનો આનંદ આવે નહિ. અનુભૂતિના આનંદ વખતે ગુણભેદનું લક્ષ રહેતું નથી. 'જ્યાં ચેતન ત્યાં અનંતગુણ'

–અનુભૂતિમાં અનંતગુણની અભેદતા આવે ને છતાં ગુણના લક્ષણભેદનો લોપ થાય નહિ. –આવો અનેકાન્તનો ચમત્કાર છે. જ્ઞાની જ તેને અનુભવે છે.

જ્ઞાનાદિ અનંતશક્તિનો વૈભવ આત્માના સ્વઘરમાં ભર્યો છે, તેમાં દૃષ્ટિ કરતાં આત્માની પર્યાય સ્વઘરમાં આવી, આત્મા પોતે પોતાના ઘરમાં આવ્યો; ત્યાં જ્ઞાન છે, સુખ છે, શાંતિ છે, જીવન છે, પણ તેમાં અજ્ઞાન નથી, દુઃખ નથી, કષાય નથી, મૃત્યુ નથી.

જ્ઞાનમાં જ્ઞાનના છ કારકો સ્વતંત્ર છે, તેમાં રાગાદિ પર કારકોનો અભાવ છે; રાગાદિના આશ્રયે જ્ઞાનનું કાર્ય થતું નથી, જ્ઞાનશક્તિમાં તન્મય વ્યાપીને જ જ્ઞાનનું કાર્ય થાય છે. રાગ કે ઇન્દ્રિયો સાધન થઈને જ્ઞાનકાર્યને કરે એમ નથી; અને જ્ઞાન કર્તા થઈને રાગને પોતાનું કાર્ય બનાવે એમ પણ નથી, જ્ઞાનના કારકો રાગમાં કે ઇન્દ્રિયોમાં નથી, જ્ઞાનના કારકો જ્ઞાનમાં જ છે.

કેવી સ્વાધીનતા ! હે જીવ ! તારી અનંત શક્તિમાંથી એક્કેયમાં પરાધીનતા નથી. તેમજ તારી એકેય શક્તિમાં પરનું કે વિકારનું કર્તૃત્વ નથી. તારી સર્વઋદ્ધિનું કાર્ય તારા સ્વક્ષેત્રમાં ને તારી સ્વપર્યાયમાં જ છે, તેમાં બીજાની જરૂર નથી તેમજ તે બીજાનું કાર્ય કરવા જતી નથી. આહા, આવો આત્મસ્વભાવ ! તેની પ્રતીત વડે પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય આનંદ અને કેવળજ્ઞાન ખીલી ઊઠે છે.

ચૈતન્યની જાતમાંથી ચૈતન્ય ખીલે; જેમ સહસ્રદળ કમળની કળીમાંથી હજાર પાંખડીવાળું કમળ ખીલે, આરસ પત્થરની કળીમાંથી કમળ ન ખીલે કે લીમડાની કળીમાંથી કમળનાં ફૂલ ન ખીલે; તેમ દેહરૂપી પથરામાંથી કે રાગાદિ કષાયરૂપી કડવા લીમડામાંથી કાંઈ કેવળજ્ઞાનનાં કમળ ન ખીલે, તે તો ચૈતન્યશક્તિરૂપી કળીમાંથી જ ખીલે. અને, જેમ કમળની કળીમાંથી કડવી લીંબોળી ન ફૂટે તેમ ચૈતન્યકમળની કળીમાંથી રાગ-દ્વેષરૂપ કડવા ભાવો ન નીકળે. જેની જે જાત હોય તેમાંથી તે પાકે.

અહો, આવી મારી ચૈતન્યસંપદા, તે ભગવાને મને બતાવી, સંતોએ તેની પ્રસિદ્ધિ કરી ને મારા ઉપર મહા ઉપકાર કર્યો – આમ આત્માર્થી જીવ પોતાની સંપદા સાંભળતાં ઉલ્લસી જાય છે. આત્મામાં જે સંપદા હતી તે ભગવાને જાણી, ને પ્રસિદ્ધ કરી; ને બીજાના આત્મામાં પણ તેવી સંપદા હતી તે ભગવાને બતાવી. ભગવાને કાંઈ કોઈને સંપદા આપી નથી પણ આત્મામાં અનંતગુણની જે સંપદા હતી તે બતાવી છે. જીવને પહેલાં પોતાની આત્મસંપદાનું ભાન ન હતું ને પછી ભાન થયું ત્યાં પ્રમોદથી કહે છે

કે અહો, ભગવાને અને ગુરુએ મને મારી સંપદા આપી, મને આત્મા આપ્યો.

આ આત્મા બીજાની પાર્યાય કરે, કે બીજો આ આત્માની પર્યાય કરે – એવો કોઈનો સ્વભાવ નથી. બીજાને જાણે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે, પણ બીજામાં કાંઈ કાર્ય કરે એવો સ્વભાવ નથી. અરે, આત્મામાં અનાદિઅનંત ભેગા રહેલા એવા જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણો પણ એકબીજાનું કાર્ય કરતા નથી, તો પછી સદાય ભિન્ન રહેલા પદાર્થો એકબીજાનું કાંઈ કાર્ય કરે એ વાત કયાં રહી ? અંદરમાં એક ગુણ બીજા ગુણના કાર્યને પણ ન કરે તો પછી બહારના કાર્યોની તો વાત જ કેવી ? આત્માની શક્તિ વડે પરનાં – જડનાં કે વિકારનાં કાર્ય થવાનું જે માને તે આત્માની શક્તિના ઘાતક છે.

જેમ કોઈને ભૂત વળગ્યું હોય તો તે કાઢવા માટે ભૂવો તેને ધૂણાવીને પૂછે કે બોલ, તું કોણ છે ? એમ પૂછતાં તે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. તેમ અજ્ઞાનીને દેહ હું, રાગ હું–એવા મિથ્યાત્વરૂપી ભૂત વળગ્યું છે; તે ભૂતને કાઢવા માટે આત્માની શક્તિના વર્ણનરૂપી ડાકલાં વગાડીને સંતો તેને પૂછે કે અરે જીવ ! તું કોણ છો ? શું રાગ તું છો ? શું એકેક શક્તિના ભેદ જેટલો તું છો ? ના; તું તો અનંત શક્તિનો એક પિંડ, સિદ્ધપરમાત્મા જેવો છો. – આમ નિજશક્તિને સંભાળતો જીવ મિથ્યાત્વને દૂર કરીને પોતાના સાચા સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે.

અહો, આવી ચૈતન્યઋદ્ધિ, આત્મશક્તિઓનું આવું અદ્‌ભુત વર્ણન. અત્યારે મહાભાગ્યે સાંભળવા મળે છે. કુંદકુંદાચાર્યદેવે સમયસારમાં જે ગંભીર રહસ્યો ભર્યા છે તેનું દોહન કરીને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ શક્તિઓ વર્ણવી છે. પોતાના અંતરના અનુભવ ઉપરાંત વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવવાની તેમની જ્ઞાનશક્તિ પણ આગાધ છે. અહા, જ્ઞાનની અચિંત્ય તાકાત ! ઇન્દ્રિયનું જેમાં અવલંબન નથી, વિકલ્પનું જેને શરણ નથી; બે સમય ભેગા થઈને ત્રણકાળ-ત્રણલોકનું જ્ઞાન પૂરું થાય–એમ નહિ, પણ પ્રત્યેક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકનું પૂરું જ્ઞાન કરવાની અસાધારણ તાકાત જ્ઞાનમાં ભરી છે, વિશેષપણે (ભંગભેદ સહિત) ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણે છતાં તેમાં વિકલ્પ નથી એવી સાકારઉપયોગરૂપ જ્ઞાનશક્તિ છે. આવી જ્ઞાનશક્તિવાળા આત્માને દેખનાર જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

જ્ઞાનશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ.

—卐—

[૫]

સુખશક્તિ

[अनाकुलत्वलक्षणा सुखशक्तिः]

卐

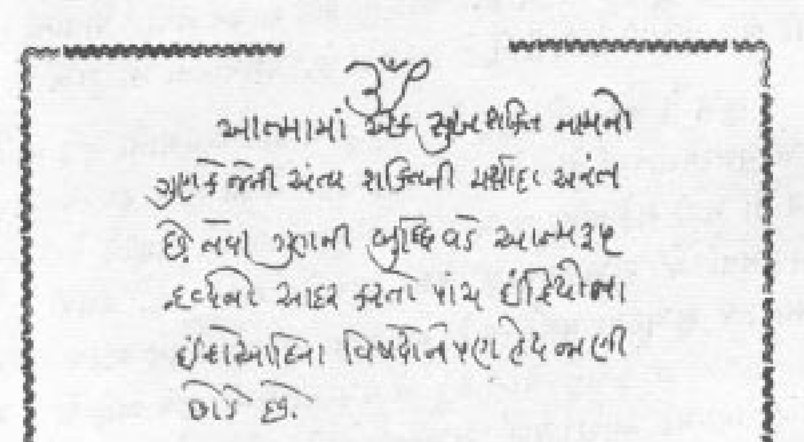
ૐ
આત્મામાં એક સુખશક્તિ નામનો
ગુણ કે જેની અંતર શક્તિની મર્યાદા અનંત
છે. તેવા ગુણની બુદ્ધિ વડે આત્મરૂપ
દ્રવ્યનો આદર કરતાં પાંચ ઈંદ્રિયોના
ઈન્દ્રાદિના વિષયોને પણ હેય જાણી
છોડે છે.

(ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર)

અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્મામાં જીવત્વ, ચિતિ, દર્શન અને જ્ઞાન પછી પાંચમી સુખશક્તિનું વર્ણન છે, અસંખ્યપ્રદેશી આત્મામાં સુખ નામની એક શક્તિ છે; તેનું લક્ષણ શું ? –કે અનાકુળતા તેનું લક્ષણ છે. આકુળતા તે દુઃખ છે, તેના અભાવરૂપ નિરાકુળ શાંતિ તે સુખ છે. અનાકુળતાથી ભરેલો ભગવાન આત્મા તેના સર્વપ્રદેશોમાં સુખ ભરેલું છે. આવા નિજસુખને પરમાં શોધે તો આકુળતા ને દુઃખ થાય એટલે સંસારભ્રમણ થાય, હે જીવ ! સુખ અંતરમાં છે, તે બહારમાં શોધ્યે મળે તેમ નથી. બહારમાં તો નથી ને વિકલ્પમાંય સુખ નથી. વિકલ્પમાં સુખને શોધનારો અર્થાત્ રાગને સુખનું સાધન માનનારો પરિમાર્થે બાહ્યવિષયોમાં જ સુખ માને છે. પોતાના સુખસ્વભાવને તે જાણતો નથી.

ભાઈ, સુખ તો તારો સ્વભાવ; તું પોતે જ સુખસ્વભાવથી ભરેલો, તો તારા સુખને બાહ્યવિષયોની કે વિકલ્પોની અપેક્ષા કેમ હોય ? પોતાના બેહદ સુખસ્વભાવને ભૂલીને અજ્ઞાની જીવ ભ્રાંતિથી અનંતા પરદ્રવ્યોમાં (ખાવામાં, શરીરમાં, સ્ત્રીમાં, હોદ્દામાં, લક્ષ્મીમાં વગેરેમાં) સુખ માને છે, પણ પોતામાં ખરેખર સુખનો સમુદ્ર ભર્યો છે તે તેને ભાસતો નથી. ભાઈ, તારું સુખ તો તારામાં છે ને તે સુખનું સાધન પણ તારામાં છે. તારી સુખશક્તિ એ જ તારા સુખનું સાધન છે, બહારનું કોઈ સાધન નથી. પોતાના સુખને માટે બાહ્યસામગ્રી શોધવી તે તો વ્યગ્રતા છે, પરાધીનતા છે, દુઃખ છે.

સુખ તે આત્માનો ગુણ છે, પણ દુઃખ કાંઈ આત્માનો ગુણ નથી. જો દુઃખ મૂળસ્વભાવમાં હોય તો ટળી શકે નહિ ને જો સુખ મૂળસ્વભાવમાં ન હોય તો મળી શકે નહિ. આમ પોતાના સુખસ્વલભાવને જાણીને તેની સન્મુખ પરિણમતાં જે સુખ પ્રગટ્યું તેમાં દુઃખનો અભાવ છે. આવી દુઃખના અભાવરૂપ સુખદશા પ્રગટે ત્યારે આત્માના સુખસ્વભાવને જાણ્યો કહેવાય. સ્વાનુભૂતિમાં જે સુખનું વેદન થયું તે ઉપરથી ધર્મી જીવ જાણે છે કે મારો આખો આત્મા આવા પૂર્ણ સુખસ્વભાવથી ભરેલો છે. –આમ પર્યાયમાં પ્રસિદ્ધિ સહિત શક્તિની પ્રતીત સાચી થાય છે. શક્તિની પ્રતીત કરે ત્યાં તેનું ફળ પર્યાયમાં આવ્યા વિના રહે નહિ.

સાચું જ્ઞાન હોય ત્યાં સુખ પણ હોય જ; છતાં લક્ષણ બંનેનાં જુદા; જ્ઞાનનું લક્ષણ સ્વપરને જાણવું તે; સુખનું લક્ષણ અનાકુળતાને વેદવું તે. આત્મામાં દૃષ્ટિ કરતાં તેના જ્ઞાન-સુખ વગેરે ગુણો વ્યક્તપણે પર્યાયમાં વ્યાપે, એટલે કે નિર્મળપણે પરિણમે, ત્યારે અનંતશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો–માન્યો–અનુભવ્યો કહેવાય.

જે શક્તિ હોય તેનું કંઈક કાર્ય હોવું જોઈએ ને ! જેમ કે જ્ઞાનનું કાર્ય શું ? કે જાણવું; તેમ સુખશક્તિનું કાર્ય શું ? કે અનાકુળતાનું વેદન કરવું તે સુખશક્તિનું કાર્ય છે. સુખગુણના કાર્યમાં દુઃખ ન હોય. સુખથી ભરેલા અંતર્સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરતાં સુખ પ્રગટે છે, દુઃખ નથી પ્રગટતું. અહા, આવા સુખસ્વભાવની પ્રતીત કરતાં જ તેમાંથી નિરાકુળ અચિંત્ય આનંદની કણિકા પ્રગટે છે, જેનો સ્વાદ સિદ્ધપ્રભુના સુખ જેવો જ છે. –આવું સુખશક્તિનું કાર્ય છે.

આવું સુખ પ્રગટવવા માટેના છએ કારકો પોતાના સુખગુણમાં જ સમાય છે. ધ્રુવમાં આનંદ ભર્યો છે તેમાં લક્ષ કરતાં તે પર્યાયમાં પ્રગટે છે. ધ્રુવનું અવલંબન તે જ સાધન છે, બહારમાં બીજું કોઈ સાધન નથી. ભાઈ, અંતરમાં નજર કરીને આનંદને શોધ; બહારમાં ક્યાંય ન શોધ.

પ્રશ્ન :– બહારમાં તો બંગલા–મોટર–રેડિયો–સિનેમા વગેરે ઘણા પ્રકારનાં સુખનાં સાધન દેખાય છે ને ?

ઉત્તર :– ભાઈ, સુખની ગંધ પણ એમાં નથી. એના તરફનું વવલણ તે તો પાપ અને દુઃખ છે. સુખનો સાગર આત્મામાં ભર્યો છે, તેને બહારના કોઈ સાધનની જરૂર નથી; એટલે બાહ્યવલણરૂપ આકુળતાનો તેમાં અભાવ છે. સુખ તેને કહેવાય કે જેમાં અંશમાત્ર આકુળતા ન હોય.

આત્માનો સુખગુણ શ્રદ્ધા–જ્ઞાન વગેરે સર્વગુણોમાં વ્યાપક છે, એટલે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વગેરેના સમ્યક્ પરિણમનની સાથે સુખ પણ ભેગું જ છે. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સાચા થાય ને સુખનો અનુભવ ન થાય એમ બને નહિ. સુખના વેદનમાં અનંતગુણોનો રસ ભેગો છે; અનંત ગુણનું અનંત સુખ છે.

અહો, આવો સુખસ્વભાવ સાંભળે, તેના વિચાર-મનન કરે ને તેનો મહિમા લાવી અંદર ઊતરે, તો ત્યાં જગતની કોઈ ચિંતા કે આકુળતા ક્યાં છે ? સુખમાં બીજી ચિંતા કેવી ? પરદ્રવ્ય તો કાંઈ આત્મામાં આવતું નથી ને આત્મા પોતાના ગુણથી બહાર પરમાં જતો નથી. આવા આત્માના ચિંતનથી પરમ આનંદ પ્રગટે છે. છદ્મસ્થદશામાં જ્ઞાનીને જે આનંદ છે તે પણ અનંત ગુણના રસથી ભરેલો અનંત આનંદ છે; તો સર્વજ્ઞના મહા આનંદની શી વાત ? પણ પોતાના આવા આનંદસ્વભાવને ભૂલીને પરની ચિંતામાં જીવ વળગ્યો છે તેથી દુઃખી છે. સ્વભાવમાં જુએ તો એકલું સુખ, સુખ ને સુખ જ ભર્યું છે.

આત્મામાં જે સુખ ભર્યું છે તે પ્રગટ કરવાનો માર્ગ સમ્યગ્દર્શન છે. સુખનો માર્ગ શુભરાગમાં નથી, સુખનો માર્ગ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. જે રાગમાં કે પુણ્યમાં સુખનો માર્ગ માને છે તેણે આત્માના સુખસ્વભાવને જાણ્યો નથી. પુણ્યના ફળરૂપ જે સુખ છે તે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ છે, તે કાંઈ સાચું સુખ નથી, પણ તે તો દુઃખ જ છે–એમ પ્રવચનસારમાં સિદ્ધ કર્યું છે. રાગ તો પોતે આકુળતા છે એના વડે ત્રણકાળમાં સુખ થાય નહિ. સુખગુણના પરિણમનમાં રાગનો કે આકુળતાનો અભાવ છે, એટલે કે ઉદયભાવનો અભાવ છે.

સુખશક્તિ પારિણામિકભાવે ત્રિકાળ છે; તેનું પરિણમન ક્ષાયિકાદિ ભાવરૂપ છે, આકુળતારૂપ ઉદયભાવનો તેમાં અભાવ છે, તે ખરેખર સુખગુણનું કાર્ય નથી. સુખગુણનું કાર્ય તો સુખરૂપ હોય, દુઃખરૂપ ન હોય. ઉદયભાવમાં સુખ નથી ને ઉદયભાવના ફળરૂપ બાહ્ય સંયોગ તેમાં પણ સુખ નથી. અરે, જડમાં તારું સુખ હોય ? કદી ન હોય. જેનામાં પોતામાં સુખગુણ જ નથી તે તને સુખ ક્યાંથી આપશે ? આત્મામાં જ આત્માનો આનંદ છે. પણ, મારામાં મારો આનંદ છે એવો તને તારો ભરોસો નથી એટલે બહારથી આનંદ લેવા માટે વ્યર્થ ઝાવાં નાખે છે. જેમ ઝાંઝવાના જળથી તરસ કદી છીપે નહિ કેમ કે ત્યાં પાણી જ નથી ; તેમ વિષયો તરફના વલણથી કદી આકુળતા મટે નહિ કેમ કે સુખ છે જ નહિ. ભાઈ, સુખનો દરિયો તો તારામાં છલોછલ ભર્યો છે તેમાં ડુબકી લગાવ તો તને તૃપ્તિ અનુભવાય, ને તારી આકુળતા મટી જાય. સુખ એટલે મોક્ષમાર્ગ, તે શુભરાગ વડે થાય નહિ. અરે, સુખ તો સ્વાશ્રિતભાવમાં હોય કે પરાશ્રિતભાવમાં ? પરાધીનતા સ્વપ્નેય સુખ નહિ. સ્વાધીનતા એટલે કે આત્મસ્વભાવનો આશ્રય તે જ સુખ છે.–એ સુખમાં અન્ય કોઈની જરૂર પડતી નથી.

પ્રભુ ! તને આવો અવસર મળ્યો છે તો અંદરથી દરકાર કરીને આત્માને સમજ. નહિતર આ વખત ચાલ્યો જશે. મનુષ્યપણાનો વખત તો બહુ થોડો છે. જુઓને, ચાર દિવસ પહેલાં તો એક ભાઈ અહીં સભામાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવેલા, ને આજે તો તે હૃદય બંધ પડી જવાથી મુંબઈમાં ગુજરી ગયા–એવા સમાચાર સંભળાય છે. –આવું ક્ષણભંગુર જીવન છે. માટે તેમાં બીજું બધું ગૌણ કરીને આત્માના હિતનું સાધન કરી લેવા જેવું છે. આત્માનું હિત કરવામાં બહારનું કોઈ સાધન નથી. રોટલો, ઓટલો ને પોટલો હોય તો સુખી થઈએ–એમ લોકો માને છે; પણ ભાઈ ! તારા આત્મામાં જ અસંખ્યપ્રદેશી ઓટલો, આનંદના અનુભવરૂપી રોટલો, ને અનંતગુણનો પોટલો છે.

આવા રોટલા, ઓટલા ને પોટલામાં તારું સુખ છે. પરનું હોવાપણું કાંઈ તારામાં આવતું નથી. પરને જાણતાં પોતાના ભિન્ન અસ્તિત્વને અજ્ઞાની ભૂલી જાય છે. સુખ વગેરે ગુણો આત્મામાં ત્રિકાળ છે, તે કાંઈ નવા કરવાના નથી, પણ તે ગુણની ઓળખાણ વડે પર્યાયમાં સુખ વગેરે પ્રગટે છે–ને તેનું નામ 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' છે.

જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં સુખગુણ સ્વાધીન છે; તે સુખની સાથે બીજા અનંતગુણો એકસાથે આત્મામાં હોવા છતાં, તેમાં જે સુખગુણ છે તે અન્યગુણ નથી, ને જે અન્યગુણો છે તે સુખગુણ નથી. –એમ બધા ગુણો પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણને રાખીને વસ્તુમાં રહ્યા છે. દરેક ગુણમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતા અન્ય કારકોથી નિરપેક્ષ છે. સુખના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે સુખરૂપ છે, તે ત્રણેમાં દુઃખનો અભાવ છે. બીજી રીતે કહીએ તો નિશ્ચયના શુદ્ધ પરિણમનમાં વ્યવહારની અશુદ્ધતાનો અભાવ છે. અહીં તો શુદ્ધતાને જ જીવ કહીએ છીએ, અશુદ્ધતાને ખરેખર જીવ કહેતા નથી.

અહો, ૪૭ શક્તિનું વર્ણન કરીને તો આચાર્યદેવે આત્માના સ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ૪૭ શક્તિ તો ઘાતિકર્મની ૪૭ પ્રકૃતિનો ઘાત કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરનારી છે. શક્તિના વર્ણનમાં શક્તિઓ ૪૭, ઘાતિકર્મોની પ્રકૃતિ ૪૭, પ્રવચનસારના પરિશિષ્ટમાં નયો પણ ૪૭ અને ઉપાદાન-નિમિત્ત દોહા પણ ૪૭, એમ બધામાં ૪૭નો મેળ આવી ગયો છે. જ્ઞાનાવરણની પાંચ, દર્શનાવરણની નવ, મોહનીયની અઠ્ઠાવીસ અને અંતરાયની પાંચ, (૫+૯+૨૮+૫=૪૭) એમ ઘાતિકર્મોની કુલ ૪૭ પ્રકૃતિ છે; તેની સામે અહીં જે ૪૭ શક્તિનું વર્ણન કર્યું છે તે શક્તિવાળા આત્માને ઓળખતાં ૪૭ ઘાતિપ્રકૃતિનો ઘાત થઈ જાય છે, ને ભગવાન આત્મા પોતાની અનંત શક્તિની નિર્મળપર્યાયો સહિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ભાઈ, સુખનું કારણ તો જ્ઞાન છે. સુખ આત્મામાં છે તેનું જ્ઞાન કર તો સુખ પ્રગટે. 'જ્ઞાન સમાન ન આન જગત મેં સુખ કો કારન.' સમ્યગ્જ્ઞાન વડે આત્માને જાણતાં સુખ થાય છે. અહો, આ શક્તિના અલૌકિક વર્ણનમાં જ્ઞાનીનો અભિપ્રાય શું છે તે ઓળખે તો આત્માનો અનુભવ થયા વગર રહે નહિ. પોતે અંદર ઓળખે તો જ્ઞાનીનો ખરો આશય સમજાય; ને સમજણ ત્યાં સુખ હોય જ.

જેમ આત્મદ્રવ્ય પરની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેમ તેની સુખશક્તિ પણ પરની અપેક્ષા રાખતી નથી અને તેની સુખપર્યાય પણ પરની અપેક્ષા રાખતી નથી. આ રીતે બધી શક્તિઓમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેનું પરથી નિરપેક્ષપણું સમજવું. આવી અનંતશક્તિના

વૈભવથી ભરેલો આત્મા પોતે, તેની કાંઈ કિંમત અજ્ઞાનીને દેખાતી નથી, ને લાખો કે કરોડો રૂપિયા ભેગા થાય ત્યાં તો જાણે હું દુનિયામાં કેવો મોટો થઈ ગયો–એમ તેની કિંમત ભાસે છે ! ભાઈ, એનાથી તારી કિંમત નથી. એનાથી તો અનેકગણા ઉત્તમ વૈભવ સ્વર્ગમાં તેં અનંતવાર મેળવ્યા, પણ તને સુખ કિંચિત્‌માત્ર ન મળ્યું. અને નિગોદના એક સૂક્ષ્મ શરીરમાં અનંતા જીવો સમાઈ જાય –એવી દશામાં પણ અનંતકાળ તેં ગાળ્યો. અત્યારે હવે આવું મનુષ્યપણું, આવો સત્સંગ પામ્યો છો તો તું આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજ, તારી અનંતશક્તિના શાશ્વત વૈભવને સંભાળ... કે જેમાંથી તને સાચું સુખ મળે.

ચૈતન્યના આનંદસાગરમાં ડોલતો આ ભગવાન આત્મા, તેના આનંદમાં આકુળતાની છાયા પણ નથી. એનો ભરોસો કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરમાં જરા પણ સુખ ભાસતું નથી. ચક્રવર્તીના વૈભવ વચ્ચે પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે કે આ બાહ્યવૈભવમાં અમે નથી, ને અમારામાં તે નથી; તે વૈભવમાં અમારું સુખ નથી; જેમાં અમારું અસ્તિત્વ જ નહિ તેમાં અમારું સુખ કેમ હોય ? અમારું સુખ તો અમારામાં, અમારા નિજવૈભવમાં જ છે. સ્વાનુભવથી અમારું અંતરનું સુખ તો અમે દેખ્યું છે, અમારા નિજવૈભવને અમે જાણ્યો છે. અરે, આ બાહ્યવૈભવમાં અમારું અસ્તિત્વ નથી. જ્યાં અમે છીએ ત્યાં અનંતું સુખ ભર્યું છે, અમારા અસ્તિત્વમાં આનંદના સાગરની છોળો ઊછળે છે. આ રાજ્ય પ્રત્યે કે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જરાક વલણ જાય છે એ તો બધા રાગનાં ચાળા છે; ઉદયભાવની ચેષ્ટારૂપ આ રાગ પણ ખરેખર અમે નથી તો પછી બહારના પદાર્થો તો ક્યાંથી હોય ? તેમાં ક્યાંય અમને અમારું સુખ દેખાતું નથી.

'પણ સંયોગમાં ઊભેલા દેખાય છે ને ?' તો કહે છે કે ભાઈ, તને એના અંતરની ખબર નથી; એની અંતરની દશાને તું ઓળખતો નથી. એની દૃષ્ટિ બધેયથી ઊઠી ગઈ છે ને એક આત્મામાં જ દૃષ્ટિ લાગી છે. દૃષ્ટિ જ્યાં લાગી છે ત્યાંથી તે ખસતી નથી; ને દૃષ્ટિ જ્યાંથી ખસી ગઈ ત્યાં હવે લાગતી નથી. અને, જેની જ્યાં દૃષ્ટિ છે ત્યાં જ ખરેખર તે ઊભા છે. જ્ઞાની સંયોગમાં ઊભા છે કે સ્વભાવમાં ? તેની ખબર અજ્ઞાનીને પડે નહિ. જ્ઞાનીને સંયોગની રુચિ છૂટી ગઈ છે ને નિજસ્વભાવની રુચિ થઈ છે, તેથી ખરેખર તે સંયોગમાં નથી ઊભા, રાગમાં પણ નથી ઊભા, પોતાના સ્વભાવમાં જ ઊભા છે. જે રાગપરિણમન છે તે કાંઈ 'જ્ઞાની' નથી, તેના વડે 'જ્ઞાની' ઓળખાતા નથી; રાગ વગરની નિર્મળ પરિણતિમાં પરિણમતો આત્મા તે જ 'જ્ઞાની' છે, તે પરિણતિ

વડે જ 'જ્ઞાની' ઓળખાય છે. આ પ્રકારની જ્ઞાનીની સાચી ઓળખાણ જીવને દુર્લભ છે. જ્ઞાનીની દર્શનશુદ્ધિમાં આત્માના આનંદનો જ આદર છે, એટલે તેને આનંદનું વેદન જ મુખ્ય છે; સંયોગનો આદર નથી. રાગનો આદર નથી એટલે દૃષ્ટિમાં તેના વેદનનો અભાવ છે.

અહો, સંયોગ અને રાગ વચ્ચે ઊભેલા દેખાય છતાં જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ કોઈ જુદું જ કામ કરે છે. તેનું વર્ણન કરતાં કવિ દૌલતરામજી કહે છે કે–

चिन्मूरत-दृग्धारीकी मोहे रीति लगत है अटापटी।
बाहर नारकीकृत दुःख भोगै अंतर सुखरस गटागटी।
रमत अनेक सुरनि संग पै तिस परिणतितैं नित हटाहटी
ज्ञान-विराग शक्तितैं विधिफल भोगत पै विधि घटाघटी।
सदननिवासी तदपि उदासी तातें आस्रव छटाछटी।

નરકના સંયોગને કે સ્વર્ગના સંયોગને, કે તે તરફના દુઃખ-સુખના ભાવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ તન્મયપણે નથી વેદતા, તે તો પોતાના સુખગુણના નિર્મળપરિણમનરૂપ આનંદને જ તન્મયપણે વેદે છે. પ્રતિકૂળ સંયોગનો કે દુઃખનો તેમાં અભાવ છે. એ સંયોગ વખતે પણ અંતરમાં તો તે અતીન્દ્રિય સુખરસને ગટગટાવે છે. આવો સુખસ્વભાવ દરેક આત્મામાં છે. જ્ઞાનપરિણતિ સાથે તે સુખ ભેગું જ પરિણમે છે.

અસંખ્યપ્રદેશી દ્રવ્ય, જ્ઞાનાદિ અનંતગુણો ને તેનું નિર્મળ પરિણમન, આ ત્રણે થઈને અખંડ આત્મવસ્તુ છે. આવી આત્મવસ્તુને લક્ષમાં લેતાં સમયે સમયે નવો નવો આનંદ પરિણમે છે. તે આનંદ પરિણમીને આત્માના સર્વગુણોમાં વ્યાપે છે, એટલે સુખની અનુભૂતિમાં અનંતગુણનો રસ વેદાય છે. જેમ 'સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' કહ્યું છે તેમ આમાં પણ સમજવું. અનંતગુણમાં વ્યાપક સુખ અનંતગુણના રસથી ભરેલું અનંતું છે.

દરેક શક્તિ પોતે કારણ, ને તેની જે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે તેનું કાર્ય; બીજું કારણ નહિ, બીજું કાર્ય નહિ; ને કારણ–કાર્ય વચ્ચે સમયભેદ નહિ. 'કારણને અનુસરીને થાય તેને કાર્ય કહેવાય'; –એટલે, જેમ કે સુખશક્તિ કારણરૂપ છે તેને અનુસરીને પર્યાયમાં તેવું સુખ પ્રગટે તે સુખશક્તિનું ખરૂં કાર્ય છે. જો આનંદ ન પ્રગટે ને પરાધીન થઈને આકુળતા પ્રગટે તો તેને આત્માના આનંદગુણનું કાર્ય કહેવાય નહિ. જેવો ગુણ છે

તેવી જાતની પર્યાય પ્રગટ્યા વગર ગુણના ખરા સ્વરૂપની પ્રસિદ્ધિ થાય નહિ.

ગુણનું સાચું કાર્ય તેની સદૃશ જાતિનું હોય, વિરુદ્ધ ન હોય, જેમ સોનામાંથી જે દાગીનો બને તે સોનાનો હોય, લોઢાનો ન હોય; તેમ સુખગુણનું કાર્ય સુખ હોય, સુખનું કાર્ય દુઃખ ન હોય. સુખગુણ જેવો ત્રિકાળ છે તેવું સુખ પર્યાયમાં પ્રગટે ત્યારે સુખસ્વભાવી આત્મા પ્રતીતમાં આવ્યો કહેવાય; ને ત્યારે 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' થઈ કહેવાય.

અહો, વીતરાગમાર્ગમાં આ બહુ ઊંચી વસ્તુ છે...આત્માનો અચિંત્ય વૈભવ વીતરાગી સંતોએ દેખાડ્યો છે. આત્મા અનંતગુણનું ધામ છે તેને અનુભવમાં પકડીને તેના જેવું સમ્યક્ કાર્ય પ્રગટે ત્યારે આત્માની સાચી શ્રદ્ધા ને ભેદજ્ઞાન થયું કહેવાય; ત્યારે આકુળતા વગરનું સાચું સુખ વેદાય, ને પરમાં સુખની મિથ્યાકલ્પના મટે.

પહેલા સૌધર્મ સ્વર્ગના ઇન્દ્રને ૩૨ લાખ વિમાનોનો વૈભવ છે, બે સાગરોપમનું આયુષ્ય છે; ઇન્દ્રાણીનું આયુષ્ય થોડું છે, એટલે તે નવી નવી ઊપજે છે; ઇન્દ્રના બે સાગરના આયુમાં તો કોટિ-લક્ષ ઇન્દ્રાણી થઈ જાય. પણ એ ૩૨ લાખ વિમાનોમાં કે એ ઇન્દ્રાણીઓમાં ક્યાંય આત્માના સુખનો અંશ પણ નથી. ઇન્દ્ર એટલે સ્વામી, અથવા ઇન્દ્ર એટલે આત્મા; આત્મા પરનો સ્વામી નથી, આત્મા પોતાની સુખપરિણતિનો ખરો સ્વામી છે. અનંત ગુણ–પરિણતિનો સ્વામી આત્મા, તેમાં દૃષ્ટિ કરતાં પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય આનંદની ઉત્પત્તિ થાય, તે આનંદપરિણતિ સહિત આત્મા શોભે છે. પરિણતિની સ્થિતિ એકસમયની, પરિણતિરૂપી ઇન્દ્રાણી સમયે સમયે નવી નવી ઊપજે, ને આત્મારૂપી ઇન્દ્ર કાયમ ટકીને અતીન્દ્રિય આનંદપરિણતિનો ભોગવટો કરે. એક પરિણતિ જાય ને તત્ક્ષણ બીજી પરિણતિ થાય–એમ સદાકાળ આત્મા પોતાની સુખ પરિણતિને અનુભવ્યા કરે છે. સ્વસન્મુખ પરિણતિ આનંદપુત્રને જન્મ આપે છે.

જુઓ, આ કેવળીપ્રણીત ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આવા ધર્મને ઓળખીને તેનું જે શરણ લેશે તે ભવસાગરને તરશે. ઓળખ્યા વગર કોનું શરણ લેશે ? ભગવાને એમ કહ્યું છે કે તારા આત્મામાં એક સુખધર્મ છે, તેના શરણે તારું સુખ પ્રગટશે, બીજા કોઈના શરણે તારું સુખ નહિ પ્રગટે.

આત્મવસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણવાળા અનંતધર્મો એકસાથે રહેલાં છે. નિત્યપણું ને અનિત્યપણું, સત્‌પણું ને અસત્‌પણું–એવા વિરુદ્ધ ધર્મો આત્મામાં એકસાથે રહેલાં છે, એવી આત્માના સ્વભાવની અદ્‌ભુતતા છે. આવા આત્માના અનુભવનો રસ તે જ પરમાર્થે અદ્‌ભુત રસ છે. આવો અનુભવ વિકલ્પ વડે ન થાય. વિકલ્પ વડે જણાય

એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી; વિકલ્પથી પર એવા સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી આત્મા જણાય છે, ને એ રીતે જાણતાં પરમ સુખ પ્રગટે છે. વિકલ્પ વગર ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણી લ્યે એવી તાકાત આત્મામાં છે, ને એવા આત્માની અનુભૂતિ પણ વિકલ્પ વગરની છે. આત્મા પોતાના અનંત ગુણરૂપી સ્વ-ઘરમાં સ્થિત રહીને નિર્મળપરિણતિના આનંદને ભોગવે છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના આનંદને ભોગવતો ધર્મી સ્વગુણની રક્ષા કરે છે, ઉપયોગના વેપારને અંતરમાં જોડે છે ને સ્વભાવનું સેવન કરીને અનંતગુણનો વૈભવ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કે પર્યાયમાં પ્રગટપણે અનુભવે છે.

જુઓ ભાઈ, આ તો અંતરમાં બિરાજમાન ચૈતન્યરાજાના વૈભવની વાત છે. દુનિયામાં રાજા કેવો ને તેનો વૈભવ કેવો, ક્યાં લડાઈ થઈ ને કોણ જીત્યું એ બહારનું જાણવાનો જીવને કેવો રસ છે ? પણ અરે ચેતનરાજ ! તારો પોતાનો વૈભવ કેવો અપાર છે તે તો જાણ ! તેની વાત તો ઉત્સાહથી સાંભળ ! જગતમાં સૌથી મોટો મહિમાવંત ચેતનરાજા તું છો, તારા અચિંત્ય ચૈતન્યવૈભવની પાસે ચક્રવર્તીના રાજનીયે કાંઈ કિંમત નથી. અનંતગુણનો અચિંત્ય વૈભવ તારા અસંખ્યપ્રદેશી સ્વરાજમાં સર્વત્ર ઠાંસી ઠાંસીને ભરપૂર ભર્યો છે. અનંતગુણને રહેવા માટે ક્ષેત્ર પણ અનંત હોવું જોઈએ–એવું કાંઈ નથી. જેમ અનંતાનંતપ્રદેશી આકાશમાં તેના અનંતા ગુણો રહેલાં છે તેમ એકપ્રદેશી પરમાણુમાં પણ તેના અનંતાગુણો રહેલાં છે. અનંતપ્રદેશી આકાશ કે એકપ્રદેશી પરમાણુ – બંનેનું અસ્તિત્ત્વ પોતપોતાના અનંતાગુણથી પરિપૂર્ણ છે. આકાશનું ક્ષેત્ર મોટું માટે તેનું સામર્થ્ય મોટું ને પરમાણુનું ક્ષેત્ર નાનું માટે તેનું સામર્થ્ય ઓછું–એમ ક્ષેત્ર ઉપરથી શક્તિનું માપ નથી. નાનામાં નાનો પરમાણુ ને મોટામાં મોટું આકાશ-એ બંનેનું અસ્તિત્વ પોતપોતાના સ્વભાવમાં પરિપૂર્ણ છે. તેમ આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્રમાં અનંતાગુણ – સ્વભાવોથી પરિપૂર્ણ છે.

જુઓ તો ખરા, વસ્તુનો અચિંત્યસ્વભાવ ! અચિંત્ય વસ્તુસ્વભાવમાંથી સુખનાં ઝરણાં ઝરે છે. આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી (આખા લોકના જેટલા પ્રદેશો છે તેટલા પ્રદેશોવાળો), તેનો દરેક ગુણ પણ તેવડો જ અસંખ્યપ્રદેશી, ને તેની પરિણતિમાં આનંદ વગેરેનો જે અંશ ખીલ્યો તે પણ તેવડો જ અસંખ્યપ્રદેશી છે. દ્રવ્ય-ગુણ ત્રિકાળ ને પરિણતિ એક સમયની છતાં ક્ષેત્ર બંનેનું સરખું છે. એક જ ક્ષેત્રમાં અનંત ગુણો એકસાથે, છતાં એક ગુણ તે બીજો ગુણ નહિ; ક્ષેત્રથી ભિન્ન નહિ પણ ભાવથી ભિન્ન છે. આવા ભિન્ન ભિન્ન અનંત ગુણોનું બેહદ સામર્થ્ય આત્મામાં ભરેલું છે. આવા આત્મવૈભવને જાણે (એટલે

કે ભૂતાર્થ સ્વભાવને જાણે) તો જૈનદર્શન જાણ્યું કહેવાય. આત્માના શુદ્ધસ્વભાવને અનુભવમાં લેવો તે જ સર્વ જૈનસિદ્ધાન્તનો સાર છે.

સુખ આત્માના સ્વભાવમાં સદાય ભર્યું છે; આવા ચૈતન્યસ્વભાવને જાણતાં અનાકુળતા પ્રગટે છે, તે સુખશક્તિનું કાર્ય છે. પર્યાયે અંદરમાં જઈને, સુખસમુદ્રમાં ડુબકી મારીને ચૈતન્યભગવાનનો ભેટો કર્યો, ત્યાં આનંદ પ્રગટ્યો. અનાદિથી અજ્ઞાનભાવે રાગને ભેટતી તે પર્યાયમાં દુઃખ હતું. હવે આનંદસ્વભાવને ભેટતાં જે સુખપરિણતિ પ્રગટી તેમાં આકુળતાનો અભાવ છે; અનંતગુણના રસનું વેદન આનંદમાં સમાયેલું છે. આ રીતે શુદ્ધતાનો સદ્‌ભાવ ને અશુદ્ધતારૂપ વ્યવહારનો અભાવ – આવો અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્મા છે. આવા આત્માનું ભાન થાય ત્યાં મુક્તિ થયે છૂટકો. જેમ બીજ ઊગી તે વધીને પૂર્ણિમા થયે છૂટકો, તેમ સમ્યગ્દર્શન થતાં ભેદજ્ઞાનરૂપી બીજ ઊગી તે વધીને કેવળજ્ઞાન થયે જ છૂટકો. અહો, ચૈતન્યગુણના ભંડારને એકવાર સ્પર્શે, નજરમાં લ્યે, ધ્યેયરૂપ કરે, તેનો ભેટો કરે, લક્ષમાં લ્યે, રુચિ-પ્રતીત ને જ્ઞાન કરે, ત્યાં અપૂર્વ આનંદનો અંશ પ્રગટે ને તે વધીને પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ મોક્ષદશા થાય. એકવાર રાગથી ભિન્ન થઈને જ્ઞાનનો સમ્યક્ અંશ પ્રગટ્યો ત્યાં રાગનો સર્વથા અભાવ કરીને અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન લીધે છૂટકો. આત્માને ઓળખે તેને મોક્ષ થયે છૂટકો.

અહીં કહે છે કે, થોડો આનંદ વધીને પૂરો આનંદ થાય, તેમાં બીજાની બિલકુલ મદદ નથી, આનંદગુણ પોતે જ તેનું સાધન છે. આનંદના અનુભવરૂપ ક્રિયાના છએ કારકો પોતામાં જ છે. વાહ, જુઓ તો ખરા ! આત્મામાં આવા સ્વભાવો ભર્યા છે. આ સ્વભાવ આનંદના દાતાર છે; એને જાણતાં આનંદ થાય છે. આત્માનો આવો સ્વભાવ ખ્યાલમાં ને અનુભવમાં આવી શકે તેવો છે; સંતોએ તે પ્રગટ અનુભવમાં લઈને આ વાત પ્રસિદ્ધ કરી છે. પોતે જે વૈભવ અનુભવ્યો તે જગતને દેખાડ્યો છે, ને પરાશ્રયની દીનતા ટાળી છે. ભાઈ, પરની સહાય વગર તારો આનંદ પ્રગટે છે ને પરની સહાય વગર જ તે વધીને પૂરો થાય છે; તેમાં શરીરની, રાગની કે બીજા કોઈની મદદ નથી. કેવળજ્ઞાન ને પૂર્ણ આનંદ પ્રગટે એવા સામર્થ્યનો પિંડ તું પોતે છો. અંતર્મુખ થઈને પોતે પોતાના આવા સ્વભાવને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. ને આવા સ્વસંવેદન વડે આત્માનો અચિંત્ય વૈભવ ખુલે છે.

અરે, તારા ભંડારમાં આનંદ ભર્યો છે ને તને તે ખોલતાં નથી આવડતું ! અંતરમાં દૃષ્ટિ કરીને તારા આત્માના અચિંત્ય વૈભવને ખોલ; શક્તિમાં ભર્યું છે તેને વ્યક્ત કર.

એ માટે બહાર ક્યાંય જોવું પડે તેમ નથી, બીજા કોઈની મદદ લેવી પડે તેમ નથી. આનંદના ભંડાર ભર્યા છે તે કેમ ખૂલે–એ વાત કુંદકુંદાચાર્યદેવ વગેરે સંતોએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. જેમ કોઠારમાં ભરેલું અનાજ કાણું પાડીને બહાર કાઢે છે, અંદર ભર્યું છે તે જ બહાર આવે છે, તેમ આ અખંડ ચૈતન્યકોઠી અનંતગુણના ભંડારથી ભરેલી છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વડે તે પર્યાયમાં પ્રગટ થાય છે... ને પછી તે વધીને પૂર્ણ થાય છે.

જ્યાં આત્માનું સમ્યગ્જ્ઞાન થાય ત્યાં સુખ પણ ભેગું હોય જ; જ્ઞાનના પરિણમનની સાથે અનંતશક્તિઓ ભેગી પરિણમે છે. આનંદ વગરનું જ્ઞાન હોય નહિ. આનંદ વગરનું જ્ઞાન તે સાચું જ્ઞાન નથી. ને જ્ઞાન વગર આનંદ હોતો નથી. આમ જ્ઞાન-આનંદ વગેરે શક્તિઓનું નિર્મળ પરિણમન આત્માના જ્ઞાનમાત્ર ભાવમાં ઉલ્લસી રહ્યું છે. તેમાંથી પાંચમી સુખશક્તિ વર્ણવી.

સુખશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ.

જેમને અચિંત્ય આત્મવૈભવ પ્રગટ્યો હતો એવા કુંદકુંદાચાર્યદેવે સમયસારમાં આત્મવૈભવની અદ્ભુત વાત સમજાવી છે. ને તેમાંય છેલ્લે આ ૪૭ આત્મશક્તિ વર્ણવીને તો આચાર્યદેવે કમાલ કરી છે. 'અહો, આવી મારી ચીજ ! તેને મેં પૂર્વે ન ઓળખી' – એમ જો આત્માનો સાચો પ્રેમ આવે તો તેની ઓળખાણ કર્યા વગર રહે નહિ. આત્માની ઓળખાણ કરતાં જ અનંતકાળના જન્મ-મરણના દુઃખની ગાંઠ તૂટી જાય છે.

[६]

વીર્યશક્તિ

[स्वरूपनिर्वर्तनसामर्थ्यरूपा वीर्यशक्ति:]

卐

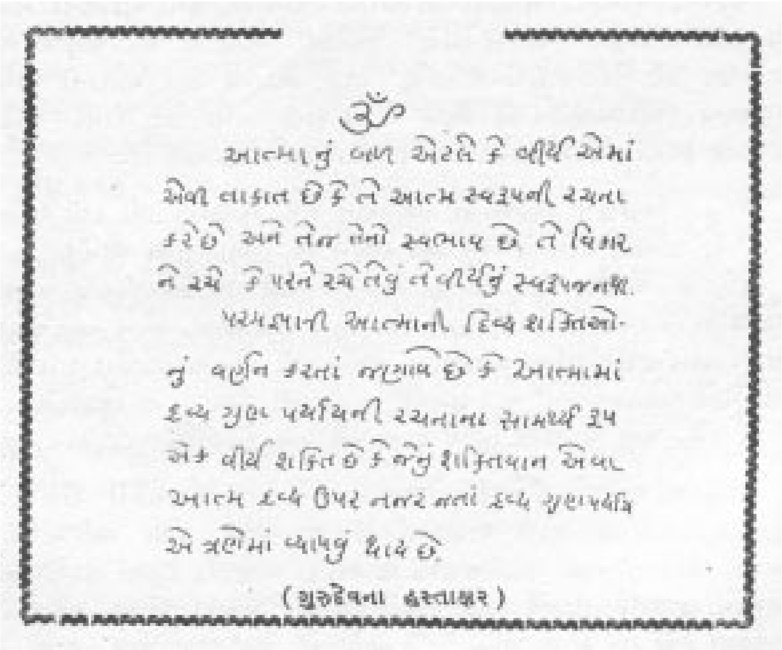

ॐ

આત્માનું બળ એટલે કે વીર્ય એમાં
એવી તાકાત છે કે તે આત્મ સ્વરૂપની રચના
કરે છે અને તેજ તેનો સ્વભાવ છે તે વિકાર
ને રચે કે પરને રચે તેવું તે વીર્યનું સ્વરૂપ નથી.
પરમાત્માની આત્માની દિવ્ય શક્તિઓ-
નું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે આત્મામાં
દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયની રચનાના સામર્થ્ય રૂપ
એક વીર્ય શક્તિ છે કે જેનું શક્તિવાન એવા
આત્મ દ્રવ્ય ઉપર નજર જતાં દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય
એ ત્રણેમાં વ્યાપ્યું હોય છે.

(ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર)

જ્ઞાનમાત્ર આત્મા પોતીના સ્વરૂપને રચે એવી વીર્યશક્તિ તેનામાં છે. પોતામાં નિર્મળજ્ઞાન, નિર્મળશ્રદ્ધા, આનંદ વગેરે અનંત ગુણોની નિર્મળપર્યાયોને રચે એવું વીર્યશક્તિનું સામર્થ્ય છે. આત્મા પોતાની નિર્મળપર્યાયને પોતાના સામર્થ્યથી જ રચે છે, કોઈ બીજાનો સહારો તેમાં નથી. આત્મામાં શક્તિનો અખૂટ ભંડાર ભર્યો છે, જે અનંતકાળે પણ ખૂટે તેમ નથી. દાણા વગેરેનો સંઘરો તો અમુક કાળે ખલ્લાસ થઈ જાય, પણ આત્મામાં આનંદનો ને જ્ઞાનનો સંઘરો એવો છે કે અનંતકાળ સુધી ભોગવ્યા કરે તો પણ ખૂટે નહિ. આવા તારા ભંડારને તું જો. પોતે સ્વસન્મુખ થઈને શક્તિમાંથી નિર્મળપર્યાયને રચે એવું આત્માનું સામર્થ્ય છે, એનું નામ વીર્યશક્તિ.

આત્મા અનંત શક્તિથી ભરેલો ભગવાન છે, તેની શક્તિનો મહિમા સંતો સંભળાવે છે. 'આત્મસિદ્ધિ' પોતાની પાસે જ છે, પણ અંતરમાં પોતે નજર કરે તો 'આત્મભ્રાંતિ' થાય; આત્મા સદા પોતાની પાસે જ હોવા છતાં 'આત્મભ્રાંતિ' ને લીધે તે ઢંકાઈ ગયો છે; તેની શક્તિની ઓળખાણ કરતાં આત્મભ્રાંતિ ટળીને આત્મપ્રસિદ્ધિ થાય છે.

અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્માનો સ્વાનુભવ થતાં તેનામાં કેવી કેવી શક્તિઓ નિર્મળપણે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનું આ વર્ણન છે. આત્માની વીર્યશક્તિ તેના સર્વ ગુણોમાં વ્યાપક છે; એટલે જ્ઞાનની રચનારૂપ જ્ઞાનવીર્ય, આનંદની રચનારૂપ આનંદવીર્ય, સમ્યક્ત્વની રચનારૂપ શ્રદ્ધાવીર્ય, એમ અનંતગુણની રચનારૂપ અનંતવીર્યશક્તિ આત્મામાં છે; આવી અનંતશક્તિનો સ્વામી આ આત્મા પોતે 'અનંતનાથ' ભગવાન છે. આત્માની વીર્યશક્તિ વિકારને ન રચે, જડને ન રચે, પણ પોતાના નિર્મળસ્વરૂપને રચે, એ તેનું ખરૂં કાર્ય છે.

શરીરમાં પહેલવાન જેવી તાકાત હોય તે કાંઈ આત્માની વીર્યશક્તિનું કાર્ય નથી; શરીરનું બળ શરીરમાં છે, આત્માનું બળ આત્મામાં છે. આત્માની શક્તિનું કાર્ય કાંઈ જડમાં ન આવે. અજ્ઞાની દેહનાં અભિમાન કરે છે કે અમે ચાલતી મોટરને ઊભી રાખી દઈએ, અથવા બીજા પહેલવાનમાં એવી ક્રિયા દેખે ત્યાં એમ માને છે કે જાણે તે તેના આત્માનું કાર્ય હોય. ભાઈ, આત્માની તાકાત તો પોતાના જ્ઞાન ને આનંદનાં કામ કરે, એ તાકાત કાંઈ જડનાં કામ કરવા ન જાય. મોટા બળદને શીંગડું પકડીને ઊભો રાખી દ્યે એવા એક પ્રસિદ્ધ પહેલવાનમાં મરણ ટાણે આંખ ઉપરની માખીને ઉડાડવાની તાકાત નહોતી રહી. એ બળ ક્યાં આત્માનું હતું ! આત્માનું બળ તો એવું હોય કે દેહ નબળો પડે તોય એવું ને એવું ટકી રહે ને અંદર પોતાના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-

આનંદ વગેરેને ટકાવવાનું કામ કર્યા કરે. આત્માનું આવું વીર્ય શરીરના આધારે નથી, રાગના આધારે નથી, શરીરના કે રાગના આધાર વગર એક ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાનને રચે એવી આત્મવીર્યની તાકાત છે; ને એવા અનંતગુણની નિર્મળ પર્યાયોને એક સમયમાં રચે એવી તાકાત વીર્યગુણની એક સમયની પર્યાયમાં છે.

અરે, જીવ ! તારી તાકાત તો જો ! આવી બેહદ તાકાતનો સ્વામી તું જરાક પ્રતિકૂળતા આવે ત્યાં મૂર્છાઈ જાય છે ! તારા તાકાતના એક ટંકારે કેવળજ્ઞાન લે એવો તું છો; તારી તાકાત સામે જો તો એમાં પ્રતિકૂળતા કેવી ? પ્રતિકૂળતાના ગંજ વચ્ચે પણ જગતના પદાર્થોથી જુદો નિજસ્વરૂપપણે ટકી રહે –એવી આત્મામાં તાકાત છે. નરકની અસહ્ય વેદના વચ્ચે અસંખ્યાત વર્ષો સુધી રહ્યો. છેદાયો-ભેદાયો-પીલાયો, છતાં જીવનો એક પણ આત્મપ્રદેશ કે એક પણ ગુણ ઓછો થયો નથી. અને આવા સ્વભાવના આશ્રયે સ્વાશ્રિતવીર્યબળથી જે નિર્મળપર્યાય પ્રગટી તે પણ ગમે તેવી પ્રતિકૂળતામાં ટકી રહે, કોઈથી હણાય નહિ, એવી આત્માની તાકાત છે. આવી વીર્યશક્તિ પ્રગટી તે વિકારના કર્તૃત્વને હણી નાખે છે.

રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર તે આત્માની શક્તિનું કાર્ય નથી, તેથી તેને કર્મકૃત કહીને શુદ્ધ-ચૈતન્યભાવથી તેની ભિન્નતા બતાવી છે. આત્માની વીર્યશક્તિ કારણ થઈને નિર્મળપર્યાયની રચનારૂપ કાર્યને કરે છે. આગળ 'અકારણકાર્યશક્તિ' કહેશે એટલે કે આત્માની શક્તિ રાગાદિ વિકારનું કારણ ન થાય, ને રાગાદિને પોતાનું કારણ ન બનાવે, એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. એવું વિકાર સાથેનું અકારણ-કાર્યપણું આત્માની બધી શક્તિઓમાં રહેલું છે. સ્વરૂપની રચના એટલે શુદ્ધપર્યાયની રચના કરે તેને આત્મવીર્ય કહેવાય. પણ વિકારને રચે કે શરીરમાં બળને રચે તે કાંઈ આત્મવીર્યનું ખરૂં કાર્ય નથી.

જેમ આત્મામાં વીર્યશક્તિ છે તેમ પરમાણુ વગેરેમાં પણ ગતિવીર્ય એટલે કે ગમનશક્તિ વગેરે છે. એક રજકણ લોકના નીચેના છેડેથી ઠેઠ ઉપર ચૌદ રાજલોક એક સમયમાં ચાલ્યો જાય એવી તેની ગમનશક્તિ છે; જીવ એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને (તેમ અલોકને) જાણી લ્યે એવી તેની તાકાત છે. નીચે સાતમી નરકના સ્થાનની નીચે રહેલો નિગોદનો જીવ ત્યાંથી ગતિ કરીને એક સમયમાં ઠેઠ ઉપર સિદ્ધલોકના સ્થાને પહોંચી જાય, તૈજસકાર્મણ શરીરના અનંતા રજકણો પણ ભેગા જાય, – છતાં બંનેની ગતિ સ્વતંત્ર છે. અહીં તો કહે છે કે આવી વિભાવ ગતિ તે પણ આત્માનું

ખરૂં કાર્ય નહિ. જ્ઞાની પોતાના આત્મબળને દેહથી ને વિકારથી ભિન્ન જાણે છે.

નેમનાથ ભગવાન રાજકુમાર હતા તે વખતનો એક પ્રસંગ છે. મહારાજા શ્રીકૃષ્ણની રાજસભામાં એકવાર બળની વાત નીકળી કે આ સભામાં સૌથી બળવાન કોણ ? કોઈ કહે ભીમ બળવાન, કોઈ કહે શ્રીકૃષ્ણ, કોઈ કહે બળભદ્ર–એમ ચર્ચા ચાલી; ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં નેમકુમાર રાજસભામાં પધાર્યા, ને સૌએ સન્માન કર્યું. ત્યારે બળભદ્ર કહે છે કે બીજા બધા બળવાન ભલે હોય, પણ આ નેમકુમાર તીર્થંકર છે, એના બળની તોલે કોઈ ન આવે. સૌથી બળવાન હોય તો નેમકુમાર છે. નેમકુમારની આ પ્રશંસા શ્રીકૃષ્ણથી સહન ન થઈ; એને એમ કે હું જ સૌથી બળવાન છું. એટલે એ તો નેમકુમાર સાથે મલ્લકુસ્તી કરીને બળની પરીક્ષા કરવા તૈયાર થયા. પણ નેમકુમાર હસીને કહે છે કે બંધુ, તમે તો વડીલ–મોટાભાઈ છો. તમારી સાથે કુસ્તી ન હોય; છતાં પણ તમારે બળની પરીક્ષા કરવી હોય ને, તો આ મારો પગ જરા ખસેડી દ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તેને જરાય હલાવી પણ ન શક્યા. ત્યારે નેમકુમાર કહે છે– બંધુવર, રહેવા દો, આ મારી ટચલી આંગળી સીધી છે તેને જરા વાંકી કરી દ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તે આંગળી ઉપર ટીંગાઈ જાય છે તો પણ તે ટચલી આંગળીને જરાય વાંકી વાળી શકતા નથી.

હવે આ પ્રસંગ ઉપરથી આપણે તો અહીં એ કહેવું છે કે શ્રી નેમકુમારને શરીરબળનો આ પ્રકારનો સહેજ વિકલ્પ આવ્યો, પણ અંતરમાં તે ધર્માત્મા તે વખતે જ જાણે છે કે આ શરીરબળ તે હું નહિ, ને આ વિકલ્પ ઊઠ્યો તે પણ હું નહિ; હું તો ચૈતન્યની વીર્યશક્તિથી બળવાન છું. મારા આત્માનું બળ તો મારી નિર્મળ પર્યાયની રચના કરે, પણ કાંઈ બહારનાં કામ તે ન કરે. જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની રચનાનું બળ, આનંદમાં આનંદની રચનાનું બળ, શ્રદ્ધામાં સમ્યકત્વની રચનાનું બળ, – એમ બધા ગુણોમાં સ્વરૂપની રચનાનું બળ છે; એ બળની દાતાર કોણ ? કે આત્માની વીર્યશક્તિ તેની દાતાર છે, વીર્યશક્તિ આખા આત્માના સ્વરૂપની નિર્મળપણે રચના કરે છે, આત્માના સર્વગુણોમાં તે શક્તિ વ્યાપેલી છે. પોતામાં આવા સ્વભાવસામર્થ્યનો અપાર વૈભવ ભર્યો હોવા છતાં તે નિજવૈભવને ભૂલીને અજ્ઞાની જીવ દીન-હીન રંક થઈ રહ્યો છે ને પર પાસે ભીખ માગી રહ્યો છે – કે તે કાંઈ મદદ કરે ! અરે ભાઈ, તારા સ્વભાવમાં ક્યાં ઓછું સામર્થ્ય છે કે તારે બીજાની મદદ માગવી પડે ! તારા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લે તો તને પરની મહત્તા ટળે ને સ્વભાવની મહત્તા પ્રગટે. તું એવો બળવાન છો કે તારી ટચલી આંગળીને પણ (એટલે કે તારી એક નાની પાર્યાયને પણ) બીજો કોઈ હલાવી શકે એમ નથી.

આવા તારા સ્વભાવસામર્થ્યને તું સંભાળ,.

અરે જીવ ! તારું સામર્થ્ય કેટલું ! એક ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાનની રચના કરે એવું તારું સ્વવીર્ય ! તેને તું લક્ષમાં તો લે. બહારના સંયોગથી તારી શોભા કે મહત્તા નથી. તારી શોભા ને મહત્તા તો તારા ગુણોથી ને તે ગુણોની નિર્મળપર્યાયોથી છે,–કે જેનાં ગુણગાન ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ પણ કરે છે. તારા ગુણ-પર્યાયનું અચિંત્ય સામર્થ્ય છે; તેનો મહિમા કરીને સ્વમાં રત થા તો તારું તે સામર્થ્ય ખીલી ઊઠે. જે પોતાની મહત્તા બીજા પાસેથી લેવા માગે છે તે તો માગણ છે.

જ્ઞાની જાણે છે કે મારો આત્મા પોતે જ પોતાની નિર્મળતાની રચના કરવાની તાકાતવાળો છે, તેને કોઈ પરની કે રાગની મદદ નથી. મારી શક્તિમાં ને તેનાં નિર્મળ-કાર્યમાં રાગનો ને પરનો તો અભાવ છે. મારી કોઈ શક્તિ એવી નથી કે રાગને રચે. જેનાથી તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાય એવો ભાવ પણ મારી શક્તિ વડે રચાયેલો નથી. મારી શક્તિ બંધભાવને કેમ રચે ? મારી શક્તિ મને જ બાંધવાનું કાર્ય કેમ કરે ? બંધભાવની રચના તે મારી શક્તિનું કાર્ય નથી. આત્માની શક્તિ તો નિર્મળતાને રચે કે વિકારને ?

જે નિજસ્વરૂપની રચના કરે તેને જ આત્મવીર્ય કહેવાય. રાગ તે કાંઈ ખરેખર નિજસ્વરૂપ નથી. જ્યાં રાગની રચના પણ આત્માની વીર્યશક્તિનું કાર્ય નથી, ત્યાં પરની રચના, મકાનની રચના, શરીરની રચના, પુસ્તક વગેરેની રચના, દેશની રચના – એ બધાની વાત તો ક્યાં રહી ? સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે નિર્મળ ભાવોની રચનમા તે આત્મવીર્યનું ખરૂં કામ છે.

તારી અનંતી તાકાત;

પણ તે તાકાત શું કામ કરે ?

– કે પોતાના સ્વરૂપને રચે, પણ પરમાં કાંઈ ન કરે.

આત્મા સ્વશક્તિથી પોતામાં જ્ઞાનની–આનંદની–શાંતિની–વીતરાગતાની–કેવળજ્ઞાનની ને સિદ્ધપદની રચના કરે; એમાં જ એની શોભા છે. આ સિવાય આનાથી વિરુદ્ધ બીજું કામ આત્માને સોંપે તો તેણે આત્માને જાણ્યો નથી. અરે, તારી વીર્યશક્તિના કાર્યની હદ કેટલી તેની પણ તને ખબર નથી. તારી શક્તિના સામર્થ્યની મર્યાદા એટલી કે પોતાની નિર્મળપર્યાયને રચે; તારી શક્તિ પરનાં કામ કરવા ન જાય. જો પરનાં કામ કરવા જાય તો તે શક્તિ તારી ન રહે પણ પરની થઈ જાય. પરનું કામ કરવાનું

માને તેણે આત્માની શક્તિને જાણી નથી. વિકારમાં તન્મય થઈને વિકારકાર્યને કરે તે પણ આત્મશક્તિનું ખરૂં કાર્ય નથી. આત્મશક્તિ તો એવી છે કે જેના સેવનથી એક ક્ષણમાં તે કેવળજ્ઞાન આપે.

અહો, આત્માની શક્તિઓ અદ્‌ભુત છે, ઘણા ઊંડા ભાવો એમાં ભર્યા છે; એમાંથી તો ઘોલન કરી કરીને જેટલું કાઢીએ તેટલું નીકળે તેમ છે. આ શક્તિઓ વ્યાખ્યાનમાં ૧૪મી વાર વંચાય છે; જેની સમજણના ફળમાં ૧૪મું ગુણસ્થાન ને સિદ્ધપદ પમાય એવી આ વાત છે. ૧૪ બ્રહ્માંડનો સાર આમાં ભરેલો છે.

રાગ કરે તે આત્મા ? .... ના.
કર્મને બાંધે તે આત્મા ? ...... ના.
ભાષા બોલે તે આત્મા ? ...... ના.

રાગવાળો કર્મવાળો કે ભાષાવાળો આત્માને માને તેણે જ્ઞાન-દર્શન-આનંદ આદિ અનંતગુણવાળા આત્માને જાણ્યો નથી. રાગરૂપ ભાવકર્મ, કર્મરૂપ દ્રવ્યકર્મ કે ભાષાદિરૂપ નોકર્મ–એ બધાથી પાર, સમ્યક્ત્વાદિ નિર્મળકર્મને કરે એવો અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મા છે. આવો આત્મા જ્ઞાનમાત્રભાવ છે, તે જ્ઞાનમાત્રભાવ વિકારનો કર્તા નથી.–વિકારનો કર્તા કેમ નથી ? કેમ કે એવી કોઈ શક્તિ આત્મામાં નથી. શક્તિમાં જ જો વિકારનું કર્તૃત્વ હોય તો તે કદી છૂટી શકે નહિ. માટે વિકારને કરે તે સાચો આત્મા નહિ.

સાચો આત્મા કોને કહેવો ? –કે સમ્યગ્દર્શનને, જ્ઞાનને, ચારિત્રને આનદને – એવી નિર્મળપર્યાયોને રચે તે સાચો આત્મા છે. સાચો આત્મા એટલે શુદ્ધનયનો આત્મા, ભૂતાર્થસ્વરૂપ આત્મા; આવા આત્માને જે ઓળખે એણે આત્માને સમ્યક્‌પણે ઓળખ્યો કહેવાય. રાગવાળો આત્મા કે સંયોગવાળો આત્મા-એમ જે ઓળખે તેણે સાચા આત્માને નથી ઓળખ્યો; તેણે તો અભૂતાર્થ–આત્માને માન્યો છે, ને અભૂતાર્થ–આત્માની શ્રદ્ધાને ભગવાને સમ્યગદર્શન કહ્યું નથી. ભગવાને તો ભૂતાર્થ સ્વભાવની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. (भूयत्थमस्सिदो खलु सम्माइट्ठी हवइ जीवो)

આ આત્માની વીર્યશક્તિનું વર્ણન ચાલે છે. વીર્યશક્તિમાં આત્માના સ્વરૂપની રચનાનું સામર્થ્ય છે. પણ રાગાદિ ભાવો તો વિરૂપ છે–વિરુદ્ધરૂપ છે, તેને કાંઈ વીર્યશક્તિ રચતી નથી. અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્રનું જે વીર્ય છે તે સ્વક્ષેત્રમાં નિર્મળભાવોને જ રચે

છે; રાગાદિ પરભાવો ભલે એક ક્ષેત્રે હોય પણ તેની રચના વીર્યશક્તિનું કાર્ય નથી. વીર્યશક્તિનું કાર્ય અને રાગ પરમાર્થે ભિન્નભિન્ન છે. નિર્મળતા અને રાગ બંને એક કેમ હોય ?

અરે, કેવળજ્ઞાનને રચે એવા સામર્થ્યવાળી તારી વીર્યશક્તિને તેં રાગના કર્તૃત્વમાં ક્યાં વેડફી નાખી ? ભાઈ ! વીર્યશક્તિ પાસે વિકારની રચના કરાવવી એ તો ચક્રવર્તી પાસેથી ઉકરડો સાફ કરાવવાનું કામ લેવા જેવું છે. આ ભગવાન ચૈતન્યચક્રવર્તી તો પોતાના અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંતગુણના નિર્મળ પરિણામની રચના કરનારો છે. તેની વીર્યશક્તિ સ્વરૂપમાં આત્માને ટકાવી રાખે છે. અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંતગુણોને તે–તે ગુણસ્વરૂપે ટકાવી રાખે છે ને તેની નિર્મળપર્યાયોને સમયે સમયે રચે છે. – આમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વીર્યશક્તિનો રસ છે. આવી વીર્યશક્તિ સાથે તન્મય આત્મા છે. આવા આત્માને જાણે ને અનુભવે ત્યારે અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્માને ઓળખ્યો કહેવાય, ને ત્યારે તેને 'આત્માની પ્રસિદ્ધિ' થઈ કહેવાય.

* * *

અનાદિકાળથી સંસારમાં રખડતો આત્મા પોતાની અનંતશક્તિના નિજવૈભવ ઉપર લક્ષ કરતો નથી; જો નિજવૈભવને લક્ષમાં લ્યે તો પરાધીન બુદ્ધિ મટે ને સ્વાશ્રય-પરિણમનથી નિર્મળપર્યાયરૂપ સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ પ્રગટે ને આસ્રવ-બંધરૂપ સંસારપરિભ્રમણ મટે. આથી આત્માની શક્તિઓનું વર્ણન કરીને અચિંત્ય નિજવૈભવ આચાર્યદેવે દેખાડ્યો છે. જેણે આત્મશાંતિ પ્રગટ કરવી હોય તેણે જેમાં શાંતિ ને આનંદ ભરેલો છે એવા આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. દુઃખ કે અશાંતિનું કારણ દ્રવ્યસ્વભાવમાં નથી, એ તો અદ્ધરથી પરલક્ષે ઊભું કરેલું છે, ને સ્વદ્રવ્યનું લક્ષ કરતાં તેનો નાશ થઈને સુખ અને શાંતિનું વેદન પ્રગટે છે.

જેમાં જે ભર્યું હોય તેમાંથી તે આવે; શક્તિમાં જે હોય તે પર્યાયમાં આવે. આત્માની શક્તિમાં તો સુખ ભર્યું છે, તેમાં કાંઈ દુઃખ નથી ભર્યું, એટલે તેના લક્ષે તો સુખ થાય છે ને દુઃખ ટળે છે. સ્વસન્મુખ થઈને પોતે પોતામાં આનંદ અને જ્ઞાનપણે જીવવું તે જીવનું સાચું જીવત્વ છે. આત્માના અંતરલક્ષે સાચું જીવન પ્રગટે છે. –પહેલી જીવત્વ-શક્તિમાં એનું વિવેચન કર્યું.

આત્મામાં ચેતનાસ્વભાવ છે; તે ચેતનસ્વભાવના આશ્રયે ચૈતન્યભાવ પ્રગટે છે ને તેનાથી વિરુદ્ધ એવા પરભાવો ટળે છે, – એનું વર્ણન બીજી ચિતિશક્તિમાં કર્યું.

સ્વને દેખવાનો અભાવ ને એકલા પરને દેખવાનો ભાવ, તે સંસાર છે; સ્વસન્મુખ થઈને દશિશક્તિથી ભરેલા આત્માને દેખતાં સંસાર ટળે છે. એ વાત ત્રીજી દશિશક્તિમાં બતાવી.

જ્ઞાન પરસન્મુખ જ રહીને એકલા પરને જાણવામાં રોકાતું તે મિથ્યાજ્ઞાન સંસારનું કારણ હતું. ઉપયોગને અંતરમાં વાળીને સ્વસંવેદનથી સ્વને જાણતા સમ્યગ્જ્ઞાન થયું, તે મોક્ષનું કારણ છે. – એ વાત ચોથી શક્તિમાં બતાવી.

એવા જ્ઞાનની સાથે આનંદ પણ પ્રગટે છે. –એ વાત પાંચમી સુખશક્તિમાં બતાવી. આનંદનો સમુદ્ર આત્મા તેને ધ્યેય કરતાં પર્યાયમાં આનંદ પ્રગટે છે.

એ રીતે પાંચશક્તિનું નિર્મળકાર્ય બતાવ્યું; આ છઠ્ઠી વીર્યશક્તિના કાર્યનું વર્ણન ચાલે છે. આત્મામાં તો અનંતી શક્તિઓ પોતપોતાના નિર્મળકાર્યપણે એકસાથે જ પરિણમી રહી છે, પણ વાણીમાં એ બધાનું કથન આવી ન શકે, વાણીમાં તો અમુક જ શક્તિઓનું વર્ણન ક્રમેક્રમે આવી શકે. છતાં થોડા વર્ણનમાં આચાર્યભગવાને ઘણા ગંભીરભાવો ભરી દીધા છે.

આત્મામાં એવી તાકાત છે કે પોતે જ પોતાના સામર્થ્યથી, પોતાના સ્વતંત્ર છ કારકોથી, બીજાની મદદ વગર પોતાના અનંતગુણોની નિર્મળ પર્યાયોને રચે છે. પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે અને છતાં તેમાં વીર્યશક્તિ પણ ભેગી કાર્ય કરે છે. જેમ જ્ઞાન વગર આત્માની એકે પર્યાય હોતી નથી, તેમ વીર્યશક્તિ વગર પણ આત્માની એક્કેય પર્યાય હોતી નથી. જ્ઞાન, આનંદ, શ્રદ્ધા વગેરેની જેમ વીર્યશક્તિનું પરિણમન પણ ભેગું જ છે. વીર્યશક્તિ કોની ? કે આત્મદ્રવ્યની. એવા અનંતગુણોથી એકાકાર આત્મદ્રવ્યને દૃષ્ટિમાં લેતાં અનંતગુણોનું નિર્મળ પરિણમન પ્રગટે છે. તે નિર્મળ પર્યાયોને આત્મા પોતાની સ્વાધીન તાકાતથી જ રચે છે.

'બળ' નામની વનસ્પતિનો એક વેલો થાય છે કે જે ખાવાથી બળ વધે. –એ તો બહારની વાત; અહીં આત્માની અંદરમાં વીર્યશક્તિરૂપ બળનું એવું ઝાડ છે કે જેના સેવનથી કેવળજ્ઞાનની રચના કરવાનું બળ મળે.

આકાશક્ષેત્રના અસ્તિત્વનો ક્યાંય અંત નથી, તે તેનું ક્ષેત્રવીર્ય છે. અચેતનમાં આવી અમર્યાદિત તાકાત, તો ચેતનના સામર્થ્યની શી વાત ? જેનો ક્યાંય પાર નથી એવું અનંતઆકાશ તેને પણ જ્ઞાન પોતાની દિવ્યતાકાતથી જાણી લ્યે છે. આ જ્ઞાનની તાકાત તે જ્ઞાનવીર્ય, એ રીતે શ્રદ્ધાવીર્ય, આનંદવીર્ય, –એમ અનંતગુણનો રસ વીર્યશક્તિમાં

સમાય છે. આત્મામાં એવી શક્તિ છે કે સર્વગુણોની શુદ્ધ અવસ્થાને નીપજાવે. રાગાદિ ઉદયભાવને રચે તે કાંઈ આત્મશક્તિનું સાચું કાર્ય નથી; જો કે તેમાં પણ જીવનું જ ઊંધું વીર્ય છે, પણ શુદ્ધદૃષ્ટિમાં તે જીવનું કાર્ય નથી. આત્માની વીર્યશક્તિનું સાચું કાર્ય તો શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદની રચના કરવી તે છે. આવું કાર્ય પ્રગટ કરીને પરિણમે ત્યારે જ વીર્યશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો કહેવાય. 'કાર્ય' થયા વગર 'કારણ'નું જ્ઞાન સાચું ન કહેવાય, એટલે નિર્મળપર્યાય પ્રગટ્યા વગર ગુણની સાચી ઓળખ થાય નહિ. કારણનું સાચું જ્ઞાન થતાં તેને અનુસરીને નિર્મળ કાર્ય જરૂર પ્રગટે. વિકારનો નાશ કરે ને નિર્મળતાને રચે તે વીર્યગુણનું કાર્ય છે.

ક્રમબદ્ધ પર્યાય છે માટે વીર્યશક્તિ અકાર્યકારી છે–એમ નથી, ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં વીર્યશક્તિ પણ ભેગી પોતાનું કાર્ય કરે જ છે. જુઓ, આત્મા એકલી ક્રમપર્યાયવાળો જ નથી, સાથે અક્રમરૂપ અનંત ગુણો પણ છે; આવા ક્રમ-અક્રમ સ્વભાવના પિંડરૂપ આત્માને દૃષ્ટિમાં લેતાં પર્યાયનું ક્રમવર્તીપણું ને ગુણોનું અક્રમવર્તીપણું યથાર્થ જણાય છે. એના વગર કોઈ ગુણની કે પર્યાયની વાત યથાર્થ હોય નહિ. પરભાવનું અકર્તાપણું હોવા છતાં આત્મા સ્વવીર્ય વડે પોતાના સ્વરૂપની રચના પણ કરે છે.

સ્વકાળે મોક્ષ થાય અને છતાં તેમાં વીર્ય ગુણ પણ કાર્યકારી છે એવો મેળ છે; કેમ કે મોક્ષનો સ્વકાળ કાંઈ વીર્યગુણની નિર્મળપર્યાય વગરનો નથી. મોક્ષના સ્વકાળમાં અનંતગુણોની નિર્મળપર્યાયો ભેગી જ કામ કરે છે, ને તે બધા ગુણોની નિર્મળપર્યાયો ભેગી થઈને મોક્ષ સાધે છે. એટલે અનંતગુણસંપન્ન એવા શુદ્ધસ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લીધા વગર મોક્ષનો 'સ્વકાળ' વગેરેનો સાચો નિર્ણય થતો નથી. શાસ્ત્રોમાં સ્વકાળનું વર્ણન હોય કે વીર્યગુણના કાર્યનું વર્ણન હોય, તેમાં ક્યાંય એકબીજાથી વિરુદ્ધતા નથી.

એક સમયમાં અનંતગુણો ને તેની અનંતપર્યાયો– એ બધું એક આત્મદ્રવ્યમાં સમાય છે; ને આવા દ્રવ્યસન્મુખ દૃષ્ટિ કરતાં મોક્ષ તરફ પરિણમન શરૂ થાય છે. અહો, સર્વજ્ઞની સર્વજ્ઞતાના સામર્થ્યને જે ઓળખતો નથી તે ક્રમબદ્ધ પર્યાયને પણ સમજી શકતો નથી. સર્વજ્ઞસ્વભાવની જેને ઓળખાણ નથી તેને તત્ત્વમાં બધે ઠેકાણે વાંધા જ ઊઠે છે. કેમ કે ધર્મનું મૂળ તો સર્વજ્ઞ છે, ને તે મૂળમાં જ એને વાંધા છે. એને આત્મવીર્યનું સાચું કાર્ય પ્રગટે નહિ.

અહો, આ અનંતશક્તિથી પ્રકાશમાન આત્મા જિનવાણીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે; પણ જેમ આંખ મીંચીને, ગોદડાં ઓઢીને, બારણાં બંધ કરીને સૂતેલા માણસને સૂરજનો પ્રકાશ

દેખાતો નથી, તેમ અહીં અનંતશક્તિનાં નિર્મળ કિરણોથી ઝગઝગતો ચૈતન્યસૂર્ય ઊગ્યો છે પણ જેની દૃષ્ટિ બંધ છે, જેણે મિથ્યાત્વરૂપી ગોદડાં ઓઢ્યાં છે ને સત્‌શ્રવણનાં બારણાં પણ જેણે બંધ કર્યાં છે તેને આ ચૈતન્યસૂર્યનો પ્રકાશ દેખાતો નથી. સંતો તેને વારંવાર જગાડે છે કે અરે જીવ ! તું જાગ...જાગ ! ઊંધી માન્યતાના ગોદડાં દૂર કરીને તારી દૃષ્ટિ ખોલ, તારા અંતરમાં અનંત શક્તિથી પ્રકાશમાન ચૈતન્યસૂર્ય દીપી રહ્યો છે, તેને દેખ. જેમ સૂર્ય પાસે અંધારાં ન હોય તેમ આ ચૈતન્યપ્રકાશમાં રાગાદિ વિકાર નથી.

રાગની રચના એ ચૈતન્યવીર્યનું કાર્ય નથી. વિકારને રચે તે આત્માની વીર્યશક્તિનું કાર્ય નહિ. આત્માની વીર્યશક્તિ નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપીને શુદ્ધપર્યાયની રચના કરે છે. અનંત ગુણની નિર્મળપર્યાયની રચના તે વીર્યશક્તિનું કાર્ય છે. ને વિકારની રચના તે વીર્યશક્તિનું કાર્ય નથી. એટલે કે વ્યવહારવીર્ય તે આત્માનું ખરૂં વીર્ય નથી, નિશ્ચયવીર્ય તે જ આત્માનું ખરૂં વીર્ય છે; વ્યવહાર આત્મા તે ખરો આત્મા નહિ, નિશ્ચય આત્મા (શુદ્ધ આત્મા) તે જ ખરો આત્મા; –જુઓ આ ભેદજ્ઞાન ! જેટલું વીર્ય વિકારમાં રોકાય તે આત્મા નહિ; નિર્મળ પરિણમનની રચના કરે તે જ આત્મા છે; અને તે નિર્મળ પરિણમનરૂપ નિશ્ચયમાં વ્યવહારનો (વિકારનો) અભાવ છે.

ભાઈ, આ વાત સૂક્ષ્મ અને અપૂર્વ તો છે પણ તારા સ્વરૂપની જ વાત છે, ને તે સમજવાની તારામાં તાકાત છે. અરે, આત્મા તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે એવી તાકાતવાળો છે, તેમાં આટલું સમજવું તે તો અલ્પ છે, તો ન કેમ સમજાય ? આત્મામાં કેવળજ્ઞાન લ્યે એવું વીર્ય છે. રાગને કરે એવા વીર્યને વ્યવહાર આત્મા ગણ્યો છે, તે ખરો આત્મા–નિશ્ચય આત્મા નથી; નિશ્ચયઆત્મામાં તેનો અભાવ છે,–આવો અનેકાન્ત સ્વયં પ્રકાશે છે.

વીર્યગુણ પોતે કર્તા થઈને અનંત ગુણોની નિર્મળ પર્યાયને રચે છે;
પણ કાંઈ રાગ કર્તા થઈને કોઈ ગુણની નિર્મળ પર્યાયને રચતો નથી.

ભગવાન ! તારી શક્તિ અપાર છે; તારી એકેક શક્તિ અનંત ભાવથી ભરેલી છે. આવા સ્વભાવવાળા આત્માને જે જાણે તેને વિકારમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ રહે નહિ. નિર્મળપર્યાય પ્રગટી તે આત્મશક્તિનું કાર્ય છે ને રાગનો તેમાં અભાવ છે. શક્તિમાં તો રાગ નથી તેવી વ્યક્તિ થઈ ત્યારે શક્તિની ખરી ઓળખાણ થઈ. એના વગર શક્તિની સાચી ઓળખાણ થાય નહિ.

જુઓ, આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન, કેવળજ્ઞાન, આનંદ કે સિદ્ધપદ એવી નિર્મળ પર્યાયોને

કોણ રચે ? તેની આ વાત છે. આત્મા પોતે સ્વતંત્રપણે સ્વવીર્યથી પોતાની તે પર્યાયોને રચે છે.

ઈશ્વર તેને રચે નહિ;
પરદ્રવ્ય તેને રચે નહિ;
રાગ વડે પણ તે રચાય
ન ા િ હ ;

આત્મા પોતે સ્વશક્તિથી કર્તા થઈને પોતાના સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ નિર્મળ કાર્યને કરે છે. આત્મા પોતે સ્વતંત્રપણે કર્તા છે, કર્મરૂપ પોતાની પર્યાય તે-રૂપે પોતે જ સ્વતંત્રપણે થાય છે, સાધન પણ પોતે જ પોતાની સ્વશક્તિથી થાય છે, પોતામાંથી તે પર્યાય લઈને પોતામાં જ રાખે છે તેથી સંપ્રદાન અને અપાદાન પણ પોતે જ છે, ને તેનો આધાર (અધિકરણ) પણ પોતે જ છે. બીજા કોઈ સાથે તેનો સંબંધ નથી. રાગાદિ તેનો આધાર નથી, રાગાદિ તેનું સાધન નથી. પોતાની પર્યાયને રચનારો પોતે જ અનંત શક્તિમાન ઈશ્વર છે.

અહો, કેટલી સ્વતંત્રતા ! ભાઈ, તારું નિર્મળ કાર્ય કરવામાં (સમ્યગ્દર્શન વગેરેમાં) તારે જરાય પરાધીનતા નથી; તારી સ્વશક્તિને સંભાળ–એટલી જ વાર છે.

અહો, આત્મશક્તિની શી વાત ! એક ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાન લ્યે એવી અપાર તાકાત એનામાં ભરી છે. ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે—પ્રભો ! આપના કેવળજ્ઞાનમાં જે વીતરાગી અતીન્દ્રિય શાંતિ ભરી છે–એની તો શી વાત ! ને એ કેવળજ્ઞાનની સાથે રહેલો જે દેહ, તેમાં પણ કોઈ અલૌકિક શાંતિ ભરી છે; આપના શરીરના પરમાણુ પણ જુદી જાતના છે. આપનો આત્મા ઉત્કૃષ્ટ શાંતિરૂપે પરિણમી ગયો, ને જગતમાં શાંતરસવાળા જેટલા ઉત્કૃષ્ટ પરમાણુઓ હતા તે આપના શાંત દેહરૂપે પરિણમી ગયા; કોઈ પરમાણુ શાંતરસવાળા જગતમાં બાકી ન રહ્યા. –આવો જ કોઈ કુદરતનો મેળ છે.

જ્યાં શીતળતાથી છેલ્લી હદની પર્યાય આત્મામાં પ્રગટી ત્યાં દેહમાં પણ શીતળતા-શાંતરસની છેલ્લી હદે પરિણમેલા પરમાણુઓ આવ્યા.

આત્મામાં શાંતરસની જેટલી શક્તિ હતી તે બધી આપે પ્રગટ કરી, તો પરમાણુમાં પણ જેટલી હતી તે બધી શાંતરસની પર્યાય પ્રગટી. જુઓ તો ખરા ! ભગવાનના

આત્મામાં ક્રોધ શાંત થઈ ગયો ત્યાં પરમાણુમાં પણ શાંતિની રચના થઈ ગઈ; ક્રોધથી લાલ મોઢું થાય કે ભ્રકુટી ચઢે એવું આપને રહ્યું નહિ. આપનો આત્મા શાંત, ને દેહ પણ શાંત. દેહના પરમાણુને કાંઈ ખબર નથી કે આ ભગવાન શાંતરસરૂપે પરિણમ્યા માટે અમે પણ શાંતરૂપે પરિણમીએ ! –પણ એવો જ મેળ છે. આત્માની શક્તિ પૂરી ખીલી ગઈ ત્યાં દેહના એકેક પરમાણુમાં તે પ્રકારનું પૂરું સામર્થ્ય પરિણમ્યું છે. અજ્ઞાનીને આશ્ચર્ય થાય છે કે અરે, આવું કેમ હોય ! જ્ઞાનીને તો વસ્તુનો મહિમા જાણીને આશ્ચર્ય થાય છે કે વાહ ! આત્માનો કોઈ અચિંત્ય સ્વભાવ છે.

આત્માના કેવળજ્ઞાનાદિના સામર્થ્યની તો શી વાત ! પણ તીર્થંકરના શરીરમાંય એવું સામર્થ્ય છે કે, – લાખ યોજનના આ જંબુદ્વીપની વચ્ચે જે લાખયોજન ઊંચો મેરૂ પર્વત છે, તે મેરુને છત્રીના દાંડલાની જેમ ઉપાડીને આખા જંબુદ્વીપને રમતમાત્રમાં છત્રીની જેમ ઊલટો કરી નાખે. આવી તો જેના દેહની તાકાત, એના આત્મબળની શી વાત ! અહીં કહે છે કે દેહનું આવું બળ તે આત્મા નહિ, આત્માનું બળ તો પોતાની નિર્મળપર્યાયોને રચનારું છે. પરમાણુ એક સમયમાં ચૌદ રાજલોક (અસંખ્યાતા યોજન) ઊંચો ચાલ્યો જાય એવું તે જડની ગતિ શક્તિનું વીર્ય છે. ને એક સમયમાં અનંતકાળને તથા અનંતક્ષેત્રને જાણી લ્યે એવું આત્માની જ્ઞાનશક્તિનું વીર્ય છે. વસ્તુનો અનેકાન્તસ્વભાવ કોઈ અદ્‌ભુત છે, ને તેમાંય આત્માનો સ્વભાવ તો અલૌકિક અદ્‌ભુત અચિંત્ય આહ્‌લાદકારી છે – કે જેને જાણતાં જાણનારને પરમ આનંદ થાય છે. એક આત્મામાં અનંતગુણ ને એક પરમાણુમાંય અનંતગુણ; અનંતગુણ હોવા છતાં વસ્તુસ્વભાવ એવો સૂક્ષ્મ છે કે આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી દેખાય નહિ; અંતર્મુખી અતીન્દ્રિયજ્ઞાન વડે જ જણાય એવો વસ્તુસ્વભાવ છે.

આત્મા અનંતશક્તિનો સ્વામી પરમ-ઈશ્વર છે. પરમેશ્વર કદી પાંગળો હોય નહિ. જેમ તીર્થંકર, ચક્રવર્તી કે ઈન્દ્ર જેવા પુણ્યવંતોના પગ કદી ભાંગે નહિ ને તે કદી પાંગળા થાય નહિ, તેમ આ ચૈતન્યપ્રભુ તે કદી એવો પાંગળો નથી કે પોતાના કાર્યને માટે તેને બીજાની ઓશીયાળ લેવી પડે. સ્વશક્તિની પ્રભુતાથી આત્મા પોતે પોતાના કાર્યને કરે છે, તેમાં રાગની કે પરની કોઈની ઓશીયાળ નથી.

અહો, પોતાના સ્વભાવની પ્રભુતાની આ વાતમાં જિજ્ઞાસુને કેટલો રસ આવે ! જેમ સગી માતા હોય ને એકનો એક વહાલો દીકરો દૂરદેશથી આવે ત્યાં માતાને એવું હેત અંતરમાં ઊભરાય કે દૂધ ઝરે. શાસ્ત્રમાં રૂકમણી અને પ્રદ્યુમ્નકુમારની વાત આવે

છેઃ પ્રદ્યુમ્નકુમારને નાનપણથી જ એક વિદ્યાધર હરી ગયો છે, તેના વિરહમાં રૂકમણીને ચેન પડતું નથી; નારદ સીમંધર ભગવાન પાસે જઈને તેનો પત્તો મેળવે છે કે ૧૬ વર્ષે તે પાછો આવશે. અંત સોળ વર્ષે જ્યારે પ્રદ્યુમ્નકુમાર આવે છે ત્યારે સરોવરમાં કમળ ખીલી જાય છે, મોરલા નાચવા માંડે છે, અનેક શુભ ચિહ્નો ખીલે છે, ને રૂકમણીને પુત્રપ્રેમથી દૂધની ધારા છૂટે છે. તેમ અહીં સંતો આત્મશક્તિનું ભાન કરાવીને જ્ઞાન-આનંદની નિર્મળ પર્યાયરૂપી પુત્રનો ભેટો કરાવે છે, ત્યાં જિજ્ઞાસુના અંતરમાં સ્વભાવના પ્રેમને લીધે આનંદની ધારા ફૂટે છે. અહો, આવા સ્વભાવની વાત સાંભળતાં કોના અંતરમાં આનંદરસના અંકુર ન ફૂટે ! ભગવાન અને સંતો કહે છે કે અમે તને તારું પરમેશ્વરપણું બતાવીએ છીએ, તારા પરમેશ્વરનો તને ભેટો કરાવીએ છીએ.–કે જેને ભેટતાં તારા અંતરમાં અનેક પવિત્ર ચિહ્નો (રુચિ-વૈરાગ્ય વગેરે) પ્રગટશે ને તેના ઉલ્લાસથી દૂધ જેવી નિર્મળતાના ઝરણાં ફૂટશે. અહો, પોતાની સ્વસત્તામાં જ્યાં ભગવાનના ભેટા થયા, પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર થયા, ત્યાં પામરતા રહે નહિ.

*   *   *

આત્મા જ્ઞાન-આનંદ વગેરે અનંત રત્નોથી ભરેલો મહાસાગર છે. મહાસાગર કહો કે રત્નાકર કહો. જેમ સાગરના પેટાળમાં રત્નો પડ્યા હોય છે તેથી તેને 'રત્નાકર' કહેવાય છે તેમ આત્મા અનંતગુણરૂપી રત્નોનો રત્નાકર છે. શરીર-મન-વાણી કે કર્મ તો જડ, પુણ્ય-પાપ તે વિકાર, તે વિનાનું આખું ચૈતન્યદળ તે ચૈતન્ય-રત્નાકર છે, તેમાં અનંતશક્તિરૂપ અનંતરત્નો ભર્યા છે. એકેક રત્નનો અનંત અચિંત્ય મહિમા છે. આવા આત્મવૈભવની સંતોએ પ્રસિદ્ધિ કરી છે.

* જગતમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નો શ્રેષ્ઠ છે.
* એ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું ફળ કેવળજ્ઞાન છે.
* એવા અનંતા કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાની તાકાત એક જ્ઞાનગુણરૂપી રત્નમાં ભરેલી છે.
* ને એવા અનંત ગુણરત્નોનો સાગર આત્મા તો ચૈતન્ય મહા-રત્નાકર છે. સ્વાનુભૂતિમાં તે પ્રગટે છે તેનું આ વર્ણન છે. રાગમાં કાંઈ એવી ખાણ નથી કે એક્કેય રત્નને (સમ્યક્ત્વાદિને) પ્રગટ કરે.

અહીં વીર્યશક્તિનું વર્ણન છે. વીર્યશક્તિના કાર્યમાં રાગના કર્તાપણાનો અભાવ

છે ને જ્ઞાનાદિની નિર્મળપરિણતિને કરવાનો સદ્ભાવ છે. આત્મા સ્વવીર્યથી સ્વપર્યાયને (નિર્મળ પરિણામને) નિષ્પન્ન કરે છે, રચે છે, પણ તેમાં રાગની રચના નથી. જેમ ક્રમબદ્ધ પર્યાયના નિર્ણયમાં જ્ઞાનની સન્મુખતાથી રાગનું અકર્તાપણું છે, તેમ વીર્યશક્તિના કાર્યમાં પણ રાગાદિનું અકર્તાપણું છે. જ્ઞાનરૂપ થઈને ક્રમબદ્ધપર્યાયનો કે વીર્યશક્તિનો નિર્ણય કરનારને પર્યાયમાં રાગાદિના અકર્તાપણાનું વીર્ય સ્ફૂરે છે, ને જ્ઞાનભાવ જાગે છે. તે જ્ઞાનભાવમાં અનંતીઆત્મશક્તિનો રસ નિર્મળપણે ઊછળે છે.- આનું નામ ‘આત્મપ્રસિદ્ધિ’.

આ સમયસારમાં આત્માનું અલૌકિક સ્વરૂપ સમજાવીને સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય, એટલે કે આત્માનો પ્રગટ અનુભવ કેમ થાય તેની વાત કરી છે. ૪૭ શક્તિના વર્ણનથી જેવો આત્મા બતાવ્યો તેને ઓળખતાં નવે તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, સંવર પ્રગટે છે ને આસ્રવનો અભાવ થાય છે. એકેક શક્તિમાં તો ઘણી ગંભીરતા ભરી છે, પણ વાણીથી તો કેટલો વિસ્તાર થાય ? અંદર ચૈતન્યને પકડે ત્યારે પાર પમાય.

આત્માનું વીર્યબળ એવું નથી કે રાગને રચે; ત્યાં પરને રચવાની શી વાત ! ભાઈ, જો તું રાગની રચનાવાળો જ આત્મા અનુભવતો હો તો તને તારી વીર્યશક્તિની ખબર નથી. તારી વીર્યશક્તિવાળો આત્મા અનંતગુણ અને નિર્મળ પર્યાય સહિત અનુભવમાં આવે તો તારું જ્ઞાન સાચું; ને તો તેં તારી વીર્યશક્તિને ઓળખી.

અનંતગુણનો પૂંજ આત્મા તું પોતે; તારી આ વાત છે. તારામાં જે અમાપ શક્તિ પડી છે તે કેમ ખીલે, તે બતાવે છે. આનંદથી ભરેલા ચૈતન્યદરિયાને જે ભૂલ્યો તે રાગદ્વેષને કરે છે; સમ્યગ્દર્શન થતાં ચૈતન્યદ્રવ્યને ધ્યેયમાં લીધું, આનંદના દરિયામાં ડુબકી મારી, ત્યાં રાગદ્વેષનું કર્તૃત્વ રહેતું નથી. સ્વરૂપની નિર્મળ રચના કરે તે સ્વવીર્યનું કામ છે; એને જ સાચું આત્મબળ કહેવાય. વિકારને રચે તે આત્મબળ નહિ. વીર્યશક્તિમાં એવો વીરરસ છે કે પામરતાને તોડીને પરમાત્મપણાની રચના કરે, અશુદ્ધતાને તોડીને શુદ્ધતાપણે પ્રગટ થાય, અલ્પજ્ઞતાને દૂર કરીને સર્વજ્ઞતા ખીલવે, દુઃખને દૂર કરીને પરમ આનંદને પમાડે. – આ રીતે આત્મા પોતાની વીરતા વડે અનંતશક્તિના નિર્મળ કાર્યને કરે છે.

જ્ઞાનમાં જાણવાનું વીર્ય (તાકાત, આત્મબળ) છે, તેમ વીર્યમાં સ્વરૂપને રચવાની વીરતારૂપ વીર્ય છે. તે વીર્ય આત્માને સ્વઘરમાં સ્થિર રાખે છે–સ્વરૂપમાં ટકાવી રાખે છે તેથી તેને ‘ગૃહ–સ્થ’ (ગૃહ એટલે સ્વઘર તેમાં સ્થિત) કહ્યું છે. રાગમાં જાય તે વીર્યને

સ્વઘરનું ન કહેવાય. વીર્યશક્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના આનંદમાં ચરે છે (સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે છે) તેથી તે 'બ્રહ્મચારી' છે. આમ એકેક શક્તિમાં અનંતશક્તિનો રસ ભર્યો છે. એ રીતે પરસ્પર કથંચિત મળેલા અનંતશક્તિના રસથી એકરૂપ આત્માને ધર્મી અનુભવે છે. અનંતશક્તિથી એકરસ ચૈતન્યભાવપણે આત્મા પરિણમતો હોવાથી તે અનેકાન્તસ્વરૂપ છે.

રાગાદિ પરભાવપણે પરિણમવું તે તો કાયરતા છે. વીરતા તો તેમાં છે કે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને ટકાવી રાખવું ને તેમાં પરભાવના અંશને પણ પ્રવેશવા ન દેવો. આત્માની શક્તિમાં તો એવી વીરતા છે કે વિભાવને તોડીને વીતરાગતાને ને કેવળજ્ઞાનને રચે. રાગને રચે એવી કાયરતા આત્માની શક્તિમાં નથી, તે આત્મશક્તિનું કાર્ય નથી. વિકારના કર્તૃત્વમાં રોકાય એ તો બાલવીર્ય છે, અજ્ઞાનવીર્ય છે, આત્માન સ્વભાવનું પંડિત-વીર્ય તે નથી. આત્મા તે તો વીર થઈને સ્વવીર્યથી પોતાના નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપે એવી તેની વીરતા છે. અરે જીવ ! તારી વીરતાને પણ તેં જાણી નહિ ને વીર્યહીન થઈને કાયરપણે સંસારમાં ભટકી રહ્યો છે ! —એ ભટકવું તને નથી શોભતું, ભાઈ ! તારામાં તો કેવળજ્ઞાન લેવાની વીરતા ભરી છે ને ! સ્વસન્મુખ થઈને તારી શક્તિના એક ટંકારે કેવળજ્ઞાન લે એવી તારી તાકાત છે. રાગમાં રોકાવું તે વીરતા નથી. આત્માના સ્વરૂપનું વીર્ય તો સ્વરૂપની નિર્મળતાને રચનારું છે.

અરે, સંતોએ આત્માની વીરતાની કેવી અદ્ભુત વાત સંભળાવી છે ! આ સમજતાં આત્માને વીરતા ચડી જાય એવી વાત છે. અરે તું ત્રણલોકનો નાથ થઈને આવા અશુદ્ધ ભાવોમાં રાચી રહ્યો છે, તને શરમ નથી આવતી ? અમૃતનો સાગર તું છો. તારામાંથી તો અતીન્દ્રિય–અમૃતના પ્રવાહ વહે, તારા આત્મામાં શાંત-અકષાય અમૃતરસના સાગર ઉલ્લસે એવું તારું સ્વરૂપ છે. કષાય પ્રગટે એવું તારામાં છે જ નહિ. તું તો જગતનો ઈશ્વર, જગતમાં સૌથી મહાન શક્તિનો સ્વામી છો. અરે, જેમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે એવી ચૈતન્યરિદ્ધિનો સ્વામી તું, તારી રિદ્ધિ પાસે જગતની બીજી કોઈ રિદ્ધિ–સિદ્ધિની કાંઈ ગણતરી નથી, તું જ તારી ચૈતન્યરિદ્ધિનો ધારક ઋષિ છો; અને તું જ સાધક થઈને નિજસ્વરૂપને સાધનારો સાધુ છો; નિજસ્વરૂપનું મનન કરનારો–જાણનારો મુનિ પણ તું જ છો; અને શુદ્ધોપયોગરૂપ યત્ના વડે વિકારી પરભાવોમાંથી આત્માની રક્ષા કરનારો યતિ પણ તું જ છો. આ રીતે ઋષિપણું, સાધુપણું, મુનિપણું, યતિપણું–એ બધા ભાવો તારી એકેક શક્તિમાં ભર્યાં છે. તારી શક્તિના સામર્થ્યનો પાર નથી. અનંત સામર્થ્યથી ભરેલા અનંત ગુણોથી તું ભરપૂર છો. અહો, આત્માનો વૈભવ અદ્ભુત

છે, આનંદકારી છે. અહો, અદ્ભુત જેનું સામર્થ્ય ને અદ્ભુત જેનો મહિમા– એવો મારો સ્વભાવ છે, આમ આત્મસ્વભાવનો મહિમા લાવીને જ્ઞાની તેની શ્રદ્ધા અને અનુભવ કરે છે.

કળશ ૨૭૩–૨૭૪ માં કહે છે કે – અહો, આત્માનો આ સહજ વૈભવ અદ્ભુત છે; અજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે કે આ તો અસંભવિત જેવી વાત છે ! જ્ઞાનીને જો કે વસ્તુભાવમાં આશ્ચર્ય નથી પણ આત્માના અદ્ભુત વૈભવને જાણતાં પૂર્વે કદી ન થયેલો એવો અદ્ભુત પરમ આનંદ થાય છે અને તેથી તે આનંદનું આશ્ચર્ય થાય છે. 'અહો ! આ જિનવચનો મહા ઉપકારી છે, વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જણાવનારા છે; મેં અનાદિકાળ આવા યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના ખોયો !' –આમ મહિમા લાવીને જ્ઞાની શ્રદ્ધા કરે છે. જ્યાં ભાન થયું ત્યાં ખબર પડી કે અહા, મારા આત્માનો અદ્ભુતથી પણ અદ્ભુત સ્વભાવ-મહિમા જયવંત વર્તે છે; ચૈતન્યનો ચમત્કાર જયવંત વર્તે છે. અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્મગુણનો વૈભવ અચંબો ઉપજાવે છે. जीवद्रव्य के स्वरूप की बडाई सबसे उत्कष्ट है।

ભાઈ, આ જે કાંઈ અદ્ભુત વૈભવ કહેવાય છે તે બધુંય તારામાં ભર્યું છે. અહો, આત્મસ્વભાવના સામર્થ્યની શી વાત ? –જે અનુભવગમ્ય થાય પણ વિકલ્પમાં ન આવે. અજ્ઞાનીને આવો નિજમહિમા લક્ષમાં નથી આવતો. બહારના જડપદાર્થોની તાકાતનો (અણુબોમ્બ કે રોકેટ વગેરેનો) મહિમા અજ્ઞાનીને દેખાય છે, પણ એ બધાયને જાણનારો પોતે અચિંત્ય જ્ઞાનતાકાતથી ભરેલો છે–તેનો મહિમા દેખાતો નથી. રોકેટ એક કલાકમાં હજારો કે લાખો માઈલ ગતિ કરે તેનો મહિમા લાગે છે, પણ ભાઈ ! પરમાણુમાં એવો ગતિ-સ્વભાવ છે કે એક સમયમાં ૧૪ રાજુ (અસંખ્યાતા માઈલ) ગતિ કરે; અને તારા જ્ઞાનમાં એવો અચિંત્યસ્વભાવ છે કે એક સેકંડમાં અનંતાનંત યોજનનને (લોકાલોકને) જાણી લ્યે. તો હવે કોની તાકાત વધારે ? અહો, આત્માના આવા સ્વભાવને બતાવનારી જિનવાણી મહા ઉપકારી છે.

તારા ગુણના હાલરડાં ગાઈને જિનવાણી-માતા જગાડે છે કે હે જીવ ! તું જાગી જા ! મોહનિંદ છોડીને તું જાગ અને તારા આત્મવૈભવને સંભાળ. અમે તને તારા ગુણના એવા ગાણાં સંભળાવીએ કે જેને લક્ષમાં લેતાં આનંદના નિધાન પ્રગટે...ને સર્વજ્ઞસ્વભાવથી ભરેલો આખો આત્મા પ્રતીતમાં આવી જાય.

અનંતગુણનિધાન આત્મામાં જ્યાં દૃષ્ટિ ગઈ ત્યાં આનંદકારી ખળભળાટ થઈને

અનંતગુણનું નિર્મળ પરિણમન થવા માંડ્યું, ને નિર્મળપર્યાયની રચના થવા લાગી. –આવું આત્માની વીર્યશક્તિનું કાર્ય છે. આત્માના અનંતગુણને પર્યાયમાં પ્રગટ કરીને નિર્મળતાને રચે તે નિશ્ચયવીર્ય છે, ને વિકારની રચનારૂપ વ્યવહારવીર્યનો તેમાં અભાવ છે; આવો અનેકાન્ત છે. પણ વીર્યશક્તિ રાગને અને નિર્મળતાને બંનેને રચે એવો અનેકાન્ત અહીં નથી.

વીર્યશક્તિવાળા આત્માને પ્રતીતમાં લેતો સ્વસન્મુખ વીર્યનો જે અંશ ઊછળ્યો તે હવે અધૂરો નહિ રહે કે વિકારમાં નહિ અટકે; તે તો શક્તિના અવલંબને પૂરું કાર્ય કરશે. સ્વભાવસન્મુખ જ્ઞાનનો જે અંશ ઊછળ્યો તે હવે સર્વજ્ઞતાને સાધશે; આનંદનો જે કણ જાગ્યો તે પૂર્ણ આનંદને પ્રગટ કરશે. –આમ પ્રતીતના બળે સ્વભાવનો એક અંશ ખૂલતાં પૂર્ણ સ્વભાવવાળો આત્મા પ્રતીતમાં આવી જાય છે. આનું નામ શ્રદ્ધાપણે કેવળજ્ઞાન થયું કહેવાય.

જુઓ ભાઈ, આ તો વસ્તુસ્વભાવના ગંભીર રહસ્યો છે. સર્વજ્ઞભગવાને જેવું વસ્તુસ્વરૂપ જાણ્યું તેવું કહ્યું, તે સ્વરૂપ સંતોએ પ્રગટ કર્યું, તેનો મહિમા આવ્યા વગર તે સમજાય નહિ. અજ્ઞાનીને પોતાના આત્માની વૈભવની પ્રતીત બેસતી નથી એટલે તે રાંકા જેવો થઈને તુચ્છ રાગમાં કે સંયોગોમાં રાજી રાજી થઈ જાય છે. પણ અરે ભગવાન ! આત્માનું ભાન કરીને જ્યારે તું ચક્રવર્તી થઈશ, ને જ્યારે તને વૈરાગ્ય થશે ત્યારે ચૈતન્યનિધાન પાસે એ ચક્રવર્તીના રાજને ને ચૌદનિધાનને તરણાં જેવા સમજીને તું એવા છોડીશ કે ચૈતન્યના આનંદમાં લીનતા આડે તને લક્ષ પણ નહિ રહે કે મેં આ છોડ્યું ! અરે, હું તો અનંતગુણનો બાદશાહ, સર્વજ્ઞ જેટલો મારો વૈભવ, તેમાં રાગ કે સંયોગ નથી –એવા ભેદજ્ઞાનપૂર્વક સ્વાનુભૂતિ થતાં અતીન્દ્રિય આનંદની લહેજતમાં સંયોગ એ કેમ કરીને છૂટ્યા ને રાગ છૂટીને ક્યાં ગયો તેનું લક્ષેય નહિ રહે. ધર્મી જાણે છે કે હું તો મારા સ્વ–વીર્યથી મારા કેવળજ્ઞાનને–સુખને–પ્રભુતાને પ્રગટ કરીશ. રાગને કે પામરતાને રચે એવું મારા સ્વવીર્યનું કામ નથી પણ તે રાગને અને પામરતાને તોડે એવું મારા સ્વવીર્યનું કામ છે.

અરે ! આવા તારા આત્માની વાત સાંભળતાં તેનો ઉલ્લાસ તો લાવ. જેની વાત સાંભળતાં પણ આનંદની ઊર્મિ ઊછળે તે વસ્તુના અનુભવની શી વાત ! એકનો એક વહાલો પુત્ર પરદેશ ગયો હોય, કાંઈ સમાચાર ન હોય, ને અચાનક દશ વર્ષે ઘેર આવે, તો ખરો ને સાથે ૪૭ લાખ રૂપિયા કમાઈને લાવે , ત્યાં તેના માતા-પિતાને

હૃદયમાં કેવો પ્રેમ ઊછળી જાય છે ! – વાહ, મારો પુત્ર કમાઈને આવ્યો ! અરે, પુત્રને દેખ્યા પહેલાં હજી તો તેના આવવાના સમાચાર સાંભળે ત્યાં પણ હરખ-હરખ થઈ જાય છે. તેમ અહીં અનંતકાળથી ભૂલાયેલી આત્મશક્તિ સંતો ઓળખાવે છે, તેને ઓળખતાં આત્માર્થી જીવો ઉલ્લસિત થાય છે કે વાહ ! આવી મારી શક્તિ ! ભાઈ, તારી સ્વશક્તિને દેખીને એકવાર આનંદમાં આવી જા, ને અનુભવમાં લે. અનુભવ પહેલાં સંતોનાં શ્રીમુખે એના શ્રવણથી પણ મુમુક્ષુનું હૃદય આનંદથી ઊછળી જાય છે. વાહ ! જેના શ્રવણમાં આટલો આનંદ તેના અનુભવના આનંદની શી વાત !! ૪૭ લાખેણી શક્તિનો વૈભવ લઈને તારી નિર્મળપર્યાયરૂપી પ્રજા તારી પાસે આવે છે – માટે તું આનંદિત થઈને એનો સત્કાર કર. તારામાં અનંતી લક્ષ્મી ભરેલી છે, તે અખૂટ ભંડાર ખુલ્લા કરીને સંતો તને બતાવે છે તે જોઈને હે જીવ ! તું પ્રસન્ન થા કે અહો આવી મારી લક્ષ્મી ! મારા ભંડારમાં આટલો મહાન વૈભવ ! મારામાં આવી અનંત શક્તિ ! આવો પવિત્રતાનો પિંડ હું !! –આમ આનંદથી ઊછળી જા... પરિણતિને અંતરમાં વાળ. આત્માની અનંતી લક્ષ્મીના ભેટા થવાનો આ અવસર આવ્યો છે. આ વિકાર કે અલ્પતા હું નહિ, હું તો ચૈતન્યની અનંત શક્તિનો સાગર છું –એમ જ્યાં આત્માનો ભરોસો કરીને અંતરમાં વળ્યો ત્યાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદના નિર્મળ અંશો પ્રગટ્યા. આવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદથી પૂર્ણ ભરેલો હું છું. –એમ પૂર્ણસ્વભાવ પ્રતીતમાં આવ્યો, એટલે ભગવાન આત્મા તેના અસલી સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થયો.

આ રીતે ભગવાન આત્માને પ્રસિદ્ધ કરીને નિર્મળ પર્યાયોની રચના કરે તે વીર્યગુણનું કાર્ય છે, તેમાં અશુદ્ધતાનો અભાવ છે એટલે કે વ્યવહારનો અભાવ છે. જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં ને ગુણમાં વિકારનો અભાવ છે, તેમ તેના આશ્રયે પ્રગટેલી નિર્મળ પર્યાયમાં પણ વિકારનો અભાવ જ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું ને ભેદજ્ઞાન થયું ત્યાં એક સમયની પર્યાયમાં બે ભાવોની વહેંચણી થઈ ગઈ, –નિર્મળભાવ તે આત્માનું કાર્ય, અને તે જ વખતે વર્તતો વિકારભાવ તે આત્માનું ખરૂં કાર્ય નહિ. નિર્મળતા અને વિકાર એ બંનેનું એક હોવું અસંભવિત છે.

જેમ વીરતામાં કાયરતા નહિ, તેમ વીતરાગતામાં વિકાર નહિ. વીર જાગે તેનામાં કાયરતા હોય નહિ; તેમ વીતરાગસ્વભાવ જેણે દૃષ્ટિમાં લીધો તેનામાં રાગની રુચિ હોય નહિ જ્યારે ધાતુકીખંડનો રાજા પદ્મનાભ અર્જુનની પત્ની દ્રૌપદીને હરીને લઈ ગયેલો અને પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણ તેને પાછી લાવવા માટે પદ્મનાભ સામે લડવા ગયા,

ત્યારે પાંડવો તો હારીને પાછા વળ્યા; પછી શ્રીકૃષ્ણ લડવા ઊભા થયા, તેમણે જ્યાં શંખ ફૂંક્યો ત્યાં તો ત્રીજા ભાગનું લશ્કર ભયભીત થઈને ભાગ્યું; પછી જ્યાં ધનુષ-બાણ હાથમાં લઈને ટંકાર કર્યો ત્યાં વળી બીજો એકભાગ ભાગ્યો; ને બાકીનું ભયભીત થઈને શરણે થઈ ગયું. તેમ નિર્મળપર્યાયરૂપી દ્રૌપદીને મેળવવા માટે પાંચ પાંડવરૂપી ઇન્દ્રિયો પાછી પડે છે; કર્મને કૃષનાર કૃષ્ણ એવો આ ચૈતન્ય ભગવાન જ્યાં જાગ્યો ને સમ્યક્‌શ્રદ્ધાનો શંખ ફૂંક્યો ત્યાં મિથ્યાત્વ તો ભાગ્યું, સ્વાનુભૂતિના ટંકારે અજ્ઞાન પણ ભાગ્યું, થોડીક અસ્થિરતા રહી તેનું જોર તૂટી ગયું ને ક્રમેક્રમે તે પણ ભાગવા માંડી. – આવી તાકાતવાળો આત્મા છે, તેનામાં અનંતી વીરતા છે. પણ પોતાના સામર્થ્યનો ભરોસો પોતાને આવવો જોઈએ.

જેમ મૃગની ડૂંટીમાં કસ્તૂરી હોય ને ચારેકોર તેની સુગંધ પ્રસરે, ત્યાં મૃગ તે સુગંધ બહારમાં ઢૂંઢે છે; આવી સરસ સુગંધ મારામાં જ ભરી છે એવો એને વિશ્વાસ નથી આવતો. પણ જે સુગંધને તે બહારમાં શોધે છે તે તેનામાં જ ભરી છે. તેમ સિદ્ધપદની ને કેવળજ્ઞાનના મહિમાની વાત સાંભળતાં જીવ બહારમાં ભગવાન સામે જુએ છે, પણ ભાઈ, એ ભગવાનને જેવું સિદ્ધપદ ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું તેવું સામર્થ્ય તારા સ્વભાવમાં ભર્યું છે; અંતર્મુખ થઈને જો તો કેવળજ્ઞાનના ભંડાર તને તારામાં જ દેખાશે.

અહો, આત્માના આવા અદ્‌ભુત સ્વભાવની વાત સાંભળતાં મુમુક્ષુને ઉલ્લાસ આવે, ને પરિણતિ રાગમાંથી હટીને ચૈતન્યમાં ઘૂસી જાય એટલે કે સમ્યગ્દર્શન થાય, એવી વાત સંતોએ બતાવી છે. સંતોએ આત્મવૈભવ દેખાડીને મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

ભાઈ, તારા સ્વવીર્યની શોભા અને શણગાર તો એમાં છે કે સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળપર્યાયને રચીને આત્માને શોભાવે. બહારના શણગારથી તારી શોભા નથી, રાગના શણગારથી તારી શોભા નથી. રાગ એ કાંઈ શણગાર નથી એ તો ભંગાર છે, એનાથઈ આત્માની શોભા નથી. બહારમાં જરાક પુણ્યનાં ફળ (રાજા વગેરેને) દેખે ત્યાં લોકો મૂર્છાઈ જાય છે. અહીં તો કહે છે કે પુણ્યથી કે તેના ફળથી આત્માની શોભા નથી. આત્માની શોભા તો સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, આનંદ, ચારિત્ર, સિદ્ધપદ વગેરે નિર્મળપર્યાયોના શણગારથી છે. આત્માની શોભા તો પોતાના ભાવથી હોય, કે બીજાથી ? અને નિર્મળભાવથી હોય કે મલિનભાવથી ? મલિનતામાં આત્માની શોભા કેમ હોય ? નિર્મળપરિણતિ કે જે આત્મા સાથે અભેદ થાય છે તેના વડે જ આત્માની શોભા છે. જ્ઞાનની શોભા એમાં છે કે નિર્મળ થઈને આત્માને જાણે ને કેવળજ્ઞાનના પવિત્ર તરંગ

ઊછાળે; શ્રદ્ધાની શોભા એ છે કે નિર્મળ થઈને શુદ્ધઆત્માને પ્રતીતમાં લ્યે; ચારિત્રની શોભા એમાં છે કે અતીન્દ્રિય આનંદમાં આત્માને લીન રાખે; વીર્યશક્તિનની શોભા એ છે કે સ્વવીર્યથી આત્માના અનંતગુણની નિર્મળપર્યાયોને રચે. આવી શક્તિવાળો આત્મા જેને પ્રતીતમાં આવે તેને અનંતગુણમાં નિર્મળતાના અંકુશ ખીલ્યા, ને હવે વધીને અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષરૂપી ફળ પાકશે. એકેક પર્યાયમાં અનંતાગુણોનો રસ ભેગો છે; પર્યાયમાં બધા ગુણોનું પરિણમન સવળું થઈને વિકસવા લાગ્યું, એટલે ભગવાન આત્મા પોતાના અનંતવૈભવ સહિત પર્યાયમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

આત્મા અનંતગુણનો સાગર છે, ને તેના એકેક ગુણમાં અનંતગુણના રસનો સાગર ભર્ય છે; લક્ષણભેદ હોવા છતાં બધા ગુણોને સર્વથા ભેદ નથી, એટલે સ્વાનુભવમાં સર્વે ગુણોનો રસ સમાઈ જાય છે.

આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજે તો આત્માની સાચી કિંમત સમજાય. આ ચૈતન્યરત્ન જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આવો ચૈતન્યહીરો હાથ આવ્યો છે, એના અનુભવનો અવસર આવ્યો છે, પણ અજ્ઞાનીને તેની કિંમત ભાસતી નથી, રાગના કર્તૃત્વમાંથી તે ઊંચો આવતો નથી. એને તો, 'હીરો આવ્યો હાથ પણ મૂર્ખ ભરવાડે બકરીના કાને બાંધ્યો' –એના જેવું છે. ચૈતન્યહીરો હાથ આવ્યો છે પણ મૂર્ખ-અજ્ઞાની ભરવાડ જેવો તેને રાગના કર્તૃત્વરૂપી બકરીની ડોકે બાંધે છે; ચૈતન્યરત્નને તે ભોગમાં ને રાગમાં વેડફી નાખે છે. –જેમ એક મૂર્ખાએ હાથ આવેલો ચિંતામણિ કાગડાને ઉડાડવા માટે ફેંકી દીધો તેમ અજ્ઞાની ચૈતન્યરત્નના અનુભવના આ અવસરને ગુમાવી દે છે. અરે ભાઈ ! ચૈતન્યહીરાનો અપાર મહિમા છે, આખા જગતના વૈભવ વડે પણ એનાં મૂલ્ય થાય તેમ નથી; તેને સાધવાનો અવસર આવ્યો છે. આવા ટાણે સાચા જીવનો પુરુષાર્થ ઉલ્લસી જાય.—એ જગત સામું જોવા રોકાય નહિ. જેમ રણે ચડેલા રજપૂતનું શૌર્ય છૂપે નહિ, –એ કાંઈ એવા ટાણે બાયડીનાં મોઢાં જોવા રોકાય નહિ; તેમ ચૈતન્યને સાધવા માટે શૂર-વીર થઈને જે રણે ચઢ્યો છે તેની વીરતા ટાણાં આવ્યે ઉલ્લસી જાય, તે જગતના રાગમાં રોકાય નહિ. અહા, આત્મશક્તિને સાધવાના અવસર આવ્યા ત્યાં આત્માર્થીનું વીર્ય છૂપું રહે નહિ, એ તો સ્વભાવ તરફ ઉલ્લસી જાય. ચૈતન્ય-રાજા જાગ્યો તો પૂર્ણતાની પ્રતીત વડે મોહને મારીને કેવળજ્ઞાનનાં રાજ લેશે, ને અનંતગુણના આત્મવૈભવથી શોભી ઊઠશે. 'રાજ તે શોભતે તે રાજા' એટલે અનંતા ગુણોની સ્વપરિણતિમાં જે રાજે-શોભે તે સાચો રાજા છે, બાકી તો બધા જગતના ભિખારી છે. રાજા તો તેને કહેવાય કે

જે કેવળજ્ઞાનાદિનું રાજ લઈને સ્વતંત્રપણે શોભે; જેના ઉપર બીજું કોઈ હોય નહિ. 'न खलु समयसारात् उत्तरं किंचिदस्ति' એટલે કે સમયસાર એવો જે શુદ્ધાત્મ-રાજા તેનાથી ઊંચું ખરેખર કાંઈ નથી. રાગ તો મલિનતા છે, ચૈતન્યરાજાની શોભામાં એવી મલિનતા હોય નહિ.

જુઓ, આત્માના વીર્યસામર્થ્યનું આ વર્ણન ચાલે છે. આકાશની અવગાહન શક્તિ જે ક્યાંય પૂરી થતી નથી એવા અમાપ આકાશને જાણવાની જેની તાકાત, તેના ભાવસામર્થ્યની શી વાત ! જેમ આકાશમાં ક્ષેત્રસામર્થ્ય (અવગાહનશક્તિ) અનંત-અમાપ છે, તેમ ભગવાન આત્મામાં ભાવસામર્થ્ય (જ્ઞાન-આનંદ વગેરેની શક્તિ) તેનાથી પણ અનંતગુણી અમાપ છે. આ જગતમાં એક આત્મા જ એવું તત્ત્વ છે કે જેને જાણતાં આનંદ થાય છે. આ આત્માની શક્તિ અમાપ છે, એમાં કોઈ હદ નથી, થાક નથી, રૂકાવટ નથી. વિકલ્પથી જેનો પાર ન પમાય એવો કોઈ અચિંત્ય સ્વભાવ છે, અપાર એનો મહિમા છે.

અત્યારે પણ આત્મા આવા ભાવોથી ભરેલો છે. ચારે બાજુ ક્યાંય જેનો છેડો નથી એવા આકાશને પણ જાણે છે કોણ ? ક્ષેત્રથી ભલે તે મોટું, પણ તેને જાણે છે કોણ ? જાણનાર તો આત્મા છે; એના ગુણોના મહિમાની શી વાત ! એકેક ગુણના સામર્થ્યમાં જાણે આખું દ્રવ્ય સમાઈ જતું હોય ! એવાં સામર્થ્યનો દરિયો એકેક ગુણમાં ભર્યો છે. ને એવા અનંતગુણનો સાગર આ ચૈતન્ય-રત્નાકર છે. અહા, આત્માની એકેક શક્તિનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય આચાર્યદેવે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ટૂંકા વર્ણનમાં તો શક્તિના ગંભીર ભાવો ભરી દીધા છે.

આત્માની શક્તિમાં અનંતી પ્રભુતા ભરી છે. આકાશની અનંતતા કરતાં ભાવ-અપેક્ષાએ જ્ઞાનની અનંતતા ઘણી મોટી છે. આકાશના અનંતાનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદો કરતાં કેવળજ્ઞાનના અવિભાગપ્રતિચ્છેદો એટલા બધા વધારે છે કે આકાશના અવિભાગ-અંશોનો અનંતવાર વર્ગ કરવામાં આવે તો પણ કેવળજ્ઞાનનું માપ નીકળી ન શકે. એ કેવળજ્ઞાનના અચિંત્ય સામર્થ્યની શી વાત ! એવા અનંતા કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાની તાકાત જ્ઞાનગુણમાં ભરી છે; ને એવા-એવા અનંતગુણોનો વૈભવ આત્મામાં છે. આત્માની એક નિર્મળપર્યાયમાં એ બધા ગુણોનો ભાવ ઉલ્લસે છે.

આવા આત્મવૈભવને પ્રતીતમાં લઈને સ્વવીર્યથી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદની નિર્મળપર્યાયોને રચવી તે આત્માની વીર્યશક્તિનું કાર્ય છે.

આ રીતે વીર્યશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું.

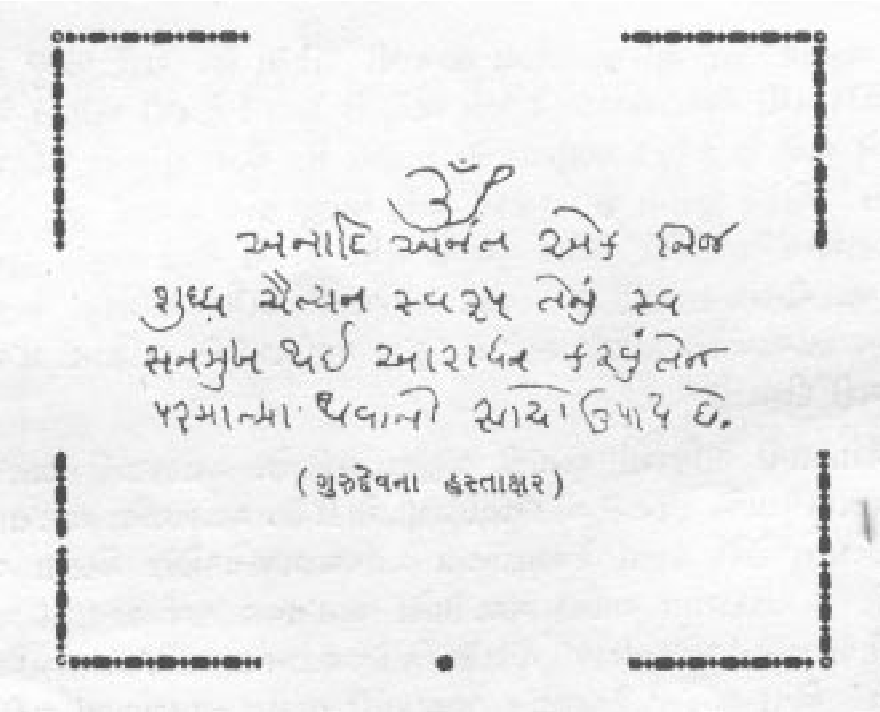
ૐ
અનાદિ અનંત એક નિજ
શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તેનું સ્વ
સન્મુખ થઈ આરાધન કરવું તેજ
પરમાત્મા થવાનો સાચો ઉપાય છે.

(ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર)

[૭]

પ્રભુત્વશક્તિ

[अखंडितप्रतापस्वातंत्र्यशालित्वलक्षणा प्रभुत्वशक्ति:]

卐

આત્માની પ્રભુતા સાંભળતાં મુમુક્ષુ જીવ આશ્ચર્ય પામીને સ્વસન્મુખ જુએ છે, પોતાના આત્માની પ્રભુતાનો વૈભવ જાણીને તે આનંદિત થાય છે; ને જ્ઞાની-મહાત્માનો ઉપકાર માને છે કે અહો, મારા આત્મામાં આવી પ્રભુતા તો અનાદિથી જ હતી, પણ મને તેની ખબર ન હતી, તેથી અત્યાર સુધી હું બહારમાં ભટક્યો. હવે ભાન થતાં દીનતા ટળી તે પ્રભુતા પ્રગટી.

જ્ઞાનમાત્ર ભાવમાં ઉલ્લસતી આત્માની અનંતશક્તિઓમાંથી છ શક્તિનું વર્ણન થયું. સાતમી પ્રભુત્વશક્તિ છે. આત્મા અખંડિત પ્રતાપવાળી સ્વતંત્રતાથી શોભે છે–એવી તેની પ્રભુતા છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને ઓળખતાં આવી પ્રભુતાનું પણ ભેગું ભાન થાય છે. આત્માની પ્રભુતા એવી છે કે તેને કોઈ તોડી શકે નહિ, કે પરાધીન બનાવી શકે નહિ. આવી પ્રભુતાના ભાન વડે પર્યાયમાં પ્રભુતા પ્રગટે છે.

જગતમાં રાજા-મહારાજાનો પ્રતાપ તો એનાથી મોટા બીજા રાજા વડે ખંડિત થઈ જાય છે; જુઓને, ભરત ચક્રવર્તી જેવાનો પ્રતાપ પણ બાહુબલી વડે ખંડિત થઈ ગયો; –એ તો પુણ્યનો પ્રતાપ છે, એ કાંઈ અખંડિત પ્રતાપ નથી. આ ચૈતન્યરાજા અનંતગુણનો ચક્રવર્તી, તેનો પ્રતાપ કોઈથી ખંડિત થાય નહિ, તેની સ્વતંત્રતાને કોઈ લૂંટી શકે નહિ. આવી અનંતગુણની પ્રભુતા શોભા આત્મામાં ભરી છે. એક પ્રભુત્વગુણે સર્વગુણોમાં પ્રભુતા આપી છે, એટલે બધા ગુણો અખંડિત પ્રતાપવાળી સ્વતંત્રતાથી શોભી રહ્યા છે. રાગ વડે ગુણની પ્રભુતા ખંડિત થતી નથી, પણ ગુણની નિર્મળપર્યાય પ્રગટ કરીને રાગને ખંડ-ખંડ કરી નાખે એવી દરેક ગુણમાં તાકાત છે. પ્રભુત્વને લીધે આત્માના સર્વ ગુણોમાં પ્રભુતા છે, ને તેના પરિણમનમાં રાગનો અભાવ છે. એનો અભાવ જ છે પછી તે આત્માની પ્રભુતાને ખંડિત કરે એ વાત ક્યાં રહી ?

જુઓ, આ આત્માની પ્રભુતા ! અહા, આત્મામાં પ્રભુતા ભરી છે તેનું અનંત માહાત્મ્ય છે. આવા આત્મામાં દૃષ્ટિ કરતાં પર્યાયમાં પ્રભુતા પ્રગટે છે. દુનિયામાં એવો કોઈ દુશ્મન નથી કે જે આત્માની પ્રભુતાને તોડી શકે. સાતમી નરકના જીવને પોતાની પ્રભુતાના અવલંબને જે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું છે, ત્યાંની અનંતી પ્રતિકૂળતામાં એવી તાકાત નથી કે સમ્યગ્દર્શનની જે પ્રભુતા પ્રગટી છે તેને તોડી શકે. દરેક ગુણની નિર્મળપર્યાયમાં પ્રભુતા છે, એટલે કે પોતાથી સ્વતંત્રપણે તે શોભે છે. કોઈ સંયોગને લીધે તેની શોભા છે કે રાગને લીધે તેની શોભા છે–એમ નથી. જ્ઞાનની પ્રભુતામાં જ્ઞાનાવરણકર્મનો અભાવ છે, તેની પ્રભુતાને જ્ઞાનાવરણકર્મ હણી શકે નહિ. સિદ્ધપ્રભુ લોકાગ્રે નિજસ્વરૂપમાં બિરાજે છે, તેઓ જ્યાં સ્થિર રહ્યા છે ત્યાં પોતાની સ્વતંત્ર પ્રભુતાથી જ રહ્યા છે, –નહિ કે ઉપર ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાને લીધે પરાધીનપણે ત્યાં અટકી જવું પડ્યું. અરે, સિદ્ધપ્રભુમાં પણ જેને પરાધીનતા દેખાય તે જીવ આત્માની સ્વતંત્ર પ્રભુતાને કઈ રીતે પ્રતીતમાં લેશે ? બાપુ ! આત્માની પ્રભુતાના સ્વતંત્ર પ્રતાપને કોઈ હણી શકતું નથી. દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાય ત્રણેમાં આવી પ્રભુતા છે.

કોઈ કહે કે જ્ઞાન કેમ નથી ઊઘડતું ? તો કહે છે કે તું તારી પ્રભુતાને સંભાળતો નથી માટે; સર્વજ્ઞતા પ્રગટે એવી પ્રભુતા તારામાં ભરી છે પણ તું તેની સન્મુખ થા તો પર્યાયમાં તે પ્રગટે. પ્રભુતાથી વિમુખ થયો એટલે પર્યાયમાં પામરતા થઈ. છતાં શક્તિમાં તો પ્રભુતા ભરી જ છે. પામરતા સેવીને તારી પ્રભુતાને તેં સંતાડી રાખી છે. પ્રભુતાને પ્રતીતમાં લઈને તેનું સેવન કર તો પર્યાયમાં સર્વજ્ઞતારૂપ પ્રભુતા ઊઘડી જાય, ને તારો આત્મા અખંડ પ્રતાપવાળી સ્વતંત્રતાથી શોભી ઊઠે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અનંતગુણથી ભરેલો છે. તે સ્વરૂપની અનુભૂતિમાં અનંતગુણોનો સ્વાદ ભેગો છે. આ રીતે જ્ઞાન સાથે અવિનાભૂત અનંત ગુણ-પર્યાયોનો જે સમૂહ છે તેવડો આત્મા છે. આત્મા પોતાના અનંત ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપક છે તેને બદલે પરમાં વ્યાપક માને છે એટલે તે અનુભવમાં આવતો નથી. પરથી આત્મા ભિન્ન છે પણ તેને જાણનારું જે જ્ઞાન છે તેનાથી અભિન્ન છે. જ્ઞાન અને તેની સાથેના આનંદ-પ્રભુતા વગેરે અનંત ગુણોમાં આત્મા અભિન્ન છે. આવા આત્મા ઉપર નજર નાખતાં પરમ ચૈતન્યનિધાન એક ક્ષણમાં પ્રગટે છે. અહા, આવું ચૈતન્યનિધાન પોતાની જ પાસે છે પણ જગત તેને બહારમાં શોધે છે. –જાણે કે રાગમાંથી મારા ગુણનું નિધાન પ્રગટશે ! પણ ભાઈ, તારા નિધાન રાગમાં નથી, ચૈતન્યમાં તારા નિધાન ભર્યાં છે. તારા નિધાનનું માહાત્મ્ય કરીને તેમાં નજર કર. બધાને જાણનારો પોતે પોતાનું માહાત્મ્ય ભૂલીને, રાગને અને પરને માહાત્મ્ય આપે છે કે આ પદાર્થ સારાં; –પણ એને જાણનારું પોતાનું જ્ઞાન સારું છે– એમ અનુભવમાં નથી લેતો. એને ખબર નથી કે હું તો જ્ઞાન છું, ને આ રાગાદિ ભાવો તો ચેતન વગરના છે, તેમનામાં સ્વ-પરને જાણવાનો સ્વભાવ નથી. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવથી છૂટીને અજ્ઞાની 'પર મારાં, રાગ હું' એમ અનુભવે છે. ભાઈ, પરદ્રવ્ય શરીરાદિ કાંઈ તારા જ્ઞાનમાં વળગ્યાં નથી, છૂટા જ છે, પણ 'આ મારાં' એવી ભ્રમણા કરીને તું તેને વળગે છે – મમતા કરે છે, તેથી પરિભ્રમણ ને દુઃખ છે, તારી અનંતગુણની પ્રભુતાને જાણ તો એ પરિભ્રમણ ને દુઃખ મટે.

આત્મા ચૈતન્યસ્વભાવી સૂર્ય છે; તેના નિધાન કેવાં ? તેના ગુણોનું સામર્થ્ય કેટલું ? તેનું ક્ષેત્ર કેટલું ? સંખ્યા કેટલી ? એનું ખરું કાર્ય શું ? –એનો વિચાર જીવે કદી યથાર્થરૂપે કર્યો નથી. અહીં અનંતગુણનિધાન બતાવીને આચાર્યદેવ કહે છે કે –ભાઈ, જો તારે શાંતિ ને આનંદનો અનુભવ જોઈતો હોય તો, ને સ્વતંત્ર સુખનો રાહ–પંથ જોઈતો હોય તો, જ્ઞાન વડે જાણનારને જાણ. બહારમાં જે દેખાય છે તે તું નથી, જે દેખનારો

છે તે તું છો. તારે લઈને રાગ કે શરીર નથી, તારે લઈને તો જ્ઞાન છે, એટલે કે જ્ઞાન જ તારું કાર્ય છે.

આત્મા જાણનાર છે છતાં પોતે પોતાને કેમ નથી જાણતો ? જ્ઞાનને સ્વસન્મુખ કરતો નથી તેથી આત્મા જણાતો નથી. અનંતશક્તિનો પરમેશ્વર છે તો પોતે જ, પણ પોતે પોતાને ભૂલી ગયો છે. ૩૮મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે –જેમ કોઈ મૂઠીમાં રાખેલા સુવર્ણને ભૂલી ગયો હોય ને બહાર શોધતો હોય, તે ફરી યાદ કરીને સુવર્ણને પોતાની મૂઠીમાં જ દેખે કે અરે, આ રહ્યું સોનું; મારી મૂઠીમાં જ છે ! તેમ અનાદિ અજ્ઞાનથી જીવ પોતાના પરમેશ્વર-આત્માને ભૂલી ગયો હતો, પણ શ્રીગુરુના વીતરાગી ઉપદેશથી વારંવાર સમજાવવામાં આવતાં તેને પોતાની પ્રભુતાનું ભાન થયું, સાવધાન થઈને પોતામાં જ પોતાની પ્રભુતાને જાણી કે અહો, અનંતશક્તિની પરમેશ્વરતા તો મારામાં જ છે, મારામાં જ મારી પ્રભુતા છે; પરદ્રવ્ય અંશમાત્ર મારું નથી; મારા ભિન્ન સ્વરૂપના અનુભવથી હું તન્મયપણે લીન થઈને સમ્યક્‌પ્રકારે આત્મારામ થયો... પોતે પોતાને અનંત શક્તિસંપન્ન જ્ઞાયકભાવરૂપે અનુભવતો થકો પ્રસિદ્ધ થયો. મોહનો નાશ થઈને જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો.

જુઓ, આનું નામ જ્ઞાનદશા; આનું નામ અનુભવદશા; આવી દશા થતાં પોતાને અનુભવ થાય ને પોતાને તેના આનંદની ખબર પડે. અહા ! પરમેશ્વરના જ્યાં ભેટા થયા–એ દશાની શી વાત ! જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા પ્રગટ થયો. – તે કહે છે કે અહો, બધા જીવો આવા આત્માને અનુભવો; બધા જીવો આત્માના શંતરસમાં મગ્ન થાઓ. શાંતરસનો સમુદ્ર પોતામાં ઉલ્લસ્યો છે, ત્યાં કહે છે કે બધાય જીવો આ શાંતરસના દરિયામાં તરબોળ થાઓ.

જુઓ તો ખરા, સંતોને આત્માની પ્રભુતાનો કેટલો પ્રેમ છે ! આત્મા તો અનંત ગુણ-રત્નોથી ભરેલો મોટો રત્નાકર છે. દરિયાને રત્નાકર કહેવાય છે. આત્મા અનંતગુણથી ભરેલો દરિયો ચૈતન્ય-રત્નાકર છે; એમાં એટલા રત્નો ભર્યાં છે કે એકેક ગુણના ક્રમથી એનું કથન કરતાં કદી પૂરું ન થાય.

આત્મા ચૈતન્યરત્નાકર તો સૌથી મહાન છે.

* રત્ન : સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગનાં ત્રણ રત્નો છે.

* મહારત્ન : એ રત્નત્રયના ફળમાં કેવળજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય પ્રગટે છે તે કેવળજ્ઞાનાદિ મહારત્નો છે.

* મહાનથી પણ મહાન રત્ન : જ્ઞાનાદિ એકેક ગુણમાં અનંતા કેવળજ્ઞાનરત્નોની ખાણ ભરી છે, તેથી તે મહા-મહા રત્ન છે.

* મહા-મહા-મહા રત્ન : એવા અનંત ગુણરત્નોની ખાણ આત્મા એ તો મહા-મહા-મહા રત્ન છે. એના મહિમાની શી વાત !

ભાઈ ! આવું મહિમાવંત રત્ન તું પોતે છો. મહાન રત્નોની ખાણ તારામાં ભરેલી છે. એ સિવાય પરચીજ તારામાં નથી; એ ચીજ તારી નથી, મફતની પરની ચિંતા તેં તારે ગળે વળગાડી છે. ખરેખર જે તારું હોય તે તારાથી કદી જુદું ન પડે; ને તારાથી જુદું પડે તે ખરેખર તારું હોય નહિ. શું જ્ઞાન આત્માથી કદી જુદું પડશે ? –ના; કેમકે તે આત્માથી જુદું નથી, તે તો આત્મા જ છે. શરીરાદિ આત્માના નથી, એટલે તે આત્માથી છૂટા પડી જાય છે. પહેલેથી જ છૂટા હતા તેથી છૂટા પડ્યા. એકમેક થઈ ગયા હોત તો છૂટા ન પડત. એ જ રીતે જ્ઞાનને રાગ પણ એકમેક થઈ ગયા નથી, ભિન્ન સ્વરૂપે જ રહ્યા છે તેથી ભિન્ન પડી જાય છે. પ્રજ્ઞાછીણી વડે રાગ તો આત્માથી બહાર નીકળી જાય છે ને જ્ઞાન અંતરમાં એકમેક રહી જાય છે. –આવું ભેદજ્ઞાન કરે તો આત્માની સાચી પ્રભુતા ઓળખાય.

અહો, પરમેશ્વર – તીર્થંકર પરમાત્માની દિવ્યવાણીમાં પણ જેનો મહિમા પૂરો ન પડે, એવો ચૈતન્યહીરલો તું ! તારા એકેક પાસામાં (એકેક ગુણમાં) અનંતી તાકાત ઝળકે; એવા અનંતા પાસાથી ઝળકતી તારી પ્રભુતા ! અનંતશક્તિના વૈભવથી ભરેલ આનંદનું ધામ એવો ભગવાન તું પોતે ! પણ તારી નજરની આળસે તું તને દેખતો નથી. 'હરિ' તું પોતે, પોતે પોતાથી જરાય વેગળો નથી – દૂર નથી, છતાં તેના ભાન વગર અનંતકાળ ગાળ્યો. ભાઈ, હવે તો જાગ ! જાગીને તારામાં જો ! અંદરમાં નજર કરતાં જ 'મેરો પ્રભુ નહીં દૂર દેશાંતર, મોહિમેં હૈ, મોહે સુઝત નીકે' – એમ તારામાં જ તને તારી પ્રભુતા દેખાશે. જ્ઞાનસ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ કરતાં આત્મા હાથમાં આવે છે; તેનો અનુભવ થાય છે. તે અનુભવમાં ઉલ્લસતી શક્તિઓનું આ વર્ણન છે. અનુભવમાં તો અનંત શક્તિઓ સમાય છે, પણ કથનમાં અનંત ન આવે, કથનમાં તો થોડીક જ આવે. છતાં એકેક શક્તિ અનંતશક્તિની ગંભીરતાને લેતી આવે છે; એકેક શક્તિના વર્ણનમાં અનંત-શક્તિની ગંભીરતા ભરી છે.

અહીં પ્રભુત્વશક્તિનું વર્ણન છે. પ્રભુત્વશક્તિથી આત્મા અખંડિત પ્રતાપવાળી સ્વતંત્રતાથી શોભે છે. પ્રભુત્વગુણનો સ્વભાવ શું ? – કે આત્માને અખંડ સ્વતંત્રતાથી

શોભાવવો તે પ્રભુત્વગુણનો પ્રતાપ છે. એના વગર આત્મામાં અનંતગુણની પ્રભુતા ટકી ન શકે. અરે, આત્મામાં આવી પ્રભુતા હોવા છતાં, સંસારની પ્રીતિ આડે પોતાની પ્રભુતાને નીહાળવા જીવ નવરો થતો નથી. પોતાની પ્રભુતાનો મહિમા કરતો નથી ને પરનો મહિમા કરી કરીને પોતાની પ્રભુતાને લૂંટાવે છે. ભાઈ, અંદર જો, અનંત શક્તિનાં નિધાન તારામાં છે તેને દેખ.

આત્મા કેવડો ? કે જ્ઞાનલક્ષણથી નિર્મળ ગુણ-પાર્યાયનો જેટલો સમુદાય લક્ષિત થાય તેટલો આત્મા છે. જ્ઞાનલક્ષણથી વિરુદ્ધ એવો વિકલ્પ તે આત્મા નહિ. રાગ તે આત્મા નહિ. રાગને રચે તે આત્મવીર્ય નહિ, તેમાં આત્માની પ્રભુતા નહિ; નિર્મળ ગુણ-પર્યાયને રચે તે આત્મવીર્ય, ને તેમાં આત્માની શોભા.

નિર્મળતાની ને પ્રભુતાની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? કે પ્રભુતાથી ભરેલા નિર્દોષ અને બળવાન એવા આત્મસ્વભાવને જોતાં તેના અવલંબને પર્યાય પણ તેવી નિર્દોષ અને બળવાન થાય છે એટલે પર્યાયમાં પ્રભુતા પ્રગટે છે. આ રીતે નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં આત્માની પ્રભુતા વ્યાપે છે, ને રાગનો તેમાં અભાવ છે. આવા આત્માના અનુભવમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ સમાય છે.

આ પ્રભુની શક્તિનું વર્ણન છે.

ક્યા પ્રભુની આ વાત હશે ? કોઈ હજાર હાથવાળો ભગવાન હશે ? –ના, ભાઈ ! આ તો હજાર નહિ પણ અનંત શક્તિવાળો આત્મા તું પોતે પ્રભુ છો, તારી પ્રભુતાની આ વાત છે. –તે જાણીને આનંદિત થા, ને તારી પ્રભુતાને દેખ. તારા પ્રદેશેપ્રદેશે અનંતગુણની પ્રભુતા પ્રસરેલી છે.

વાહ, જુઓ આ આત્માનો વૈભવ ! પ્રભુત્વને ધરનાર આત્માને ધ્યેય કરતાં દરેક ગુણની પર્યાયમાં પ્રભુતા પરિણમે છે, ને રાગાદિના અભાવપણે સ્વતંત્રતાથી આત્મા શોભે છે. આત્મસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં પર્યાયમાં પ્રભુતાનો એવો પ્રતાપ પ્રગટે છે કે તેને કર્મનો ઉદય કે બહારની પ્રતિકૂળતા તોડી શકે નહિ. પર્યાયમાં આવી પ્રભુતા ખીલે ને તેમાં આત્મા વ્યાપે તેને ખરો આત્મા કહીએ છીએ; મલિનતામાં રહે તેને ખરો આત્મા કહેતા નથી, તેમાં આત્માની શોભા નથી.

અરે,. એવી પ્રભુતાસંપન્ન પોતાનો આત્મા છે તેનું પોતે પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ પણ કર્યું નથી. એકવાર ખરા પ્રેમથી સાંભળે તો અંદર ઘૂસી ગયા વગર રહે નહિ. પરથી હું જુદો છું, મારામાં મારી અનંતશક્તિ છે, વિકાર એ મારી શક્તિનું કાર્ય નથી –એમ

આત્માના સ્વરૂપને લક્ષગત કરવું જોઈએ. લક્ષ સાચું હોય તો ઘોલનથી અનુભવ થાય. જેનું લક્ષ જ ખોટું હોય તેને સાચો અનુભવ ક્યાંથી થાય ?

કોઈ કહે – અમને બહારની ઘણી ઉપાધિ વળગી છે એટલે આવા આત્માનો અનુભવ ક્યાંથી થાય ?

તો કહે છે કે– અરે ભાઈ ! પરચીજનો બહારનો એક અંશમાત્ર તારામાં નથી વળગ્યો, એ તો તારાથી બહારને બહાર જ છે, ભિન્ન જ છે; તારામાં તો તારા અનંતગુણ સદા વળગેલા છે–કદી તારાથી જુદા પડે નહિ એવા એકમેક છે; તેની સામે નજર કર એટલી વાર છે. નજર કરતાં જ પરથી તદ્દન છૂટો, હળવોફૂલ ને સ્વગુણથી પરિપૂર્ણ તારો આત્મા તને આનંદસહિત અનુભવાશે.

આત્મામાં પ્રભુતારૂપે ને આનંદરૂપે પરિણમવાનો ગુણ છે, પણ રાગરૂપે પરિણમવાનો ગુણ નથી. રાગ તો પરાશ્રિતભાવ છે, તેમાં સ્વતંત્ર શોભા નથી. પોતે પોતાના જ આશ્રયે સ્વાધીન પ્રભુતારૂપે પરિણમીને સ્વતંત્રતાથી શોભે તેને ખરો આત્મા કહેવાય. રાગપરિણમનથી આત્મા શોભતો નથી, તેને ખરો આત્મા કહેતા નથી.

પ્રભુતાની મર્યાદા કેટલી ?

– તો કહે છે કે કોઈથી ખંડિત ન થાય તેટલી; આત્માની પ્રભુતામાં પરનું વિઘ્ન નથી, પરની સહાય નથી, કોઈ એની પ્રભુતાને તોડી શકે નહિ. આવી પ્રભુતાશક્તિની સન્મુખ થતાં આત્મા પોતે પોતાની નિર્મળ પરિણતિથી અખંડપણે શોભી ઊઠે છે; શક્તિમાં જે પ્રભુતા હતી તે પ્રભુતા પર્યાયમાં પણ પરિણમી ગઈ. આવી પ્રભુતાના પરિણમનમાં આત્મા સર્વતંત્ર-સ્વતંત્ર છે એટલે સર્વ તરફથી સ્વતંત્ર છે; કોઈ બીજો હોય તો આની નિર્મળપર્યાય થાય–એવી પરાધીનતા નથી.

કોઈ કહે કે સિદ્ધભગવાન પણ કથંચિત્ પરાધીન છે, કેમકે રહેવા માટે આકાશનો આધાર, પરિણમવા માટે કાળનું નિમિત્ત, એ રીતે તેમને પણ અનેક પ્રકારે પરાધીનતા છે !

–અરે ભાઈ ! શું કહે છે તું ? સિદ્ધનેય પરાધીન કહીને તારે શું કરવું છે ? અહીં તને તારામાં સ્વાધીનતા ભાસતી નથી એટલે તારી પરાધીન દૃષ્ટિમાં સિદ્ધ પણ તને પરાધીન દેખાય છે; જગતમાં ક્યાંય સ્વાધીનતાને તું દેખી શકતો નથી. સિદ્ધ ભગવંતો પોતાના અસંખ્ય ચૈતન્યપ્રદેશોમાં સ્વાધીનપણે જ રહ્યા છે; આકાશ આકાશમાં ને સિદ્ધ સિદ્ધમાં; બંને સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના સ્વ-પ્રદેશોમાં જ રહ્યા છે. એ જ રીતે સ્વપર્યાયમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે જ પરિણમી રહ્યા છે; કોઈ પણ પ્રકારે તેમનામાં પરાધીનપણું નથી.

જો પરાધીનતા કહો તો તો સ્વાધીન પ્રભુતા ખંડિત થઈ જાય ! આત્મા પ્રભુતાને લીધે પોતાની અખંડ પ્રતાપવંતી સ્વતંત્રતામાં શોભે છે. અરે, સિદ્ધમાંય જેને પરાધીનતા દેખાય, તે આત્માની પ્રભુતાને ક્યાંથી સાધી શકશે ?

આત્મામાં કેવળજ્ઞાનની પ્રભુતા પ્રગટી; ત્યાં તે કેવળજ્ઞાનનું પરિણમન કેવળજ્ઞાનાવરણકર્મના પરમાણુને આધીન નથી. કેવળજ્ઞાનાવરણમાં ક્ષયરૂપ પરિણમન અને અહીં કેવળજ્ઞાનમાં ઉત્પત્તિરૂપ પરિણમન –એ બંને એકસાથે ભલે હો, પણ તેથી કાંઈ તે પુદ્‌ગલના પરિણમનને આધીન જીવના કેવળજ્ઞાનનું પરિણમન નથી. જો તેને આધીન હોય તો તો તેની જ સામે જોવાનું રહ્યું ! કેવળજ્ઞાનનું પરિણમન તો પોતાની જ્ઞાનશક્તિને આધીન છે, તે શક્તિની સન્મુખ જોતાં સ્વાધીનપણે કેવળજ્ઞાન પ્રભુતારૂપે આત્મા પરિણમી જાય છે.

ભાઈ, પ્રભુત્વશક્તિવાળા તારા સ્વભાવને લક્ષમાં લે તો તેમાં અજ્ઞાન કે કર્મ છે જ નહિ; એટલે તે નડે એ વાત રહેતી નથી. તારા સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને પર્યાયમાં જે પ્રભુતા પ્રગટી તેની શોભા સ્વતંત્ર છે, તેને કોઈ પરાધીન કરે નહિ, તેના પ્રતાપને કોઈ તોડે નહિ.

જેમ સૂર્યને કોઈએ ફરિયાદ કરી કે અંધારું બહુ હેરાન કરે છે. ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે એ અંધારાને મારી પાસે લાવજે એટલે એનો ફેંસલો કરું ! પણ સૂર્ય પાસે તે કાંઈ અંધારું આવતું હશે ? તેમ અજ્ઞાની પર્યાયદૃષ્ટિથી કહે છે કે વિકાર છે ને પરાધીનતા છે; પણ જ્ઞાની કહે છે કે ભાઈ ! તું તારા ચૈતન્યસૂર્ય પાસે જા તો ત્યાં વિકાર કે પરાધીનતારૂપી અંધારા રહે જ નહિ, એટલે કે સ્વભાવસન્મુખ જતાં પર્યાયમાં જ્ઞાનપ્રકાશ ખીલે ને વિકાર ટળી જાય. ખરેખર તો ત્યાં તે સમયે વિકાર છે જ નહિ એટલે તેને ટાળવાનું પણ નથી રહેતું. પોતાની અસ્તિમાં રહેલા અનંતગુણની નિર્મળતાનું જ વેદન છે.

સ્વસંવેદનથી આવા આત્માને અનુભવમાં લેતાં આત્મા પોતે સ્વતંત્ર કર્તા થઈને પ્રભુતારૂપે પરિણમે છે, તેમાં રાગાદિનો અભાવ છે, કર્મનો અત્યંત અભાવ છે. એ જ પ્રમાણે પ્રભુતાના છએ કારકોરૂપે આત્મા સ્વયં થાય છે, ને તેમાં પરનો-વ્યવહારનો અભાવ છે.

અરે, આવી તારી પ્રભુતા ! એને ચૂકીને તું વિષયોમાં મોહ્યો ? તારી સ્વાધીનતાને ચૂકીને નિમિત્તની પરાધીનતામાં તું મોહ્યો ? છ ખંડની વિભૂતિને ક્ષણમાં છોડવાની

તાકાતવાળો તું, ને મારે પર વગર ન ચાલે એમ માનીને તું પરમાં મોહી રહ્યો છે ! બાપુ ! આ સંતો તારી પ્રભુતા દેખાડે છે તેને અંતરમાં જો, એટલે તારી દીનતા મટી જશે. તારા જ્ઞાનની ને અનંતગુણની પ્રભુતાને રોકે એવી તાકાત જગતમાં કોઈમાં નથી. તારો જ્ઞાનધર્મ કે તારી કોઈ શક્તિ પરને આધીન જરાય નથી. તારી નિજસંપદાને તું ભૂલ્યો તેથી તારી દશા હણાણી અને તું કર્મને આધીન કહેવાયો. પણ નિજસંપદાને ઓળખીને તું તારી પ્રભુતા પ્રગટ કર તો તું સ્વતંત્ર છો.

જેમ લોકાગ્રે સિદ્ધાલયમાં સિદ્ધભગવંતો પોતાની પ્રભુતામાં સ્વાધીનપણે બિરાજી રહ્યા છે, કાંઈ ધર્માસ્તિકાયના અભાવને લીધે પરાધીનપણે તેમને ત્યાં રોકાઈ જવું પડ્યું– એવી પરતંત્રતા નથી; તેમ દરેક આત્મામાં પોતાની સ્વાધીન પ્રભુતા ભરેલી છે. તેને આ પ્રભુત્વશક્તિ દ્વારા આચાર્યદેવે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આત્માની પ્રભુતા એવી અચિંત્ય, કે વિકલ્પ જેને તોડી ન શકે; જેમ સૂર્યમાં અંધકારનો પ્રવેશ નથી તેમ સ્વભાવ–સૂર્યમાં વિકલ્પનો પ્રવેશ જ નથી. એ સ્વભાવસૂર્યની પાસે જતાં મન તો પહેલાં મરી જાય છે, ત્યાં જડકર્મની શી વાત ? પણ એ સ્વભાવમાં જવા માટે કોઈ અપૂર્વ પુરુષાર્થ હોય છે. જેમ રણે ચડેલો રાજપૂત છૂપે નહિ તેમ સ્વભાવના પુરુષાર્થની સરાણે ચડેલો આત્માર્થી છૂપે નહિ. ચૈતન્યહીરાને પુરુષાર્થની સરાણે ચડાવતાં તેમાં પ્રભુતાના અનંત પાસા ઝળકી ઊઠે છે. ત્યાં જ્ઞાનમાં રાગ વગરની સર્વજ્ઞતા પ્રગટે છે, શ્રદ્ધામાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વરૂપ પ્રભુતા પ્રગટે છે, –એમ અનંતગુણની પ્રભુતાના પ્રતાપને કોઈ રોકી શકે નહિ, તેમાં મલિનતા કરી શકે નહિ.

બહારમાં દેવ-ગુરુના સંયોગ અનંતવાર મળ્યા છતાં કેમ સમ્યગ્દર્શન ન થયું ? – કે પોતે પોતાની પ્રભુતા પ્રગટ ન કરી માટે; સમ્યગ્દર્શન થવું તે કાંઈ દેવ-ગુરુને આધીન નથી પણ પોતાની પ્રભુતાને આધીન છે. પોતે સ્વસન્મુખ ન જોયું તેથી સમ્યક્ત્વ ન થયું. દર્શનમોહનો ઉદય હતો માટે ન થયું –એ તો નિમિત્તની વાત છે, ઉપચાર છે. ભાઈ, તારી પ્રભુતાને તું પ્રગટ કર, ને તારી શ્રદ્ધાપર્યાયની પ્રભુતાના એ પ્રતાપને દર્શનમોહ જીરવી શકે – એમ બને નહિ, તારી શ્રદ્ધાના પ્રતાપ પાસે તો દર્શનમોહ ભસ્મ થઈ જાય છે. શ્રદ્ધાપર્યાય પ્રગટે ને દર્શનમોહ ઊભો રહે એમ બને નહિ. તે પર્યાય સ્વતંત્રપણે શોભે છે. દ્રવ્યના મહિમાની જેમ તેની શ્રદ્ધા વગેરે પર્યાયો પણ એની એવી સ્વતંત્રતાથી શોભે છે કે તે રાગાદિ વ્યવહારના અભાવપણે પ્રકાશે છે; સાથે રાગાદિ વ્યવહાર હોય તોપણ તેના વડે તેનો પ્રતાપ ખંડિત થતો નથી. અરે, તારી નિર્મળપર્યાયમાં

રાગાદિ વ્યવહારનો અભાવ છે ત્યાં કર્મની તો ક્યાં વાત ! આવી અખંડ પ્રભુતાથી તું ભરેલો છો.

આત્માની પ્રભુતા તેના સર્વ ગુણોમાં વ્યાપક છે, એટલે સર્વે ગુણો સ્વતંત્ર પ્રભુતાથી શોભે છે. આત્મા આનંદરસથી ભરેલો ભગવાન, તેના આનંદનો રસિયો થઈને અનુભવ કરતાં સ્વસંવેદનમાં જે અતીન્દ્રિય-આનંદ ચોથે-પાંચમે કે છઠ્ઠા વગેરે ગુણસ્થાને ઊછળે, તે આનંદમાં પોતાની પ્રભુતા છે, સ્વતંત્રતા છે. એ આનંદરસની પ્રભુતાના પ્રતાપને કોઈ તોડી શકે નહિ. અહા, આવી પ્રભુતાની પ્રતીત કરીને અનુભવ કરતાં આનંદરસના ઝરણા ઝરે છે, જેમ પર્વતમાંથી શીતળ પાણીના ઝરણાં ઝરતાં હોય છે (બાહુબલીની યાત્રાએ ગયા ત્યારે રસ્તામાં ઘણે ઠેકાણે એવાં ઝરણાં આવતાં હતાં) તેમ મોક્ષના યાત્રિકને ચૈતન્યશક્તિના મોટા પર્વતમાંથી સ્વાનુભવના આનંદરૂપી પરમ શીતળ ઝરણાં ઝરે છે. પણ દૃષ્ટિ અંદર કરે તેને તે પ્રગટે. ભાઈ, તારો આત્મા પણ આવા સ્વાધીન આનંદના સમુદ્રથી ભરેલો છે, તારી દૃષ્ટિના દોષથી તને તે આનંદ દેખાતો નથી. માત્ર દૃષ્ટિ બદલાવ એટલી વાર છે ! ચૈતન્ય બાદશાહને દૃષ્ટિમાં લઈને ધર્મી સ્વતંત્રપણે આત્માના આનંદનો સ્વાદ લ્યે છે, એ અતીન્દ્રિય-આનંદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ બાહ્યવૃત્તિ આવે પણ તે બાહ્ય વિષયોના સંગના આકુળસ્વાદનો આત્માના આનંદના અનાકુળ સ્વાદમાં અભાવ છે–એમ ધર્મી જાણે છે; બીજી રીતે કહીએ તો ધર્મીને જે નિશ્ચય-પરિણતિ પ્રગટી તેમાં વ્યવહારનો અભાવ છે. –આવી પરિણતિવાળા આત્માને સાચો આત્મા (શુદ્ધ આત્મા) કહેવામાં આવે છે.

ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવે જાણેલો ને કહેલો આત્મા વીતરાગી સંતો નિજવૈભવથી બતાવે છે. હે જીવ ! અનંતગુણનો તારો નિજવૈભવ તારા અસંખ્ય પ્રદેશમાં ભરેલો છે, તેને ખોલવાની આ વાત છે. અહા, શ્રદ્ધાના બળે જ્યાં શ્રદ્ધાની-જ્ઞાનની-આનંદની પ્રભુતા ખીલીને પરિણમનમાં આવી ત્યાં તેને પરાધીન કરે, રોકે કે મલિન કરે, એવી કોઈ ચીજ આ જગતમાં અસ્તિત્વ જ ધરાવતી નથી.

અહા, સતનું આવું સ્વરૂપ જીવે યથાર્થપણે કદી સાંભળ્યું નથી. છે તો આ પોતાનું જ સ્વરૂપ, એટલે સરલ છે, સુગમ છે; પણ જીવોને આવા સત્ નું શ્રવણ મળવું અને તેની જિજ્ઞાસા જાગવી તે બહુ દુર્લભ છે. સત્ મળવા દુર્લભ છે, ને મળ્યા ત્યારે પોતે ધ્યાન આપ્યું નહિ – તો તેને શું લાભ ? સંતે કહ્યો તેવો સત્ સ્વભાવ લક્ષમાં લ્યે ત્યારે સત્ મળ્યા કહેવાય. અહા ! આવો આત્મા, - જેની પાસે ઇન્દ્રના ઇન્દ્રાસનના સુખ

પણ તૃણવત્ લાગે. તેને દૃષ્ટિમાં લેતાં અનંતગુણોમાં જે સ્વતંત્રતાનું પરિણમન થાય તેની શોભા અને તેના આનંદ પાસે જ્ઞાનીને દુનિયાના સુખો તુચ્છ લાગે છે.

પ્રશ્ન : જો એમ છે તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ – તીર્થંકરો (શાંતિનાથ વગેરે) શા માટે પરણ્યા ?

ઉત્તર : બાપુ, એટલો રાગનો ભાગ હજી બાકી હતો, પણ એમાં સુખ નહોતા માનતા, એને નિજશક્તિનું પરિણમન નહોતા માનતા, ચૈતન્યની પ્રભુતાના પરિણમનમાં તે વખતે જ તે રાગનો અભાવ વર્તતો હતો. ભાઈ, તું રાગને અને સંયોગને જ ન દેખ, માત્ર રાગને કે સંયોગને જોતાં તને જ્ઞાની નહિ ઓળખાય. રાગથી કે સંયોગથી અત્યંત પાર એવી વસ્તુ જ્ઞાનીની પક્કડમાં (શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુભવમાં) આવી ગઈ છે તેને તું ઓળખતાં શીખ. તો તને તારામાંય રાગનો ને સંયોગનો અભાવ દેખાશે ને અનંત શક્તિસંપન્ન આત્મા નિર્મળપણે તને અનુભવમાં આવશે. આવા અંતરના અનુભવ વડે જ અજ્ઞાનના અંધારા ઉલેચાશે, બાકી કોઈ પાવડા વડે (એટલે કે બાહ્ય ક્રિયાઓ વડે કે રાગ વડે) અજ્ઞાનના અંધારા ઉલેચાય નહિ.

આ શેની વાત છે ? આ આત્માના જીવનની કથા છે; આત્માની ધર્મકથા છે. આત્માને ધર્મ કેમ થાય, તેનો વૈભવ કેવો છે ને તેને પરમેશ્વરપદ કેમ પ્રગટે તેની આ વાત છે. પોતાના સ્વરૂપની સાચી કથા પ્રેમપૂર્વક જીવે કદી સાંભળી નથી. તેથી શ્રી કુંદકુંદસ્વામી કહે છે કે– કામ-ભોગ બંધનની કથા તો સર્વે જીવોએ અનંતવાર સાંભળી છે, પરિચયમાં લીધી છે ને અનુભવ કર્યો છે તેથી તે તો જીવોને સુલભ છે; પરંતુ પરથી ભિન્ન પોતાના એકત્વસ્વરૂપ આત્માની વાત તેણે કદી સાંભળી નથી, પરિચય કર્યો નથી ને અનુભવમાં લીધી નથી તેથી તે દુર્લભ છે. તારું તે એકત્વસ્વરૂપ આત્માના નિજવૈભવથી અમે અહીં દેખાડીએ છીએ તેને તું તારા સ્વાનુભવ વડે જાણજે.

ભગવાન પાસે ગયો ત્યાં તો આવી વાણીનો ધોધ છૂટતો હતો, પણ તે વખતે ભગવાન જે વિકલ્પ રહિત ચિદાનંદસ્વભાવ બતાવે છે તે વાત લક્ષમાં લઈને તેનું વેદન કર્યું નહિ, ને રાગની–પરાશ્રયભાવની મીઠાશ રાખીને તેનું જ વેદન કર્યું. એટલે તે વખતે ય તેણે ખરેખર શુદ્ધાત્માની વાત ન સાંભળી, પણ રાગની જ વાત સાંભળી. ખરૂં શ્રવણ એને કહેવાય કે જેવું શ્રવણ કર્યું તેવું વેદનમાં લ્યે. ભગવાન આત્મા સ્વાનુભવની સરાણ ઉપર ચડીને આનંદના પાસા પાડતો પરિણમ્યો ત્યાં તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રભુતાને કોઈ રોકી શકે નહિ; અખંડ પ્રતાપવાળી સ્વતંત્રતાથી તે શોભી ઊઠે. આત્માની પ્રભુત્વશક્તિને લીધે તેના બધાય ગુણોમાં પોતપોતાની પ્રભુતા છે. સ્વતંત્ર

શાંતિને પ્રગટ કરે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે, જે વિકૃતિ છે તેનો ખરેખર આત્માના સ્વભાવમાં અભાવ છે, ને તેના આશ્રયે જે પર્યાય થઈ તેમાં પણ વિકૃતિનો અભાવ છે. આ રીતે દ્રવ્ય-ગુણ તેમજ નિર્મળ પર્યાય ત્રણેમાં અખંડ પ્રભુતા વ્યાપે છે, વિકારમાં પ્રભુતા નથી એનામાં તો તુચ્છતા છે.

પ્રભુતા નામનો એક ગુણ, તે ગુણનું કાર્ય શું ? કે બધા ગુણોને સ્વતંત્રતાથી શોભાવવા તે પ્રભુતા ગુણનું કાર્ય છે. આવી પ્રભુતાવાળા પરમેશ્વરને નજરમાં લેતાં અનંતગુણની પર્યાયમાં નિર્મળતારૂપ પ્રભુતા પ્રગટે તે પ્રભુત્વગુણનો લાભ છે.

'તરણાં ઓથે ડુંગર રે... ડુંગર કોઈ દેખે નહિ' –તેમ આ આત્મા અનંતગુણના મહિમાથી ભરેલો મોટો ચૈતન્યડુંગર, તે વિકલ્પરૂપ તરણાંની ઓથે અજ્ઞાનીને દેખાતો નથી. તરણાં જેવો જે રાગ–વિકલ્પ, તેના કર્તૃત્વમાં અટકી ગયેલો જીવ તેની પાછળના આખા ચૈતન્ય-પહાડને દેખતો નથી. જેમ તરણું ભલે નાનું, પણ જો બરાબર આંખમાં જ વચ્ચે આવે તો મોટા પહાડને પણ દેખી શકાય નહિ; તેમ વિકલ્પરૂપી તરણાંને જ્ઞાનચક્ષુ સાથે જે એકમેક કરે છે તે જીવ અંતરમાં અનંતગુણના ચૈતન્યપહાડને દેખી શકતો નથી.

ભાઈ, તું તો ઉપયોગસ્વરૂપ છો ને ! તારા ઉપયોગને અંદરના નિજગુણમાં વાળ તો તારો વેપાર સાચો થાય ને તને નિર્મળતાનો લાભ થાય. નિજગુણની નિર્મળતામાં વર્તવારૂપ વેપાર કરે તે સાચો વેપારી; ને સ્વ-વીર્ય વડે નિજગુણની રક્ષા કરે તે સાચો ક્ષત્રિય; જેણે આત્માને્ જાણીને સ્વગુણની રક્ષા કરી, વિકાર વડે આત્માને હણાવા ન દીધો તે દરેક જીવ ક્ષત્રિય છે. વ્યવહારથી પણ તીર્થંકરો તો ક્ષત્રિયકુળમાં જ અવતરે, વાણિયા-બ્રાહ્મણના કુળમાં ન અવતરે એવો કુદરતનો નિયમ છે. પરમાર્થમાં તો વીરતા વડે સ્વગુણની રક્ષા કરે તે ક્ષત્રિય, ને બ્રહ્મસ્વરૂપ–આનંદસ્વરૂપ આત્માને જે સેવે તે બ્રાહ્મણ. અહા, તીર્થંકરોની વીરતાની શી વાત ! એમની તો એકેક વાત અલૌકિક હોય છે. એ તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની વીરતા લઈને આવ્યા છે, –જાણે વીર્યના પૂતળાં ! મહા તેજસ્વી ને શાંતરસ જાણે નીતરતો હોય એવી જેની મુદ્રા ! સો ઇન્દ્રો જેની સેવા કરે. એ ભગવાન જ્યારે કેવળજ્ઞાન પામે ને આકાશમાં પાંચ હજાર ધનુષ ઊંચે ચાલે, ત્યારે તો જાણે સર્વજ્ઞતાનો એકલો શીતળ રસ ! જેમના દેહના પરમાણુ પણ પલટીને પરમઔદારિક ને શાંત-શાંત થઈ ગયા, એની અંદરની શીતળતાની શી વાત !! અહીં તો કહે છે કે જેવી પ્રભુતા એ પ્રભુને પ્રગટી તેવી જ પ્રભુતા તારામાં

ભરી છે. અંદર ભરી છે તો પ્રગટે છે. અંદર પોતામાં પ્રભુતા ન હોય તો પ્રગટશે ક્યાંથી ? શું બહારથી આવશે ? નહિ. હે જીવ ! તારામાં તારી પ્રભુતા ભરેલી છે, તેને તું દેખ તો ખરો. જેમ કૂવામાં ઊંડી ડુબકી મારીને તેના તળિયાનો તાગ લાવે છે તેમ દૃષ્ટિની ગુલાંટ મારીને અંદરના ચૈતન્ય સમુદ્રમાં પડ ને એના અતીન્દ્રિય આનંદનો તાગ લાવ. સ્વભાવવીર્યને ઉલ્લસાવ. વીર્યહીન જીવને એમ લાગે કે અરેરે, આવો આત્મા ! એ તે કેમ હાથ આવતો હશે !! આપણે તો શુભરાગ કરીએ ! –એમ રાગની રુચિ આડે તે નામર્દને સ્વભાવનો ઉત્સાહ જ ચડતો નથી. વિકલ્પ વગરનું ચૈતન્યતત્ત્વ તેના લક્ષમાં આવતું નથી, તેને તો વિકલ્પવાળું જ ચૈતન્યતત્ત્વ ભાસે છે. આત્માર્થી હોય તે તો પોતાની પ્રભુતા સાંભળતાં ઉલ્લસી જાય કે વાહ ! મારા ચૈતન્યની પ્રભુતામાં વિકલ્પને અવકાશ જ કયાં છે ! વિકલ્પ તરફનો ઉત્સાહ તૂટીને સ્વભાવ તરફ તેનું વીર્ય ઊછળે છે; પ્રભુતા તરફના પુરુષાર્થનો ઉત્સાહ પ્રગટ કરીને તે વિકલ્પથી ભિન્ન ચૈતન્યતત્ત્વને અનુભવે છે, ચૈતન્યમાં ઊંડો... ઊંડો ઊતરીને અતીન્દ્રિયસુખનો તાગ લ્યે છે. જેમ પુત્રને દેખતાં અતિશય હેતને લીધે તેની માતાને દૂધની ધારા છૂટે તેમ પોતાની પ્રભુતાનો જેને પરમ પ્રેમ છે તેને તેની વાત સાંભળતાં હેત ઊભરાય છે ને અંતરમાંથી ચૈતન્યના આનંદરસની ધારા છૂટે છે, રોમ રોમ ઉલ્લસે છે એટલે કે સર્વે ગુણોમાં પ્રદેશે પ્રદેશે અનુભવરસની ધારા ઉલ્લસે છે. આત્માની પરિણતિ પોતે પોતાના ગુણની સેવા કરીને તેને સેવે છે, સ્વગુણની સેવના વડે નિર્મળપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે.

અરે પ્રભુ ! તારા ગુણના મહિમાની વાત તેં સાંભળી નથી. એનો પ્રેમ ને એનો ઉલ્લાસ કદી તને જાગ્યો નથી, તો તેનો અનુભવ ક્યાંથી થાય ? આત્માની પ્રભુતામાં એવો અદ્ભુત રસ છે કે તેના રસમાં એકાકાર થતાં વિકલ્પ રહે નહિ, પર્યાય દ્રવ્યમાં એવી લીન થઈ જાય કે દ્વૈતપણું રહે નહિ, રાગની રુચિ રહે નહિ; ચૈતન્યરસની સન્મુખ જોતાં જ રાગ તો ક્યાંક અલોપ થઈ જાય છે. અરે, ઘરમાં ઝવેરાતનો દાગીનો નવો આવે ત્યાં તો કેવો પ્રસન્ન ને ઉલ્લસિત થાય છે ! તો અનંત ગુણરત્નોથી જડેલો આ મોટો ચૈતન્યદાગીનો તારી પાસે જ છે ને સંતો તને તે દેખાડે છે તેની પ્રાપ્તિનો તો ઉત્સાહ કર; તેના પ્રત્યે મહા ઉલ્લાસ અને પ્રસન્નતા કર. અહો, અનંતગુણનો રાશિ આત્મા, જેના એકેક ગુણ-રત્નમાં એવું અનંત સામર્થ્ય કે ત્રણલોકના વૈભવ વડે પણ જેની તુલના ન થઈ શકે. આકાશની અનંતતા કરતાંય જેના ભાવનું સામર્થ્ય અનંતગણું,– તેની પ્રભુતાની શી વાત !

પ્રભુતા એટલે મોટાઈ, અથવા પ્રભુતા એટલે શોભા ! આત્માની મોટાઈ કે શોભા રૂપાળા દેહ વડે નથી, રાગ વડે પણ નથી, પણ પોતાના નિજગુણોના નિર્મળ કાર્ય વડે જ આત્માની પ્રભુતા ને શોભા છે. ભગવાન ! આ તારી પ્રભુતાનો દરબાર જો તો ખરો ! તારા ચૈતન્યદરબારમાં કેવા કેવા અમૂલ્ય રાજ-રત્નો (ગુણ-રત્નો) બિરાજે છે તેને દેખ ! –તો બહારનો બધોય મહિમા ઊડી જશે. જેમ ચક્રવર્તીના ભંડારમાં તો મોટા કિંમતી રત્નો ને નિધાન ભર્યાં હોય, કે જેને ખોલતાં કદી ખૂટે નહિ; છતાંય એ તો ક્ષણિક છે ને એ કાંઈ જીવને સુખ આપી શકતા નથી; પણ આ ચૈતન્યચક્રવર્તીના ભંડારમાં અનંતગુણના એવા નિધાન ભર્યા છે કે જે કદી ખૂટે નહિ, જેનો કદી વિયોગ થાય નહિ, જેને કોઈ લૂંટી શકે નહિ, અને જેને દેખતાં પરમ સુખ થાય. સ્વાનુભવરૂપી શ્રુતગંગાના કિનારે નવક્ષાયિકલબ્ધિના પરમ નિધાન પડ્યા છે. અહા, પોતામાં ભરેલા પોતાના નિધાનને દેખતો નથી ને બહારનાં જડ-નિધાનનો મહિમા કરે છે. પ્રભુ હોવા છતાં પોતે પોતાને પામર માની રહ્યો છે, ને કર્મે મને મારી નાખ્યો એમ રાડ પાડે છે. અરે બાપુ ! કર્મનું નામ-નિશાન તારામાં નથી, એ તે તને શું કરશે ? તારામાં તો તારી પ્રભુતા ભરી છે. તારી પ્રભુતાને સંભાળીને એકવાર શ્રદ્ધાનો સિંહનાદ કર ત્યાં તો, જેમ સિંહ પાસે હરણીયાં ભાગે તેમ, આઠે કર્મો ભાગી જશે ને તારી પ્રભુતા પ્રગટ થશે. વીર થઈને વીરતા માર્ગને સાધ.

‘સર્વદમન’ની વીરતાની વાત પ્રસિદ્ધ છે કે તે નાનો હતો ત્યારે એકવાર સિંહના બચ્ચાને રમતાં રમતાં હાથમાં ઉપાડ્યું; સિંહણ પાસે જ ઊભી ઊભી આંખ ફાડીને જોઈ રહી હતી; પણ આણે તો નિર્ભયપણે સિંહના બચ્ચાનું મોઢું ઝાલીને કહ્યું કે ’ઉઘાડ તારું મોઢું, મારે તારા દાંત ગણવા છે !’ જુઓ, લૌકિકમાંય કેટલી હિંમત ! તેમ અહીં ‘સર્વદમન’ એવો આત્મા સર્વે કર્મોનું દમન કરવા જાગ્યો તે ચૈતન્યની વીરતાથી કહે છે કે –દૂર જા કર્મ, મારામાં તારો અભાવ છે. ચૈતન્યમાં વળી કર્મ કેવા ? ચૈતન્યને સાધવા નીકળ્યા એ તો કાંઈ કર્મથી ડરતા હશે ? –એ તો કર્મના નાશક છે.

પોતાની સર્વશક્તિને સંભાળતો આ ચૈતન્યસિંહ જાગ્યો ત્યાં શું રાગ કે કર્મ તેની સામે ટકી શકતા હશે ! આત્મા પોતાના પુરુષાર્થથી જાગ્યો ત્યાં તેના અખંડ પુરુષાર્થને કોઈ ખંડિત કરી શકે નહિ. જેમ સિદ્ધભગવાન સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે, અંશમાત્ર પરતંત્રતા તેમને નથી, તેમ નીચે સિદ્ધપદના સાધકને પણ સ્વલક્ષે સ્વાધીન પ્રભુતા પરિણમી રહી છે, અને તેને જ આત્મા કહીએ છીએ. જે પરલક્ષી વિકારપરિણમન

છે તે ખરેખર આત્મા નથી.

આ ભરતક્ષેત્રમાં ત્રણ ખંડ આ બાજુ છે ને ત્રણ ખંડ સામી બાજુ છે, – વચ્ચે મોટો વિજ્યાર્દ્ધ પર્વત છે, તેમાં મોટી ગુફા છે. જ્યારે આ તરફના ત્રણ ખંડ જીતીને અર્ધો વિજય કરી લીધો ત્યારપછી સામેના ત્રણ ખંડ જીતવા માટે ચક્રવર્તીનું સૈન્ય આ ગુફામાંથી પસાર થાય છે. અસંખ્ય વર્ષથી તે ગુફાના દ્વાર બિડાયેલા હતા તે ચક્રવર્તીના સેનાપતિ દંડરત્ન વડે પ્રહાર કરીને જ્યારે ખોલે છે ત્યારે તેમાંથી ભયંકર ગરમ હવા છૂટે છે, ને તેનાથી બચવા તેનો અશ્વ બાર યોજન (લગભગ સો માઈલ)ની છલાંગ મારે છે ! તેમ અહીં આ ચૈતન્યચક્રવર્તી અનાદિકાળથી બંધ રહેલા પોતાના ચૈતન્યનિધાનને ખોલવા તૈયાર થયો છે, કષાયોની કલુષતાથી બચવા તે પોતાના જ્ઞાનગગનમાં છલાંગ મારે છે. નિરાલંબી જ્ઞાનગગનમાં આત્મા ઊડ્યો તેને હવે પરભાવો સ્પર્શી શકે નહિ. પં. બનારસીદાસજી સમયસાર–નાટકમાં કહે છે કે જેને સમયસારના પક્ષરૂપી પાંખ છે એટલે કે શુદ્ધાત્માનો જે 'પક્ષી' છે તે નિરાલંબી જ્ઞાનગગનમાં ઊડે છે; ને આનાથી વિપક્ષી છે તે જગતની જંજાળમાં રૂલે છે.

એકવાર મોહને તોડીને ચૈતન્ય-ગુફાના દ્વાર ખોલ્યા તે ફરીને કદી બિડાય નહિ. કેવળજ્ઞાનાદિ નવ નિધાન પ્રગટ્યા તે ફરીને કદી જાય નહિ. પછી તે ગુફામાં આગળ જતાં નિમગ્ના ને ઉન્મગ્ના એવી બે નદીઓ આવે છે; 'નિમગ્ના' એટલે ચૈતન્યગુફામાં નિજવૈભવને સાધતો આત્મા પોતાની પરિણતિને ચૈતન્યપ્રવાહમાં ડૂબાડીને નિમગ્ન કરે છે એટલે કે લીન કરે છે; ને 'ઉન્મગ્ના' એટલે પરભાવોને ઊછાળીને પોતાની બહાર કાઢી નાખે છે. એ રીતે છ કારકની સ્વાધીનતા વડે શોભતા એવા ચૈતન્યનિધાનરૂપ ચક્રવર્તીપદને તે સાધે છે.

હે જીવ ! તારામાં પ્રભુ થવાનો સ્વભાવ છે; પામર કે દીન રહેવાનો તારો સ્વભાવ નથી. આવી પ્રભુતાને ભૂલીને મૂઢતાથી તેં રાગ વડે લાભ માન્યો છે. પણ ભાઈ, તારી સ્વતંત્ર પ્રભુતામાં રાગની મદદ કેવી ? પ્રભુતાને પ્રતીતમાં લેતાં રાગનું અવલંબન રહેતું નથી. આ રીતે અનંતગુણની પ્રભુતાના સ્વતંત્ર પરિણમનથી શોભતી પર્યાય પ્રગટ થઈ તે પર્યાય સહિત આત્મા શોભી ઊઠ્યો તેને જ ખરો આત્મા કહેવાય છે ને આવી પ્રભુતાવાળા આત્માને દૃષ્ટિમાં લેવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યક્ત્વ થતાં પ્રભુતા ખીલવા માંડે છે.

* * *

સમયસારમાં આચાર્ય ભગવાને આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહીને ઓળખાવ્યો છે. જ્ઞાનમાત્ર કહેવા છતાં એકાન્ત થઈ જતો નથી કેમ કે જે 'જ્ઞાનમાત્રભાવ' છે તે પોતે અનંતશક્તિથી ભરેલો છે તેથી તેને સ્વયમેવ અનેકાન્તપણું પ્રકાશી રહ્યું છે. સ્વાનુભૂતિમાં ધર્મીને જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો તે કેવો છે ? તેનામાં અનંતા ધર્મો કેવા છે ? તેનું આ વર્ણન ચાલે છે.

સિદ્ધ ભગવાન જેવી અનંતી શક્તિઓ આત્મામાં ભરી છે, પણ ઓળખાણ વગર એને એની કિંમત નથી. જેમ કોઈ માણસ પોતાને ગરીબ માનીને બીજા પાસે ભીખ માગે છે; એના ઘરમાં મહા કિંમતી રત્ન છે પણ ઓળખાણ વગર એને તેની કિંમત નથી; તે કોઈ શેઠ પાસે ભીખ માગવા ગયો; ત્યારે તેની પાસે રહેલા રત્નનો પ્રકાશ દેખીને શેઠ આશ્ચર્ય પામ્યા ને કહ્યું કે ભાઈ ! તું ભીખ ન માંગ, તું ગરીબ નથી; જો, તારી પાસે આ રત્ન છે ને, તે મહા કિંમતી છે. આ મારે ત્યાં સોનામહોરોની એક હજાર વખારું ભરી છે, તે બધી તું લે ને આ રત્ન મને દે. –આવું ઊંચુ રત્ન તારી પાસે છે, માટે ભીખ ન માગ.

એ સાંભળતાં જ તે માણસ આશ્ચર્ય પામ્યો, પોતાની પાસે આવું રત્ન છે તે જાણીને તે આનંદિત થયો. શેઠનો ઉપકાર માનીને તે કહેવા લાગ્યો કે અહો, આ રત્ન તો મારા ઘરમાં કેટલાય વખતથી પડ્યું છે, પણ મને તેની કિંમતની ખબર ન હતી તેથી અત્યાર સુધી મેં ભીખ માગી. પણ હવે તેનું ભાન થયું ને દીનતા ટળી. –આ દૃષ્ટાન્ત.

તેમ આ આત્મા ચૈતન્યરત્નાકર છે, અનંતા ગુણરત્નો તેમાં ભર્યા છે; જેના એકેક પાસાની (એકેક નિર્મળપર્યાયની) અપાર કિંમત છે,–દુનિયાના વૈભવ વડે પણ જેની તુલના થઈ ન શકે એવા અનંતા રત્નોથી ભરેલો ભગવાન આત્મા જગતનું શ્રેષ્ઠ મહા રત્ન છે. પણ અજ્ઞાની પોતાને દીન માનીને સંયોગ પાસે ને પુણ્ય પાસે ભીખ માગે છે; એના ઘરમાં મહા કિંમતી ગુણો ભર્યા છે પણ ઓળખાણ વગર એને એની કિંમત નથી, તેથી પુણ્યની ને સંયોગની મહત્તા માનીને તેની પાસે ભીખ માગતો (તેના આશ્રયે મોક્ષસુખ મળશે એમ માનતો) ચાર ગતિમાં ભમે છે. કોઈ વાર 'શ્રેષ્ઠ' એવા જ્ઞાની પાસે ગયો ત્યારે જ્ઞાનીએ તેના ગુણ બતાવીને તેને કહ્યું કે રે જીવ ! તું બહારમાં ન ભમ; તું પામર નથી, તું શરીર જેટલો કે વિકાર જેટલો નથી; તારું ચેતન્યરત્ન મહાકિંમતી છે. ત્રણ જગતનો વૈભવ જેની તુલના ન કરી શકે એવો તારો અપાર વૈભવ છે; વાણીથી તે કહી શકાતો નથી, વિકલ્પ વડે એને વેદી શકાતો નથી, અંતર્મુખ જ્ઞાન વડે જ એ

અનુભવમાં આવે છે. અનુભવમાં આવે પણ વાણીમાં ન આવે એવો તારો અતીન્દ્રિય વૈભવ છે. માટે દીનતા છોડીને આ તારા આત્મવૈભવને દેખ.

આ સાંભળતાં મુમુક્ષુ જીવ આશ્ચર્ય પામીને સ્વસન્મુખ જુએ છે, પોતાના આત્મામાં આવો વૈભવ છે –તે જાણીને તે આનંદિત થાય છે; ને જ્ઞાની-મહાત્માનો ઉપકાર માને છે કે અહો ! આત્માનો આવો સ્વભાવ તો અનાદિથી જ હતો, મારામાં જ હતો, પણ મને તેની કિંમતની ખબર ન હતી તેથી અત્યાર સુધી હું બહારમાં ભટક્યો. હવે ભાન થતાં દીનતા ટળી ને પ્રભુતા પ્રગટી.

અરે જીવ ! તું શરીરની અનુકૂળતામાં કે માનની મીઠાશમાં આખો અર્પાઈ જાય છે પણ ભાઈ ! તારા અનુભવના અતીન્દ્રિય આનંદ પાસે ચૌદ બ્રહ્માંડ પણ ડૂલી જાય– એવો તું છો. ઇન્દ્રો-ચક્રવર્તીઓ વગેરે બધાયના ત્રણકાળના ઇન્દ્રિયસુખ ભેગા કરવામાં આવે તોપણ તારા એક સમયના અતીન્દ્રિય આનંદના સ્વાદ પાસે એની કાંઈ જ કિંમત નથી. આવો આત્મા મહા ચૈતન્યરત્ન, દેહથી ભિન્ન, રાગથી પર, જ્ઞાયકભાવરૂપ છે. કરોડો-અબજો રૂપિયાની કિંમતનો હીરો હોય–પણ તેની કિંમતનો કરનાર કોણ ? એની કિંમત કરનાર તો જ્ઞાન છે; –તો બધાની કિંમત કરનાર એવા તારા જ્ઞાનની કાંઈ કિંમત ખરી ? તારા જ્ઞાનની કિંમત તેં કદી કરી ? જેમ મૂર્ખ ભરવાડે હીરો બકરીના કાને બાંધ્યો, તેમ અજ્ઞાની–મહામૂર્ખ પોતાના ચૈતન્યહીરાને દેહની ક્રિયા સાથે તથા રાગરૂપી બકરી સાથે બાંધે છે. ભાઈ, ચૈતન્યહીરામાંથી તો સર્વજ્ઞતાનો દિવ્ય પ્રકાશ ખીલે. સર્વજ્ઞતાના અચિંત્ય સામર્થ્યની શી વાત ? ત્રણ કાળ–ત્રણ લોકને જાણી લેવા એ તો જેને રમત માત્ર છે; તેનાથી પણ અનંતગણું જેનું સામર્થ્ય છે.–

તે સર્વજ્ઞાની–દર્શી પણ નિજ કર્મરજ-અચ્છાદને,
સંસારપ્રાપ્ત ન જાણતો તે સર્વ રીતે સર્વને.

સર્વજ્ઞતાના પિંડરૂપ ચૈતન્યરત્નના મહા સ્વાદને કેવળીભગવાન વેદે છે પણ વાણીમાં તેનું કથન પૂરું નથી આવતું. આવો સ્વભાવ અત્યારે જ આ દરેક જીવમાં વર્તી રહ્યો છે. પણ પોતે પોતાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરીને ઓળખાણ કરતો નથી. દુનિયામાં પારકી પરીક્ષા કરવા રોકાયો પણ પોતાના આત્મામાં કેવું બેહદ સામર્થ્ય છે તેની પરીક્ષા કરવાની દરકાર ન કરી. અરે ભાઈ ! પરમ મહિમાવંત તારા આત્માને તેં વિકલ્પની આડમાં સંતાડી દીધો. વિકલ્પના મહિમા આડે અનંતગુણના દરિયાને તું ભૂલી ગયો. નિજગુણના નિધાનને તું ભૂલ્યો ને પારકા માલને (દેહાદિને તથા રાગાદિને) તારામાં

માનીને તેં ચોરી કરી ચોર કોણ ? કે સ્વશક્તિને ગોપવે ને પરને પોતાનું માને તે ચોર.

અરે પ્રભુ ! એક રાગના પરિણામમાં તું અર્પાઈ જાય છે, પણ સો-સો ઇન્દ્રો ભક્તિથી જેને પૂજે છે એવા તીર્થંકર ભગવાન ધર્મસભામાં દુંદુભીના દિવ્યનાદ વચ્ચે કહે છે કે તું પ્રભુ છો, અમારા જેવા જ તારા ચૈતન્યનિધાન અનંતગુણથી ભરપૂર છે. એકેક ગુણનું અપાર માહાત્મ્ય છે, ને તેમાં રાગાદિનો અભાવ છે.

૧. તારી જીવત્વશક્તિ અપાર મહિમાવાળી, કે જે રાગ અને ઇન્દ્રિયો વગર આત્માને જીવાડે.

૨. તારી દૃશિશક્તિ અપાર મહિમાવાળી, કે જે જડને કે વિકારને ચૈતન્ય સાથે કદી તન્મય થવા ન દે.

૩-૪. તારી ચિતિશક્તિ ને જ્ઞાનશક્તિ અપાર મહિમાવાળી, કે જે સર્વદર્શિતા ને સર્વજ્ઞતા આપે.

૫. તારી સુખશક્તિ અપાર મહિમાવાળી, કે જે અત્યંત અનાકુળતાનું વેદન આપે.

૬. તારી વીર્યશક્તિ અપાર મહિમાવાળી, કે જે પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપને રચે.

૭. તારી પ્રભુત્વશક્તિ અપાર મહિમાવાળી, કે જે અખંડિત પ્રતાપવંતી સ્વતંત્રતાથી આત્માને શોભાવે.

અહા, આવા અનંત-અનંત સ્વભાવોથી ભરેલા તારા અપાર મહિમાની શી વાત ? વચનથી તો કેટલુંક કહેવાય ? સર્વાર્થસિદ્ધિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ–એકાવતારી દેવો પણ ૩૩ સાગરોપમના અસંખ્યાતા વર્ષો સુધી ચર્ચા કરવા છતાં જેનો મહિમા પૂરો કરી ન શક્યા એ તત્ત્વનો મહિમા સ્વાનુભવમાં સમાય છે. એક સમય જેનો અનુભવ કરતાં સંસાર આખો છૂટી જાય–એવા આનંદનો પૂંજ આ આત્મા છે. તારો આનંદ તારામાં છે. આનંદથી ભરેલા તારા આત્મામાં સંસાર નથી–દુઃખ નથી, એટલે તેની સન્મુખ થઈને અનુભવ કરતાં સંસાર અને દુઃખ ટળી જાય છે ને આનંદ પ્રગટે છે. માટે કહે છે કે 'અરે જીવ ! તને ક્યાંય ન ગમે તો તારા આત્મામાં ગમાડને ! આત્મામાં આનંદ ભર્યો છે એટલે ત્યાં જરૂર ગમે તેવું છે.'

'મારો તો આનંદ છે ને મારું તો જ્ઞાન છે' એને બદલે 'મારો દેહ ને મારા પૈસા' એ માન્યતા જ દુઃખ છે. પરદ્રવ્ય મારું છે એવી મિથ્યાભ્રમણા જીવને અંતર્મુખ થઈને પોતાના આનંદનું વેદન કરવા દેતી નથી. 'સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે–લેશ એ

લક્ષે લહો' એમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે -ભાઈ, સુખ તો આત્મામાં છે; તેને ન માનતાં સ્ત્રી-પૈસા-મોટાઈ વગેરેમાં તેં સુખ માન્યું તો તેમાં તારા સુખનો અનાદર થઈ જાય છે એટલે તારું સાચું સુખ તને વેદનમાં આવતું નથી. માટે તારા અંતરમાં જ નિર્દોષ આનંદ (રાગ વગરનો આનંદ) ભર્યો છે તેને તું જાણ. જડમાં સુખ ન હોય, પણ તું તો ચૈતન્ય છો ને ! ચૈતન્ય તે કદી સુખ વગરનું હોય ? નહિ; ચૈતન્ય-તત્ત્વ તો સદાય આનંદથી ભરેલું છે. આત્મા સુખથી ભરેલો છે ને જડ–શરીર તો સુખથી ખાલી છે. ચૈતન્યનું પરિણમન શ્રદ્ધા, આનંદ, પ્રભુતા વગેરે અનંત વૈભવથી ભરેલું છે, એવો વૈભવ રાગમાં કે જડમાં ક્યાંય અંશમાત્ર નથી.

અહા, સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ આત્મા, તેની સન્મુખ થઈને જ્ઞાન પરિણમે ત્યારે આત્માની સાચી કિંમત કરી કહેવાય. આત્માથી વિમુખ રહીને આત્માની સાચી કિંમત કેમ થઈ શકે ?

રત્ન અમુક પ્રકારનું હોય તો ઊંચુ, હાથી-ઘોડા અમુક જાતના સારા, ચોખા બાસમતીના સારા, ઘી આવું સારું, કાપડ તો અમુક પ્રકારનું સારું–એમ બધી વસ્તુની પરીક્ષા કરે છે, પણ આત્મા કેવો હોય તો સારો ? એનો તો વિચાર કર. શું દેહ સુંદર હોય તો આત્મા સારો ? –કે ના; શું રાગવાળો આત્મા સારો ? –ના; આત્મા આંનદનું ધામ છે, તેનું પરિણમન કરે તે આત્મા સારો, તે શ્રેષ્ઠ, એનાથી ઊંચી જગતમાં કોઈ વસ્તુ નથી. ('न खलु समयसारात् उत्तरं किंचिदस्ति')

રાગથી, પુણ્યથી, દેહથી, સમયવસરણાદિથી આત્માનું સારાપણું–શ્રેષ્ઠપણું–પૂજ્યપણું નથી, આત્માનું સારાપણું પોતાના ગુણના નિર્મળ પરિણમનથી જ છે, સમંતભદ્ર સ્વામીએ સર્વજ્ઞદેવની મહા સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે હે સર્વજ્ઞદેવ ! આપનું પરમ ઔદારિક શરીર, આ સમવસરણની અદ્ભુત વિભૂતિ, આકાશમાં ગમન, દેવોનું આગમન–એ બધા સંયોગને કારણે કાંઈ આપ અમારા મનને મહાન નથી, પરંતુ સર્વજ્ઞતા ને વીતરાગતા પ્રગટ કરીને આપે અમને મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો તેથી આપ મહાન છો, આપના ગુણની પવિત્રતા વડે આપ મહાન છો, ને અમને તે ગુણ ગમ્યા છે તેથી અમે આપની સ્તુતિ કરીએ છીએ. –આમ ગુણની ઓળખાણપૂર્વકની સ્તુતિ તે સાચી સ્તુતિ છે. કુંદકુંદસ્વામી પણ કહેછે કે સ્વસન્મુખ થઈને તું તારી પ્રભુતાને ઓળખ ત્યારે તેં સર્વજ્ઞની ઓળખાણ અને સ્તુતિ કરી કહેવાય. અનંતગુણનો ઢગલો ભગવાન આત્મા કેવો છે તેની પ્રભુતાનું આ વર્ણન ચાલે છે.

અનંતગુણનો પૂરો વૈભવ આત્મામાં ભર્યો છે, તેથી આત્મા જ 'પરમેશ્વર' છે. જ્ઞાનાદિ પરમ-ઐશ્વર્ય પરમવિભૂતિનો સ્વામી તે પરમેશ્વર છે. સમયસાર ગાથા ૩૮માં શિષ્ય કહે છે કે હું મારા પરમેશ્વર આત્માને ભૂલી ગયો હતો, હવે વિરક્ત ગુરુએ તે મને કૃપા કરીને સમજાવ્યો, તેનો અનુભવ કરીને હું સમ્યક્ પ્રકારે એક આત્મારામ થયો... જુઓ, ભાન થયું ત્યાં ખબર પડી કે મારો પરમેશ્વર હું છું. **मेरो प्रभु नहीं दूर दिसंतर, मोहिमें है मोहे भासत नीके** – પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે લોકો પ્રભુને બહારમાં ઢૂંઢે છે, પણ મારો પ્રભુ કોઈ દૂર-દેશાંતરમાં નથી, એ તો મારામાં જ છે ને સ્વાનુભવથી મને સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અરિહંતોને જે પ્રભુતા પ્રગટી તે ક્યાંથી પ્રગટી ? આત્મામાં હતી તે જ પ્રગટી, કાંઈ બહારથી નથી આવી. સ્વભાવથી આ આત્મા પણ અરિહંત જેવો જ છે, અરિહંતદેવ આવા આત્માને જોઈને અને વેદીને કહે છે કે હે જીવો ! તમારા આત્મામાંય આવી જ પ્રભુતા ભરી છે... તેની સન્મુખ જુઓ... તો તમને પણ આવી પ્રભુતા પ્રગટશે ને આત્મા સ્વાધીન સ્વતંત્રતાના અખંડ પ્રતાપથી શોભી ઊઠશે. એ સિવાય નરેન્દ્રપદમાં કે ઇન્દ્રપદમાં આત્માની ખરી શોભા નથી. આત્મા તો પોતાના અનંતગુણનો સ્વામી 'ગુણેન્દ્ર' છે. આત્માની પ્રભુતાનો પ્રતાપ તેના અનંતગુણોની નિર્મળતામાં ફરી વળ્યો છે, એના પ્રતાપને કોઈ તોડી ન શકે. જેણે પોતાની આવી પ્રભુતાને દૃષ્ટિમાં લીધી તેને જગતમાં કાંઈ વિઘ્ન છે જ નહિ.

જેમ ચંદનમાં સુગંધ છે, ગોળમાં મીઠાશ છે, પુણ્ય-પાપમાં આકુળતા છે, તેમ આત્મામાં જ્ઞાન-સુખ ને પ્રભુતા છે. આવા આત્માને જાણીને અનુભવમાં પ્રસિદ્ધ કરવો તેનું નામ મોક્ષમાર્ગ અને ધર્મ છે. બહારના સંયોગથી કે આબરૂથી કાંઈ આત્માની પ્રસિદ્ધિ નથી, રાગમાંય આત્માની પ્રસિદ્ધિ નથી, આત્માની પ્રસિદ્ધિ તો પોતાના અનંત ગુણપર્યાયમાં છે, સ્વાનુભવની નિર્મળદશામાં ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો છે. આત્માની આવી પ્રસિદ્ધિ કરે એને પરની પ્રસિદ્ધિનો મોહ ઊડી જાય. બહારના સંયોગથી તું તને મોટો માને છે પણ ભાઈ ! તારી મોટપ એટલે કે તારી પ્રભુતા કાંઈ એવી પરાધીન નથી કે બીજા પાસેથી લેવી પડે.

ધર્મી જીવ પોતાની પ્રભુતા પોતામાં દેખે છે. ઉદયભાવને આત્માથી ભિન્ન જાણીને તેનાથી તો અળગા થયા છે, ને જ્ઞાનસ્વભાવમાં વળગ્યા છે. કર્મનો ઉદય કે પ્રતિકૂળ સંયોગ મારી પ્રભુતાને હણી શકે નહિ. જ્ઞાનની ને ઉદયની સંધિ ભેદજ્ઞાન વડે તોડી

નાંખી છે. એટલે હવે ઉદયમાં એકાકાર થતા નથી. ઉદયથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની કિંમત જાણી છે, એનો ઉપશમરસ ચાખ્યો છે એટલે હવે રાગની પુણ્યની કે સંયોગની કિંમત ઊડી ગઈ છે, તેનો રસ ઊડી ગયો છે.

અરે, અજ્ઞાનીને આત્માની મહત્તા દેખાતી નથી, એના સ્વાદની એને ખબર નથી. 'અરે ! મારામાં મારું અમૃત ભર્યું છે, મારો આનંદરસ મારામાં ભર્યો છે, સૌથી ઉત્તમ ચૈતન્યરત્ન હું છું, જિનવાણીએ જેનાં અપાર ગાણાં ગાયા છે તે ચૈતન્યતત્ત્વ હું જ છું'– એમ જ્યાં ભાન થયું ને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં પોતાની કિંમત થઈ ત્યાં તેના અનુભવરસનો એવો અપૂર્વ સ્વાદ આવ્યો કે હવે શુભરાગ કે તેનાં ફળ બેસ્વાદ લાગે છે, આ રાગનો સ્વાદ એ મારો નહિ, મારો ચૈતન્યસ્વાદ તો પરમ શાંત...શાંત, આકુળતા વગરનો છે. પણ એકવાર સ્વાદ ચાખે એને એની ખબર પડે. – 'માંહી પડ્યા તે માણે મોજ,'– એને દેખનાર પણ આનંદ પામે.

અરે, અંદરમાં આવું પોતાનું નિધાન, એને તો અજ્ઞાની જોતો નથી ને આ જડ શરીર હાલે–ચાલે, બોલે, ખાય-પીએ ત્યાં મૂરખો એમ માને છે કે હું – આત્મા જ આ બધું કરું છું. તીર્થંકર ભગવાન કહે છે કે હે પ્રભુ ! તારા અતંરમાં પ્રભુતાનો સ્વાધીન પ્રતાપ છે, જને કોઈ સંયોગની અપેક્ષા નથી; એ પ્રભુતાને લક્ષમાં લઈ, તેનું ધ્યાન ધરી તેનો સ્વામી થા, તો જડનું સંયોગનું સ્વામીપણું તને સહજમાત્રમાં છૂટી જશે. અરે, તું ચૈતન્યપ્રભુ થઈને અચેતનનો–જડનો સ્વામી થવા જાય–એ તો કલંક કહેવાય, બાપુ ! એ તને ન શોભે !

આચાર્યદેવને અપાર કરુણા છે, ઘડીકમાં મૂરખ કહે ને ઘડીકમાં પ્રભુ કહે; ત્યાં સ્વભાવની પ્રભુતા બતાવીને પર્યાયની મૂર્ખતા છોડાવવા માગે છે. રે જીવ ! તું તો પ્રભુ છો ને ! આ પરના ભાવને તારામાં માને છે એ તે કેવી મૂર્ખતા ! છોડ એ મૂર્ખાઈ, ને સંભાળ તારી પ્રભુતાને ! તીર્થંકરદેવે આત્મા એવો નથી કહ્યો કે પરનું કંઈ કાર્ય કરે. ભગવાને તો ત્રણેકાળે આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપ જોયો છે; ઉપયોગ વગેરે નિજગુણો વડે તેની પ્રભુતા છે; ને તે ઉપયોગ વડે જ જીવ જીવી રહ્યો છે. ધર્મીનું જીવન અખંડ ઉપયોગમય છે, તે ઉપયોગના અખંડ પ્રતાપને કોઈ તોડી શકતું નથી, તેમાં બીજાનો પ્રવેશ નથી.

જુઓને, સીતા-ચંદના-અંજના જેવી ધર્માત્મા સ્ત્રીઓ પણ આત્મજ્ઞાન પામ્યા, ને પોતાની આવી પ્રભુતાને જાણીને દુનિયાની પ્રતિકૂળતાના દુઃખ વચ્ચેય અડગ આનંદને

અનુભવતા સ્થંભની જેમ ધર્મમાં સ્થિર રહ્યા. શરીર ભલે સ્ત્રીનું હતું પણ અંદર ભાન હતું કે અમે આ શરીર નથી, અમે તો ચૈતન્યરૂપ આત્મા છીએ. સંયોગનું અમને દુઃખ નથી, પ્રતિકૂળતાથી અમે ડરતા નથી; બહારમાં ધણીએ અમને છોડ્યા તો ભલે છોડ્યા, અંતરમાં અમારી પ્રભુતાને અમે જાણી છે, તે પ્રભુતાથી અમને કોઈ છોડાવી શકે તેમ નથી. સ્ત્રીદેહમાં અમે નથી, અમે તો અમારી પ્રભુતાના પુરુષાર્થમાં ને આનંદના વેદનમાં વર્તીએ છીએ. ચૈતન્ય મહાપ્રતાપી ભગવાન આત્મા, તેનો પ્રતાપ સંયોગ વડે તૂટે નહિ. સ્વતંત્ર પ્રભુતાથી આત્મા શોભે છે.

પ્રતાપવંતા આત્માની દૃષ્ટિ થતાં જે જ્ઞાનદશા-આનંદદશા-અનંતગુણની નિર્મળદશા પ્રગટી તેને કોઈ હણી શકે નહિ. આત્માની નિર્મળદશા કોઈ બીજા વડે પમાય નહિ ને બીજા વડે હણાય નહિ. પ્રત્યક્ષ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની પ્રકાશકળા વડે આત્મા પ્રસિદ્ધ અનુભવાય છે.

અજ્ઞાની સંયોગની પ્રતિકૂળતાનો ને કર્મના ઉદયનો પોકાર કરીને આત્માની પ્રભુતાને ભૂલી જાય છે. એને બહારની વસ્તુની મહત્તા ભાસે છે પણ પોતાની પ્રભુતાને તે પારખતો નથી. એકવાર એક રાજાના દરબારમાં કોઈ પરદેશી એક હીરો લઈને આવ્યો ને કહ્યું કે મહારાજ ! આપના ઝવેરીઓ પાસે આનાં મૂલ્ય કરાવો. ગામના ઝવેરીઓ એકઠા થયા પણ કોઈ તેનું મૂલ્ય કરી શક્યું નહિ. છેવટે એક વૃદ્ધ ઝવેરી આવ્યા ને હીરો તપાસીને તેનું સાચું મૂલ્ય કરી દીધું. રાજાએ ખુશી થઈને દીવાનને હુકમ કર્યો કે આ ઝવેરીને ઇનામ આપો. દીવાનજી ધર્મના જાણકાર હતા; તેમણે જોયું કે વૃદ્ધ ઝવેરીનું હિત કરવાની આ તક છે. તેમણે ઝવેરીને ઇનામ આપવાને બદલે ઠપકો આપીને કહ્યું દાદાજી ! તમે હીરા પારખવામાં જીંદગી વીતાવી, જીંદગીનો છેડો આવ્યો પણ અંદરના ચૈતન્યહીરાને ઓળખવાનું હજી તમને સૂઝતું નથી ! ત્યારે ઝવેરીનો આત્મા પણ જાગી ઊઠ્યો ને દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો. બીજે દિવસે રાજ દરબારમાં કહ્યું કે રાજાજી ! ઇનામને લાયક હું નથી, ખરા ઇનામને લાયક આ દીવાનજી છે કે જેણે મને ચૈતન્યહીરો પારખવાની પ્રેરણા આપી. હીરાની પરીક્ષા મેં કરી પણ મારી પરીક્ષા આ દીવાનજીએ કરી ને મારું હિત કર્યું. તેમ અહીં સર્વજ્ઞ રાજાના દીવાન એવા જ્ઞાની-સંતો કહે છે કે અરે જીવ ! બહારના પદાર્થોને જાણવામાં તેં અનંતકાળ ગાળ્યો પણ તારા ચૈતન્યહીરાનાં અપાર મૂલ્ય છે તેને તું જાણ. ચૈતન્યહીરાનો પ્રતાપ કોઈ અચિંત્ય છે. જ્ઞાની જાણે છે કે સર્વથી જુદા નિજસ્વરૂપને અનુભવતો હું પ્રતાપવંત છું. પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ

મને મારાપણે ભાસતું નથી; મારા નિજરસ વડે મોહને મૂળમાંથી ઉખેડીને મહાન જ્ઞાનપ્રકાશ મને પ્રગટ થયો છે. મારા પરમેશ્વરને હું ભૂલી ગયો હતો, પણ વારંવાર જ્ઞાનીના ઉપદેશના શ્રવણથી, સંતોએ જેવો આત્મા કહ્યો તેવો સમજ્યો, ત્યાં ભાન થયું ને મારા પરમેશ્વરને મેં મારામાં જ દેખ્યો. જુઓ, સ્વસંવેદનની આવી નિઃશંકદશા થાય ત્યારે જીવ ધર્મી થયો કહેવાય. પરમેશ્વર જ્યાં છે ત્યાં શોધે નહિ ને બહાર ભટકે તો ક્યાંથી મળે! મારો આત્મા અનંતગુણનો સ્વામી છે, હું જ મારો પરમેશ્વર છું ને દેહાદિની ક્રિયાઓ મારાથી બહાર છે–આવા આત્મભાનમાં જગતની કોઈ ચીજનું માહાત્મ્ય ધર્મીને રહેતું નથી.

જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે;
દર્શનમાં દર્શનની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે;
શ્રદ્ધામાં શ્રદ્ધાની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે;
આનંદમાં આનંદની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે;
વીર્યમાં વીર્યની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે;
જીવત્વમાં જીવનની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે;
ને આત્મામાં અનંતગુણની સ્વતંત્ર પ્રભુતા છે.

અનંતગુણના અખંડ પ્રતાપથી સ્વાધીનપણે શોભતો આત્મા, તેને સ્વાનુભવ વડે પ્રસિદ્ધ કરવાની આ વાત છે.

કોઈ કહે કે 'મને મારો આત્મા નથી દેખાતો.' –પણ ભાઈ, એમ કહેવામાં પણ તેં તારું અસ્તિત્વ તો પ્રસિદ્ધ કર્યું. પોતે પોતાને પ્રસિદ્ધ અનુભવતો હોવા છતાં પ્રતીત કરતો નથી, રાગમાં લીન થઈને ભિન્ન જ્ઞાનના અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે; એટલે અજ્ઞાનમાં પોતે પોતાને ઢાંકી રહ્યો છે. ભાઈ, એકવાર તારો અજ્ઞાન પછેડો કાઢી નાખ, ને ભિન્ન આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપે દેખ, તો તારું જ્ઞાન તારા આત્માને આનંદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરશે. 'આ રાગ છે' એમ રાગની જ પ્રસિદ્ધિ તને દેખાય છે, પણ રાગને જાણનારો આ હું જ્ઞાન છું – એમ રાગથી ભિન્ન તારા જ્ઞાનને પ્રસિદ્ધ કર. રાગને જાણનારું જ્ઞાન પોતાને રાગપણે પ્રસિદ્ધ નથી કરતું પણ પોતે પોતાને જ્ઞાનપણે જ પ્રસિદ્ધ કરે છે –કે હું જ્ઞાન છું. આ રીતે પ્રસિદ્ધ આત્માને પ્રભુતા સહિત અનુભવતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે, તે મોક્ષમાર્ગ છે, એના સિવાય મોક્ષમાર્ગ થતો નથી.

આત્માની પ્રભુતા પરને તો આધીન નથી, ને પોતાની એક પર્યાયની પ્રભુતા બીજી પર્યાયને આધીન નથી. ભૂતકાળની પર્યાય અત્યારે નથી, અત્યારની પર્યાય ભવિષ્યમાં નહિ રહે, –એમ દરેક પર્યાયનું ભિન્ન ભિન્ન સામર્થ્ય છે, પોતપોતાના સ્વકાળમાં દરેક પર્યાયની પ્રભુતા છે; પર્યાયે-પર્યાયમાં સ્વતંત્ર પ્રભુતા શોભી રહી છે. એક પર્યાય બીજી પર્યાયને આધીન નથી ત્યાં પરની તો વાત શી વાત ? અનંત ગુણપર્યાયની પરમેશ્વરતાથી ભરેલો ભગવાન આત્મા પોતાના અખંડ પ્રતાપથી સ્વતંત્રપણે શોભે છે. પ્રભુ ! તારી પ્રભુતામાં પામરતા નથી. વિકાર તે વ્યવહારમાં જાય છે, તે તારી પ્રભુતામાં નથી આવતો. પરમાર્થે પ્રભુતાનો સદ્ભાવ... તેમાં રાગાદિ વ્યવહારનો અભાવ, આવા પરમાર્થસ્વરૂપ આત્માને પ્રતીતમાં લેવો તે સમ્યગ્દર્શન છે; સમ્યગ્દર્શન થતાં પર્યાયમાં પ્રભુતા ખીલવા માંડે છે ને રાગાદિ વ્યવહારનો અભાવ થવા માંડે છે. આ રીતે નિર્મળતાનો સદ્ભાવ ને રાગાદિનો અભાવ–એવા પરિણમન વડે આત્મા અલ્પકાળમાં સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર થાય છે. આવા સમ્યક્પરિણમનવાળો આત્મા તેને જ સાચો–પરમાર્થ આત્મા કહ્યો છે.

સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો ધરનાર આત્મા છે, તેને જે જાણે તે જ્ઞાનનો પહેલો નંબર છે, તે જ જ્ઞાન પાસ છે–સાચું છે. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થાય ને પહેલો નંબર મળે ત્યાં અભિનંદન મળતાં ફૂલાઈ જાય, ને નાપાસ થાય કે ઓછા માર્ક આવે ત્યાં ઢીલો પડી જાય; પણ અરે ભાઈ ! આ ચૈતન્યરત્નને જાણવામાં પહેલો નંબર લે ને ! આત્માને જાણવાની પરીક્ષામાં નાપાસ થઈને અનંતકાળથી રખડી રહ્યો છે, તો તેમાં પાસ થવાનો પ્રયત્ન કર ને ! એકવાર મરીને પણ આત્માને જાણ, એટલે કે જીવન આખું એમાં અર્પી દે; દેહનું થવું હોય તે થાય–એમ તેની દરકાર છોડીને, આત્માને જાણવાનો ઉદ્યમી થા તો તારો આત્મા તને જરૂર જણાશે. અરે, અજ્ઞાનથી તેં નિગોદથી માંડીને નવમી ગ્રૈવેયક સુધીના કેટલા ભવ કર્યા ? હવે તો એનાથી ભયભીત થા ! શું હજી તને આ પરિભ્રમણનો થાક નથી લાગ્યો ? બહારમાં સાધુ થઈને પણ આત્માના જ્ઞાન વગર રાગથી ધર્મ માનીને તું ભગવાનની પરીક્ષામાં નાપાસ થયો, –એની કાંઈ શરમ ખરી !

તેજણ ઘોડીને ચાબખા ન હોય, એને તો ઇશારા જ હોય; તેમ આત્માને સાધવાનું તેજ જેને ચડ્યું, જે તેજીલો થયો, તેને સંતોના એક જ ઇશારાથી બસ છે; એને વારંવાર કહેવું ન પડે. સંતોએ જે માર્ગ બતાવ્યો તે માર્ગે અંદરમાં ઊતરીને તે જીવ પરમાત્મા થઈ જશે; એ વચ્ચે ક્યાંય અટકશે નહિ. સાધક થઈને સીધો સિદ્ધાલયમાં ચાલ્યો જશે.

અરે, 'હું મને ન જણાઉં' એમ કહેતાં તને લાજ નથી આવતી ! પરને જાણવામાં ચતુરાઈ કરે છે ને સ્વને જાણવામાં મૂરખ થાય છે, –શું તને શરમ નથી આવતી ! અરે, પ્રભુ ! આ તે તને શોભે છે ? તારું જ્ઞાન, અને એ તને જ ન જાણે–એ શોભતું નથી. જો પોતે પોતાને ન જાણે તો તારા જ્ઞાનની પ્રભુતા લજવાય છે.

ભાઈ, તારા જ્ઞાનની પ્રભુતામાં રાગના કાર્યનો અભાવ છે, અને 'ન જાણવું' એવું અજ્ઞાન પણ તેમાં નથી. જ્ઞાનશક્તિમાં 'ન જાણવાપણું' કેમ હોય ? દોષને અને અજ્ઞાનને ગુણના કાર્યમાંથી કાઢી નાખ્યા છે; જેણે ગુણ ઉપર દૃષ્ટિ કરી તેને દોષ કે અજ્ઞાન રહે નહિ. સ્વગુણના સ્વતંત્ર વૈભવથી શોભતો આત્મા, તેના નિર્મળ કાર્યને કોઈ રોકી શકે નહિ. આત્મા પોતાના સ્વાધીન આનંદરસના અનુભવમાં ચડ્યો ત્યાં પર્યાયને કોઈ કાળ, કોઈ ક્ષેત્ર, કોઈ સંયોગ, કોઈ ઉદય કે જગતની કોઈ પ્રતિકૂળતા રોકી શકે નહિ. નિજગુણમાં જેમ પરની મદદ નથી તેમ પરનું વિઘ્ન પણ નથી. જો તેમાં બીજો કોઈ મદદ કરે તોપણ પરાધીનતા થઈ જાય. ભાઈ ! તારા ગુણનો ધણી તું છો, અનંતશક્તિની શાશ્વત સંપદાથી તું પ્રતાપવંત છો.–એકવાર સ્વમાં નજર કરીને જો એટલી જ વાર છે. સ્વવૈભવમાં નજર કરતાં જ તું એવો ન્યાલ થઈ જઈશ કે એના સિવાય બીજે ક્યાંય તારી પરિણતિને ચેન નહીં પડે.

સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્માના આવા નિજવૈભવની પ્રાપ્તિ થાય છે, પોતાની પ્રભુતા પોતામાં દેખાય છે. ભલે ગૃહસ્થપણામાં હોય. રાજપાટમાં હોય, સ્વર્ગમાં હો કે નરકમાં હો, મનુષ્ય હો કે તિર્યંચ હો, –પણ જે કોઈ જીવ અંતર્ દૃષ્ટિ કરે તેને અંતરમાં પોતાની આવી પ્રભુતા દેખાય છે, એનો વચનાતીત આનંદ વેદાય છે. આત્માની શક્તિની અનંતતા–સંખ્યાથી પણ જેની હદ નથી ને સામર્થ્યથી પણ જેની હદ નથી, એને દૃષ્ટિમાં લેતાં અનંત ગુણમાં એકસાથે નિર્મળતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે, એટલે મોક્ષમાર્ગ શરૂ થાય છે. આવા સર્વગુણસંપન્ન ને સ્વતંત્રતાથી શોભતા ભગવાન આત્માની શ્રદ્ધા ને અનુભવ અંતરમાં ઊતરીને કરવો તે પ્રભુતા પ્રગટાવવાનો પંથ છે. આવી શ્રદ્ધા ને આવા અનુભવ વગર સ્વ-પરનું સાચું ભેદજ્ઞાન થાય નહિ ને સંસારભ્રમણ મટે નહિ.

આત્માના અનંતગુણોને પરસ્પર અનેરા-અનેરાપણું છે અર્થાત્ જ્ઞાન તે સુખ નહિ, સુખ તે જ્ઞાન નહિ, એમ ગુણોમાં એકબીજાથી પૃથક્પણું છે, પરંતુ એમને પ્રદેશભિન્નતા નથી અર્થાત્ જ્ઞાનના પ્રદેશ જુદા, સુખના પ્રદેશ જુદા–એવો પ્રદેશભેદ નથી. બધા ગુણોનું ક્ષેત્ર એક જ (અસંખ્યપ્રદેશી) છે. ક્ષેત્ર એક ને ભાવ અનંત, સામર્થ્ય અનંત, કાળ અનંત,

–પણ એક અખંડ દ્રવ્યમાં એ બધું સંકેલાઈ જાય છે. અખંડદ્રવ્યની સ્વાનુભૂતિમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના ભેદ પણ નથી. આવી અખંડ પ્રભુતાવાળા આત્માને જ્યાં શ્રદ્ધામાં લીધો ત્યાં તે જીવ સિદ્ધપદનો સાધક થયો. હવે પોતાની પ્રભુતાને સાધતાં સાધતાં પામરતાને સર્વથા તોડીને, અખંડ પ્રતાપવંતી પ્રભુતાથી સિદ્ધપદમાં તે શોભી ઊઠશે...ને આત્મપ્રભુતા પૂરેપૂરી ખીલી જશે.

આત્માનો સ્વભાવ કહો, ગુણ કહો, શક્તિ કહો કે વૈભવ કહો, તે આત્મવૈભવનું આ વર્ણન છે. –શા માટે ? કે જીવ જો પોતાના આત્મવૈભવને જાણે તો તેને પોતાનો ખરો મહિમા સમજાય ને પરનો મહિમા છોડીને તે સ્વમાં એકાગ્ર થાય; સ્વમાં એકાગ્ર થતાં પોતાની શક્તિમાં ભરેલા જ્ઞાન-આનંદ-પ્રભુતા તેને પ્રગટ અનુભવમાં આવે, એટલે તેનો સંસાર છૂટે ને મોક્ષ થાય.

ભગવાન આત્મા દેહથી ભિન્ન તત્ત્વ છે; પુણ્ય-પાપ, રાગ-દ્વેષ તેનું સ્વરૂપ નથી, તેમાં તેનો વૈભવ નથી ને તે તેનું ખરું કાર્ય નથી. અનંત ગુણસ્વભાવી આત્મામાં દૃષ્ટિ થતાં જે નિર્મળ પરિણમન થાય તે જ તેનું ખરું કાર્ય છે, તેમાં તેનો વૈભવ છે. મલિનતા તે આત્મા નહિ; દ્રવ્ય-ગુણ ને નિર્મળ પર્યાય એ ત્રણેનું એકરૂપ તે આત્મા છે.

પ્રભુત્વ શક્તિને લીધે આત્મા અખંડ સ્વતંત્રતાથી શોભે છે. જેમ રાજાની શોભા ત્યારે કહેવાય કે તેના માથે બીજો કોઈ ન હોય, જે કોઈને આધીન ન હોય તેને 'રાજા' કહેવાય. તેમ આત્માની પ્રભુતા ત્યારે કહેવાય કે તે કોઈને આધીન ન હોય. આત્માની પ્રભુતા અખંડ સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્રતા વગર શોભા કેવી ? પરાધીનતામાં પ્રભુતા નહિ, શોભા નહિ. જો કે પર્યાયમાં પરલક્ષે આત્મા પોતે પરાધીન થાય છે, પણ તે તેનું સ્વરૂપ નથી, તેમાં તેની શોભા નથી, તેમાં પ્રભુતા નથી, એટલે તે પરાધીનભાવને ખરેખર આત્મા કહેતા નથી.

પ્રશ્ન :– પ્રવચનસારમાં ઈશ્વરનયે આત્માને પરતંત્રતા ભોગવનાર કહ્યો છે ને ?

ઉત્તર :– ત્યાં સાધકની પર્યાયમાં તે પ્રકારનું અલ્પ પરિણમન છે તેથી પર્યાય અપેક્ષાએ તેને આત્માનો ધર્મ કહ્યો છે, પણ તે વ્યવહારનયનો વિષય છે, શુદ્ધનયના વિષયરૂપ જે પરમાર્થ આત્મા છે તેમાં તે ન આવે. અને વિકારમાં જે પરાધીનતા કહી તેનો પણ એવો અર્થ નથી કે પરદ્રવ્ય બળજોરીથી આત્માને વિકારરૂપે પરિણમાવે છે; પરંતુ તેનો અર્થ એવો છે કે વિકારરૂપ પરિણમન પરના આશ્રયે જ થાય છે માટે તેમાં પરાધીનતા છે, તે આત્માની શક્તિને આધીન તે કાર્ય થયેલું નથી તેથી અહીં શક્તિના

વર્ણનમાં તેને આત્માનું કાર્ય નથી કહેતા. અહીં તો આત્માની પરમેશ્વરતા બતાવવી છે, આત્માનો વૈભવ બતાવવો છે, વસ્તુની શક્તિમાં વિકાર કે પરાધીનતા કેમ હોય ? આ જગતમાં પોતાના સ્વાધીન સ્વરૂપથી જ દરેક વસ્તુ શોભે છે. ભાઈ, તારી પરમેશ્વરતા તારામાં ભરી છે; ઉદયભાવ-વિકારીભાવ-પરાધીનભાવ તેનો અભાવ કરીને સ્વાધીનતાથી આત્માને શોભાવે એવી તારી પરમેશ્વરતાની તાકાત છે. આત્માના આવા નિજવૈભવને જાણીને સ્વઘરમાં પ્રવેશ કરતાં પ્રભુતા પ્રગટે છે, સ્વસમયપણું થાય છે ને આત્માના શોભે છે. વિકારમાં વસે તે પ્રભુત્વની પરિણતિ નથી, એ તો પરસમયપણું છે, તેમાં આત્મા શોભતો નથી. ભાઈ, સ્વઘરમાં અનંતશક્તિનો સમુદ્ર ઉલ્લસે છે, સ્વઘરમાં પ્રવેશતાં જ અનંતગુણની શાંતિનું તને વેદન થશે, ને તારા ગુણો સ્વાધીન પરિણતિથી શોભી ઊઠશે.

અંતર્મુખ થઈને આત્માને સ્પર્શે એટલે કે અનુભવે ત્યારે સ્વઘરમાં આવ્યો કહેવાય. ને ત્યારે સ્વઘરના વૈભવને તે ભોગવી શકે. સ્વઘરને જાણ્યા વગર તેમાં પ્રવેશ્યા વગર તેના વૈભવને ભોગવી શકાય નહિ. પરઘર સામે (વિકાર સામે) જોયા કરે તો સ્વઘરના વૈભવને ક્યાંથી ભોગવે ? પ્રભુ ! તું સ્વાનુભવથી સ્વઘરમાં આવ ત્યારે તને તારો અપાર વૈભવ દેખાય, ને ત્યારે તું પ્રભુના માર્ગમાં આવ્યો કહેવાય.

અહા, આત્માના બધા ગુણોમાં પરમેશ્વરતા છે; એક સમયમાં પૂર્ણશક્તિથી ભરેલા પોતાના પરમેશ્વરના ઘરમાં પ્રવેશીને પોતાની નિર્મળ પરિણતિને ભેટતાં, તે નિર્મળ પરિણતિ નિજસ્વભાવને ભેટતાં, (એ રીતે દ્રવ્ય-પર્યાયની એકતા થતાં) નિજવૈભવના અનુભવનું અપૂર્વ સુખ પ્રગટે છે ને અતીન્દ્રિય આનંદ ઉલ્લસે છે. આનંદની આ સાચી પરિણતિ છે, દુઃખ તે આનંદની સાચી પરિણતિ નથી.

આત્મામાં પોતામાં અત્યારે પણ જે વૈભવ ભર્યો છે તેની આ વાત છે. જેણે સ્વાનુભવથી આત્માના નિજવૈભવને જાણ્યો તેને અનંતગુણમાં વ્યાપેલા અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ થાય છે. આત્માનો આખો પરિવાર આનંદિત થાય છે અર્થાત્ સર્વગુણોમાં આનંદ વ્યાપી જાય છે. જેમ સારા પુત્રનો જન્મ થતાં આખો પરિવાર રાજી થાય છે, તેમ આત્મામાં આનંદ-પર્યાયરૂપ ઉત્તમપુત્રનો અવતાર થતાં આખો આત્મપરિવાર (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સૌ) આનંદિત થાય છે. –આવી આત્માના આનંદગુણની પ્રભુતા છે, ને તેના વડે આત્માની શોભા છે. જેમ કુલટા વડે કુળની શોભા નહિ તેમ વિકાર વડે આત્માની શોભા નથી, તે ચૈતન્યકુળની જાત નથી.

અહા, એકેક આત્મા પોતાની સ્વતંત્ર અનંતશક્તિથી પરિપૂર્ણ, ને એકેક શક્તિ નિર્મળ પરિણમનથી ભરેલી, –આવા આત્મવૈભવનું વર્ણન ભગવાન અરિહંત સર્વજ્ઞ પરમાત્માના પંથ સિવાય જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી. સર્વજ્ઞદેવે આત્મામાં સાધેલો ને સમવસરણમાં ઉપદેશેલો એવો જે મોક્ષપંથ તેમાંથી આવેલો આ પ્રવાહ છે.

'અરે શું કરીએ ? અમને કર્મો નડે છે !' –અરર ! તું મોટો પ્રભુ અનંતસામર્થ્યવાન, અને જડ કર્મો તને દબાવી જાય ? ક્યાં તારી પરમેશ્વરતા ! ને ક્યાં કર્મની અચેતનતા ! અમે પરમેશ્વર થઈને તને કહીએ છીએ કે તારી અનંતશક્તિની પરમેશ્વરતા તારામાં ભરી છે, તેની સન્મુખ થા તો તારી પ્રભુતાને રોકનાર કોઈ આ જગતમાં નથી. પણ તું પોતે તારી પ્રભુતાનો વિશ્વાસ કરતો નથી, ને પરતંત્રતા માનીને તું જ તારી પ્રભુતાને હણે છે. છતાં તે હણાયેલી દશા જેટલો જ આખા આત્માને માની લેવો તે અપરાધ છે, અને તે દશા કર્મે હણી એમ માનવું તે ડબલ અપરાધ છે. તું પોતે અપરાધ કરીને કર્મના ગળે વળગ્યો છે. એમ ન કરે ને પોતાના અપરાધ જેટલો જ આત્માને માને તોપણ આત્માના પરમ વૈભવને તે જાણતો નથી, એટલે તે પણ અપરાધમાં જ પડેલો છે, નિરપરાધ સ્વભાવની આરાધના તેને પ્રગટી નથી. દોષ વગરનું નિરુપદ્રવી શિવધામ અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા, જેમાં અનંત ગુણના અતીન્દ્રિય સ્વાદવાળો શીરો પાકે, એની સન્મુખ થતાં પરમ આનંદ સહિત પોતાની પ્રભુતા દેખાય છે, શિવધામમાં બિરાજમાન પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ પ્રભુમાં ક્યાંય પરાધીનતા નથી, પામરતા નથી, એ તો સદા સ્વાધીન સ્વતંત્ર પ્રભુતાથી શોભાયમાન છે.

આવી સ્વાધીન પ્રભુતાના નિજનિધાનને નહિ દેખનારો જીવ પર્યાયમાં પરાધીન થાય છે. પણ અહીં તો કહે છે કે પરાધીનતા ને વિકાર તે ખરેખર આત્મા જ નથી. – એને તે આત્મા કોણ કહે ? જેમ દુરાચાર તે ખાનદાન કુળના ઘરની ચીજ ન કહેવાય, ખાનદાનના ઘરમાં તે શોભે નહિ, તેમ આ ભગવાન આત્મા તીર્થંકરોના મહાન વીતરાગી કુળનો વારસ, તેની વીતરાગી ખાનદાનીમાં રાગાદિ દુર્ભાવો શોભે નહિ, એ એના ઘરની ચીજ ન કહેવાય. અનંતગુણમાં નિર્મળતા પ્રગટ કરે ને તેમાં કદી ભંગ ન પડવા દે –એવી આત્માના કુળની ટેક છે. અરે જીવ ! તું મુંઝા મા, આવી તારી પ્રભુતાને દેખતાં જ તને પરમ પ્રસન્નતા થશે ને તારી બધી મૂંઝવણ મટી જશે... અંદર પ્રભુતાના પડઘા પડશે.

ભાઈ, તારી પ્રભુતા અત્યારેય તારામાં છે; પણ તને તારા આત્માની ખબર નથી,

જ્ઞાન નથી, અનુભવ નથી, અરે ! એની ઝાંખી પણ નથી કરતો, એનો ઉત્સાહ નથી લાવતો, પછી અંતરમાં એના પડઘા ક્યાંથી વાગે ? સ્વસન્મુખ થા તો આત્મા જવાબ આપે ને ! બહારમાં ઝાંવા નાંખી-નાંખીને અનંતકાળથી હેરાન થઈ રહ્યો છે, પણ હવે તો આવા અવસરમાં તારા સ્વભાવને જો; તારા સ્વાધીન વૈભવની ઝાંખી તો કર, એના તરફનો ઉલ્લાસ તો કર. એના તરફના વલણથી તને કોઈ જુદો જ આંનદ અનુભવાશે. આવા આંનદની અનુભૂતિ થાય તેને જ અમે આત્માની પરિણતિ કહીએ છીએ. એ સિવાય રાગાદિ પરિણતિ તે ખરેખર આત્માની પરિણતિ નથી ને તેમાં આત્માનો વૈભવ કે શોભા નથી.

અહો, વારંવાર આત્માના આવા વૈભવનું શ્રવણ કરવા જેવું છે. અંતરમાં તેનો મહિમા લાવીને ઊંડું ઊંડું મંથન કરવા જેવું છે. ભાઈ, તારા ચૈતન્યમાં ભરેલા અપાર વૈભવને ખોલવાનો આ સુગમ રસ્તો સંતોએ દેખાડ્યો છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો આવો સ્વાધીન વૈભવ દેખાડનારા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રો પ્રત્યે ધર્મીને ભક્તિ–પૂજનના શુભભાવ આવે છે, ને ઘણા જ વિનયપૂર્વક તેમનું બહુમાન કરે છે; પણ એ શુભરાગને આત્માના વૈભવની ચીજ નથી સમજતા. જેમની ભક્તિ કરે છે તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રોએ પણ એમ જ સમજાવ્યું છે કે શુભ વિકલ્પનો પણ તારા આત્મવૈભવમાં અભાવ છે. તારા આત્માની શોભા શુભ વિકલ્પથી નથી પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં અખંડ પ્રતાપવાળી જે સ્વાધીનતા પ્રગટી તેનાથી તારા આત્માની શોભા છે.

ભગવાન આત્માની કોઈ શક્તિ – કોઈ ગુણ રાગના વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે એવો એનો સ્વભાવ નથી; માટે રાગની ક્રિયા તે ખરેખર આત્માની ક્રિયા નથી પણ અનાત્માની ક્રિયા છે. આત્માનો નિજવૈભવ તે રાગાદિમાં નથી આત્માનો વૈભવ તો રાગ વગરનો અનંતગુણની નિર્મળતાથી ભરપૂર છે.

અરે, એકવાર શ્રદ્ધાના બળે તારી શક્તિનો ટંકાર તો કર ! તારી શક્તિના ધનુષટંકાર સામે કોઈ પરભાવ ટકી શકે નહિ. જેમ સિંહની ત્રાડ પડે ત્યાં સસલાં ભાગે. આ ભગવાન આત્માના પ્રતાપને કોણ ઝીલી શકે ? કોણ જાણી શકે ? કોણ લક્ષમાં લઈ શકે ? વિકારમાં એવી તાકાત નથી કે આ ભગવાન આત્માના પ્રતાપને ઝીલી શકે, કે જાણી શકે. સ્વસન્મુખ થયેલ વીતરાગી પર્યાયમાં એ તાકાત છે કે ચૈતન્ય પ્રભુના પ્રતાપને ઝીલી શકે, એ જ એને જાણી શકે ને એ જ એને વેદી શકે. જેમ ચક્રવર્તીના તેજને સામાન્ય માણસ ઝીલી ન શકે, અથવા ઝગઝગતા સૂર્યના તેજને કાચી

આંખવાળો ઝીલી ન શકે, તેમ ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય તેજને ઝીલવાની તાકાત રાગમાં નથી, તેના અતીન્દ્રિય જ્ઞાન–આનંદના પ્રકાશનો એક અંશ પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ ઝીલી શકે, અજ્ઞાનીથી તે ઝીલી શકાય નહિ. રાગાદિ પરભાવની પાછળ કાંઈ ત્રિકાળી શક્તિનું જોર નથી, એ તો અદ્ધરથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એટલે તેનામાં ત્રિકાળી શક્તિનું જોર છે, એટલે ત્રિકાળી ચૈતન્યપ્રતાપ સાથે એકતા કરીને તેને તે ઝીલી શકે છે – પ્રતીતમાં જ્ઞાનમાં ને અનુભવમાં લઈ શકે છે.

અહો, સંતોએ ચૈતન્યની પ્રભૂતાના અચિંત્ય ગાણાં ગાયા છે; આત્મામાં આવા ભાવો ભર્યા છે તે અનુભવમાં લઈને તેનાં આ ગાણાં ગાયા છે; આત્માની પ્રભુતાને પ્રસિદ્ધ કરીને જગતને બતાવી છે. આત્માની શક્તિમાં જે પ્રભુતા છે તેમાં રાગાદિ અશુદ્ધતાનો અભાવ છે, એટલે સ્વભાવનો સદ્ભાવ ને અશુદ્ધતાનો અભાવ (-નિશ્ચયનો આશ્રય ને વ્યવહારનો નિષેધ) -આવો અનેકાન્ત છે; ને આ અનેકાન્તનું ફળ અમૃત છે, તેનાથી અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ થાય છે.

અરે ભાઈ ! તું પ્રભુ છો, તારી પ્રભુતા પરાધીન નથી; એને બદલે તું સિદ્ધપ્રભુને ય પરતંત્ર (નિમિત્તાધીન) ઠરાવ –એ તો તારી કુદૃષ્ટિનો મોટો દોષ છે. સિદ્ધ તો આ આત્માના આદર્શ છે; એ સિદ્ધમાંય જેને પરતંત્રતા દેખાય તેને પોતાના આત્માની સ્વતંત્રતા ક્યાંથી દેખાશે ? ને સ્વતંત્રતાને દેખ્યા વગર એ સ્વતંત્ર ક્યાંથી થશે ?

અહીં તો આચાર્યભગવાને સ્વતંત્ર પ્રભુતાના ઢંઢેરા પીટ્યા છે; અમૃતચંદ્રદેવે આ પંચમકાળમાં અમૃત રેડ્યા છે. ૯૦૦ વર્ષ પહેલાં એ અમૃતચંદ્ર-મુનિરાજ ચારિત્રની મસ્તીમાં ઝૂલતા-ઝૂલતા વનમાંથી આહાર માટે નગરી તરફ ચાલ્યા આવતા હોય – ત્યારે એમનો દેખાવ કેવો હશે ! અહા, એ તો જાણે નાનકડા સિદ્ધપ્રભુજી ચાલ્યા આવતા હોય ! અને જ્યારે અનંતના અનુભવમાં કલમ બોળી-બોળીને તેઓ કુંદકુંદપ્રભુની ગાથાના ગહનભાવોને ટીકામાં ખોલતા હશે, – ત્યારે તો જાણે ગણધરદેવ દિવ્યધ્વનિને ગૂંથવા બેઠા ! અહા, એમની અનુભવદશાની શી વાત ! ચૈતન્યના અચિંત્ય વૈભવને ખોલતાં-ખોલતાં, કેવળજ્ઞાન સાધતાં-સાધતાં, તેમણે આ શક્તિઓનું વર્ણન કર્યું ને તેના દ્વારા જગતનો અચિંત્ય આત્મવૈભવ જગતને દેખાડ્યો છે. અહા, એમની શક્તિની ને એમના ઉપકારની શી વાત ! એ તો વીતરાગી પરમેષ્ઠીપદમાં ઝૂલનારા ને પ્રભુતાને અનુભવનારા સંત હતા, જૈનધર્મના થંભ હતા.

આ ચૈતન્ય પરમેશ્વરનો પ્રતાપ કોઈ જુદી જાતનો છે; અજ્ઞાનીને તે દૃષ્ટિમાં આવતો

નથી. પ્રભુતાના ભાવે વ્યક્ત પરિણમેલો આત્મા, તેની પરિણતિમાં રાગાદિ અશુદ્ધતારૂપ વ્યવહારનો અભાવ છે; માટે કહ્યું છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિશ્ચયમાં લીન છે ને વ્યવહારમાંથી વિમુક્ત છે. નિશ્ચયસ્વભાવમાં લીન મુનિવરો મુક્તિને પામે છે; ને વ્યવહારમાં જે લીન છે તેને આત્માના સ્વાશ્રિત વૈભવની ખબર નથી, પરમાર્થ આત્માની ખબર નથી. એવા જીવોને આત્માનો પરમાર્થ સ્વભાવ ઓળખાવવા, અને પરાશ્રયે થતા રાગભાવોનું અવલંબન છોડાવવા માટે શ્રી જિનવાણીએ વ્યવહારને અભૂતાર્થ કહીને તેનું અવલંબન છોડાવ્યું છે, ને પરમાર્થસ્વભાવનો અનુભવ કરાવ્યો છે.

વાહ ! કેવી સરસ વાત !! અરે, વીરા ! વીર થઈને તારા સ્વાશ્રિત સ્વભાવનું અવલંબન લે... તારી પ્રભુતાને સંભાળ. જેમ 'સબરસ' વગરની રસોઈ નીરસ લાગે તેમ ચૈતન્યરસના અનુભવ વગરનું બધુંય નીરસ છે, આનંદ વગરનું છે, એમાં આત્માનો કાંઈ જ સ્વાદ નથી. માટે તારે તારા આત્માને રસમય અતીન્દ્રિય સ્વાદવાળો બનાવવો હોય તો સ્વસન્મુખ થઈને સ્વાનુભવના આનંદરસને ચાખ. વીર થઈને મહાવીરના આ પરમાર્થ માર્ગને તું સાધ. આત્મા એવો વીર છે કે વિકારના અંશને પણ પ્રભુતામાં આવવા ન દ્યે, ને વિકારથી ભિન્ન પોતાના આત્માના આનંદરસને અનુભવે. એ રીતે સ્વાધીનપણે પોતાના અખંડ પ્રતાપને આનંદ સહિત અનુભવતો-અનુભવતો, સિદ્ધપદને સાધતો-સાધતો, પોતાની પ્રભુતા પ્રગટ કરીને શોભી ઊઠે છે.

जय हो आत्मप्रभुतानो

પ્રભુત્વશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ.

卐

[૮]

વિભુત્વશક્તિ

[सर्वभावव्यापक-एकभावरूपा विभुत्वशक्तिः]

અહા, સંતોની અનુભવદશાની શી વાત ! અંતરના અનુભવ વડે આત્માના અચિંત્ય વૈભવને ખોલતાં-ખોલતાં તેમણે આ સમયસારની રચના કરી છે, ને એના દ્વારા જગતનો ‘**આત્મવૈભવ**’ જગતને દેખાડ્યો છે. અહો ! એમના ઉપકારની શી વાત !

અરે વીરા ! વીર થઈને તું તારા આત્મવૈભવને દેખ. શ્રદ્ધાના બળે તારી શક્તિનો ટંકાર કર.

આત્માના અનંત ધર્મોમાં એક વિભુત્વ ધર્મ છે. જ્ઞાન, આનંદ, પ્રભુતા વગેરે જે અનંત ધર્મો છે, તે એકેક ધર્મ આત્માના બીજા સર્વે ધર્મોમાં વ્યાપક છે. ધર્મ કહો, શક્તિ કહો, ગુણ કહો કે ભાવ કહો; એક જ્ઞાનભાવ બીજા અનંતભાવોમાં વ્યાપક છે, એક આનંદભાવ બીજા અનંતભાવોમાં વ્યાપક છે. એટલે જ્ઞાનભાવથી જોતાં આખો આત્મા જ્ઞાનરૂપ દેખાય છે, આનંદભાવથી જોતાં આખો આત્મા આનંદરૂપ દેખાય છે. – આવું આત્માની વિભુત્વશક્તિનું કાર્ય છે.

વિભુ એટલે વ્યાપક; આત્મા વિભુ છે એટલે કે વ્યાપક છે; પણ કઈ રીતે ? ક્ષેત્રથી આકાશમાં સર્વવ્યાપક એવો અહીં 'વિભુ' નો અર્થ નથી, પણ ભાવથી પોતાની અનંત શક્તિઓમાં વ્યાપકરૂપ વિભુતા છે. આત્મા પોતે એક રહીને પોતાના અનંત ગુણ-પર્યાયોમાં સર્વવ્યાપક છે – એવી આશ્ચર્યકારી એની વિભુતા છે. આત્માની પ્રભુતા પણ મોટી, ને આત્માની વિભુતા પણ મોટી; મોટી ખરી પણ તે પોતામાં જ સમાય, બહાર ન નીકળે. ક્ષેત્રથી મોટાઈ હોય તો જ મોટાઈ ગણાય –એવું નથી. આત્માની મોટાઈ જ્ઞાનાદિ અનંત નિજશક્તિના ભાવથી છે. –જેના એક ગુણની એક પર્યાયનું એટલું મહાન સામર્થ્ય કે સમસ્ત લોકાલોકને જ્ઞેયપણે જાણી લ્યે. –જાણવામાં કોઈની મદદ નહિ ને એકથી બીજો સમય નહિ. આવા આશ્ચર્યકારી સામર્થ્યવાળા અનંતગુણ-પર્યાયોમાં આત્મા એકસાથે વ્યાપેલો છે. એક ગુણમાં બીજો ગુણ ન વ્યાપે, એક પર્યાયમાં બીજી પર્યાય ન વ્યાપે, પણ આત્મા અનંત ગુણ-પર્યાયોમાં એકસાથે વ્યાપે છે, એવી તેની વિભુતા છે. આત્માના અનુભવરસમાં બધા ગુણોનો ભેગો સ્વાદ એકરસપણે વેદાય છે.

વસ્તુ પોતાના ગુણ-પર્યાયમાં જ વ્યાપક હોય, એટલે દ્રવ્યનું ને ગુણ-પર્યાયનું ક્ષેત્ર જુદું જુદું નથી. એક ગુણ બીજા ગુણરૂપે થાય નહિ, છતાં ક્ષેત્ર તો બંનેનું એક જ છે, પ્રદેશો એક જ છે. જે જ્ઞાનના પ્રદેશો છે તે જ આનંદના પ્રદેશો છે; જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં જ આનંદ છે; ને તેની પર્યાય પણ ત્યાં જ તેટલા જ પ્રદેશમાં છે. ભલે ગુણ ત્રિકાળ ને પર્યાય ક્ષણિક, છતાં ક્ષેત્ર બંનેનું સરખું છે.

અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંતગુણ કેમ સમાયા ? – કેમ કે ગુણોને પ્રદેશ ભેદ નથી, એક જ ક્ષેત્રમાં સર્વે ગુણો ભેગા રહેલા છે. આત્મામાં એક ઠેકાણે જ્ઞાન ને બીજા ઠેકાણે આનંદ – એવો ભેદ નથી. આત્મા પોતાના સર્વ પ્રદેશો વડે પોતાના અનંતગુણોમાં જો એકસાથે ન વ્યાપે તો તેની અખંડ વિભુતા સિદ્ધ ન થાય.

અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંતગુણો કેમ સમાય ?

– ભાઈ, અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંતપ્રદેશવાળી વસ્તુ ન સમાય એ બરાબર, પણ ગુણોમાં

કાંઈ પ્રદેશથી અનંતપણું નથી, પ્રદેશો તો દરેક ગુણના અસંખ્યાત જ છે પણ ભાવસામર્થ્ય તેનામાં અનંતું છે; અસંખ્યપ્રદેશે એકરસપણે બધા અનંતગુણો ભેગા રહી શકે છે. જેમ એક હજાર ઔષધિ પીસીપીસીને એકરસ કરે ને પછી તેની તદ્દન નાની રાઈ જેવડી ગોળી બનાવે, તો તે નાનકડી ગોળીમાં પણ હજાર ઔષધિનો રસ ભર્યો છે. તેમ આત્માના અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંતગુણનો રસ છે– જે સ્વાનુભવ વડે સ્વાદમાં આવે છે.

એક પ્રદેશનું ક્ષેત્ર બીજા પ્રદેશે પૂરું થઈ ગયું, પણ ગુણ કાંઈ પૂરો નથી થઈ ગયો. ગુણ તો આત્માના સર્વ-અસંખ્યપ્રદેશમાં રહેલો છે. ભિન્ન-ભિન્ન અનંતગુણના મળીને અનંત પ્રદેશો એકેક ચૈતન્યપ્રદેશમાં રહેલા છે. પણ એક જ ગુણના સર્વ-અસંખ્યપ્રદેશો એક પ્રદેશે રહી ન શકે, કેમ કે આત્મામાં એટલો સંકોચ કદી થતો નથી. ગમે તેટલો સંકોચ થાય તો પણ અસંખ્યપ્રદેશ (લોકના અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યપ્રદેશ) તો તે રોકે જ. અને ગમે તેટલો વિસ્તાર થાય તો પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશ કરતાં વધુ વિસ્તાર કદી થાય નહિ.

અરે, પોતાની પ્રભુતાનું ક્ષેત્ર કેટલું, પોતાના ગુણોનું ક્ષેત્ર કેટલું તેનો પણ યથાર્થ વિચાર જીવે કદી કર્યો નથી; પોતાના નિજવૈભવને લક્ષમાં લીધો નથી. ભગવાન આત્મા નિજવૈભવને ભૂલ્યો તે નજર ક્યાં નાખશે ? તારા નિજવૈભવનું ક્ષેત્ર તારા અસંખ્યપ્રદેશ છે ને તેમાં જ તારો વાસ છે. વિભુનો વાસ ક્યાં છે ? કે પોતાના જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ–પર્યાયોમાં વિભુનો વાસ છે, સ્વગુણ-પર્યાયમાં વસેલો આત્મા પોતે જ વિભુ છે. નિવાસનું ધામ અને તેમાં વસનારો એ બંને કાંઈ જુદા નથી. પોતાના ધર્મોમાં પોતે જ વસનારો છે. એકેક જીવના પ્રદેશોની લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી સંખ્યા છે. આકાશ તો પરક્ષેત્ર છે, જીવના અસંખ્ય પ્રદેશો – જે અનંતગુણથી ભરેલા છે તેમાં જીવનો વાસ છે.

જીવ-અજીવથી ભરેલો જે આ લોક, તેના અસંખ્યપ્રદેશો, પણ તેમાં અનંતજીવો ને અનંતાનંત પુદ્ગલો સમાઈ ગયા છે, પોતપોતાનો સ્વભાવ જુદો રાખીને લોકમાં એકસાથે રહેવામાં તેઓ એકબીજાને બાધા કરતા નથી.

આ ચૈતન્યરાજાનો અસંખ્યપ્રદેશી મહેલ છે. અનંતગુણનો ખજાનો છે ને તેની નિર્મળપર્યાયોરૂપી પ્રજા છે. –આવા નિજવૈભવમાં વ્યાપતો ભગવાન આત્મા પોતાની વિભુતાથી શોભે છે. આત્મા વિભુ થઈને પોતાના સર્વ ભાવોમાં વ્યાપે છે; અહીં 'સર્વ ભાવો' કહેતાં બધા નિર્મળ ભાવો લેવા. કેમ કે આ તો 'જ્ઞાનમાત્રભાવ'ની સાથે પરિણમતા ધર્મોની વાત છે એટલે વિકારભાવો તેમાં ન આવે.

'આત્મા લોકાલોકમાં સર્વવ્યાપક હોય તો જ તે મોટો કહેવાય' –એમ ક્ષેત્રની

મોટાઈથી આત્માનું માહાત્મ્ય માનવું તે તો સ્થળ બુદ્ધિ છે. જ્ઞાનાદિભાવોની મહાનતાથી આત્માની મહત્તા છે; આત્માના ગુણો અનંત, તેનું સામર્થ્ય અનંત, પણ તેનું ક્ષેત્ર કાંઈ અનંત નથી; અનંતગુણોના ક્ષેત્ર કાંઈ જુદા જુદા અનંત નથી. 'વિભુ સૌમાં વસેલો છે' – એનો અર્થ કાંઈ એવો નથી કે જડ-ચેતન બધામાં કોઈ ભગવાનનો વાસ છે; પરંતુ 'વિભુ' એવો આત્મા, તે સૌમાં એટલે પોતાના સર્વે ગુણ-પર્યાયોમાં વસેલો છે –એ રીતે આ આત્મા–વિભુ સૌમાં વસેલો છે, એવી તેની વિભુત્વશક્તિ છે.

અહો, આ આત્મવિભુનો વૈભવ અદ્ભુત છે. ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે ધર્મસભામાં આત્માનો જે વૈભવ દેખાડ્યો તે જ અહીં સંતો સ્વયં અનુભવીને દેખાડે છે. આત્માના આવા વૈભવની વાત જૈનમાં જ હોય, બીજે ન હોય. જુદા જુદા લક્ષણવાળા જ્ઞાન-આનંદાદિ અનંતગુણો. એની સમય સમય બદલતી પર્યાયો, એના અસંખ્યપ્રદેશો, ને એ બધામાં વ્યાપેલો એક આત્મા, –એક સમયમાં આટલો વૈભવ એકેક આત્મામાં ભર્યો છે ને એવા આત્માઓ અંનત છે. ભાઈ, તારો મોટો વૈભવ તારા અસંખ્યપ્રદેશમાં સમાયેલો છે, એને કોઈ લૂંટી શકે નહિ, તારી અબાધિત સીમામાં કોઈ પ્રવેશી શકે નહિ. -આવા આત્મવૈભવને દૃષ્ટિમાં લેતાં અનંતગુણની નિર્મળપર્યાયો પ્રગટશે ને તેમાં અભેદપણે તારો આત્મા વ્યાપી જશે. –આનું નામ ધર્મ, ને આ જ મોક્ષમાર્ગ.

* * *

ભગવાન અરિહંતદેવે પોતામાં જેવી પૂર્ણ શક્તિઓ પ્રગટ કરી, એવી અનંતશક્તિ દરેક આત્મામાં જોઈ ને દિવ્યધ્વનિ વડે જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરી. તેનું આ વર્ણન ચાલે છે. ભાઈ, જેવા અમે એવો જ તું આત્મા છો, મારી ને તારી શક્તિમાં જરાય ફેર નથી. એકેક ગુણમાં અનંત સામર્થ્ય, ને એવા અનંતા ગુણ–એવો આત્મવૈભવ છે. જ્ઞાન ને દર્શન, પ્રભુતા ને વિભુતા, સુખ અને જીવન–એવી અચિંત્ય પ્રભાવવાળી અનંતશક્તિઓ આત્મામાં છે ને તેનો અપાર મહિમા છે. આવા તારા વૈભવની કિંમત તો કર. રાગની ને પરની કિંમત કરે છે તેને બદલે આવા આત્મવૈભવની કિંમત કર. લોકો એક ઊંચા હીરાની પણ કેટલી કિંમત ટાંકે છે ! ને તેને જોવાનું કેવું કુતૂહલ કરે છે ! તો અનંતા કેવળજ્ઞાનરત્નો જેમાં ભરેલાં છે એવો જ્ઞાનગુણ, ને એવા અનંતા ગુણરત્નો જેમાં ભરેલાં છે એવો આ ચૈતન્યરત્નાકર – તેના મહિમાની શી વાત ! એ તો તારામાં પોતામાં જ છે, એને જોવાનું તો કુતૂહલ કર; તેના ઉપર નજર કરતાં ત્યાં તારી નજર એવી ઠરશે... ને તને એવો આનંદ આવશે... કે જગતમાં બીજે ક્યાંય પછી તારી નજર નહિ ઠરે. તારામાં એવું પંડિતવીર્ય પ્રગટશે કે અખંડપણે મોક્ષને સાધે. અહો, આત્માના

વૈભવની શી વાત ! જે તીર્થંકરપ્રભુએ સાધ્યો ને જગતને દેખાડ્યો. –એનું યથાર્થ શ્રવણ કરીને એકવાર આત્મા જો અંતરથી ઊછળી જાય તો તે વૈભવને પ્રાપ્ત કર્યા વગર રહે નહિ. સ્વદ્રવ્યના વૈભવ ઉપર દૃષ્ટિ જતાં અનંતગુણોનું અંતર્મુખ પરિણમન થાય છે ને રાગ-દ્વેષરૂપ મલિન પરિણમન છૂટી જાય છે, કોઈ અપૂર્વ શાંતિને આત્મા વેદે છે. પોતાના ગુણ-પર્યાયરૂપ વૈભવમાં વ્યાપીને આવી શાંતિને વેદે તે જ ખરેખર આત્મા છે. તેમાં સામાન્ય-વિશેષ બંને ભેગા એકરૂપ છે.

સામાન્યનું અવલંબન કર્યું કોણે ? એટલે કે ભૂતાર્થનો આશ્રય લીધો કોણે ? – એ વિશેષ છે. જે પરિણામ સ્વમાં તન્મય થાય છે તે મોક્ષમાર્ગ છે; જે પરિણામ પર તરફ જાય છે તે સંસાર છે. શુદ્ધ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જતાં તેનું વિશેષરૂપ નિર્મળ પરિણમન થાય છે. 'भूयत्थमस्सिदो खलु...' તેમાં આ જ સિદ્ધાન્ત છે. ત્રિકાળીસ્વભાવનો આશ્રય કરનાર તો વર્તમાન પરિણામ છે. પરિણામીનો આશ્રય કાંઈ પરિણામી પોતે નથી કરતો (અર્થાત્ દ્રવ્ય-ગુણનો આશ્રય કરનારા કાંઈ દ્રવ્ય-ગુણ નથી), દ્રવ્ય-ગુણનો આશ્રય કરનાર તો પર્યાય છે. તે પર્યાય પોતે મોક્ષમાર્ગ છે. –આવી પર્યાય સહિતનો આત્મા તે 'ધર્મીનો આત્મા' છે, વિકારવાળો આત્મા તે ખરેખર 'ધર્મીનો આત્મા' નથી.

ધર્મીનો આત્મા પરલક્ષી પરિણામમાં ભળતો નથી એટલે કે વિકારમાં ભળતો નથી, તેમાં તન્મય થતો નથી; આત્મા તો સ્વલક્ષી નિર્મળપરિણામમાં ભળે છે, તેમાં તન્મય થાય છે. જે અલ્પ રાગાદિ વર્તે છે તેનો ધર્મીની દૃષ્ટિમાં અભાવ છે, ને તે દૃષ્ટિથી જે નિર્મળ પરિણમન થયું તેમાં પણ તે રાગાદિનો અભાવ જ છે.

અહો, ચૈતન્યની ૠદ્ધિ અપાર છે, તે ૠદ્ધિનો મહિમા વાણીમાં પૂરો આવતો નથી. આવો ભગવાન આત્મા દેહમાં બિરાજે છે, તે પોતાના ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપીને, પોતાની સ્વતંત્ર પ્રભુતાથી શોભયમાન છે. પરમેશ્વરે આત્માની પરમેશ્વરતા બતાવી છે; પણ આ પરમેશ્વર પોતે પોતાના પરમેશ્વરની સંભાળ લેતો નથી, ને પામરતા માનીને પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. તે ટાળીને પરમેશ્વર થવાની આ વાત છે.

આત્મા સ્વભાવથી આવો છે; પણ તેનામાં વાણી નથી કે પોતે પોતાનું સ્વરૂપ બોલે. અને કોઈ વિરુદ્ધ માને તો 'તમે માનો છો એવો હું નથી' –એમ કાંઈ આત્મા બોલે એવો નથી. અને વિકલ્પ પણ એનામાં ક્યાં છે ? એટલે વાણીથી કે વિકલ્પથી બીજાનું સમાધાન કરવાપણું રહેતું નથી. વાણી કે વિકલ્પ એ તો હું નથી, મારામાં તો વાણી કે વિકલ્પનો અભાવ છે, એટલે 'હું કંઈક બોલીને બીજાનું સમાધાન કરું' એવી વૃત્તિનું ઉત્થાન પણ આત્માના સ્વરૂપમાં નથી. આમ વાણી ને વિકલ્પ બધાથી

ખસીને પોતે અંતર્મુખ થઈ પોતાના સ્વભાવને પકડીને જ્યાં વેદન કર્યું ત્યાં તે વેદનમાં આત્મા પોતાના ખરા સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થયો, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ અનુભવમાં આવ્યું; તેનામાં વિકલ્પનો ને વાણીનો અભાવ છે. પોતાના અનંતગુણની ચૈતન્યસંપદાના રસમાં પડેલો આત્મા વાણી ને વિકલ્પોથી પાર છે, તેને લક્ષમાં લેવો એ જગતને માટે નવીન છે; કેમ કે પૂર્વે કદી તે લક્ષમાં લીધું નથી. આમ તો અનંતા કેવળીભગવંતો-સંતો-સમ્યગ્દ્રષ્ટિઓ આવા આત્માનું વેદન કરી ચૂક્યા છે, વર્તમાનમાંય એવું વેદન કરનારા છે, પણ પોતે એવું વેદન કરે ત્યારે પોતાના માટે તે નવીન છે. વાણી અને વિકલ્પ વગરના, ને અનંત ગુણથી ભરપૂર એવા સ્વક્ષેત્રમાં-સ્વકાળમાં-સ્વભાવમાં ને સ્વદ્રવ્યમાં રહીને સંતોએ પોતાનાં કામ કર્યાં છે; પોતાના આવા સ્વરૂપથી આત્મા બહાર નીકળ્યો જ નથી, પછી બહારનાં કામ તે ક્યાંથી કરે ? વિકલ્પ અને વાણીનું અસ્તિત્વ ભલે હો પણ તે ચૈતન્યવસ્તુથી બહાર છે; ચૈતન્યવસ્તુની એ ચીજ નથી ને ચૈતન્યવસ્તુનું એ કાર્ય નથી. ચૈતન્યની વિભુતા રાગમાં નથી વ્યાપતી, ચૈતન્યની વિભુતા તો નિર્મળગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપે છે. ચૈતન્યના પટારામાં તો અનંત ગુણરત્નોનો ભંડાર છે, તે ભંડારને ખોલતાં તેમાંથી રાગ કે વાણી ન નીકળે, એ ચૈતન્યભંડારમાંથી તો કેવળજ્ઞાન, પરમ આનંદ, વચનાતીત વિભુતા–એવા એવા અનંત રત્નો નીકળે. પ્રભુ ! એકવાર તારા પટારા ખોલ ને નિજવૈભવને નિહાળ.

અરે જીવ ! તારા વૈભવને ભૂલીને તું બહારમાં ક્યાં મોહ્યો ? તારામાં જ પ્રભુતા તો ભરી છે ને ! તારી પ્રભુતાને તેં માની નહિ ને કોઈક પાસેથી પ્રભુતા લેવા જતાં તને વિભાવનો વળગાડ વળગ્યો. તારા અનંતગુણના નિધાનમાં તો ક્યાંય પરભાવ નથી, એમાં તો પરમેશ્વરતાનાં નિધાન છે; તેનું ભાન કરતાં પર્યાયમાંથી પરભાવ છૂટીને આત્મા પરમેશ્વર થાય છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં જ 'હું પ્રભુ છું ને પામર નથી' એવી પ્રતીતિ થઈ, પૂર્ણ કૃતકૃત્ય જ છું –એવી દ્રષ્ટિ થઈ; હવે અલ્પકાળે એવી પૂર્ણતા વ્યક્ત કરીને આત્મા સાક્ષાત્ પરમાત્મા થશે. આમ પ્રભુતાની પ્રતીતિ વડે સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને પ્રભુતા પ્રગટે છે. પ્રભુતા જેને ગમે નહિ એને પ્રભુતા ક્યાંથી પ્રગટશે ?

પ્રભુ ! તારા ધર્મનો ને તારી પ્રભુતાનો આ માર્ગ સૂક્ષ્મ છે, પણ માર્ગ આ જ છે, બીજો માર્ગ નથી. તારામાં જ તારો ધર્મ સમાય છે. તારામાં જે હોય તેનાથી તારો ધર્મ થાય, ને તારામાં જે નથી તેનાથી તારો ધર્મ ન થાય; –આવો અનેકાન્ત પ્રકાશે છે. તારા સ્વભાવમાં જે ભર્યું છે તે રૂપે તું થા એટલે કે તે રૂપે તું પરિણમ તે તારો અસ્તિ-ધર્મ; ને તારા સ્વભાવમાં જે નથી તે રૂપે (વિકારરૂપે) તું ન થા એ તારો નાસ્તિ-

ધર્મ; –આવો અનેકાન્ત ધર્મ તારામાં છે. ભાઈ, તારા અનેકાન્તસ્વભાવને સંતોએ પ્રસિદ્ધ કરીને બતાવ્યો છે. તારામાં આવો સ્વભાવનો વૈભવ છે, તે સંતોએ સ્વાનુભવથી જોયો ને તને બતાવ્યો. તો તું પણ તારા સ્વાનુભવથી તારા વૈભવને જાણ. સંતોએ જે બતાવ્યું તે તારામાં વિદ્યમાન જ છે; તારામાં જે છે તે જ સંતોએ બતાવ્યું છે.

તારામાં એવી વિભુતા છે કે તારા અનંતગુણોમાં એકસાથે તું રહેલો છો. તારા ગુણોમાં વિકાર નથી વ્યાપ્યો, પર નથી વ્યાપ્યું, પણ શુદ્ધ જ્ઞાન-ભાવરૂપ તારો આત્મા જ તારા સર્વગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપ્યો છે. ને વિકારમાં ને વાણીમાં તારા આત્માને વ્યાપકપણું નથી. વિભુ શેમાં વસે છે – તે અહીં બતાવ્યું છે.

આ સમયસારની શરૂઆતમાં જ કુંદકુંદાચાર્યદેવે આત્મામાં સિદ્ધપણું સ્થાપીને મંગળ કર્યું હતું કે 'હું સિદ્ધ ને તું સિદ્ધ' મારામાં ને તારામાં બંનેમાં સિદ્ધ સ્થાપું છું; એટલે સિદ્ધપદ જેવા નિર્મળભાવોમાં વ્યાપે એવો આત્મા છે, –એવો આત્મા હું આ સમયસારમાં દેખાડીશ. તારી જ્ઞાનપર્યાયના આંગણે અનંતા સિદ્ધપ્રભુને પધરાવું છું ને વિકારને કાઢી નાખું છું. અંતર્મુખ થયેલી જ્ઞાનપર્યાયમાં એટલી તાકાત છે કે વિકારને કાઢી નાખીને અનંતા સિદ્ધપ્રભુને પોતામાં સ્થાપે. આ રીતથી અનંત સિદ્ધોને તારા જ્ઞાનમાં આમંત્રણ આપ ને તું પણ એવો થા. વિકારને તારા જ્ઞાનમાંથી કાઢી નાખ ને સિદ્ધપણું સ્થાપ એટલે કે સિદ્ધ જેવા સ્વભાવથી ભરેલો તારો આત્મા તેને જ્ઞાનમાં લઈને પર્યાયમાં તું તેવો થઈ જા.

વાહ, સિદ્ધપદના ટંકાર કરીને અપૂર્વ શરૂઆત કરી છે, કે અમારા સમયસારનું શ્રવણ કરનારા શ્રોતાઓ પણ આવા હોય; એ રાગની રુચિવાળા ન હોય. એ તો અનંતા સિદ્ધ-મહેમાનોનો સત્કાર કરીને પોતાના આંગણે પધરાવે છે; અનંતા સિદ્ધ જ્યાં પધારે તે આંગણું કેટલું મોટું ને કેટલું ચોખ્ખું ? –એ જ્ઞાનપર્યાયની તાકાત કેટલી કે જે અનંતસિદ્ધોને સ્વીકારે ? રાગમાં અટકેલી પર્યાયમાં એવી તાકાત હોય નહિ. રાગ નહિ, વિકલ્પ નહિ, કર્મ નહિ, દેહ નહિ, અપૂર્ણતા નહિ, સિદ્ધ જેવો પૂર્ણ તાકાતવાળો હું છું –એમ સ્વીકારીને સિદ્ધને પોતામાં સાથે રાખીને જે ઊપડ્યો છે તે જીવ સિદ્ધપરિણતિને લીધા વગર પાછો નહિ ફરે.

અરે ભાઈ, આ તારું સ્વરૂપ સંતો તને પોકારી પોકારીને બતાવે છે, તે એકવાર નક્કી તો કર. જંગલમાં વસતા ને સ્વરૂપને અનુભવતા દિગંબર સંત, મોરપીંછીને કમંડળ તે પણ જેને બાહ્ય છે, અંદર સિદ્ધસ્વરૂપને જ પોતામાં વસાવીને ધ્યાવી રહ્યા છે, તેમનું આ કથન છે, પરમ વીતરાગી, પરમ નિર્દોષ ! અમે તો અંદર અમારા અનંતગુણની

નિર્મળતા પ્રગટ કરીને તેમાં સિદ્ધપ્રભુને બિરાજમાન કર્યા છે; રાગ નહિ, પરસંગ નહિ, અલ્પજ્ઞતા નહિ, અમે તો જ્ઞાન-આનંદથી પૂરા એવા સિદ્ધને અમારા આત્મામાં સ્થાપીને સિદ્ધપ્રભુની પંક્તિમાં બેઠા... હવે સિદ્ધ થવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. વિકારરૂપે થનારા અમે નહિ, અમે તો સિદ્ધ થનારા.

અહો, અમે અનંતા સિદ્ધને મારા ને તારા આત્મામાં સ્થાપ્યા; હે જીવ ! અમારી પાસે તું 'શુદ્ધ આત્મા' સાંભળવા આવ્યો છો એટલે તું સતનું એટલું તો બહુમાન લઈને આવ્યો છો કે તને સિદ્ધપણું ગમશે ને વિકાર નહિ ગમે. –તો અમે તને તારું સિદ્ધપણું સંભળાવીએ છીએ ને તારો શુદ્ધ આત્મા દેખાડીએ છીએ; તે સાંભળીને તું તારા આત્મામાં સિદ્ધપણું સ્થાપ. તું શ્રોતા થઈને આવ્યો એનો અર્થ એ થયો કે, અમે જે કહીએ છીએ તે તારે જાણવું છે–માનવું છે ને આદરવું છે. અમારી વાત તને ગોઠી એટલે તું સાંભળવા આવ્યો. હવે અમે સમસ્ત નિજવૈભવથી તને તારા આત્માનો વૈભવ બતાવીએ છીએ; અનંતા સિદ્ધોને તારી પર્યાયમાં સમાડી દે એટલે કે શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લઈને તું પણ સિદ્ધ થા–એવી તારા આત્મવૈભવની તાકાત છે. તેની સામે જોઈને આવા તારા સામર્થ્યની હા પાડ, તારા શ્રદ્ધા-જ્ઞાનરૂપી આંગણું ચોખ્ખું કરીને તેમાં સિદ્ધપ્રભુને પધરાવ. પછી અમે તને સમયસાર સંભળાવીએ. તારી પ્રભુતાની હા પાડીને સમયસાર સાંભળ ! એટલે જરૂર તને પણ અમારા જેવો સ્વાનુભવ થશે, ને વક્તાના તથા શ્રોતાના ભાવની સંધિ થશે.

જે આંગણામાં પ્રભુને પધરાવવા (-અનુભવમાં લેવા) હોય તે આંગણું કેટલું ચોખ્ખું જોઈએ ! વિકારની રુચિ વડે જેનું આંગણું મલિન છે તે મલિન આંગણામાં પ્રભુ પધારે નહિ–અનુભવમાં આવે નહિ. એક સારો રાજા ઘરે આવે તો પણ તેનો કેટલો આદર કરે છે ને આંગણું ચોખ્ખું કરીને કેવું શણગારે છે ! તો હે ભાઈ ! જગતના મહારાજા એવા સિદ્ધપ્રભુને તારા આત્મામાં પધરાવવા માટે તારી પર્યાયના આંગણાને નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વડે તું શણગાર. હકારના જોરપૂર્વક જે સાંભળવા આવ્યો તેની પર્યાય રાગથી પાછી હઠીને અંતર તરફ વળવા લાગી, સંસારથી પાછી ફરીને સિદ્ધ પદ તરફ જવા લાગી. અનંતા સિદ્ધને ને સર્વજ્ઞપદને મારા જ્ઞાનમાં-શ્રદ્ધામાં-અનુભવમાં સમાડી દઉં એવી મારી તાકાત છે–એમ સ્વભાવના ભરોસે હા પાડીને તે સ્વભાવને સાંભળે છે; એટલે એના શ્રવણમાં ને એના ભાવમાં અપૂર્વતા છે.

જુઓ, આ પ્રભુતા ! પ્રભુ પોતાના અનંતગુણોમાં વ્યાપેલો વિભુ છે. તેની વિભુતાનો આ વિસ્તાર થાય છે. વિભુતામાં જ્ઞાન છે, વિભુતામાં વિકલ્પ નથી. વિકલ્પમાં કે વાણીમાં

જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનમાં વિકલ્પ કે વાણી નથી. જ્ઞાન સર્વને જાણવાના સામર્થ્યવાળું છે એ અપેક્ષાએ આત્માને સર્વવ્યાપક ભલે કહેવાય, પણ ખરેખરતો તે સ્વ-વ્યાપક છે; રાગમાં તે વ્યાપતું નથી ત્યાં પરમાં વ્યાપવાની તો વાત જ કેવી ?

સ્ત્રી કે બાળક, વૃદ્ધ કે યુવાન, મનુષ્ય કે દેવ, એ તો બધા ઉપરના ખોખાં છે, એનાથી ભિન્ન અંદર બધા આત્મા એક જાતના છે. બધાય આત્મા પોતપોતાના અનંતગુણના વૈભવથી ભરેલાં છે. આત્મા ક્યાં સ્ત્રી આદિ છે ? એ તો ચૈતન્યગુણનો ભંડાર છે. અહો, આવું સ્વરૂપ લક્ષમાં લેનાર જ્ઞાનની કેટલી ગંભીરતા ? આવી ગંભીરતામાં અનંત સર્વજ્ઞ-વીતરાગને સ્થાપ્યા છે. ભાઈ ! તું બીજા વિચાર ન કર... સિદ્ધ જેવી તારી તાકાત છે તેમાં શંકા ન કર. બીજો વિકલ્પ વચ્ચે ન લાવ. ભગવાન કુંદકુંદસ્વામી જેમણે વિદેહની યાત્રા કરીને સીમંધર પરમાત્માના સાક્ષાત્ ભેટા કર્યાં, તેઓ સ્વાનુભવના જોરથી પરમ સત્યને પ્રસિદ્ધ કરતાં ફરમાવે છે કે આત્માના નિજવૈભવમાં સિદ્ધપણું છે, તે અમે ભગવાન પાસેથી સાંભળ્યું છે, પરમ ગુરુઓએ કૃપાપૂર્વક અમને બતાવ્યું છે ને અમારા સ્વાનુભવથી અમે જોયું છે, તે અમે તને આ સમયસારમાં દેખાડીએ છીએ. અહો ! આમાં તો ઘણી ગંભીરતા છે, જે પર્યાયમાં રાગ વગરના અનંતા સર્વજ્ઞ–સિદ્ધોનો સ્વીકાર થયો તે પર્યાયની તાકાત કેટલી ? તે પર્યાય શું રાગમાં ઊભી રહેશે ? –નહિ; એ પર્યાય તો સ્વભાવસન્મુખ થઈને અનંતો આનંદ પ્રગટ કરશે. અનંત જ્ઞાનની તાકાત પ્રગટ કરશે, અનંત વીર્ય વડે પ્રભુતા પ્રગટાવશે, રાગ વગરનું અતીન્દ્રિય ચૈતન્યજીવન પ્રગટાવશે. વાહ રે વાહ ! આ તો પ્રભુતાની પ્રાપ્તિનો અવસર આવ્યો. અરે જીવ ! આવી પ્રભુતાના પ્રસંગે પામરતાને યાદ ન કરીશ; સિદ્ધની સાથે ગોષ્ઠી કરી... હવે સંસારને ભૂલી જાજે; આત્મામાં સિદ્ધને સ્થાપ્યા–હવે સિદ્ધ થતાં શી વાર ! થોડો કાળ વચ્ચે છે પણ સિદ્ધપણાના પ્રસ્થાનના જોરે (પ્રતીતના જોરે) સાધક તે અંતરને તોડી નાંખે છે, ને જાણે અત્યારે જ હું સિદ્ધ છું એમ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી દેખે છે. સિદ્ધનું પ્રસ્થાન કર્યું ત્યાં જ રુચિમાંથી રાગ ભાગી ગયો. અરે, આઠ વર્ષના બાળક પણ જાગી ઊઠે ને અંતરમાં પોતાના આવા નિજવૈભવને દેખે કે 'આવો હું !' સિદ્ધ જેવા અનંતગુણના સામર્થ્યરૂપે તે પોતાને દેખે છે ને નિર્વિકલ્પ ધ્યાન વડે અનુભવે છે. અમે દેહમાં કે રાગમાં રહેનારા નહિ, અમે તો એક સમયમાં નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોરૂપ જે અનંત ભાવો તેમાં રહેનારા છીએ. અમારો વાસ અમારા અનંત ગુણ-પર્યાયમાં છે; 'અનંતધામ' માં વસનારો વિભુ-અમારો આત્મા છે. અહા, પોતાના અંતરમાં જ આવો વિભુ વસી રહ્યો છે પણ નજરની આળસે જીવો એને દેખતા નથી.

બુદ્ધિને અંતરમાં વાળે તો તો પોતે પોતામાં નજર કરવી સહેલી છે; પણ કદી એવી નજર કરી નથી ને મોંઘી માનીને પરભાવમાં અટકી રહ્યો છે. પરભાવ સુગમ ને નિજભાવ કઠિન–એવી વિપરીત બુદ્ધિને લીધે જીવ સ્વ-વૈભવને દેખી શકતો નથી. – એ વિપરીતતાની મર્યાદા કેટલી ? એક સમય પૂરતી; અને તે પણ કાંઈ સ્વભાવમાં પેસી ગઈ નથી. જો દૃઢતાથી ઊપડે કે મારે મારા આત્માને દેખવો જ છે ને સ્વ-વૈભવને સાધવો જ છે, તો પરભાવની રુચિ તોડીને સ્વભાવને અનુભવતાં વાર લાગે નહિ. અહા, આત્મસ્વભાવના વૈભવનો પથારો કેટલો ? –કે એકસાથે અનંતગુણોમાં ને તે બધાની નિર્મળપર્યાયોમાં ફેલાઈ જાય એટલો તેનો વિસ્તાર છે. પણ એ બહાર જઈને વિકારમાં ફેલાતો નથી. ચૈતન્યગુણના ફેલાવમાં વિકારનો અભાવ છે.

અરે, ચક્રવર્તીના આંગણે જઈને એની પાસે કોલસા ન મંગાય, એની પાસે તો હીરા મંગાય; તેમ આ ચૈતન્યચક્રવર્તીના આંગણે નિકટભવ્ય થઈને આવ્યો તો એની પાસે રાગ ન મંગાય, એની પાસે તો કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણરત્નો મંગાય. અહો, ચૈતન્યના વૈભવની શી વાત ! ક્ષેત્ર ભલે મધ્યમ-મર્યાદિત, પણ એના ભાવની તાકાત અચિંત્ય ને અમર્યાદિત છે. એક સમયમાં અનંતગુણનો જે અપાર વૈભવ પ્રગટ્યો તેમાં સર્વવ્યાપક થઈને પરિણમે છે-એવી આત્માની વિભુતા છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં આવા 'વિભુ' દેખાય છે, સાક્ષાત્ પરમાત્મા થવાની તાલાવેલી જાગે છે એટલે કે પરિણતિનો પ્રવાહ તે તરફ વહે છે. (–સ્વરૂપ ભણી દોડે પરિણતિ).

જેમ ચાર હાથની નાની ઓરડી (ઓફિસ)માં પણ કરોડો-અબજોનો વેપાર ચાલતો હોય, તેમ પરમાત્માની પેઢી (ઓફિસ) ભલે નાની અસંખ્યપ્રદેશી જેવડી, પણ તેમાં અનંતા ગુણોની નિર્મળતાનો મોટો વેપાર ચાલી રહ્યો છે. સર્વજ્ઞદેવે શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યું છે તેના શબ્દો ભલે થોડા પણ તેમાં આત્માના અચિંત્ય વૈભવના જે અનંત ગંભીર ભાવો ભર્યા છે તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ જાણે છે. એ રીતે પોતાની વિભુતાને જાણતો તે નિર્મળ ભાવોમાં વ્યાપીને સાક્ષાત્ વિભુતા પ્રગટ કરે છે.

આ રીતે વિભુત્વશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું.

卐

હે ભદ્ર ! કુંદકુંદસ્વામી જેવા સંત તને તારું સિદ્ધપણું બતાવે છે, તો તું ઉલ્લાસથી તેની હા પાડ, ને હું સિદ્ધ છું –એમ તારા શુદ્ધાત્માને ચિંતનમાં લે.

[૯]
સર્વદર્શિત્વશક્તિ

[विश्वविश्वसामान्यभावपरिणतात्मदर्शनमयी सर्वदर्शित्वशक्तिः]

卐

હે જીવ ! તારો વૈભવ સંતો તને અત્યારે દેખાડી રહ્યા છે તો એનો પરમ ઉલ્લાસ પ્રગટ કરીને તું અંતરમાં જો. ત્રણલોકનો વૈભવ જેની પાસે સાવ નીરસ લાગે એવા તારા અદ્ભુત વૈભવને દેખતાં તને કોઈ પરમ આનંદ થશે. આ ચૈતન્યસંપદા પાસે અન્ય સંપદાને અસાર સમજીને ચક્રવર્તી પણ ક્ષણમાં રાજ છોડીને આત્મવૈભવ સાધવા માટે ચાલી નીકળ્યા... નાની ઉંમરના રાજપુત્રો પણ, માતાનેય પૂછ્યા વગર આત્મસંપદા સાધવા ચાલ્યા ગયા. એવી આત્મસંપદાનું આ વર્ણન છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની અનંત શક્તિમાં એક 'સર્વદર્શિત્વ' શક્તિ છે. આત્માના સ્વભાવમાં કેવી શક્તિઓ છે, કેવા ધર્મો છે, તે ઓળખે તો આત્માનો અનુભવ થાય. ક્ષેત્રથી આત્મા ભલે નાનો, લોકના એક નાના ભાગમાં રહેલો છે પણ તેનો સ્વભાવ કાંઈ નાનો નથી; એનો સ્વભાવ તો અનંત લોકાલોકને જાણવા–દેખવાનો છે. લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલો (–કેવળી સમુદ્ઘાત વખતે સર્વલોકમાં ફેલાય છે, તે સિવાય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલો) આ આત્મા પોતાના અસંખ્યપ્રદેશોમાં અનંતશક્તિથી ભરેલો છે; ને એકેક શક્તિમાં અનંત અચિંત્ય અપાર સામર્થ્ય છે. આવો આત્મા લક્ષમાં આવતાં તેનું માહાત્મ્ય આવે, ને સંયોગી ચીજનું કે વિકારનું માહાત્મ્ય ટળી જાય; નિજમહિમા વડે સ્વભાવસન્મુખ થતાં તેનો અનુભવ થાય , આનંદ આવે, ને નિર્મળતા પ્રગટે. એનું નામ ધર્મ છે ને તે મુક્તિનો પંથ છે.

ત્રીજી 'દશિ શક્તિ' માં દર્શન ગુણ વર્ણવ્યો તેમાં જો કે સર્વદર્શીપણું ગર્ભિત છે, દર્શન અને સર્વદર્શીપણું એ બે કાંઈ જુદી જુદી પર્યાયો નથી; પણ દર્શનગુણનું સર્વદર્શીરૂપ સામર્થ્ય પર્યાયમાં પરિપૂર્ણ ખીલી ગયું તે આ સર્વદર્શિત્વમાં બતાવ્યું છે સર્વદર્શીપણું કેવું છે ? કે આત્મદર્શનમય છે, એટલે કે આત્મા પોતાને દેખતાં આખા વિશ્વને દેખી લ્યે છે, વિશ્વને દેખવા માટે વિશ્વ તરફ ઉપયોગ જોડવો પડતો નથી. અંતરમાં સર્વને દેખવાના સ્વભાવપણે આત્મા પરિણમ્યો તે આત્માના દર્શનમયી સર્વદર્શિશક્તિ છે, એટલે ઉપયોગ બહારમાં નથી મુકવો પડતો.

સર્વદર્શીપણું એ દૃશ્યમાન પદાર્થમય નથી, રાગમય નથી, પણ આત્મદર્શનમય છે; એટલે આવા સર્વદર્શી સ્વભાવને પ્રતીતમાં લેનાર સાધક જાણે છે કે મારી દર્શનપરિણતિ પણ દૃશ્યમાન પરદ્રવ્યના આશ્રયે નથી, રાગના આશ્રયે નથી, પણ આત્માના આશ્રયે છે. –આમ શક્તિના નિર્મળકાર્યને ઓળખતાં ભેદજ્ઞાન થાય છે. દ્રવ્ય-ગુણમાં રહેલું દર્શન સામર્થ્ય જ્યારે પૂરું ખીલી જાય છે ત્યારે સમસ્ત વિશ્વને સામાન્યપણે દેખવારૂપે આત્મા પરિણમી જાય છે. – આવા આત્માના દર્શનમયી સર્વદર્શિત્વશક્તિ છે. સાધકને ભલે હજી આવું સર્વદર્શિત્વ પ્રગટ્યું ન હોય પરંતુ એની પ્રતીતમાં તો આવી જ ગયું છે, એટલે 'શ્રદ્ધાપણે કેવળદર્શન થયું છે.'

કેવળદર્શન અર્થાત્ સર્વદર્શીપણું પ્રગટવાની તાકાત જેનામાં ભરી છે એવો ધર્મ અત્યારે જ મારામાં વર્તી રહ્યો છે (–'મુખ્યનયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે') એમ ધર્માત્માને પ્રતીત થઈ છે, અને તે પ્રતીતના ફળમાં આવું સર્વદર્શીપણું પ્રગટ થશે – એમ તે જાણે છે. વિશ્વ એટલે લોક ને અલોક બધુંય, તેની સત્તાને એકસાથે અવલોકવાની

આત્માની તાકાત છે. સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સમૂહરૂપ સતને દર્શન એકસાથે દેખે છે. આંખના અવલંબન વિના, રાગના આશ્રય વિના એક સમયમાં આવું કાર્ય કરવાની (સર્વને દેખવાની) આત્માની તાકાતનો ભરોસો ક્યારે આવે ? કે જ્ઞાયકભાવમાત્ર આત્મસ્વભાવની સન્મુખ થઈને પરિણમે ત્યારે.

અનંત ગુણના વૈભવથી અભિન્ન અને વિકારથી ભિન્ન એવો આત્મા છે. ભાઈ, તારા આત્મ-ખજાનામાં કેવો વૈભવ છે તે ખોલીને સંતો તને દેખાડે છે. ઋષભદેવ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં શ્રી પદ્મનંદી મુનિરાજ કહે છે કે અહો દેવ ! કેવળજ્ઞાન પામીને દિવ્યધ્વનિ દ્વારા આપે જે ચૈતન્યસંપદા બતાવી ને મોક્ષનાં નિધાન ખોલ દિયા, તો તે ચૈતન્યસંપદા પાસે આ રાજસંપદાને તુચ્છ તરણાં જેવી સમજીને કોણ ન છોડે ? આ રાજસંપદા છોડીને ચૈતન્યસંપદા લેવા માટે કોણ ન આવે ? ભરતચક્રી જેવા રાજાઓ પણ ચક્રવર્તીપદને ક્ષણમાં છોડીને પ્રભો ! આવે બતાવેલી ચૈતન્યસંપદા લેવા માટે ચાલી નીકળ્યા. અરે, નાની નાની ઉંમરના રાજપુત્રો પણ એ ચૈતન્યસંપત્તિને સાધવા માટે, માતાનેય પૂછ્યા વગર ચાલ્યા ગયા. 'અહો ! આવો અચિંત્ય મારો આત્મવૈભવ !' એવી જ્યાં દૃષ્ટિ થઈ ત્યાં જગતના વૈભવની મહત્તા ઊડી ગઈ. અરે જીવ ! આવો તારો વૈભવ સંતો તને અત્યારે દેખાડી રહ્યા છે, તો એનો પરમ ઉલ્લાસ પ્રગટ કરીને તું અંતરમાં જો. –ત્રણલોકનો વૈભવ જેની પાસે સાવ નીરસ લાગે એવા અદ્‌ભુત વૈભવને દેખતાં તને કોઈ પરમ આનંદ થશે.

આ જે કાંઈ કહેવાય છે તે બધું તારામાં ભર્યું છે, તારું જ સ્વરૂપ તને બતાવાય છે; એટલે ન સમજાય એવું કાંઈ નથી. માટે, નહિ સમજાય –એ વાત મનમાંથી કાઢી નાખ, ને બધુંય સમજવાની મારામાં તાકાત છે એમ સ્વશક્તિનો વિશ્વાસ લાવીને આવા આત્મવૈભવને લક્ષમાં લે. આ સમજ્યા સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયે ઉદ્ધાર નથી, બીજે ક્યાંય શાંતિ નથી.

અપૂર્ણતા રહે કે વિકારમાં અટકે એવું મારું સ્વરૂપ નહિ, પણ રાગને તોડીને પૂર્ણપણે પરિણમે એવું મારું સ્વરૂપ છે. એક દર્શનના પૂર્ણ પરિણમનની સાથે આનંદ વગેરે અનંતગુણોનું પરિણમન પણ ભેગું જ છે.

એકેક શક્તિના વર્ણનમાં આચાર્યદેવે ખુબી કરી છે. અહીં સર્વદર્શિત્વ શક્તિ 'લોકાલોકને દેખવામયી' એમ ન કહ્યું પણ 'લોકાલોકને દેખનારા એવા આત્માને દેખવામયી' એમ કહ્યું, એટલે 'આત્મદર્શનમયી' એમ કહીને નિશ્ચયની વાત લીધી, ને સાથે સાથે લોકાલોકને દેખવાનું તેનું સામર્થ્ય છે તે પણ બતાવી દીધું. લોકાલોકને દેખતું

હોવા છતાં તે દર્શન આત્મદર્શનમય છે; આત્મા પોતે એવા દર્શનસામર્થ્યરૂપે પરિણમ્યો છે; તે કાંઈ પરસન્મુખ થઈને પરિણમતો નથી પણ આત્મદર્શનની સ્વચ્છતામાં જ એવું સામર્થ્ય છે કે લોકાલોક તેમાં દેખાઈ જાય છે.

આત્મા પરને દેખતાં-જાણતાં તન્મય થયા વગર દેખે–જાણે છે તેથી તેને વ્યવહાર કહ્યો; ને આત્મા સ્વને દેખતાં-જાણતાં તન્મય થઈને દેખે-જાણે છે તેથી તેને નિશ્ચય કહ્યો, – એ એક જુદી વિવક્ષા છે; પણ સ્વ-પરને દેખવા-જાણવાની આત્માની તાકાત છે તે તો તેનો નિશ્ચયસ્વભાવ છે. પોતે પોતાને તન્મય થઈને દેખે છે ને પરને તન્મય થયા વગર દેખે છે. સર્વદર્શીપણાને 'આત્મદર્શનમય' કહીને સ્વાશ્રય બતાવ્યો છે. લોકાલોકને દેખવામાં કાંઈ પરાશ્રય નથી. આવો સર્વદર્શી સ્વભાવી આત્મા જ્યાં દૃષ્ટિમાં આવ્યો ત્યાં પ્રતીત થઈ કે સંપૂર્ણ દેખવારૂપે પરિણમું એવો હું, રાગાદિમાં અટકું કે ઇંદ્રિયો દ્વારા દેખું એવો હું નહિ. –આવી પૂર્ણતાની પ્રતીતપૂર્વક સાધક થઈને સર્વદર્શિતા તરફનું તેનું પરિણમન ચાલ્યું. તેને પૂર્ણતારૂપ નિશ્ચયનો આદર, ને વચ્ચે વિકારરૂપ વ્યવહાર રહ્યો તેનો નિષેધ વર્તે છે.

આત્માનું દર્શનસામર્થ્ય એવું છે કે પોતે પોતામાં રહીને દેખે છે. પરચીજનું દર્શન પોતામાં થયું પણ તેનાં લક્ષણ પોતામાં ન આવ્યાં; જો પરને દેખતાં પરનું લક્ષણ પણ પોતામાં આવી જાય તો તો જડને જાણતાં આત્મા પોતે જડ થઈ જાય. પણ, જેમ બરફ કે અગ્નિને દેખતાં આંખ ઠંડી કે ગરમ થતી નથી, મલિન વસ્તુને જાણતાં આંખ મેલી થતી નથી, તેમ પરને જાણતાં – દેખતાં કે રાગાદિને જાણતાં – દેખતાં આત્માની ચેતના પરરૂપ કે રાગરૂપ થઈ જતી નથી; પોતે પોતાના સ્વરૂપે રહીને જાણે-દેખે છે, એવું આત્માનું સામર્થ્ય છે.

અરે, તારા સ્વભાવના સામર્થ્યને તો તું જો ! વિકલ્પ વિના, પરની સામે દેખ્યા વિના, લોકાલોકને દેખી લ્યે એવી તારા આત્માની તાકાત છે. આવું સર્વદર્શિત્વ તે સાધ્ય છે, સાધકદશામાં તે પ્રગટ હોતું નથી પણ તેની પ્રતીત હોય છે. આ ભગવાન ચૈતન્યમહારાજા, તેને દૃષ્ટિમાં લેતાં આવો બધો વૈભવ પ્રતીતમાં આવી જાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ-ધર્માત્મા સ્વાનુભવથી એમ જાણે છે કે હું જ્ઞાયક-ચિદાનંદ અનંતશક્તિનો પિંડ વીતરાગસ્વભાવ છું ને પર્યાયમાં પણ એવા જ ભાવનું પરિણમન થાય તે મારું સ્વરૂપ છે; જે રાગાદિ પરભાવ વર્તે છે તે પૃથક્પણે વર્તે છે, મારામાં સ્વરૂપપણે નહિ. દ્રવ્યસ્વભાવમાં કે અનંતીશક્તિમાંથી એક્કેય શક્તિમાં તો રાગ છે જ નહિ, ને પર્યાયમાં જે રાગ છે તે પણ જ્ઞાનભાવના પરિણમનથી જુદાપણે વર્તે છે, જ્ઞાનભાવ સાથે એકપણે

વર્તતો નથી. આવા ભેદજ્ઞાન વડે સ્વભાવનો આદર ને પરભાવનો નિષેધ હોવાથી રાગનું પરિણમન તૂટતું જાય છે ને સ્વભાવનું પરિણમન ખીલતું જાય છે. ધર્મી જાણે છે કે રાગમાં અટકવાનો મારો સ્વભાવ નથી, રાગનો પ્રવાહ મારા સ્વભાવમાંથી નથી આવતો; મારા સ્વભાવમાંથી તો સર્વદર્શીતાના સર્વજ્ઞતાના આનંદના ને વીતરાગતાના નિર્મળ પ્રવાહ આવે છે. –એ પ્રવાહમાં ક્યાંય દુઃખ છે નહિ, આકુળતા છે નહિ, અજ્ઞાન છે નહિ.

અનાદિ અજ્ઞાનથી જીવ જે દુઃખ ભોગવે છે તેનો અભાવ થાય ને સાદિ–અનંત અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટે –એવી વાત છે. એકવાર આવા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં તો લે, ભાઈ ! તો તને ખ્યાલ આવશે કે મારો આ સ્વભાવ રાગરૂપે કદી પરિણમતો નથી. રાગના જ્ઞાનરૂપે ભલે પરિણમે પણ રાગરૂપે પોતે પરિણમતો નથી. અહા, ભેદજ્ઞાનીએ રાગને અને જ્ઞાનને જુદા અનુભવ્યા છે. પોતાનો ચિદાનંદ સ્વભાવ જેની દૃષ્ટિમાં આવ્યો તે જીવ આરાધનાથી કદી પાછો પડતો નથી; તેને પ્રતીત છે કે હવે હું રાગાદિમાં તન્મય કદી થવાનો નથી. મારા સ્વભાવમાં તન્મય રહીને સર્વદર્શિત્વરૂપે પરિણમીશ. અને તે કાંઈ પરને દેખવા માટે નથી પરિણમતો, પણ પરલક્ષ વગર દર્શનના પરિણમનમાં જ એવી શક્તિ ખીલી જાય છે કે બધું તેમાં દેખાય.

આત્માના સ્વઘરમાં નિજશક્તિનો જે વૈભવ છે તેની આ વાત છે. આત્માની એકેક શક્તિ એવી અચિંત્ય સામર્થ્યવાળી દેવી છે કે એને માનતાં મોક્ષ મળે. મોરબી પાસે શનાળા ગામે શક્તિમાતાનું મંદિર છે, પણ સાચી શક્તિમાતા તો આ આત્માના ચૈતન્ય મંદિરમાં બિરાજે છે, કે જેની ઉપાસના કરવાથી સુખ મળે. આત્માને સંયોગ વિના ચાલે, રાગ વગર ચાલે પણ આવી નિજશક્તિ વગર ન ચાલે. અજ્ઞાની સ્વશક્તિને ભૂલીને એમ માને છે કે મારે પર વિના ન ચાલે ને રાગ વિના–પુણ્ય વિના ન ચાલે. અરે ભાઈ! આ તારી શક્તિના વૈભવને તો જો ! એમાં ક્યાં બીજા કોઈની જરૂર છે ? અહો, આ એકેક શક્તિ એ તો પરમેશ્વરની શક્તિ ! એના સામર્થ્યની શી વાત ! ચૈતન્યશક્તિના આવા અખૂટ ભંડાર, એમાં વળી બીજાની ઓશિયાળ કેવી ? એને તો પર વગર જ સદાય ચાલી રહ્યું છે, પરની તો એનામાં નાસ્તિ છે; પરની નાસ્તિથી જ આત્મા ટકેલો છે, જો આત્મામાં પરની (શરીરની ને સંયોગની) નાસ્તિ ન હોય તો આત્મા તે પરરૂપે થઈ જાય એટલે નિજસ્વરૂપે ટકી શકે નહિ. પર વગર જ સદા રહ્યો છે પણ હું મારા સ્વરૂપથી ટકેલો છું –એમ જીવે કદી જાણ્યું ન હતું. તેને જ્ઞાનીએ સમજાવ્યું કે ભાઈ, તું પરથી તો ખાલી છો ને તારી અનંતશક્તિથી ભરેલો છો, તારું

ટકવાપણું તારી શક્તિના વૈભવથી છે, પરથી કે વિકારથી નહિ. માટે, પર વિના મારે ન ચાલે –એવી ઊંધી માન્યતા છોડ ને તારા સાધ્યને જાણ. સ્વસામર્થ્યની પ્રતીત કરતાં અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન ને સાધકદશા પ્રગટે છે; તે સાધકદશા સાધ્યની પ્રતીત ભેગી લેતી આવે છે. જ્યાં સાધ્યને પકડ્યું ત્યાં હવે વચ્ચે બીજા કોઈ બાધકભાવમાં તે જીવ અટકતો નથી, તે સ્વસાધ્યમાં એકાગ્ર થઈને સર્વદર્શી થાય છે.

અહો, આચાર્યદેવની આ વાણી નીકળી તેમાં કોઈ અલૌકિક રહસ્યો ભર્યા છે. આત્મશક્તિના અપારવૈભવને દેખાડનારી આ વાણી પંચમકાળમાં હજારો વર્ષો સુધી રહેશે. પંચમકાળના છેડે જે મુનિ-આર્યિકા-શ્રાવક ને શ્રાવિકા એ ચાર ધર્માત્માઓ રહેશે તેઓ પણ પોતાના આવા આત્મવૈભવને જાણનારા હશે. સમ્યગ્દર્શન વગર તો સાધકપણું હોય નહિ. સર્વદર્શીપણું પ્રગટે છે તે અંદર સાધ્ય પડ્યું છે તેમાંથી આવે છે, બહારથી નથી આવતું. પર સામે દેખી–દેખીને સર્વને દેખવા માગે તો કદી દેખી શકે નહિ; દેખનારો પોતાને દેખે છે ને પોતાને દેખતાં તે નિજસામર્થ્ય વડે સર્વદર્શી થાય છે. લોકાલોકને દેખવા છતાં તે પોતાના અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્રની સીમાને છોડતો નથી, ને દેખવામાં એને બે સમય લાગતા નથી, એકેક સમયમાં સર્વદર્શીપણાનું પૂરું સામર્થ્ય પરિણમી રહ્યું છે. તેમાં રાગાદિ કોઈ પ્રતિબંધ રહ્યો નથી. –આવું સર્વદર્શીપણાનું સામર્થ્ય દરેક આત્મામાં છે.

વિશ્વલોકમાં અનંતા જડ-ચેતન દ્રવ્યો એકસાથે રહ્યા હોવા છતાં એકબીજાને કોઈ સ્પર્શતા નથી, –અર્થાત્ પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને અન્યરૂપે થઈ જતાં નથી, પોતપોતાના અનંતધર્મમાં જ રહે છે. આત્મા પરને સ્પર્શતો નથી ને પરદ્રવ્ય આત્માને સ્પર્શતું નથી. શરીર-વચન વગેરે પુદ્ગલની કોઈ ક્રિયાને આત્મા કદી અડતો પણ નથી તો તેને કરવાની વાત ક્યાં રહી ? પરને સ્પર્શ્યા વગર તેના દર્શનનો ઉપયોગ આત્મામાં છે. છદ્મસ્થને પણ પરને સ્પર્શ્યા વગર પોતાને યોગ્ય દર્શન (ચક્ષુદર્શનાદિ) પરિણમે છે. અહા, અનંતધર્મોનું ચક્ર એકસાથે આત્મામાં ચાલી રહ્યું છે. પ્રભુ ! તારી મોટપની ને તારા વૈભવની તને ખબર નથી. જેમ કોઈ માણસ પોતાને ગરીબ સમજીને જ્યાં – ત્યાં ભમતો હતો, ત્યાં તેના કોઈ હિતસ્વીએ કહ્યું કે તું ખરેખર ગરીબ નથી, તું તો અમુક રાજાનો રાજપુત્ર છો ને તારા ઘરમાં તો કરોડો સોનામહોર ભરી છે, –એમ કહીને એને એનો બધો વૈભવ દેખાડે, ત્યારે એને દેખીને તે કેવો ખુશી થાય ! તેમ નિજવૈભવને ભૂલેલો અજ્ઞાની પોતાને રાગી-સંયોગી દીન-હીન માનીને સંસારમાં જ્યાં–ત્યાં ભમી રહ્યો છે; ત્યાં પરમ હિતસ્વી કોઈ જ્ઞાની તેને કહે છે કે અરે જીવ ! તું રાગી કે પરાધીન નથી,

તું તો 'રાજપુત્ર' એટલે સિદ્ધોનો ને અરિહંતોનો વારસદાર છો, સિદ્ધ જેવી અનંતશક્તિનો અચિંત્ય વૈભવ તારી પાસે ભર્યો છે. –આમ સંતોએ નિજવૈભવ દેખાડ્યો તે પોતામાં દેખીને જીવને પરમ આનંદ થાય છે, પોતે પોતાને સિદ્ધ જેવો જાણે છે –'सिद्ध समान सदा पद मेरो' અત્યાર સુધી મારી પ્રભુતાને ભૂલીને દીનપણે હું સંસારમાં રખડ્યો, પણ હવે પ્રભુતાનું ભાન થયું એટલે હવે સિદ્ધ થયે છૂટકો. આ પરાશ્રિત રાગ-આકુળતા કે અલ્પતા તે હું નહિ, હું તો સર્વજ્ઞપદના વૈભવથી ભરેલો છું. – આમ નિજવૈભવનો મહિમા આવતાં પરિણમન પણ તે તરફનું ખીલે છે.

અનંતશક્તિનાં નિધાન ખોલીને સંતો બતાવે છે કે રાગ કે સંયોગ તે તારી પૂંજી નહિ, તારી પૂંજીમાં તો જ્ઞાન-દર્શન-આનંદના અનંત નિધાન ભર્યા છે. પરને પોતાની સાથે એકમેક તન્મય કરવા માગે તે ત્રણકાળમાં થઈ શકે નહિ; ને પોતાની અનંતશક્તિ સાથે જે ત્રિકાળી એકતા છે તે કદી તૂટે નહિ. –આવી સ્વશક્તિને પ્રતીતમાં લેતાં તેના કાર્યરૂપ સર્વજ્ઞતા-સર્વદર્શિતા વગેરે પ્રગટવાની પ્રતીત પણ ભેગી જ આવી જશે. કારણને પ્રતીતમાં લેતાં કાર્યની પ્રતીત ભેગી ન આવે એમ બને નહિ; શુદ્ધ દ્રવ્યને પ્રતીતમાં લેતાં શુદ્ધપર્યાયરૂપ કાર્ય પણ થાય જ. આ રીતે સ્વશક્તિને પ્રતીતમાં લઈને જ્યાં સાધક થયો ત્યાં પૂર્ણ સાધ્યની નિઃશંકતા થઈ કે હવે આ શક્તિની સન્મુખતા વડે પૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન-આનંદરૂપે પરિણમન થશે.—એને હવે વિભાવનો આદર ન રહ્યો ને સ્વભાવસન્મુખ જ ગતિ રહી. આવી સાધકદશા પ્રગટી તે જીવ અલ્પકાળમાં સર્વદર્શીપણાને સાધે છે.

સર્વદર્શિત્વ શક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું.

આરાધનાનો ઉત્સાહ

સમ્યક્ત્વાદિની આરાધનાની ભાવના ભાવવી,
આરાધના પ્રત્યેનો ઉત્સાહ વધારવો,
આરાધકજીવો પ્રત્યે બહુમાનથી વર્તવું,
ઈત્યાદિ સર્વ પ્રકારના ઉદ્યમ વડે આત્માને આરાધનામાં જોડવો.
આરાધનાને પામેલા ધર્માત્માઓનું દર્શન અને સત્સંગ
આરાધના પ્રત્યે ઉલ્લાસ જગાડે છે.

[૧૦]

સર્વજ્ઞત્વ શક્તિ

[विश्वविश्वविशेषभावपरिणतात्मज्ञानमयी सर्वज्ञत्व शक्तिः]

卐

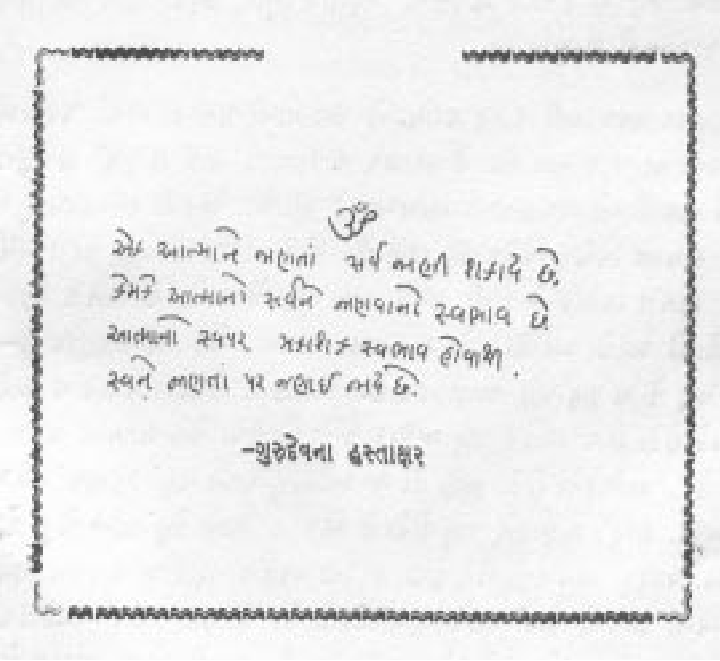

ॐ

એક આત્માને જાણતાં સર્વ જાણી શકાય છે.
કેમકે આત્માનો સર્વને જાણવાનો સ્વભાવ છે
આત્માનો સ્વપર પ્રકાશક સ્વભાવ હોવાથી.
સ્વને જાણતાં પર જણાઈ જાય છે.

–ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

સર્વજ્ઞત્વના સામર્થ્યથી આત્મા ભરેલો છે. દરેક આત્મામાં સર્વજ્ઞતા શક્તિરૂપે ભરેલી છે, તેનું ભાન થતાં પર્યાયમાં તે પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મામાં જો સર્વજ્ઞશક્તિ ન હોય તો તેની અખંડતા ને પૂર્ણતા સાબિત થાય નહિ. 'જીવ એક અખંડ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય સંપૂર્ણ છે; સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય તે સર્વજ્ઞ થાય.' – શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ બે વાક્યમાં સર્વજ્ઞસ્વભાવનું રહસ્ય ભરી દીધું છે. અને તે સર્વજ્ઞતાનું સાધન રાગ નથી. પણ વીતરાગતા તેનું સાધન છે એ પણ બતાવ્યું છે. રાગને જે જ્ઞાનનું સાધન માને તેને આત્માના સર્વજ્ઞસ્વભાવની ખબર નથી.

સર્વજ્ઞતા તે ધર્મનુ મૂળ છે; સર્વજ્ઞસ્વભાવની પ્રતીત ઉપર તો ધર્મનો આધાર છે. 'સર્વજ્ઞ' કહેતાં રાગ ને પરાશ્રય બધું એકકોર ઊડી જાય છે, કેમ કે જ્યાં રાગ ને પરાશ્રય હોય ત્યાં સર્વજ્ઞતા ન હોય. એટલે રાગ ઉપર કે પરાશ્રય ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને સર્વજ્ઞની પ્રતીત થઈ શકે નહિ. આથી કુંદકુંદસ્વામીએ કહ્યું છે કે તારે સર્વજ્ઞની પરમાર્થ-સ્તુતિ કરવી હોય તો તારા જ્ઞાયકસ્વભાવની સન્મુખ થા.

જ્ઞાયકસ્વભાવની સન્મુખ થઈને આત્માની પ્રતીત કરતાં પર્યાયમાં આનંદનો અનુભવ થાય છે, ને સ્વાશ્રયે વીતરાગતા થતાં સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞતા પ્રગટી જાય છે. તે સર્વજ્ઞતાના સામર્થ્ય વડે આત્મા પોતાના સ્વભાવસન્મુખ રહીને સમસ્ત વિશ્વને વિશેષપણે જાણે છે. એક્કેય દિશામાં જેનો અંત નથી એવો અનંત અલોક -કે જેની વચ્ચે અસંખ્ય જોજનનો ને અનંત જીવ–પુદ્ગલોથી ભરેલો આ લોક તો અનંતમા ભાગનો, એક પરમાણુતૂલ્ય છે–તેને પણ તે સંપૂર્ણપણે જાણી લ્યે છે. અલોકનો છેડો ભગવાન ન જાણે (– કેમ કે છેડો છે જ નહિ) પણ અલોક જેવો છે તેવો તેને ભગવાન બરાબર જાણે છે. 'અલોકનો છેડો જાણે તો જ અલોકનું જ્ઞાન થયું કહેવાય' – એમ કાંઈ નથી. ઊલટું, અલોકને પણ છેડો છે એમ જે માને તેનું જ્ઞાન ખોટું છે. જે છેડા વગરનું અનંત છે તેને છેડા વગરના અનંત તરીકે જ ભગવાન જાણે છે. –એમાં જ્ઞાનની કોઈ અચિંત્ય ગંભીરતા છે, પોતાના અસંખ્યપ્રદેશમાં રહીને જ અનંતપ્રદેશી અલોકને જાણી લેવાની જ્ઞાનની દિવ્ય તાકાત છે. આવા જ્ઞાનનો જેને મહિમા આવે તેને રાગનો મહિમા રહે નહિ, અલ્પ ઉઘાડનું અભિમાન થાય નહિ; અરે ક્યાં મહાન સર્વજ્ઞતા ને ક્યાં મારું આ અલ્પજ્ઞાન ! –આ તો સર્વજ્ઞના અનંતમા ભાગનું છે. ને રાગ તો મારી સર્વજ્ઞતાને રોકનાર છે, એટલે જ્ઞાનની ને રાગની જાત એક નથી પણ જુદી છે. તેથી જ્ઞાનસન્મુખ થઈને રાગનો સંપૂર્ણ અભાવ થાય તો જ સર્વજ્ઞતા ખીલે. – આમ ધર્મીને જ્ઞાનનો આદર ને રાગનો નિષેધ વર્તે છે.

શરૂઆતમાં (ચોથી) જ્ઞાનશક્તિ વર્ણવી, તે જ્ઞાનશક્તિના પેટામાં જોકે સર્વજ્ઞતા સમાઈ જાય છે; છતાં સર્વજ્ઞતાનું ખાસ જુદું વર્ણન કરીને જ્ઞાનશક્તિનું પૂરું કાર્ય અને તેનું મહાન સામર્થ્ય બતાવ્યું છે, સામાન્યપણે જ્ઞાન-જ્ઞાન કરે પણ જો સર્વજ્ઞશક્તિને આ રીતે ન માને તો તેણે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને ઓળખ્યો નથી.

પરના સંબંધ વગરનો આત્મા પરનાં કાર્યો કેમ કરે ? અને પર તરફની વૃત્તિ (અશુભ કે શુભ) તેના સ્વરૂપમાં કેમ હોય ? ભગવાન જિનદેવે તો સર્વજ્ઞશક્તિવાળો આત્મા જોયો છે. જે 'સદા ઉપયોગસ્વરૂપ' છે એવો આત્મા રાગનો કર્તા કેમ હોય ? કે અજીવ સાથે એકમેક કેમ હોય ? અહો, આ શક્તિઓ બતાવીને આત્માનું અજીવથી ને રાગથી અત્યંત ભિન્નપણું બતાવ્યું છે. આવી શક્તિવાળા આત્માની પ્રતીત કરીને તેમાં લીન થતાં રાગની વૃત્તિનું ઉત્થાન પણ રહેતું નથી. આત્માની સર્વજ્ઞત્વશક્તિ બધાય વિકલ્પોથી પાર છે. સર્વજ્ઞપદમાં પરનો તો અભાવ ને વિકલ્પનોય અભાવ છે. આવા સર્વજ્ઞપદની જેણે પ્રતીત કરી તે જીવ સર્વજ્ઞના ધર્મમાં આવ્યો. માટે કહે છે કે હે જીવ !–

'સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી,
આરાધ ! આરાધ ! પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે,
એના વિના કોઈ ન બાંહ્ય સ્હાશે.'

સર્વજ્ઞનો ધર્મ કહો, કે આત્માનો સર્વજ્ઞસ્વભાવ કહો; ભાઈ, તને શરણ તો તારો સર્વજ્ઞસ્વભાવ છે, એને ઓળખીને એની આરાધના કર. એની આરાધના સિવાય, એટલે કે જ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખતા સિવાય, બીજું કોઈ તને જગતમાં શરણરૂપ થાય તેમ નથી.

અહો, જગતને સર્વજ્ઞની ઓળખાણ દુર્લભ છે. સર્વજ્ઞ તો લોકાલોકના સમસ્ત પદાર્થોને, તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને, પ્રદેશોને જાણે છે, ભૂત-ભવિષ્યની સર્વે પર્યાયોને દરેકના ભિન્નાભિન્ન સ્વરૂપે જાણે છે. અને છતાં, માત્ર લોકાલોકને જાણવા વડે સર્વજ્ઞશક્તિનું પૂરું માપ નથી આવતું, સર્વજ્ઞતાનું સામર્થ્ય તો એના કરતાંય અનંતગણું છે. –એની સાથે પરમ અતીન્દ્રિય આનંદ, શુદ્ધ જીવત્વ, પ્રભુતા, વિભુતા એવા અનંતધર્મો વર્તી રહ્યા છે. આવા સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાની આત્માની તાકાત છે. સર્વને જાણવા છતાં સર્વજ્ઞપણું 'આત્મજ્ઞાનમય' છે. સ્વને જાણનારું જ્ઞાનને પરને જાણનારું જ્ઞાન એ જ્ઞાન તો આત્મામય છે; પરને જાણનારું જ્ઞાન કાંઈ પરનું નથી, કે પરસન્મુખ નથી, તે જ્ઞાન સ્વનું જ છે. સર્વજ્ઞતા તે આત્મજ્ઞાનમય છે; એટલે આત્માની સન્મુખ રહીને આત્મા સર્વજ્ઞ થાય છે ને સર્વને જાણે છે. આવી સર્વજ્ઞતાની શક્તિ મારામાં ત્રિકાળ

છે ને તેમાંથી સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થશે – એ રીતે સાધ્યની પ્રતીત સહિત સમ્યગ્દર્શન અને સાધકપણું પ્રગટે છે.

*   *   *

આત્માના સ્વભાવનું એટલે કે ત્માના વૈભવનું આ વર્ણન છે. આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહ્યો, તેથી કાંઈ તેનામાં એકલું જ્ઞાન જ છે–એમ નથી, 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ' એટલે રાગ વગરનો ભાવ, તે જ્ઞાનમાત્રભાવમાં તો અનંતગુણોનું પરિણમન સમાયેલું છે, અનંતગુણોનો વૈભવ જ્ઞાનભાવમાં સમાય છે. 'જ્ઞાનમાત્ર આત્મા' એમ કહેતાં તે ભાવ કાંઈ એક ગુણભેદને નથી સૂચવતો પરંતુ અનંતગુણના પિંડસ્વરૂપ જે આત્મતત્ત્વ તેને તે સૂચવે છે. આ રીતે 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ' આખા આત્માને લક્ષિત કરે છે એટલે આત્માના સંપૂર્ણ વૈભવને પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'જ્ઞાનમાત્ર' એ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ એવા રાગાદિનો અભાવ સૂચવે છે, પણ એ કાંઈ જ્ઞાન સાથેના બીજા અનંતગુણોના અભાવને નથી સૂચવતો. એટલે, જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં સ્થપાયેલી અચલિતદૃષ્ટિથી જોતાં ભગવાન આત્મા અનેકાન્તરૂપ નિજવૈભવ સહિત પ્રસિદ્ધ થાય છે. આવા આત્માને દૃષ્ટિમાં લઈને પરિણમે ત્યારે આત્મા આત્મારૂપ થયો કહેવાય. પોતાનું જ્ઞાન જ્યાં અંતરમાં વળીને 'લક્ષ્ય' સાથે એકાગ્ર થયું ત્યારે તે જ્ઞાનલક્ષણ વડે આવો આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો, એટલે કે અનુભવમાં આવ્યો. તેમાં અનંત ધર્મો એકસાથે ઉલ્લસે છે –નિર્મળપણે પરિણમે છે, તેનું આ વર્ણન છે. તેમાં આ દશમી સર્વજ્ઞત્વશક્તિનું વર્ણન ચાલે છે.

જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરતાં અનુભવમાં જે આત્મા આવ્યો તે આત્મા સર્વજ્ઞત્વશક્તિ સહિત પરિણમી રહ્યો છે. બધાય આત્મા સર્વજ્ઞશક્તિથી સંપન્ન છે. પણ તેને પ્રસિદ્ધ કોણ કરે ? –કે જ્ઞાન; કેમ કે જ્ઞાન પોતે પ્રસિદ્ધ છે; તે પોતે પોતાનુ સંવેદન કરનારું છે ને બીજાને પણ તે જાણીને પ્રસિદ્ધ કરે છે. પ્રસિદ્ધ એવું જ્ઞાનલક્ષણ સ્વાનુભવ વડે અનંતધર્મવાળા આત્માને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ત્યાં કાંઈ આ જ્ઞાનલક્ષણ ને આ આત્મા લક્ષ્ય –એવા ભેદ સ્વાનુભવમાં રહેતા નથી. પણ લક્ષણ વડે આત્મસ્વરૂપ સમજાવવા માટે એટલો ભેદ આવી જાય છે; ને સાધકને પહેલાં વિચારદશામાં પણ 'જ્ઞાન તે આત્મા' એવો ભેદ (અભેદ તરફ ઢળતો) આવી જાય છે; સ્વાનુભૂતિ વખતે તો એટલોય ભેદ-વિચાર રહેતો નથી, અભેદના આનંદનું જ વેદન છે.

જ્ઞાયક આત્મામાં સર્વજ્ઞ થવાની તાકાત છે; જ્ઞાનશક્તિ તે કારણ ને સર્વજ્ઞતા તેનું કાર્ય; કારણની પ્રતીતમાં તેના આવા કાર્યની પ્રતીત પણ ભેગી જ છે. –એ રીતે કારણ-કાર્યની સંધિ છે. કારણરૂપ શક્તિની ઓળખાણ થતાં તેના આશ્રયે તેનું કાર્ય પણ થવા

માંડે છે.

જ્ઞાન એકલા અનુમાનથી જાણનારું નથી કે પરસન્મુખ થઈને જાણનારૂં નથી; જ્ઞાનમાં તો સ્વસન્મુખ રહીને સમસ્ત પદાર્થોના અંશેઅંશને ભેદ સહિત પ્રત્યક્ષ જાણવાની તાકાત છે. જ્ઞાનની કોઈ ગહન તાકાત છે; એકેક સમયના કારણ-કાર્ય વગેરે સર્વને તે જાણે છે. અનાદિ અનંતકાળમાં ક્યો જીવ ક્યારે મોક્ષ પામશે, ક્યો જીવ તીર્થંકર કે ગણધર થશે, ક્યા સમયમાં ૧૦૮ જીવો એકસાથે અઢીદ્વીપમાંથી મોક્ષ પામશે, આ જીવ આ સમયે સમ્યગ્દર્શન પામશે–એમ બધુંય સર્વજ્ઞતામાં અત્યંત સ્પષ્ટ, નિઃસંદેહ અને વિકલ્પ વગર જણાય છે; જેનો સ્વભાવ જ જાણવાનો. તે કોને ન જાણે ? કંઈ પણ બાકી રાખ્યા વગર બધુંય સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જણાય છે. 'સર્વ–જ્ઞ' કહેવા અને સર્વને ન જાણે એમ કહેવું એ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ થયું. અહો, સર્વજ્ઞશક્તિની અચિંત્ય તાકાત ! –પણ અહીં તો એમ કહેવું છે કે સર્વજ્ઞ થયા પહેલાં સાધકને પણ પોતાની આવી સર્વજ્ઞશક્તિ પ્રતીતમાં આવી ગઈ છે. સર્વજ્ઞશક્તિવાળા આત્માની પ્રતીત વડે તેને સાધકભાવ શરૂ થયો છે; તે સર્વજ્ઞપદનો સાધક થયો છે.

'જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા' ની પ્રતીતમાં તો કેટલી બધી ગંભીરતા સમાય છે ! તેની ગંભીરતાની જગતને ખબર નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિએ જે જ્ઞાનમાત્ર આત્મા દૃષ્ટિમાં લીધો તેમાં બધુંય ગર્ભિતપણે સમાઈ જાય છે.

આત્માની જ્ઞાનશક્તિ સર્વને જાણવારૂપે પરિણમે છે, પણ છતાં તે આત્મજ્ઞાનમય છે. સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્માને જાણતાં સમસ્ત વિશ્વ સહજભાવે જણાઈ જાય છે -એવી જ કોઈ સ્વ-પરપ્રકાશકશક્તિની નિર્મળતા છે. વિશ્વને જાણવા માટે બહારમાં વિશ્વ સામે જોવું નથી પડતું. સર્વને જાણવાની જ્ઞાનની પોતાની પરમાર્થ-શક્તિ હોવાથી, પરની સાથે સંબંધ વગર જ સર્વને જાણવારૂપે જ્ઞાન પરિણમે છે. પરને જાણવાની જ્ઞાનની જે તાકાત છે તે કાંઈ વ્યવહારથી નથી. તે તો પરમાર્થથી છે; જાણવું એ તો જ્ઞાનનો પોતાનો સ્વાભાવિક ભાવ છે, એમાં કાંઈ પરની ઉપાધિ આવી જતી નથી. સર્વને જાણવાના સામર્થ્યરૂપે પરિણમેલો આત્મા પોતે પોતાને જાણતાં સર્વ જ્ઞેયોને પણ જાણી લ્યે છે, છતાં તે જ્ઞાન તો જ્ઞાનનું જ છે – આત્માનું જ છે; આત્મસન્મુખ રહીને તે જાણે છે. પરસન્મુખ થઈને જાણતું નથી. પોતાના અસંખ્યપ્રદેશમાં અનંત પદાર્થોનું જ્ઞાન સમાઈ જાય, એક સમયની પર્યાયમાં ત્રણકાળના પદાર્થોનું જ્ઞાન સમાઈ જાય, –એવું અચિંત્ય જ્ઞાનસામર્થ્ય છે. –આવા જ્ઞાનસ્વભાવની આરાધના કરવી તેનું નામ વીતરાગમાર્ગ છે. તે સર્વજ્ઞનો માર્ગ છે.

અહો, આ વીતરાગમાર્ગ અલૌકિક છે. ભાઈ, વીતરાગમાર્ગ એટલે તારો પોતાનો માર્ગ; તારા આત્મામાં જવાનો માર્ગ તને સંતો બતાવે છે. પોતે પોતાના સ્વઘરમાં પહોંચવાના આ રસ્તા છે. આ માર્ગની પ્રતીત કરતાં સ્વભાવમાં સન્મુખતા થાય છે ને પરાશ્રિતપણાની બધી વાત ઊડી જાય છે. આ સિવાય બીજા ઊંધા માર્ગે આત્માના ઘરમાં પહોંચાય નહિ ને આત્માનો વૈભવ મળે નહિ. અહો, મારી શ્રદ્ધા મારું જ્ઞાન તેના રસ્તા મારામાં જ છે, તે પરને લીધે થતાં નથી, પરના લક્ષ વગર સ્વનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થાય છે.

આત્મામાં સ્વતંત્રતા પ્રભુતા ને સર્વજ્ઞતા છે, તેનો વિશ્વાસ કરતાં વિકલ્પ રાગ કે પર સાથેની એકત્વબુદ્ધિ ઊંડી જાય છે. પરને લીધે કે રાગને લીધે મારાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન નહિ, મારા શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં મારા સ્વભાવ સિવાય બીજા કોઈનું અવલંબન મને નથી. – આમ સ્વશક્તિની પ્રતીત વડે સ્વસન્મુખતા થાય છે ને સાધકપણું પ્રગટે છે. સાધકભાવમાં પૂર્ણસાધ્યની પ્રતીત ભેગી જ વર્તે છે, અંશીના આશ્રયે તે અંશ ખીલ્યો છે.

અહા, કેવી સ્વતંત્રતા છે ! સ્વશક્તિના સ્વાધીન સામર્થ્યથી આત્મા કેવો શોભે છે ! ભાઈ, તને તારા વૈભવની ખબર નહિ તો તું પોતાના ધર્મને (પોતાના સ્વભાવને) કઈ રીતે સાધીશ ? નિજશક્તિની ઓળખાણ વગર પર્યાયમાં તે વ્યક્ત ક્યાંથી કરીશ ?

ભાઈ, તારા ચૈતન્યમાં એક ગુપ્ત ચમત્કાર છે... શેનો ? –કે જ્ઞાનનો; તારી જ્ઞાનશક્તિમાં અચિંત્ય ચમત્કાર છે. અહા, સર્વજ્ઞસ્વભાવના ચમત્કારની શી વાત ? એ પર સામે જુએ નહિ છતાં પરને જાણે, એ રાગમાં અટકે નહિ છતાં રાગને જાણે, એ નિમિત્તનું અવલંબન લ્યે નહિ છતાં નિમિત્તને જાણે. આવા સર્વજ્ઞસ્વભાવને સ્વજ્ઞેયપણે ઉપાદેય કરતો ધર્મીજીવ રાગાદિ વ્યવહાર-આત્માને સ્વજ્ઞેયપણે નથી જાણતો, ને તેમાં તન્મય થતો નથી; નિર્મળ શક્તિરૂપે પરિણમતા આત્માને જ સ્વજ્ઞેયપણે જાણીને તેમાં તન્મય થાય છે.

સ્વને જાણતું જ્ઞાન, કે પરને જાણતું જ્ઞાન, બંનેનું જ્ઞાન તો એકરૂપ રાગ વગરનું છે, ને તે જ્ઞાન આત્માને જ અવલંબનારું છે. પરને જાણતું જ્ઞાન કાંઈ પરને અવલંબનારું નથી, રાગને જાણતું જ્ઞાન કાંઈ રાગને અવલંબનારું નથી; રાગથી ને પરથી ભિન્ન એવા નિજ સ્વભાવને અવલંબીને જાણવાની જ્ઞાનની તાકાત છે. આવા જ્ઞાનસામર્થ્યની પ્રતીત વગર સર્વજ્ઞભગવાનની સાચી ઓળખાણ થાય નહિ.

સર્વજ્ઞને ઓળખવા માટે આત્મસ્વભાવની સન્મુખ થવું પડે છે. સર્વજ્ઞને કેમ

ઓળખવા તેની પણ અજ્ઞાનીને ખબર નથી. ભાઈ, સર્વજ્ઞ એટલે તારો જ્ઞાનસ્વભાવ. સર્વજ્ઞને તે વ્યક્તરૂપ છે, તારામાં તે શક્તિરૂપ છે; તે શક્તિની સન્મુખતા વડે સર્વજ્ઞતા વ્યકત થશે. માટે તારી શક્તિની સન્મુખ થઈને તેની પ્રતીત કર તો તને સર્વજ્ઞની ખરી પ્રતીત થાય, તેનો ખરો મહિમા જાગે; ને એ જ આરાધના છે.

વસ્તુ કાંઈ દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય એમ જુદા જુદા ત્રણ ખંડરૂપ નથી, ત્રણે ધર્મસહિત અખંડ એક વસ્તુ છે. પોતાના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને સ્વ-જ્ઞેયપણે ધર્મી જાણે છે, ને જગતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને પરજ્ઞેયપણે જાણે છે. રાગને વ્યવહારથી સ્વજ્ઞેયપણે જાણે છે, પરમાર્થ સ્વજ્ઞેય તે નથી. આત્મામાં જ્ઞાનાદિ અનંતશક્તિની નિર્મળપર્યાયો પોતાના સ્વાધીન છ કારકથી સ્વતંત્રપણે થાય છે, ને પરની પર્યાયો એના છ કારકોની સ્વાધીનતાથી થાય છે; એકબીજાના કારકો એકબીજામાં જતા નથી.

અહા, તું સર્વજ્ઞતાનો ભંડાર, ને તને તારી વસ્તુ જાણવી કઠણ પડે ? જેમ ચક્રવર્તીનાં નિધાન કદી ખૂટે નહિ તેમ આ ચૈતન્યચક્રવર્તી આત્મામાં બેહદ જ્ઞાન-નિધાન છે, ગમે તેટલું જાણવા છતાં જાણવાની એની તાકાત કદી ખૂટતી નથી. જગતના બધા નિધાનને જાણનાર અને જગતમાં બધાયથી ઉત્તમ એવા અપાર જ્ઞાનનિધાન આ ચૈતન્યચક્રવર્તી પાસે છે; બધાયને જાણવા છતાં ક્યાંય એનું જ્ઞાન મૂર્છાતું નથી; એ જ્ઞાનભંડારની શી વાત ! શાંતિ ને આનંદ, પ્રભુતા ને વિભુતા, જીવન અને ચેતના, સ્વચ્છતા ને સર્વજ્ઞતા તથા વીર્યબળ, –એવા નવનિધાન તો શું પણ અનંતા નિધાન આત્મામાં ભર્યા છે. ચક્રવર્તીના નિધાન તો મર્યાદિત છે. આત્માના અપાર અચિંત્ય નિધાન એવા છે કે સાદિ-અનંતકાળ ભોગવ્યા જ કરે છતાં કદી ખૂટે નુહિ, ઓછું પણ થાય નહિ; એના સામર્થ્યની પણ કોઈ મર્યાદા નથી. સ્વમાં જે નિધાન ભર્યા છે તેનું લક્ષ કરતા અચિંત્ય સામર્થ્ય ને સર્વજ્ઞપદનો વૈભવ પ્રગટ થાય છે; તેને માટે પરલક્ષ કરવું પડતું નથી, બીજા પાસે માગવું પડતું નથી. ભગવાન તારા જાણવાનાં નિધાન એવા કે લોકાલોકને જાણવા માટે વિકલ્પ ન કરવો પડે, ઇન્દ્રિય વગરે કોઈનો આશ્રય ન લેવો પડે, ને એક સમય કરતાં વધુ વખત લાગે નહિ. એટલી તો જેના એક ગુણની તાકાત, તો આવા અનંત ગુણ જેનામાં ભરેલા છે એ આત્મા કેવડો ? ને એનો વૈભવ કેટલો ? એવા 'આત્મવૈભવ' ને પ્રગટ કરવા પોતામાં જ જોવાનું છે, પર સામે જોવાનું નથી.

આવી સર્વજ્ઞશક્તિવાળા આત્માની પ્રતીત કરવા જાય ત્યાં રાગનું કર્તૃત્વ છૂટી જાય ને સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ જાગે; સ્વભાવના અનંતગુણનાં નિધાન વ્યક્ત થઈને અનુભવમાં આવે ને અપૂર્વ આનંદ પ્રગટે. –આમાં મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે. આવું અંતરમાં કરે

ત્યારે તેને સર્વજ્ઞનો ભરોસો આવ્યો કહેવાય ને તેણે સર્વજ્ઞનો માર્ગ જાણ્યો કહેવાય. જ્ઞાનમાત્રમાં સ્થાપેલી અચલિત દૃષ્ટિ વડે આ બધું નક્કી થાય છે.

પોતાની જ્ઞાનશક્તિ વડે ત્રણકાળને જાણવાનો સમય એક છે, ત્રણ નથી, એક સમયમાં ત્રણકાળને જાણે, અસંખ્યપ્રદેશી રહીને અનંતક્ષેત્રને જાણે, રાગ-દ્વેષ વગર જાણે ને પ્રત્યક્ષ જાણે; આવા સર્વજ્ઞ-સામર્થ્યવાળો ભગવાન આત્મા છે તેના ભરોસે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે ને ભગવાન થવાય છે.

આવા જ્ઞાનની પ્રતીત વગર કોઈ 'હોનહાર' ની વાત કરીને પુરુષાર્થહીન થાય, તો એની વાત ખોટી છે. ભાઈ, હોનહાર નક્કી કરનાર કોણ છે ? જ્ઞાનથી એ નક્કી થાય છે કે જ્ઞાન વગર ? સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્મા નક્કી કર્યો ત્યારે હોનહાર નક્કી થયું, – એને તો જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ પરિણતિ ઝૂકી ગઈ, એ જ્ઞાનપરિણતિમાં રાગનું અકર્તૃત્વ થઈ ગયું, એટલે ભેદજ્ઞાન અને મોક્ષમાર્ગ થઈ ગયો. જ્ઞાનના આવા પુરુષાર્થ વગર જો તું હોનહારની વાત કરીને સ્વચ્છંદી થતો હો–તો તારી દૃષ્ટિ ઊંધી છે. હોનહારનું દ્વાર તો સ્વસન્મુખ ઉદ્યમ છે.

જુઓ, ભગવાન અર્હન્તદેવે આત્માના લક્ષ્ય-લક્ષણ બતાવ્યા, તે એમ સૂચવે છે કે આવા લક્ષણ દ્વારા તું તારા સ્વ-લક્ષ્યને પ્રસિદ્ધ કર. એટલે સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ આમાં આવ્યો. લક્ષણ દ્વારા લક્ષ્યને નક્કી કરનારું જ્ઞાન વીતરાગી-પુરુષાર્થવાળું છે, એ કાંઈ પુરુષાર્થ વગરનું નથી. હા, એમાં રાગના કર્તૃત્વનો ઊંધો પુરુષાર્થ નથી, પણ સ્વભાવની સન્મુખતાનો સમ્યક્ પરુષાર્થ છે ને તેમાં સ્વવીર્ય, આનંદ, સ્વચ્છતા, પ્રભુતા વગેરે અનંત ધર્મોનું પરિણમન પણ ભેગું જ છે.

ભગવાન ! તારો આત્મા ચિત્ચમત્કાર છે. એના નિર્ણયમાં અનંત કેવળીસર્વજ્ઞ-સિદ્ધ ભગવંતોનો નિર્ણય સમાઈ જાય છે. વિશ્વને જાણે છતાં ક્યાંય રાગ-દ્વેષનો વિકલ્પ નહિ, ક્યાંય પરનો આશ્રય નહિ, –જ્ઞાનની એ શક્તિ આશ્ચર્યકારી છે; આત્માનો આ અદ્ભુત રસ છે, તેમાં જ વીતરાગી વીરતારૂપ વીરરસ છે; ને તેમાં જ અનાકુળ સુખરૂપી શાંતરસ છે.

જેમ કાચના સ્વચ્છ ગોળામાં (હાંડીમાં) ચારેકોરની વસ્તુઓ સહેજે ઝળકે છે તેમ આત્માની સર્વજ્ઞતારૂપ ચૈતન્યગોળાના પ્રકાશમાં વિશ્વના પદાર્થો સહેજે ઝળકે છે. આવું વિશ્વપ્રકાશી રત્ન આત્માના નિધાનમાં પડ્યું છે, ને એવા તો અનંતા મહા રત્નોનો ભંડાર આત્મા છે. એક જ આત્મામાં દર્શન ને જ્ઞાન બે શક્તિ, બંને એક જ ક્ષેત્રમાં રહેનારી, બંને એક જ કાળમાં કાર્ય કરનારી છતાં એક વિશ્વને સામાન્ય અવલોકનરૂપે

દેખે, ને બીજી વિશ્વને વિશેષપણે જાણે –એમ બંનેના કાર્યમાં ફેર છે, –એવો લક્ષણભેદ છે. આવા આશ્ચર્યકારી અનંત સ્વભાવોથી આ ભગવાન આત્મા ભરેલો છે. તે સ્વભાવના નિર્ણયમાં સમ્યક્ પુરુષાર્થ છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને લક્ષણ દ્વારા લક્ષ્યને લક્ષગત કરવાનો જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપદેશ જીવોને સમ્યક્પુરુષાર્થ કરાવવા માટે છે. અરિહંતદેવના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જે જાણે તે પોતાના શુદ્ધ આત્માને જાણે, તે સમ્યગ્દર્શનને પામે ને તેનો મોહ ક્ષય થાય – એમ ભગવાને કહ્યું છે, ને એમ કહીને ભગવાને પુરુષાર્થ ઉપદેશ્યો છે; આત્માને જાણવા માટે જીવમાં તેવો પુરુષાર્થ છે, ને તે પુરુષાર્થ માટે જ ભગવાનનો ઉપદેશ છે. ભગવાનને સાધકપણા વખતે જ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખતાનો પરુષાર્થ કરતાં કરતાં, વચ્ચે રાગના કર્તાપણા વગરનો જે વિકલ્પ હતો, તેનાથી દિવ્યવાણીને યોગ્ય રજકણો (તીર્થંકર પ્રકૃતિની સાથે) બંધાયા; ને તે વિકલ્પ તોડીને સર્વજ્ઞ થતાં સમવસરણમાં સહજપણે જે દિવ્યવાણી નીકળી તે વાણીમાં પણ, પોતે જેવો સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ કર્યો હતો તેવો જ ઉપદેશ આવ્યો; તીર્થંકર ભગવંતોએ જે પોતે કર્યું તે જ બીજાને ઉપદેશ્યું; સ્વાશ્રયમાર્ગનો ઉપદેશ ભગવાને આપ્યો; જ્ઞાનસ્વભાવનો પુરુષાર્થ ભગવાને બતાવ્યો. અહો ! તે ભગવંતોને નમસ્કાર હો; ભગવંતોએ ઉપદેશેલા એ સ્વાશ્રિતમાર્ગને નમસ્કાર હો.

જુઓ, આ ભગવાનના ઉપદેશની ઓળખાણ ! ભગવાને શું ઉપદેશ્યું ? જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષિત એવા અનંતશક્તિસંપન્ન આત્માને પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે (એટલે કે તેનો અનુભવ કરાવવા માટે) ભગવાને લક્ષ્ય-લક્ષણ ઉપદેશ્યા છે. –આમાં જ્ઞાનલક્ષણને સ્વસન્મુખ કરવાનો પુરુષાર્થ છે; તેમાં વચ્ચે રાગનું કર્તૃત્વ નથી, વિકલ્પનું અવલંબન નથી. લક્ષ્યની પ્રસિદ્ધિ 'જ્ઞાન' લક્ષણ વડે થાય છે. આવા લક્ષ્ય-લક્ષણની વાત સાંભળવા જે ઊભો છે તે જીવ પોતાના અંતરમાં તેવા પ્રયત્ન વડે લક્ષ્યને પ્રસિદ્ધ કરવા માગે છે, ને એ પ્રયત્ન રાગ વગરનો છે, –આવા પ્રયત્ન વડે ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે. સ્વસન્મુખ જ્ઞાનપુરુષાર્થ વડે મોક્ષ સધાય છે.

સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્માને માનતાં શું થાય ?

–તો કહે છે કે મોક્ષ માટેનો સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ ઊપડે. ભાઈ, તારી વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેને તું લક્ષમાં લે. ખોટું લક્ષ કર્યું છે તેને બદલે જેવો સત્સ્વભાવ છે તેવો લક્ષમાં લે, તેથી અસત્ એવા રાગાદિનું કર્તાપણું મટીને સત્ એવા જ્ઞાનનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ થશે. એક ક્ષણનું સત્સ્વભાવનું લક્ષ ટંકાર કરતું કેવળજ્ઞાનને લાવે, ને સાદિ-અનંત આનંદ આપે. અનંત અનંત કાળે પણ જે આનંદનો અંત ન આવે એવો અક્ષય-આનંદ જેના

ફળમાં પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મની શી વાત ! ને એવો ધર્મ સ્વભાવના નિર્ણય વડે થાય છે; માટે વારંવાર આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ, તું જાગૃત થા... ને તારા સ્વભાવને દેખ. તારો સ્વભાવ રાગમાં ભળી ગયો નથી પણ છૂટો છે; તેનો તું નિર્ણય કર.

એક માણસને એવી ટેવ કે જો ખુલ્લા આકાશને ન દેખે તો એને મુંઝારો થાય; તેમ રાગની રુચિ આડે પોતાના ખુલ્લા જ્ઞાનગગનને અજ્ઞાની દેખતો નથી એટલે પરભાવના કર્તૃત્વમાં તે મુંઝાઈ રહ્યો છે. રાગથી જુદું ખુલ્લું જ્ઞાન બતાવીને જ્ઞાની કહે છે કે દેખ ! આ તારું જ્ઞાન ખુલ્લું જ છે, એ રાગથી ઢંકાઈ નથી ગયું, રાગમાં એકમેક નથી થઈ ગયું; માટે તારા મુક્તસ્વભાવને દેખ, જેથી તારી મુંઝવણ મટશે ને તને તારો આનંદ અનુભવમાં આવશે.

જરાક પ્રતિકૂળતા આવે ત્યાં તું ઘેરાઈ જાય છે ! –પણ ભાઈ !! એ પ્રતિકૂળતાના ઘેરામાં તારો જ્ઞાનસ્વભાવ ઘેરાઈ ગયો નથી, એતો બધાયથી ઉપર છૂટો તરી ને છૂટો રહ્યો છે. અરે, અનંતકાળમાં તેં આવી તો અનંતી પ્રતિકૂળતાને વેદી, નિગોદમાં ને નરકમાં તેં જે પ્રતિકૂળતાઓ વેદી તે વેદનને કેવળી પ્રભુ જ જાણે છે. અજ્ઞાનભાવે તું અનંત દુઃખ વેદી ચૂક્યો ભાઈ ! અને છતાં તારો નિજવૈભવ નષ્ટ નથી થઈ ગયો. હવે એ અનંત દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય એ છે કે તારા નિજસ્વભાવના વૈભવને તું સંભાળ. તારા સ્વભાવની શાંતિ અનંતી છે, –એવી અનંતી કે અનંત પ્રતિકૂળતાના ગંજ વચ્ચે પણ પોતે પોતાની શાંતિને વેદી શકે છે. અનંતી શાંતિના દરિયામાં અનંત સિદ્ધોનો સમૂહ મગ્ન છે; તારો સ્વભાવ પણ એવો જ ધ્રુવ શાંતિનો દરિયો છે, અકષાય–વીતરાગ રસથી તે ભરિયો છે.

સંતોએ કરુણા કરીને આત્મસ્વભાવનો આવો વૈભવ બતાવ્યો, પણ તે વૈભવને પ્રતીતમાં લેવાની તાકાત કોની ? પ્રતીતમાં લેનારને પોતાનો સ્વભાવનો પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થ વગરનો જીવ સર્વજ્ઞદેવે બતાવેલા નિજવૈભવને નિહાળી શકતો નથી. નિજસ્વભાવને નહિ દેખનારો જીવ, સર્વજ્ઞની વાણીના ગંભીર રહસ્યોનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. અહા ! જે સ્વભાવને નિહાળવાથી પરમાત્મપણું પ્રગટ થાય તેના મહિમાની શી વાત ? અરે જીવ ! તું સર્વજ્ઞનો પુત્ર છો, તું અરિહંતનો યુવરાજ છો, સર્વજ્ઞપદનું રાજ લેવાની તાકાતવાળો તું છો. જિનસેન સ્વામીએ મહાપુરાણમાં ગૌતમગણધરને 'સર્વજ્ઞપુત્ર' કહ્યા છે; સમ્યગ્દષ્ટિને કેવળીપ્રભુનો લઘુનંદન કહ્યો છે. પોતાનો સર્વજ્ઞસ્વભાવ જેણે પ્રતીતમાં લીધો તેનું પરિણમન સર્વજ્ઞતા તરફ વળ્યું, હવે અલ્પકાળમાં

પોતે સર્વજ્ઞ થશે. –આવી સર્વજ્ઞ થવાની શક્તિ આત્મામાં છે; પણ નિજસ્વભાવને લક્ષમાં લીધા વગર સર્વજ્ઞશક્તિનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. પૂર્ણસ્વભાવની પ્રતીત કરતાં સાધકપણું થયું, તે હવે પૂર્ણસ્વભાવના આશ્રયે અલ્પકાળમાં પૂર્ણતા પ્રગટ કરશે. તે પૂર્ણતાનું કારણ પોતામાં જ છે. તેનું સાધન પોતામાં જ છે.

જેણે સર્વજ્ઞશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો તેણે તેનું સાધન ને સાધ્ય બંને પોતામાં જાણ્યા; એટલે બીજા કોઈ બાહ્યસાધનની બુદ્ધિ તેને ન રહી; રાગને પણ સાધન તે ન માને. રાગાદિ ભાવો તે ખરેખર આત્મા નથી, તે તો અભૂતાર્થ-આત્મા છે; જ્યારે સ્વભાવનો નિર્ણય કરીને સાધકભાવમાં ચડ્યો ત્યારે નિર્મળપર્યાયરૂપે પરિણમેલો તે આત્મા 'ભૂતાર્થ-આત્મા' થયો, તે સાચો આત્મા થયો, તે ધર્માત્મા થયો... ને તે મોક્ષનો પંથી થયો... તેના અનંતા ગુણોનો સંઘ નિર્મળપર્યાય સહિત મોક્ષધામની યાત્રા કરવા ચાલ્યો.

આત્મા પોતે અનંતશક્તિનો એકરૂપ પિંડ છે, છતાં ભિન્ન ભિન્ન અનંતશક્તિનો રસ તેમાં સમાયેલો છે; તેની જે એક શક્તિ છે તે બીજી શક્તિરૂપ નથી, એમ શક્તિઓને એકબીજાથી અતત્‌પણું છે. 'જ્ઞાનમાત્ર' આત્માને લક્ષમાં લઈને અનુભવ કરતાં બધી શક્તિનો રસ એકસાથે અનુભવમાં આવે છે. અનંત ગુણ-પર્યાયનો આવો વૈભવ આત્માના અસંખ્યપ્રદેશમાં સમાઈ જાય છે. જે આવા આત્માને જાણે-માને-અનુભવે તેણે આત્માને ખરેખર ઓળખ્યો કહેવાય. તેને અનુભવમાં આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય ને ત્યારે ધર્મ થાય.

* * *

અનંતશક્તિસંપન્ન આત્માની શક્તિઓનો ક્રમિક ગણતરીથી પાર ન આવે; પહેલી જીવત્વશક્તિ... બીજી ચેતનાશક્તિ... પાંચમી સુખશક્તિ... સાતમી પ્રભુત્વશક્તિ... દશમી સર્વજ્ઞત્વશક્તિ એમ ક્રમક્રમથી ગણતાં કરોડ પૂર્વના કે અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યમાં પણ અનંતશક્તિનો પાર ન આવે. સર્વાર્થસિદ્ધિના બધાય દેવો ૩૩ સાગરોપમ સુધી ગણ્યા કરે તોય એનો અનંતમો ભાગ જ ગણી શકે. –આવી અનંતશક્તિ દરેક આત્મામાં છે, ને એકેક શક્તિમાં અનંતી તાકાત છે. –આવો આત્માનો વૈભવ છે.

પણ આમાં ધર્મ ક્યાં આવ્યો ?

–ભાઈ ! આવા આત્મવૈભવને પ્રતીતમાં લેતાં પરનો મહિમા ઊડી જાય એટલે જ્ઞાન સ્વમાં ઠરે ને આત્મા સ્વસમયરૂપ પરિણમે, રાગથી છૂટીને અનંતશક્તિનું નિર્મળ પરિણમન થવા માંડે–એનું નામ ધર્મ. મારો આત્મા એક સમયમાં પરિપૂર્ણ અનંતશક્તિનો પિંડ –આમ સ્વમાં લક્ષ આવતાં જ્ઞાનનું, શ્રદ્ધાનું, સુખનું એમ અનંતગુણનું નિર્મળ

પરિણમન એકસાથે ઊછળે છે–નિર્મળતા પ્રગટે છે, તે જ ધર્મ ને તે જ મોક્ષમાર્ગ; તેને સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

આત્માના અનંતગુણોમાં એક સર્વજ્ઞત્વશક્તિ પણ ભેગી પરિણમી રહી છે. અહા, સર્વજ્ઞતાના સ્વરૂપની ને તેના સામર્થ્યની લોકોને ખબર નથી. સર્વજ્ઞતાને ઓળખતાં તો સમ્યગ્દર્શન થાય, જ્ઞાન ને રાગની સંધિ તૂટી જાય ને ભેદજ્ઞાન થાય. કેવળજ્ઞાન સ્વલક્ષે એકાગ્રતાથી ખીલ્યું છે, તે પરલક્ષે નથી ખીલ્યું. જગત છે માટે કેવળજ્ઞાન થયું –એમ નથી; જગત તો અનાદિ-અનંત છે, તેને લીધે જ્ઞાન થતું હોય તો અનાદિથી કેવળજ્ઞાન દરેક જીવને હોવું જોઈએ. આત્મા જ્યારે સ્વમાં એકાગ્ર થઈને, પોતાની અસાધારણ જ્ઞાનશક્તિને કારણ બનાવીને પરિણમ્યો ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું, ને ત્યારે જગત જ્ઞેયપણે જણાયું. જગત જ્ઞેયપણે નિમિત્તરૂપ છે પણ જ્ઞાનનું પરિણમન નિમિત્તને આશ્રિત નથી, જ્ઞાનનું પરિણમન તો સ્વાશ્રિત છે. સર્વજ્ઞતા એટલે આત્માના જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ, જ્ઞાનનો પરિપૂર્ણ વૈભવ પર્યાયમાં પ્રગટ થયો એનું નામ સર્વજ્ઞતા. 'સર્વજ્ઞતા' કહેતાં અજ્ઞાનીને બહારના ઘણા જ્ઞેયો સામે લક્ષ જાય છે પણ જેમાંથી સર્વજ્ઞતા ખીલી એવી જ્ઞાનશક્તિ સામે તેનું લક્ષ જતું નથી. જ્ઞાનશક્તિ સામે લક્ષ જાય તો જ સર્વજ્ઞતાની સાચી પ્રતીત થાય.

સર્વજ્ઞતાની શક્તિ આત્મામાં ત્રિકાળ છે પણ તેનું પરિણમન ક્યારે થાય ? કે સર્વજ્ઞ-શક્તિવાળા આત્માને પ્રતીતમાં લઈને પરિણમે ત્યારે. –તેમાં બીજું કોઈ સાધન નથી; પોતાનો સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્મા જ સાધન છે. આત્મા પોતે કર્તા થઈને સ્વશક્તિના સાધન વડે તે કાર્યને કરે છે. રાગને સાધન માને તે જીવ પોતાના સર્વજ્ઞસ્વભાવને જાણતો નથી. સર્વજ્ઞની શ્રદ્ધા કહો કે મોક્ષની શ્રદ્ધા કહો, કે આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા કહો. તેનું સાધન બહારમાં કે રાગમાં નથી, સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્મા પોતે જ તેનું સાધન છે.

'જીવ એક અખંડ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય સંપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય તે સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ થાય.'

– શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આ ટૂંકા વાક્યમાં ઘણી ગંભીરતા ભરી છે. સર્વજ્ઞસ્વભાવ અને તેનું સાધન બંને તેમાં બતાવી દીધા છે. હવે રાગને જે જીવ સાધન માને તે રાગ છોડીને વીતરાગ કેમ થાય ? ને વીતરાગતા વગર સર્વજ્ઞતા ક્યાંથી થાય ? એટલે રાગને સાધન માનનારને તો સર્વજ્ઞતાની કે તેના ઉપાયની ખબર નથી. સર્વજ્ઞ કોણ થાય ? કે 'વીતરાગ થાય તે સર્વજ્ઞ થાય.' ને વીતરાગ કોણ થાય ? કે જે રાગને

સાધન ન માને એટલે કે જ્ઞાનસ્વભાવને જ સાધન માને તે જીવ જ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખ થઈને વીતરાગ થાય ને તે જ સર્વજ્ઞ થાય. –એટલે સ્વભાવસન્મુખ થવું તે જ સર્વજ્ઞતાનો ઉપાય છે –એમ તાત્પર્ય છે.

શાસ્ત્રોએ સર્વજ્ઞતાનો તો અપાર મહિમા ખૂબ ખૂબ ગાયો છે; કેમ કે એનો નિર્ણય એ તો જૈનધર્મનું મૂળ છે. સંતોને સર્વજ્ઞતા ખૂબ વહાલી છે, જ્ઞાનીના હૃદયમાં એનો મહિમા કોતરાઈ ગયો છે. તેથી પ્રવચનસારની ૮૦મી ગાથામાં કુંદકુંદાચાર્ય મહારાજે કહ્યું છે કે–

જે જાણતો અર્હંતને ગુણ દ્રવ્ય ને પર્યયપણે,
તે જીવ જાણે આત્મને તસુ મોહ પામે લય ખરે.

કેવળજ્ઞાન તે લોકાલોકનું કર્તા નથી, ને લોકાલોક કેવળજ્ઞાનના કર્તા નથી; જ્ઞાનશક્તિ વડે આત્મા પોતે જ તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો કર્તા થઈને પરિણમે છે; પૂર્વપર્યાય તે-રૂપે નથી પરિણમતી, રાગનો પણ તેમાં અભાવ છે ને પરનો તો ત્રિકાળ અભાવ છે. છ એ કારકોની સ્વતંત્રતા વડે આત્મા કેવળજ્ઞાનને કરે છે. પોતાના જ છ કારકો વડે, બહારના સાધનોથી નિરપેક્ષપણે આત્મા પોતે સર્વજ્ઞતારૂપે પરિણમતો હોવાથી તે સર્વજ્ઞભગવાન 'સ્વયંભૂ' છે. વજ્રશરીર કે રાગ તે કોઈ કેવળજ્ઞાનનું સાધન નથી. આ રીતે આત્માની બધી શક્તિઓ પોતાના જ છ કારકો વડે પરિણમી રહી છે, તેમાં બીજા સાધનનો અભાવ છે. આત્માની શક્તિ જ પોતાની નિર્મળપર્યાયના સાધનપણે પરિણમે છે, બહાર સાધન શોધવું પડે તેમ નથી. સ્વાશ્રિત-પરિણમનમાં છએ કારકો સમાઈ જાય છે.

આ ૪૭ શક્તિમાં પાંચ ભાવો ક્યા પ્રકારે લાગુ પડે છે તે પણ સમજવું જોઈએ. ત્રિકાળી શક્તિઓ તે પારિણામિકભાવે છે. તેના આશ્રયે તેનું જે નિર્મળકાર્ય પ્રગટ્યું તે પૂરું કાર્ય તો ક્ષાયિકભાવે છે, ને અધૂરી દશામાં ઉપશમ કે ક્ષયોપશમભાવ હોય છે; ઉદયભાવનો તે નિર્મળ કાર્યમાં અભાવ છે. અહીં સર્વજ્ઞત્વ શક્તિનું પૂરું કાર્ય જે સર્વજ્ઞતા તે તો હંમેશા ક્ષાયિકભાવે જ હોય છે; તેમાં ઉપશમાદિ ભાવો હોતા નથી.

સર્વજ્ઞશક્તિ સ્વાધીનપણે જ્યાં કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમી, ત્યાં તે કેવળજ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞેયો નિમિત્તરૂપે ભલે હો પણ તેઓ કાંઈ જ્ઞાનનાં સાધન નથી, કે જ્ઞાન તેમનું કર્તા નથી. કેવળજ્ઞાને પોતાના આખા આત્માને અનંતશક્તિના નિર્મળ પરિણમન સહિત જ્ઞેય બનાવી દીધો છે, ત્યાં પરજ્ઞેયો તો સહેજે જણાય છે. જ્ઞેયપણે સ્વ-પર બધુંય છે. અહા, સર્વજ્ઞસ્વભાવી વસ્તુના નિર્ણયમાં અનંત પુરુષાર્થ ભરેલો છે. રાગમાં એ નિર્ણય કરવાની

તાકાત નથી. દ્રવ્યે પોતાની પર્યાયને કરી–એ પણ હજી ભેદકથન છે, ખરેખર દ્રવ્ય કર્તા ને પર્યાય કર્મ એવા ભેદ નથી. દ્રવ્ય અભેદપણે તે–તે સમયની પર્યાયપણે પરિણમી રહ્યું છે, દ્રવ્ય પોતે એવા નિર્મળભાવપણે ઉલ્લસ્યું છે. દ્રવ્ય ને પર્યાય બંને એક થઈને પરિણમ્યા ત્યાં વચ્ચે વિકલ્પ કે ભેદનું ઉત્થાન ન રહ્યું. –આનું નામ જૈનદર્શન, ને આનું નામ વસ્તુસ્વભાવની પ્રસિદ્ધિ !

ભાઈ, જૈનદર્શન એટલે વસ્તુ સ્વભાવનું દર્શન ! તારા આત્મસ્વભાવને અંદરમાં જો તો ખરો ! –જેનું અચિંત્ય સામર્થ્ય છે, ને જેમાં બહારના કોઈ સાધનની જરૂર નથી; કારણ-કાર્યના ભેદના વિકલ્પને ય જ્યાં અવકાશ નથી; સ્વશક્તિથી આત્મા પોતે અભેદપણે પોતાની નિર્મળપર્યાયમાં પ્રણમી રહ્યો છે. એક પર્યાય જેટલા જ આખા દ્રવ્ય-ગુણ નથી, પણ તે પર્યાયે આખા દ્રવ્ય-ગુણને જાણી લીધા છે. આત્માની પર્યાય પરને લીધે થવાનું કહેવું એ તો વસ્તુસ્વરૂપનું મોટું અજ્ઞાન છે. ભાઈ, તારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પરથી સ્વતંત્ર છે, પર સામે ન જો, તારા નિજવૈભવને જો. તારી તાકાત કેટલી ? કે એક કેવળજ્ઞાનપર્યાય અનંતા કેવળજ્ઞાનને જાણી લ્યે; ને એવી અનંતાપર્યાયરૂપે પરિણમવાની એક જ્ઞાનગુણની તાકાત; એવા જ્ઞાન સાથે આનંદ-પ્રભુતા વગેરે અનંત ગુણોનો વૈભવ આત્મામાં ભર્યો છે. અહા, આવી વસ્તુ ! – તે તું છો.

અરે, જ્યાં તું જ પરિપૂર્ણ છો પછી બીજા ક્યા સાધનને તારે શોધવું છે ? પૂર્વની અધૂરી પર્યાય પણ કેવળજ્ઞાનપર્યાયને પરાણે નથી લાવતી; સાધકભાવ બળજોરીપૂર્વક સાધ્યને નથી લાવતો; પણ તે સમયની પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાનાદિ પૂર્ણ પર્યાયરૂપે પરિણમવાનું સ્વતંત્રવીર્ય છે. અરે, પૂર્વની નિર્મળ પર્યાય પણ કારણ ખરેખર નથી ત્યાં શુભરાગની કે બહારના પદાર્થોની તો શી વાત ? –એનો તો નિર્મળ કાર્યમાં અભાવ જ છે. આત્મા પોતે પોતાની નિજશક્તિના ભંડારમાંથી સર્વજ્ઞતાને બહાર કાઢે છે; પોતાના વૈભવમાં ભર્યું છે તેમાંથી પ્રગટ કરે છે; બીજા પાસે માગતો નથી.

'સત્' ના મહાસાગરમાં ઉત્પાદ–વ્યયનાં મોજાં ઊછળે છે... ને તેમાંથી કેળળજ્ઞાનાદિ મહારત્નો નીકળે છે. એ કેવળજ્ઞાનનો દેનાર પોતે ને લેનાર પણ પોતે. દાતાર મોટો ને ઝીલનાર પણ મોટું. રાગમાં તાકાત નથી કે સર્વજ્ઞતાને ઝીલી શકે. તેમજ તેનામાં તાકાત નથી કે સર્વજ્ઞતા આપી શકે. સર્વજ્ઞતા આપવાની ને ઝીલવાની અપૂર્વ તાકાત તો અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મામાં જ છે.

આત્માનો વૈભવ જેવો છે તેવો સમ્યગ્દર્શન થતાં જણાયો; એ કાંઈ નવો નથી થયો; પર્યાયમાં પહેલાં ન હતો ને પ્રગટ્યો તે અપેક્ષાએ નવો છે; પણ શક્તિમાં તો આવો

વૈભવ સદાય હતો જ. 'સત્' સ્વભાવ હતો તે સર્વજ્ઞદેવે બતાવ્યો. અહા, આવા સત્ સ્વભાવનું ઘોલન-મનન કરવા જેવું છે. આ સ્વભાવનું ઘોલન કરતાં કરતાં પર્યાયમાં તે પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે કે અનુભવમાં આવે છે. ભગવાન આત્મા મહાચૈતન્ય પદાર્થ છે, એની મોટાઈનો પાર નથી. એની પ્રતીત કરવામાંય કોઈ અચિંત્ય પુરુષાર્થ છે. એની પ્રતીત કરીને જ્યાં સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યાં તે પરમાત્મા થઈ ગયો, 'હું પરમાત્મા જ છું' એવી એની દૃષ્ટિ થઈ, પરમાત્મપણું પોતામાં જ દેખ્યું. પર્યાયની અધૂરાશ ગૌણ થઈ ગઈ ને દૃષ્ટિમાં કૃતકૃત્યતા થઈ. –આનું નામ ધર્મ ને આનું નામ મોક્ષમાર્ગ !

આત્મામાં સર્વજ્ઞતા વગેરે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટવાની તાકાત છે તે કોઈ પરના અવલંબને નથી; પોતે જ સાધક છે, પોતે જ સાધન છે, ને સાધ્ય પણ પોતામાં જ છે. આત્માનું બધું આત્મામાં જ સમાય છે. અરૂપી આત્મામાં અપાર વૈભવ ભર્યો છે. બહારમાં રૂપી પદાર્થોના જે પૂંજ દેખાય છે તેના કરતાં તેને દેખનારા અરૂપી આત્માની શક્તિ ઘણી મહાન છે. લોકાલોકની સામે જોયા વગર જેના જ્ઞાનમાં લોકાલોક ઝળકે–એવો ભગવાન આત્મા જ લોકમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે. જડને તો જડના વૈભવનીયે ખબર નથી ને આત્માના વૈભવની પણ ખબર નથી. આ ચૈતન્યવૈભવધારી આત્માને જ સ્વના ને પરના વૈભવની ખબર છે. ભલે કરોડો–અબજોની કિંમતનો હીરો હોય – પણ એ જ જડ હીરાને ખબર નથી કે હું આટલો કિંમતી છું ! એની ખબર તો આ ચૈતન્યહીરાને જ પડે છે. જગતના બધાય જડ 'હીરા' ભેગા થાય તોપણ તેમાંથી ચૈતન્યનો એક કણિયો પણ થઈ શકે નહિ, એવો આ ચૈતન્ય-હીરાનો વૈભવ છે. જગતને જડનો વૈભવ દેખાય છે પણ પોતાનો ચૈતન્યવૈભવ દેખાતો નથી. જેના એક અંશમાં લોકાલોક ઝળકે એવી અનંત ચૈતન્યશક્તિનો ધણી આત્મા છે. 'આવો આત્મા હું છું' –એમ જેની દૃષ્ટિમાં આવ્યું તેની દૃષ્ટિમાં ક્યાંય રાગનું–દેહનું–વાણીનું કે પરનું મહત્ત્વ રહેતું નથી. એટલે સ્વ તરફ જ તેની પરિણતિ ઢળતી જાય છે. –આવી સમ્યગ્દૃષ્ટિની દશા છે. સમ્યગ્દર્શન થયું એટલે તો ભગવાનના ભેટા થઈ ગયા; પોતાને પામર–અલ્પ માન્યો હતો તે મટી ગયું ને પરમાત્માપણે પોતાને ઓળખ્યો, તેનું પરિણમન હવે પરમાત્મા થવા તરફ વળ્યું... થોડા જ વખતમાં તે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ–પરમાત્મા થશે.

– આ છે સર્વજ્ઞત્વશક્તિવાળા આત્માની ઓળખાણનું ફળ !

ઇતિ શ્રી સર્વજ્ઞત્વશક્તિનું વર્ણન સમાપ્ત.

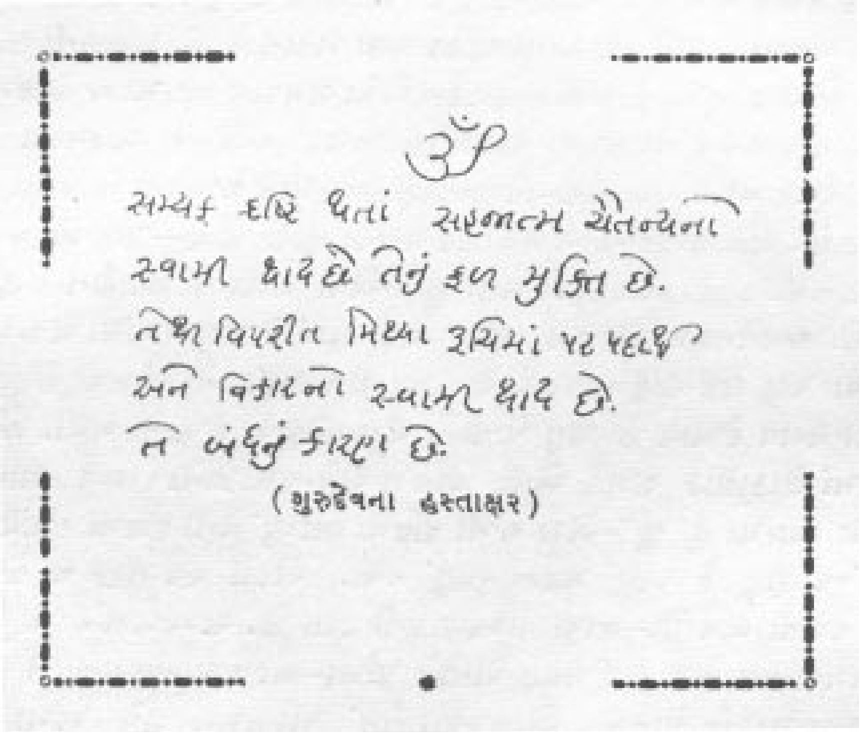

ૐ

સમ્યક્ દૃષ્ટિ થતાં સહજાત્મ ચૈતન્યના
સ્વામી થવાય છે તેનું ફળ મુક્તિ છે.
તેથી વિપરીત મિથ્યા રૂચિમાં પર પદાર્થ
અને વિકારનો સ્વામી થવાય છે.
તે બંધનું કારણ છે.

(ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર)

[૧૧]

સ્વચ્છત્વશક્તિ

[नीरूपात्मप्रदेशप्रकाशमानलोकालोकाकारमेचकोपयोगलक्षणा स्वच्छत्वशक्तिः]

卐

આત્માની પ્રકાશશક્તિ વર્ણવીને સ્વસંવેદનરૂપ પ્રકાશ પ્રગટાવવાની એવી સુંદર રીત બતાવી છે કે તેના વિચારમાં ને મનનમાં જ્ઞાનને રોકે તો સ્વાનુભવનો માર્ગ મળે ને જન્મ-મરણના ફેરા ટળે. માટે હે જીવ ! તારા વીર્યબળને સ્વતરફ ઉલ્લસાવીને તારા સ્વભાવની હા પાડ... ને પુરુષાર્થની તીખી ધારાએ તે સ્વભાવનો અપૂર્વ પક્ષ કર. –આમ કરવાથી તને તારું સ્વસંવેદન થશે ને આનંદ અનુભવાશે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં એવી સ્વચ્છતા છે કે તેના ઉપયોગમાં લોકાલોક જણાય છે. પોતે અરૂપી હોવા છતાં રૂપી–અરૂપી સમસ્ત પદાર્થો તેના જ્ઞાનમાં જણાય છે. પોતે અરૂપી રહીને પણ જાણી લ્યે છે. લોકાલોકને જાણવા છતાં તેના ઉપયોગમાં જરાય વિકાર ન થાય એવી તેની સ્વચ્છતા છે. જેમ અરીસાની સ્વચ્છતામાં અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર પદાર્થો જણાય છે, ત્યાં અરીસામાં જાણે કેટલાય પદાર્થો હોય એવું મેચકપણું (અનેકપણું) લાગે છે, પણ ખરેખર કાંઈ અરીસામાં બીજી વસ્તુ નથી, એ તો અરીસાની સ્વચ્છતાનો જ એવો સ્વભાવ છે. તેમ અરૂપી આત્મપ્રદેશો લોકાલોકના સમસ્ત પદાર્થોનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો પ્રકાશમાન થાય છે, ત્યાં જ્ઞાનમાં જાણે કેટલાય પદાર્થો જણાતા હોય એવું મેચકપણું (અનેકપણું) લાગે છે, પણ ખરેખર કાંઈ જ્ઞાનમાં બીજી વસ્તુ નથી, જ્ઞાનની જ એવી સ્વચ્છતા છે. અને અરીસાની માફક ખરેખર જ્ઞાનમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિબિંબ નથી પડતું, –કેમકે જ્ઞાન તો અરૂપી છે તેમાં પ્રતિબિંબ ન પડે; પણ પદાર્થો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થયા –એનો અર્થ એમ છે કે પદાર્થોનું જેવું સ્વરૂપ હતું તેવું જ્ઞાને જાણી લીધું. જ્ઞાનની સ્વચ્છતામાં એવી તાકાત છે કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુને પણ જાણી લ્યે. જ્ઞાનમાં સ્વચ્છતા થતાં પોતે પોતાને તો જાણે ને લોકાલોકને પણ જાણી લ્યે એવી તેની તાકાત છે. એક મતિજ્ઞાન, –કે જે કેવળજ્ઞાનના અનંતમા ભાગનું છે તેની સ્વચ્છતામાં પણ એવી તાકાત છે કે પૂર્વના કેટલાય ભવને જાણી લ્યે. તો કેવળજ્ઞાનની તાકાતની શી વાત ?

જ્ઞાનલક્ષણ વડે આત્માને અનુભવમાં લેતાં જે જ્ઞાન પરિણમ્યું તે પરિણમનમાં ભેગી આવી સ્વચ્છતા પણ પરિણમે છે. લોકાલોકના જે અનેક પદાર્થો તે બધા પદાર્થો આત્માના જ્ઞાનમાં જ્ઞેયપણે જણાતા હોવાથી જ્ઞાન અનેકાકારરૂપ (–મેચક) છે, છતાં તેમાં કાંઈ મલિનતા થતી નથી, લોકાલોક એનામાં જણાવા છતાં જ્ઞાન તો સ્વચ્છ જ રહે છે. હવે એ જ રીતે સાધકનું જ્ઞાન, –તે પણ એવી સ્વચ્છતારૂપે પરિણમે છે કે રાગને જાણવા છતાં પોતે રાગરૂપ મલિન થઈ જતું નથી. રાગ મલિન છે, પણ રાગને જાણનારું જ્ઞાન મલિન નથી. –વાહ ! કેવું ભેદજ્ઞાન ! સ્વચ્છત્વશક્તિને લીધે આત્માના ઉપયોગની એવી તાકાત છે કે ગમે તેટલા ને ગમે તેવા પદાર્થોને જાણે છતાં પણ પોતે મલિન થતો નથી, તેમજ તેના ઉપર બોજો થઈ જતો નથી. જેમ કરોડો-અબજો મણ વજનને જાણે તેથી કાંઈ આંખ તેવી વજનદાર થઈ જતી નથી, તેમ જ્ઞાન ઘણા પદાર્થોને જાણે તેથી કાંઈ જ્ઞાનમાં બોજો થઈ જતો નથી, તેમજ મલિન પદાર્થોને જાણે તેથી કાંઈ જ્ઞાન

પોતે મલિન થઈ જતું નથી; એ તો અરૂપી, સ્વચ્છ ને નિરુપાધિક જ રહે છે. જુઓ, એક બીજી વાત ! પોતાના આનંદાદિ સ્વભાવને જાણતાં જ્ઞાન તેમાં તો તન્મય થાય છે, પણ રાગાદિ પરભાવને જાણતાં જ્ઞાન તેમાં તન્મય થતું નથી; એટલે એ જ વાત આવીને ઊભી રહી કે નિજસ્વભાવરૂપ જે નિશ્ચય તેમાં તો જ્ઞાનની એકતા છે, ને પરભાવરૂપ જે વ્યવહાર તેમાં જ્ઞાનની એકતા નથી પણ ભિન્નતા છે. એટલે નિશ્ચયનો આશ્રય ને વ્યવહારનો નિષેધ એવું સાધકના જ્ઞાનનું પરિણમન છે.

અહા, એકેક શક્તિમાં તો કેવા રહસ્યો ભર્યા છે ! જ્ઞાન તો દર્પણ સમાન અવિકાર છે. ઉષ્ણ જ્વાળા અગ્નિની છે, દર્પણની નહિ, દર્પણની તો સ્વચ્છતા જ છે, તેમ જ્ઞાનદર્પણમાં તો જ્ઞાનની સ્વચ્છતા જ છે, રૂપીપણું કે રાગ એ તો પરજ્ઞેયનાં છે, તે કાંઈ જ્ઞાનનાં નથી; જ્ઞાન તેવું થઈ ગયું નથી, જ્ઞાન તો સ્વચ્છ જ રહ્યું છે. આવા સ્વચ્છ જ્ઞાનની અનુભૂતિ જ્યારે આત્મા કરશે ત્યારે જ તે પ્રતિબુદ્ધ થશે, ત્યારે જ તે ભેદજ્ઞાની અને ધર્મી થશે. અહીં જ્ઞાનને 'મેચક' કહ્યું, આ 'મેચક' નો અર્થ મલિનતા નથી પણ મેચકપણું એટલે અનેકવિધપણું; જ્ઞાનમાં અનેકતા છે પણ મલિનતા નથી; લોકાલોકને જાણવારૂપ મેચકતા એ તો ઊલટું જ્ઞાનની સ્વચ્છતાને જાહેર કરે છે. જો લોકાલોક જ્ઞાનમાં ન જણાય તો તે જ્ઞાનની પૂરી સ્વચ્છતા નહિ એ જ્ઞાનની દિવ્યતા નહિ.

ભાઈ, લોકાલોક જેની સ્વચ્છતામાં જણાય એવા તારા પવિત્ર આત્માને તારે જાણવો હોય તો તારું જ્ઞાન સ્વચ્છ કર. મલિનદર્પણમાં મોઢું ન દેખાય, તેમ મલિનભાવમાં આત્માનું સાચું સ્વરૂપ ન દેખાય. માટે જ્ઞાનને ચોખ્ખું કર. વિકાર વગરનું કર. શરૂઆતના મંગળ વખતે જ સિદ્ધભગવાનને જ્ઞાનમાં પધરાવીને જ્ઞાનને ચોખ્ખું કર્યું છે, જેણે પોતાના જ્ઞાનમાં સિદ્ધપ્રભુને પધરાવ્યા તેનું જ્ઞાન રાગથી જુદું પડીને ચોખ્ખું થયું, ને એવા ચોખ્ખા જ્ઞાન વડે જ અનંતશક્તિવાળા આત્માની ઓળખાણ ને અનુભવ થઈ શકે.

પરમાણુ વગેરેને જાણે છતાં આત્મા તે જડ પરમાણુરૂપ થાય નહિ, ને આત્મામાં પરમાણુ પ્રવેશે નહિ. પરમાણુ પરમાણુમાં રહે, જ્ઞાન જ્ઞાનમાં રહે, બંને પોતપોતામાં રહે, છતાં જ્ઞાન તેને જાણે ખરું. –જાણવાનો સ્વભાવ જ કોઈ અચિંત્ય છે. જાણવા માટે જ્ઞાનને બહાર નીકળીને પરમાં જવું પડતું નથી ને પરને પોતામાં લાવવું પડતું નથી. અહા, કેવું નિરાલંબીપણું ! ને કેવી સ્વતંત્રતા ! પોતે સ્વચ્છ રહીને મલિનતાને પણ જાણી લ્યે, પોતે સુખમાં લીન રહીને દુઃખને પણ જાણી લ્યે એવી જ્ઞાનની સ્વચ્છતાની

તાકાત છે. તે પોતે નિશ્ચયનો આશ્રય રાખીને વ્યવહારને પણ જાણી લ્યે છે, –તેને જાણે છે પણ તેનો આશ્રય લેતું નથી. –આવું સાધકનું સ્વચ્છ જ્ઞાન છે. નિર્મળ ઉપયોગરૂપ અસંખ્યપ્રદેશી જ્ઞાનદર્પણમાં જગતના બધા પદાર્થો જણાય છે– એવી આત્માની પરમેશ્વરતા છે. જેમ રાજાની આજ્ઞાને કોઈ લોપે નહિ તેમ આ જ્ઞાન-રાજાની આજ્ઞાને જગતમાં કોઈ લોપી શકતું નથી, એક્કેય જ્ઞેય જ્ઞાનની આજ્ઞાથી બહાર રહેતું નથી, જ્ઞાનની પૂરી સ્વચ્છતા ખીલે ને એક્કેય જ્ઞેય તેમાં જણાયા વગરનું રહી જાય–એમ બનતું નથી. આવી પરમેશ્વરી શક્તિવાળો પોતે, –પણ પોતાને પોતાનું માહાત્મ્ય ન ભાસ્યું એટલે જગતમાં બીજો ઈશ્વર જગતના કર્તા તરીકે કલ્પી લીધો. ભાઈ, કોઈ પ્રભુમાં –કોઈ ઈશ્વરમાં એવી તાકાત નથી કે અન્યને કાંઈ કરે. આ જ્ઞાન-પરમેશ્વર એ જગતને જાણનારો છે પણ કરનારો નથી.

ભાઈ, તારામાં નિરંતર તારી પ્રભુતા ભરેલી છે; તું પ્રતીતમાં લે તોપણ ભરી જ છે ને ન લે તોપણ ભરી જ છે. એ પ્રભુતા વ્યક્ત કેમ થાય તેની આ વાત છે. સંતો પોતે પોતામાં પ્રભુતા પ્રગટ કરીને તેની રીત જગતને દેખાડે છે. એકેક શક્તિના વર્ણનમાં અદ્ભુત આત્મવૈભવની ખીલવટ કરી છે. તેની પ્રતીત કરતાં પર્યાયમાં તે વૈભવ પ્રગટે છે.

એકેક આત્મામાં એકસાથે અનંત શક્તિઓ છે; આત્માના જ્ઞાનમાત્રભાવમાં તે બધીયનું પરિણમન વર્તે છે. અમૂર્ત આત્માને અસંખ્ય પ્રદેશો છે, –કેટલા ? કે ચૌદ બ્રહ્માંડમાં પથરાય એટલા; તેના ક્ષેત્રની અવગાહનામાં સંકોચ-વિસ્તાર થવા છતાં આત્મપ્રદેશોની સંખ્યામાં ઘટ-વધ થતી નથી, કે પ્રદેશ નાનો-મોટો થતો નથી. અમૂર્તિક એવા અસંખ્ય આત્મપ્રદેશોમાં મૂર્ત-અમૂર્ત અનંતા પદાર્થો જ્ઞેયપણે ઝળકે છે; એ બધું જણાય છતાં ઉપયોગમાં મલિનતા ન આવે એવો સ્વચ્છ આત્મસ્વભાવ છે. ઉપયોગ પોતે રાગ વગરનો હોવા છતાં તેમાં રાગ જ્ઞેયપણે જણાય છે –એ તો તેની સ્વચ્છતા છે. રાગને અને ઉપયોગને જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણું છે તે કાંઈ આત્માને રાગપણે જાહેર નથી કરતું પણ આત્માને ઉપયોગપણે જ જાહેર કરે છે. અરીસામાં અગ્નિ જણાય તે અરીસાના પ્રકાશસ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કરે છે, ઉષ્ણસ્વભાવને નહિ, તેમ આત્માના શુદ્ધ–અરૂપી ઉપયોગદર્પણમાં જગતના રૂપી પદાર્થો કે વિકાર જણાય તે કાંઈ ઉપયોગને રૂપીપણે કે વિકારપણે પ્રસિદ્ધ નથી કરતા, પણ તેના સ્વચ્છ સ્વ-પરપ્રકાશી સ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કરે છે. આવા ભેદજ્ઞાન વડે સાધકને ઉપયોગની સ્વચ્છતાનું પરિણમન શરૂ થઈ ગયું છે.

આ આત્મા પોતે અનંત શક્તિસંપન્ન પરમાત્મા છે, સ્વસન્મુખ થઈને પોતે પોતાની પ્રતીત કરતાં અનુભવ થાય ને શુદ્ધતા–સ્વચ્છતા પ્રગટે. સ્વચ્છતારૂપે પરિણમતો આત્મા, જગતને જાણવા છતાં જગતથી અલિપ્ત રહે છે. મૂર્તને અડ્યા વગર મૂર્તને જાણે છે, પોતે રાગી થયા વગર રાગાદિને જાણે છે, પોતાની અનંતશક્તિના નિર્મળ પરિણમનમાં તન્મય રહીને બધાને જાણે છે. આ રીતે સ્વચ્છ-સ્વભાવે પરિણમતો આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અનેકાન્તપણે પ્રકાશી રહ્યો છે.

વસ્તુમાં જે 'ઉત્પાદ' છે તે જ તેનું કાર્ય છે, અને તે તો વસ્તુનું સ્વરૂપ જ છે, તો બીજાએ તેમાં શું કર્યું ? અહીં તો કહે છે કે વસ્તુમાં કારણરૂપ શક્તિ જેવી શુદ્ધ છે તેવું જ શુદ્ધ તેનું પરિણમન પ્રગટે તે તેનું સાચું કાર્ય છે; કેમ કે કારણ અને કાર્ય એક જાતના હોય. શુદ્ધ કારણનો જ્યાં સ્વીકાર હોય ત્યાં કાર્ય પણ શુદ્ધ હોય જ. સ્વચ્છત્વ શક્તિથી પરિણમતા આત્મામાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા વ્યાપેલી છે, એટલે બધા ગુણોની પર્યાયમાં સ્વચ્છતા પરિણમી રહી છે. –પણ એમ ક્યારે થાય ? કે અનંત શક્તિસંપન્ન સ્વદ્રવ્યનું અવલંબન લઈને પરિણમે ત્યારે. પરસન્મુખ રહીને પરિણમે તો તેમાં શક્તિનું કાર્ય ન આવે. શક્તિવાન એવા આત્માની સન્મુખ થઈને પરિણમે તેમાં જ શક્તિનું કાર્ય આવે. સ્વદ્રવ્યને અવલંબીને જે પરિણમન થયું તેમાં અનંતગુણની નિર્મળ પર્યાય એકસાથે ઉલ્લસે છે. આ રીતે 'જ્ઞાનમાત્ર' સ્વસન્મુખ ભાવમાં આખો આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે. આવી આત્મપ્રસિદ્ધિ વડે અનંતા જીવો મોક્ષ પામ્યા છે.

આકાશમાં ઊડતું પંખી નિર્મળ પાણીમાં દેખાય, મેલા પાણીમાં ન દેખાય, – જોકે તેમાં તો બંને મૂર્ત છે, અહીં અમૂર્ત જ્ઞાનદર્પણમાં મૂર્ત ને અમૂર્ત બધુંય દેખાય છે; રાગ વગરના નિર્મળ જ્ઞાનદર્પણમાં લોકાલોક સ્પષ્ટ દેખાય છે, મલિન જ્ઞાનમાં લોકાલોક દેખાતા નથી. આત્માની સ્વચ્છતાના સામર્થ્યને લીધે લોકાલોક જણાય તેથી જ્ઞાનમાં કાંઈ મલિનતા નથી. જ્ઞાન તો સ્વચ્છ છે ને સાથે અનંતા ગુણની સ્વચ્છતાને ભેગી રાખીને પરિણમે છે. આવો જ્ઞાયક આત્માનો સ્વભાવ છે.

જેણે આત્મા જાણવો હોય, ને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુભવ વડે મોક્ષ સાધવો હોય તેણે પોતાની શક્તિઓને ઓળખવી જોઈએ. શક્તિની સાચી ઓળખાણ વડે શક્તિમાન એવો આત્મા ઓળખાય છે, ને તેને દૃષ્ટિમાં લઈ ન પરિણમતાં નિર્મળ પર્યાયનો વિકાસ થાય છે. ત્યાં ઉપયોગની સ્વચ્છતામાં સ્વ-પર સમસ્ત પદાર્થો જણાય એવી એની સ્વચ્છતા છે. લોકાલોક જણાતા હોવા છતાં આત્મા નીરૂપ છે – અમૂર્ત છે; જ્ઞેય પદાર્થો કાંઈ

તેનામાં પ્રવેશી ગયા નથી. પણ જ્ઞેયનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું અહીં જ્ઞાન થયું. –એવું જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનું સામર્થ્ય છે. જે ઉપયોગપર્યાયમાં સ્વ-પર જ્ઞેયો યથાર્થ ન ભાસે તે પર્યાય સ્વચ્છ નથી. અહીં તો સ્વચ્છ ઉપયોગરૂપે પરિણમતો આત્મા તે જ ખરો આત્મા છે. સમ્યક્શ્રદ્ધાના વિષયભૂત આત્મામાં મલિનતા નથી; નિર્મળપર્યાયરૂપ પરિણમતા અનંતગુણનો પિંડ આત્મા છે તે સમ્યક્શ્રદ્ધાનો વિષય છે.

આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં અનંતી શક્તિઓ-અનંતા ગુણો અથવા અનંતા ધર્મો પથરાયેલા છે. એકેક ધર્મની સાથે બીજા અનંતા ધર્મો પણ ભેગાં જ વર્તે છે એટલે આત્માના અનુભવમાં અનંતશક્તિઓ એકરસપણે અનુભવમાં આવે છે. શાશ્વત ચૈતન્યનિધાનથી ભરેલો આત્મા અનાદિથી એવો ને એવો બિરાજમાન છે, નરક-સ્વર્ગાદિના અનંતા ભવ કર્યા છતાં સ્વભાવની સ્વચ્છ શક્તિમાં તે પ્રવેશી ગયા નથી, સ્વચ્છત્વ શક્તિની સ્વચ્છતા મટી ગઈ નથી; આત્માનો સ્વચ્છ સ્વભાવ શાશ્વત એવો ને એવો, નિત્ય આનંદનું ધામ ને અનંતગુણનો ગ્રામ (સમૂહ) બિરાજી રહ્યો છે; તે સ્વભાવને કોઈ વિઘ્ન નથી, મલિનતા નથી. અને તે સ્વભાવને ઓળખતાં તેમાંથી જે સ્વચ્છપર્યાય આવી તેમાં ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો, તેમાં પણ કોઈ વિઘ્ન કે મલિનતા નથી.

આ આત્માની સ્વચ્છતાની વાત ચાલે છે. જુઓને, લોકોને ઘરનું આંગણું વગેરેમાં પણ ચોખ્ખાઈ ગમે છે ને ! કવિતામાં પણ આવતું કે મારા ચોખ્ખા ચિત્તમાં પ્રભુ વસે, તો અહીં કહે છે કે ભાઈ, ખરેખર તારે તારા ચિત્તમાં પ્રભુને વસાવવા હોય તો તારા ચિત્તને એટલે કે ઉપયોગને ચોખ્ખો – રાગ વગરનો કર. રાગવાળા ચિત્તમાં પ્રભુ નહિ વસે. પ્રભુ તો ઉપયોગસ્વરૂપ છે ને પોતાના ઉપયોગમાં જ તેનો વાસ છે. ભાઈ, ઉપયોગમાં વસનારો આવો પ્રભુ તું પોતે જ છો, તારામાં પ્રભુતાનો મોટો વૈભવ ભર્યો છે, જે સ્વચ્છતાથી શોભી રહ્યો છે. અરે, આ ચૈતન્યપ્રભુને રાગની મલિનતા તે કાંઈ શોભતી હશે ? –એને તો આત્મા જ કોણ કહે છે ?

અહો, તારો આત્મવૈભવ તો મહા સ્વચ્છ છે; પણ પરાધીન દૃષ્ટિથી તેં તારી નિજ-શક્તિની સ્વચ્છતાને ગોપવી દીધી છે. સ્વ-શક્તિના વૈભવમાં દૃષ્ટિને જોડતાં અનંતશક્તિનું ધામ પ્રસિદ્ધ થાય છે, પોતાનો વૈભવ પોતાના અનુભવમાં આવી જાય છે. પરમાં જોઈ-જોઈને થાક્યો પણ તને ક્યાંય સુખ ન મળ્યું, સ્વર્ગના વૈભવમાંથી પણ તને સુખ ન મળ્યું. ભાઈ, સંતો તને તારો જે નિજવૈભવ દેખાડે છે તે નિજવૈભવને અંતરદૃષ્ટિથી

નિહાળતાં તે ક્ષણે જ તને, પૂર્વે કદી ન થયેલો એવો અપૂર્વ આનંદ થશે. સ્વમાં દૃષ્ટિ કરતાં નિર્મળ-પર્યાયપણે આત્મા પરિણમે તેને મોક્ષનો સાધકભાવ કહેવાય છે. આનંદધામ એવા ચૈતન્ય ભગવાનની સ્વચ્છતામાં રાગાદિ છે નહિ તો તે થાય રાગાદિ તેને મોક્ષનું કારણ કેમ થાય ? મલિનતા તે સ્વચ્છતાનું કારણ કેમ થાય ? દેહની જડ ક્રિયા તો આત્મામાં છે ક્યાં ? અને શુભરાગ પણ પરલક્ષી વિકૃતભાવ છે તે પણ આત્માના સ્વચ્છ સ્વભાવમાં નથી, તેથી તે પણ મોક્ષનું કારણ નથી. જે પોતાના સ્વભાવની જાત હોય તે મોક્ષનું સાધન થાય, પણ સ્વભાવથી જે વિરુદ્ધ હોય કે ભિન્ન હોય તે મોક્ષનું સાધન થાય નહિ.

ભાઈ, તારો આત્મા અમૂર્તિક, તેની સ્વચ્છતાનું એવું સામર્થ્ય છે કે તેના ઉપયોગમાં સમસ્ત પદાર્થો પ્રકાશમાન છે. આત્મા જડ અથવા આંધળો નથી કે પદાર્થોને ન જાણે. અજ્ઞાનરૂપી મલિનતામાં સ્વ-પર પદાર્થો જણાતા નથી, પરંતુ સ્વ-શક્તિને સંભાળતાં જ્યાં કેવળજ્ઞાનપ્રકાશ ખીલ્યો ને સ્વચ્છતા પ્રગટી ત્યાં બધુંય તેમાં જ્ઞેયપણે ઝળકે છે. કેવળજ્ઞાનનો આકાર કેવડો ? કે પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ જેવડો. –અને તેમાં જણાય કેટલું ? કે લોકાલોકના અનંત પદાર્થોના સમસ્ત આકાર તેમાં જણાય, –એવી તેની અસાધારણ તાકાત છે.

અસ્પર્શ-સ્વભાવી આત્મા જડને તો નથી સ્પર્શ્યો ને તેના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વિકારને પણ સ્પર્શ્યા નથી, તેની સાથે એકમેક થયા નથી. જેમ વજ્રમાં ખીલી ન પેસે, તેમ ચૈતન્યવજ્રમાં વિકારની ખીલી પેસતી નથી. અસ્પર્શી હોવા છતાં આત્મા નિર્ગુણ કે નિરાકાર નથી, તેનામાં ચૈતન્યસહિત અનંતગુણો છે, તથા દરેક ગુણનો આકાર અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા પ્રમાણે છે. દરેક ગુણ ને પર્યાયનો આકાર દ્રવ્ય પ્રમાણે જ હોય છે. જોકે દ્રવ્યના ગુણનો ને પર્યાયનો એમ ત્રણેના આકાર કાંઈ અલગ અલગ ત્રણ નથી, ત્રણેનો થઈને એક જ આકાર છે, એ ત્રણેને ક્ષેત્રભેદ નથી.

ધ્રુવધામ આત્મા પોતાની અનંત શક્તિ સહિત ને ગુણ-પર્યાયોના આકાર સહિત બિરાજે છે. તેનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત પણ સામર્થ્ય અમર્યાદિત છે. મર્યાદિત આકારવાળી એની સ્વચ્છતામાં કોઈ અચિંત્ય તાકાત છે કે અમર્યાદિત આકાશ વગેરે પણ તેમાં જણાય છે. નિજઘરનાં નિધાન કેટલા મોટા છે તેની જીવને ખબર નથી. જેમ શ્રવણબેલગોલામાં ચંદ્રગિરિ પર તેમજ થૂબોનજીમાં કેટલાક મંદિરો એવાં છે કે બહારથી જુઓ તો દરવાજા સાવ નાના-માથું ભટકાય તેવા, પણ અંદર ડોકિયું કરીને જુઓ તો આહા ! મોટામોટા

ભગવાન ઉભા હોય. તેમ નાનકડા આકારવાળા આ આત્મમંદિરમાં અંદર સ્વભાવમાં ડોકિયું કરીને જોતાં અનંત સામર્થ્યવાળો મોટો ચૈતન્ય ભગવાન બિરાજી રહ્યો છે. – જેને જોતાં જ મહાન આશ્ચર્ય અને આનંદ થાય છે. આવો ચૈતન્ય ભગવાન તારામાં જ છે. જીવો બહારની ધમાધમમાં બધો વખત કાઢે છે પણ અંદરના નિજવૈભવને્ નિહાળવાને માટે એક ક્ષણનો પણ વખત લેતા નથી. અરે, જો એક જ ક્ષણ પણ નિજઆત્માના નિધાનને નિહાળે તો તેનો અચિંત્ય મહિમા લક્ષમાં આવે ને જગતનો મહિમા છૂટી જાય. નિજ નિધાનને નિહાળતાં જ સંસારનો વ્યય ને મોક્ષનો ઉત્પાદ થવા માંડે.

ઉપયોગની સ્વચ્છતામાં લોકાલોક ઝળકે છે તેથી તેને સાકાર કહ્યો છે. પણ સાકારનો અર્થ એવો નથી કે લીમડો-પર્વત-પ્રતિમા વગેરે પરદ્રવ્યનો આકાર જ્ઞાનમાં પ્રવેશી જાય, અથવા જ્ઞેય વસ્તુ જેટલી લાંબી–પહોળી–ઊંચી હોય તેટલું લાંબુ–પહોળું–ઊંચું જ્ઞાન થઈ જાય. જો એમ હોય તો તો આ પાંચ-છ ફૂટ જેટલા આકારમાં ૫૭ ફૂટ ઊંચા બાહુબલી ભગવાનની મૂર્તિનું જ્ઞાન જ ન થઈ શકે; ને અલોકને જાણવા માટે અલોક જેટલું પહોળું થવું પડે ! પણ એમ નથી; જ્ઞાનની જ કોઈ એવી અચિંત્ય તાકાત છે કે પોતાના આત્મ-આકારે રહીને પોતાથી મોટા આકારવાળા સમસ્ત પદાર્થોને પણ જાણી લ્યે છે. જેમ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો કડવો-મીઠો રસ આવી જતો નથી તેમ જ્ઞાનમાં પરનો આકાર પણ આવતો નથી; જેમ જ્ઞાન પોતે અરસ રહીને રસને જાણે છે, અરાગી રહીને રાગને જાણે છે, તેમ જ્ઞાન પોતે સ્વ-આકાર રહીને પરના આકારને જાણે છે. –અહો, જ્ઞેયોને જાણવા છતાં જ્ઞાનની કેવી નિરપેક્ષતા ! પરજ્ઞેયોને જાણતાં પોતે તે જ્ઞેયોમાં ભળી જતું નથી, જુદું ને જુદું નિજ સ્વરૂપમાં રહે છે. જ્ઞાન ‘સાકાર’ છે એનો અર્થ એટલો કે તે સ્વ-પરનું પ્રકાશક છે. જ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈમાં સ્વ-પરના ભિન્ન ભિન્ન આકારોને પ્રકાશવાની તાકાત નથી.

આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેના પ્રદેશો એક છે. અસંખ્યપ્રદેશી ક્ષેત્રરૂપ આત્માનું જે સ્વઘર તેની મર્યાદા કેટલી ને તેમાં કેવો વૈભવ ભર્યો છે તેનું આ વર્ણન છે. સ્વઘરમાં આવ્યા વગર સુખ ક્યાંથી થાય ? તે માટે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ સ્વચતુષ્ટયથી આત્માને ઓળખવો જોઈએ. એ રીતે જ્ઞાનમાત્ર આત્માને લક્ષગત કરીને અનુભવમાં લેતાં તેની સ્વચ્છતા એવી પ્રગટે છે કે લોક-અલોકના સમસ્ત પદાર્થો તેમાં જણાય, છતાં તેમાં મલિનતા થાય નહિ.

જુદી જુદી શક્તિઓનું વર્ણન કરવામાં ગુણભેદ તો પડે, પણ તે ભેદનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, અનંતગુણના વૈભવવાળો અભેદ આત્મા સમજાવવાનું પ્રયોજન છે. આ વાત આઠમી ગાથામાં કહી ગયા છે; દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદથી આત્માનું કથન કર્યું ત્યાં તે ભેદનો વિકલ્પ અનુસરવા લાયક નથી, પણ અભેદ આત્માનો અનુભવ કરવાનો છે. તે અભેદ બતાવવા માટે જ ભેદ પાડીને ઓળખાવ્યું છે. ભેદ પાડનારને તે વખતે જ લક્ષમાં છે કે મારે આ ભેદનું અવલંબન કરાવવું નથી પણ અભેદ આત્મા બતાવવો છે; ને તે ઉપદેશકના આશય અનુસાર શિષ્ય પણ તેવા અભેદ આત્માને લક્ષમાં લઈને અનુભવે છે; – તે જ ખરો શિષ્ય ને તે જ ખરો શ્રોતા છે. તેમ અહીં પણ એકેક શક્તિ અનંતશક્તિવાળા આખા આત્માને પ્રસિદ્ધ કરે છે. જ્ઞાન-દર્શન-સુખ વગેરે ગુણભેદથી વર્ણન કરવા છતાં કાંઈ ગુણભેદનું અવલંબન નથી, અનંતધર્મવાળો આત્મા જ અવલંબવા જેવો છે, તેના જ અવલંબને સમ્યક્દર્શનાદિરૂપ સ્વચ્છતા પ્રગટે છે. એકસાથે અનંત ગુણમાં સ્વચ્છતાનું પરિણમન થવા માંડે છે, તેનું નામ ધર્મ છે. અનંત ગુણથી ભરેલા આખા આત્મસ્વભાવનું અવલંબન તે મૂળવસ્તુ છે, તે જ સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનો ઉપાય છે, ને તે જ ઉપાય વડે ચૈતન્યદર્પણની પૂર્ણ સ્વચ્છતા ખીલીને લોકાલોક સહજપણે તેમાં ઝળકે છે. તેથી આવા કેવળજ્ઞાનને જગતનું મંગલદર્પણ કહ્યું છે.

સ્વચ્છત્વ શક્તિનું વર્ણન સમાપ્ત. (૧૧)

ગુરુદેવના હાથમાં પહેલીવાર સં. ૧૯૭૮માં જ્યારે સમયસાર આવ્યું ને જરાક વાંચ્યું ત્યાં એવો ભણકાર આવ્યો કે અહો, આ સમયસારમાં અશરીરી થવાની વાત છે. અશરીરી એવા સિદ્ધપદનો માર્ગ આમાં બતાવ્યો છે. અંતરમાંથી સિદ્ધપદના ભણકાર કરતી સંતોની આ વાણી આવી છે. આ સમયસારમાં જ્ઞાયકસ્વરૂપ બતાવીને સિદ્ધપદનો અલૌકિક માર્ગ બતાવ્યો છે.

[૧૨]

પ્રકાશશક્તિ

[स्वयंप्रकाशमानविशदस्वसंवित्तिमयी प्रकाशशक्तिः]

卐

આત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદન તે મોક્ષમાર્ગ છે. અરે જીવ! એકવાર તારા વીર્યબળને સ્વ તરફ ઉલ્લસાવીને તારા સ્વભાવની હા પાડ... પુરુષાર્થની તીખી ધારાએ અંતર્સ્વભાવનો અપૂર્વ પક્ષ કર... તેનો ઉલ્લાસ લાવ. સ્વભાવનો યથાર્થ નિર્ણય કરે તેને સ્વસંવેદન થયા વગર રહે નહિ. આવું સ્વસંવેદન તે ધર્મ છે, તે પરમ આનંદરૂપ છે.

આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં એક પ્રકાશશક્તિ છે; આ શક્તિના બળથી આત્મા પરની સહાય વગર – રાગ વગર પોતે પોતાને સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે ને સ્વાનુભવ કરે છે. આ શક્તિનો અચિંત્ય મહિમા છે.

જ્યારે જે શક્તિ આવે ત્યારે તેનાં ગાણાં ગવાય, બાકી તો દરેક શક્તિ આખા આત્માને પ્રસિદ્ધ કરનારી છે; દરેક શક્તિ પોતાના પૂર્ણ સામર્થ્યથી ભરેલી છે ને વિકારના અભાવરૂપ છે. એક શક્તિને જુદી પાડીને તેનો આશ્રય કરી શકાય નહિ. શક્તિ અને શક્તિમાન જુદા નથી, ગુણ અને ગુણી જૂદા નથી, એટલે દ્રવ્યની શક્તિનું કે ગુણનું સ્વરૂપ ઓળખતાં અનંતધર્મસંપન્ન આખું દ્રવ્ય ઓળખાઈ જાય છે, ને તેની પ્રતીત વડે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એમાં ક્યાંય વચ્ચે રાગનું કે નિમિત્તનું અવલંબન નથી. તેના અવલંબન વગર આત્મા પોતે જ પોતાને સ્પષ્ટ એટલે કે પ્રત્યક્ષ પ્રકાશે છે એવો તેનો પ્રકાશસ્વભાવ છે.

આમાં બે વાત આવી – એક તો સ્વાનુભવમાં આત્મા પોતે પોતાને સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે અને તે સ્વભાવ સ્વયં પ્રકાશમાન છે, તેમાં આત્મા સિવાય બીજા કોઈનો હાથ નથી. આવા સ્વસંવેદનની તાકાતવાળો આત્મા છે.

કોઈ કહે કે આત્મા ન જણાય ?

તો અહીં કહે છે કે ભાઈ, આત્મા પોતે પોતાને સ્વાનુભવમાં પ્રત્યક્ષ જણાય એવો તો એનો સ્વભાવ જ છે, અને તેમાં કોઈ બીજાની જરૂર ન પડે એવો સ્વયં પ્રકાશમાન સ્વભાવ છે. દીવો પોતે જ પ્રકાશી રહ્યો છે કે હું દીવો છું, દીવાને દેખવા માટે બીજા દીવાની જરૂર નથી પડતી, એમ આ આત્મા ચૈતન્યપ્રકાશી દીવો પોતે જ પોતાને સ્વસંવેદનમાં પ્રકાશી રહ્યો છે, જ્ઞાન પોતે જ પોતાને પ્રકાશી રહ્યુ છે કે હું જ્ઞાન છું, આ રીતે આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન છે, એને પ્રકાશવા માટે કોઈ બીજા જ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી, રાગની કે ઇન્દ્રિયોની તો વાત જ ક્યાં રહી ? તે તો અંધકારરૂપ છે, ચેતનપ્રકાશમાં તેનો અભાવ છે.

કોઈ કહે કે આત્મા પોતે પોતાને ન જાણે. – અરે ભાઈ ! તો તો આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન ન રહ્યો ! અહીં તો ભગવાન કહે છે કે આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન છે; અને પોતાને પણ જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરીને સ્પષ્ટ સ્વસંવેદન થાય છે કે મારો આત્મા મારા વેદનમાં આવ્યો. આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપ છે, તેના ઉપયોગમાં ઉપયોગ જ છે ને ઉપયોગમાં રાગાદિ નથી – એમ ધર્મી જીવ ભેદજ્ઞાન વડે પોતે પોતાને સ્પષ્ટ અનુભવે છે. હા,

એટલું ખરું કે રાગ વડે અથવા ઇન્દ્રિયો તરફના જ્ઞાન વડે આત્મા કદી અનુભવમાં આવી શકે નહિ; પણ રાગથી ને ઇન્દ્રિયોથી પાર એવા અંતર્મુખ ઉપયોગ વડે તો આત્મા પોતે પોતાને સાક્ષાત્ અનુભવે છે, ને એ અનુભવમાં પરમ આનંદ થાય છે. આવો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવો તે પ્રકાશશક્તિનું કાર્ય છે.

રાગાદિ આસ્રવોમાં એવી તાકાત નથી કે પોતે પોતાને પ્રકાશે; જ્ઞાનમાં જ એવી તાકાત છે કે પોતે પોતાને પ્રકાશે. રાગને ખબર નથી કે હું રાગ છું, ને એને પ્રકાશનારું તો જ્ઞાન છે. જ્ઞાનને ખબર છે કે હું જ્ઞાન છું ને આ રાગ છે; એમ સ્વ-પર બંનેને પ્રકાશનારું જ્ઞાન જ છે.

શ્રીગુરુના ઉપદેશથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને જે રત્નત્રયરૂપ પરિણમ્યો ને 'આત્મારામ' થયો તેને પોતાના સ્વરૂપનું સંચેતન કેવું હોય તે બતાવતાં ૩૮મી ગાથામાં કહે છે કે હું ચિન્માત્રજ્યોતિ આત્મા ખરેખર આત્મ-પ્રત્યક્ષ છું, મારા આત્માના સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી હું મને અનુભવું છું. ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ એવું સ્વસંવેદન થયું છે. અહા, આ સ્વસંવેદનનો અપાર મહિમા છે, બધા ગુણોનો રસ સ્વસંવેદનમાં સમાય છે; સ્વસંવેદન વડે મોક્ષનાં દ્વાર ખુલી જાય છે. શરૂઆતના મંગલાચરણમાં જ 'स्वानुभूत्या चकासते' એમ કહીને, શુદ્ધ આત્મા સ્વાનુભૂતિ વડે પ્રકાશે છે એટલે કે અનુભવમાં આવે છે –એમ બતાવ્યું હતું. અહીં પ્રકાશશક્તિમાં પણ એ જ કહે છે કે આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન છે. આત્માનું સ્વસંવેદન – સ્વાનુભવ તેમાં બીજા કોઈનું અવલંબન નથી, તે સ્વયં પોતાની મેળે જ પોતાને પ્રકાશે છે.

અહા, આત્માનો પ્રકાશસ્વભાવ તો એકદમ સ્પષ્ટ સ્વસંવેદનરૂપ કાર્ય બતાવે છે; એમાં જરાય પરોક્ષપણું રહે એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પોતે પોતાને કે પરને જાણે તેમાં તેને રાગનું નિમિત્તનું કે બીજા કોઈનું અવલંબન લેવું પડે એવો તેનો સ્વભાવ નથી; કોઈના અવલંબન વગર સ્પષ્ટ–પ્રત્યક્ષપણે પ્રકાશે એવો એનો પ્રકાશસ્વભાવ છે. પોતે પોતાથી સ્વયં પ્રકાશનારો છે. પોતાની સ્વાનુભૂતિથી જ પોતે પોતાને પ્રકાશી રહ્યો છે, તેમાં બીજા કોઈનું અવલંબન નથી.

આવું સ્વયં પ્રકાશીપણું એ આત્માનો વૈભવ છે, આત્માની એ સાચી સંપદા છે. શરૂઆતમાં આચાર્યભગવાને (પાંચમી ગાથામાં) કહ્યું હતું કે સુંદર આનંદની છાપવાળું જે પ્રચુર સ્વસંવેદન, તેના વડે મારો આત્મવૈભવ પ્રગટ થયો છે, અને મારા સમસ્ત આત્મવૈભવ વડે હું આ સમયસારમાં એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્મા દેખાડુ છું, તમે તમારા

સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષ વડે તે પ્રમાણ કરજો. જુઓ, સાધકના શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ આત્માને સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ કરવાની તાકાત છે. સ્વયંપ્રકાશમાન અને સ્પષ્ટ એવું આત્માનું સ્વસંવેદન શ્રુતજ્ઞાન વડે થઈ શકે છે, ને એવું સ્વસંવેદન કરે ત્યારે જ સાચું આત્મજ્ઞાન થાય છે ને ત્યારે જ ધર્મ થાય છે. એ સ્વસંવેદનમાં અતીન્દ્રિય આનંદ ઝરે છે, અનંતગુણની નિર્મળતા તેમાં પરિણમે છે.

આત્માને કેમ જાણવો તેની આ વાત છે. અહા, તું પોતે કેવો, ને કેવડો ? તે જાણ્યા વિના તને તારો મહિમા ક્યાંથી આવશે ? મહિમા આવ્યા વગર સ્વસન્મુખતા ક્યાંથી થશે ? ને સ્વસન્મુખતા વગર સમ્યગ્દર્શન ક્યાંથી થશે ? સમ્યગ્દર્શન વગર સુખનો રાહ ક્યાંથી હાથ આવશે ? માટે હે ભાઈ ! તારું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું લક્ષમાં લઈને તેનો મહિમા કર. સ્વનો મહિમા જાગતાં પરનો મહિમા ઊડી જશે, એટલે સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન થઈને સ્વસન્મુખતા થશે; સ્વસન્મુખ સ્વસંવેદનમાં તારો આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન થશે એટલે કે આનંદ સહિત અનુભવમાં આવશે. સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટ કરવાની ને સુખી થવાની આ રીત છે. સુખના રાહ અંદરમાં સમાય છે, બહારમાં કાંઈ નથી.

જેમ બિલ્લી લોટનજડી નામની વનસ્પતિની આસપાસ ઘૂમ્યા કરે છે, તેમ મોહથી આત્મા નિજવૈભવને ભૂલીને પરદ્રવ્યમાં ઉપયોગને ભમાવ્યા કરે છે, - જાણે કે આમાંથી મને સુખ મળશે ! પણ અંદરમાં પોતે પોતાના આત્મવૈભવને જોતો નથી – કે જેમાં પરમ સુખ ભર્યું છે. ભાઈ ! અંદર નજર તો કર, તું તો શાશ્વત આનંદનું નિધાન છે; કેવળીપ્રભુની વાણી પણ જેનો મહિમા ગાય, સુધાનો જે અમૃતસાગર, એવો તું; અરે ! તારા સુખના દરિયાને ભૂલીને પુણ્ય–પાપના કીચડમાં તું અટકી ગયો ? રાગને જ પોતાનું સ્વરૂપ માનીને એનાથી તેં લાભ માન્યો, પણ અનંત-ગુણસ્વરૂપ તારા નિજવૈભવને તેં ન જાણ્યો. તારું નિજસ્વરૂપ અનંત ગુણનો રસકંદ, જે મનના શુભ વિકલ્પથીયે પાર, તેના ઉપર લક્ષ કર તો તેનો કોઈ અપૂર્વ આનંદ તને તારાથી અનુભવાશે.

પોતે પોતાને જાણવામાં આત્મા સ્વતંત્ર છે, તેમાં કોઈ બીજાનું જરાય અવલંબન નથી. સ્વયં પ્રકાશે ને સ્પષ્ટ પ્રકાશે, એટલે બીજાનું અવલંબન લ્યે નહિ ને અસ્પષ્ટતા રહે નહિ–એવા સ્વસંવેદનરૂપ આત્મા છે.

સ્પષ્ટજ્ઞાન વડે આત્મા જણાય છે, એટલે કોઈ એકલા પરોક્ષજ્ઞાન વડે આત્માને જાણવા માગે તો તે જાણવામાં આવે નહિ, બીજી રીતે કહીએ તો વ્યવહારના અવલંબને

આત્મા જણાય નહિ. સ્વપ્રકાશથી આત્મા પ્રકાશમાન થાય છે એટલે કે અનુભવમાં આવે છે.

આત્મા પોતે પોતાને પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે –એમ કોઈ માને તો તે વાત સાચી નથી. જ્ઞાનમાં એવી તાકાત છે કે સ્વસંવેદનથી આત્માને પ્રત્યક્ષ કરે.

પ્રશ્ન :– શું મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં આત્માને પ્રત્યક્ષ કરવાની તાકાત છે ?

ઉત્તર :-- હા, સ્વસંવદેન વડે આત્માને પ્રત્યક્ષ કરવાની મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ તાકાત છે.

આત્માને પ્રત્યક્ષ કરે એવી તાકાત રાગમાં નથી પણ જ્ઞાનમાં એવી તાકાત છે. પોતાના જ્ઞાનમાં પોતાની વસ્તુ ગુપ્ત કેમ રહી શકે ? આત્માનો અનુભવ કરવા માટે પહેલાં તે તરફ ઢળીને તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ કે સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ થવાનો મારો સ્વભાવ છે; રાગ વડે અનુભવમાં આવી શકે – એવો મારો સ્વભાવ નથી. આમ દૃઢ નિર્ણય કરતાં રાગ તરફનો ઝુકાવ છૂટી જાય છે ને જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ ઝુકાવ થાય; આ રીતે વચ્ચેથી રાગના પડદાને તોડીને આત્મા સ્વાનુભવ કરે છે. સ્વાનુભવમાં જે આત્મા આવ્યો તેની શક્તિઓનું એટલે કે તેના વૈભવનું આ વર્ણન છે.

નિજસ્વરૂપના વૈભવને અનાદિકાળથી જીવે નિહાળ્યો ન હતો; અશુભ ને શુભ વચ્ચે જ ગુલાંટ ખાધા કરી પણ તેનાથી પાર ત્રીજી વસ્તુને કદી વેદી નહિ. તે વસ્તુ અહીં સંતો બતાવે છે. આત્માનો આનંદ પુણ્ય-પાપ વગરનો છે, તેમાં રાગ-દ્વેષ નથી; આવા આનંદસ્વરૂપ આત્માને સ્વસંવેદનથી જ અનુભવી શકાય છે.

આત્મામાં પોતામાં જે મહાકિંમતી ગુણ છે તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી ને પરની કિંમત કરે છે. બાપુ ! તારા અનંતગુણના મહિમાની શી વાત ! જેને પોતાના આનંદના અનુભવ માટે ખોરાકની જરૂર નહિ, શરીરની જરૂર નહિ; હવાની કે પાણીની જરૂર નહિ, ને વિકલ્પનીયે જરૂર નહિ, પોતે પોતાથી જ પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવે ને આનંદને પામે -એવી તાકાતવાળો આત્મા છે. અન્ન કે પાણી મન કે વાણી એ કોઈની જેમાં જરૂર નહિ એવું સ્વાધીનસુખ આત્મામાં છે.

આત્માની પ્રકાશશક્તિ સ્વસંવેદનમયી છે, તેના બે વિશેષણ આપ્યાં –એક તો સ્વયંપ્રકાશમાન, અને બીજું વિશદ એટલે કે સ્પષ્ટ; આવા સ્વસંવેદનવાળી પ્રકાશશક્તિ છે. જ્યાં સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યાં આવી પ્રકાશશક્તિ નિર્મળપણે ખીલવા માંડી, એટલે કે પ્રત્યક્ષ અને રાગ વગરનું એક સ્વસંવેદન થયું. આવા સ્વસંવેદન વગર સમ્યગ્દર્શન

થયું કહેવાય નહિ.

અરે, સંસારમાં લક્ષ્મી માટે જીવો કેટલા દગા–પ્રપંચ ને રાગ-દ્વેષ કરે છે ! તેમાં જીવન ગુમાવે છે ને પાપ બાંધે છે. ભાઈ ! તારા સ્વઘરની ચૈતન્યલક્ષ્મી મહાન છે, તેની સંભાળ કરને ! તેમાં ક્યાંય દગા–પ્રપંચ નથી, રાગદ્વેષ નથી, કોઈની જરૂર નથી, છતાં તે મહા આનંદરૂપ છે. બહારની લક્ષ્મી મળે તોપણ તેમાંથી સુખ મળતું નથી; આ ચૈતન્યલક્ષ્મી પોતે મહા આનંદરૂપ છે, ને સ્વયં પ્રકાશમાન છે. આવો અપાર વૈભવ તારામાં ભર્યો છે તેને તો લક્ષમાં લે. તેમાં ક્યાંય એક વિકલ્પનોય બોજો નથી.

દુનિયાના વૈભવ કરતાં આ વૈભવ જુદી જાતનો છે. આત્મા સ્વશક્તિના વૈભવથી પૂરો છે, એને કોઈ બહારના સાધનની જરૂર નથી. રંક હો કે રાજા, સ્વર્ગમાં હો કે નરકમાં, ક્યાંય આત્માને પોતાની શાંતિ માટે બહારના આધારની કે બહારના સાધનની જરૂર નથી; અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા વગર જ પોતે પોતાનું પ્રત્યક્ષ સંવેદન કરીને પોતાની શાંતિને અનુભવે છે. તે અનુભવને માટે જેમ બહારનું સાધન નથી તેમ બહારની પ્રતિકૂળતા તેમાં નડતી પણ નથી. આવા અનુભવમાં પોતે પોતાને પ્રત્યક્ષ કરે છે. – એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. સ્વાનુભવમાં પરોક્ષપણું રહે એવો સ્વભાવ નથી. સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યાં (ચોથા અવિરત ગુણસ્થાને પણ) આત્મા સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. વાહ ! પ્રત્યક્ષપણાનો સ્વભાવ છે, પરોક્ષપણું રહે એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી. પરોક્ષપણાને પણ જે પોતાનો સ્વભાવ ન માને તે રાગને પોતાનો સ્વભાવ કેમ માને ? ને જડને પોતાનું કેમ માને ? – ન જ માને; એટલે આ શક્તિના નિર્ણયમાં નિશ્ચયનો આદર ને વ્યવહારનો નિષેધ આવી જ ગયો.

ભાઈ, આવા આત્માના અનુભવનો કાળ તે તારો સુકાળ છે –સ્વકાળ છે, સ્વસમય છે, ને તે જ તારો સ્વભાવ છે. અરે, આવા અનુભવ માટેના પ્રયત્નમાં ને તેની ચર્ચામાં જે સમય વીતે તે પણ સફળ છે. આવો ઉત્તમ અવસર પામીને આ જ કરવા જેવું છે. ભવ તો એમ ને એમ ચાલ્યો જ જાય છે, તેમાં આ કરી લેવા જેવું છે. પરોક્ષપણામાં સમાઈ જાય એવો આત્મા નથી, પ્રત્યક્ષપણામાં જ તે આવે તેવો છે. પ્રત્યક્ષપણું કહ્યું એટલે આમાં કોઈ આવરણ ન રહ્યું; આવરણવાળો ભાવ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. પ્રકાશ શક્તિને લીધે આત્મા એવા સ્પષ્ટ સ્વસંવેદનવાળો છે કે તે સ્વસંવેદનમાં ગુપ્ત ન રહી શકે. ધર્મીના સ્વસંવેદનમાં તે સ્પષ્ટપણે પ્રકાશમાન થાય છે. એકલા પરોક્ષપણાથી કોઈ તેને જાણી લ્યે એવો આત્મા નથી.

અનંત શક્તિસંપન્ન ભગવાન આત્મા કર્મના આવરણથી અવરાયો નથી; તેના સ્વભાવને કોઈ આવરણ નથી તેમજ તેનું જે સ્વસંવેદન પ્રગટ્યું તેમાં પણ કોઈ આવરણ નથી. આવા આત્માને સ્વસંવેદનથી પ્રતીતમાં લેવો – તે સુખનો માર્ગ છે. ગગન જેવા નિરાવલંબી આત્મામાં સ્વસંવેદન વડે આનંદનાં ઝરણાં ઝરે છે. ચૈતન્યના આ આનંદપ્રવાહમાં વચ્ચે રાગાદિ મલિનતા નથી. ચૈતન્ય-અમૃતમાં વિકારરૂપી ઝેરનો સ્વાદ કેમ હોય ? આવું શુદ્ધસ્વરૂપ ઉપદેશનારા વીતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તે પૂજ્ય છે, વિનય યોગ્ય છે; પણ તેથી કરીને તેમના તરફના શુભરાગ વડે ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ થઈ જાય કે સ્વસંવેદનમાં આવી જાય - એવું વસ્તુસ્વરૂપ નથી. રાગની મર્યાદા રાગ જેટલી છે, તેના વડે શુદ્ધ આત્માનું સ્વસંવેદન થઈ જાય –એવી એની મર્યાદા નથી. શુદ્ધ આત્માનું સ્વસંવેદન તો રાગના ને મનના આધાર વગરનું છે. પ્રકાશશક્તિના આધારે તે કાર્ય થાય છે, બીજું કોઈ સાધન તેમાં નથી.

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા નિરાલંબી છે, તે સ્વશક્તિને જ અવલંબનારો છે ને પરને અવલંબનાપરો નથી. પ્રકાશશક્તિરૂપ નિજગુણનું કાર્ય તો એ છે કે રાગ વગર સીધું જ્ઞાન પોતે આત્માને વેદે; તે વેદનમાં અનંત ગુણોના સ્વાદનું પ્રત્યક્ષવેદન સમાય છે ને અનંત આનંદ પ્રગટે છે. હજી તો આવા ભગવાન આત્માને શ્રદ્ધામાં પણ ન લ્યે, અરે ! પ્રેમથી તેનું શ્રવણ પણ ન કરે તેને તેનું પ્રત્યક્ષ સંવેદન તો ક્યાંથી પ્રગટે ? સ્વભાવ જેવો છે તેવો પ્રતીતમાં લ્યે તો તેનું સંવેદન પ્રગટે.

અહા, ભરતચક્રવર્તી જેવા મહાપુરુષો ભગવાન પાસે જઈને નમ્રતાપૂર્વક આત્માના સ્વસંવેદનની રીત પૂછતા, ને તે ઝીલીને પોતાના અંતરમાં તેવું સ્વસંવેદન કરતા હતા. તેની આ વાત છે. આ કાળે પણ આત્માનું સ્વસંવેદન થઈ શકે છે. આવું સંવેદન કેમ થાય એટલે કે સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય તેની આ વાત છે. જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરીને આત્માનું પ્રત્યક્ષ વેદન કરતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. એના સિવાય બીજા ઉપાયથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. આવા સત્ આત્માનો મહિમા આવે, તેની પ્રતીત થાય ને તેનું વેદન થાય તે અપૂર્વ છે, તે મંગળ છે, તે ધર્મ છે ને તે મોક્ષનો માર્ગ છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી જ અંશે પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ થઈ જાય છે, ને નિઃશંક પ્રતીત થાય છે કે મારો આત્મા સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદન સ્વભાવવાળો જ છે, જરાપણ પરોક્ષપણું રહે તે મારો સ્વભાવ નહિ. આવી પ્રતીત વડે ધર્મીજીવે અનંત ધર્મવાળા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં અવિચળ દૃષ્ટિ સ્થાપી છે.

આ આત્મા ચૈતન્યહીરો વજ્ર જેવો છે, પરભાવનો એક કણ પણ તેમાં પ્રવેશી શકે નહિ. અહા, આવો ચૈતન્યહીરો મહા દુર્લભ છે, ક્યારેક કોઈક વિરલાને તે પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ચૈતન્યહીરાની કિંમત સમજે તો જગતના પદાર્થોનો મહિમા છૂટી જાય, ને તે નિજતત્ત્વના મહિમાપૂર્વક અંતર્મુખ થઈને સ્વાનુભવ કરે, એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય. સમ્યગ્દર્શનની સાથે બધા ગુણોમાં અંશે શુદ્ધતા થાય છે, તેથી 'સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' એમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે.

આત્માના બધા ગુણો એકસાથે પરિણમી રહ્યા છે, એટલે એક ગુણમાં શુદ્ધતા થતાં બધા ગુણોમાં શુદ્ધતાનો અંશ શરૂ થઈ જાય છે. આત્માના અનંતગુણોનું પરિણમન એક સાથે છે પણ કથનમાં તે એકસાથે આવી શકતા નથી; કથન ક્રમેક્રમે થાય છે, અને તે કથનમાં પણ અમુક જ ગુણો આવી શકે છે, બધા ગુણો આવી શકતા નથી. કેમ કે શબ્દો મર્યાદિત છે, ને ગુણો અમર્યાદિત અનંત છે. ૩૩ સાગરોપમના અસંખ્યાતા વર્ષો સુધી સર્વાર્થસિદ્ધિના બધા દેવો આત્મગુણોનું કથન કરે તોપણ અનંતમા ભાગના ગુણોનું જ કથન થઈ શકે છે; અનંતગુણોનું વર્ણન શબ્દોથી પૂરું થઈ શકે નહિ, અનુભવમાં પૂરું આવે. અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મા વચનનો કે વિકલ્પનો વિષય નથી, એ તો અંતર્મુખ જ્ઞાનનો વિષય છે.

શક્તિ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ, અથવા ગુણ. અથવા ધર્મ; એકેક આત્મામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો છે; ગુણોનો પુંજ એટલે કે સર્વગુણોનો એકરસ પીંડલો તે આત્મા છે; સંખ્યાથી ને સામર્થ્યથી બંને રીતે અમાપ શક્તિનો સમુદ્ર આત્મા છે. વિકલ્પમાં ભિન્નભિન્ન અનંત શક્તિઓ ન આવી શકે, અભેદ અનુભવમાં બધી શક્તિઓ એકસાથે આવી જાય. આ જ્ઞાન, આ સુખ, આ પ્રભુતા, આ પ્રકાશશક્તિ –એમ ભેદ પાડીને અનંત શક્તિને જાણવા માગે તો છદ્મસ્થ જાણી ન શકે; કેમ કે એક શક્તિને વિચારમાં લેતાં અસંખ્ય સમય લાગે ને અનંતશક્તિને વિચારમાં લઈને જાણતાં અનંતકાળ લાગે ! પણ સાધકદશાનો કાળ અનંત હોતો નથી, સાધકદશા અસંખ્યસમયની જ હોય છે. માટે ભેદસન્મુખ રહીને અનંતશક્તિનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પણ અભેદસ્વભાવની સન્મુખ થઈને જ અનંતશક્તિવાળા આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. કેવળીભગવાન અનંત આત્મશક્તિને એકસાથે ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે પણ જાણી રહ્યા છે. છદ્મસ્થનું જ્ઞાન ભિન્ન પાડીને અનંત શક્તિઓને ન જાણી શકે પણ અભેદ – અનુભવમાં જે અખંડ આત્મા આવ્યો તેમાં તેની બધી શક્તિઓ ભેગી જ છે; સ્વાનુભવમાં બધો આત્મવૈભવ સમાય છે. આ રીતે

અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મા સ્વાનુભવનો વિષય છે, વિકલ્પનો વિષય નથી.

આવો સ્વાનુભવગમ્ય ભગવાન આત્મા સ્વસંવેદનમાં જ્ઞાનીને અત્યંત સ્પષ્ટપણે સ્વયં પ્રકાશે છે, એવી તેની પ્રકાશશક્તિ છે. પ્રકાશશક્તિનું સાચું કાર્ય ક્યારે પ્રગટે ? કે અંતર્મુખ થઈને સ્વસંવેદન કરે ત્યારે તે સ્વાનુભવમાં આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન થાય તે પ્રકાશશક્તિનું સાચુ કાર્ય છે.

ભાઈ, તારો સ્વભાવ અચિંત્ય છે, તારો આત્મવૈભવ અનંત સામર્થ્યવાળો છે. ક્ષેત્ર મોટું હોય માટે ઝાઝા ગુણને ક્ષેત્ર નાનું હોય માટે ઓછા ગુણ - એમ નથી. મોટો આકાર હો કે નાનો આકાર હો, દરેક આત્મામાં પ્રદેશો ને ગુણો સરખા છે, ઓછા-વધારે નથી. તે ગુણોનું આ વર્ણન છે. આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહેતાં તેનામાં એકલું જ્ઞાન નથી પણ જ્ઞાન સાથે અનંતગુણો છે, તે બતાવીને અનંત શક્તિવાળા આત્માની દૃષ્ટિ કરાવવી છે.

શ્રુતપર્યાયે અંતરમાં વળીને જ્યાં ચૈતન્યસ્વભાવને ધ્યેય બનાવ્યો ત્યાં તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદન થયું, સ્વાનુભવમાં આત્મા સ્વયં પ્રકાશમાનપણે પ્રગટ થયો. શ્રુતપર્યાયમાં આખો આત્મા અનંતગુણ સહિત પ્રત્યક્ષ થઈને સ્વસંવેદનમાં આવ્યો. સ્વાનુભવ વખતે આત્મા પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં તન્મય થઈને પોતે પોતાને સ્પષ્ટપણે વેદે છે, તે વેદનમાં રાગનો અભાવ છે. આવું વેદન કરે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. આવા સમ્યગ્દર્શન પછી જ્ઞાનની વિશેષ સ્પષ્ટતા ને ચારિત્રની વિશેષ સ્થિરતા પ્રગટે.

પ્રકાશશક્તિને લીધે આત્મામાં એવો સ્વભાવ છે કે પોતે પોતાના સ્વસંવેદનથી જ પ્રત્યક્ષ થાય. અરૂપી અતીન્દ્રિય આત્મા રાગાદિના અભાવરૂપે સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ પ્રકાશે છે. સ્વસંવદનમાં ચોથા ગુણસ્થાને પણ આવું પ્રત્યક્ષપણું છે; એનાા વગર પ્રતીત સાચી થાય નહિ. દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરતા આવું સ્વસંવેદન પ્રગટે છે ને સમ્યગ્દર્શન થાય છે. સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ થવાનો આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળ છે, પણ તે પ્રગટે ક્યારે ? કે એવા સ્વભાવ-સન્મુખ દૃષ્ટિ કરે ત્યારે.

અરે, આવા આત્મસ્વરૂપના વિચારમાં - મનનમાં જ્ઞાનને રોકે તો તેના અનુભવનો માર્ગ મળે, ને જન્મ-મરણનો ફેરો મટે. માંડ આવો દુર્લભ અવસર મળ્યો તેમાં જો આ ન સમજે તો ક્યાંય આરો આવે તેમ નથી. તારી આત્મવસ્તુ એવી છે કે એના ઉપર નજર કરતાં જ ન્યાલ કરી દ્યે. ભાઈ ! દૃષ્ટિ કરવાલાયક આત્મા કેવો છે – કે જેના ઉપર દૃષ્ટિ મૂકતાં સમ્યગ્દર્શનરૂપી બીજ ઊગે ને કેવળજ્ઞાન થાય ! –તો કહે

છે કે સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ થવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્માને દૃષ્ટિમાં લે. એને દૃષ્ટિમાં લેતાં જ આનંદસહિત સ્વસંવેદન થશે. સમ્યગ્દર્શન થાય ને આનંદસહિત આત્મા પ્રત્યક્ષ ન થાય –એમ બને નહિ. જેને આનંદનો અનુભવ નથી, તેને સમ્યગ્દર્શન થતું જ નથી. સાચી શ્રદ્ધા છે ને આનંદ નથી, અથવા જ્ઞાન છે ને આનંદ નથી, –એમ કોઈ કહે તો તેણે અનંતગુણના પિંડને પ્રતીતમાં લીધો જ નથી; આત્મામાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-આનંદ વગેરે સર્વ ગુણોનું પરિણમન એકસાથે છે. 'સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' જોકે સમ્યક્ત્વ તો શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય છે, પણ તે શ્રદ્ધાની સાથે આનંદ છે, જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષપણું છે, પ્રભુતા છે, –એમ સર્વે ગુણો ભેગા પરિણમે છે; જ્ઞાન અને આનંદને સર્વથી જુદા માને, અથવા શ્રદ્ધા અને આનંદને સર્વથા જુદા માને તેને અખંડ આત્માનો અનુભવ જ નથી, અનેકાન્તની તેને ખબર નથી.

રાગને લીધે આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય - એવો નથી. જેણે રાગને આત્માના સ્વસંવેદનનું સાધન માન્યું તેણે સ્વસંવેદનમય પ્રકાશશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો નથી, એણે તો રાગને જ આત્મા માન્યો છે. રાગ વડે આત્માનો અનુભવ થવાનું માન્યું તેણે રાગને જ આત્મા માન્યો. અંદર સૂક્ષ્મ ગુણ-ગુણીભેદના વિકલ્પમાંયે એવી તાકાત નથી કે તે આત્માનું પ્રત્યક્ષ વેદન કરી શકે. પ્રકાશગુણમાં એવી તાકાત છે કે તે પરિણમીને સ્વસંવેદનમાં આત્માને પ્રત્યક્ષ કરે. આવા વૈભવવાળા ભગવાન આત્માને વિકલ્પગમ્ય માન્યો તે તો તેનો અપવાદ કરવા જેવું થયું. જેમ મોટા રાજાને ભિખારી સમજીને કોઈ બોલાવે તો તેમાં રાજાનું અપમાન થાય છે, તેમ જગતમાં સૌથી મોટો આ ચૈતન્યરાજા, તેને એક તુચ્છ રાગમાં પ્રાપ્ત થાય એવો માની લેવો તે તેનું અપમાન છે, મોટો ગુન્હો છે, ને તે ગુન્હાની શિક્ષા સંસારરૂપી જેલ છે. ભાઈ, આ સંસારની જેલમાં અનંતકાળથી તું પૂરાયેલો છો; હવે આ જેલમાંથી તારે છૂટવું હોય તો ચૈતન્યરાજા જેવો છે તેવો તું ઓળખ. અરે, અનંતગુણના વૈભવથી ભરેલા ચૈતન્યભગવાનને રાગગમ્ય માનવો તે તો તેને રાગી માનવા જેવું છે. સમ્યગ્દર્શને આખા આત્મદ્રવ્યને સ્વીકાર્યું છે, તેમાં પ્રકાશશક્તિનો ભેગો સ્વીકાર છે, એટલે રાગ વગર સ્વસંવેદન થાય તેવો આત્મા સમ્યગ્દર્શને સ્વીકાર્યો છે, રાગવાળો આત્મા સમ્યગ્દર્શને સ્વીકાર્યો નથી. સમ્યગ્દર્શનના આત્મામાં અનંતગુણનું નિર્મળકાર્ય છે પણ રાગ તેમાં નથી.

અરે જીવ ! એકવાર તારા વીર્યબળને સ્વતરફ ઉલ્લસાવીને તારા આવા સ્વભાવની હા તો પાડ ! પુરુષાર્થની તીખી ધારાએ આવા દ્રવ્યસ્વભાવનો અપૂર્વ પક્ષ કર... તેનો

ઉલ્લાસ લાવ. આવા સ્વભાવનો યથાર્થ નિર્ણય કરે તેને સ્વસંવેદન થયા વગર રહે નહિ. આત્માનું આવું સ્વસંવેદન તે જ ધર્મ છે. તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. રાગનો અનુભવ જીવને અનાદિનો છે, તે કાંઈ ધર્મ નથી. રાગાદિ ભાવનો અનુભવ તે તો કર્મચેતના છે, ભગવાન આત્માને અનુભવમાં લેવાની તાકાત તેનામાં નથી; અંતરમાં વળેલી જ્ઞાનચેતનામાં જ ભગવાન આત્માને અનુભવમાં લેવાની તાકાત છે.

ભાઈ, તારા અંદરના શુભ વિકલ્પમાંય સ્વસંવેદન કરાવવાની તાકાત નથી, તો પછી આત્માથી ભિન્ન બહારની વસ્તુમાં સ્વસંવેદન કરાવવાની તાકાત ક્યાંથી હોય ? માટે રાગની - વ્યવહારની ને પરાશ્રયની રુચિ છોડ ત્યારે જ તને પરમાર્થ આત્મા અનુભવમાં આવશે. નિમિત્તનો ને વ્યવહારનો આશ્રય છોડીને દ્રવ્યસ્વભાવનો આશ્રય કરે ત્યારે પર્યાયમાં સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ પ્રગટે ને ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય; અને ત્યારે જ ખરેખર આત્માને માન્યો કહેવાય. આવા અનુભવ પછી વિકલ્પ વખતે ધર્મીને બહુમાનનો એવો ભાવ આવે કે અહો ! તીર્થંકરપ્રભુની વાણી સાંભળવા મળી હતી, તેમાં આવો જ સ્વભાવ ભગવાન બતાવતા હતા, સંતો તે વાણી ઝીલીને આવો સ્વભાવ અનુભવતા હતા. આવા વીતરાગી દેવ-ગુરુ મારા સ્વસંવેદનમાં નિમિત્ત છે; -એમ ધર્મીને તેમના વિનય અને બહુમાનનો ભાવ આવે છે. એ રીતે તેને પરમાર્થ સહિત વ્યવહારનું ને નિમિત્તનું પણ સાચું જ્ઞાન છે. અજ્ઞાનીને એકેય જ્ઞાન સાચું નથી.

આત્મા દિવ્ય વસ્તુ છે, અનંતશક્તિનો દિવ્ય વૈભવ એનામાં ભર્યો છે; એની એકેક શક્તિમાં દિવ્યતા છે. જ્ઞાનમાં એવી દિવ્યતા છે કે કેવળજ્ઞાન આપે; શ્રદ્ધામાં એવી દિવ્યતા છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આપે; આનંદમાં એવી દિવ્યતા છે કે અતીન્દ્રિય આનંદ આપે; પ્રકાશશક્તિમાં એવી દિવ્ય તાકાત છે કે બીજાની અપેક્ષા વગર પોતાના જ સ્વસંવેદન વડે આત્માને પ્રત્યક્ષ કરે. આવી દિવ્યશક્તિવાળા આત્માને દેખે તો દિવ્યદૃષ્ટિ ઊઘડી જાય. તારા આત્માનો વૈભવ તારે દેખવો હોય તો તારી દિવ્ય આંખો ખોલ. આ બહારની આંખ વડે એ નહિ દેખાય, અંદર રાગની આંખ વડે પણ તે નહિ દેખાય; પણ ચૈતન્યના જ્ઞાનચક્ષુ ખોલ તો તને તારો દિવ્યવૈભવ દેખાશે. ચૈતન્યદરબારની શોભા કોઈ અદ્ભુત ને આશ્ચર્યકારી છે.

પ્રભો ! આ જે કાંઈ કહેવાય છે તે બધું તારામાં જ છે. તારા આત્મવૈભવની આ વાત સંતો તને સંભળાવે છે. વાહ રે ચૈતન્યપ્રભુ, તારી પ્રભુતા !! એકલા જ્ઞાનપ્રકાશનો પૂંજ, એકલા આનંદનું ધામ ! આવી અનંતશક્તિના ધામરૂપ આત્મા છે. તે શક્તિઓ

કારણરૂપ છે, ને તે કારણમાંથી કાર્ય આવે છે. સાચા કારણના સ્વીકાર વડે કાર્ય આવે છે. કારણનો જ્યાં સ્વીકાર નથી ત્યાં કાર્ય ક્યાંથી આવશે ? જ્યાં કારણપણે રાગનો જ સ્વીકાર છે ત્યાં કાર્યમાં પણ રાગ આવશે. રાગકારણમાંથી વીતરાગીકાર્ય આવશે નહિ. ભગવાન આત્માની અનંતી શુદ્ધ શક્તિઓ છે તેનો સ્વીકાર કરતાં (એટલે કે તેની સન્મુખ થતાં) તે કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ કાર્ય આપે છે એવી તેનામાં તાકાત છે. આત્માનું શુદ્ધ કાર્ય આપવાની તાકાત બીજા કોઈમાં નથી. અનંત કારણશક્તિથી ભરેલા પોતાના ચિદાનંદ સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરતાં મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે ને તેમાં લીન થતાં અસ્થિરતાનો નાશ થાય છે. –આમ નિર્મળકારણના સ્વીરકારથી નિર્મળ કાર્ય પ્રગટી જાય છે; બીજું કોઈ બહારમાં કારણ છે જ નહિ.

સ્વસન્મુખ થઈને આત્માનું સ્વસંવેદન જેને પ્રગટ્યું તેનામાં ચૈતન્યનો વીરરસ પ્રગટ્યો, સ્વાનુભવનું વીર્ય પ્રગટ્યું, તે કાયરતાને (પરભાવને) પોતામાં આવવા ન દ્યે; તેને પોતાની રક્ષા માટે રાગાદિની મદદ ન હોય. રત્નત્રયના સાધક કોઈ એક મુનિ સંથારો કરે ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરનારા બીજા મુનિઓ તેને ચૈતન્યના ઉપદેશ વડે વીરતા ઉપજાવે છે. કોઈવાર મુનિને જરાક પાણીનો વિકલ્પ આવી જાય તો બીજા મુનિ વૈરાગ્યથી કહે છે કે અરે મુનિ ! અંદર ચૈતન્યના આનંદરસ ભર્યા છે તે આનંદના જળ પીઓને ! અત્યારે તો સ્વાનુભવના નિર્વિકલ્પ અમૃત પીવાનાં ટાણાં છે. આ પાણી તો અનંતવાર પીધા, તેનાથી તૃષા નહિ છીપે, માટે નિર્વિકલ્પ થઈને અંદરમાં સ્વાનુભવના આનંદરસનું પાન કરો. ત્યારે તે મુનિ પણ બીજી જ ક્ષણે વિકલ્પ તોડીને નિર્વિકલ્પ –આનંદના દરિયામાં ડૂબકી મારે છે. તે આનંદને માટે પોતાના આત્મા સિવાય બીજા કોઈનું અવલંબન નથી.

સમ્યગ્દર્શન થતી વખતે જે સ્વસંવેદન થયું તે પ્રત્યક્ષ છે, તેમાં વ્યવહારના અવલંબનનો અભાવ છે, –આવો અનેકાન્ત છે, વાત્સલ્ય, સ્થિતિકરણ, પ્રભાવના વગેરે, પ્રશસ્ત વ્યવહારના ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં આવે છે, પણ તે બધા શુભવિકલ્પોથી પાર અંદરમાં સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષની જે પરિણતિ ધર્મીને વર્તે છે તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. ધર્માત્માને અંદરમાં ચિદાનંદ સ્વભાવના સ્વસંવેદનનું જે જોર છે તે સ્વયં પ્રકાશમાન છે, તેમાં બીજા કોઈની મદદ નથી, કે અસ્પષ્ટતા નથી. અહા, આવા આત્મસ્વભાવનું જેને સંવેદન થયું તે હવે પરમાત્માથી જુદો ન રહી શકે, સ્વસંવેદનના બળે અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને તે પોતે પરમાત્મા થઈ જશે, ને અનંત સિદ્ધ ભગવંતોની સાથે જઈને રહેશે.

અરે જીવ ! આવા જૈનદર્શનમાં, એટલે કે સર્વજ્ઞ પરમાત્માના પંથમાં તું અવતર્યો, ને સર્વજ્ઞદેવે કહેલા તારા સ્વભાવને તું લક્ષમાં પણ ન લે, –તો તને શું લાભ ? આવો અવસર તારો ચાલ્યો જશે. પોતાના સ્વભાવમાં જે વૈભવ ભર્યો છે તેને શ્રદ્ધા વડે ખેંચીને બહાર લાવ. જેમ અંદર પાણી ભર્યું છે તે ફૂવારામાં ઊછળે છે, તેમ અંદર ચૈતન્યની શક્તિના પાતાળમાં પાણી ભર્યું છે તેમાં અંતર્દૃષ્ટિ કરતાં પર્યાયમાં તે ઊછળે છે.

આત્મા સ્વયં પોતે પોતાને પ્રગટ –સ્પષ્ટ –પ્રત્યક્ષ વેદનમાં આવે ને તેમાં પરોક્ષપણું કે અસ્પષ્ટપણું ન રહે એવો એનો પ્રકાશસ્વભાવ છે. પ્રકાશમાં અંધારા કેવાં ? ચૈતન્યજ્યોત જાગતી પ્રકાશવતી છે, તે આંધળી નથી કે પોતે પોતાને ન જાણે.

ભાઈ, તારી પ્રકાશશક્તિનો તું ભરોસો કર, એનો વિશ્વાસ કર ને પર્યાયમાં તે ન પ્રગટે એમ બને નહિ. વર્તમાન પર્યાય અલ્પશક્તિવાળી હોવા છતાં પણ અંતર્મુખ થઈને અનંત ગુણરત્નોથી ભરેલા આખા અદ્‌ભુત દરિયાને પ્રતીતમાં ને અનુભવમાં લઈ લ્યે –એવી અદ્‌ભુત તારી તાકાત છે. દ્રવ્યસ્વભાવમાં અદ્‌ભુત તાકાત છે તેની સન્મુખ થતાં પર્યાયમાં પણ અદ્‌ભુત તાકાત પ્રગટે છે. પર્યાય પોતે એક સમયની છતાં અનંતગુણના ત્રિકાળી પિંડને કબુલે –એ પર્યાયની તાકાત કેવી ? ભગવાન ! તારી તાકાત તો જો. જેની સામે નજર કરતાં અમૃતની રેલમછેલ થાય એવા તારા વૈભવની વાત અમૃતચંદ્રા-ચાર્યદેવે કરી છે. ભગવાને જેવો આત્મા જોયો તેવો આત્મા બતાવ્યો, ને તું સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે એવી તારામાં તાકાત છે. સમયસારની શરૂઆતમાં જ આચાર્યદેવે કહ્યું હતું કે અમે સ્વાનુભવરૂપ નિજવૈભવથી શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ અને તમે તમારા સ્વસંવેદનથી તે પ્રમાણ કરજો. –એટલે એવું પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદન કરવાની આત્મામાં તાકાત છે; માટે 'અમને ન સમજાય' એવી કલ્પના કાઢી નાખજે, ને સિદ્ધભગવાનને અંતરમાં સ્થાપીને સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષથી આત્માને અનુભવમાં લેજે. પરોક્ષ રહેવાનો તારો સ્વભાવ નથી પણ પોતે પોતાને પ્રત્યક્ષ થવાનો સ્વભાવ છે. અહો ! આત્મા પોતે પોતાને પ્રત્યક્ષ થાય - આ વાત અલૌકિક છે. જેમ ઊંચા હીરાની કિંમતની તો શી વાત ! પણ તેની રજ પણ કિંમતી હોય; તેમ જગતમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ચૈતન્યહીરાનું સ્વસંવેદન કરે તેના આનંદની તો શી વાત ! પણ તેના બહુમાનપૂર્વક શ્રવણ-મનન કરે તો તેનું ફળ પણ અલૌકિક છે. એના વિકલ્પ વડે પુણ્ય બંધાય તે પણ ઊંચી જાતના હોય.

સ્વયં પ્રકાશમાન એવા આત્મસ્વભાવનું ભાન થતાં પર્યાયમાં તેનું પરિણમન પ્રગટે

એટલે કે સ્વસંવેદન થાય. ગુણી એવા સ્વભાવના આશ્રયે તેનું વેદન થાય છે, કોઈ નિમિત્તના પરના રાગના કે ગુણભેદના આશ્રયે તેનું વેદન થતું નથી. વર્તમાન પર્યાય અંતરમાં તન્મય થઈને આખાય સ્વભાવને સ્વસંવેદનમાં લઈ લ્યે છે - એવી તેની અદ્‌ભુતતા છે, ને તેની સાથે પ્રશાંત આનંદરસ પણ ભેગો છે.

આ રીતે જ્ઞાનભાવમાં પ્રકાશશક્તિનું સ્પષ્ટ સ્વસંવેદનરૂપ કાર્ય પણ સ્વયં પ્રકાશે છે –એ બતાવ્યું.

પ્રકાશશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ (૧૨).

રે જીવ ! તું જાગૃત થા... જાગૃત થા...
ઉપયોગને અંતરમાં વાળ.

*

ઓછું જ્ઞાન તે અવગુણ નથી;
અવળું જ્ઞાન તે અવગુણ છે.

રે જીવ ! તારે મોક્ષમાર્ગી થવું છે ને ! તો સંસારમાર્ગી જીવો કરતાં મોક્ષમાર્ગી જીવોનાં લક્ષણ તદ્દન જુદાં હોય છે. માટે પ્રતિકૂળતા વગેરે પ્રસંગ આવતાં તું સંસારી જીવોની જેમ ન વર્તીશ. પણ મોક્ષમાર્ગી–ધર્માત્માઓની પ્રવૃત્તિ લક્ષમાં લઈને તે રીતે વર્તજે; મોક્ષમાર્ગમાં દૃઢ રહેજે... મોક્ષમાર્ગી ધર્માત્માઓના જીવનને આદર્શરૂપે રાખજે.

卐

[१३]

અસંકુચિતવિકાસત્વ શક્તિ

[क्षेत्रकालानवच्छिन्नचिद्‌विलासात्मिका असंकुचितविकासत्वाशक्तिः]

卐

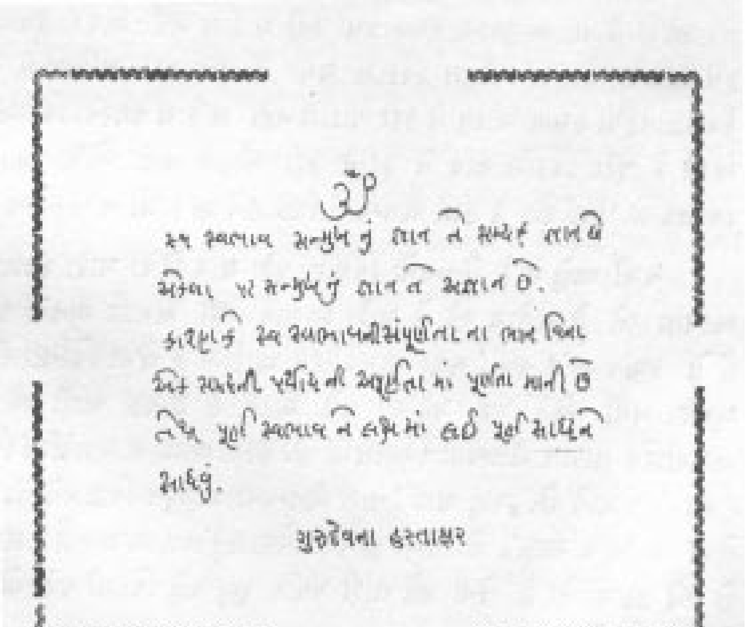

ॐ

સ્વ સ્વભાવ સન્મુખનું જ્ઞાન તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે અને પર સન્મુખનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે.

કારણ કે સ્વ સ્વભાવની સંપૂર્ણતાના ભાન વિના [illegible] [illegible] પર્યાયની અપૂર્ણતામાં પૂર્ણતા માની છે તેથી પૂર્ણ સ્વભાવને લક્ષમાં લઈ પૂર્ણ સાધન સાધવું.

ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં 'અસંકુચિત-વિકાસત્વ' શક્તિ છે; એટલે તેના ચૈતન્યનો વિલાસ સંકોચ વગર વિકાસ પામે તેવો એનો સ્વભાવ છે. ચૈતન્યવિલાસમાં એવો સંકોચ નથી કે આટલા ક્ષેત્રને જ જાણે અથવા આટલા મર્યાદિત કાળને જ જાણે; એનો વિકાસ તો અમર્યાદિત કાળ છે, એને કોઈ કાળની કે ક્ષેત્રની મર્યાદા નથી; અમર્યાદિત કાળને અને અમર્યાદિત ક્ષેત્રને જાણી લેવાની એની તાકાત છે. આવો ચૈતન્યનો વિલાસ છે, સંકોચ વગરનો એનો વિકાસ છે.

આત્મા અનંતશક્તિસંપન્ન છે; તે બધી શક્તિઓનું ક્ષેત્ર એક છે, કાળ સરખો છે, દ્રવ્ય પણ એક છે, ને ભાવમાં ભિન્નતા છે. ભિન્નભિન્ન લક્ષણવાળી અનંતશક્તિ જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં એકસાથે રહેલી છે. તેમાંથી આ તેરમી શક્તિનું વર્ણન ચાલે છે.

આત્મા ઘણું-ઘણું જાણે તો તેની જાણવાની શક્તિ ખૂટી જાય ખરી ? –તો કહે છે કે ના; જાણવાના સ્વભાવમાં કદી સંકોચ નથી; અથવા કેવળજ્ઞાનરૂપે જ્ઞાનનો જે અમર્યાદિત વિકાસ થયો તે હવે કદી સંકોચાશે નહિ; કેવળજ્ઞાનરૂપી કમળ ખીલ્યું તે કદી બીડાશે નહિ. સંકોચ વગરનો વિકાસ થાય એટલે કે પૂરો વિકાસ થાય ને ફરીને કદી બીડાય નહિ એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. કોઈ ક્ષેત્ર કે કાળ ચૈતન્યના વિલાસને સંકોચી નાખે – એમ નથી.

ધર્મી જાણે છે કે ચૈતન્યનો વિલાસ પૂરો થાય એવો મારો સ્વભાવ છે; અલ્પતા રહે કે સંકોચ રહે તે મારો સ્વભાવ નથી. અનાદિ અનંત કાળ કે જેનો ક્યાંય અંત નથી, તથા અમર્યાદિત આકાશ કે જેના વિસ્તારની કોઈ મર્યાદા નથી, એને પણ પહોંચી વળે એટલે કે પ્રત્યક્ષ જાણી લ્યે એવી અમર્યાદિત તાકાત ચૈતન્યવિલાસમાં છે. લોકો બહારના પદાર્થોમાં વિલાસ (આનંદ) માને છે, પણ ભાઈ ! તારા ચૈતન્યના અદ્‌ભુત વિલાસને તો જો... તેમાં જ પરમ આનંદ છે. તારા જ્ઞાનના વિલાસનું આ ચમત્કારિક સામર્થ્ય છે તેને લક્ષમાં તો લે. તેના લક્ષે તારી પર્યાય પૂર્ણપણે વિકસી જશે એટલે કે કેવળજ્ઞાન થશે.

જ્ઞાનવરણીયકર્મ આત્માના જ્ઞાનને રોકે એ વાત તો દૂર રહી, અને પોતાના કારણે જ્ઞાનમાં હીનતા કે સંકોચ રહે - તે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી; આત્માનો સ્વભાવ તો પરિપૂર્ણ વિકસવાનો છે. શક્તિમાં હીનતાનો અભાવ છે, ને હીનતાનો અભાવ હોવાથી તેના નિમિત્તરૂપ કર્મનો પણ અભાવ છે. આત્માના દ્રવ્યમાં કે ગુણમાં એવો અભાવ નથી કે પર્યાય હીણી થાય. હીણી પર્યાય થાય તે પર્યાયનો અપરાધ છે, પણ

શક્તિમાં હીનતા નથી, ને હીનતા તે શક્તિનું કાર્ય નથી. સંકોચાઈને રહેવાનો આત્માની શક્તિનો સ્વભાવ નથી, પણ પૂર્ણપણે વિકસવાનો સ્વભાવ છે. આવા સ્વભાવની સન્મુખ થતાં પર્યાયમાં હીનતા રહેતી નથી, શક્તિના અવલંબને તે પૂર્ણપણે વિકસી જાય છે.

જ્ઞાનનો વિકાસ થયો તે કોઈ બહારના કારણોથી થયો નથી, પણ પૂર્ણ વિકસવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે તેના જ આધારે જ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે. વિકાસ થવાનો પોતાનો ગુણ છે; સમવસરણાદિ સંયોગ હોય તો વિકાસ થાય – એવી સંયોગની અપેક્ષા તેને નથી. પરની અપેક્ષા વગર પોતે પોતાના સ્વભાવથી જ વિકાસ થવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. ભાઈ ! આ તારા સ્વઘરની વાત છે. તારા નિજવૈભવનું વર્ણન છે. પરમાત્માના ઘરમાં પ્રવેશવાની આ વાત છે. પરમાત્માના ઘર તેં કદી જોયા નથી, પરમાત્માના ઘરનો આ વૈભવ તારામાં ભર્યો છે. તે તને બતાવીએ છીએ. તેને દેખતાં જ તારી દીનતા ટળી જશે, ને ભવના નીવેડા આવી જશે. દેખ તો ખરો, તારા આત્મવૈભવને !

ચૈતન્યવિલાસ ક્ષેત્રથી અમર્યાદિત છે. –આનો અર્થ એમ નથી કે આત્માનું ક્ષેત્ર અમર્યાદિત છે; ક્ષેત્ર તો અસંખ્યપ્રદેશી મર્યાદિત છે, પણ તેમાં અમાર્યાદિત ક્ષેત્રને જાણવાની તાકાત છે; જાણવાના સામર્થ્યને ક્ષેત્રની મર્યાદા નથી કે આટલા ક્ષેત્રમાં હોય તેને જ જાણી શકે. અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્રમાં રહીને અનંત-અમર્યાદિત ક્ષેત્રને જાણી લ્યે એવો ચૈતન્યનો વિલાસ છે; તેના વિકાસમાં કોઈ સંકોચ નથી.

હે જીવ ! તું સ્વશક્તિનો વિશ્વાસ કરીને શ્રદ્ધાનો ટંકાર કર કે મારામાં કેવળજ્ઞાન લેવાની તાકાત છે. – આવો વિશ્વાસ કરે ત્યાં રાગનું સ્વામિત્વ રહે નહિ. આત્મદ્રવ્ય સર્વજ્ઞસ્વભાવી છે – એ વાત ૧૬૦મી ગાથામાં કરી છે. આત્માના સર્વ ગુણોમાં પૂર્ણ વિકસવાની તાકાત છે; પૂર્ણ વિકાસ પ્રગટે એવું શક્તિનું કાર્ય છે. ચૈતન્યનો વિલાસ એવો છે કે પોતાના સ્વભાવથી પૂર્ણ વિકસે. અવિચલિત ચેતનાવિલાસ એ જ શુદ્ધ આત્માનો વ્યવહાર છે; 'હું મનુષ્ય છું' એવા મનુષ્યપણારૂપ વ્યવહાર તે આત્માનો વ્યવહાર નથી, તે તો મોહનો વ્યવહાર છે, અજ્ઞાનીનો વ્યવહાર છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ તે વ્યવહારને પોતાનો માને છે. 'હું મનુષ્ય છું, હું રાગી છું' એવી મોહબુદ્ધિથી મિથ્યાદૃષ્ટિ વર્તે છે. 'હું ચૈતન્ય છું.' એમ ધર્મીજીવ તો શુદ્ધચેતના પરિણતિના વિલાસને જ પોતાનો વ્યવહાર જાણે છે. રાગાદિ ભાવો તે ખરો આત્મવ્યવહાર નથી. એ વાત પ્રવચનસારની ૯૩મી ગાથામાં આચાર્યદેવે સમજાવી છે.

સમ્યગ્દર્શનમાં જેનો સ્વીકાર છે તે શુદ્ધાત્માા કેવો છે ? કે રાગ વગરનો છે, સંકોચ વગરનો છે, પૂર્ણ ચૈતન્યવિલાસથી ભરપૂર છે. શક્તિમાં છે તો પર્યાયમાં આવે છે. કારણ વગર કાર્ય હોય નહિ. પર્યાયમાં જે ચૈતન્યવિલાસરૂપ કાર્ય પ્રગટે છે તેના કારણરૂપ સ્વભાવ આત્માની શક્તિમાં ભર્યો છે; તે સ્વભાવનો સ્વીકાર કરતાં સંકોચરહિત વિકાસ પ્રગટે છે, તેને કોઈ ક્ષેત્રની કે કાળની મર્યાદા નડતી નથી. જેમ સોનાના મુગટમાં મણિ શોભે તેમ સમયસારરૂપી સુવર્ણ-મુગટમાં આ ૪૭ શક્તિરૂપી મણિ શોભે છે.

અહા, વિકસતો ચૈતન્યવિલાસ ! એને કોણ રોકી શકે ? ચૈતન્યના માહાત્મ્યમાં ચડ્યો તેના વિકાસને કોઈ રોકી શકે નહિ. સ્વર્ગમાં કે સાતમા નરકમાં પણ નવું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનારા જીવો છે. પરના ક્ષેત્રને કે કાળને સ્પર્શ્યા વગર, સ્વશક્તિના સ્પર્શનથી આત્મા સ્વયં વિકાસ પામે છે. આવા સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને તેનું વેદન કરતાં આત્મા અંદરમાં આનંદથી ઊછળી જાય. રે જીવ ! તું ભિખારી નથી, તું પામર નથી, તું દીન નથી, તું અધૂરો નથી, તું તો પ્રભુતાનો સ્વામી છો, તારામાં પરમેશ્વરતા ભરી છે, સર્વશક્તિથી તું પૂરો છો; આવા આત્માની શ્રદ્ધા કર. શ્રદ્ધાનું બળ અપાર છે. તારા દ્રવ્યસ્વભાવની અચિંત્ય તાકાત છે તેની પ્રતીતિ વડે સમ્યગ્દર્શન થશે ને પરમાત્મપદનો વિકાસ ખીલશે.

કેવો આત્મા જ્ઞેય તરીકે જ્ઞાનમાં આવે ત્યારે આત્માને જાણ્યો કહેવાય ? તેનું આ વર્ણન છે. જેવડો મહાન પદાર્થ છે તેવડો જ્ઞાનમાં આવ્યા વગર તેનું સાચું જ્ઞાન થાય નહિ. નિર્મળપર્યાય પ્રગટે છે તે કાર્ય છે, તે કાર્યનું કારણ કોણ ? એટલે કે જેમાંથી નિર્મળપર્યાયો પ્રગટે છે તે દ્રવ્ય-ગુણ કેવા છે ? –એમ કાર્ય સહિત કારણને જે પ્રતીતમાં લ્યે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય, ને તેને કારણાનુસાર કાર્ય પ્રગટે, એટલે કે દ્રવ્ય-ગુણ જેવા શુદ્ધ છે તેવી શુદ્ધતા પર્યાયમાં પ્રગટે –આવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવાળા આત્માને અહીં શુદ્ધાત્મા કહેવામાં આવે છે. તેનું આ વર્ણન છે.

જે ક્ષેત્રમાં સિદ્ધભગવંતો પૂર્ણ ચૈતન્યવિલાસ સહિત બિરાજે છે, તે ક્ષેત્રમાં નિગોદ જીવો પણ વસે છે, ને નિગોદની પર્યાય અત્યંત સંકોચરૂપ છે. ક્ષેત્ર તેમાં કાંઈ કરતું નથી. જે ક્ષેત્રે સિદ્ધભગવંતો પરમ આનંદરૂપ નિજશક્તિના વિલાસને અનુભવે છે, તે જ ક્ષેત્રે નિગોદના જીવો મહા દુઃખનું વેદન કરી રહ્યા છે. એટલે બહારનું ક્ષેત્ર આત્માના વિકાસને રોકતું નથી કે વિકાસમાં મદદ પણ કરતું નથી. નિગોદ વગેરે જીવોની પર્યાય ભલે સંકોચરૂપ છે, છતાં તેનામાં પણ અસંકોચપણે વિકાસ પામે એવી શક્તિ તો છે.

આત્માની ચેતનાશક્તિમાં એવા વિલાસની તાકાત છે કે ક્ષેત્ર કે કાળનું જ્ઞાન કરવામાં તેને કોઈ મર્યાદા નથી, ત્રણલોક ને ત્રણકાળને જાણવાનું અમર્યાદ સામર્થ્ય એનામાં છે. આવી શક્તિવાળા આત્માને એક સંકુચિત પર્યાય જેટલો જ માની લેવો તે તો પર્યાયબુદ્ધિ છે, સંકુચિતબુદ્ધિ છે; સંકુચિત જ માન્યો તો તે વિકાસ ક્યાંથી લાવશે ? સંકોચ તે કાંઈ દ્રવ્ય-ગુણનું કાર્ય નથી, દ્રવ્ય-ગુણમાં તો અસંકુચિત-વિકાસનો સ્વભાવ છે. આવા સ્વભાવની પ્રતીતવાળાને પર્યાયમાં સંકોચ ટળીને વિકાસ થયા વગર રહે નહિ. જેને પોતામાં એકલી અશુદ્ધતા ને સંકોચ જ ભાસે છે તેણે આત્માના દ્રવ્ય-ગુણને જાણ્યા જ નથી એટલે કે શુદ્ધ કારણને કે શુદ્ધ ઉપાદાનને તે ઓળખતો નથી, તે અશુદ્ધતાને જ દેખે છે. ભાઈ, તારી આત્મવસ્તુ કેવડી છે ? શું સંકોચાયેલી – હીણી પર્યાય જેટલી જ આત્મવસ્તુ છે ? –ના; આત્મા તો અનંતગુણથી પૂરો છે ને પૂરી પર્યાય વિકસે એવો છે.

આત્માની અસંકુચિત–વિકાસશક્તિ સર્વગુણોમાં વ્યાપક છે, એટલે જ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનપણે વિકસવાની તાકાત છે, આનંદગુણમાં પૂર્ણ આનંદરૂપે વિકસવાનો સ્વભાવ છે. આવી શક્તિસહિત આત્માને ઓળખે ત્યારે જ આત્માને જાણ્યો કહેવાય. ને તેને પર્યાયમાં તેવો સ્વભાવ ખીલી જાય,. આવા આત્માની સમજણમાં અપૂર્વ અંતર્મુખ પ્રયત્ન છે. આ વસ્તુ સમજવાની ખરી જિજ્ઞાસા જાગે તે પણ અપૂર્વ છે. સ્વરૂપના સામર્થ્ય તરફ રુચિનું વલણ થતાં આત્માની અનંતશક્તિનો વૈભવ હાથમાં આવે છે.

ઉપસર્ગ કે પરિષહના ગમે તેવા સંયોગ વચ્ચે પણ આત્માની શક્તિ ઘેરાઈ જતી નથી કે હણાઈ જતી નથી; ને જ્યાં આવી શક્તિવાળા આત્માને દૃષ્ટિમાં લીધો ત્યાં પર્યાય પણ હીણી થતી નથી, વિકાસશક્તિના આશ્રયે પર્યાય પણ વિકાસરૂપ થાય છે. સાધકપર્યાયમાં કંઈક હીનતા રહી તેનો સ્વીકાર શુદ્ધદૃષ્ટિમાં નથી. જ્યાં વિકલ્પ નથી ત્યાં આત્મા છે; વિકલ્પ કે ઇચ્છા તે કાંઈ આત્મા નથી. આત્માના સંવેદનમાં, આત્માના સ્વવૈભવમાં ઇચ્છાનો તો અભાવ છે તો ઇચ્છા વડે તે કેમ પ્રગટે ? ઇચ્છાની અપેક્ષા વગરનો નિરપેક્ષ આત્મવૈભવ તે પરના કારણ વગર પોતાથી જ પ્રગટે છે. આત્મસ્વભાવનો અપાર મહિમા છે, કોઈ અન્ય ચીજ વડે તેનો મહિમા નથી. ચૈતન્ય દ્રવ્ય, તેના અનંતગુણો અને તે તરફની નિર્મળપર્યાય –એ ત્રણે મહિમાવંત છે; આવું તારું આત્માપણું છે; તારું આત્માપણું પરમાં કે રાગમાં નથી, પણ શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં તારું આત્માપણું છે. શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જેટલો આત્મા છે. આવા શુદ્ધ આત્માને લક્ષમાં

લેતાં સંકોચ વગરનો વિકાસ થાય છે. ચૈતન્યનો તે વિલાસ ક્ષેત્ર કે કાળની મર્યાદા વગરનો છે. મુનિરાજને ઉપાડીને કોઈ દેવ તેમને જ્યાં છઠ્ઠો આરો વર્તતો હોય એવા ક્ષેત્રમાં દ્યે – તો તેથી કાંઈ તે મુનિનો વિકાસ સંકોચાઈ જતો નથી, તે ક્ષેત્રમાં ને તે કાળમાં પણ તે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને, સંકોચ વગરનો વિકાસ પ્રગટાવી શકે છે. નરકમાં અસંખ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો આત્માના આનંદનું વેદન કરે છે. સમુદ્‌ઘાત વખતે કેવળીભગવાનના આત્મપ્રદેશો નરકના ક્ષેત્રમાં પણ છે, પણ તે આત્મપ્રદેશોમાં ચૈતન્ય વિલાસ પૂરો વિકસી ગયો છે, તેમાં જરાય સંકોચ નથી; આ રીતે નરકનું ક્ષેત્ર પણ ચૈતન્યના અસંકુચિત-વિકાસને અટકાવતું નથી. આત્માનો એવો સ્વભાવ છે કે ગુણોનો વિકાસ થાય પછી તેમાં સંકોચ રહે નહિ. જ્ઞાનમાત્ર આત્માના સ્વાનુભવમાં આવી એક શક્તિ પણ ભેગી જ પરિણમે છે.

આ રીતે અસંકુચિત-વિકાસત્વ શક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. (૧૩)

[૧૪]

અકાર્યકારણત્વ શક્તિ

[अन्याक्रियमाणान्याकारकैकद्रव्यात्मिका अकार्यकारणत्वशक्तिः ।]

卐

આત્માના અંતરમાં જે વૈભવ ભર્યો છે તેનું આ વર્ણન છે. અરે, ચૈતન્યદરબારમાં કેવો અનંત રત્નોનો સાગર ભર્યો છે ! કેવો અચિંત્ય ચૈતન્યવૈભવ અંદર ભર્યો છે ! તે સંતોએ બતાવ્યો છે. અહો, આવા નિજવૈભવને કોણ ન દેખે ? કોણ ન લ્યે ? કોણ ન અનુભવે ? હે જીવો ! તમે તમારા આવા આત્મવૈભવને દેખો, અનુભવો; તમને પરમ આનંદ થશે.

આ જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મદ્રવ્ય એવું છે કે અન્ય વડે તે કરાયેલું નથી એટલે 'અકાર્ય' છે; અને પોતે કોઈ અન્યને કરતું નથી એટલે 'અકારણ' છે. આ રીતે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા અકાર્યકારણપણારૂપ ધર્મથી સહિત છે. જેમ આત્મદ્રવ્ય પરના કાર્ય-કારણપણા વગરનું છે તેમ તેના સર્વ ગુણોને પર્યાયો પણ પર સાથેના કાર્ય-કારણ વગરનાં છે.

આત્મા પરનું કારણ નથી ને પરનું કાર્ય પણ નથી. આત્માનો સ્વભાવ એવો સ્વાધીન છે કે પરથી કરાતો નથી; વિકલ્પ કર્તા થઈને આત્માના સ્વભાવનું કાર્ય કરે –એવો આત્મા નથી. તેમજ આત્મા કારણરૂપ થઈને રાગને કરે –એવો પણ તેનો સ્વભાવ નથી. આત્માનો સ્વભાવ એવા અકાર્યરૂપ છે કે અન્ય કોઈ કારણોની અપેક્ષા તેને નથી. નિજસ્વભાવ સિવાય અન્ય કોઈ કારણોને તે પોતાના કારણપણે સ્વીકારતો નથી. તેમજ કર્મ વગેરે અન્ય પદાર્થનું કારણ થાય એવું કારણપણું પણ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. ત્રિકાળીસ્વભાવમાં તો નથી ને તે સ્વભાવ તરફ ઝુકેલી નિર્મળપર્યાયમાં પણ કોઈ પરભાવો સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી. આત્માની કોઈ શક્તિ (ગુણ) પોતે જો વિકારનું કારણ થાય તો તો વિકાર સદા થયા જ કરે. –પણ એમ નથી. સ્વભાવ તરફ ઝુકતાં તો વિકાર ટળી જાય છે માટે વિકાર તે સ્વભાવનું કાર્ય નથી. તેમજ વિકારીભાવો (શુભરાગ) કારણ થઈને આત્માના સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્યને કરે એમ પણ નથી. જ્ઞાનાદિ નિજશક્તિથી આત્મા સ્વયં નિર્મળ કાર્યરૂપે પરિણમે છે. આત્માની એકેય શક્તિ એવી નથી કે નિજકાર્ય માટે બીજાનું અવલંબન લ્યે. જ્ઞાન પોતાના કાર્ય માટે બીજાનું અવલંબન લ્યે અથવા તો જ્ઞાન પરિણમીને બીજાનું કાર્ય કરે –એવું અન્ય સાથે કાર્ય–કારણપણું જ્ઞાનમાં નથી. આત્માની જ્ઞાનશક્તિને જ્ઞાનાવરણકર્મની સાથે ખરેખર કારણ-કાર્યપણું નથી. આત્માની આવી અકારણ-કાર્યશક્તિ સર્વગુણોમાં વ્યાપેલી છે એટલે જ્ઞાનની જેમ શ્રદ્ધા, આનંદ વગેરે કોઈ પણ ગુણને કે તેની પર્યાયને પર સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી. શુભ-રાગ કારણ થઈને સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્યને કરી દ્યે – એમ બનતું નથી. રાગમાંથી સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય આવે તો તો આત્મા રાગમય થઈ ગયો; કેમ કે કારણ અને કાર્ય જુદી જાતના ન હોય.

આત્માની દરેક શક્તિમાં સ્વયં કારણ-કાર્યપણું સમાય છે, પર સાથે એનો કોઈ સંબંધ નથી. આનંદનું કારણ કોણ ? કે આત્માની આનંદશક્તિ જ આનંદનું કારણ છે. જ્ઞાનનું કારણ કોણ ? કે જ્ઞાનશક્તિ જ જ્ઞાનનું કારણ છે. એમ અનંત ગુણોમાં પોતાપોતાના કાર્યનું કારણ થવાની તાકાત છે. પર સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી. આત્માના

અનંતગુણો સદા એકક્ષેત્રે રહેલા છે, ગુણોને ક્ષેત્રભેદ નથી. દ્રવ્ય-ગુણને સદા એકક્ષેત્રપણું છે ને તેની પર્યાય પણ સ્વક્ષેત્રમાં જ વ્યાપક છે. આત્માના આવા દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાયમાં અન્યનું કારણ-કાર્યપણું જરાપણ નથી. જ્યાં અકારણ-કાર્યસ્વભાવી આવું દ્રવ્ય દૃષ્ટિમાં લીધું ત્યાં સ્વદ્રવ્યને જ કારણ બનાવીને નિર્મળપર્યાયરૂપ કાર્ય થાય છે. શ્રદ્ધામાં, જ્ઞાનમાં, ચારિત્રમાં, આનંદમાં બધા ગુણોની નિર્મળપર્યાયમાં સ્વશક્તિ જ કારણરૂપ છે, બીજું કોઈ કારણ નથી. બીજાને પોતાનું કારણ બનાવે એવું પરાધીનપણું આત્માના સ્વભાવમાં જ નથી. સ્વ-કારણ-કાર્યની સ્વાધીન પ્રભુતામાં ભગવાન આત્મા બિરાજી રહ્યો છે.

ભગવાન ! તારી શાંતિ માટે, સુખ માટે બીજું કોઈ કારણ છે જ નહિ, તારામાં જ તારી શાંતિનું, સુખનું કારણ થવાનો સ્વભાવ છે. શ્રી રામચંદ્રજી જ્યારે લક્ષ્મણના શરીરને ખભે ઉપાડીને ફરતા, ને જ્યારે સીતાની શોધમાં વન-જંગલમાં ઘૂમતા, ત્યારે પણ તેઓ આત્માની આવી પ્રભુતાને જાણતાં હતાં; ને તે વખતના રાગ સાથે પોતાના સ્વભાવનું કારણ–કાર્યપણું સ્વીકારતા ન હતા. તે વખતેય પરના કે રાગના કારણ વગર જ તેમના આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય થતું હતું. જ્ઞાનાદિ નિર્મળભાવોના જ કારણ-કાર્યપણે તેમનો આત્મા પરિણમતો હતો. એ જ રીતે સીતાજીને પણ વનવાસ વખતે અંદર આવા આત્માનું ભાન હતું. મારા આત્માના જીવન માટે કોઈ અન્ય કારણ નથી, મારા જ્ઞાનને કે મારા સુખને અન્ય સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી; પરની સાથે કારણ-કાર્યસંબંધ વગરનો મારો નિરપેક્ષ આત્મા જ મારું શરણ છે; મારા આનંદમાં બીજું કોઈ કારણ થાય તેમ નથી. મારો આનંદસ્વભાવ જ સ્વયં પરિણમીને આનંદરૂપ કાર્ય કરે છે. દરેક આત્માનો આવો જ સ્વભાવ છે પણ એને જે લક્ષમાં લે તેને તે પર્યાયમાં પ્રગટે છે, ને ત્યારે ભગવાન આત્મા પોતાના અનેકાન્ત–વૈભવથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. આત્મામાં નિર્મળ પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે તે તો સ્વભાવ છે, તેમાં કોઈ બીજું કારણ નથી. તેમજ આત્મા પોતાની પર્યાય વડે કારણ થઈને બીજાના કાર્યને કરે એમ પણ બનતું નથી. આત્માની જ્ઞાનપર્યાયને પોતાની જ્ઞાનશક્તિ સાથે જ કાર્ય-કારણપણું છે, જ્ઞાનાવરણાદિ પર સાથે તેને કારણ-કાર્યપણું નથી.

લોકો કહે છે કે કારણને શોધો. –પણ ભાઈ ! તું કારણને ક્યાં શોધીશ ? –તારામાં કે પરમાં ? પરમાં તો તારું કારણ છે જ નહિ, એટલે એમાં શોધવું નકામું છે. તારો સહજસ્વભાવ જ તારા કારણરૂપે પરિણમીને તને કેવળજ્ઞાન આપે એવો છે. પ્રવચનસારમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે જ્ઞાનસ્વભાવને જ કારણપણે ગ્રહવાથી તુરત જ

કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. નિશ્ચયથી પરની સાથે આત્માને કારણપણાનો સંબંધ નથી - કે જેથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિને માટે સામગ્રી (બાહ્ય સાધનો) શોધવાની વ્યગ્રતાથી જીવો નકામા પરતંત્ર થાય છે.

પોતે કારણરૂપ થઈને બીજાનું કાર્ય કરે નહિ એવો 'અકારણ' સ્વભાવ, અને બીજાને કારણ તરીકે સ્વીકારીને પોતે તેનું કાર્ય ન થાય એવો 'અકાર્ય' સ્વભાવ; આવો અકારણ-કાર્યસ્વભાવ આત્મામાં ત્રિકાળ છે; તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપક છે, એટલે જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણ અન્યથી કરાતા નથી તેમ પર્યાય પણ અન્યથી કરાતી નથી. વાહ ! કેટલી સ્વાધીનતા ! આત્માને પોતાના ધર્મની પરિણતિ માટે દેહાદિની ક્રિયા સાધન થાય એમ માને તેને આત્માના સ્વભાવની ખબર નથી. પરમેશ્વરપણું પોતામાંથી પ્રાપ્ત થાય ને બીજાની ઓશીયાળ ન રહે એવી આ વાત છે. આવો જ આત્માનો વૈભવ છે. આ વસ્તુ લક્ષમાં લ્યે તો ઉપાદાન-નિમિત્ત કે નિશ્ચય-વ્યવહાર વગેરે બધા તત્ત્વોનો નિર્ણય થઈ જાય. અરે આત્મા ! તારામાં પ્રભુતાનું પરમ સામર્થ્ય ભર્યું છે પછી તારે બીજા કોની મદદ લેવી છે ? તારી શક્તિમાં એવી કોઈ અધૂરાશ ક્યાં છે કે પછી તારે બહારમાં બીજા કારણને શોધવા પડે ? અરે, સ્વશક્તિમાં મહાન સામર્થ્ય છે તેને ભૂલીને, નિમિત્તકારણ પાસે દીનતા કરીને તું કેમ અટક્યો ? પરને કારણે આત્મામાં હીનતા થાય એ વાત તો દૂર રહી, ને પોતાની પર્યાયને કારણે હીનતા થાય તે પણ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. દીનતા કે હીનતા વગરનો આત્મસ્વભાવ છે તેની શક્તિમાંથી તો પૂરો વિકાસ જ પ્રગટે, અને તે પણ અન્ય કારણ વગર જ પ્રગટે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. સ્વભાવનો આવો વૈભવ તારામાં ભર્યો જ છે, તેમાં નજર કર એટલી જ પ્રગટવાની વાર છે.

સમયસાર ગાથા ૭૨માં આત્મા અને આસ્રવોની ભિન્નતાનું વર્ણન કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે –આસ્રવો આકુળતાના ઉપજાવનારા હોવાથી દુઃખનાં કારણો છે; અને ભગવાન આત્મા તો, સદાય નિરાકુળતા-સ્વભાવને લીધે કોઈનું કાર્ય તેમજ કોઈનું કારણ નહિ હોવાથી, દુઃખનું અકારણ છે. આત્મા પોતે નિજસ્વભાવથી દુઃખનું કારણ હોઈ શકે નહિ, દુઃખનું કારણ તો નવા આગંતુક મલિન આસ્રવભાવો છે. આત્માનો સ્વભાવ દુઃખનું કારણ નથી. ગુણસ્વભાવ આત્મા પોતાના ગુણોના કાર્યનું કારણ થાય છે, પણ અન્યનું કારણ થતો નથી. જો બીજા સાથે કારણ-કાર્યપણું કરવા જાય તો ત્યાં આકુળતા ને દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે પર સાથે એકત્વબુદ્ધિરૂપ આસ્રવ તે દુઃખનું કારણ

છે ને ભગવાન આત્મા સ્વયમેવ સુખરૂપ હોવાથી દુઃખનું કારણ નથી. –આમ ભિન્નતા જાણીને, ક્રોધાદિથી ભિન્ન આત્મસ્વભાવનો અનુભવ કરતાં આત્મા નિર્મળ સુખરૂપે પરિણમે છે, ને દુઃખરૂપ એવા આસ્રવભાવો છૂટી જાય છે.

આ ચૈતન્યદરિયામાં અનંત ગુણરત્નો ભર્યા છે, એકેક રત્ન મહાન છે; આવો મહા ચૈતન્ય-રત્નાકર આત્મા જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ રત્ન છે. આવા શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય-રત્નોનો મહા મોટો ભંડાર તું પોતે, ને બીજેથી તું સુખ લેવા જા – એ તો, મીઠા પાણીના દરિયામાં રહેતું માછલું પોતાની તરસ છીપાવવા બીજા પાસે પાણી માગે એના જેવું છે. જેમ ચક્રવર્તી રાજા બીજા પાસે ભીખ માગે એ શોભે નહિ; તો ચક્રવર્તી પણ જેને સેવે એવો આ મોટો ચૈતન્ય ચક્રવર્તી, તે પોતાનું સુખ બીજા પાસે માંગે એ તેને શોભતું નથી. આત્મા પોતે પોતાના સ્વભાવના સેવનથી જ શોભે છે. હે જીવ ! તારું રૂપ તો સ્વાધીનપણે પરિપૂર્ણ છે, તેને બદલે પરને લઈને મારામાં ગુણ થાય એમ તું માને છે તે તો તને મોહનું ભૂત વળગ્યું છે.

તારા કારણ-કાર્ય તારામાં છે – એ વાત સમજાવીને સંતોએ અપૂર્વ સ્વાધીનતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. સ્વાધીન હોવા છતાં પોતે પોતાને પરાધીન માની બેઠો હતો. ભાઈ, તારા કાર્યનું કારણ તારામાં જ છે, પરની સાથે તારા કોઈ પણ ગુણને કારણ-કાર્યપણું છે જ નહિ, પછી બીજે શોધવાનું ક્યાં રહ્યું ? અંતર્મુખ થઈને પોતાના સ્વભાવને જ સાધન બનાવ. સ્વભાવને સાધનપણે અંગીકાર કરતાં, આત્મા પોતે સાધન થઈને કેવળજ્ઞાનાદિ કાર્યરૂપે પરિણમી જાય છે. પરના અવલંબને કે રાગના અવલંબને આત્મામાં કેવળજ્ઞાનાદિ કાર્ય થાય – એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી. તેમજ પરવસ્તુમાં પણ એવો સ્વભાવ નથી કે તેઓ આત્માને કાંઈ આપે, અથવા આત્માનું સાધન થાય.

અહા, કેટલો સ્વાધીન સ્વભાવ ! કેટલી નિરાકુળતા ને કેટલી શાંતિ ! અનંતગુણના વૈભવવાળા આ આત્મામાં એવો કોઈ ગુણ નથી કે જે રાગને કરે ને કર્મને કારણરૂપ થાય. અને આત્મગુણના આશ્રયે જે નિર્મળ પરિણતિ પ્રગટી તે પણ અન્યને (રાગને કે કર્મને) કારણરૂપ થતી નથી કે અન્યને પોતાનું કારણ બનાવતી નથી. ધર્મીનો આત્મા કારણ થઈને રાગને કરે કે મકાન વગેરેની રચના કરે –એમ નથી. જે શુભરાગ થાય તે રાગનું કારણ થવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી; તેમજ પોતાના સ્વભાવકાર્યમાં રાગને કારણ બનાવે એવો પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી. આવો સ્વભાવ જેણે પ્રતીતમાં લીધો તેને અકારણ-કાર્ય-સ્વભાવનું સમ્યક્ પરિણમન પ્રગટ્યું, એટલે રાગાદિના કર્તૃત્વરહિત

જ્ઞાનભાવપણે જ રહેતો તે મોક્ષને સાધે છે.

શરીરાદિના કોઈપણ કાર્યનું કારણ થાય એવો કોઈ સ્વભાવ આત્માના દ્રવ્યમાં ગુણમાં કે પર્યાયમાં નથી. તેમજ શરીરાદિને કારણ બનાવીને આત્મા તેનાથી કાંઈ ધર્મ કરે –એવો પણ સ્વભાવ નથી. આત્માને કાંઈ આપે એવો સ્વભાવ જડમાં નથી, ને જડમાંથી કાંઈ લ્યે તેવો સ્વભાવ આત્મામાં નથી. આત્માને પરની સાથે કારણ-કાર્યપણાનો અભાવ છે. કારણ-કાર્યની વાત કાઢીને નાખીને પરની સાથેનો સંબંધ જ તોડી નાખ્યો, એટલે હવે પોતાના ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણ સાથે જ પર્યાયનો સંબંધ થયો, પર્યાય પરથી પાછી વળીને સ્વદ્રવ્ય તરફ વળી; પોતાના શુદ્ધ દ્રવ્યગુણમાં એકાગ્ર થતાં પર્યાય પણ તેવી નિર્મળ થઈ. તે પર્યાયમાં પરની સાથે (રાગની સાથે) કારણ-કાર્યપણાનો કાંઈ સંબંધ નથી. આનું નામ ધર્મ, ને આ મોક્ષનો માર્ગ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે કે –

છૂટે દેહાધ્યાસ તો નહીં કર્તા તું કર્મ,
નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.

તેમ અહીં કહે છે કે —

છૂટે રાગ–અધ્યાસ તો, નહીં કર્તા તું કર્મ,
નહીં ભોક્તા તું દેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.

દેહ હું, રાગ હું, ને તે મારું કાર્ય એવી જે રાગ સાથે એકત્વબુદ્ધિ તેને લીધે અજ્ઞાની રાગાદિનો કર્તા થાય છે; હું તો જ્ઞાન છું, રાગ હું નથી, ને રાગ મારા જ્ઞાનનું કાર્ય નથી – એવી ભિન્નતાના ભાન વડે જ્યાં રાગ સાથે એકતાબુદ્ધિનો અધ્યાસ છૂટી ગયો ત્યાં ધર્મીજીવ જ્ઞાનરૂપે જ પરિણમે છે, તે રાગાદિનો કર્તા–ભોક્તા થતો નથી. આવી દશા પ્રગટે તેનું નામ ધર્મ છે.

અશુદ્ધઉપયોગના નાશને માટે ધર્મી જીવ કેવી મધ્યસ્થ-ભાવના પ્રગટ કરે છે તેનું વર્ણન કરતાં પ્રવચનસારમાં કહે છે કે –

હું દેહ નહીં, વાણી ન, મન નહીં, તેમનું કારણ નહીં;
કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં.
(૧ ૬ ૦)

જેને દેહાદિનાં કાર્યો પ્રત્યે કર્તૃત્વબુદ્ધિ હોય તેને તેમાં મધ્યસ્થતા રહી શકે જ નહિ. ધર્મી જાણે છે કે હું દેહાદિનો આધાર નથી, કર્તા નથી, કારણ નથી; મારા આધાર

વિના જ, મારા કર્તૃત્વ વિના જ, મારા કારણ થયા વિના જ, તેઓ સ્વતંત્રપણે પરિણમી રહ્યાં છે; માટે તેના પક્ષપાત રહિત હું અત્યંત મધ્યસ્થ છું. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો આવો મધ્યસ્થ સ્વભાવ છે.

ધર્મીએ આવો આત્મા જાણ્યો છે. બધાય આત્માનો આવો જ સ્વભાવ છે પણ અજ્ઞાની તેને જાણતો નથી, વિપરીત માને છે; ને જ્ઞાની તેને યથાર્થ જાણે છે. આત્મા બીજાનું કાંઈ કરી ન શકે તો તે શક્તિહીન થઈ ગયો – એમ અજ્ઞાનીને લાગે છે, પણ ભાઈ ! તારી સ્વશક્તિ તો તારામાં કામ કરે કે પરમાં ? જો તારો આત્મા પરનાં કામ કરે ને પર ચીજ તારા આત્માનું કામ કરે, – તો તારા કાર્ય માટે તારે પર સામે જ જોવાની ઓશીયાળ રહી, –એ તો મહા વિપરીતતા છે, પરાધીનતા છે, દુઃખ છે. તારી સ્વશક્તિ તારામાં, તે સ્વાધીનપણે નિજકાર્ય કરે છે, પોતાના કાર્ય માટે તેને પરની જરાય અપેક્ષા નથી. આવું અકારણ-કાર્યપણું તારા આત્મામાં છે, તેમજ બધાય પદાર્થોમાં છે. તારા અકારણ-કાર્ય સ્વભાવને લીધે તારા બધા ગુણોમાં ને તેની પર્યાયોમાં અકારણ-અકાર્યપણું છે, તારા એક્કેય ગુણમાં કે એક્કેય પર્યાયમાં પર સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી. તારો સ્વભાવ કારણ ને તારી પર્યાય કાર્ય; શુદ્ધસ્વભાવરૂપ જે કારણ તેનું કાર્ય પણ શુદ્ધ છે, અશુદ્ધતા તે ખરેખર શુદ્ધશક્તિનું કાર્ય નથી. અશુદ્ધતાનું કારણ થવાનો કોઈ ગુણ આત્મામાં નથી. આવી શુદ્ધ શક્તિવાળા જ્ઞાનમાત્ર આત્માને (શુદ્ધકાર્ય સહિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેખે છે.

મહાત્મા કહે છે કે અરે આત્મા ! ભગવાન તીર્થંકરદેવે આવો આત્મા જાણીને કહ્યો છે. સંતોએ પોતાના અંતરમાં આવો આત્મા અનુભવ્યો છે. તારા આવા આત્માને ભૂલીને તું ચાર ગતિમાં રખડ્યો ને તેં મહા દુઃખ ભોગવ્યા. તારો સ્વભાવ મોટો છે ને તારા દુઃખની વીતકકથા પણ મોટી છે; તે દુઃખ મટાડવાની, ને આત્મસુખ પ્રાપ્ત કરવાની આ વાત છે. તારા સ્વવૈભવને સંભાળતાં તેમાં દુઃખ ક્યાંય છે જ નહિ. જૈનશાસનમાં વીતરાગી સંતોએ આવા આત્મવૈભવની પ્રસિદ્ધિ કરી છે.

* * *

અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્માની અકારણ-કાર્યશક્તિ એમ બતાવે છે કે તારું કાર્ય કરવા માટે પર સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં પોતામાં એવી તાકાત છે કે પોતાના કાર્યનું કારણ પોતે જ થાય. આત્મામાં એવો સ્વભાવ છે કે તેનું કાર્ય બીજાથી કરાતું નથી, ને પોતે બીજાના કાર્યનું કારણ થતો નથી. પર સાથે જેને કર્તાકર્મની કે

કારણ-કાર્યની બુદ્ધિ છે તેને તો પોતાના અકર્તા-જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણે ત્યાં પર સાથે કર્તૃત્વબુદ્ધિ રહે નહિ. આત્મામાં જે અનંતગુણો છે તે બધાય પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે, કોઈનું કાર્ય પરથી થતું નથી. હું કારણરૂપ થઈને પરના કામ કરું ને પર ચીજને મારા કાર્યનું કારણ બનાવું –એમ અજ્ઞાની માને છે, તેને પોતાના કે પરના સ્વભાવની ખબર નથી, આત્માનો વૈભવ તેણે જોયો નથી.

આત્માનો સ્વભાવ સમુદ્ર જેવો ગંભીર છે. અનંતગુણનો વૈભવ તો આત્મા સિવાય બીજા જડ પદાર્થોમાં પણ છે, પણ તે પદાર્થોને પોતાના વૈભવની ખબર નથી; તેમના વૈભવને પણ જાણનારો તો આત્મા છે. આત્મા પોતાના જ્ઞાનવૈભવ વડે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, તે જ્ઞાનવૈભવ મહાન છે, તે સારરૂપ છે, તેને જાણતાં પરમ સુખ થાય છે.

નિજગુણનો વૈભવ ધરનાર આત્મા શું કરે ? ને કઈ રીતે તેનું કાર્ય થાય તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. આત્માના નિજગુણનું કાર્ય એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે નિર્મળ પર્યાયો, તે અન્યથી થતાં નથી એટલે બીજો તેનું કારણ નથી. તેમજ તે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટીને બીજામાં કાંઈ કરી દે એવું પણ તેનામાં નથી. આ રીતે આત્મા બીજાનું કાર્ય નથી, ને પોતે બીજાનું કારણ નથી. અજ્ઞાની પરથી કાર્ય થવાનું માને છે, – માને ભલે પણ તેમ થતું નથી. એ જ રીતે પરના કાર્ય કરવાનું માને છે, માને ભલે પણ કરી શકતો નથી. નથી થતું છતાં માને છે – તે અજ્ઞાન છે. પોતાની અવસ્થાનું કાર્ય પરથી થવાનું માને છે ત્યાંસુધી તે પરની સામે જ જોયા કરે છે, પરમાંથી તેની દૃષ્ટિ (–એકત્વબુદ્ધિ) હટતી નથી ને તેનું મિથ્યાત્વ મટતું નથી. મારા આત્માની કોઈ શક્તિ કે તેની અવસ્થા પરથી થતી નથી, ને પરમાં કાંઈ કરતી નથી, પરની સાથે મારે કાંઈ જ કારણ-કાર્યપણું નથી –એમ પોતાના સ્વભાવનો નિર્ણય કરે તો પરમાંથી દૃષ્ટિ દૂર હટીને સ્વભાવ તરફ વળે, એટલે સ્વભાવનું નિર્મળ કાર્ય (સમ્યગ્દર્શનાદિ) પ્રગટે, ને મિથ્યાત્વ ટળે.

'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ' કહેતાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો જેટલો સમૂહ લક્ષિત થાય છે તે બધોય એક આત્મા છે. અકારણ-કાર્યસ્વભાવ પણ તેમાં સમાઈ જાય છે, પણ રાગ તેમાં સમાતો નથી, કેમકે રાગાદિભાવો કાંઈ જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષિત થતાં નથી. 'જ્ઞાનમાત્ર' લક્ષણ વડે તો નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો જ લક્ષિત થાય છે. રાગ તે જ્ઞાનનું કાર્ય નથી. 'જ્ઞાન'નું કાર્ય તો જ્ઞાનરૂપ હોય. સંવર–નિર્જરા–મોક્ષરૂપ નિર્મળપર્યાય સહિતના આત્માને જ 'આત્મા' કહ્યો છે. જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં તો તેના અનંતા નિર્મળ ગુણ-પર્યાયો સમાય છે, પણ રાગાદિ ભાવો તેમાં સમાતા નથી. જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા આવું સ્પષ્ટ ભેદજ્ઞાન કરાવીને

શુદ્ધ આત્મા લક્ષગત કરાવ્યો છે. ભાઈ, પોતાના જ અંતરમાં લક્ષગત થઈ શકે એવી આ વસ્તુ છે. પોતાના અંતરમાં જે વૈભવ ભર્યો છે તેનું જ આ વર્ણન છે. અરે, ચૈતન્યદરબારમાં કેવો અચિંત્ય ચૈતન્યવૈભવ અંદર ભર્યો છે ! તે સંતોએ બતાવ્યો છે. અહો ! આવા નિજવૈભવને કોણ ન દેખે ? કોણ ન લ્યે ? કોણ ન અનુભવે ? હે જીવો ! તમે તમારા આવા આત્મવૈભવને દેખો, અનુભવો; તમને પરમ આનંદ થશે.

પોતે સર્વજ્ઞ જેટલા વૈભવથી પૂરો પરમાત્મા છે; રાગાદિ વિકલ્પ તે તેનું મૂળસ્વરૂપ નથી; છતાં ભ્રમથી તે વિકલ્પને નિજસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ ભ્રમ પણ તેનું મૂળસ્વરૂપ નથી, એટલે સાચી ઓળખાણ વડે તે ભ્રમ ટળી જાય છે. ભ્રમ ટળતાં ભાન થાય છે કે હું તો જ્ઞાન છું, વિકલ્પ વડે મારું જ્ઞાનકાર્ય થતું નથી. જ્ઞાનને ને વિકલ્પને કારણ-કાર્યપણું નથી.

આત્માને પરની સાથે જરાપણ કારણ-કાર્યપણું નથી. ત્યારે કોઈ એમ કહે છે કે, દ્રવ્ય-ગુણ ત્રિકાળ છે એટલે તેમાં તો બીજા વડે કાંઈ ન થાય, પણ પર્યાય તો નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે બીજા વડે કરાય, કેમકે તે કાર્ય છે, ને કાર્ય કદી કારણ વગર હોતું નથી !

તો અહીં આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ ! તને આત્માના અકારણ-કાર્યસ્વભાવની ખબર નથી. અકારણ-કાર્યસ્વભાવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપક છે, એટલે જેમ દ્રવ્ય-ગુણ અન્ય વડે કરાતા નથી તેમ તેની પર્યાય પણ અન્ય વડે કરાતી નથી. દ્રવ્ય-ગુણ અન્ય વડે ન થાય ને પર્યાય અન્ય વડે થાય – એમ માને તો તેણે અકારણ-કાર્યશક્તિને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપક ન માની. પણ, જેમ આત્મામાં જ્ઞાનશક્તિ હોવાથી તેના દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય ત્રણેય જ્ઞાનમય છે, તેમ આત્મામાં જ્ઞાનશક્તિ હોવાથી તેના દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય ત્રણેય અન્ય વડે કરાતા નથી. પર્યાય કાર્ય છે –એ ખરું, પણ તેથી કાંઈ તે બીજા વડે કરાય છે –એમ નથી. કાર્ય કદી કારણ વગર ન હોય, – પણ તે કારણ પોતામાં કે પરમાં ? કાર્ય પોતામાં ને કારણ પરમાં –એમ હોય નહિ. જો કારણ પરમાં હોય તો તે કાર્ય પોતાનું ન રહ્યું પણ પરનું થઈ ગયું. પોતાના કાર્યનું કારણ પોતામાં જ છે, પરની સાથે તેને કારણ-કાર્યપણું નથી, એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

વળી, જે નિર્મળજ્ઞાનાદિ કાર્ય છે તેનું કારણ રાગ પણ નથી. જો રાગ તેનું કારણ હોય તો તે જ્ઞાન આત્માનું કાર્ય ન રહ્યું પણ તે રાગનું કાર્ય થઈ ગયું. કારણ અને કાર્ય એક જાતનાં હોય, વિરુદ્ધ જાતનાં ન હોય, તેમજ કારણ અને કાર્ય એક વસ્તુમાં જ હોય, ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુમાં ન હોય; આ વસ્તુસ્વભાવના ત્રિકાળી નિયમો છે, તેને

કોઈ ફેરવી શકે નહિ.

દ્રવ્ય-ગુણ તો પરથી ન થાય ને પર્યાય પરથી થાય –એમ તું કહે છે, પણ ભાઈ ! દ્રવ્ય-ગુણમાં તો કાર્ય થવાપણું છે જ ક્યાં ? કાર્ય થવાપણું તો પર્યાયમાં જ છે. તે પર્યાયને પર સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી –એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. તે પર્યાયનું કારણ આત્મામાં જ છે. આત્માનો આનંદસ્વભાવ છે એટલે તે આનંદની પર્યાય પરથી ન થાય; પરવસ્તુ કારણ થઈને આત્માને આનંદ આપે એમ કદી બનતું નથી. એ જ રીતે જ્ઞાન પણ આત્માનો સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનની પર્યાય પરથી ન થાય; પરવસ્તુ કારણ થઈને આત્માના જ્ઞાનકાર્યને ઉપજાવે એમ કદી બનતું નથી. એ રીતે આત્માના અનંતગુણમાંથી એક્કેય ગુણનું કાર્ય પરથી થતું નથી. તથા ગુણની પર્યાય પ્રગટીને પરમાં કાંઈ કરે એમ બનતું નથી. આ રીતે ભગવાન આત્માના આનંદમાં જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધામાં ક્યાંય પરનું કાર્ય નથી. આત્મા પરદ્રવ્ય વગર એકલો પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. – આ રીતે ધર્મીજીવ પોતાના કાર્ય માટે પોતાની સામે જુએ છે ને સ્વાશ્રયે નિર્મળકાર્ય પ્રગટ કરે છે.

જો કે રાગાદિ વિકારમાં પણ પરનું કારણપણું નથી; પણ અત્યારે આત્માની શક્તિના વૈભવની વાત છે એટલે તેમાં નિર્મળકાર્યની જ વાત આવે, વિકારની વાત એમાં ન આવે. વૈભવમાં વિભાવ નથી. જગતમાં દરેક વસ્તુ પોતપોતાના કાર્ય સહિત જ વર્તી રહી છે. કોઈ વસ્તુ એવી કાર્ય વગરની નથી કે બીજો તેનું કાર્ય કરે. વસ્તુ પોતે પોતાના કાર્યસહિત જ છે, પછી બીજો તેનું કાર્ય કરે એ વાતને અવકાશ જ ક્યાં છે ?

જો આત્મા પરનાં કાર્ય કરે તો પોતાનું કામ કરવા નવરો ક્યારે થાય ?

અને જો આત્માનું કાર્ય બીજો કરે તો પોતે પોતાનું હિત ક્યારે કરે ?

અરે, તું પોતે અનંતશક્તિસંપન્ન ભગવાન, ને તારું કાર્ય બીજો કરે ? શું તું એવો શક્તિહીન છો કે તારા કાર્યને પોતે ન કરી શકે ? સ્વાધીનપણે બીજા કોઈની મદદ વગર જ તું પોતે પોતાનું કાર્ય (કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધપદ) કરવાની તાકાતવાળો છો. તું પોતે ભગવાન, ને તારે પરની ઓશીયાળ હોય ? શક્તિરૂપ પોતાના ભગવાન સ્વભાવને જે માને તે વ્યક્તિથી પ્રગટ પરમાત્મા થઈ જાય; તેમાં પોતાની શક્તિ સિવાય કોઈ બીજા કારણની જરૂર નથી.

રાજા રામ જેવા મહાપુરુષ ધર્માત્મા છ માસ સુધી લક્ષ્મણના મૃતશરીરને સાથે લઈને ફર્યા, તે વખતેય એ ધર્માત્માને અંતરમાં નિજવૈભવનું ભાન હતું, લક્ષ્મણ પ્રત્યેના રાગની સાથેય પોતાના સ્વભાવનું કારણ-કાર્યપણું સ્વીકારતા ન હતા. અને એ વખતે રામચંદ્રજીના બે કુમારો સંસારથી વિરક્ત થઈને રજા માગે છે કે હે પિતાજી ! આ

અસાર સંસારથી હવે અમારું મન વિરક્ત થયું છે. અમે હવે પરમ સારભૂત અમારા અસંયોગી તત્ત્વને સાધવા જઈએ છીએ. આ દુઃખમય સંસારનો નાશ કરનાર ને પરમ આનંદને ઉપજાવનાર એવો જે અમારો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, તેને સાધવા અમે જઈએ છીએ. અમે હવે નિજવૈભવને સાધશું ને સિદ્ધની પંક્તિમાં જઈને રહીશું. અમારા અંતરમાં અમારો નિજવૈભવ અમે સ્વાનુભવ દ્વારા જોયો છે, જોયેલા વૈભવને હવે અમે અંતરમાં એકાગ્ર થઈને સાધશું. આમ કહી, પિતાજીને પ્રણામ કરી તેઓ વનમાં ચાલ્યા ગયા, ને મુનિ થઈને આત્મધ્યાન વડે કેવળજ્ઞાનને સાધ્યું, પછી પાવાગઢથી સિદ્ધપદને પામ્યા. આવી શક્તિ દરેક આત્મામાં છે ને દરેક આત્મા આવા નિજપદને સાધી શકે છે. સીતાજી જેવા પણ અગ્નિપરીક્ષા પછી સંસાર છોડીને આવા નિજપદને સાધવા વૈરાગ્યથી ચાલી નીકળ્યા : અરે ! આવો સંસાર ! તેનાથી હવે બસ થાઓ... બસ થાઓ. અહા, અંતરના ભાનપૂર્વક આવા વૈરાગ્યભાવથી સીતાજી જ્યારે માથાના વાળનો લોચ કરીને દીક્ષિત થતા હશે ત્યારે એ દેખાવ કેવો હશે !! રામ તો મૂર્છિત થઈ જાય છે, પ્રજાજનો હાહાકાર કરતા રડે છે... ને સીતાજી સંસારથી ઉદાસ થઈને અર્જિકા બને છે. સીતાજી પ્રત્યેના રાગથી મૂર્છિત થયા તે વખતેય રામચંદ્રજી અંતરની આત્મશક્તિના ભાનમાં છે, તે વખતેય નિજશક્તિને ભૂલ્યા નથી, ને મોહનો જરાક વિકલ્પ વર્તે છે તેને આત્મશક્તિનું કાર્ય ખરેખર માનતા નથી; તે વખતેય તેમનો આત્મા નિર્મળભાવોના જ કારણ-કાર્યરૂપે પરિણમી રહ્યો છે. –આ તો મોટા પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં નામ લઈને દૃષ્ટાન્ત આપ્યા, બાકી તો બધાય ધર્માત્માના અંતરમાં આવું જ પરિણમન વર્તી રહ્યું છે. ભગવાન આત્મા અંતર્દૃષ્ટિથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની એકતારૂપ પરિણમ્યો ત્યાં સ્વકારણથી નિર્મળપર્યાય જ પરિણમે છે; તેમાં બીજા કોઈ સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી. નિર્મળભાવરૂપે પરિણમતો તે આત્મા જ્યાં વિકારકાર્યનો પણ કર્તા નથી ત્યાં પરનો કર્તા તો ક્યાંથી હોય ? આત્માને પરની સાથે કારણ-કાર્યપણું તો ત્રણકાળમાં નથી, માત્ર પ્રમાતા-પ્રમેયપણાનો સંબંધ છે એ વાત હવેની (પંદરમી) શક્તિમાં બતાવશે.

દેહ કે ભાષાની ક્રિયા તેનો કર્તા આત્મા નથી, તેનું કારણ આત્મા નથી; ઇચ્છાનું કારણ થવાનો સ્વભાવ પણ આત્માની શક્તિમાં નથી. આવા આત્માનું ભાન થતાં પરનાં કાર્યમાંથી દૃષ્ટિ છૂટી જાય છે, ને સ્વકાર્યના કારણરૂપ નિજસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે એટલે સમ્યગ્દર્શન વગેરે નિર્મળ કાર્ય થાય છે. ભાઈ ! આત્માની શાંતિ માટે તારા આવા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લે. તારી શાંતિ માટે કોઈ પરદ્રવ્ય તને કારણ થાય –એમ નથી. તારો આનંદસ્વભાવ જ તારી શાંતિનું કારણ છે. તારો આનંદસ્વભાવ દુઃખને

કે રાગને ઉત્પન્ન કરે નહિ, તેમજ રાગ તારા આનંદને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. તારો આનંદ, તારી શાંતિ, કે તારું જ્ઞાન તે કાર્યમાં તારે બીજા કોઈની જરૂર નથી. શાંતિ વગેરે પરના અકાર્ય-અકારણરૂપ છે, પરનું જરાપણ કાર્ય-કારણપણું તેમાં નથી.

પોતાના આવા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેતાં પર્યાયમાં જ્ઞાનાદિનું નિર્મળ પરિણમન પ્રગટ્યું, ત્યારે તેમાં આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો, અને ત્યારે જ ખરેખર આત્માને જાણ્યો ને અનુભવ્યો કહેવાય. શક્તિ જો નિર્મળપર્યાયરૂપ ન પરિણમે તો તેનું કાર્ય શું ? શક્તિનું નિર્મળ કાર્ય પર્યાયમાં પ્રગટે છે, તેને પરની સાથે કારણ-કાર્યપણું નથી, વસ્તુનો સ્વભાવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપક છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે સત્ છે. દ્રવ્ય-ગુણનો લાભ પર્યાયમાં આવે ત્યારે દ્રવ્યની સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય. આવી શ્રદ્ધા તે મોક્ષનું બીજ છે. નિર્મળ પર્યાયપૂર્વક જ દ્રવ્ય પ્રતીતમાં આવે છે. એકલી મલિનતારૂપે પરિણમતો હોય ને તે પર્યાયમાં દ્રવ્યની પ્રતીત થઈ જાય –એમ બનતું નથી. મલિનતામાં એવી તાકાત નથી કે શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વભાવને ઝીલી શકે. સ્વસન્મુખ થયેલી નિર્મળ પર્યાયમાં જ એ તાકાત છે. દ્રવ્યસન્મુખ થઈને તેને પ્રતીતમાં લેતાં જ પર્યાય નિર્મળ થઈ જાય છે.

શુદ્ધ દ્રવ્ય અમને પ્રતીતમાં આવ્યું છે પણ પર્યાયમાં શુદ્ધતા જરાય દેખાતી નથી, એમ કોઈ કહે તો તેની વાત ખોટી છે. શુદ્ધ દ્રવ્યની તેની પ્રતીત પણ કલ્પનારૂપ છે. શુદ્ધદ્રવ્ય પ્રતીતમાં લ્યે ને પર્યાયમાં તેની પ્રસિદ્ધિ (પરિણમન) ન થાય એમ બને નહિ. નિર્મળ પર્યાય વગર દ્રવ્યને પ્રતીતમાં લીધું કોણે ? નિર્મળપર્યાય વગરનું એકલું દ્રવ્ય પ્રતીતમાં આવતું નથી. સ્વસન્મુખ થઈને શુદ્ધ આત્માની પ્રતીત કરતા નિર્મળ પર્યાયપણે આત્મા પરિણમી જાય છે, એટલે અનંત ગુણનો વૈભવ પર્યાયમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. કોઈના કારણ-કાર્ય વિના જ ભગવાન આત્માનો આવો વૈભવ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે અકારણ-કાર્યત્વશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું. (૧૪)

આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે : સુંદર આનંદની છાપવાળા સ્વસંવેદનથી પ્રગટેલા મારા સમસ્ત નિજવૈભવ વડે હું એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્મા આ સમયસારમાં દેખાડું છું. તેને તમે સ્વાનુભવ વડે પ્રમાણ કરજો.

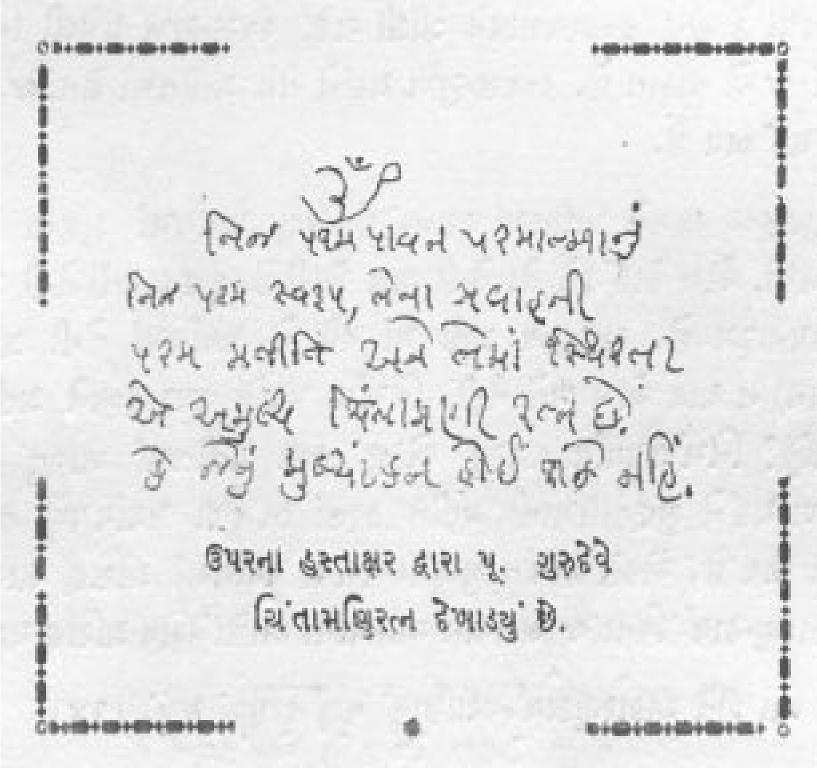

ૐ

નિજ પરમ પાવન પરમાત્માનું
નિજ પરમ સ્વરૂપ, તેના સ્વભાવની
પરમ પ્રતીતિ અને તેમાં સ્થિરતા
એ અમૂલ્ય ચિંતામણી રત્ન છે.
કે જેનું મુલ્યાંકન કોઈ શકે નહિં.

ઉપરના હસ્તાક્ષર દ્વારા પૂ. ગુરુદેવે
ચિંતામણિરત્ન દેખાડયું છે.

[૧૫]

પરિણમ્ય-પરિણામકત્વશક્તિ

[परात्मनिमित्तकज्ञेयज्ञानाकाराग्रहणग्राहणस्वभावरूपापरिणम्य-परिणामकत्वशक्तिः]

卐

અહા, મોક્ષમાર્ગી જીવોનાં જીવન કોઈ જુદી જાતના છે. પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવ સિવાય બીજા બધાથી તેને ઉદાસીનતા છે. જગતના પ્રસંગોથી એમની પરિણતિ હલી જતી નથી. અંતરની અનુભવદશામાં ચૈતન્યના આનંદના દરિયા ડોલતા દેખ્યા છે, એનું ચિત્ત હવે બીજે કેમ લાગે ? આત્માના નિજવૈભવમાં લાગેલું ચિત્ત બીજે ક્યાંય લાગતું નથી.

ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં અપાર વૈભવ છે. અનંત ગુણનો એનો જે વિસ્તાર તેનો પાર વાણીથી ન આવે, વિકલ્પથી પણ એનો પાર ન પમાય, અંતરમાં આત્માના સ્વાનુભવથી જ એનો પાર પમાય છે. ભગવાને જેવો આત્મા જોયો તેવો વાણીમાં વર્ણવ્યો, પણ વાણી તરફના વલણે તે લક્ષગત ન થાય; ભગવાન પણ એમ જ કહે છે કે તું તારા સ્વભાવ તરફ જો તો તને તારો આત્મા લક્ષગત થાય.

૧૪મી અકારણ-કાર્યશક્તિમાં એ બતાવ્યું છે કે આત્માને પરની સાથે કારણ-કાર્યપણાનો જરાય સંબંધ નથી. પરની સાથે કારણ-કાર્યપણું ન હોવા છતાં, આત્મા પરને જાણે ને પોતે પરના જ્ઞાનમાં જણાય એવો જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણાનો સંબંધ છે, એ વાત પંદરમી શક્તિમાં બતાવે છે.

આત્માને પર સાથે સંબંધ નથી તેથી કોઈ એમ સમજી લ્યે કે આત્મા પરને જાણતો પણ નહિ હોય ! – તો એમ નથી. પરજ્ઞેયોના જ્ઞાનરૂપે પોતે પરિણમે એવી પરિણમ્યશક્તિ આત્મામાં છે; ને પોતાના જ્ઞાનાકારોને સામાના જ્ઞાનમાં જણાવે (જ્ઞેય કરે) એવી પરિણામક શક્તિ પણ આત્મામાં છે. પ્રમાતાસ્વભાવને લીધે પોતે અન્ય જ્ઞેયોના જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે, ને પ્રમેયસ્વભાવને લીધે પોતે અન્યના જ્ઞાનમાં જ્ઞેય થાય છે. – આવા સ્વભાવને પરિણમ્ય-પરિણામકશક્તિ કહેવામાં આવે છે.

પરિણમ્ય : આત્માને પરિણમ્ય કહ્યો ત્યાં કાંઈ સામા જ્ઞેયો તેને પરિણમાવતા નથી, પણ સામે જેવા જ્ઞેયો છે તેવું જ્ઞાનનું પરિણમન પોતાના સ્વભાવથી થાય છે તેથી આત્માને પરિણમ્ય કહ્યો. જ્ઞાનમાં તે જાતના પરિણમનની તાકાત છે.

પરિણામક : આત્માને પરિણામક કહ્યો તેથી કાંઈ સામાના જ્ઞાનને આત્મા પરિણમાવે છે એમ નથી; પણ પોતે જ્ઞેયપણે સામાના પ્રમાણજ્ઞાનમાં ઝળકે છે એવો તેનો સ્વભાવ છે તેથી આત્માને પરિણામક કહ્યો છે. એવો જ્ઞેય થવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે.

આત્મા પોતે બીજાને જાણે, તેમજ બીજાના જ્ઞાનમાં પોતે જણાય, આવા બંને સ્વભાવ આત્મામાં એક સાથે વર્તે છે; તેનું નામ 'પરિણમ્યપરિણામક શક્તિ' છે. પરનું જે નિમિત્ત છે એવા જ્ઞેયાકારો તેને આત્મા જ્ઞાનથી જાણે છે, અને આત્મા પોતે જેનું નિમિત્ત છે એવા પોતાના જ્ઞાનાકારો બીજાના જ્ઞાનમાં પ્રમેય થાય છે; આ રીતે પ્રમાતા અને પ્રમેય થવાની આત્માની તાકાત છે.

સામા જે અનંત જ્ઞેય પદાર્થો તેમના જ્ઞેયાકારો એટલે કે તેમના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો,

તેમનું કારણ તે પદાર્થો છે, આત્મા તેમનું કારણ નથી; આત્મા તેમનો જ્ઞાતા છે. જ્ઞાન કરવાની અપેક્ષાએ આત્મા પરિણમ્ય છે. ને આત્માના જ્ઞાનાકારો બીજાના જ્ઞાનમાં પ્રમેય થાય છે, એટલે સામાના જ્ઞાનમાં જ્ઞેય થવાની અપેક્ષાએ આત્મા પરિણામક છે. જ્ઞાતા થવાની તેમજ પ્રમેય થવાની એ બંને તાકાત આત્મામાં એકસાથે છે એમ આ પરિણમ્ય-પરિણામકત્વશક્તિ સૂચવે છે.

જગતના બધા જ્ઞેયાકારોને જાણવારૂપે આત્મા પરિણમે છે; ત્યાં તે જ્ઞેય પદાર્થોના આકારોનું કારણ તે પદાર્થો જ છે, ને જ્ઞાનપર્યાયરૂપ પોતાના જ્ઞાનાકારોનું કારણ આત્મા પોતે છે. સામાના જ્ઞાનમાં આ આત્મા જણાય, તેથી કાંઈ સામા જીવના જ્ઞાનનું કારણ આ આત્મા નથી, તેમજ સામા પદાર્થો આ જીવના જ્ઞાનમાં જણાય તેથી કાંઈ તે પદાર્થો આ જીવના જ્ઞાનના કારણ નથી. સ્વતંત્રપણે જ પોતપોતાના આકારરૂપે બંને પરિણમે છે.

પરના જ્ઞેયાકારોને આત્મા ગ્રહણ કરે છે –એમ કહ્યું, તેમાં 'ગ્રહણ કરવું' નો અર્થ 'જ્ઞાન કરવું' એમ થાય છે; કાંઈ સામા પદાર્થો ત્યાંથી અહીં જ્ઞાનમાં નથી આવી જતા, તેઓ તો જ્ઞાનની બહાર જ રહે છે. તે પદાર્થોને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે પણ તેમનું કારણ થવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી. સામા જીવના જ્ઞાનાકારોમાં આ આત્મા જ્ઞેયપણે નિમિત્ત થાય છે તે અપેક્ષાએ આ આત્મા તેમનો 'પરિણામક' છે; –આત્મામાં એવી પ્રમેયત્વશક્તિ છે તે અહીં બતાવ્યું છે. આત્મા પરને જાણે એવી એની શક્તિ છે; ને આત્મા પોતે પોતાને સ્વસંવેદનથી જાણે છે એ વાત પ્રકાશશક્તિમાં બતાવી છે.

આત્મા સર્વ પદાર્થને જાણે ખરો,

પણ આત્મા સર્વ પદાર્થોને પ્રમેય ન થાય; કેમ કે સામે સર્વે દ્રવ્યોમાં જાણવાની શક્તિ ક્યાં છે ? અનંતા જડ-અચેતન દ્રવ્યો છે તેમનામાં તો જ્ઞાન જ ક્યાં છે કે આત્માને પ્રમેય કરે ? તેઓ સ્વ-પરને ન જાણવાના સ્વભાવવાળાં છે, ને આત્મા સ્વ-પરને જાણવાના સ્વભાવવાળો છે. જણાવાનો એટલે કે પ્રમેય થવાનો સ્વભાવ તો જડ-ચેતન બધાય પદાર્થોમાં છે, પણ જાણવાનો સ્વભાવ તો ચેતનમૂર્તિ આત્મામાં જ છે.

અહીં જ્ઞાનનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે, સામે જ્ઞેયોનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે; હું જ્ઞાન વડે તે જ્ઞેયોનો જાણનાર છું પણ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરનાર હું નથી અને જ્ઞેયોમાં એવો સ્વભાવ છે કે મારા જ્ઞાનમાં પ્રમેય થાય, પણ તેઓ મારા જ્ઞાનમાં કાંઈ કરે

તેવો તેમનો સ્વભાવ નથી. મારે અને પદાર્થોને માત્ર જ્ઞાતા-જ્ઞેયપણાનો જ સંબંધ છે; જ્ઞાતા-જ્ઞેયપણાના નિર્દોષ સંબંધમાં વચ્ચે વિકાર આવે નહિ. આવા સ્વભાવને જાણતાં જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે. વિપરીત માને તો તે માન્યતામાં આત્મા પ્રસિદ્ધ થતો નથી, મોહની પ્રસિદ્ધિ થાય છે.

આત્મા સ્વ-પરનો જ્ઞાતા થાય, તેમજ સ્વપરનું જ્ઞેય થાય –એવો એનો પ્રમાતા અને પ્રમેય સ્વભાવ છે. પણ અહીં આ પરિણમ્ય-પરિણામકશક્તિમાં, આત્મા પરને જાણે ને પરના જ્ઞાનમાં તે જણાય એટલું બતાવવું છે. આત્માનું સ્વ-પ્રકાશકપણું પ્રકાશશક્તિમાં બતાવ્યું છે.

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે, એટલે જગત પણ તેના જ્ઞાનનું નિમિત્ત છે. જે રાગ–દ્વેષ કરે તેને માટે તે રાગ-દ્વેષનું નિમિત્ત કહેવાય. ઇંઝ્ઠદ્ગદ્ગજાદ્ગઅ્દ્ગડદ્ગદરુદ્ગ – જયધવલામાં સ્રઋઋદ્ગ - ધ્ઌહ્દ્ગ (એટલે કે રાગ-દ્વેષ) નું વિવેચન કરતાં કહ્યું છે કે જગત આખું રાગનું નિમિત્ત છે તે અપેક્ષાએ બધું સ્રઋઋદ્ગ (રાગ) છે, અને દ્વેષનું નિમિત્ત છે તે અપેક્ષાએ બધું ધ્ઌહ્દ્ગ (દ્વેષ) છે. ઉપચારથી, રાગના નિમિત્તને પણ રાગ કહ્યો ને દ્વેષના નિમિત્તને દ્વેષ કહ્યો. રાગ-દ્વેષના નિમિત્તની અપેક્ષાએ સિદ્ધ ભગવાનને પણ પેજ્જ-દોષ (રાગ-દ્વેષ) કહી દીધા, પણ તેઓ કાંઈ રાગ-દ્વેષ કરાવતા નથી, પણ સામો રાગી-દ્વેષી જીવ રાગ-દ્વેષ કરીને તેને રાગ-દ્વેષનું નિમિત્ત બનાવે છે. ખરેખર તો આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે, ને જગત જ્ઞેય છે, આવો નિર્દોષ જ્ઞાતા-જ્ઞેય-સંબંધ છે, પણ રાગ-દ્વેષ કરે અને જગતને રાગ-દ્વેષનું નિમિત્ત બનાવે એવો સ્વભાવ આત્માનો નથી. આત્મા જ્ઞાતા થઈને જગતને પોતાનું પ્રમેય બનાવે, તેમજ બીજાના જ્ઞાનમાં પોતે પ્રમેય થાય એવો સ્વભાવ છે.

દરેક વસ્તુના કારણ-કાર્ય તે વસ્તુના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં જ છે, બીજામાં નથી. એક પરમાણુ એક સમયમાં અસંખ્યાત યોજન (૧૪ રાજુ) ગમન કરે કે સ્થિર રહે તેમાં તેનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જ કારણ છે, બીજું કારણ નથી. તેમ આત્મા ત્રણલોક ત્રણકાળને એક સમયમાં જાણે ત્યાં તે જ્ઞાનનું કારણ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પાર્યાય જ છે, બીજું કારણ નથી. સિદ્ધભગવંતોની લોકાગ્રસ્થિતિનું કારણ તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જ છે, બીજું કારણ નથી. ધર્માસ્તિ-અધર્માસ્તિ વગેરે નિમિત્તકારણોનું કથન શાસ્ત્રોમાં આવે, પણ વસ્તુ સ્વભાવ સમજીને તેના અર્થ સમજવા જોઈએ; વસ્તુસ્વભાવમાં એવી કોઈ પરાધીનતા નથી કે પરને કારણ બનાવે. ધર્માસ્તિના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ધર્માસ્તિમાં ને સિદ્ધના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સિદ્ધમાં, દરેકના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પોતપોતામાં સ્વતંત્ર છે.

પરની સાથે જેને કારણ-કાર્યનો કાંઈ સંબંધ નથી–એવા અકારણકાર્યસ્વભાવી આત્માને જાણતાં પર સાથેની એકતાબુદ્ધિ છૂટીને પોતાના સ્વભાવમાં એકતાબુદ્ધિ થાય છે એટલે અંતરસ્વભાવમાં વલણ થાય છે; અંતરના ચૈતન્યમહાસાગરમાં ડૂબકી મારતાં આનંદ પ્રભુતા વગેરે મહારત્નો હાથમાં આવે છે, મતિ–શ્રુતજ્ઞાન વડે પણ ચૈતન્યમાં ડૂબકી મારતાં (એટલે કે સ્વસંવેદન કરતાં) અપૂર્વ ચૈતન્યગુણરત્નો અનુભવમાં આવે છે. મતિ–શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ અપાર તાકાત છે, એમાં પણ દરિયા જેવી અગાધ ગંભીરતા ભરી છે, અગાધ ચૈતન્યદરિયાનો તાગ લેવાની એનામાં તાકાત છે; –કેવળજ્ઞાનની અચિંત્ય તાકાતની તો શી વાત ? કેવળજ્ઞાનના અનંતમા ભાગનું શ્રુતજ્ઞાન, તે શ્રુતજ્ઞાનના એક ભાગરૂપ અંગ-પૂર્વજ્ઞાનના ધારક સંતોને અંદર જ્ઞાનના ને આનંદના દરિયા ઉલ્લસ્યા છે. અહા, આ એકેક આત્મશક્તિનું વર્ણન લખતી વખતે આત્માની અંદર કેટલું મંથન ચાલતું હશે ! લખતાંય લખતાં વચ્ચે વિકલ્પ તૂટીને કેટલીયે વાર નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં ઠરી જતાં હશે. અને વળી અંદર તત્ત્વના કોઈક સૂક્ષ્મ રહસ્યનું સમાધાન ન થાય ને જો આહારક શરીરનો યોગ હોય તો કદાચ વિકલ્પ ઊઠે ને આહારક શરીર દ્વારા ભગવાન પાસે જઈને તેનું સમાધાન કરી આવે. કુંદકુંદાચાર્યદેવ તો આહારક શરીર વગર સાક્ષાત્ વિદેહક્ષેત્રે સીમંધર ભગવાન પાસે ગયા ને દિવ્યધ્વનિનું શ્રવણ કર્યું – એ તેમની વિશેષતા છે.

આત્માના જ્ઞાનની કોઈ અપાર તાકાત છે. જો કે દરેક ગુણ અપાર તાકાતથી ભરેલો છે, પણ તે બધાના સામર્થ્યને જ્ઞાન જ જાણે છે. અંદર ચૈતન્યદરિયામાં ડૂબકી મારીને સ્વભાવના અનંત વૈભવનું મતિ–શ્રુતજ્ઞાન સ્વસંવેદન કરે છે. સ્વસંવેદનમાં આત્માનો અનંત વૈભવ સમાય છે. એક નાનામાં નાના મતિજ્ઞાનમાં પણ એટલી તાકાત છે કે તેના અનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ થાય. જ્ઞાનગુણની તાકાતનો પાર નથી; ને એવા અનંતાનંત ગુણોની તાકાતથી ભરેલો આત્મા છે.

અહો, આત્મા એટલે શું ? તેની જગતને ખબર નથી. આત્મા ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે, જગતમાં એના જેવો બીજો કોઈ ઉત્તમ પદાર્થ નથી. જગતમાં આત્મા જ એક એવો પદાર્થ છે કે જેને જાણતાં સુખ થાય છે. જેની એક પર્યાયમાં પણ બેહદ તાકાત, એના પૂરા મહિમાની શી વાત ! અનંત ગુણોનો સાગર ચૈતન્યપ્રભુ, એના વૈભવનો પાર નથી. એના એકેક ગુણમાં અપાર વૈભવ, એની એકેક પર્યાયમાં અપાર વૈભવ, એના એકેક પ્રદેશે અપાર વૈભવ, આમ સર્વ પ્રકારે વૈભવસંપન્ન આત્મા છે, તેને તું જાણ.

આચાર્યદેવ કહે છે કે મારા આત્મામાં જે નિજવૈભવ પ્રગટ્યો છે તે સમસ્ત વડે નિજવૈભવ વડે હું એકત્વ-વિભક્ત આત્માનો વૈભવ દેખાડું છું, તમે સ્વાનુભવ વડે તે ઓળખજો. જેની પ્રગટ પર્યાયમાં પણ આટલી તાકાત, તેની શક્તિના વૈભવની શી વાત ! પર્યાય ભલે નાની પણ તે પરમ સ્વભાવની જાત છે ને ! રાજા ભલે નાનો હોય, પણ નાનો તોય રાજા ! એનો હુકમ હાલશે; તેમ ભગવાન આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં પણ સ્વભાવની સત્તા છે, પર્યાય ભલે એક સમયની પણ પૂર્ણશક્તિમાંથી આવેલી છે, તેનું સામર્થ્ય અપાર છે. એવા આત્મવૈભવનું આ વર્ણન છે. સંતોએ ખજાના ખોલી દીધા છે.

ઋષભદેવ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં શ્રી પદ્મનંદીસ્વામી કહે છે કે હે પ્રભો ! કેવળજ્ઞાન પામીને દિવ્યધ્વનિ વડે આપે ચૈતન્યના ખજાના ખોલી દીધા, ચૈતન્યનાં નિધાન ખુલ્લા કરીને જગતને બતાવ્યા, તો હવે તે કોણ ન લ્યે ? આવા ચૈતન્યનિધાન લેવા માટે રાજપાટને તરણાં જેવા સમજીને કોણ ન છોડે ? પ્રભો, આપનો ઉપદેશ સાંભળીને રાજા-મહારાજા વગેરે ઘણા જીવો જગતના વૈભવને તુચ્છ સમજી આત્માનો વૈભવ સાધવા માટે ચાલી નીકળ્યા... ને મુનિ થઈને આત્મધ્યાન કરવા લાગ્યા. જેની પાસે જગતના વૈભવની કાંઈ જ ગણતરી નથી એવો અચિંત્ય આત્મવૈભવ સંતોએ દેખાડ્યો છે.

*　　　*　　　*

૧૪મી અકારણ-કાર્યશક્તિએ પર સાથેનો કારણ-કાર્યનો સંબંધ તોડ્યો, તો પછી બાકી શું રહ્યું ? કે જ્ઞેય-જ્ઞાયકસંબંધ બાકી રહ્યો, તે આ ૧૫મી પરિણમ્ય-પરિણામકશક્તિ બતાવે છે. પર સાથે કર્તાકર્મપણું તોડ્યું ત્યાં જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણું રહ્યું. જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણાના વીતરાગી સંબંધમાં વચ્ચે ક્યાંય રાગ-દ્વેષ ન રહ્યા. આત્મા જ્ઞાતા ને જગતના પદાર્થો તેના જ્ઞેય, તેમજ સામા જીવના પ્રમાણજ્ઞાનમાં પોતે પ્રમેયપણે જણાય, –આ રીતે જ્ઞેયાકારોને જાણવાનો તેમજ પ્રમેય થવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. તેમાં પોતાના જ્ઞાનાકારોનું કારણ આત્મા છે, પણ જ્ઞાનમાં જણાતા જે પર જ્ઞેયાકારો તેનું કારણ આત્મા નથી.

અહો, આત્માનો સ્વભાવ ! વિકલ્પનો જેમાં પ્રવેશ નથી, એકલા શાંત-રસથી ભરેલો સમુદ્ર છે, તેનામાં પોતાની નિર્મળ પર્યાયોનું કારણપણું છે પણ પરનું કારણપણું નથી; પરનું જ્ઞાન કરે છે પણ તેમનું કારણ થતો નથી. આત્માના કારણ-કાર્ય આત્મામાં સમાય છે ને પરનાં કારણ-કાર્ય પરમાં સમાય છે. આત્મા પ્રમાતા ને પદાર્થો તેનાં પ્રમેય, તથા

આત્મા પ્રમેય ને સામો જ્ઞાની જીવ પ્રમાતા, –એવો નિર્દોષ સંબંધ છે; એથી આગળ વધીને એકબીજાના કાર્યમાં કાંઈ કરે એવો સંબંધ નથી.

જુઓ, આ ચૈતન્યનાં નિધાન ખેલાય છે. જ્ઞાનમાત્ર ભાવની જે સ્વાનુભૂતિ પ્રગટી તે અનંત ગુણના નિજવૈભવ સહિત પ્રગટી છે. આત્માનો વૈભવ એવો છે કે એમાંથી જ્ઞાન ને આનંદ નીકળે; પણ તેમાંથી વિકાર નીકળે કે પરનાં કામ કરે –એવું આત્માના વૈભવમાં નથી. જગતના જ્ઞેયોને જાણી લેવાની આત્મામાં તાકાત છે પણ તેમાં ક્યાંય કાંઈ ફેરફાર કરવાની તાકાત આતમામાં નથી. જગતના જેટલા જ્ઞેયો છે તે જ્ઞેયોના આકારોનું (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનું) કારણ તે-તે પદાર્થો છે; ને આત્મા તેને જાણે છે, તે જાણવારૂપ જ્ઞાનાકારોનું કારણ આત્મા પોતે છે.

અને, આત્મા પ્રમેય થઈને બીજાના જ્ઞાનમાં જણાય તેમાં આત્મા પોતાના પ્રમેયપણારૂપ જ્ઞેયાકારનું કારણ છે ને સામા જીવને જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાનાકારોનું કારણ સામો જીવ છે. આ રીતે પદાર્થો જ્ઞાનના જ્ઞેય થાય છે પણ જ્ઞાનના કારણ થતાં નથી. જ્ઞાન પોતાની સ્વાધીન તાકાતથી જ જ્ઞાનપણે પરિણમે છે, જ્ઞેયોના કારણે જ્ઞાન પરિણમતું નથી.

આત્મામાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધુંય પ્રમેય થાય છે, તે ત્રણેયનું જે જ્ઞાન છે તે આત્માના જ્ઞાનાકાર છે; ને બીજા જીવના જ્ઞાનમાં આ આત્મા પ્રમેય થાય છે તે અપેક્ષાએ આત્મા જ્ઞેયાકાર છે, સામા જીવના જ્ઞાનમાં જણાવાની અપેક્ષાએ આત્મા પ્રમેય છે. અહો, આ ચૈતન્યસૃષ્ટિ કોઈ જુદી જાતની છે, જેમાં અપાર સૂક્ષ્મ ગંભીર ભાવો ભર્યા છે, ને રાગનો જેમાં પ્રવેશ નથી. ટીકાના થોડા શબ્દોમાં વાચ્યપણે આખા સ્વભાવનું રહસ્ય સમાઈ જાય છે, પણ તે શબ્દોનો કર્તા આત્મા નથી; શબ્દોના જ્ઞાનનો કર્તા આત્મા છે. શબ્દો સાથે આત્માને કર્તાકર્મપણું નથી; તેની સાથે તો જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણું છે. કર્તાકર્મપણું તો પોતાના જ્ઞાન સાથે જ છે. કર્તા-કર્મપણું કે ભોક્તા-ભોગ્યપણું એ બધુંય જ્ઞાનમાત્ર ભાવમાં જ સમાય છે.

આ આત્મા પોતે પ્રમાતા થઈને સામાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને જાણે છે, તેમજ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોથી પ્રમેય થઈને તે સામાના જ્ઞાનમાં જણાય છે. ફેર એટલો કે, આત્મા 'પ્રમાતા' તો જડ-ચેતન બધાયનો થાય છે – બધાયને જાણે છે, પણ આત્મા 'પ્રમેય' તો માત્ર ચેતનનો જ થાય છે, જડનો પ્રમેય થતો નથી કેમ કે જડ પદાર્થોમાં જ્ઞાન જ નથી કે જેથી આત્માને પ્રમેય બનાવી શકે. જેનામાં જ્ઞાન છે તેને, પોતાના જ્ઞાનાકારોનું

ગ્રહણ કરવામાં આત્મા નિમિત્ત છે એટલે કે પ્રમેય થાય છે; પણ જેનામાં ઉપાદાનપણે જ્ઞાનશક્તિ જ ન હોય તેને તો તેનું નિમિત્ત પણ કેવું ? આત્માનો 'પ્રમેયત્વ' સ્વભાવ કાંઈ અધૂરો નથી પણ જેનામાં જાણવાની શક્તિ હોય તેને તે પ્રમેય થાય.

અહા, કેવો સ્વતંત્ર અને સુંદર સ્વભાવ છે ! બસ, આવા સ્વભાવથી આત્મા શોભે છે, તેમાં વચ્ચે રાગ કે વિકલ્પ ક્યાં રહ્યો ? આવા સ્વભાવવાળો જ્ઞાનમાત્ર આત્મા તે ખરો આત્મા છે. આવા આત્માને શ્રદ્ધે-જાણે-અનુભવે તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, ને તે મોક્ષમાર્ગ છે.

આત્મદ્રવ્યમાં અક્રમે અનંતગુણો છે ને ક્રમવર્તી પર્યાયો છે. પહેલાં એક ગુણની પર્યાય ને પછી બીજા ગુણની પર્યાય–એમ ક્રમવર્તી નથી, પણ એક પર્યાય જાય ને બીજી પર્યાય થાય –એ રીતે ક્રમવર્તી છે, ને અનંતાગુણોમાં એવી ક્રમવર્તી પર્યાયો એક સાથે વર્તે છે. 'જ્ઞાન' કહેતાં આવા ગુણ-પર્યાયોનો સમૂહ આખો આત્મા લક્ષિત થાય છે. જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરીને આવા આત્માને ધ્યેય કરતાં તેનું નિર્મળ પરિણમન થાય છે; ને તે નિર્મળ પરિણમનમાં અનંતા ધર્મો સમાય છે તેનું આ વર્ણન છે.

જગતની ચીજો જેમ વર્તે છે તેમ તેને જાણે એવો આત્માનો ગુણ છે, પણ બીજા પાસેથી કાંઈ લ્યે કે બીજાને કાંઈ આપે એવો કોઈ સ્વભાવ આત્મામાં નથી. પરથી મને કાંઈ નુકસાન થયું કે લાભ થયો એવી માન્યતા તે અજ્ઞાનીની ભ્રમણા છે. ભાઈ, તારામાં જે ગુણ હોય તેનું કાર્ય તારામાં થાય, પણ જે ગુણ જ તારામાં ન હોય તેનું કાર્ય તારામાં ક્યાંથી થાય ? બીજાના ગુણનું કાર્ય તારામાં થઈ શકે નહિ. સામા જીવના સુંદર કે અસુંદર વિચારને તું જાણ એવો તારો સ્વભાવ છે, પણ તેના વિચારને તું ફેરવી શકે એવી શક્તિ તારામાં નથી; તે જીવના વિચારો તારે આધીન નથી, તેમજ તેના વિચારથી તને કાંઈ લાભ-નુકસાન નથી. બસ, તું તો નિરપેક્ષપણે જ્ઞાતા છો. જાણવાના સ્વભાવમાં તો આનંદ, પ્રભુતા, સ્વચ્છતા, પ્રકાશ વગેરે અનંત ભાવો ભરેલા છે. આવા સ્વભાવને પ્રતીતમાં લઈને આત્માને ધ્યેય બનાવ.

જડમાં આત્માના જ્ઞાનનું જ્ઞેય થવાનો સ્વભાવ છે, ને આત્મા તેને જાણે એવો તેનો સ્વભાવ છે; પણ તે આત્મામાં કાંઈ કરે એવો સ્વભાવ નથી. આત્માના જ્ઞાનને હણે કે જ્ઞાન આપે એવો સ્વભાવ પરમાં નથી, તેમ આત્મામાંય એવો સ્વભાવ નથી કે પરમાંથી જ્ઞાન લ્યે, કે પર વડે તેનું જ્ઞાન હણાય. પરથી જુદું એવું જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું જીવે કદી જાણ્યું નથી. જ્ઞાન વિકારથી પણ જુદું રહીને તેને જાણનારું છે. આવા 'જ્ઞાન'ને ઓળખે

તો અનંત શક્તિવાળો આત્મા ઓળખાય. શરીર અને કર્મ, ક્રોધ અને રાગ, એ બધાય જ્ઞાનધર્મથી બહાર છે; જ્ઞાનધર્મમાં આત્માનો અનંતવૈભવ સમાય છે, પણ તેમાં વિકાર કે જડ સમાતાં નથી. જ્ઞાનમાં જાણવાનો ધર્મ છે પણ જ્ઞાનમાં વિકાર કરવાનો ધર્મ નથી. એક સમયની પર્યાયમાં વિકારની લાયકાત હોય તોપણ તે કાંઈ ગુણનું ખરું કાર્ય નથી. 'ગુણ'નું કાર્ય દોષ કેમ હોય ? ગુણનું કાર્ય તો તે કહેવાય કે જે ગુણની જાતનું હોય, વિરુદ્ધ ન હોય, ગુણમાં તો એક સમય પણ અશુદ્ધતા નથી, એટલે અશુદ્ધતા તે ગુણનું કાર્ય ખરેખર છે જ નહિ. સાધકદશામાં વચ્ચે વ્યવહારના વિકલ્પો આવે તેને કરવાનો જ્ઞાનનો ગુણ નથી, પણ તેને જાણવાનો જ્ઞાનનો ગુણ છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું રાગમાં જતું નથી. જો તે રાગને જાણતાં જ્ઞાન તેનું કર્તા થઈ જાય તો તો તે જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું ક્યાં રહ્યું ? જ્ઞાન અને રાગને જુદા અનુભવે તો જ જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું રહે.

અહો, જગતમાં આ ચૈતન્યસ્વભાવ એ તો શાંતિનો ડુંગર છે. 'હિમાલય' એટલે બરફનો ડુંગર; તેમ આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા પરમ શાંતરસનો હિમાલય છે. જેમ ઉનાળાની ગરમીમાં હિમાલયની વચ્ચે જઈને બેસો તો કેવી ઠંડક લાગે ! તેમ પરભાવોની આકુળતાથી બળબળતા આ સંસારમાં જો શાંતરસના હિમાલય એવા આત્મસ્વરૂપમાં જઈને બેસો તો ઉપશાંતરસની પરમઠંડક એટલે કે નિરાકુળ શાંતિ વેદાય. પ્રભુ ! એકવાર આવા તારા ગુણમાં નજર તો કર ! તારા ગુણના કાર્યને ઓળખીને એની શાંતિનો સ્વાદ એકવાર ચાખ તો ખરો ! – પછી તારા એ શાંતરસ પાસે આખો સંસાર તને નીરસ લાગશે, –બળબળતા તાપ જેવો લાગશે. જેમ બરફ એ ઠંડકનો ઢીમ છે તેમ આ ચૈતન્યપ્રભુ એકલા આનંદનો ઢીમ છે; શાંતરસનો સાગર એનામાં ભર્યો છે. આવા તારા સ્વભાવમાં જઈને નજર તો કર; વિકારનો આતાપ એમાં છે જ નહિ. વિકારનો સ્પર્શ પણ તારા સ્વભાવમાં નથી. આવા સ્વભાવની શાંતિમાં સંતો વસે છે, ને જગતને માટે તેમણે આવો સ્વભાવ પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યો છે. અરે, જગતના જીવો ! તમારા આવા અદ્‌ભુત આત્મવૈભવને તમે જાણો... રે.. જાણો !

આત્માનો જે જાણવાનો ગુણ એટલે કે જાણવાનો સ્વભાવ, તેમાં મહાઆનંદ છે, પ્રભુતા છે, સ્વચ્છતા છે, સ્વવીર્ય છે, વિભુતા છે, આનંદનું ભોક્તાપણું છે; પણ તેમાં ક્રોધાદિ વિકાર નથી, વિકારનું કર્તાપણું નથી. શુદ્ધતાના મેરુ પર્વત જેવો જે આ ચૈતન્યસ્વભાવ, તેમાં વચ્ચે ક્યાંય વિકાર ભર્યો નથી. અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા અચલમેરુ છે, ગમે તેવી પ્રતિકૂળતામાં પણ નિજસ્વરૂપથી તે ડગે નહિ, તેના ગુણની એક કાંકરી

ચલે નહિ કે એક પ્રદેશ પણ હણાય નહિ, જેમ મેરુ પર્વત એવો સ્થિર છે કે ગમે તેવા પવનથી પણ તે હલે નહિ, તેમ ચૈતન્યમેરુ આત્મા નિજસ્વભાવમાં એવો અડોલ છે કે પ્રતિકૂળતાના પવનથી તે ઘેરાય નહિ, તેના કોઈ ગુણ કે ગુણની પરિણતિ હણાય નહિ. આવા સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરનાર ધર્માત્મા પ્રતિકૂળ સંયોગના ઘેરા વચ્ચે પણ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનથી ડગતા નથી. તે નિઃશંક જાણે છે કે હું તો જ્ઞાન છું ને આ મારાં જ્ઞેય છે. આવા સ્વભાવને પ્રતીતમાં લેતાં પર્યાયમાં પણ તેવું પરિણમન પ્રગટે છે. આ રીતે જ્ઞાન પરિણામે પરિણમતો આત્મા પોતાના જ્ઞાનમાં પરને જાણે છે, તેમજ પોતે પણ બીજાના જ્ઞાનમાં પ્રમેય થાય છે. આવો બેવડો સ્વભાવ (એટલે કે જ્ઞાતાસ્વભાવ ને જ્ઞેયસ્વભાવ) આત્મામાં એકસાથે વર્તે છે.

આ રીતે ૧૫મી પરિણમ્ય-પરિણામકત્વશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

[૧૬]

ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ શક્તિ

[अन्यूनातिरिक्तस्वरूपनियतत्त्वरूपात्यागोपादानशून्यत्वशक्तिः]

卐

નિજભાવને છોડે નહિ,
પરભાવ કંઈ પણ નવ ગ્રહે;
જાણે–જુએ જે સર્વ - તે હું
એમ જ્ઞાની ચિંતવે.
(નિયમસાર)

આત્મા સદાય ત્યાગ–ગ્રહણ વગરના પોતાના નિજસ્વરૂપમાં રહે છે, તે નિજસ્વરૂપ કદી ઘટતું કે વધતું નથી. પોતાના એકરૂપ સ્વરૂપમાં સદા રહે ને તે સ્વરૂપમાં ત્યાગ કે ગ્રહણ ન કરે એવી ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ નામની શક્તિ આત્મામાં છે. જ્ઞાનમાત્ર આત્માનું જે અનંત ગુણથી ભરેલું નિજસ્વરૂપ છે તે ઘટતું કે વધતું નથી. અનંતગુણથી અભિન્ન એકરૂપ સ્વભાવમાં આત્મા સદા એવો ને એવો બિરાજી રહ્યો છે, તે સ્વભાવ ઘટતો કે વધતો નથી. વિકાર થતાં દ્રવ્યસ્વભાવમાંથી કાંઈ ઘટી ગયું ને શુદ્ધતા થતાં દ્રવ્યસ્વભાવમાં કાંઈ વધી ગયું –એમ નથી. વિકાર વખતે આત્માનો એક્કેય ગુણ ઓછો થઈ ગયો નથી, ને શુદ્ધતા વખતે એક્કેય ગુણ વધી ગયો નથી. બંને વખતે શુદ્ધદૃષ્ટિથી આત્મા એવો ને એવો એકરૂપ બિરાજે છે.

જેમ સો રૂપિયાની કોથળીમાંથી એક રૂપિયો કાઢતાં કોથળીમાંથી એટલું ઘટે છે, પરંતુ આ અનંતગુણથી ભરેલી ચૈતન્ય-કોથળીમાંથી કેવળજ્ઞાનાદિ કાઢવા છતાં અંદરની શક્તિમાંથી જરાય ઓછું થતું નથી. અથવા, પર્યાયમાં ઓછું પ્રગટ હોય ત્યારે શક્તિમાં વધુ રહે ને પર્યાયમાં વધુ પ્રગટ થાય ત્યારે શક્તિમાં ઓછું રહે –એવું વધ-ઘટપણું વસ્તુના સ્વભાવમાં નથી. પરદ્રવ્યો તો આત્માથી સર્વથા જુદા છે, તે તો આત્માથી બહાર જ છે, તેમને આત્મા કદી ગ્રહતો કે છોડતો નથી. પોતાથી જુદા જ છે પછી તેને છોડવાનું ક્યાં રહ્યું ? આત્માના અસલી સ્વભાવમાં વિકારનું ગ્રહણ-ત્યાગ નથી, ત્યાં પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગની તો વાત જ શી ?

આત્મામાં પરનું ગ્રહણ-ત્યાગ નથી. આત્માએ કદી શરીરને, કર્મને કે આહાર વગેરેને પોતામાં ગ્રહ્યાં નથી, એટલે તે પરદ્રવ્યને છોડવાપણું પણ આત્મામાં કદી નથી, સદાય તેનાથી જુદો ને જુદો જ છે. 'પરને હું છોડું' –એનો અર્થ એમ થયો કે તે મારામાં હતાં, મેં તેને ગ્રહ્યાં હતાં ને હવે હું તેને છોડું છું. –આ રીતે પરને છોડવાની બુદ્ધિમાં પરને ગ્રહવાની બુદ્ધિ પણ આવી જાય છે. પરને છોડવાની વાત સામાન્ય જનતાને સારી લાગે પણ એમાં પરની કર્તત્વબુદ્ધિનું અજ્ઞાન ક્યાં પોષાઈ રહ્યું છે –એની એને ખબર નથી. ભાઈ ! પર પદાર્થ તારામાં કદી હતાં જ નહિ પછી છોડવાની વાત કેવી ? શું પરદ્રવ્યને તેં ગ્રહણ કર્યા છે ? – કે તું તેને છોડે છે ! પરનું ગ્રહણ–ત્યાગ તારામાં નથી. જુદાં છે તેને જુદા જાણ. એટલે તારા અભિપ્રાયમાંથી પરદ્રવ્યનું સ્વામીપણું છૂટી જશે.

પોતાનું અનંતગુણથી ભરેલું જે સ્વરૂપ છે તેમાં આત્મા સદા અવસ્થિત રહે છે;

તેમાં કોઈનું ગ્રહણ-ત્યાગ નથી. જે નિજગુણ છે તેને આત્મા કદી છોડતો નથી, ને સ્વરૂપથી ભિન્ન એવા પર ભાવોને આત્મા કદી ગ્રહતો નથી; એના નિજરૂપનો એક અંશ પણ કદી ઘટતો નથી, કે તેમાં કોઈ નવો અંશ બહારથી આવતો નથી. આ રીતે ભગવાન આત્મા ગ્રહણ-ત્યાગ વગર નિજસ્વરૂપમાં સદાય અવસ્થિત રહે છે, –એવી તેની 'ત્યાગ-ઉપાદાનશૂન્યત્વ' શક્તિ છે. પર્યાયમાં હીનાધિકતા થાય પણ તેથી કાંઈ પરનું ગ્રહણ-ત્યાગ થતું નથી, કે સ્વભાવમાં વધ-ઘટ થઈ જતી નથી. પોતાનો જે ગુણ છે તે જ પર્યાયમાં પરિણમે છે. પર્યાયમાં હીનાધિકતા થવા છતાં ગુણસ્વભાવે આત્મા એકરૂપ છે. પર્યાય ઘટતાં આત્માના અનંતગુણમાંથી એક્કેય ગુણ ઘટી જાય, કે પર્યાય વધતાં એક્કેય ગુણ વધી જાય, એમ બનતું નથી, તેમજ ગુણનું સામર્થ્ય પણ ઘટતું-વધતું નથી. આવો પૂર્ણ સ્વભાવ સ્વીકારતાં તેના આશ્રયે પર્યાયમાં પણ પૂર્ણતા પ્રગટે છે.

આત્માની પર્યાય પરથી ભિન્ન છે; તે પર્યાયમાં પણ પરદ્રવ્ય સાથે જરાય કાર્ય-કારણપણું કે ગ્રહણ-ત્યાગપણું નથી. વિકાર સાથે પણ કારણ-કાર્યપણું કે ગ્રહણ-ત્યાગપણું આત્માના સ્વરૂપમાં નથી. સ્વગુણમાં વિકાર કદી તન્મય થયો નથી, તેમાં વિકાર કદી પ્રવેશ્યો નથી, વિકારને કદી ગ્રહણ કર્યો નથી, એટલે વિકારને છોડવાપણું પણ તેમાં નથી. જ્ઞાન વિકારના ત્યાગસ્વરૂપ જ છે (જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે); પહેલી પર્યાયમાં રાગ હતો ને સ્વરૂપમાં લીન થતાં બીજી પર્યાયમાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થઈ, –આવી પર્યાય-અપેક્ષાએ આત્માએ રાગને છોડ્યો એમ કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવથી જોતાં જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માએ કદી વિકારને ગ્રહણ કર્યો નથી, અને આવા જ્ઞાનસ્વભાવને અવલંબીને જે પર્યાય પરિણમી તે પર્યાય પણ વિકારના ગ્રહણ વગરની જ છે. આ રીતે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વિકારના ગ્રહણથી રહિતપણું છે. આવા સ્વભાવવાળો આત્મા તે સાચો આત્મા છે, તે પરમાર્થ આત્મા છે; તે શુદ્ધનયનો આત્મા છે, ને તે સમ્યગ્દર્શનનો આત્મા છે.

રાગને જાણે એવો ગુણ આત્મામાં છે પણ રાગને ગ્રહણ કરે એવો ગુણ આત્મામાં નથી. એટલે આવા આત્મગુણને જાણનાર ધર્માત્મા રાગને જાણતાં રાગમાં તન્મય થતા નથી. પણ જુદા જ રહીને જ્ઞાનભાવે પરિણમે છે. જ્ઞાન અને રાગની સંધિ તેમણે છેદી નાખી છે. અહા, આવો આત્મસ્વભાવ ! નિજસ્વભાવને તેણે કદી છોડ્યો નથી ને પરભાવને પોતામાં કદી ગ્રહ્યા નથી. આવો જે જાણનાર સ્વભાવ છું - તે જ હું છું – એમ જ્ઞાની પોતાને અનુભવે છે.

નિજ સ્વભાવને છોડે નહીં, પર ભાવ કંઈ પણ નવ ગ્રહે,
જાણે – જુએ જે સર્વ તે હું એમ જ્ઞાની ચિંતવે.

(નિયમસાર)

'णमो अरिहंताणं' અરિહંત ભગવાને કર્મરૂપી અરિને હણ્યા –તેમને નમસ્કાર હો. ભગવાને કર્મોને ગ્રહ્યા હતા ને પછી છોડ્યા –એમ ઉપચારકથન છે; નિમિત્ત – નૈમિત્તિક સંબંધની એ વાત છે. ખરેખર પર્યાયમાં રાગ–દ્વેષ–મોહરૂપ શત્રુ હતા તેને હણીને ભગવાને વીતરાગતા ને સર્વજ્ઞતા પ્રગટ કરી; –અને એ પણ પર્યાય-અપેક્ષાએ છે; ત્રિકાળી સ્વભાવ-અપેક્ષાએ તો પરભાવનુંય ગ્રહણ–ત્યાગ કરવાપણું નથી. સ્વભાવમાં પરભાવનો તો અભાવ છે જ, –એટલે તેનો નવો ત્યાગ કરવાપણું રહેતું નથી. આવા સ્વભાવને અવલંબતાં પર્યાયમાંથી પણ પરભાવનો અભાવ થઈ જાય છે. – તે આ શક્તિના વિશ્વાસનું ફળ છે.

અનાદિઅનંત આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ, તેમાં કદી પરવસ્તુ કે વિકારભાવો તન્મયરૂપ નથી એટલે તેના ગ્રહણ–ત્યાગનું કર્તાપણું જ્ઞાનસ્વભાવમાં નથી. કોઈ કહે કે – પરભાવના ગ્રહણનું કર્તાપણું નથી પણ પરભાવનો ત્યાગ તો કરે છે ને ? તેનું સમાધાન :– ભાઈ, શું પરભાવો જ્ઞાનસ્વભાવમાં પ્રવેશ્યા છે ? જો જ્ઞાનસ્વભાવમાં તે પ્રવેશ્યા જ નથી તો પછી તેનો ત્યાગ કરવાપણું ક્યાં રહ્યું ? જેનું ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો ત્યાગ કરે ને ? અજ્ઞાનદશામાં 'રાગાદિ હું' એમ અભિપ્રાયમાં તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું, હવે જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખતાં 'જ્ઞાન હું ને રાગ હું નહિ' – એવા અભિપ્રાયમાં રાગનું ગ્રહણ છૂટી ગયું. વસ્તુસ્વભાવમાં તો રાગાદિ હતાં જ નહિ, અજ્ઞાનીએ ઊંધો અભિપ્રાય કર્યો હતો તે જ્ઞાનદશામાં છૂટી ગયો, તે અપેક્ષાએ આત્માએ રાગદ્વેષને છોડ્યા કહેવાય છે.

પર્યાયમાં પહેલાં વિકાર હતો તે છૂટ્યો – પણ તે પર્યાય જેટલો જ કાંઈ આખો આત્મા નથી. પર્યાયમાં રાગ વખતેય ભૂતાર્થસ્વભાવ તો રાગ વગરનો જ વિદ્યમાન હતો. અહા, અનંતી વીતરાગી શક્તિનો પિંડ આત્મા, એની કોઈ શક્તિમાં વિકાર નથી, એની કોઈ શક્તિને રાગ સ્પર્શ્યો નથી; અનાદિ-અનંત નિજસ્વભાવે જ્ઞાયકભાવપણે જ રહ્યો છે. આવા આત્માના અપાર વૈભવની શી વાત કરવી ? – જેની એકેક શક્તિનું ને તેની એકેક પર્યાયનું બેહદ સામર્થ્ય છે; પોતાના સ્વભાવમાં જેને કાંઈ નવું ગ્રહવાનું નથી, ને જે છે તેમાંથી કાંઈ છોડવાનું નથી. આવા સામર્થ્યવાળો આત્મસ્વભાવ ક્યાંય બીજે નથી પણ અત્યારે પોતામાં જ (–પોતે જ સ્વયં) બિરાજી રહ્યો છે. આવા મહિમાવંત

ભગવાન આત્માને પોતાના અંતરમાં ધ્યેય બનાવતાં પર્યાયમાં પણ રાગાદિ પરભાવોનું અકર્તૃત્વ થઈ જાય છે, ને એકલું જ્ઞાનપરિણમન રહે છે. –આનું નામ ધર્મ. એ જ્ઞાનપરિણમનની સાથે આનંદ વગેરે અનંત ગુણોનું પરિણમન છે; એવો અનેકાન્તસ્વભાવ છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતામાં ને પરમાં, દરેક આત્મામાં અનંત શક્તિઓ દેખી છે. તે શક્તિનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો વ્યક્ત કરીને વર્ણવ્યો કે હે જીવ ! તારી અનંત શક્તિઓ તારામાં છે, તેમાંથી દરેક શક્તિ પરિપૂર્ણ સામર્થ્યસહિત છે; તેમાં ક્યાંય પરને ગ્રહવા કે છોડવાપણું નથી. પરના ગ્રહણ-ત્યાગનો અભાવ કહેતાં શક્તિનું નિજસ્વરૂપે નિર્મળ પરિણમન રહ્યું. આ રીતે બધા ગુણોમાં ને તેમની નિર્મળ પર્યાયોમાં ગ્રહણ-ત્યાગરહિતપણું છે. પોતે પોતાના સ્વરૂપે રહે છે તેમાં કોઈ પરભાવને ગ્રહવા નથી ને પોતાના કોઈ નિજસ્વભાવને છોડવા નથી. આવું ગ્રહણ-ત્યાગરહિતપણું ઓળખે તો સ્વભાવ અને પરભાવનું ભેદજ્ઞાન થાય ને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે.

આત્માના સ્વભાવ-ગુણોમાં વિકલ્પનો ને પરનો અભાવ છે જ, પછી તેનો ત્યાગ કરવાનું ક્યાં રહ્યું ? આવા સ્વભાવસન્મુખ જે પર્યાય થઈ તે પર્યાયમાં પણ રાગાદિનો અભાવ જ છે. તેમજ આત્માના શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયોમાં રાગાદિનું ગ્રહણ નથી. આ રીતે શુદ્ધ આત્મા પરભાવના ગ્રહણ-ત્યાગ વિનાનો છે. આમ છતાં, હું રાગાદિને ગ્રહું ને છોડું –એમ જે રાગાદિનું કર્તૃત્વ માને છે તે ખરેખર રાગના અભાવસ્વરૂપ આત્મસ્વભાવને જાણતો નથી, પણ રાગાદિ અનાત્મભાવોને જ આત્મા માને છે. આત્માના ખરા સ્વરૂપની તેને ખબર નથી.

આત્મા કંઈ આત્માને ગ્રહે ? ને આત્મા શું આત્માને છોડે ?

ના; પોતાનું જ ગ્રહણ કે પોતાનો જ ત્યાગ હોય નહિ.

અને, જે આત્માથી ભિન્ન પરવસ્તુ છે, આત્મામાં જે વસ્તુ નથી, તેને શું આત્મા પોતામાં ગ્રહે ? કે તેને આત્મા છોડે ?

– ના; જે વસ્તુ જુદી છે તેને પોતામાં ગ્રહી શકાય નહિ; અને જે વસ્તુ પોતાથી જુદી છે જ તેને છોડવાપણું ક્યાં રહ્યું ? જેમ ઝવેરીની પારકી દુકાનમાં હીરા-માણેક પડ્યા હોય, ત્યાં રસ્તે જતો કોઈ માણસ એમ કહે કે ‘હું આ હીરા-માણેકનો ત્યાગ કરું છું.’– તો એમ કહેનારને લોકો મૂરખ જ સમજે. ભાઈ, એ તે તારી માલિકીના હતા જ ક્યાં – કે તું એને છોડવાનું કહે છે ! તેમ પરદ્રવ્યને હું છોડું છું એમ અજ્ઞાની

માને છે. પણ પરદ્રવ્ય તારા આત્મામાં હતા જ ક્યાં – કે તું એને છોડવાનું માને છે ! પર્યાયમાં અજ્ઞાનથી રાગનું ગ્રહણ હતું, પણ કાંઈ સ્વભાવમાં તે રાગ પ્રવેશી ગયો ન હતો; સ્વભાવમાં તો રાગનો અભાવ જ હતો. આવા સ્વભાવરૂપ આત્માને ઓળખે તો આત્માને ઓળખ્યો કહેવાય; ને ત્યારે જ આત્માની દિવ્યશક્તિઓ પર્યાયમાં ખીલે, એટલે કે પ્રગટ થાય.

અહો, સિદ્ધ ભગવાન જેવો આ આત્માનો વૈભવ છે, તે દેખાડીને સંતો કહે છે કે હે જીવ ! સ્વભાવની મૂર્તિ આત્મા એવો ને એવો છે; તું બીજી રીતે માન તેથી કાંઈ સ્વભાવ બદલી ન જાય. કિંમતી રત્નને કોઈ પથરો માની લ્યે તેથી કાંઈ તે રત્નની ચમક ચાલી ન જાય. તેમ અજ્ઞાની આત્માને રાગના કર્તૃત્વ જેટલો જ માને તેથી કાંઈ આત્માનો સ્વભાવ તેવો ન થઈ જાય. આત્માના ગુણ-સ્વભાવમાં જેમ પરનું કે વિકારનું ગ્રહણ-ત્યાગ નથી, તેમ તે સ્વભાવને ઝીલતી જે પરિણતિ પ્રગટી તે પરિણતિમાં પણ પરનું કે વિકારનું ગ્રહણ-ત્યાગ નથી. આવા સ્વભાવને સ્વીકારતાં એટલે કે શ્રદ્ધામાં–જ્ઞાનમાં લઈને તેની સન્મુખ થતાં પર્યાયમાં તે પ્રસિદ્ધ થાય છે. જોકે તે પર્યાયમાં રાગનો અભાવ તો છે, પણ તે પર્યાયમાં 'આ રાગને છોડું' એવું રહ્યું નથી. રાગ સાથે તેને સંબંધ જ નથી રહ્યો એટલે તેનું ગ્રહણ કે ત્યાગ બેમાંથી એકેયનું કર્તૃત્વ રહ્યું નથી.

અજ્ઞાનીને તો રાગ વખતે એ રાગના કર્તૃત્વ જેટલો જ આત્મા અનુભવાય, એટલે રાગ વખતે જાણે શુદ્ધ સ્વભાવ છૂટી ગયો હોય –એમ એને લાગે છે, એટલે સાચું તત્ત્વ તેની શ્રદ્ધામાં આવતું નથી; 'અભૂતાર્થ' ભાવને જ આત્મા માનીને તે શ્રદ્ધે છે, એટલે તેની શ્રદ્ધા મિથ્યા છે. જ્ઞાની સમજાવે છે કે ભાઈ, રાગ વખતેય તારો ભૂતાર્થસ્વભાવ એવો ને એવો વિદ્યમાન છે, સ્વભાવનો ત્યાગ કદી થાય નહિ; માટે જો ભૂતાર્થદૃષ્ટિથી દેખ તો તારો આત્મા શુદ્ધસ્વભાવરૂપે તને અનુભવાશે. આવી ભૂતાર્થદૃષ્ટિ વડે જ સાચી તત્ત્વશ્રદ્ધા થાય છે... ને આત્માનો વૈભવ દેખાય છે.

દેખો, આ ભગવાને જોયેલો આત્માનો વૈભવ ! આત્મામાં અનંતશક્તિ હોવા છતાં તેનું કાર્ય પોતામાં જ છે; પોતાથી બહાર પરમાં એક રજકણ માત્રને પણ તે ગ્રહી કે છોડી શકતો નથી. ને જે પોતાની નિજશક્તિ છે તેને પણ કદી તે છોડતો નથી. આવી આત્મશક્તિને જાણનાર ધર્માત્મા દેહની શક્તિને પોતાની માનતા નથી. શ્રીકૃષ્ણમહારાજાની સભામાં એકવાર ચર્ચા ચાલી રહી કે આ સભામાં સૌથી બળવાન કોણ ? તીર્થંકર નેમકુમાર પણ ત્યાં રાજસભામાં બિરાજતા હતા. કોઈએ ભીમનું નામ

આપ્યું, કોઈ અર્જુનનું, કોઈએ બળદેવનું, કોઈએ શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવનું, કોઈએ યુધિસ્થિરનું –એમ જુદા જુદા નામ આપ્યા. ત્યારે બળભદ્ર કહે છે કે એ બધા ભલે બળવાન હોય, પણ તીર્થંકર એવા આ નેમકુમારના બળની તોલે કોઈ ન આવે, એ જ સૌથી મહાબળવાન છે. શ્રીકૃષ્ણ અને નેમિનાથ બંને પિતરાઈ ભાઈ હતા. નેમકુમારના બળની વાત શ્રીકૃષ્ણને ન બેઠી, ને બળની પરીક્ષા કરવા તૈયાર થયા. ત્યારે નેમકુમારને પણ શરીરબળની ખાતરી કરાવવાનો જરા વિકલ્પ આવી ગયો. પણ તે વખતેય એ ભગવાન જાણતા હતા કે આ દેહ કે આ વિકલ્પ – તેમાં હું નહિ, શરીરની શક્તિ તે મારી નહિ, મારી આત્મશક્તિનું કાર્ય શરીરમાં ન આવે. જ્ઞાન-આનંદાદિ અનંતશક્તિ તે જ મારી નિજશક્તિ છે. જેમાંથી કેવળજ્ઞાન ને પરમઆનંદ પ્રગટે એવી અપાર શક્તિવાળો હું છું. આવી આત્મશક્તિની પ્રતીત તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું કાર્ય છે. ધર્મી જાણે છે કે બહારનાં કાર્યો સ્વપ્નેય અમારાં નહિ. જડના અમે જાણનારા, પણ તેના ગ્રહનારા કે ફેરવનારા અમે નહિ. વિકલ્પ એ પણ અમારી ચૈતન્યશક્તિનું કાર્ય નથી. અમારી ચૈતન્યશક્તિનું કોઈ અચિંત્ય સામર્થ્ય છે ને તેનું કાર્ય અમારા અંતરમાં જ સમાય છે.

આત્માની અનંત શક્તિઓ આત્મામાં છે, જડની અનંતશક્તિઓ જડમાં છે. બંનેની શક્તિ પોતપોતામાં જ કાર્ય કરે છે. ચિદાનંદભગવાન આત્મા તેનામાંય અનંત શક્તિ, ને અચેત-જડ પરમાણુ તેનામાંય અનંતશક્તિ; ક્ષેત્રથી જેની અનંત વિશાળતા છે એવા આકાશમાંય અનંતશક્તિ, ને એક સૂક્ષ્મ ઝીણા રજકણમાંય અનંત શક્તિ. –ક્યાં અનંત આકાશ ને ક્યાં એક પરમાણુ ! – છતાં અનંતશક્તિ બંનેમાં સરખી. – એ જ રીતે, ક્યાં ચૈતન્યમૂર્તિ પરમાત્મા, ને ક્યાં અચેતન પરમાણુ –છતાં બંને પોતપોતાની અનંતશક્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એવો જ કોઈ અચિંત્ય વસ્તુસ્વભાવ છે. વસ્તુનો સ્વભાવ બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખતો નથી; કોઈ સંયોગથી તે ડગે નહિ; વસ્તુના સ્વભાવને કોઈ હલાવી શકે નહિ.

નિજવૈભવના રસમાં ઠરેલો...જામેલો જ્ઞાયકબિંબ ભગવાન આત્મા, શાંત-આનંદરસમાં તરબોળ, તેમાં જગતની કોઈ ઉપાધિ કેવી ? -ચિંતા કેવી ? પરના ગ્રહણ-ત્યાગ કેવા ? એ તો નિજરસમાં મગ્ન છે. પર તો એનામાં નથી ને 'પરને છોડું' એવો વિકલ્પ પણ એનામાં નથી. પરવસ્તુ આત્મામાં છે જ ક્યાં –કે તેને છોડવી પડે ! ને પરવસ્તુ આત્મામાં કદી પ્રવેશી શકતી નથી –કે જેથી આત્મા તેનું ગ્રહણ કરે ! આ રીતે આત્માનો સ્વભાવ પરના ગ્રહણ-ત્યાગથી રહિત છે. આવા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેતાં પર સાથે એકત્વબુદ્ધિ

છૂટી ગઈ ને સ્વભાવની સન્મુખતાથી આનંદનું વેદન થયું. –આવો આત્માનો વૈભવ છે.

શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ ચૈતન્યભગવાનના વૈભવમાં ભાવકર્મ-નોકર્મ કે દ્રવ્યકર્મનું ગ્રહણ નથી, ને તેનો ત્યાગ કરવાપણું પણ સ્વભાવમાં નથી. કેમ કે સ્વભાવમાં તે હોય તો છોડે ને ! ગ્રહણ-ત્યાગના વિકલ્પનો આત્માના સ્વભાવમાં અભાવ છે, એટલે તે વિકલ્પનું કર્તૃત્વ આત્મામાં નથી. –આવા આત્માને જાણે તેણે આત્માને જાણ્યો કહેવાય. આત્મા ત્યાગ-ગ્રહણથી રહિત છે; જો તે પોતાના સ્વરૂપમાંથી કાંઈ છોડે તો તે 'ન્યૂન' થઈ જાય; ને જો પોતાના સ્વરૂપમાં અન્ય કાંઈ ગ્રહણ કરે તો તે 'અધિક' થઈ જાય; – પણ આત્મા તો ન્યૂનાધિકતા રહિત પોતાના નિજસ્વરૂપમાં જ સદાય અવસ્થિત છે. – એવી તેની ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ શક્તિ છે.

સોળમી ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ શક્તિનું વિવેચન પૂર્ણ થયું.

[१७]

અગુરુલઘુત્વશક્તિ

[षट्स्थानपतितवृद्धिहानिपरिणतस्वरूपप्रतिष्ठत्वकारणविशिष्टगुणात्मिका अगुरुलघुत्व शक्तिः]

卐

આત્માની શાભાને ભૂલીને, પરથી પોતાની શોભા માનીને જીવ સંસારમાં રખડી રહ્યો છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ, આ રખડવાનું તને નથી શોભતું. તારી શોભા તો અનંત ગુણસંપન્ન તારા સ્વરૂપથી જ છે, તારા આત્મવૈભવથી જ તારી શોભા છે. રત્નત્રયરૂપ આભૂષણ વડે આત્માની શોભા છે. અહા, આત્મા પોતે પરમાત્મા થઈ જાય – એના જેવી શોભા કઈ ?

અનંતધર્મોવાળા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં અગુરુલઘુત્વ નામનો કોઈ સૂક્ષ્મ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવના સામર્થ્યને લીધે આત્મા છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનિરૂપ પરિણમે છે, તથા પોતાના નિજસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદા છોડીને તે ગુરુ કે લઘુ થઈ જતો નથી એવો અગુરુલઘુસ્વભાવ આત્મામાં છે. અગુરુલઘુસ્વભાવનું વિશેષ સ્વરૂપ કેવળીગમ્ય છે. પણ આત્મામાં એવો કોઈ સૂક્ષ્મ-અચિંત્ય સ્વભાવ છે - એમ લક્ષગત કરીને તેનો મહિમા લાવવો. સાધકને એનું જુદું સ્વરૂપ ભલે લક્ષમાં ન આવે છતાં પણ તે ગુણ અંતરમાં પોતાનું કાર્ય તો કરી જ રહ્યો છે. આત્માના સ્વસંવેદનમાં એ અગુરુલઘુશક્તિ પણ ભેગી જ સમાયેલી છે; કાંઈ સ્વસંવેદનથી તે બહાર નથી રહેતી.

જેમ સાકરમાં મીઠાશ વગેરે સ્વભાવ છે તેમ આત્મામાં જ્ઞાન, આનંદ વગેરે અનંત સ્વભાવો છે; તેમાં જ્ઞાન ને આનંદની જેમ અગુરુલઘુત્વ પણ એક સ્વભાવ છે. આત્માના વિશિષ્ટ ગુણરૂપ આ એક ખાસ શક્તિ છે કે જેના કારણે ષડ્‌વિધ વૃદ્ધિહાનિરૂપે પરિણમવા છતાં આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. પરિણમનમાં કોઈ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનિ થવા છચતાં, તે ગુરુ કે લઘુ થઈને સ્વરૂપથી ચ્યૂત થઈ જતો નથી.

૧. અનંતગુણ વૃદ્ધિ	૧. અનંતભાગ હાનિ
૨. અસંખ્યગુણ વૃદ્ધિ	૨. અસંખ્યભાગ હાનિ
૩. સંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ	૩. સંખ્યાતભાગ હાનિ
૪. સંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ	૪. સંખ્યાતગુણ હાનિ
૫. અસંખ્યભાગ વૃદ્ધિ	૫. અસંખ્યગુણ હાનિ
૬. અનંતભાગ વૃદ્ધિ	૬. અનંતગુણ હાનિ

–એમ છ પ્રકારે વૃદ્ધિ તથા છ પ્રકારે હાનિ છે, તે-રૂપે અગુરુલઘુસ્વભાવનું કોઈ સૂક્ષ્મ પરિણમન થાય છે, તે કેવળીગમ્ય છે. આ અગુરુલઘુગુણ આત્માને સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત રાખે છે; સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા એ જ આત્માની શોભા છે. બહારની પ્રતિષ્ઠા વડે આત્માની શોભા નથી, પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે એવી સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠા વડે આત્માની શોભા છે. પોતાના આત્માની શોભાને ભૂલીને , પરથી પોતાની શોભા માનીને જીવ સંસારમાં રખડી રહ્યો છે. ભાઈ, એ રખડવાનું તને નથી શોભતું; આચાર્યદેવ તને તારી સાચી શોભા બતાવે છે. તારી શોભા તો અનંતગુણસંપન્ન તારા સ્વરૂપથી છે. તારા આત્મવૈભવથી તારી શોભા છે. રૂપાળા શરીરથી કે બહારના વૈભવથી તારા આત્માની શોભા નથી. અરે, જીવ સંસારમાં રખડ્યો –એવી બંધનની વાત કરવી તેમાં

પણ તારી શોભા નથી; તારો આત્મા પરથી ભિન્ન પોતાના એકત્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે –તેમાં જ તારી ત્રિકાળી શોભા છે, અને તેમાં એકાગ્રતાથી પર્યાયમાં રત્નત્રયરૂપ શોભા પ્રગટે છે. બહારના ઠાઠમાઠથી કે પુણ્યથી પણ આત્માની શોભા માનવી – તે ખરી શોભા નથી પણ કલંક છે. પોતાના અગુરુલઘુધર્મ વડે સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાથી આત્મા સદા શોભી રહ્યો છે. સ્વયં શોભાયમાન આત્માની કોઈ બીજા વડે શોભા નથી. આત્મા પોતે પરમાત્મા થઈ જાય એના જેવી શોભા કઈ ? અને એવી પરમાત્મદશા અનંત કાળ જેમાંથી નીકળ્યા કરે –એવા દ્રવ્યસ્વભાવની શોભાની શી વાત ! દ્રવ્યની મોટી શોભા ત્રિકાળ છે ને તેના આધારે પર્યાય પણ શોભી ઊઠે છે. આત્માની આવી શોભાને જે સમજે તેનું વલણ અતંર્સ્વભાવ તરફ વળી જાય; પરથી તે પોતાની શોભા માને નહિ એઠલે તેની દૃષ્ટિમાં પર પ્રત્યે વીતરાગભાવ થઈ જાય. –એનું નામ ધર્મ છે.

'અગુરુલઘુત્વ'નો એક એવો પણ અર્થ છે કે દ્રવ્ય-ગુણ પોતાના નિજસ્વરૂપે રહે; એક દ્રવ્ય પલટીને અન્ય દ્રવ્યરૂપ ન થઈ જાય, કે દ્રવ્યનો કોઈ ગુણ પલટીને અન્ય ગુણરૂપ ન થઈ જાય. આત્મા પલટીને કદી જડ ન થઈ જાય; જ્ઞાનગુણ પલટીને કદી દર્શનાદિ ન થઈ જાય.'જડ તે જડ ત્રણકાળમાં, ચેતન ચેતન હોય.' કોઈ દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને કદી છોડે નહિ. તેમજ આત્માના જ્ઞાનનું પરિણમન ઘટી ઘટીને કોઈવાર જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય ને આત્મા જડ થઈ જાય –એમ કદી ન બને, તથા જ્ઞાન પરિણમન વધતાં વધતાં કેવળજ્ઞાન થયા પછી પણ વધ્યા જ કરે –એમ પણ ન બને, એવી જ ગુણની મર્યાદા છે. (કેવળજ્ઞાન-પરિણમનમાં ષડ્ગુણ વૃદ્ધિનો કોઈ પ્રકાર હોય તે જુદી વાત છે,. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કેવળીગમ્ય છે.)

આત્મામાં જેટલા અનંત ગુણો છે તેટલા જ સદાકાળ રહે છે, તેમાંથી એક પણ ગુણ કદી ઘટતો કે વધતો નથી. પર્યાયમાં હીનતા-અધિકતા થવા છતાં ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણ ઘટતા-વધતા નથી, એ તો સ્વરૂપમાં એવા ને એવા સ્થિર રહે છે. અધૂરી અવસ્થા વખતે ગુણમાંથી કાંઈ ઘટી ગયું, ને પૂરી અવસ્થા થતાં ગુણમાં કાંઈ વધી ગયું –એમ નથી. અથવા, પર્યાયમાં જ્યારે ઓછી શુદ્ધાતા પ્રગટ હતી ત્યારે ગુણમાં શક્તિરૂપે વધારે હતું, ને પર્યાયમાં વિશેષ શુદ્ધતા પ્રગટી ત્યારે ગુણની શક્તિમાંથી એટલું ઓછું થયું – એમ નથી. વસ્તુનો સ્વભાવ જ કોઈ અચિંત્ય છે. એકરૂપ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાથી ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ મહિમાવંતપણે શોભી રહ્યો છે. આવા શોભતા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેતાં

પર્યાયમાં વીતરાગી શોભા પ્રગટી જાય છે. પણ તે પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ નથી કેમ કે તે પર્યાય પોતે અંતરમાં એકાગ્ર થઈને ત્રિકાળી દ્રવ્યની શોભામાં સમાઈ ગઈ છે.

જુઓ, આ અગુરુલઘુધર્મે આત્માની નિજસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે. જેમ જિનબિંબ-પ્રતિષ્ઠા નવી થાય છે ને અનાદિના જિનબિંબ પણ જગતમાં છે; તેમ ભગવાન આત્મા ચૈતન્ય-જિનબિંબ અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વડે પર્યાયમાં નવી પ્રતિષ્ઠા (એટલે કે નિર્મળતારૂપી શોભા) પ્રગટે છે. સાધકદશા હો કે સિદ્ધદશા હો, ગમે તે દશા વખતે પણ જો સ્વભાવદૃષ્ટિથી જુઓ તો આત્મા નિજસ્વરૂપમાં જ રહેલો છે. પોતાના અનંત ગુણોના સ્વરૂપમાં સ્થાયી રહેવારૂપ સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠા અનાદિઅનંત છે; સદાય સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠારૂપ આત્માનો અગુરુલઘુસ્વભાવ છે.

જુઓ, જગતમાં અનંતા સિદ્ધ જીવો છે; ને એના કરતાં અનંતગુણા નિગોદ જીવો છે. હવે દર છ મહિના ને આઠ સમયે છસો આઠ જીવો સિદ્ધ થાય છે એટલે એટલા જીવો સિદ્ધમાં વધતા જાય છે, ને નિત્યનિગોદમાંથી એટલા ઓછા થતા જાય છે.– આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી બની રહ્યું છે ને અનંતકાળ સુધી બન્યા કરશે... છતાં સિદ્ધની સંખ્યા કદી પણ નિગોદ કરતાં વધી નહિ જાય, ને નિગોદ કદી સિદ્ધ કરતાં ઘટી નહિ જાય; જ્યારે જુઓ ત્યારે સિદ્ધ કરતાં નિગોદ અનંતગુણા જ રહેવાના. –

વધે ન સિદ્ધ અનંતતા, ઘટે ન રાશ નિગોદ,
જૈસે કે તૈસે રહે, યહ જિનવચન વિનોદ.

કોઈ અગમ્ય વસ્તુસ્વભાવ છે, તે તર્કનો વિષય નથી, આત્માની શક્તિમાંથી સાદિ-અનંતકાળ સુધી કેવળજ્ઞાન પરિણમ્યા જ કરે છતાં સ્વભાવની શક્તિ જરાય ઘટતી નથી. એવા ને એવા પરિપૂર્ણ સ્વભાવમાં આત્મા અવસ્થિત રહે છે. આત્માનો સ્વભાવ ગુરુ કે લઘુ થઈ જાય એવો એનો સ્વભાવ નથી. જે સ્વભાવ છે તે કદી વધે નહિ, કદી ઘટે નહિ. –'जैसे के तैसे रहे' જેવો અનંત સ્વભાવ છે તેવા સ્વભાવપણે સદા આત્મા ટકી રહ્યો છે. છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનિ છે તેવી વૃદ્ધિ-હાનિરૂપે પરિણમન થવા છતાં આત્મા પોતાના સ્વરૂપને કદી છોડતો નથી, ને તેનો સ્વભાવ વધ-ઘટરૂપ થઈ જતો નથી. આવો 'અગુરુલઘુસ્વભાવ' કોઈ અચિંત્ય સૂક્ષ્મ, આગમગમ્ય એટલે કે સર્વજ્ઞગમ્ય છે; જો કે છએ દ્રવ્યોમાં અગુરુલઘુસ્વભાવ છે પણ અહીં આત્માની વાત છે. આત્મા સદા નિજસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, સદા એવા ને એવા નિજસ્વરૂપમાં રહ્યો છે. સ્વરૂપ ઘટે નહિ, સ્વરૂપનો કોઈ અંશ કદી છૂટે નહિ, ને નવું કાંઈ તેમાં આવે નહિ, આવું

અગુરુલઘુપણું આત્મામાં છે. આત્માના બધા ગુણોમાં પણ અગુરુલઘુપણું છે; જ્ઞાન સદા જ્ઞાનમાં, આનંદ સદા આનંદસ્વરૂપમાં, એમ બધા ગુણો નિજસ્વરૂપમાં રહેલા શોભે છે.

શરીરનું ભારે-હળવાપણું તો આત્મામાં કદી છે જ નહિ, કેમ કે અરૂપીને વજન શું ? અને નિજસ્વરૂપમાં વધવા-ઘટવારૂપ ગુરુ-લઘુપણું પણ આત્મામાં નથી, એવું અરૂપી-અગુરુલઘુત્વ આત્મામાં છે. આ તો અગુરુલઘુની સામાન્ય વ્યાખ્યા કરી છે; બાકી આ અગુરુલઘુસ્વભાવનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ તો સર્વજ્ઞગમ્ય છે.

ગુણ-પર્યાયો અનંત છે, તે પ્રત્યેક ગુણ-પર્યાય આખા દ્રવ્યને નિજસ્વરૂપમાં ટકવાનું-રહેવાનું કારણ છે. એક પણ ગુણ-પર્યાયનો નાશ થતાં દ્રવ્યનું નિજસ્વરૂપ જ ન રહે. આમ અનંત ગુણ-પર્યાયરૂપ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં આત્માને સદાય પ્રતિષ્ઠિત રાખે એવી એની અગુરુલઘુત્વશક્તિ છે. આવા આત્મસ્વભાવને લક્ષગત કરતાં ને સ્વાનુભવગમ્ય કરતાં વીરતારગતા થાય છે; ને વીતરાગપણું તે સર્વે શાસ્ત્રોનો સાર છે.

ભાઈ, તોરો આત્મા સ્વઘરને એટલે કે પોતાના સ્વરૂપને છોડીને ક્યાંય બહાર જતો નથી, આવા તારા સ્વઘરના વૈભવને તું દેખ. પોતાની અનંત સંપત્તિ - કે જે આત્માથી કદી જુદી ન પડે, તે જ આત્માની ખરી સંપત્તિ છે, તે જ આત્માનો ખરો વૈભવ છે અને તેનાથી જ આત્માની મહત્તા છે. એ સિવાય ચક્રવર્તીનો વૈભવ કે ઇન્દ્રપદની વિભૂતિ તેના વડે આત્માની કાંઈ મહત્તા નથી. પોતાના અનંતગુણનું નિધાન અંદર ભર્યું છે તેને અજ્ઞાની દેખતો નથી; જો તે નિધાનને દેખે તો પરનું પુણ્યનું કે જાણપણાનું અભિમાન છૂટી જાય ને અનાદિકાળની દીનતાનો અંત આવીને સિદ્ધપદનાં નિધાન પ્રગટે. માટે પોતાની ત્રિકાળી શક્તિની શોભાનો મહિમા કરીને તેમાં અંતર્મુખ થવું તે જ સમ્યગ્દર્શનનો ને સિદ્ધપદનો ઉપાય છે. અહો, દ્રવ્યસ્વભાવના અપાર મહિમાની શી વાત ! –કે જેના આશ્રયે ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટી જાય.

કેવળજ્ઞાન થયા પછી એવી ને એવી પૂર્ણ પર્યાય નવી નવી દરેક સમયે સદાય થયા કરે છે. કેવળજ્ઞાનની એક પર્યાય કરતાં બીજી પર્યાયમાં જાણવાનું સામર્થ્ય અધિક કે ઓછું થતું નથી, સામર્થ્ય એટલું ને એટલું જ રહે છે, છતાં તેમાં પણ ષડ્‌ગુણવૃદ્ધિ-હાનિરૂપ અલઘુગુરુગુણનું સૂક્ષ્મ પરિણમન તો સમયે સમયે થયા જ કરે છે. એવો કોઈ અચિંત્ય સ્વભાવ છે, તે કેવળીગમ્ય છે.

જુઓ, આ કેવળજ્ઞાનની ને વસ્તુસ્વભાવની ગંભીરતા ! છદ્મસ્થના જ્ઞાનમાં જો બધું જ જણાઈ જાય તો પછી કેવળજ્ઞાનની વિશેષતા ક્યાં રહી ? કેવળજ્ઞાનમાં જેટલું જણાય

તે બધુંય છદ્મસ્થ ન જાણી શકે, પરંતુ પોતાના આત્મહિતને માટે પ્રયોજનભૂત જે હોય તેને તો સમ્યગ્જ્ઞાની છદ્મસ્થ પણ બરાબર નિઃસંદેહપણે જાણી શકે છે ને પૂર્ણસ્વભાવને પ્રત્યક્ષ કરે છે.

અગુરુલઘુત્વશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું. (૧૭)

'આત્મવૈભવ' અને 'આત્મપ્રસિદ્ધિ'

આ આત્મશક્તિઓ ઉપરનાં અગાઉનાં પ્રવચનો 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયા છે; આ 'આત્મવૈભવ' અને 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' –એ બંને એકબીજાનાં પૂરક છે; બંને પુસ્તકોમાં પોતપોતાની વિશેષતા છે. તેથી આ 'આત્મવૈભવ'માં દરેક શક્તિના વાંચન વખતે, સાથે સાથે 'આત્મપ્રસિદ્ધિ'માંથી પણ તે શક્તિનું વાંચન કરવાથી દરેક શક્તિના ભાવોની વધુ સ્પષ્ટતા થશે. 'આત્મવૈભવ' અને 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' એ બંને એકબીજાના ભાઈ-બહેન જેવા છે.

[૧૮]

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વશક્તિ

[क्रमाक्रमवृत्तवृत्तित्वलक्षणा उत्पादव्ययध्रुवत्वशक्तिः]

વાણીમાં કે વિકલ્પમાં એવી તાકાત નથી કે અનંત શક્તિરૂપ આત્મસ્વભાવને પ્રતીતમાં કે લક્ષમાં લઈ શકે. એ તો સ્વસન્મુખ જ્ઞાનનું જ કામ છે; તે જ્ઞાનમાં જ આત્મસ્વભાવને લક્ષગત કરવાની ને અનુભવમાં લેવાની તાકાત છે. – આ રીતે આત્મા સ્વાનુભૂતિગમ્ય છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં અનંત ધર્મોની સાથે એક એવી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વ શક્તિ છે કે જેથી આત્મા ક્રમ તેમજ અક્રમ વૃત્તિરૂપે વર્તે છે. ઉત્પાદ-વ્યય તે ક્રમવર્તીપણું સૂચવે છે ને ધ્રુવતા તે અક્રમવર્તીપણું સૂચવે છે. આ રીતે ક્રમવર્તીપણું તેમજ અક્રમવર્તીપણું એ બંને આત્માનો સ્વભાવ જ છે. આમાં અક્રમપણું કહ્યું તે ગુણની ધ્રુવતાઅપેક્ષાએ છે, પણ કાંઈ પર્યાય અક્રમે થાય છે એવો એનો અર્થ નથી; પર્યાય અપેક્ષાએ તો ક્રમવર્તીપણું જ છે કેમ કે પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે.

આત્મવસ્તુમાં અનંતશક્તિ છે, તેના કહેવામાં ક્રમ છે પણ રહેવામાં ક્રમ નથી; બધી શક્તિઓ અક્રમે એકસાથે આત્મામાં રહેલી છે. આત્માનો સ્વભાવ એવો મહાન છે કે એક સમયમાં પોતાની અનંતશક્તિમાં તે વિસ્તરેલો છે. અનંતશક્તિનું કથન શબ્દોમાં ન આવી શકે કેમ કે શબ્દો જ અનંત નથી; ને એકેક કરીને કહેવા જાય તો અનંતશક્તિનું વર્ણન અનંતકાળેય પૂરું ન થાય. સર્વાર્થસિદ્ધિના બધાય દેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, અસંખ્ય વર્ષના આયુવાળા છે, તે બધાય દેવો ભેગા થઈને ૩૩ સાગરોપમ સુધી કથન કરે તો પણ આત્માની અનંતશક્તિઓમાંથી અનંતમા ભાગની શક્તિઓ પણ ન કહી શકે. બેહદ શક્તિનો પિંડ આત્મા વચનાતીત ને વિકલ્પાતીત છે, વિકલ્પમાંય એવી તાકાત નથી કે અનંતશક્તિરૂપ આત્મસ્વભાવને લક્ષમાં કે પ્રતીતમાં લઈ શકે. એ તો સ્વસન્મુખ જ્ઞાનનું જ કામ છે; તે જ્ઞાનમાં જ આત્મસ્વભાવને લક્ષગત કરવાની ને અનુભવમાં લેવાની તાકાત છે. જ્ઞાનમાત્રમાં સ્થાપેલી અચલિત દૃષ્ટિ વડે જ તે અનુભવમાં આવે છે. એ સિવાય રાગદૃષ્ટિ વડે તે કદી અનુભવમાં આવતો નથી.

આત્મા ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ એક વસ્તુ; તે ગુણઅપેક્ષાએ અક્રમ ધ્રુવ રહે, ને પર્યાયઅપેક્ષાએ ક્રમે વર્તે એટલે કે ઉત્પાદ-વ્યય થયા કરે. આવી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રવુતા તે એનો પોતાનો સ્વાધીન સ્વભાવ છે, એટલે બીજા વડે તે ઉત્પાદાદિ થતા નથી. જો ઉત્પાદ બીજા વડે થાય તો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વશક્તિએ શું કર્યું ? –તે તો નકામી જ થઈ ગઈ ! – પણ એમ નથી. આત્મા પોતાની ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વશક્તિ વડે જ ક્રમ-અક્રમરૂપ વર્તે છે.

આત્મા કેવડો ? કે ક્રમે વર્તતા ઉત્પાદ-વ્યય, ને અક્રમરૂપ ધ્રુવતા, એવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ જેવડો આત્મા છે. આત્મામાં ક્રમે પ્રવર્તતી પર્યાયોને ન માને તો તેણે આત્માને જાણ્યો નથી. અને અક્રમે રહેલા ગુણોને ન માને તો તેણે પણ આત્માને જાણ્યો નથી. એક શક્તિના વર્ણનમાં તો કેટલું રહસ્ય આવી જાય છે ! આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં જે

ગુણ-પર્યાયોનો સમુદાય છે તેમાં વિકાર ન લેવો પણ નિર્મળ ગુણ-પર્યાયો જ લેવા, કેમકે અહીં તો પોતાના સ્વાનુભવાં જે જ્ઞાનમાત્ર આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો તેના ગુણ-પર્યાયોની વાત છે એટલે તેમાં અશુદ્ધતા ન આવે. 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ'ની સાથે તો અનંતગુણોની શુદ્ધતા જ ઉલ્લસે છે, 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ'ની સાથે કાંઈ અશુદ્ધતા નથી ઉલ્લસતી; એ તો જ્ઞાનથી જુદી બહાર રહી જાય છે. જ્ઞાનભાવે પરિણમતો એટલે કે નિર્મળ પર્યાયસહિતનો આત્મા કેવો છે તેનું આ વર્ણન છે. સાધકભાવરૂપે પરિણમેલો આત્મા કેવો છે અને તેનું નિર્મળ સાધ્ય કેવું છે તે અહીં બતાવ્યું છે. આત્મદ્રવ્યમાં [૧] અસંખ્યપ્રદેશે, [૨] એક સમયમાં [૩] અનંતગુણની નિર્મળ પર્યાર્યો [૪] ભેગી વર્તે છે, એટલે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ ચારે આમાં આવ્યા, પણ એમાં ક્યાંય વિકાર ન આવ્યો.

સાધકને નિર્મળપર્યાય સાથે તે વખતે જે રાગાદિ હોય તે રાગાદિને આત્મા નથી કહેતા, નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોને જ આત્મા કહીએ છીએ. 'જ્ઞાનમાત્ર' આત્મા કહેતાં તે લક્ષણથી રાગ લક્ષિત નથી થતો પણ નિર્મળ ગુણ-પર્યાયો જ લક્ષિત થાય છે. જ્ઞાનલક્ષણ નિર્મળ ગુણપર્યાયવાળા આત્માને પ્રસિદ્ધ કરે છે, રાગને નહિ. જ્ઞાનલક્ષણથી આત્માને લક્ષિત કરીને અનુભવ કરતાં તેમાં રાગનો અનુભવ ભેગો નથી આવતો. તે રાગ તો શુદ્ધાત્માના અનુભવથી બહાર રહી જાય છે.

ભગવાન આત્મામાં અનંત ગુણો એકસાથે વર્તે છે ને પર્યાયો ક્રમેક્રમે પ્રવર્તે છે, આવા ગુણ-પર્યાયરૂપે આત્માની વૃત્તિ છે, એટલે કે આત્માનું અસ્તિત્વ જ તે પ્રકારનું છે. એમાંથી પર્યાયના ક્રમને કાઢી નાખવા માગે તો અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ ન થાય. અસ્તિત્વ એટલે કે સત્ તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. આત્માના અનંતગુણો ધ્રવુ રહીને પોતપોતાની ક્રમપર્યાય સહિત જ વર્તી રહ્યા છે. આવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ આત્મવસ્તુ છે. જીવના જીવનમાં આ બધાય ભાવો ભેગા જ સમાયેલા છે. આવા વૈભવશાળી આત્મવસ્તુને નક્કી કરનારનું લક્ષ ક્યાં જાય છે ? –બહારમાં નથી જતું કેમ કે બહારના લક્ષે આત્મવસ્તુ દેખાય નહિ. એનું લક્ષ તો અનંત ગુણના પિંડરૂપ પોતાના આત્મા ઉપર જાય છે ને તેના આશ્રયે વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે. આ રીતે સ્વમાં સન્મુખતા ને પરથી વિમુખતા વડે વીતરાગતા થવી તે બાર અંગનો સાર છે. સંતોના હૃદયમાં ને તેમણે કહેલા શાસ્ત્રોમાં વીતરાગતા વહે છે. આ એકેક આત્મશક્તિના વર્ણન દ્વારા શક્તિમાનની સન્મુખતા થતાં વીતરાગતા પ્રગટે છે, ને શક્તિનું નિર્મળ કાર્ય થાય છે. શક્તિ એકલી શક્તિરૂપે નથી રહેતી, પણ તેનો નિર્ણય થતાં તે શક્તિ વ્યક્ત થઈને, તેના નિર્મળ

કાર્યસહિત સ્વસંવેદનમાં આવે છે; ને ત્યારે જ શક્તિનો નિર્ણય સાચો કહેવાય. શક્તિની ઓળખાણ કરે ને તેનું ફળ અનુભવમાં ન આવે એમ બને નહિ. સ્વસંવેદન દ્વારા પર્યાયમાં ખીલે એવું શક્તિનું કાર્ય છે.

જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોથી ભરપૂર એક દ્રવ્ય, તેના ગુણો કાયમ ટકીને તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય પણ થયા કરે છે આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ વસ્તુ પોતે જ છે, અહા, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવના નિર્ણયમાં તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની સ્વધીનતાનો, ઉપાદાન,-નિમિત્તનો, અક્રમ ગુણ ને ક્રમવર્તી પર્યાયનો- એ બધા તત્ત્વોનો નિર્ણય આવી જાય છે, ને પરાશ્રિતબુદ્ધિ છૂટી જાય છે; કેમ કે પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને લીધે વસ્તુ પોતે સ્વાધીનપણે કાર્યમાં પરિણમી રહી છે. જેમ ધ્રુવ કોઈ બીજાને લીધે નથી તેમ ઉત્પાદ-વ્યય પણ કોઈ બીજાને લઈને નથી.

અહા, સ્વપરિણતિમાં પરિણમતા આ ચૈતન્યભગવાનનું નાટક (-નૃત્ય-પરિણમન) કોઈ અદ્ભુત છે. આવું તત્ત્વ સર્વજ્ઞના માર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય હોય નહિ. એટલે આવા વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરનારને સર્વજ્ઞનો પણ નિર્ણય થઈ જાય છે. આત્મામાં સર્વજ્ઞસ્વભાવ છે, તેનો નિર્ણય કરતાં અનંતા સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થઈ જાય છે. શ્રુતપર્યાયમાં સ્વસન્મુખ થઈને આવો નિર્ણય કરવાની તાકાત છે.

જગતમાં જે કોઈ વસ્તુ છે તે સત્ છે, ને તેનું સત્પણું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સહિત છે. –उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् અને सत्‌लक्षणं द्रव्यं, અથવા गुणपर्ययवत् द्रव्यं –એ મહા સિદ્ધાંત છે. ધ્રુવ એટલે અક્રમવર્તી ગુણો, ને ઉત્પાદ-વ્યય એટલે ક્રમવર્તી પર્યાયો આવા ક્રમ-અક્રમવર્તી ભાવોનો સમૂહ (એટલે કે ગુણ-પર્યાયોનો એક પિંડ) તે દ્રવ્ય છે. આત્મા અને જગતના બધા દ્રવ્યો પણ આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. આવા સ્વભાવનો નિર્ણય કરનાર જીવને સ્વભાવ-આશ્રિત નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. ત્યાં સાધકને જે અલ્પ મલિનતા રહી તેને ગૌણ કરી, વ્યવહાર ગણી, શુદ્ધ આત્મામાં તેનો અભાવ કહ્યો છે. આવા શુદ્ધ આત્માને દૃષ્ટિમાં લેવો તે સમ્યક્‌દર્શન છે.

ક્રમ-અક્રમવર્તીપણારૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વ આત્માની બધી શક્તિમાં વ્યાપક છે એટલે બધી શક્તિઓ ગુણપણે ધ્રુવ ને પર્યાયપણે ઉત્પાદ-વ્યય એવા સ્વરૂપે આત્મામાં જ્ઞાનમાત્ર ભાવની સાથે નિર્મળપણે ઊછળે છે. દરેક શક્તિ પોતે જ પોતાના ઉત્પાદરૂપ કાર્યની કર્તા છે. અને તે નિર્મળ ઉત્પાદરૂપ કાર્યની જ કર્તા છે; મલિનતા તે ખરેખર તેનું કાર્ય નથી કેમ કે શક્તિના આશ્રયે મલિનતાનો ઉત્પાદ થતો નથી.

સત્ એવું આત્મસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ–પ્રતીતિ વડે પ્રતીતમાં આવે છે, વિકલ્પ વડે તે પ્રતીતમાં નથી આવતું. વિકલ્પને તો અહીં સત્ સ્વરૂપથી બહાર રાખ્યો છે. પોતાના નિર્મળગુણ-પર્યાયમાં રહેલ ચૈતન્યસ્વભાવ સત્ છે, ને તે સત્‌ની કબૂલાતમાં સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ છે; તેની સાથે જ્ઞાન છે, પ્રતીત છે, સ્વસંવેદન છે, આનંદ છે, જીવત્વ છે. – એમ બધા ગુણો એકસાથે પોતપોતાનુ કાર્ય કરી રહ્યા છે. ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા પોતે એકસાથે આવી અનંતશક્તિથી ઉલ્લસતો હોવાથી અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. તે-કાળે રાગાદિ વિકલ્પ હોય તે અભાવરૂપે પરિણમે છે. સ્વભાવ-શક્તિની નિર્મળતાની અસ્તિ, ને તેમાં વિકારની નાસ્તિ –આવું અનેકાન્તરૂપ સાધકનું પરિણમન છે. હજી સાધક છે, એટલે શુદ્ધતાની સાથે (એકપણે નહિ પણ ભિન્નપણે) કંઈક રાગ પણ છે; પણ તે રાગનો શુદ્ધતામાં અભાવ છે. રાગનું તેને જ્ઞાન છે પણ તે રાગનો પોતાની શક્તિમાં સ્વીકાર નથી, તેને પરજ્ઞેયપણે એટલે વ્યવહારજ્ઞેયપણે જાણે છે. પરમાર્થજ્ઞેય એવા પોતાના આત્મસ્વભાવને તેમાં તન્મય થઈને જાણે છે; ને રાગાદિ પરભાવોને તેમાં તન્મય થયા વગર જાણે છે. આવું સાધકનું પરિણમન છે, તેને જ્ઞાની જ વાસ્તવિકપણે ઓળખે છે.

જે પોતાના નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત છે એટલો જ આત્મા છે, ને તેટલું જ (એટલે કે તે આત્માની શ્રદ્ધા જેટલું જ) સમ્યગ્દર્શન છે. જ્ઞાનનો સમુદ્ર, શાંતરસનો પિંડ, આનંદથી ભરપૂર, શ્રદ્ધાથી શોભતો ને પોતાની પ્રભુતામાં પ્રસરતો ભગવાન આત્મા, તેના અનુભવનો માર્ગ નિર્વિકલ્પ અને અંતર્મુખી છે. જ્યાં અચિંત્ય આત્મસ્વભાવ પ્રતીતમાં આવે ને તેની સન્મુખતા થાય ત્યાં વિકલ્પ તૂટ્યા વિના રહે નહિ. ને પછી જે વિકલ્પ આવે તે પરપણે આવે છે, તેની સાથે એકત્વબુદ્ધિ રહેતી નથી. જ્ઞાની તે વિકલ્પને સ્વપણે નથી જાણતો પણ પરપણે જાણે છે; તેને પોતાના જ્ઞાનનું કાર્ય નથી માનતો. –આવી દશા સાધકને હોય છે.

આત્મસ્વભાવના નિર્ણયમાં ને વેદનમાં અક્રમે અનંતગુણો અને ક્રમે વર્તતી તે બધા ગુણોની નિર્મળપર્યાયો સમાઈ જાય છે, કેમ કે એ ગુણ-પર્યાયો જેટલો જ સાચો આત્મા છે. અહા, આત્માની એકેક શક્તિ આખા ચૈતન્યખજાનાનો અપાર વૈભવ ખોલી નાખે છે. રે જીવ ! તારા ગુણના સામર્થ્યની શી વાત ! ને તેની પૂરી પર્યાયના સામર્થ્યની શી વાત ! આત્માની બધી વાતું મોટી છે; આત્મા જ જગતમાં સૌથી મહાન મહિમાવંત પદાર્થ છે એટલે તેની વાત પણ મોટી જ હોયને ! અજ્ઞાનીના રાગથી રંગાયેલા નાના કાળજામાં એ વાત સમાય તેવી નથી, જ્ઞાનીનું શ્રુતજ્ઞાન ઉદાર છે, તે જ ચૈતન્યના મહિમાને

પોતામાં સમાવી શકે છે, – જ્ઞાન વડે અનુભવી શકે છે.

દશે દિશામાં ગમે તેટલું લંબાવ્યા જ કરો પણ જેના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ક્યાંય પૂરો ન થાય એવું જે અનંત વિસ્તારવાળું આકાશ, તેને પોતાની એક પર્યાયમાં (અરે, તે પર્યાયના પણ અનંતમા ભાગના સામર્થ્ય વડે) જાણી લ્યે તે જ્ઞાનની અપાર તાકાતની શી વાત! કુંદકુંદસ્વામી જેવા સંત કહે છે કે 'મહિમા અહો ! તે જ્ઞાનનો ! अहो हि णाणस्स माहप्पं!' આત્મામાં આવું અચિંત્ય જ્ઞાનસામર્થ્ય છે. અંતર્મુખ થઈને આવા આત્માને સ્વાનુભવગમ્ય કરે તે જ્ઞાન આનંદરસમાં તરબોળ થઈ જાય છે, વિકલ્પથી તે પાર છે. વિકલ્પની હયાતી શુદ્ધ આત્માના દ્રવ્યમાં ગુણમાં કે પર્યાયમાં ક્યાંય નથી, એટલે વિકલ્પ 'આત્મા' તરીકે નથી વર્તતો પણ 'અનાત્મા' તરીકે વર્તે છે. શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયનો જેટલો સમૂહ છે તેને જ જ્ઞાની આત્માપણે અનુભવે છે.

બાપુ, તારું પરમ તત્ત્વ વિકલ્પ વડે પ્રગટે તેવું નથી. વિકલ્પને સાધન માનવું તે તો પરમ ચૈતન્યતત્ત્વને વિકલ્પમાં વેચી દેવા જેવું છે. અરે ભાઈ ! તારા અમૂલ્ય ચૈતન્યહીરાને શું તું એક રાગના કણિયામાં વેચી દઈશ ? ચૈતન્યતત્ત્વ પોતાના નિર્મળ ગુણ-પર્યાયમાં વર્તતું, તેને વળી રાગનું અવલંબન કેવું ? રાગ વડે તેનાં મૂલ્યાંકન શાં ? અંતર્દૃષ્ટિથી શુદ્ધસ્વરૂપને જો તો તારી ધ્રુવતામાં કે તારા ઉત્પાદ-વ્યયમાં ક્યાંય રાગ નથી, એમાં તો અનંત ગુણની એકલી નિર્મળતા જ ભરી છે.

અક્રમગુણરૂપ ધ્રુવતા ને ક્રમપર્યાયરૂપ ક્ષણિકતા, આવા ધ્રુવ ને ક્ષણિક બંને ધર્મોવાળું ઉપાદાન છે; જો એકલું ધ્રુવપણું કે એકલું ક્ષણિકપણું હોય તો તો કાર્ય થઈ શકે નહિ. ધ્રવુપણું ને ક્ષણિકપણું બંને એકસાથે ઉપાદાનમાં વર્તે છે, તેમાં પરચીજનું અવલંબન ક્યાંય નથી. એવી જ રીતે સાધકને નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને સાથે વર્તતા હોવા છતાં બંનેની ધારા જુદી છે, એકબીજાના કારણે કોઈ નથી. વીતરાગ પરમાત્માએ કહેલો આ વસ્તુસ્વભાવ છે, તેના નિર્ણય વગર અનેકાન્તનો નિર્ણય થાય નહિ ને નિર્મળતા પ્રગટે નહિ. નિર્મળતા પ્રગટવી તે અનેકાન્તનું ફળ છે.

ગુણનું વાસ્તવિક વર્તન ક્યારે પ્રગટે ? કે સ્વભાવસન્મુખ થઈને નિર્મળપણે પરિણમે ત્યારે; અને તેને જ ગુણનું વાસ્તવિક વર્તન કહેવાય. જ્ઞાનગુણ જ્યારે સ્વસન્મુખ થઈને સ્વ-પરપ્રકાશકપણે પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનનું સમ્યક્ વર્તન (સાચું પરિણમન) કહેવાય; શ્રદ્ધા જ્યારે નિર્વિકલ્પપણે શુદ્ધ આત્માને પ્રતીતમાં લ્યે ત્યારે શ્રદ્ધાનું સાચું વર્તન કહેવાય; આનંદ જ્યારે અનાકુળ શાંતિનું વેદન આપે ત્યારે આનંદગુણનું સમ્યક્વર્તન કહેવાય.

એ રીતે જીવત્વ, વીર્ય, ચારિત્ર, પ્રભુતા વગેરે બધા ગુણોના સમ્યક્ વર્તનનું સમજી લેવું. આ પ્રમાણે અક્રમ ગુણો પોતપોતાની નિર્મળ ક્રમવર્તી પર્યાયો સહિત વર્તે ત્યારે ક્રમ-અક્રમસ્વરૂપ આત્મા અનેકાન્તસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થયો કહેવાય. જો એકલા રાગ-દ્વેષ પુણ્ય-પાપ ને અજ્ઞાનાદિરૂપ અશુદ્ધ પરિણમન જ થાય તો તે અશુદ્ધતામાં ભગવાન આત્માની અનેકાન્તપણે પ્રસિદ્ધિ થતી નથી.

અરે ભાઈ, તું પોતે અનંતધર્મના વૈભવથી ભરેલો છો. આ તારા સ્વભાવની ચીજ તને બતાવીએ છીએ, તારી વસ્તુની એકવાર હા તો પાડ ! આ સ્વભાવની હા પાડવામાં એટલે કે તેની પ્રતીત કરવામાં વિકલ્પની જરૂર નથી, કેમ કે તેમાં વિકલ્પ નથી. જેમાં વિકલ્પ નથી એવા સ્વભાવની પ્રતીત કરવામાં વિકલ્પનું અવલંબન કેમ હોય ? નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાં વિકલ્પને સાથે લઈને જવાતું નથી. અહો, ચૈતન્યભગવાન કેવો શુદ્ધ છે ! – તો આ ચૈતન્યભગવાનને ભેટનારી પરિણતિ તેના જેવી શુદ્ધ, રાગ વગરની હોય. એની પરિણતિ રાગવાળી ન હોય. જેમ ચક્રવર્તીની પટરાણી ચક્રવર્તીની જાત જેવી હોય, કજાત ન હોય, તેમ ચૈતન્યચક્રવર્તીની પરિણતિ તેના સ્વભાવ જેવી જાતની હોય, કજાત ન હોય. રાગ તે ચૈતન્યની જાત નથી પણ કજાત છે, વિરુદ્ધ જાત છે, તે ચૈતન્યરાજાની ખરી પરિણતિ નથી.

અરે ચૈતન્યરાજા ! શાસ્ત્રો અને સંતો તને તારા સ્વભાવનો મહેલ બતાવે છે, તારા સ્વભાવ-મહેલમાં ભરેલાં નિધાન બતાવીને તને સ્વમાં લક્ષ કરાવે છે, ને પરનો મહિમા છોડાવે છે. પરનું માહાત્મ્ય છોડીને સ્વમહિમામાં લીન થવું તે જ વીતરાગી-શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય છે. ભેદજ્ઞાનના બળે જેઓ નિજમહિમામાં લીન થાય છે તેઓ જ શુદ્ધાત્મતત્ત્વને પામીને કર્મોથી મુક્ત થાય છે. અહા, ચૈતન્યમહેલમાં જઈને 'આત્મવૈભવ' ને લક્ષમાં લ્યે તો તેમાં લીનતા થયા વગર નહિ રહે ને પરનો મહિમા આવે નહિ.

આત્માનું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું આત્મામાં પોતાના સ્વભાવથી જ છે, પરને લીધે નથી. –આમ નક્કી કરીને સ્વસન્મુખ પરિણમતાં આનંદ સહિત નિર્મળ સમ્યક્ત્વાદિ પરિણતિનો ઉત્પાદ થાય છે. આત્મશક્તિના નિર્ણયનું આવું ઉત્તમ ફળ છે. ભાઈ, જગતના કોલાહલથી જરા શાંત થઈ, તારા સ્વભાવને લક્ષમાં લે. જગત શું કરે છે ને જગત શું બોલે છે તેની સાથે તારા તત્ત્વને સંબંધ નથી; કેમ કે તારો ઉત્પાદ તારામાંથી થાય છે, બીજામાંથી નથી આવતો. 'આ આમ કેમ ?' એવો વિકલ્પ કરવાનો તારો સ્વભાવ નથી. આવા સ્વભાવનું ભાન થયા છતાં કાંઈક રાગ-દ્વેષ થાય તો તે કાંઈ જ્ઞાનસ્વભાવનું

કાર્ય નથી. –એમ ધર્મીને ભિન્નતાનું ભાન છે, એટલે તે વખતેય પોતાનો જ્ઞાનભાવ ચૂકાતો નથી.

જગતમાં પ્રતિકૂળતાના ડુંગરા તૂટી પડતા હોય, અજ્ઞાનીઓ સત્યધર્મનો વિરોધ કરતા હોય, અન્યાય થતો હોય, છતાં જ્ઞાનમાં વિકલ્પ કરવાનો કે આકુળતા કરવાનો સ્વભાવ નથી. શું સિદ્ધભગવંતો આકુળતા કરે છે ? –ના; અનાકુળપણે રહેવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. પ્રતિકૂળતાના પવનમાં એવી તાકાત નથી કે જ્ઞાનના પહાડને ડોલાવી શકે. આવા બેહદ વીતરાગ શાંતસ્વભાવથી આત્મા ભરેલો છે. આત્માની એકેય શક્તિમાં આકુળતા કે વિકલ્પ કરવાનો સ્વભાવ નથી; એકલા ગંભીર શાંતરસથી જ સર્વે ગુણો તરબોળ છે. અહા, આત્મશક્તિ તો વીતરાગી નિર્મળકાર્યની જ કરનારી છે ને આનંદની જ દેનારી છે; વિકારની કરનારી કે દુઃખની દેનારી તે નથી. પરિપૂર્ણ વીતરાગભાવપણે જ વિકસે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં કાંઈ સંકોચ નથી, કે કોઈ પ્રતિકૂળ સંયોગ એના વિકાસને અટકાવી શકતા નથી. ચૈતન્ય-સાધનાના પંથે ચડેલા સાધકને જગતની કોઈ પ્રતિકૂળતા ડગાવી શકતી નથી કે મૂંઝવી શકતી નથી.

આત્માની એકેક શક્તિમાં કોઈ અચિંત્યસ્વભાવ છે; એની કોઈ પણ શક્તિની ઓળખાણ કરવા જતાં આખો ભગવાન આત્મા એના અનંતગુણ પર્યાયો સહિત લક્ષમાં આવી જાય છે. આવા નિજ-આત્માને દૃષ્ટિમાં લઈને તેમાં લીનતા વડે જેણે શાંતદશા પ્રગટ કરી, તેની શાંતિને જગતના મહાસંવર્તક-વાયરા પણ ડગાવી શકે નહિ. અત્યારે પંચમકાળની પ્રતિકૂળતાના ઘણા પ્રસંગો હોવાથી તેના સમાધાન માટે બહુ અટકવું પડે છે એટલે અત્યારે આત્માની સાધના થઈ શકતી નથી, -આમ કોઈ કહે તો કહે છે કે અરે ભાઈ ! એવું નથી; અત્યારે પણ પ્રતિકૂળતાના ગંજ વચ્ચેય આત્માની પવિત્ર આરાધનાવાળા ને જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાળા આત્માઓ અહીં નજરે દેખાય છે; જગતની કોઈ પ્રતિકૂળતા એમને આરાધનામાં નડતી નથી. અંતર્મુખ થઈને ચૈતન્યગુફામાં જે પ્રવેશી ગયા તેમને ચૈતન્યગુફામાં વળી પ્રતિકૂળતા કેવી ? કોઈ પ્રતિકૂળતાના ભાર નથી કે ચૈતન્યની અંદર પ્રવેશી શકે. ચૈતન્યસિંહની શૂરવીરતા સામે પ્રતિકૂળતા તો ન ટકે, પરભાવો પણ ન ટકી શકે.

'બહિરભાવો તે સ્પર્શે નહીં આત્મને,
ખરેખરો એ જ્ઞાયકવીર ગણાય જો.'

ચૈતન્યસિંહ જ્ઞાયકવીર પોતાના પરાક્રમની વીરતાથી જ્યાં જાગ્યો ત્યાં તેની પર્યાયના વિકાસને કોઈ રોકી શકે નહિ. અહો, સંતોએ આત્મશક્તિના આવા રહસ્યો ખોલીને ગજબ કામ કર્યા છે... ને મુમુક્ષુ જીવો ઉપર મહાઉપકાર કર્યો છે. એમણે તો અંતરમાં શ્રુતજ્ઞાનના સાદ પાડીને કેવળજ્ઞાનને બોલાવ્યું છે, શ્રુતજ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય આવી જાય છે. કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય ન હોય તો તે શ્રુતજ્ઞાન જ સાચું નથી. જ્યાં પોતાના સર્વજ્ઞસ્વભાવમાં સ્વસન્મુખ થતું શ્રુતજ્ઞાન જાગ્યું ત્યાં સર્વજ્ઞપદ પ્રગટ્યા વગર રહે નહિ. આવા સ્વભાવને જાણતાં જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય ને સ્વસન્મુખ થઈને તે વેલો વેલો મોક્ષમાં જાય.

* * *

અનંત સ્વભાવોથી ભરેલા આત્મામાં જ્ઞાનને મુખ્ય કરીને આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહ્યો છે; તે જ્ઞાનલક્ષણ વડે આત્માને લક્ષમાં લેતાં જે અનંત ગુણવાળો આત્મા લક્ષિત થાય છે તેનું આ વર્ણન ચાલે છે; જ્ઞાન વડે લક્ષિત થયેલા આત્મામાં કેવી કેવી શક્તિઓ છે તે બતાવે છે. આવી શક્તિવાળા આત્માને જાણતાં સુખ થાય છે. જગતના હીરા–માણેક–મોટર–બંગલા–સ્ત્રી–પુત્ર વગેરે કોઈ પદાર્થને જાણતાં તેનાથી આત્માને સુખ થતું નથી કેમ કે આત્માનું સુખ તેમાં નથી; સ્વસન્મુખ થઈને આત્માને જાણતાં સુખ થાય છે કેમ કે આત્મા પોતે સુખસ્વરૂપ છે.

સુખને ક્યાં શોધવું ? .... આત્મામાં.
કઈ રીતે શોધવું ? ... આત્માની સન્મુખ થઈને.

અનંત ગુણના વૈભવથી ભરેલો આત્મા જેવડો છે તેવડો તેને જાણે તો જ તે જવાબ આપે એટલે કે અનુભવમાં આવે, પણ તેને ઓછો કે વિપરીત માને તો તે અનુભવમાં ન આવે. જેમ મોટા રાજા-મહારાજાને તેના મોભા પ્રમાણે બહુમાનથી બોલાવે તો જ તે જવાબ આપે, તેના મોભા કરતાં ઓછાં માનથી બોલાવતાં તે જવાબ ન આપે; તેમ રાજાઓનો પણ રાજા એવો આ ચૈતન્યમહારાજા, તેને તેના અનંત વૈભવના મહિમાથી લક્ષમાં લ્યો તો જ તે અનુભવમાં આવે છે; પણ જો તેને નાનો માને એટલે કે શુભરાગ જેટલો માને તો તે તેનું અપમાન કરવા જેવું છે, એટલે રાગાદિ જેટલો માનતાં તે ચૈતન્યરાજા સાચા સ્વરૂપે અનુભવમાં આવતો નથી.

આ ચૈતન્યરાજા પોતાની જ્ઞાનલક્ષ્મીથી શોભે છે, વિકારનો ને સંયોગનો તેનામાં

અભાવ છે. ચૈતન્યરાજાની સત્તા પુણ્ય-પાપથી જુદી છે; શુદ્ધ જીવસત્તાનું હોવાપણું પુણ્ય-પાપરૂપે નથી. એટલે પુણ્ય-પાપના કોઈ પણ ભાવ વડે શુદ્ધ જીવસત્તા લક્ષગત થતી નથી, જ્ઞાન વડે જ તે લક્ષગત થાય છે. આ રીતે શુદ્ધજીવને લક્ષગત કરતાં જ્ઞાન સાથે અનંત ગુણપર્યાયો નિર્મળપણે ઉલ્લસતા અનુભવમાં આવે છે. આવા આત્મદ્રવ્યને દૃષ્ટિમાં લેવું જ્ઞાનમાં લેવું ને અનુભવમાં લેવું તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, તે આત્મવૈભવ છે, તે આત્મપ્રસિદ્ધિ છે, ને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ પોતાના સ્વઘરની ચીજ હોવાથી સહેલી છે, સુગમ છે, સહજ છે. પરચીજને પોતાની કરવી તે તો અશક્ય છે, રાગાદિ વિકારને સ્વભાવઘરમાં પ્રવેશ કરવાનું પણ અશક્ય છે; નિર્મળસ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લઈને નિર્મળ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવો ઉત્પન્ન કરવાનું સુગમ છે, સહજ છે, સુખકર છે. તેમાં કોઈની ઓશીયાળ પણ કરવી પડતી નથી, ને તેનાથી પોતાનું મહાન હિત થાય છે. –તો આવું ઉત્તમ કાર્ય ક્યો બુદ્ધિમાન ન કરે ?

સત્ છે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રવુસ્વરૂપ છે; તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય તે ક્રમિક-પર્યાયમાં છે ને ધ્રુવપણે ગુણો રહેલા છે. આવા ક્રમ ને અક્રમ સ્વભાવવાળું સત્ દ્રવ્ય છે. ક્રમ-અક્રમસ્વભાવ કહો, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું કહો ! કે ગુણપર્યાયો કહો, –એવા સ્વભાવવાળો આત્મા છે. આવા સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનભાવને લક્ષમાં લઈને સ્વસન્મુખ પરિણમતાં નિર્મળ પર્યાયો પ્રગટે છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું બધી શક્તિઓમાં રહેલું છે. પ્રભુત્વમાં પ્રભુતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે, આનંદમાં આનંદના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે; પણ પ્રભુતામાં પામરતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ નથી, જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ નથી, આનંદમાં દુઃખના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ નથી; દરેક ગુણ પોતાપોતાની નિર્મળપર્યાયના ઉત્પાદથી શોભે છે. (જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનનો અભાવ છે તે –અપેક્ષાએ અજ્ઞાનનો વ્યય ભલે કહેવાય, પણ અહીં તો જ્ઞાનના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે જ્ઞાનમય જ છે એમ લેવું છે; કેમ કે પહેલાં અજ્ઞાન હતું ને તેનો વ્યય થયો એ વિવક્ષા અત્યારે નથી લેવી. અહીં તો જ્ઞાનનું પરિણમન જ્ઞાનમય જ છે એટલે તેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે જ્ઞાનમય જ છે એમ બતાવવું છે. ને આ રીતે બધા ગુણોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં સમજી લેવું.) અનંત ગુણના નિર્મળ પરિણમનથી આત્મા શોભે છે.

જુઓ, આવા આત્માની ઓળખાણ વિના આત્માની સાચી દયા પાળી શકાય નહિ. વિકારને નિજસ્વરૂપ માનતાં આત્માના સ્વભાવનો ઘાત થાય છે; –સ્વભાવનો જોકે અભાવ તો નથી થઈ જતો પણ એની ઊંધી માન્યતામાં તે સ્વભાવનું સાચું પરિણમન

થતું નથી, આત્માનું સાચું જીવન પ્રગટતું નથી, એટલે તે ઊંધી માન્યતા વડે આત્માની હિંસા થઈ એમ કહેવામાં આવે છે. વિકારભાવોથી નિજસ્વભાવને ન ઘાતવો, ન હણવો, ને નિજસ્વભાવનું પાલન કરવું રક્ષણ કરવું તે સાચી આત્મદયા છે, ને આવી આત્મરક્ષારૂપ દયા તે ધર્મનું મૂળ છે. સમ્યગ્દર્શન વગર આવો દયાધર્મ હોઈ શકતો નથી. જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મસ્વભાવને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લઈને તેનું પાલન કરવું, વિકાર વડે તે સ્વભાવને હણાવા ન દેવો, તેનો ઘાત થવા ન દેવો તે વીતરાગી દયા છે, તે સ્વદયા છે. –આવી દયા તે ધર્મ છે.

આત્મામાં જે અનંત ગુણસ્વભાવ છે તેમાં પરજીવની દયાનો કે હિંસાનો (શુભ કે અશુભ) કોઈ વિકલ્પ નથી; જ્ઞાનમાત્ર આત્મસ્વભાવ છે તેમાં રાગની વૃત્તિનું ઉત્થાન કેવું ? રાગ થાય તે જ્ઞાનનું કાર્ય નથી. સાધકને, એટલે કે સાધકની ભૂમિકામાં જિનપૂજા-ભક્તિ-દાન-તીર્થયાત્રા વગેરેના ભાવો હોય, છતાં તે શુભરાગ અને જ્ઞાનભાવ બંનેની જાત જુદી છે તેને ઓળખવી જોઈએ. સાધકપણું શુભરાગને લીધે નથી ટક્યું, જ્ઞાનભાવને લીધે જ સાધકપણું ટક્યું છે. વિકલ્પના કાળે વિકલ્પનું જ્ઞાન થાય છે, પણ જ્ઞાન પોતે તે વિકલ્પરૂપ થઈ જતું નથી. જ્ઞાનનો ઉત્પાદ જ્ઞાનપણે છે, જ્ઞાનનો ઉત્પાદ વિકલ્પપણે નથી. છતાં જે ભૂમિકામાં પૂજાદિનો જેવો રાગ હોય તેને જ્ઞાન તે પ્રમાણે જાણે છે. ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે જેવો આત્મસ્વભાવ જાણ્યો તેવો ધર્મી જાણે છે, અને સાથે પર્યાયમાં ભૂમિકા અનુસાર જેવો રાગ ને જેવો વ્યવહાર હોય તેને તે પ્રમાણે ધર્મીનું જ્ઞાન જાણે છે; જાણવા છતાં તેનું તે કર્તા થતું નથી, તેમાં તન્મય થતું નથી, તેને નિજસ્વરૂપ તરીકે વેદતું નથી. જ્ઞાનમાં તન્મય રહીને જ્ઞાનને જ નિજસ્વરૂપે વેદે છે. આવી નિશ્ચય-વ્યવહારની ધારા સાધકને વર્તે છે.

અહો ! અધ્યાત્મની અલૌકિક વાત છે; અંદરની આત્મવસ્તુનો કોઈ અપાર મહિમા છે; એને સાધનારા ધર્માત્માની દશા પણ ઘણી ગંભીર છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો ૩૩ સાગરોપમના અસંખ્ય વર્ષો સુધી સર્વાર્થસિદ્ધિમાં જેના મહિમાની ચર્ચા કરે છે છતાં જેનો મહિમા પૂરો પડતો નથી, અનુભવથી જ જેનો મહિમા પૂરો પડે છે, એવો પરમ શક્તિમાન આત્મા છે. આવા આત્માને પોતામાં ધ્યેય બનાવતાં પર્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે. રાગ તેનું કારણ નથી. રાગને કારણે રાગ, ને જ્ઞાનને કારણે જ્ઞાન; જ્ઞાનને કારણે રાગ નહિ, ને રાગને કારણે જ્ઞાન નહિ; એક પર્યાયમાં એક કાળે બંને સાથે વર્તવા છતાં તે બંનેને કારણ-કાર્યપણું નથી, કર્તા-કર્મપણું નથી, કે સાધ્ય-

સાધનપણું નથી. જ્યાં અકષાયી શાંતસ્વભાવી આત્માનો અનુભવ પ્રગટ્યો ત્યાં તે ભૂમિકાને યોગ્ય જ વિકલ્પ-રાગ આવે, વિપરીત ન આવે, એવો મેળ છે; છતાં જે શુદ્ધિ પ્રગટી તે વિકલ્પની કે રાગની કર્તા નથી.

સર્વજ્ઞદેવે જેવો આત્મા જોયો ને કહ્યો તેવો પોતાને અનુભવગમ્ય કેમ થાય, ને તે અનુભવ થતાં પોતામાં શું થાય ? તેનું આ વર્ણન છે. આત્માના અનંતગુણો પોતપોતાના સ્વભાવસામર્થ્યે પૂરા છે; જ્ઞાનનો પૂરો સ્વભાવ એટલે સર્વજ્ઞતા, દર્શનનો પૂર્ણસ્વભાવ એટલે ક્ષાયિકદર્શન, આનંદનો પૂર્ણસ્વભાવ એટલે પૂર્ણાનંદ; એમ પૂર્ણસ્વભાવના પૂરથી ભરપૂર જે આત્મદ્રવ્ય, તેને દૃષ્ટિમાં લેતાં તે પોતાની નિર્મળ ક્રમપર્યાયોને દ્રવે છે, પોતે તેવા ઉત્પાદરૂપ થાય છે. તેમાં વિશેષ લીન થતાં મુનિદશા પ્રગટે છે. તે મુનિદશામાં સાથે પંચમહાવ્રતાદિ સંબંધી વિકલ્પ હોય પણ અવ્રતાદિના વિકલ્પો ન હોય, એવો તે ભૂમિકાનો વ્યવહાર છે. અને છતાં તે વખતની શુદ્ધપરિણતિમાં તે વ્યવહાર નથી; તે વ્યવહારના વિકલ્પો શુદ્ધતાથી તો બહાર જ રહે છે. આત્માનો સ્વભાવ જ સાધન થઈને શુદ્ધતારૂપે પરિણમે છે.

આત્માના સ્વભાવની સન્મુખતાથી અનંત ગુણોની નિર્મળપર્યાયો રચાતી જાય છે, તેની સાથે (સાથે એટલે એકપણે નહિ પણ જુદાપણે) જેવો વ્યવહાર હોય તેને પણ ધર્મી જાણે છે, પણ તે તત્ત્વોને એકબીજામાં ભેળસેળ કરી દેતા નથી. જડની પર્યાય જડમાં, આત્મામાં તેનો અભાવ; વિકારપરિણામ આસ્રવતત્ત્વમાં, આત્માની શુદ્ધતામાં તેનો અભાવ; આત્મા કેટલો ? –કે જ્ઞાનલક્ષણ વડે જે કાંઈ જેવડો નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોનો સમૂહ લક્ષિત થાય તેવડો આત્મા છે. જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા તો અનંતા ગુણ-પર્યાયોનો નિર્મળ સમૂહ જ લક્ષિત થાય છે, વિકાર લક્ષિત થતો નથી, માટે વિકાર તે ખરો આત્મા નથી; તેને 'અનાત્મભાવ' કહેવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાન અંતર્મુખ થતાં નિર્મળ ગુણ-પર્યાય સહિત આત્મા લક્ષમાં-અનુભવમાં આવે છે, પણ તે અનુભવમાં વિકાર આવતો નથી. આવા આત્મ-અનુભવથી જ અનંતકાળના જન્મ-મરણનો અભાવ થાય છે ને અનંતકાળ રહે એવો આનંદ પ્રગટે છે. ભાઈ, તારા અનંતકાળનાં દુઃખ ટળે ને અનંતકાળનું સુખ પ્રગટે એવો આ ઉપાય છે. એકવાર તારા આત્માને અનુભવમાં તો લે; તેનો એકવાર સ્વાદ ચાખ્યા પછી તને કોઈ મૂંઝવણ નહિ રહે, ને બીજે ક્યાંય તારું ચિત્ત નહિ જામે. અરે, બંદુકની ગોળી ખાઈને પણ દુઃખથી છૂટવાના ઝાંવા નાખે છે, પણ બાપુ ! એ મારગ સાચા નથી... ભાઈ ! સુખ તો તારા સ્વભાવમાં છે એમાંથી આવશે કે બહારથી ?

‘તને ક્યાંય ન ગમે તો આત્મામાં ગમાડ’ *

આત્માનો અંતર્સ્વભાવ સુખથી ભરેલો છે- તેમાં જઈને એકતા કર તો તે સુખ પ્રગટે ને દુઃખ મટે. આ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયે દુઃખ મટે નહિ ને સુખ થાય નહિ. તારી ઊલટી મિથ્યાત્વદશાથી તને દુઃખ છે, ને તારા સ્વભાવ તરફની સુલટી દશાથી તને સુખ છે. દુઃખ કોઈ બહારના સંયોગનું નથી ને સુખ પણ બહારના સંયોગથી થતું નથી. જ્યાં તારો સુખસ્વભાવ છે તેમાં દુઃખ નથી, તે તો સહજ આત્મસ્વરૂપ સુખથી ભરપૂર છે. દુઃખનો તેમાં પ્રવેશ નથી, પ્રતિકૂળતાનો તેમાં પ્રવેશ નથી. આવા આનંદધામ ચૈતન્યરામ પાસે જા તો સુખ પ્રગટશે ને દુઃખ છૂટી જશે. અનંતગુણધામમાં એકલું સુખ જ ભર્યું છે, તેની પાસે જતાં દુઃખની ગંધ પણ આવતી નથી રહેતી. સુખનો માર્ગ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે આવો કહ્યો છે, બીજો માર્ગ નથી.

ભાઈ, તારા સ્વભાવમાં એકસાથે રહેનારા અનંતગુણો છે; અનંતગુણથી એકરૂપ તારા સ્વભાવમાં તું દૃષ્ટિ કર તો તારા અનંતગુણોની નિર્મળપર્યાયો પ્રગટ થશે. જ્ઞાન-આનંદ-શ્રદ્ધા-પ્રભુતા-સ્વચ્છતા ઇત્યાદિ બધી આત્મશક્તિઓ સ્વાશ્રયે નિર્મળપણે ઉલ્લસીને પર્યાયમાં વ્યક્ત થાય છે, ને સ્વસંવેદનમાં અનંતશક્તિની નિર્મળતા એકસાથે સમાય છે. આવો અદ્ભુત આત્મવૈભવ તારામાં છે. આ અદ્ભુત ચૈતન્યરત્નાકર સામે નજર કરતાં સમ્યગ્દર્શનાદિ અપૂર્વ રત્નો તને પ્રાપ્ત થશે.

આચાર્યદેવ મોહથી મૂર્છિત જીવોને જગાડે છે કે ભાઈ ! તું હવે જાગ ને તારી નિજશક્તિને સંભાળ. અનંતકાળથી મોહમૂર્છામાં તુ સૂતો, પણ હવે તો આ જિનવચનરૂપી અમૃત વડે તું જાગ. રાવણની શક્તિથી મૂર્છિત થયેલા લક્ષ્મણને રામ જગાડતા હતા; તેમ અહીં મોહરાવણથી મૂર્છિત જીવોને આતમરામી સંતો જગાડે છે; ને ‘વિ-શલ્યા’ એટલે શલ્યરહિત આત્મપરિણતિ (સમ્યક્શ્રદ્ધા) આવતાં જ મોહમૂર્છા દૂર થઈને આત્મા નિજશક્તિને સંભાળતો જાગે છે ને મોહરૂપી રાવણને હણી નાખે છે. અહા, આવી કરુણાથી સંતો તને જગાડે છે, તો હે ભાઈ ! હવે તું જાગ... હવે જાગીને તારી શક્તિના નિજવૈભવને દેખ. અનાદિથી મોહ નિદ્રામાં સૂતો ને નિજવૈભવને ભૂલ્યો, પણ હવે આ સમયસારના મંત્રો વડે તું શીઘ્ર જાગ... જાગીને તારા આત્મવૈભવને દેખ... હવે જાગીને મોક્ષમાં જવાનાં ટાણાં આવ્યાં છે. ૧૬ વર્ષ કરતાંય નાની ઉંમરમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી લખે છે કે ‘રાત્રિ વ્યતિક્રમી ગઈ, પ્રભાત થયો; નિદ્રાથી મુક્ત થયા, હવે ભાવનિદ્રા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરજો.’

મારું પરમેશ્વરપણું મારામાં છે –એમ સ્વીકાર તો કરો. એકવાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કોઈ ભરવાડ લોકોમાં અનુકરણની જિજ્ઞાસાબુદ્ધિ દેખીને તેઓને કહ્યું કે 'ભાઈઓ ! આંખો મીંચી જાઓ, ને અંદર હું પરમેશ્વર છું એમ વિચાર કરો.' તે ભરવાડ ભદ્ર હતા, તેમણે એ વાતમાં શંકા કે પ્રતિકાર ન કર્યો, પણ વિશ્વાસથી એમ વિચાર્યું કે આ કોઈ મહાત્મા છે ને અમને અમારા હિતની કંઈક અપૂર્વ વાત કહે છે; જગતના જીવો કરતાં આમની ચેષ્ટા કંઈક જુદી લાગે છે. તેમ હે ભદ્ર ! અહીં કુંદકુંદસ્વામી જેવા પરમ હિતકારી સંતો તને તારું સિદ્ધપણું બતાવે છે, તો તું ઉલ્લાસથી તેની હા પાડ, ને હું સિદ્ધ છું –એમ તારા આત્માને ચિંતનમાં લે. અંતરમાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સુપ્રભાત ઉગાડ ને મોહનિદ્રા છોડીને આત્માના વૈભવને સંભાળ. અનાદિથી સંયોગવાળો ને વિકારવાળો જ આત્મા માનીને તું અજ્ઞાનમાં સૂતો, તે માન્યતા હવે છોડ, ને અનંતગુણના ધામ આત્માને દેખ... અનંત કિરણોથી ઝગમગતા ચૈતન્યસૂર્યનો પ્રકાશ દેખ. આ ભાવનિદ્રામાંથી ઢંઢોળીને સંતો અને જિનવાણીમાતા તને તારી નિજશક્તિ બતાવે છે.

એક સિંહના બચ્ચાની વાત આવે છેઃ સિંહનું એક નાનું બચ્ચુ હતું. ભૂલથી તે બકરીના ટોળામાં ભળી ગયું, ને પોતાનું સિંહપણું ભૂલીને પોતાને બકરું જ માનવા લાગ્યું. એકવાર બીજા સિંહે તેને દીઠું, ને તેને તેના સિંહપણાનું ભાન કરાવવા સિંહનાદ કર્યો. સિંહની ત્રાડ સાંભળતાં જ બકરાં તો બધાય ભાગ્યા, પણ આ સિંહનું બચ્ચું તો નિર્ભયપણે ઊભું રહ્યું, સિંહના અવાજની બીક એને ન લાગી. ત્યારે બીજા સિંહે તેની પાસે આવીને પ્રેમથી કહ્યું કે– અરે બચ્ચા ! તું બકરું નથી, તું તો સિંહ છો. દેખ, મારી ત્રાડ સાંભળીને બકરાં તો બધા ભયબીત થઈને ભાગ્યા, ને તને કેમ બીક ન લાગી ? – કેમ કે તું તો સિંહ છો... મારી જાતનો જ તું છો. માટે બકરાનો સંગ છોડીને તારા સિંહ-પરાક્રમને સંભાળ. વળી વિશેષ ખાતરી કરવા તું ચાલ મારી સાથે, ને આ સ્વચ્છ પાણીના ઝરામાં તારું મોઢું જો ! વિચાર કર કે તારું મોઢું કોના જેવું લાગે છે ? મારા જેવું (એટલે કે સિંહ જેવું) લાગે છે કે બકરા જેવું ? હજી વિશેષ લક્ષણ બતાવવા સિંહે કહ્યું કે તું એક અવાજ કર... અને જો કે તારો અવાજ મારા જેવો છે કે બકરા જેવો ? સિંહના બચ્ચાએ જ્યાં ત્રાડ પાડી ત્યાં તેને ખાતરી થઈ કે હું તો સિંહ છું; પાણીના સ્વચ્છ ઝરણામાં પોતાનું મોઢું જોઈને પણ તેને સ્પષ્ટ દેખાણું કે હું તો સિંહ છું, ભ્રમથી જ સિંહપણું ભૂલી, મારી નિજશક્તિને ભૂલીને મને

* પૂ. બેનશ્રી-બેનનું આ વચન ઘણું હિતપ્રેરક છે.

બકરા જેવો માની રહ્યો હતો. આ તો એક દૃષ્ટાંત છે; તેમ ધર્મકેસરી એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પોતે સર્વજ્ઞ થઈને દિવ્યવાણીરૂપી સિંહનાદથી તને તારું પરમાત્માપણું બતાવે છેઃ જેવા અમે પરમાત્મા છીએ એવો જ તું પરમાત્મા છો; બંનેની એક જ જાત છે. ભ્રમથી તેં પોતાને પામર માન્યો છે ને તારા પરમાત્માપણાને તું ભૂલ્યો છો, પણ અમારી સાથે તારી મુદ્રા (લક્ષણ) મેળવીને જો તો ખરો, તો તને ખાતરી થશે કે તું પણ અમારા જેવો જ છો. સ્વસંવેદન વડે તારા સ્વચ્છ જ્ઞાનસરોવરમાં દેખ તો તને તારી પ્રભુતા તારામાં સ્પષ્ટ દેખાશે. સ્વસન્મુખ વીર્ય ઉલ્લસાવીને શ્રદ્ધારૂપી સિંહનાદ કર, તો તને ખાતરી થશે કે હું પણ સિદ્ધપરમાત્મા જેવો છું, મારામાંય સિદ્ધ જેવું પરાક્રમ ભર્યું છે ! પ્રભુતાથી ભરેલો તારો આત્મા પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં અનંતસ્વભાવો સહિત પરિણમી રહ્યો છે. આવા ચૈતન્યતત્ત્વના ભાન વગર ચાર ગતિનો અભાવ કેમ થાય ? ને આનંદ ક્યાંથી પ્રગટે ? ચાર ગતિ કે તે ગતિનો ભાવ જેનામાં નથી એવા ચિદાનંદ-સ્વભાવની સન્મુખ થતાં ચાર ગતિનો અભાવ થઈને સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આત્મસ્વભાવની અનુભૂતિમાં તેના સર્વે ગુણોના નિર્મળકાર્યની પ્રતીત ભેગી સમાઈ જાય છે.

ભાદરવા સુદ ૧૨ (સં.૨૦૨૨) ના રોજ આ 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવશક્તિ' ઉપર પૂ. ગુરુદેવે જે વિશેષ પ્રવચન કર્યું તે ગુરુદેવની આજ્ઞાનુસાર અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

આત્માની ૪૭ શક્તિમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વ નામની એક શક્તિ છે. ક્રમપ્રવૃત્તિ એટલે ઉત્પાદ-વ્યય, ને અક્રમપ્રવૃત્તિ એટલે ધ્રુવતા; આત્માના સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેનારને આવા ક્રમ-અક્રમ સ્વભાવનો નિર્ણય પણ થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞદેવે ત્રણકાળ જાણ્યા માટે ક્રમબદ્ધપર્યાય થાય –એમ સર્વજ્ઞતાના આધારે તો ક્રમબદ્ધપર્યાયની સિદ્ધિ થાય જ છે; પણ અહીં તો આત્માની જ શક્તિના આધારે ક્રમબદ્ધપર્યાયની સિદ્ધિ થાય છે, તે વાત આજે બપોરના મંથનમાં આવી, તે અત્યારે કહેવાય છે.

અનંતશક્તિસંપન્ન આત્માને અનુભવમાં લેતાં તેની આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વશક્તિ પણ પ્રતીતમાં આવી જ ગઈ, ને તેની પ્રતીત થતાં અક્રમરૂપ ગુણ ને ક્રમરૂપ પર્યાય તે પણ પ્રતીતમાં આવી જ ગયા. આ રીતે ઉત્પાદ-વ્યયધ્રુવત્વશક્તિ વડે પણ ક્રમબદ્ધપર્યાય સિદ્ધ થઈ જાય છે. દ્રવ્યમાં જ એવી શક્તિ છે કે પર્યાયો ક્રમે ક્રમે પ્રવર્તે, ને ગુણો એકસાથે અક્રમે રહે; એટલે દ્રવ્યસ્વભાવની પ્રતીતમાં એની પ્રતીત પણ આવી જાય છે.

ક્રમ-અક્રમવર્તનરૂપ જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વસ્વભાવ, તે સ્વભાવનો નિર્ણય કરનારની દૃષ્ટિ ક્યાં જાય છે ? આત્માના સ્વભાવમાં જાય છે, કેમકે આત્માના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ તેના ધર્મનો સાચો નિર્ણય થાય છે. એકેક ગુણના ભેદના લક્ષે યથાર્થ નિર્ણય થતો નથી. ગુણ કોનો ? કે ગુણીનો; તે ગુણી એવા આત્મદ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ ગયા વગર તેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ ધર્મનો (કે ક્રમ-અક્રમવર્તીપણાનો) નિર્ણય થાય નહિ. આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આત્માના ધર્મનો નિર્ણય થાય, પણ બીજે ક્યાંય દૃષ્ટિ રાખીને આત્માના ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. આત્માને પ્રતીતમાં લેતાં તેનો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવ પણ પ્રતીતમાં આવી જાય છે, એટલે તેમાં અક્રમરૂપ ગુણ ને ક્રમરૂપ વર્તતી પર્યાય પણ પ્રતીતમાં આવી જ ગઈ.

જુઓ, આમાં પોતાના જ સ્વભાવ સામે જોઈને ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય થઈ ગયો; તે નિર્ણય માટે બીજાની સામે જોવાનું ન આવ્યું.

અનંતગુણો એકસાથે અક્રમે રહેવારૂપ ધ્રુવતા, અને ક્રમે ક્રમે પર્યાય થવારૂપ ઉત્પાદ-વ્યય, આવો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ આત્માનો એક ગુણ છે; એટલે જેણે આવા ધર્મવાળા આત્માને દૃષ્ટિમાં લીધો તેને ક્રમબદ્ધપર્યાય પણ ભેગી પ્રતીતમાં આવી જ ગઈ, કેમ કે એવો સ્વભાવ આત્માની શક્તિમાં સમાયેલો છે.

આત્માને પ્રતીતમાં લેતાં તેના ધર્મો પણ પ્રતીતમાં આવી જાય છે. જો ક્રમે પ્રવર્તતી પર્યાયરૂપ ઉત્પાદ-વ્યય ન માને તો તેણે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વશક્તિવાળો આત્મા માન્યો જ નથી. આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ જતાં તેના અક્રમગુણોની ને તેની ક્રમવર્તી પર્યાયોની પ્રતીત થઈ જ જાય છે. અને આવા દ્રવ્યની દૃષ્ટિનું ફળ સમ્યગ્દર્શન છે; તેમાં રાગનું અકર્તાપણું પણ સમાય જાય છે. 'મારા દ્રવ્યનો આવો ધર્મ છે કે ક્રમે અને અક્રમે વર્તે' –આમ નક્કી કરવા જતાં દૃષ્ટિ ઉપર જાય છે, દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એટલે સમ્યગ્દર્શન થતાં જ ક્રમબદ્ધની ખરી પ્રતીત થાય છે; ને આત્મા રાગાદિ પોતાના પરભાવોના અકર્તાપણે પરિણમે છે.

આત્માની ખરી પ્રતીત ત્યારે કહેવાય કે તેના અનંતગુણની પ્રતીત પણ ભેગી આવે. એકલી પર્યાયનું કે ગુણભેદનું લક્ષ છોડીને જ્યાં અખંડ દ્રવ્યનું લક્ષ થયું ત્યાં દ્રવ્યના બધા ગુણો અનાદિઅનંત ક્રમ-અક્રમરૂપ વર્તતા પ્રતીતમાં આવ્યા. પર્યાયરૂપે ક્રમે પરિણમવું ને ગુણરૂપે અક્રમે રહેવું એવો મારો સ્વભાવ છે, –એમ બંને વાત દૃષ્ટિમાં ભેગી સમાઈ જ ગઈ.

અહો, દ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં તો ગંભીરતા છે; તે અનંત ગુણને પોતામાં સમાવી દે છે. અનુભૂતિમાં ધર્મીને એવું દ્રવ્ય આવ્યું કે જેના અનંતગુણો અક્રમે ધ્રુવ રહે, ને જેની પર્યાયો ક્રમે ક્રમે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ થાય; આવું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ આત્મદ્રવ્ય દૃષ્ટિમાં લેવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. આવા ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવતારૂપ આત્માનો એક ગુણ છે. આવા ગુણસહિત આત્મા ધર્મીને અનુભૂતિમાં આવ્યો; ત્યાં વિકલ્પનું કર્તૃત્વ ન રહ્યું, પર્યાયબુદ્ધિ ન રહી. દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં રાગથી ભિન્ન નિર્મળ પરિણમન થયું. ત્યાં રાગ તે કાળે હોય પણ તે કર્તત્વમાંથી બહાર રહી ગયો. તે કાળે તેનું જ્ઞાન રહી ગયું પણ કર્તૃત્વ ન રહ્યું. આવું દ્રવ્યદૃષ્ટિનું ફળ છે. આમાં અપૂર્વ ધર્મ છે.

જુઓ, આ ક્રમબદ્ધપર્યાયનું રહસ્ય ! ઠેઠ અંતરસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ ગઈ ત્યારે ક્રમબદ્ધપર્યાયની પ્રતીત સાચી થઈ.

સર્વજ્ઞદેવે જોયું છે માટે ક્રમબદ્ધ છે–એમાં તો સર્વજ્ઞનો આધાર આપીને ક્રમબદ્ધની સિદ્ધિ થઈ. – એ ન્યાય તો ઘણીવાર કહેવાઈ ગયો છે. અત્યારે તો વસ્તુના સ્વભાવમાં જ એવો ધર્મ છે કે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વરૂપ ધર્મના આધારે ક્રમબદ્ધપર્યાયની સિદ્ધિ થઈ જાય છે, તે બતાવવું છે. આત્માની શક્તિના આધારે જ તેની પર્યાયનું ક્રમબદ્ધપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે.

આવો ક્રમવર્તીરૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વસ્વભાવ તો બધાય દ્રવ્યોમાં છે, જડમાં પણ છે; પણ આપણે તો અહીં આત્માની વાત અત્યારે મુખ્ય લેવી છે. વસ્તુની ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વ-શક્તિને ખ્યાલમાં લેતાં આ વાત ખ્યાલમાં આવી જાય છે. કેમ કે આત્માની આ શક્તિનું જ એવું કાર્ય છે કે ગુણોથી અક્રમપણે ને પર્યાયોથી ક્રમપણે વર્તે.

આત્માના અનંતગુણ સર્વજ્ઞભગવાને જોયા, તેમાં એક ગુણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતા છે. ધ્રુવતા એટલે અક્રમ રહેતા ગુણ, ને ઉત્પાદ-વ્યય એટલે ક્રમે ક્રમે થતી પર્યાયો. આવા ગુણ પર્યાય સહિત ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળા આત્માને દૃષ્ટિમાં લેતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. આત્માને અભેદ દૃષ્ટિમાં લીધો તેમાં ભેગો આ ગુણ આવી જ ગયો, એટલે ગુણનું અક્રમવર્તીપણું ને પર્યાયનું ક્રમવર્તીપણું –એવી પ્રતીત આત્માની અનુભૂતિમાં સમાઈ જ ગઈ. એના વગર આત્માને માન્યો જ ન કહેવાય.

આત્મામાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વશક્તિ ત્રિકાળ છે. હવે તેનું કાર્ય શું ? –કે ગુણોને અક્રમરૂપ રાખવા ને પર્યાયોને ક્રમરૂપ પ્રવર્તાવવી –એવું આ શક્તિનું કાર્ય છે. ત્રણે કાળે વસ્તુમાં આવુ અક્રમ ને ક્રમવર્તીપણું છે.

આત્મામાં ગુણઅપેક્ષાએ સદૃશતા ને પર્યાયઅપેક્ષાએ વિસદૃશતા – એવો જે સ્વભાવ છે તેમાંથી પણ આ વાત નીકળે છે.

૨૧મી અકર્તૃત્વશક્તિમાં, વિકારભાવનું કર્તૃત્વ ઉપરામ પામી ગયું. –તેની વાત છે, એટલે કે દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતાં આત્મા વિકારનો અકર્તા થયો; રાગને જાણવાનું રહ્યું પણ તેનું કર્તૃત્વ જ્ઞાનમાં ન રહ્યું. આવી અકર્તૃત્વશક્તિથી આત્મા રાગના અકર્તાપણે શોભી ઊઠ્યો. સમ્યગ્દર્શન થતાં જે અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મદ્રવ્ય પ્રતીતમાં આવ્યું તેની સાથે તેની આવી અકર્તૃત્વશક્તિ પણ પ્રતીતમાં આવી, એટલે રાગનું અકર્તાપણું પ્રગટ્યું.– આવું અકર્તૃત્વશક્તિનું કાર્ય છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં બધાય ગુણો સ્વકાર્યને કરે છે, નિર્મળપણે પરિણમન શરૂ થાય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગનું અકર્તૃત્વ કેમ થયું ? –કે આત્માની અનુભૂતિમાં રાગના અકર્તાપણારૂપ અકર્તૃત્વશક્તિ પણ ભેગી અનુભૂતિમાં આવી ગઈ છે. એટલે ત્યાં રાગનું કર્તૃત્વ રહ્યું નથી, રાગના અકર્તારૂપ પરિણમન થયું છે. આત્માના સ્વભાવની દૃષ્ટિ થતાં આવો અકર્તૃત્વરૂપ નિર્મળપર્યાયનો ક્રમ શરૂ થયો તે દૃષ્ટિનું ફળ છે. રાગનું કર્તૃત્વ આત્માના કોઈ ગુણમાં નથી એટલે આત્માની પ્રતીત થતાં કોઈ ગુણમાં રાગના કર્તૃત્વરૂપ પરિણમન રહેતું નથી. રાગનું જ્ઞાન ભલે રહે પણ તેનું કર્તૃત્વ રહેતું નથી. દ્રવ્ય-ગુણમાં જે અકર્તૃત્વ હતું તે અકર્તૃત્વ (સ્વભાવદૃષ્ટિ થતાં) પર્યાયમાં પણ વ્યાપી ગયું, એટલે પર્યાય પણ રાગના અકર્તૃત્વરૂપ થઈને પરિણમી. આ રીતે, ધર્મીને રાગ વખતેય અકર્તૃત્વશક્તિ 'રાગના કર્તૃત્વથી ઉપરામરૂપે' પરિણમી રહી છે, રાગના અભાવરૂપે પોતે પરિણમે છે. આનું નામ 'જ્ઞાન આસ્રવોથી નિવર્ત્યું' એમ કહેવાય છે. આવું કાર્ય થાય ત્યારે અકર્તૃત્વશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો ને અનુભવ્યો કહેવાય. ત્યાં ધર્મીને વ્યવહારરત્નત્રયના રાગનું ય કર્તૃત્વ કે સ્વામીત્વ રહેતું નથી. તે-તે કાળના વ્યવહારને જાણે છે પણ તેનો તે સ્વામી થતો નથી. રાગરૂપ વ્યવહાર છે તેનો અકર્તા થયો ત્યારે તેના વ્યવહારને વ્યવહાર કહ્યો.

આમાં સ્વ-સ્વામીત્વશક્તિનું પણ નિર્મળકાર્ય આવી ગયું. સમ્યગ્દૃષ્ટિ થતાં પોતાની નિર્મળપર્યાયના સ્વામીત્વપણે જ પરિણમ્યો ને રાગાદિના સ્વામીત્વપણે ન પરિણમ્યો,– આવું સ્વ-સ્વામીત્વસંબંધ-શક્તિનું કાર્ય પ્રગટ્યું.

આવા આત્માના સ્વભાવમાં જે આવ્યો તે પરભાવથી નિવૃત્ત થયો, કેમ કે પરભાવનું કર્તૃત્વ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. આત્માના અકર્તૃત્વસ્વભાવને જાણે ને રાગનું કર્તૃત્વ

રહે એમ બને નહિ. સ્વભાવને જાણતાં પર્યાય તે તરફ વળે એટલે રાગાદિ પરભાવોથી નિવૃત્તિ થાય જ. પર્યાય અંતર્મુખ થઈને આત્માને જાણે ને પરભાવોથી નિવૃત્તિ ન થાય એમ બને જ નહિ. સ્વભાવને જાણતાં જ રાગનું કર્તૃત્વ છૂટી જાય છે ને જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવમાં વળી જાય છે એટલે નિર્મળ જ્ઞાન-આનંદની પર્યાયો પ્રગટે છે. –આવું ભેદજ્ઞાનનું ફળ છે.

આમાં અકારણ-કાર્યત્વશક્તિનું નિર્મળ કાર્ય પણ આવી ગયું. અંતર્સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જે નિર્મળપર્યાય પ્રગટી તેણે આખા આત્માને અકારણકાર્યસ્વરૂપ જાણ્યો. એટલે પર્યાયમાંથી પણ રાગનું કારણપણું છૂટી ગયું; તથા તે નિર્મળપર્યાય પોતે રાગનું કાર્ય પણ નથી; રાગને કારણ બનાવીને નિર્મળપર્યાયરૂપ કાર્ય થયું–એમ નથી. આ રીતે એક આત્મસ્વભાવની પ્રતીતિ અને અનુભૂતિમાં તેના સર્વે ગુણોના નિર્મળકાર્યની પ્રતીત ભેગી સમાઈ જાય છે.

ઉત્પાદ-વ્યય–ધ્રુવત્વશક્તિનું વિવેચન પૂર્ણ થયું. (૧૮)

卐

[૧૯]
પરિણામશક્તિ

[द्रव्यस्वभावभूतध्रौव्यव्ययोत्पादालिंगितसदृशविसदृशरूपैकास्तित्वमात्रमयी परिणामशक्तिः]

卐

આત્માનું એક અસ્તિત્વ, ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એવા ત્રણ ભાવોથી આલિંગિત છે. ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવતા એ ત્રણેય ભાવો દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત છે, તો પછી તેમાંથી કોઈ ભાવ પરને લીધે કેમ હોય ? – ન જ હોય. આત્મામાં એકલો ધ્રુવસ્વભાવ નથી, પણ ધ્રુવતા તેમજ ઉત્પાદ-વ્યય એ ત્રણેય, દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત ભાવો છે, દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ એવા ત્રણ ભાવો સ્વરૂપ છે. તેમાંથી એકને માને ને બીજાને ન માને તો સાચું અસ્તિત્વ જ્ઞાનમાં ન આવે. સ્વભાવદૃષ્ટિથી જોતાં આત્મા વિકારને સ્પર્શતો નથી પણ પોતાના નિર્મળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને જ સ્પર્શે છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ છે. તેમાં, દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત ધ્રૌવ્યવ્યયોત્પાદથી આલિંગિત સદ્રશ અને વિસદ્રશ જેનું રૂપ છે એવા એક અસ્તિત્વમાત્રમયી પરિણામશક્તિ છે. જુઓ, એક શક્તિમાં કેટલા ભાવો ભર્યા છે ! ધ્રૌવ્યથી આલિંગિત એવું સદ્રશપણું એટલે એકરૂપ રહેવાપણું, અને ઉત્પાદ-વ્યયથી આલિંગિત એવું વિસદ્રશપણું એટલે બદલવાપણું, –આવા સ્વરૂપે પોતાનું એક અસ્તિત્વ રાખે તેવી આત્માની પરિણામશક્તિ છે. આત્મામાં એકલો ધ્રુવસ્વભાવ નથી, પણ ધ્રુવતા તેમજ ઉત્પાદ-વ્યય એ ત્રણેય, દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત છે, દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ એવા ત્રણ ભાવોસ્વરૂપ છે. તેમાંથી એકને માને ને બીજાને ન માને તો સાચું અસ્તિત્વ જ્ઞાનમાં ન આવે.

દરેક દ્રવ્ય પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ સત્-સ્વભાવમાં અવસ્થિત છે તેથી તે સત્ છે. ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણેય ભાવો દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત છે, તો પછી તેમાંથી કોઈ ભાવ પરને લીધે કેમ હોય ? વસ્તુનો જે સ્વભાવ જ છે તે પરને લીધે કેમ હોય ? ન જ હોય. આત્મા પોતે દ્રવ્યપણે એકરૂપ રહીને પોતાની પર્યાયના પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરે છે. જેમ પાણીનું દળ પાણીરૂપે રહીને પ્રવહ્યા કરે છે તેમ અનંતગુણનું ચૈતન્યદળ એવું આ આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યપણે સદ્રશ રહીને પોતાની પર્યાયોમાં પ્રવહ્યા કરે છે, આવો તેનો પરિણામસ્વભાવ છે. જ્યાં વસ્તુ પોતે પરિણામસ્વભાવી છે ત્યાં બીજો તેને પરિણમાવે એ વાત ક્યાં રહી ? વસ્તુ સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને સ્પર્શે છે; અનંતગુણ સહિત ભગવાન આત્મા પોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં વર્તે છે; ધ્રુવઅપેક્ષાએ સદ્રશતા છે ને ઉત્પાદ-વ્યયઅપેક્ષાએ વિસદ્રશતા છે કેમ કે ઉત્પાદ-વ્યય સદા એકસરખા હોતા નથી, પણ ધ્રુવ સદા એકસરખું રહે છે. આવા પોતાના સદ્રશ અને વિસદ્રશ ભાવોમાં નિજશક્તિથી વર્તતો આત્મા પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને સ્પર્શે છે, પણ પરને સ્પર્શતો નથી. વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પરને લીધે નથી, પણ એ તો વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. વસ્તુનો સ્વભાવ પરને લીધે કેમ હોય ?

ગુણોમાં સદ્રશતા એટલે કે એકરૂપતા છે, ને પર્યાયોમાં વિસદ્રશતા એટલે કે વિવિધતા છે; એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. પર્યાયમાં વિવિધતાનું હોવું તે કાંઈ પરને લીધે નથી, તેમજ તે કાંઈ દોષ નથી. પર્યાયનું વિસદ્રશપણું તો સિદ્ધમાં પણ હોય છે. વિસદ્રશતા એટલે પર્યાય એક જ સદા ન રહે, ને એકસરખી જ ન રહે, પણ જૂની પર્યાય વિણસે ને નવી પર્યાય ઊપજે, તથા તે પર્યાયો નવા નવા પ્રકારની થયા કરે- આવું પર્યાયનું વિસદ્રશપણું વસ્તુના સ્વભાવથી જ છે. વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જ સ્વપરિણામરૂપે ઊપજે

છે; નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવને સ્પર્શ્યા વગર જ, પોતાના સ્વભાવથી જ નિજપરિણામસ્વરૂપે વસ્તુ પરિણમે છે, એ વાત સમયસાર ગાથા ૩૭૨માં આચાર્યદેવે સ્પષ્ટ સમજાવી છે.

વળી શરૂઆતમાં ત્રીજી ગાથામાં પણ કહ્યું હતું કે સર્વે દ્રવ્યો પોતાના દ્રવ્યમાં રહેલા અનંતા સ્વધર્મના સમૂહને સ્પર્શે છે –તેમાં તન્મયપણે રહે છે, પરંતુ કોઈ દ્રવ્ય અન્યનાં દ્રવ્યને સ્પર્શતું નથી –તન્મય થતું નથી; પરસ્પર એકક્ષેત્રે રહેવા છતાં કોઈ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપને છોડતું નથી. પરથી અત્યંત ભિન્નપણે પોતપોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં જ દરેક દ્રવ્ય સદાકાળ વર્તે છે.

અહીં આત્માની શુદ્ધ શક્તિના વર્ણનમાં કહે છે કે જ્ઞાનસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરતાં ભગવાન આત્મા વિકારભાવોનેય સ્પર્શતો નથી; પોતાના નિર્મળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને જ સ્પર્શે છે. નિર્મળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં વર્તવું તે પરિણામશક્તિનું સાચું કાર્ય છે. ભાઈ, જેવા સિદ્ધ પરમાત્મા છે તેવો જ તું છો; સિદ્ધના અને તારા આત્મવૈભવમાં જરાય ફેર નથી. આવા સ્વભાવની સન્મુખ થઈને નિર્મળભાવપણે ઉત્પાદ પામ, એટલે તારી પર્યાયમાં પણ સિદ્ધપણું પ્રગટશે.

* * *

[પોષ સુદ ૧૦ : વીર સં. ૨૪૯૧]

આત્માના અનંત સ્વભાવોમાં એક એવો સ્વભાવ છે કે જેથી તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણમન સહિત છે. ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એવા ત્રણ ભાવોથી આલિંગિત હોવા છતાં વસ્તુનું અસ્તિત્વ તો એક છે, કાંઈ ત્રણ જુદા જુદા અસ્તિત્વ નથી. આવી વસ્તુ સદૃશ ને વિસદૃશરૂપ પોતાના સ્વભાવથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે વર્તે છે. ધ્રુવતા ને ક્ષણિકતા એ બંને સ્વભાવો એક વસ્તુમાં રહેલા છે. સત્‌માં સમય-સમયનો જે ઉત્પાદ છે તે વસ્તુના સ્વભાવથી જ છે, બીજું કોઈ તેનું કારણ નથી. જેમ વસ્તુનો ધ્રુવભાવ કોઈ બીજાને લીધે નથી પણ વસ્તુના સ્વભાવભૂત છે, તેમ તેના પરિણામોનો પ્રવાહ (ઉત્પાદ-વ્યય) પણ કોઈ બીજાને લીધે નથી પણ વસ્તુના સ્વભાવભૂત છે.

આત્માના જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે તે જ્ઞાતા-દૃષ્ટાસ્વભાવથી ભરેલા છે. સ્વના લક્ષે જે નિર્મળ પરિણામ થાય તેની અહીં વાત છે, કેમ કે જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષિત કરવામાં આવેલો, અનંતધર્મના સમૂહવાળો જે આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો છે તેનું આ વર્ણન છે. નિર્મળ પર્યાયમાં પરિણમતું જ્ઞાન પોતાના સામર્થ્ય વડે વિકલ્પને અને સંયોગોને પણ જાણી

લ્યે છે. જે આવા જ્ઞાનપરિણામ વર્તે છે તે આખી વસ્તુને ભેગી રાખીને વર્તે છે, પરિણામથી વસ્તુ જુદી રહી જતી નથી; તેથી 'પરિણામ'ને વસ્તનું સર્વસ્વ કહ્યું છે. વસ્તુની પ્રસિદ્ધિ પરિણામ દ્વારા થાય છે. દ્રવ્યના પરિણમનમાં એક સાથે અનંત ગુણનું પરિણમન સમાયેલું છે, પણ દ્રવ્ય-ગુણમાં અને તેના નિર્મળ પરિણમનમાં રાગનો અભાવ છે. અનેકાન્તસ્વભાવી ભગવાન આત્મા પોતાની નિર્મળપર્યાયમાં ડોલી રહ્યો છે. નિર્મળ જ્ઞાનતરંગોમાં અદ્‌ભુત ચૈતન્ય-રત્નાકર ઉલ્લસી રહ્યો છે. અંતર્દૃષ્ટિથી આવું પરિણમન થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે; તેમાં આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે, એ સિવાય બહારના કોઈ ભાવમાં આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી.

અહા, અનંત ગુણનો પિંડ પ્રભુ આત્મા પોતે, પણ અંતરમાં નજર કરવાની આળસે પોતે પોતાના નિધાનને દેખતો નથી. જેમાં નજર નાખતાં જ નિધાન મળે ને ન્યાલ થવાય એવા નિજ અનંતગુણવૈભવને દેખતાવેંત આનંદ થાય છે. પણ પોતાના આત્મવૈભવને ભૂલીને બાહ્ય વૈભવની લાલસાથી જીવ દુઃખી થઈ રહ્યો છે. પણ અહીં તો કહે છે કે ભાઈ ! દુઃખ તે તારો સ્વભાવ નથી; ભગવાન આત્મા દુઃખને કે રાગને ન સ્પર્શે એવા સ્વભાવવાળો છે. પોતાના આનંદ વગેરે અનંતગુણોના નિર્મળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને સ્પર્શે એટલે કે તે-રૂપે પરિણમે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. રાગસ્વરૂપે ને દુઃખસ્વરૂપે જ જે પોતાને માને તેને આનંદસ્વભાવી આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી. અને જો અંતર્મુખ થઈને આત્માને અનુભવમાં લે તો તેમાં રાગ કે દુઃખ રહેતા નથી.

હે જીવ ! આવો ચૈતન્યસ્વરૂપ તારો આત્મા જ છે, તે જ તને શરણરૂપ છે; આ સિવાય બીજે ક્યાંય કોઈ તને શરણરૂપ નથી. પોતાના સ્વભાવસન્મુખ થઈને પરિણમે ત્યારે સ્વસત્તાનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાય. એકલા પરની સન્મુખ રહીને સ્વભાવનો સાચો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ. મારા પરિણામ પરથી નથી ને સ્વથી છે એમ ખરેખર સ્વીકારનારના પરિણામ સ્વસન્મુખ થવા જોઈએ, તો જ સાચું સ્વીકાર્યું છે. પરસન્મુખ પરિણમ્યા કરે તેને પોતાના પરિણામની સ્વતંત્રતાની એટલે કે સ્વાશ્રિત-પરિણામની ખબર નથી. 'નિજસ્વભાવની સન્મુખ થયા વગર તેનો સાચો નિર્ણય થાય નહિ.' એટલે વિકલ્પમાં ઊભા રહીને જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય થાય નહિ, – આ મહા સિદ્ધાંત છે. આમાં જ્ઞાનની ને વિકલ્પની પૃથક્તા જાહેર થાય છે.

પરમેશ્વરના ઘરમાં પ્રવેશવાની આ વાત છે, એટલે કે આત્માનો અનુભવ કરવાની આ વાત છે. પરમેશ્વરનું ઘર વીતરાગ છે, રાગ વડે તેમાં પ્રવેશાય નહિ, એટલે કે રાગ વડે તે અનુભવમાં આવે નહિ. 'હું પરમેશ્વર છું' એવા સ્વસંવેદન સહિત સ્વીકાર

વગર પરમેશ્વરના ઘરમાં પ્રવેશાય નહિ; સ્વસંવેદન તે પરમાત્માના ઘરનું પ્રવેશદ્વાર છે. 'હું રાગી છું' એવા વેદન વડે પરમાત્માના ઘરમાં પ્રવેશ ક્યાંથી થશે ?

આત્મા અનંત ગુણસ્વભાવવાળો છે –એમ સ્વીકારનારની દૃષ્ટિ ક્યાં છે ? એની દૃષ્ટિ પરમાં નથી, રાગમાં નથી, કેમ કે પર ઉપર કે રાગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને અનંતગુણ-સ્વભાવનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ; અનંત ગુણસ્વભાવને સ્વીકારનારી દૃષ્ટિ તો સ્વસન્મુખ ઝુકેલી છે, કેમ કે સ્વસન્મુખતા વડે જ તે સ્વભાવનો સાચો સ્વીકાર થાય છે. અને દૃષ્ટિ સ્વસન્મુખ થતાં પર્યાયમાં પણ નિર્મળ જ્ઞાતાભાવે પરિણમવા લાગી, વિકલ્પનું કર્તૃત્વ તેમાં ન રહ્યું. આત્મશક્તિના વૈભવનો સ્વીકાર કરતાં આવું ફળ આવે છે.

અરે જીવ ! તારા ચૈતન્યઘરની તને ખબર ન પડે ને પરાશ્રયે ધર્મ થવાની તું વાતું કર તેમાં કાંઈ તારા આત્માની નિર્મળતાનો લાભ તને નહિ થાય. પર્યાયમાં પોતાના આત્માનો પ્રગટ લાભ જો ન થાય તો ગમે તે ક્રિયા કે જાણપણું શા કામનું ? આત્માની નિર્મળતાનો જેમાં લાભ થાય તે જ સાચું જ્ઞાન ને તે જ સાચી ક્રિયા છે, ને તે જ સાચો ધર્મ છે. પોતાને પોતાના આત્માની પ્રગટ પ્રાપ્તિ થાય ને અનુભવથી પોતાને તેની ખબર પડે ત્યારે આત્માને ખરેખર જાણ્યો ને માન્યો કહેવાય.

આત્મામાં એકસાથે અનંત શક્તિઓ છે, તેમાંથી કોઈ પણ એક શક્તિનો અભાવ થતાં આખા આત્માનો જ અભાવ થઈ જાય. આત્મામાં જો પરિણામશક્તિ ન હોય તો તેના બધા ગુણો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતા વગરના થઈ જાય એટલે તેનું અસ્તિત્વ જ ન રહે, આત્માનું જ અસ્તિત્વ ન રહે. જો આત્મામાં જ્ઞાનશક્તિ ન હોય તો બધા ગુણો જડ થઈ જાય, આત્માનું ચેતનપણે અસ્તિત્વ જ ન રહે. આ રીતે એકેક શક્તિ આખા આત્માને જીવાડે છે. 'અનેકાન્ત' આત્માને જીવાડે છે, 'અનેકાન્ત' એ આત્માનું જીવન છે. અનેકાન્ત એટલે અનંત ધર્મો તેમાંથી એક પણ ધર્મ કાઢી નાખો તો આત્મા જ જીવતો ન રહે, એટલે કે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ સિદ્ધ ન થાય, તેનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સાચાં ન થાય; એટલે કે મિથ્યાત્વરૂપી ભાવમરણ થાય. તેનાથી બચવાનો, ને આત્માનું સાચું જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય વીતરાગી સંતોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે; સંતોએ અનેકાન્તસ્વભાવે આત્માને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અનેકવિધ સંયોગો અને વિભાવોની વચમાં રહેવા છતાં ભગવાન આત્મા તેમનાથી ભિન્નપણે રહ્યો છે. જેમ 'ભગવાન' નામનો કોઈ માણસ ભીડ વચ્ચે રહ્યો છે, એનો અર્થ એ કે ભીડમાં બધાની વચ્ચે તે જુદો રહ્યો છે; તેમ આ જ્ઞાનમૂર્તિ ભગવાન આત્મા

જગતના સંયોગો અને પરભાવોની વચ્ચે ઊભો હોવા છતાં તેનામાં ભીંસાઈ ગયો નથી –ભેળસેળ થઈ ગયો નથી; તે તો એ બધાથી જુદો ને જુદો રહીને પોતાની અનંત શક્તિમાં જ તન્મયપણે પરિણમી રહ્યો છે. જ્ઞાનીની પરિણતિમાં રાગાદિ વ્યવહાર ભલે હો પણ તેનાથી જુદું શુદ્ધ-પરિણમન તેને વર્તે છે; તે શુદ્ધતામાં તન્મય છે ને રાગમાં તન્મય નથી. શુદ્ધતામાંય તન્મય પરિણમે અને રાગમાંય તન્મય પરિણમે –એમ એકસાથે બેમાં તન્મયતા બને નહિ. સ્વભાવસન્મુખી ઉત્પાદ-વ્યયમાં નિર્મળતા છે, તેમાં રાગની તન્મયતા નથી. રાગ જ્ઞેયપણે રહે છે, ને તેનું જ્ઞાન સ્વકાળમાં સમાય છે. રાગ તે ચૈતન્યનો ખરો સ્વકાળ નથી, તે તો પરકાળ છે –પરપરિણતિ છે. જ્ઞાન ને રાગ –સમય બંનેનો એક જ, ક્ષેત્ર બંનેનું સરખું –છતાં એક સ્વકાળમાં ને બીજો પરકાળમાં, –કેટલું સૂક્ષ્મ ભેદજ્ઞાન ! આ તો અલૌકિક વીતરાગી-વિજ્ઞાન છે.

આ ચૈતન્યરાજા જ્ઞાનચિહ્નવાળો છે. જેમ રાજાને રાજા તરીકે દેખે તો તે રાજાને ઓળખ્યો કહેવાય; પણ રાજાને ભિખારી તરીકે દેખે તો તેણે રાજાને ઓળખ્યો ન કહેવાય. તેમ આ ચૈતન્યરાજાને જે પામર-વિકારી-રાગી-સંયોગવાળો માને તેણે ખરેખર ચૈતન્યરાજાને ઓળખ્યો નથી; ચૈતન્યરાજા તો સ્વાધીનપણે અનંત નિર્મળ ગુણોના વૈભવનો સ્વામી છે, તેને તેવા સ્વરૂપે ઓળખે તો જ ચૈતન્યરાજાને ઓળખ્યો કહેવાય. જેમ રાજાને ભિખારી માનવો તે રાજાનું અપમાન છે તેમ ચૈતન્યરાજાને રાગી માનવો તે તેનું અપમાન છે. ભાઈ ! રાગ તે કાંઈ ચૈતન્યનું રાજચિહ્ન નથી. જો તું રાગચિહ્ન વડે જ આત્માને ઓળખતો હોય તો તેં આત્માને ઓળખ્યો જ નથી. ચૈતન્યચિહ્ન વડે ઓળખાય એવો આત્મા છે. ચૈતન્યરાજાને રાગનો મુગટ પહેરાવવો (રાગનું કર્તૃત્વ તેના માથે નાંખવું) તે તો રાજાને ખાસડાનો મુગટ પહેરાવીને તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે. રાગ વગરનો ચૈતન્યરાજા પોતાના અનંત નિર્મળ ગુણ-પર્યાયના પરિણામમાં શોભતો,-તેને ઓળખીને આદર કરે તેણે આત્માને ઓળખ્યો કહેવાય, ને તેને રાગનો આદર રહે નહિ.

સ્ફટિક જેવો નિર્મળ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છે, તે રાગ વગર શુદ્ધપણે પરિણમે એવો તેનો સ્વભાવ છે. તેણે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને કદી છોડ્યું નથી ને રાગને નિજસ્વરૂપે કદી ગ્રહ્યો નથી. ભૂતાર્થસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરીને જ્યારે દેખે ત્યારે આત્મા આવો જ છે. આવા સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લ્યે ત્યારે જ આત્માને દેખ્યો કહેવાય. ત્યારે જ આત્માનું સમ્યગ્દર્શન થાય, ને ત્યારે જ સાચા આત્માને માન્યો કહેવાય. ત્યાંથી જ ધર્મની ને મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત છે.

પ્રવચનસાર ગા. ૯, ૧૦, ૯૯, ૧૦૦ વગેરેમાં દ્રવ્યને પરિણામસ્વભાવી કહ્યું છે; દરેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામસ્વભાવમાં વર્તી રહ્યું છે; ત્યાં તો છએ દ્રવ્યોની વાત છે. બધાય દ્રવ્યો પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ જે પરિણામસ્વભાવ તે સ્વભાવમાં રહેલાં છે, અને તેથી તેઓ સત્ છે. સત્ કહો કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણામસ્વભાવ કહો, તેના વગરનું કોઈ દ્રવ્ય હોતું નથી. જગતના બધા પદાર્થો પોતાના સત્સ્વભાવમાં રહેલાં છે, એટલે તેઓ પરથી પૃથક્પણે પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણામમાં વર્તે છે. આમાં તો વિકાર કે અવિકાર, જડ કે ચેતન ગમે તે પરિણામ લેવાય; તે પરિણામમાં વસ્તુ વર્તે છે.

અને અહીં, સમયસારમાં શુદ્ધ આત્મશક્તિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે જ્ઞાનસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરતાં જ્ઞાનમાત્રભાવના જે નિર્મળ પરિણામ થયા તે નિર્મળ પરિણામમાં જ આત્મદ્રવ્ય વર્તે છે. અહીં જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણામ લીધાં તેમાં નિર્મળ પરિણામ જ આવે, વિકાર તેમાં ન આવે; કેમ કે વિકારમાં વર્તે તેને અહીં આત્મદ્રવ્ય કહેતા નથી; અહીં તો જ્ઞાનલક્ષણ જેને પ્રસિદ્ધ કરે એવા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની વાત છે, એટલે જ્ઞાનાદિ નિર્મળ પરિણામ જ તેમાં આવે, વિકારપરિણામ તેમાં ન આવે. આત્મા આવી દૈવી શક્તિનો ધરનાર દેવ છે, એ દેવને દૃષ્ટિમાં લીધા વગર સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ.

અવિચલદૃષ્ટિ, એટલે રાગાદિ સાથે એકતારૂપ ચલાયમાનપણું જેમાં નથી, રાગાદિ પરભાવોથી જે જુદી ને જુદી રહે છે એવી અવિચલદૃષ્ટિ સ્થાપીને આત્માને જોતાં એટલે કે અનુભવમાં લેતાં આત્મા પોતાના નિર્મળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ જ્ઞાનપરિણામમાં જ રરહેલો છે. આવો આત્મા પરિણામની એકાગ્રતા વડે પકડાય છે. બીજે બધેથી લક્ષ ખસેડીને આત્માના સ્વભાવમાં લક્ષ એકાગ્ર કરે ત્યારે તે અનુભવમાં શ્રદ્ધામાં ને જ્ઞાનમાં આવે છે.

પરિણામશક્તિમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સમાય છે. પોતાની ચૈતન્યશક્તિમાં વ્યાપીને, એટલે ચૈતન્યની સાથે રહેનારી અનંતશક્તિઓમાં વ્યાપીને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણ પરિણમતો આથ્મા સદૃશ–વિસદૃશરૂપ પોતાના સત્સ્વભાવમાં વર્તે છે. સત્સ્વભાવ સદૃશ-વિસદૃશરૂપ પોતાના સત્સ્વભાવમાં વર્તે છે. સત્સ્વભાવ સદૃશ અને વિસદૃશ બંને સ્વરૂપવાળો છે. સદૃશતામાં ધ્રુવ ને વિસદૃશતામાં ઉત્પાદ-વ્યય, એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ તેમાં સમાય છે. આ બધું એક આત્મામાં એક સમયમાં સમાય છે. વિસ્તાર કરો તો અનંત ભાવોનો પાર નહિ, ને સંકેલો તો એ બધા ભાવો એક અભેદ-અનુભવમાં સમાઈ જાય. –આવો

અચિંત્ય આત્મવૈભવ છે.

અરે જીવ ! તારા આત્મવૈભવને જાણવા માટે તારા ઉપયોગને ચતુર કર. 'કઠણ છે–કઠણ છે' એમ કહીને એમાં કંટાળો ન કર. તું સંસારના કામમાં ચતુર ને આત્માના કામમાં મૂરખ રહે છે તે તારી ઊંધાઈ છે. જેને જાણવાથી આનંદ થાય તેને તો જાણતો નથી, ને સંસારના ડહાપણ – કે જેમાં કાંઈ સુખ નથી, જેમાં એકલું દુ:ખ ને આકુળતા છે તેમાં તું ઉત્સાહ ને ચતુરાઈ બતાવે છે, તો તારી રુચિ સંસાર તરફ છે, તને આત્માના સ્વભાવની રુચિ નથી; તેથી પરપરિણામ તને સુગમ લાગે છે ને સ્વપરિણામને તું દુર્લભ માને છે. –આ વાત 'અનુભવપ્રકાશ'માં કરી છે.

પરિણામશક્તિવાળા આત્મામાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનાં ત્રણ જુદા જુદા પરિણામ નથી, પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની એકતાસ્વરૂપ પરિણામ છે, એકેક પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એવા ત્રણ ભાવો સહિત છે. આવા પરિણામસ્વભાવમાં વસ્તુ રહેલી છે. વસ્તુનો આવો સ્વભાવ કાયમ છે. આવો સ્વભાવ છએ દ્રવ્યોમાં છે તે વાત પ્રવચનસારમાં બતાવી છે. અને અહીં ૪૭ શક્તિમાં આત્માનો જે પરિણામસ્વભાવ લીધો તેમાં એટલી વિશેષતા છે કે વિકારપરિણામ તેમાં ન આવે; નિર્મળ પરિણામ જ તેમાં આવે. પ્રવચનસારમાં છએ દ્રવ્યનો જે પરિણામ-સ્વભાવ બતાવ્યો તેના જ્ઞાનનું ફળ પણ આ જ છે કે પોતામાં નિર્મળ પરિણામ ઊપજે; કેમકે વસ્તુસ્વભાવના સમ્યક્જ્ઞાનનું ફળ વીતરાગતા છે. એટલે ત્યાં જે જ્ઞાન કરાવ્યું તેનું ફળ પણ વીતરાગતા જ છે ને અહીં પરિણામશક્તિ વડે આત્માનું જે સ્વરૂપ ઓળખાવ્યું તેનું ફળ પણ વીતરાગતા જ છે. –આ રીતે બધા શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એક જ છે. કથનશૈલીમાં વિવક્ષા જુદી જુદી હોય છે. ત્યાં જ્ઞાનપ્રધાનશૈલીથી પ્રમાણનું કથન છે, એટલે છએ દ્રવ્યના બધા પરિણામની વાત છે; ને અહીં શુદ્ધદૃષ્ટિની પ્રધાનતાથી શુદ્ધઆત્માનું કથન છે એટલે તેમાં આત્માના શુદ્ધસ્વભાવની જ વાત છે.

જ્ઞાનલક્ષણે લક્ષિત જે આત્મવસ્તુ છે તે પોતાના શુદ્ધ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને સ્પર્શે છે; પરને તો નહિ ને વિકારને ય તે સ્પર્શતી નથી. જો નિર્મળ સ્વભાવ મલિનભાવને સ્પર્શે તો-તો બંને એક થઈ જાય. ભાઈ, તારો નિર્મળ સ્વભાવ વિકારથી જુદો ને જુદો જ છે. તારે શુદ્ધઆત્માનો અનુભવ કરવો છે ને ! -તો વિકાર સાથે ભેળવીને શુદ્ધઆત્માને અનુભવી શકાય નહિ. શુદ્ધઆત્માને શ્રદ્ધામાં ને જ્ઞાનમાં લીધા વગર તું ઠરીશ ક્યાં ? ઉપયોગને લીન શેમાં કરીશ ? શું રાગમાં ઠરીશ ? વિકારમાં ઠરીશ ? એ તો અસ્થાન છે, અપદ છે, એ કાંઈ જ્ઞાનલક્ષણવાળા ભાવો નથી, એ તારું ઠરવાનું સ્થાન નથી.

તારું ઠરવાનું સ્થાન તો એ છે કે જે જ્ઞાનલક્ષણવાળું છે; જ્ઞાનલક્ષણે જે લક્ષિત છે તે જ તારું નિજપદ છે. અનંત ગુણોથી પરિપૂર્ણ નિર્મળભાવમાં પરિણમતો જે આત્મા તે જ તારું ઠરવાનું સ્થાન છે, તે જ આનંદનું ધામ છે. આવા આત્માને દૃષ્ટિમાં ને અનુભવમાં લઈને તેમાં ઠરતાં ચારિત્રદશારૂપ મુનિપણું થાય છે. આ રીતે આત્માના સ્વભાવને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લઈને તેમાં ઠરતાં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ થાય છે ને કેવળજ્ઞાનરૂપ આત્મવૈભવ છે.

ભગવાન આત્મા પૂર્ણ આનંદથી ભરેલો પ્રભુ, જેની સન્મુખ થઈને સ્વાનુભવ કરતાં આનંદ પ્રગટે, તેના અસ્તિત્વમાં વિકારનું-ઉદયભાવનું અસ્તિત્વ નથી; તે તો ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકભાવરૂપ નિર્મળ ભાવરૂપે જ પરિણમી રહ્યો છે; ઉદયભાવ તે તેના સ્વભાવની જાત નથી. આત્મશક્તિઓ ત્રિકાળ પારિણામિક સ્વભાવે છે, ને ક્ષાયિકાદિ નિર્મળભાવ તેના પરિણામ છે. આવા પરિણામસ્વભાવી આત્માને ઓળખતાં નિર્મળ પર્યાયના ઉત્પાદરૂપે તે પરિણમે છે. તે ઓળખાણનું ફળ છે, તે ધર્મ છે ને તે મોક્ષનો માર્ગ છે.

પરિણામશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૧૯)

[૨૦]
અમૂર્તત્વશક્તિ

[कर्मबंधव्यपगमव्यंजितसहजस्पर्शादिशून्यात्मप्रदेशात्मिका अमूर्तत्वशक्तिः]

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા તો અમૂર્ત છે, ને શરીર તો મૂર્ત છે; અત્યારે પણ બંનેનાં લક્ષણ જુદાં જ છે. આમ લક્ષણભેદ વડે ભિન્નતા જાણીને હે જીવ ! તું મૂર્ત શરીરનો પાડોશી થઈ જા... જેવા સિદ્ધપ્રભુ અમૂર્ત, તેવો જ તું પણ અમૂર્ત છો, એટલે મૂર્ત શરીરની ચેષ્ટાઓથી ભિન્ન એવી તારી ચૈતન્યચેષ્ટાને જાણ. ઇન્દ્રિયાદિ મૂર્ત પદાર્થો તે કાંઈ તારા મદદગાર નથી. વિજ્ઞાનઘન આત્મા મૂર્તકલેવરમાં મૂર્છાઈ જાય –એ તેને શોભતું નથી.

અમૂર્તિક જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ્યારે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનું ભાન કરીને શુદ્ધ ચૈતન્યભાવરૂપે પરિણમે છે ત્યારે સમસ્ત કર્મોનો અભાવ થઈને સિદ્ધદશા પ્રગટે છે, ત્યાં સાક્ષાત્ અમૂર્તપણું વ્યક્ત થાય છે. સંસારદશામાં કર્મ કે શરીરના સંબંધે મૂર્તપણાનો જે વ્યવહાર હતો તે હવે રહેતો નથી; મૂર્તના સંબંધ વગરનો, સ્પર્શાદિ વગરનો, એકલો અરૂપી અસંખ્યપ્રદેશી ચૈતન્યબિંબ આત્મા છે. દરેક આત્માનો આવો અમૂર્ત સ્વભાવ છે. સિદ્ધદશા થતાં તો સાક્ષાત્ અમૂર્તપણું પ્રગટે જ છે, પરંતુ અત્યારે પણ જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા સિદ્ધ જેવો અમૂર્તસ્વભાવી જ છે. કર્મના સંબંધ વખતે પણ (એટલે કે વ્યવહારથી મૂર્તપણું હોવા છતાં પણ) તે જ વખતે શુદ્ધદૃષ્ટિથી ધર્મી જીવ પોતાના આત્માને કર્મસંબંધ વગરનો અમૂર્ત અનુભવે છે. જ્ઞાનમાત્રભાવ તો અમૂર્ત જ છે, 'જ્ઞાન'માં વળી મૂર્તિકપણું કેવું ?

પ્રશ્ન :– સિદ્ધ થાય ત્યારે આત્મા અમૂર્ત હોય, પણ અત્યારે સંસારદશા વખતે આત્માને અમૂર્ત ન કહેવાય.

ઉત્તર :– એમ નથી; ભાઈ, અત્યારે પણ આત્મા પોતાના અમૂર્તસ્વભાવે જ પરિણમી રહ્યો છે. આત્મા અમૂર્ત મટીને કદી મૂર્ત થતો નથી. ધર્મી પોતાના જ્ઞાનમાત્ર આત્માને અમૂર્તપણે જ અનુભવે છે. આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહેવો ને વળી મૂર્ત કહેવો –એ કેમ બને ? 'જ્ઞાન' અને 'મૂર્તપણું' એ બંને એકબીજાના વિરોધી છે, એક જ વસ્તુમાં એ બંને સાથે રહી શકતા નથી; અનંત શક્તિસ્વરૂપ જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં દેહનો તથા કર્મનો અભાવ જ છે. એટલે તે અમૂર્ત જ છે. જો અત્યારે મૂર્ત હોય તો સિદ્ધમાં તે અમૂર્ત ક્યાંથી થઈ જાય ? સંસારમાં જીવને મૂર્ત કહ્યો છે તે ઉપચારથી જ કહ્યો છે, ખરેખર મૂર્ત નથી. અત્યારે સાધકદશા વખતે જ ધર્મીને પોતાનો આત્મા કર્મબંધથી ભિન્ન અમૂર્ત જ્ઞાનમાત્રપણે પ્રગટ અનુભવાય છે. કાંઈ સિદ્ધદશા થાય ત્યારની જ આ વાત નથી, પણ આત્મા જ્ઞાનમાત્રપણે જ્યારે જ્યારે લક્ષિત થાય છે ત્યારે ત્યારે તે અમૂર્તસ્વભાવે લક્ષિત થાય છે. 'જ્ઞાનમાત્ર'માં મૂર્તનો અભાવ છે.

જ્ઞાનલક્ષણે લક્ષિત આત્મા રાગવાળોય નથી, તો કર્મના સંબંધવાળો છે એ વાત ક્યાંથી આવી ? અત્યારે જ શુદ્ધનયથી જોતાં આત્મા કર્મના સંબંધ વગરનો અબદ્ધ-અસ્પૃષ્ટ દેખાય છે. જેમાં રાગનોય સંબંધ નથી તેમાં વળી મૂર્તપણું કેવું ? ભાઈ, તારો આત્મા અત્યારે આવો જ છે, તેને તું ધીરો થઈને (આકુળતા વગર) તારા અંતરમાં દેખ. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા કેવો છે તેની આ વાત છે. જીવ જ્યારે રાગ અને કર્મના

સંબંધ વગરના પોતાના સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરીને પરિણમ્યો ત્યારે આત્મા અમૂર્તપણે તેને અનુભવમાં આવ્યો. આ રીતે વર્તમાનમાં જ આવો અમૂર્ત આત્મા ધર્મીના અનુભવમાં વ્યક્ત થાય છે –તેની આ વાત છે. અંતર્મુખ થઈને આવા આત્માને અનુભવે ત્યારે જ ખરેખર જૈનશાસનને જાણ્યું કહેવાય, ને ત્યારે જ અમૂર્ત આત્માને જાણ્યો કહેવાય. દેહની ક્રિયા હું કરું કે દેહની ક્રિયાથી આત્માને લાભ થાય –એમ માનનારે આત્માને ખરેખર જાણ્યો નથી, તેણે તો આત્માને મૂર્ત સાથે એકમેક માન્યો છે. આત્માને અને અનાત્માને, એટલે કે જીવને અને શરીરને એકપણું કદી થઈ શકતું નથી.

કર્મના સંબંધ વગરના આત્મસ્વભાવને દેખતો નથી –અનુભવમાં લેતો નથી, ને માત્ર કર્મના સંબંધવાળા અશુદ્ધભાવપણે જ આત્માને અનુભવે છે તેને શુદ્ધ આત્માની ખબર નથી, એટલે કે સાચા આત્માની તેને ખબર નથી પણ અનાત્માને તે આત્મા માને છે. આત્માને શુદ્ધપણે દેખ્યા વગર સમ્યક્-દર્શન થાય નહિ. આ વાત સમયસારની ગાથા ૧૪-૧૫માં અદ્‌ભુત રીતે સમજાવી છે. ભાઈ, આત્મા અત્યારે શુદ્ધનયથી કર્મબંધ વગરનો છે, ને પર્યાયને અંતર્મુખ કરતાં તેવા સ્વરૂપે આત્મા અનુભવમાં આવે છે. આવા અનુભવરૂપે આત્મા પરિણમ્યો ત્યારે આત્મા આત્મારૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. રાગાદિને તો મૂર્ત પણ કહ્યા છે, તે અમૂર્ત-આત્મસ્વભાવથી જુદા છે ને મૂર્તકર્મના સંબંધે થયેલા છે માટે તેને મૂર્ત કહ્યા, ને અવધિજ્ઞાનના મૂર્ત વિષયમાં ગણ્યા. ભગવાન આત્માને સ્વભાવદૃષ્ટિથી જુઓ તો, અત્યારે કર્મસંબંધની વચ્ચે રહેવા છતાં પણ તે પોતાના અમૂર્તસ્વભાવે જ પરિણમે છે. અમૂર્તપણું તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં છે; અને તે જ આત્મા છે; મૂર્ત કે મૂર્તના સંબંધે થયેલા વિકારી ભાવો તે ખરેખર આત્મા નથી. અત્યારે દ્રવ્ય-ગુણ અમૂર્ત ને પર્યાય મૂર્ત –એવું કાંઈ નથી. દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય ત્રણેથી એકાકાર આત્મા અમૂર્તપણે અનુભવમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. મૂર્ત એવા દેહ સામે (કે રાગાદિ સામે) જોયે અમૂર્ત આત્માની ખરી ઓળખાણ થતી નથી. અત્યારે આત્માને મૂર્ત માને ને પછી અમૂર્તપણું (સિદ્ધદશા) પ્રગટે એમ બને નહિ. અમૂર્તસ્વભાવ છે તેની કબૂલાતથી જ સાક્ષાત્ અમૂર્તપણું પ્રગટે છે ને પર્યાયમાંથી કર્મનો સંબંધ છૂટી જાય છે. અત્યારે આત્મા કર્મના સંબંધવાળો છે - દેહવાળો છે -મૂર્ત છે - વિકારી છે એમ જ અનુભવ્યા કરે તો શુદ્ધ આત્મા અનુભવમાં ક્યારે આવશે ?

–ગોમ્મટસાર વગેરેમાં તો જીવને મૂર્ત પણ કહ્યો છે ને ?

ઉત્તર :– અશુદ્ધપર્યાયમાં જીવને મૂર્તકર્મ સાથે નિમિત્તસંબંધ છે તેથી ઉપચારથી

જ તેને મૂર્ત કહ્યો છે, તોપણ નિશ્ચયથી જેનો સ્વભાવ સદાય અમૂર્ત છે અને ઉપયોગ ગુણ વડે અન્ય સમસ્ત દ્રવ્યોથી જેની અધિકતા છે એવા જીવને વર્ણાદિ મૂર્તપણું જરા પણ નથી. સમયસાર ગાથા ૬૨માં, વર્ણાદિકની સાથે જીવનું તાદાત્મ્ય માનનારને કહે છે કે – હે મિથ્યા અભિપ્રાયવાળા ! જો તું એમ માને છે કે આ વર્ણાદિક સર્વે ભાવો જીવ જ છે અર્થાત્ જીવ મૂર્ત જ છે, તો તારા મતે જીવ અને અજીવમાં કંઈ જ ભેદ રહેતો નથી.

વળી જો તું એમ કહે કે સંસારી જીવને જ વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્યપણું છે એટલે કે સંસારી જીવો મૂર્ત છે, તો પણ સંસારમાં સ્થિત બધા જીવો રૂપી થઈ જાય; ને રૂપી તો પુદ્‌ગલ હોય, જીવ ન હોય. એટલે હે મૂઢમતિ ! તારી માન્યતામાં તો પુદ્‌ગલ તે જ જીવ ઠર્યો, એટલે મોક્ષ પણ પુદ્‌ગલનો જ થયો ! માટે હે ભાઈ ! તું ન્યાયથી સમજ કે અરૂપી એવા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને સિદ્ધદશામાં કે સંસારદશામાં કદી મૂર્તપણું નથી, તે સદા અમૂર્તસ્વભાવી જ રહ્યો છે. દેહાદિ મૂર્તવસ્તુના સંયોગમાં રહ્યો તેથી કાંઈ તે મૂર્ત થઈ ગયો નથી. જગતમાં છએ દ્રવ્યો એકક્ષેત્રે સદા ભેગાં રહેવા છતાં કોઈ પણ દ્રવ્ય પોતાના સ્વધર્મને છોડતું નથી ને અન્યના ધર્મરૂપ થતું નથી, આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે. અમૂર્તશક્તિનું કાર્ય પણ અમૂર્ત છે; આત્માના અમૂર્તત્વ ગુણે આખા આત્માને અમૂર્ત એટલે કર્મના સંબંધ વગરનો રાખ્યો છે. આવા સ્વભાવે આત્માને ઓળખવો તે જ તેની સાચી ઓળખાણ છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા સ્વભાવથી અમૂર્ત જ છે; તેના ઉત્પાદ-વ્યય અમૂર્ત છે, તેના ગુણ-પર્યાયો અમૂર્ત છે; તેના સ્વભાવમાં મૂર્તનો સ્પર્શ નથી, કર્મનો સ્પર્શ નથી. આવો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા અમૂર્તપણે શોભી રહ્યો છે. 'જ્ઞાનમાત્રભાવ'માં અમૂર્તપણું ભેગું સમાય છે, પણ જ્ઞાનમાત્રભાવમાં મૂર્તપણું ભેગું સમાતું નથી. જ્ઞાનમાત્રમાં કર્મનો સંબંધ ક્યાંય આવતો નથી, કે દેહાદિની ક્રિયા આવતી નથી. અમૂર્ત આત્મા મૂર્તની ક્રિયાને કેમ કરે ? આવો આત્મા દૃષ્ટિમાં ને અનુભવમાં લીધા વગર ધર્મ થાય નહિ, એટલે આત્મવૈભવની પ્રસિદ્ધિ થાય નહિ. 'આત્મવૈભવ કેમ પ્રસિદ્ધ થાય' તે વાત આ 'આત્મખ્યાતિ'માં બતાવી છે.

આત્માના જ્ઞાન સાથે અવિનાભાવી ધર્મોનું આ વર્ણન છે. શું જ્ઞાન સાથે મૂર્તપણું હોય ? -ના; જ્ઞાન સાથે તો અમૂર્તપણું હોય. આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહે અને વળી તેમાં કર્મનો સંબંધ કે મૂર્તપણું માને તો તેણે ખરેખર આત્માને જ્ઞાનમાત્ર નથી જાણ્યો. જ્ઞાનમાત્ર

આત્મામાં જેમ દુઃખ નથી તેમ જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં મૂર્તનો સંબંધ નથી. જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ સ્પર્શાદિ રહિત જ છે. જ્ઞાન સાથેનું જે સ્વવીર્ય છે તે અમૂર્તપણાને રચે છે, તે કાંઈ મૂર્તના સંબંધને રચતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન સાથેના બધા ગુણો અમૂર્તભાવે વર્તી રહ્યા છે. જ્ઞાનશક્તિથી આખો આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે તેમ અમૂર્તત્વશક્તિથી આખો આત્મા અમૂર્ત છે, તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે અર્મૂત છે, તેમાં મૂર્તનો સંબંધ કેવો ? –અને મૂર્ત કર્મનો સંબંધ થવાના કારણરૂપ વિભાવ પણ તેના સ્વભાવમાં કેવો ? અરે, અશરીરી ચૈતન્યબિંબ અરૂપી આત્માને મૂર્તશરીરના સંબંધથી ઓળખવો તે તો શરમ છે – કલંક છે. પોતાની અનંત ચૈતન્યશક્તિમાં ભગવાન આત્માએ મૂર્તપણાને કદી ગ્રહ્યું જ નથી. ઉપચારથી ક્યાંક મૂર્ત કહ્યો હોય પણ તે ઉપચારની વાત અહીં સ્વભાવમાં લાગુ પડતી નથી. અહીં તો સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરીને આત્મા શુદ્ધપણે પરિણમે, અને તેમાં ઉપચારનો કે પરના સંબંધનો અભાવ થઈ જાય એવી વાત છે.

પંચાસ્તિકાય વગેરેમાં આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અમૂર્ત કહ્યા છે, પુદ્ગલ સિવાયના પાંચે દ્રવ્યો અમૂર્ત છે –એમ કહ્યું છે, ત્યાં તો રાગ-દ્વેષાદિ વિકારી પરિણામ પણ તે અમૂર્તપણામાં સમાય છે. અને અહીં આત્માનો જે અમૂર્તસ્વભાવ કહ્યો તેમાં એ વિશેષતા છે કે રાગાદિ વિકારભાવો તેમાં ન આવે. જ્ઞાનલક્ષણે લક્ષિત જે અમૂર્તસ્વભાવ છે તે અહીં બતાવ્યો છે એટલે તેમાં પુણ્ય-પાપરહિત નિર્મળ અમૂર્તપણું જ આવે છે; વિકાર આ અમૂર્તપણામાં સમાતો નથી, કેમ કે તે 'જ્ઞાનલક્ષણે લક્ષિત' નથી.

આત્માના ચૈતન્યમંદિરમાં બિરાજમાન અનંતશક્તિરૂપી દેવીનું આ વર્ણન છે. એકેક શક્તિ દિવ્ય શક્તિવાળી દેવી છે. પણ નિજશક્તિને ભૂલીને મૂર્ખ જીવો પરને જ ભજી રહ્યા છે. ભાઈ, તારી એકેક શક્તિમાં મહાન સામર્થ્ય છે, તેને ઓળખીને તેને ભજ. કર્મના સંબંધને તોડવાની શક્તિ તારામાં છે. કર્મ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ તે વ્યવહાર છે, શુદ્ધસ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તે સંબંધનો સ્વીકાર નથી; તેમાં તો શુદ્ધતાનો જ સ્વીકાર છે. શુદ્ધસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તેને પણ કર્મ સાથે સંબંધ નથી; ભાવબંધનોય સંબંધ તે નિર્મળપર્યાયમાં નથી. શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તે જ આત્મા છે, તેમાં વિકાર નહિ, પરનો સંબંધ નહિ.

અરે, આત્મા અનંત ચૈતન્યશક્તિનો દરિયો; એ દરિયા તે કોઈથી બંધાતા હશે ? આ દરિયો પોતાની પર્યાયના સ્વચ્છ તરંગપણે ઉલ્લસ્યો ત્યાં કોઈ તેને રોકનાર નથી, બાંધનાર નથી, તેમાં કર્મનો સંબંધ નથી. આવી પર્યાય સહિત ભગવાન આત્મા

સ્વાનુભવમાં પ્રગટે છે, સ્વાનુભવમાં આનંદનો દરિયો ડોલે છે. સ્વાનુભવમાં નિર્મળ પર્યાય સહિત આત્મા પ્રકાશમાન થયો તેના ગંભીર ભાવોનું આ વર્ણન છે. અહા, સ્વાનુભૂતિના એક ટંકારે જે કેવળજ્ઞાન લ્યે –એવી મહાન જેની તાકાત, તેને પોતાના આત્માની આ વાત ન સમજાય – એમ કહેવું તે તો લાજ છે, શરમ છે. પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને કેમ ન સમજાય ? સમજવાની ખરી લગન હોય તો જરૂર સમજાય. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને અજ્ઞાનમાં રહેવું ને સંસારમાં જન્મ-મરણ ધારણ કરવા તે તો કલંક છે -શરમની વાત છે. શ્રી યોગીન્દુદેવ યોગસારમાં કહે છે કે –

ધ્યાન વડે અભ્યંતરે દેખે જે અશરીર,
શરમજનક જન્મો ટળે, પીએ ન જનની-ક્ષીર. (૬૦)

અરે પ્રભુ ! તું અશરીરી તને આ શરમજનક શરીર ધારણ કરીને સંસારમાં રખડતાં શરમ નથી આવતી ? –ને ભવના અભાવની આ વાત સાંભળતાં તને શરમ લાગે છે !! ભવના અભાવની વાત સમજવામાં તને ઉમંગ-ઉત્સાહ નથી આવતો ને સંસારની વાતમાં તને ઉત્સાહ આવે છે –તો તું ભવથી ક્યારે છૂટીશ ? ભવથી છૂટવું હોય, શરીરરહિત થવું હોય તો ધ્યાન વડે તારા અંતરમાં અશરીરી આત્મસ્વભાવને દેખ... અશરીરી આત્માના અનુભવ વડે તને અશરીરી સિદ્ધદશા થશે, ને શરમજનક જન્મોથી તારો છૂટકારો થશે, ફરીને બીજી માતાનું દૂધ તારે નહિ પીવું પડે.

ભાઈ, અંતરમાં આત્માનો મહિમા અપાર છે, આત્માનો વૈભવ અચિંત્ય છે, તેને તું દેખ. અહા, જેના ઉદયે ચૌદ બ્રહ્માંડમાં અજવાળાં થાય ને ઇન્દ્રોનાં ઇન્દ્રાસન ડગમગી જાય એવી તીર્થંકરપ્રકૃતિ, તે તારા એક વિકલ્પનું ફળ ! -ને એ વિકલ્પ પણ તારા સ્વભાવની ચીજ નહિ; તો વિચાર તો ખરો કે તારા અચિંત્ય ચૈતન્યસ્વભાવની શક્તિ કેટલી ? મનુષ્યલોકમાં તીર્થંકર ભગવાનનો મંગલ જન્મ થતાં સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રનું સિંહાસન કંપી ઊઠે છે, ત્યારે ઇન્દ્રને ખ્યાલ આવે છે કે અહો ! મધ્યલોકમાં ભરતમાં વિદેહમાં કે ઐરવતક્ષેત્રમાં દેવાધિદેવ તીર્થંકરનો અવતાર થયો. ધન્ય એમનો અવતાર ! ધન્ય આ પ્રસંગ ! જગતમાં આશ્ચર્યકારી મંગળ પ્રસંગ છે... ચાલો, એ કલ્યાણક ઉત્સવ ઉજવવા મધ્યલોકમાં જઈએ. અહા, ભક્તિથી ઊર્ધ્વલોકના ઇન્દ્રો પણ મનુષ્યલોકમાં ઊતરે – એ પ્રસંગ કેવો ! ઇન્દ્ર ચારે પ્રકારના દેવોની સેના લઈને ઠાઠમાઠ સહિત ભગવાનનો જન્માભિષેક કરવા અને પૂજન વગેરે ઉત્સવ કરવા આવે છે ને આશ્ચર્યકારી મહોત્સવ કરે છે. –આવું તો જેના સ્વભાવની બહારના એક વિકલ્પનું ફળ, તો એના સ્વભાવના

અતંરના સામર્થ્યના મહિમાની શી વાત ! –એ તો વિકલ્પથી પાર ! એના અનુભવના આનંદ પાસે જગતના સ્વાદ ફિક્કા લાગે. ભાઈ, આવો આત્મા તું પોતે છો; તારા સ્વભાવનો મહિમા લક્ષમાં લઈને તેને અનુભવમાં લેવાનો વારંવાર ઉદ્યમ કર.

તીર્થંકરપ્રભુની માતાના દોહલા-મનોરથ ને સ્વપ્નાં પણ કોઈ લોકોત્તર હોય છે, ચારે કોરના તીર્થોની વંદના કરીએ, જગતમાં ધર્મની પ્રભાવના કરીએ, મેઘવૃષ્ટિ થાય, ભગવાનના દર્શન કરીએ –એવા પ્રકારના ભાવો એમને જાગે છે, કેમ કે તીર્થંકર જેવો લોકોત્તર પુત્ર તેમની કુંખમાં બિરાજે છે. અહીં કહે છે કે આવા લોકોત્તર પુણ્યના ઠાઠથી પણ પાર આત્માના સ્વભાવની આ વાત છે. લોકોત્તર પુણ્યને પણ જે સ્પર્શતો નથી, તેમાં તન્મય થતો નથી એવા સ્વભાવના આનંદની આ વાત છે. લોકોત્તર પુણ્યને પણ જે સ્પર્શતો નથી, તેમાં તન્મય થતો નથી એવા સ્વભાવના આનંદની શી વાત ! આનંદસ્વભાવની સન્મુખ પરિણમતો આત્મા તે વિકાર સામે જોતો નથી, કર્મને કે તેના ફળને પોતામાં સ્વીકારતો નથી; ને જેનાથી કર્મ બંધાય છે એવા રાગભાવને પણ પોતામાં સ્વીકારતો નથી. આવો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્મા 'ચૈતન્ય દરિયો, સુખથી ભરિયો' –તેના આશ્રયે નિર્મળ પર્યાય ઊપજે છે, મૂર્ત -ઇન્દ્રિયોના સંબંધ વગરનો અતીન્દ્રિય આનંદ અનુભવાય છે ને કર્મનો સંબંધ તૂટીને સિદ્ધપદ થાય છે. -આવું અમૂર્તપણું જ્ઞાનમાં છે.

અહા, જ્ઞાનનો અમૂર્ત સ્વભાવ ! અમૂર્તજ્ઞાન પોતે મૂર્ત આહારને કેમ કરે ? મૂર્ત વચનને કેમ બોલે ? કે મૂર્ત શરીરનાં કાર્ય કેમ કરે ? અમૂર્તજ્ઞાનમાં મૂર્તકર્મોનો સંબંધ કેમ હોય ? આવા અમૂર્ત જ્ઞાનસ્વભાવના અનુભવ વડે સમસ્ત કર્મનો અભાવ થઈને સાક્ષાત્ અમૂર્ત એવી સિદ્ધદશા પ્રગટે છે, તેમાં અસંખ્ય પ્રદેશ વ્યક્ત થઈ જાય છે એટલે કે નિમિત્તપણે પણ કર્મનું આવરણ રહેતું નથી.

આ આત્મા અનંતશક્તિરૂપી અનંત પાસાવાળો ચૈતન્ય હીરો છે. આ ચૈતન્ય હીરાનો અલૌકિક મહિમા આચાર્યદેવે આ સમયસારમાં ખુલ્લો મૂક્યો છે. અહા, આત્મસ્વભાવનો અપાર મહિમા નિજવૈભવથી સંતોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આવી શક્તિવાળો ભગવાન આત્મા દૃષ્ટિમાં આવતાં તેનું પરિણમન પુણ્ય-પાપથી જુદું પડીને સ્વભાવ તરફ ઝૂકે છે, એટલે કે પરિણમનમાં આત્મશક્તિઓ નિર્મળપણે વ્યક્ત થાય છે. અરે ભાઈ ! આવા આત્માને જાણ્યા વગર તું સાચા નિર્ણય ક્યાંથી કરીશ ? તારી નિજશક્તિને જાણ્યા વગર તું તેને સાધીશ કેવી રીતે ? સ્વસંવેદનમાં આવી શક્તિવાળો આત્મા પ્રગટ થાય છે, ને

એવા સ્વસંવેદન વડે જ આત્મા સધાય છે. પણ એને માટે જગતથી કેટલો વૈરાગ્ય ! કેટલી ઉદાસીનતા ! સ્વભાવનો કેટલો ઉલ્લાસ ને કેટલો પુરુષાર્થ જોઈએ ! –આવા પ્રયત્નથી સ્વસંવેદન વડે ચોથા ગુણસ્થાને આત્મપ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપીને આત્મા પરિણમે છે; ત્યાં વિકારનો ને કર્મનો સંબંધ છૂટી જાય છે. –આવું અમૂર્તજ્ઞાનનું સમ્યક્ પરિણમન છે.

ચૈતન્યહીરાની ખાણમાં વિકારભર્યો નથી, તેમાં તો તેના અનંતગુણની નિર્મળતારૂપી હીરા ભર્યા છે. વિકારની ખાણમાં શોધે તો ચૈતન્યગુણરૂપી હીરા મળે નહિ. ચૈતન્યની ખાણમાં વિકાર નહિ ને વિકારની ખાણમાં હીરા નહિ. જેની ખાણમાં જે હોય તેમાંથી તે નીકળે. અનંત ગુણમણિની જે ખાણ છે એવા આત્માને દૃષ્ટિમાં લેતાં તેમાંથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી ઉત્તમ રત્નો નીકળે છે. આત્મશક્તિમાં એવી વીરતા છે કે વિકારને તાબે થાય નહિ. જ્ઞાનશક્તિમાં પોતામાં અજ્ઞાનને આવવા ન દ્યે, આનંદ પોતામાં દુઃખને આવવા ન દ્યે, તેમ અમૂર્તસ્વભાવ મૂર્તપણાને પોતામાં આવવા ન દ્યે. એ રીતે આત્માની દરેક શક્તિ પોતના સ્વરૂપને નિર્મળપણે સાધે છે. સ્વશક્તિ વડે આત્મા પોતાની રક્ષા કરે છે ને પોતાના સ્વઘરમાં સ્થિર રહે છે. આવી અનંત શક્તિવાળો આત્મા છે તેને અંતર્મુખ થઈને જાણવો -માનવો-અનુભવવો તે અમૂર્ત થવાનો, એટલે કે મૂર્તકર્મના સંબંધ રહિત સિદ્ધ થવાનો ઉપાય છે.

અમૂર્તત્વશક્તિનું વિવેચન પૂર્ણ થયું. (૨૦)

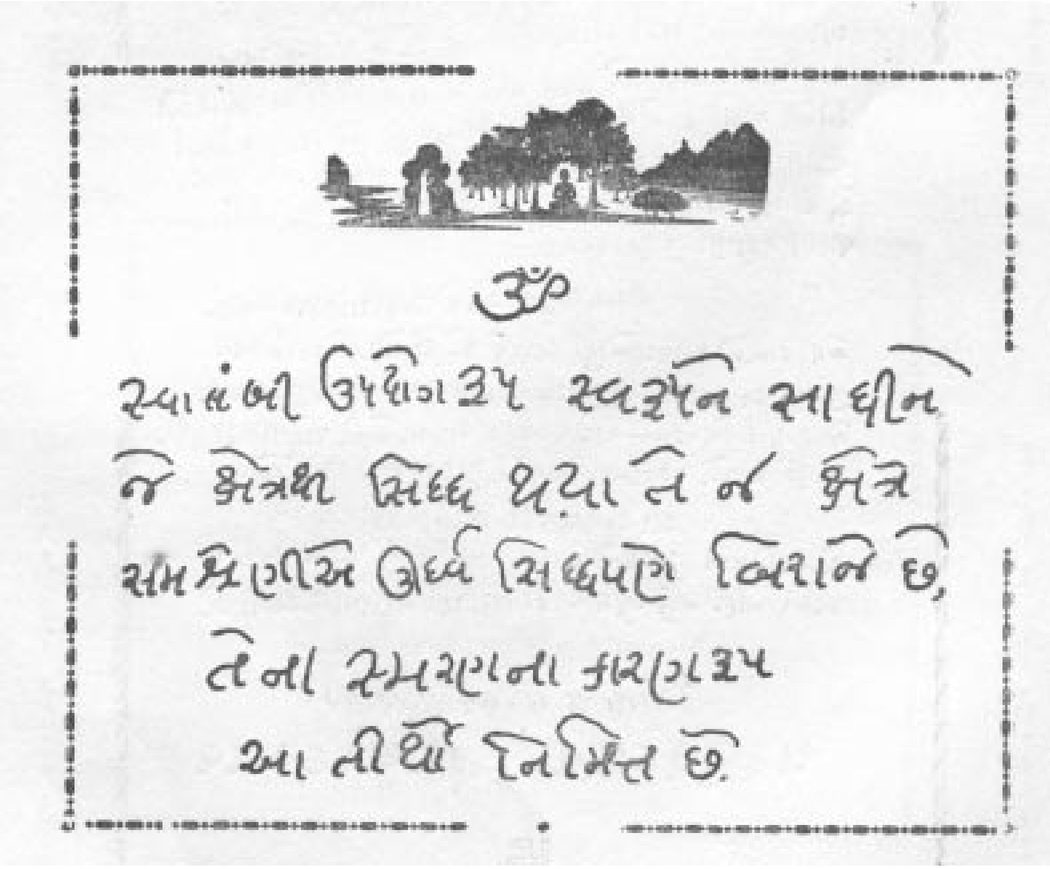

ૐ

સ્વાલંબી ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને સાધીને
જે ક્ષેત્રથી સિદ્ધ થયા તે જ ક્ષેત્ર
સમશ્રેણીએ ઊર્ધ્વ સિદ્ધપણે બિરાજે છે,
તેના સ્મરણના કારણરૂપ
આ તીર્થ નિમિત્ત છે.

—અમારા આત્મવૈભવ વડે કહેવાય છે—

ૐ

નમ: સિદ્ધેભ્ય:

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમયપ્રાભૃતમાં કહે છે કે, હું જે આ ભાવ કહેવા માગું છું તે અંતરના આત્મસાક્ષીના પ્રમાણ વડે પ્રમાણ કરજો; કારણ કે આ અનુભવપ્રધાન શાસ્ત્ર છે. તેમાં મારા વર્તતા સ્વ-આત્મવૈભવ વડે કહેવાય છે. આમ કહીને છઠ્ઠી ગાથા શરૂ કરતાં આચાર્યભગવાન કહે છે કે, "આત્મ-દ્રવ્ય અપ્રમત્ત નથી અને પ્રમત્ત નથી એટલે કે એ બે અવસ્થાનો નિષેધ કરતો હું એક જાણનાર અખંડ છું- એ મારી વર્તમાન વર્તતી દશાથી કહું છું." મુનિપણાની દશા અપ્રમત્ત અને પ્રમત્ત એ બે ભૂમિકામાં હજારો વાર આવ-જા કરે છે, તે ભૂમિકામાં વર્તતા મહામુનિનું આ કથન છે.

સમયપ્રાભૃત એટલે સમયસારરૂપી ભેટણું. જેમ રાજાને મળવા ભેટણું આપવું પડે છે તેમ પોતાની પરમ ઉત્કૃષ્ટ આત્મદશાસ્વરૂપ પરમાત્મદશા પ્રગટ કરવા સમયસાર જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા તેની પરિણતિરૂપ ભેટણું આપ્યે પરમાત્મદશા—સિદ્ધદશા-પ્રગટ થાય છે.

આ શબ્દબ્રહ્મરૂપ પરમાગમથી દર્શાવેલા એકત્વવિભક્ત આત્માને પ્રમાણ કરજો, હા જ પાડજો, કલ્પના કરશો નહિ. આનું બહુમાન કરનાર પણ મહાભાગ્યશાળી છે.

(પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં)

સદ્ગુરુદેવના હૃદયોદ્ગાર

卐

[૨૧]

અકર્તૃત્વશક્તિ

[सकलकर्मकृतज्ञातृत्वमात्रातिरिक्तपरिणामकरणोपरमात्मिका अकर्तृत्वशक्तिः]

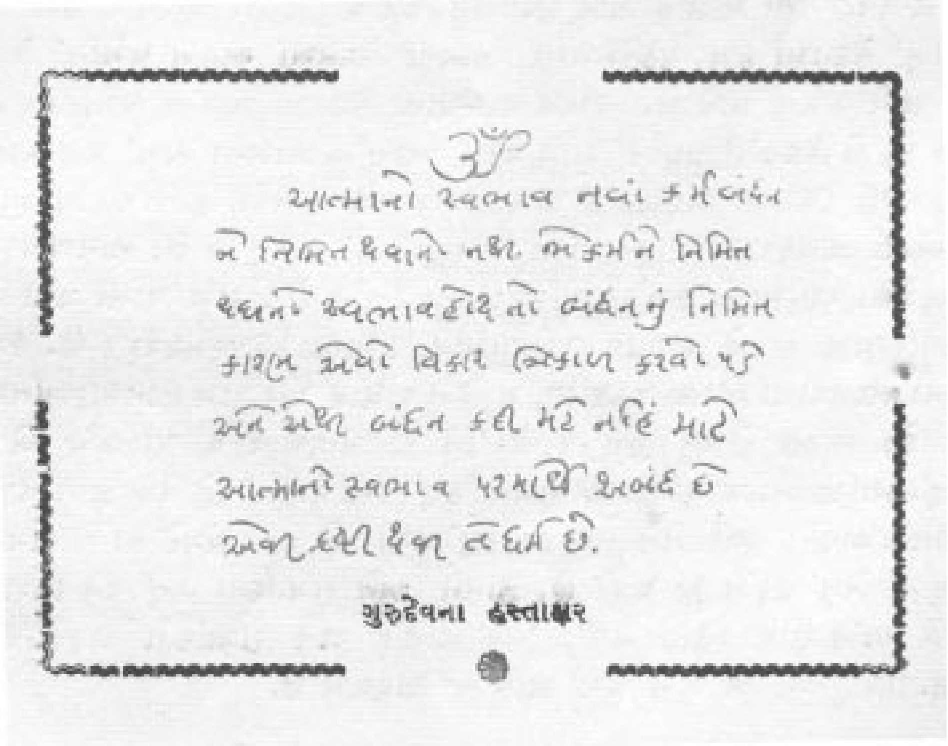

ॐ

આત્માનો સ્વભાવ નવાં કર્મબંધન
ને નિમિત્ત થવાનો નથી. જો કર્મને નિમિત્ત
થવાનો સ્વભાવ હોય તો બંધનનું નિમિત્ત
કારણ એવો વિકાર ત્રિકાળ કરવો પડે
અને એથી બંધન કદી મટે નહિ માટે
આત્માનો સ્વભાવ પરથી અબંધ છે
એની શ્રદ્ધા તે ધર્મ છે.

ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

સમયસાર એટલે આત્મા, તેના અનંત વૈભવનું આ વર્ણન છે. આત્મા ત્રણલોકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સારભૂત પદાર્થ છે. એક સમયમાં અનંતગુણને અને તેના નિર્મળ પરિણમનને ધારણ કરે એવા અદ્‌ભુત વૈભવવાળો આત્મા છે. આવો આત્મા ત્રિલોકનો સાર છે, ને ધર્મીનો ધ્યેય છે. બધા પદાર્થોમાં આત્માની ઊર્ધ્વતા છે, કેમ કે આત્મા ન હોય તો જગતને જાણે કોણ ? જગત છે –એમ તેના અસ્તિત્વનો નિર્ણય આત્માના અસ્તિત્વમાં જ થાય છે. જગતનો જાણનાર એવો જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, તેના અસ્તિત્વના સ્વીકાર વગર જગતના કોઈ પદાર્થના અસ્તિત્વનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. માટે બધા પદાર્થોમાં આત્માની ઊર્ધ્વતા છે. આવો ચૈતન્યરાજા ભગવાન આત્મા છે, તેના ચૈતન્યવૈભવનું આ વર્ણન છે.

આત્માને 'જ્ઞાનમાત્ર' કહ્યો તેથી કાંઈ તેનામાં એકલું જ્ઞાન જ છે –એમ નથી, જ્ઞાન સાથે બીજા અનંત ગુણના ભાવો પણ વર્તે છે, ને સર્વજ્ઞના અનેકાન્ત વડે તેની પ્રસિદ્ધિ થાય છે, તેનું આ વર્ણન છે. વચનમાં ક્રમ પડે છે પણ વેદનમાં ક્રમ પડતો નથી, જ્ઞાનના વેદનમાં અનંત ધર્મોનું વેદન એક સાથે સમાઈ જાય છે. અખંડ આત્માના વેદનમાં અનંતા ધર્મોનો સ્વાદ આવે છે, તે વેદનમાં જ્ઞાનની સાથે એક અકર્તૃત્વ નામનો ધર્મ પણ આવે છે. કર્મથી કરવામાં આવેલા જે સમસ્ત પરભાવો છે તેઓ જ્ઞાતાપણાથી જુદા છે, એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં તે પરિણામોનું અકર્તૃત્વ છે; જ્ઞાનભાવરૂપે પરિણમેલો આત્મા તે કર્મકૃત પરિણામોના કર્તૃત્વથી વિરામ પામી ગયો છે. જ્ઞાનપરિણામ છે તે રાગાદિ પરિણામોને કરવાના ઉપરમસ્વરૂપ છે. કર્મ તરફના વલણવાળા જેટલા પરપરિણામ છે તે બધાય પરિણામ જ્ઞાનપરિણતિથી જુદાં છે; એટલે તેમનું કર્તૃત્વ છોડીને જ્ઞાનમાત્રભાવરૂપે પરિણમે એવી અકર્તૃત્વશક્તિ આત્મામાં છે. જે રાગના કર્તૃત્વમાં રોકાઈ રહે તેણે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણ્યો નથી, તેને જ્ઞાન પ્રગટ્યું નથી. જો જ્ઞાન પ્રગટે તો તે રાગનું અકર્તૃત્વ ભેગું લઈને જ પ્રગટે છે. જ્ઞાનને અને રાગાદિના કર્તૃત્વને વિરોધ છે, એ બંને સાથે રહેતા નથી; પણ જ્ઞાનને અને રાગાદિના અકર્તૃત્વને સહભાવીપણું છે, એ બંને ધર્મો સાથે જ પરિણમે છે.

આત્મવસ્તુ પોતે એકસાથે અનંત ગુણસ્વરૂપ છે. એના અનંત ગુણની સુખડીનો સ્વાદ એકવાર ચાખે તો આત્માની અનંતકાળની ભૂખ ભાંગી જાય, ને જન્મમરણનાં દુઃખ મટીને અપૂર્વ તૃપ્તિ થાય. આત્માની શક્તિઓ સુખકરી છે –સુખની કરનાર છે. આત્માના સુખરૂપી સુખડીનો સ્વાદ ચાખતાં અંદર શું થાય તેની આ વાત છે. જેમ

શેરડીમાં મીઠો રસ છે તેમ આત્મા પરમશાંત અનાકુળરસથી ભરેલો છે, તેનામાં આનંદ ભર્યો છે. જગતના જીવોને બહારના પદાર્થોમાં વસ્ત્રોમાં મીઠાઈમાં રમતગમતમાં સ્ત્રીમાં મકાનમાં રેડીયો, મોટર કે ધન વગેરેમાં ને રાગમાં સુખ ભાસે છે, તે તો મૂઢતાથી માત્ર માનેલું છે; ખરેખર તેમાં ક્યાંય સાચા સુખનો અંશ પણ નથી. આત્માના સ્વભાવમાં સહજ સુખ છે. બહારમાં આનંદ ન હોવા છતાં કલ્પનાથી તેમાં જે આનંદ માને છે તે પોતે આનંદસ્વરૂપ છે. પોતાનો આનંદ પોતામાં ભર્યો છે, પણ પોતાના આનંદને ભૂલ્યો એટલે તેનો આરોપ બીજામાં કર્યો કે 'આમાં મારો આનંદ છે.' –પણ એ આરોપ મિથ્યા છે-ખોટો છે. પરમાં મારું સુખ –એનો અર્થ એ થયો કે આત્મા અહીં ને તેનું સુખ ક્યાંક બીજે, એટલે આત્મા અને સુખ બંને જુદા જ ઠર્યા; સુખ તે આત્માનો સ્વભાવ ન રહ્યો ! –પણ ભાઈ, એવો આત્મા ન હોય. આત્મા તો સુખસ્વરૂપ છે. આત્મા આનંદથી ખાલી નથી, આત્મા પોતાના આનંદથી ભરેલો છે. એનું ભાન કરતાં આનંદના સ્વાદનું વેદન થાય છે. ને તે વેદનમાં રાગાદિ પરભાવોનું અકર્તૃત્વ છે.

જેણે અનાદિનું દુઃખ ટાળીને આનંદ પ્રગટ કરવો હોય ને જન્મ-મરણ ટાળવા હોય તેણે પરભાવોના અકર્તારૂપ આત્મસ્વભાવને જાણીને તેનું અવલંબન લેવું. એના અવલંબને દુઃખ ટળશે ને સુખ થશે. આ સિવાય બીજા ઉપાયે દુઃખ ટળશે નહિ ને સુખ થશે નહિ. ચૈતન્યથી બાહ્ય એવા કોઈ પણ પરભાવોનું કર્તૃત્વ કે ભોક્તૃત્વ તે દુઃખમય છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્માની શક્તિ, સ્વભાવ, ગુણ કે ધર્મ, તે વિકારમાં નથી, પરમાં નથી, પણ ચૈતન્યમય નિજભાવમાં છે. આત્માનો આવો નિજભાવ છે તે કર્મના નિમિત્તે થયેલા સમસ્ત પરભાવોના કર્તૃત્વ વગરનો છે. તે કોઈ પણ પરભાવોનું કર્તૃત્વ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. સ્વભાવસન્મુખ થઈને જ્યાં નિર્મળપણે આત્મા પરિણમ્યો ત્યાં વિકારનું કર્તૃત્વ છૂટી ગયું. આત્માનો સ્વભાવ એવો નથી કે વિકારને કરે. જ્ઞાનસ્વભાવમાં અવિચલદૃષ્ટિ કરતાં વિકારનું કર્તૃત્વ છૂટીને નિર્મળ પર્યાય પરિણમે છે. આવા શુદ્ધ પરિણમનવાળો આત્મા તે ધર્મીનો આત્મા છે. વિકારના કર્તૃત્વરૂપ અજ્ઞાનભાવને ખરેખર આત્મા કહેતા નથી. કર્મથી કરવામાં આવેલા જેટલા રાગાદિ પરભાવો છે તે બધાય અનાત્મભાવો છે –અસ્વભાવભાવો છે, તે અનાત્મભાવોનું કર્તૃત્વ શુદ્ધ આત્મામાં નથી. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં તેમનું કર્તૃત્વ નથી માટે તે પરભાવોને કર્મકૃત કહ્યા, ને તેમના કર્તૃત્વ વગરનો શુદ્ધ આત્મા બતાવ્યો.

આઠે કર્મોના નિમિત્તથી થયેલા જેટલા અશુદ્ધભાવો છે તે બધાય શુદ્ધનયના વિષયમાં

નથી; તે અશુદ્ધભાવો આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું કાર્ય નથી. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા કર્તા થઈને સમ્યક્ત્વાદિ નિર્મળ વીતરાગ પરિણામને કરે છે, તે નિર્મળ પરિણામમાં વિકારના કર્તૃત્વનો અભાવ છે. મોહકર્મના સંગથી જે અશુદ્ધભાવ થાય તેને મોહકૃત કહ્યો, એટલે કે કર્મના સંગ વગરના નિર્મોહી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા વડે તે અશુદ્ધભાવ કરવામાં આવતો નથી. તે ચેતનનો આત્મભાવ નથી પણ મોહભાવ છે. તેને કર્મકૃત કહીને અહીં વિકાર વગરનો આત્મસ્વભાવ અને તેની શક્તિઓનું નિર્મળ કાર્ય બતાવવું છે. વિકારીભાવો જ્ઞાતાના સ્વભાવભૂત નથી પણ જ્ઞાતાથી જુદા છે; જેને પોતાથી જુદા જાણે તેનું કર્તૃત્વ ધર્મી પોતામાં કેમ સ્વીકારે ? ધર્મી જાણે છે કે હું જ્ઞાતા છું, મારું કાર્ય જ્ઞાનમયભાવ છે, વિકારભાવ તે મારું કાર્ય નથી. આમ ભેદજ્ઞાનના બળે વિકારથી જુદી ને જુદી જ્ઞાનધારા ધર્મીને વર્તી રહી છે કે જે મોક્ષને સાધે છે. અહા, સ્વસન્મુખ થઈને અનંતી નિજશક્તિના નિર્મળ પરિણમનના હિલોળે ચડેલો ધર્માત્મા વિકારમાં કેમ ભળે ? વિકારનો કર્તા કેમ થાય ? –ન જ થાય. અનંત ગુણ-રત્નોથી ભરેલો ચૈતન્યરત્નાકર ધર્મીના અંતરમાં ઉલ્લસી રહ્યો છે; તે ચૈતન્યરત્નાકરમાં ડુબકી મારીને તેની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતા કરતાં અનંત ગુણનું નિર્મળ પરિણમન હિલોળે ચડે છે એટલે કે પર્યાયમાં નિર્મળતાના તરંગો ઊછળે છે... આનંદનો આખો દરિયો ઊછળે છે; જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે તેમ ચૈતન્ય-સમુદ્રમાં આનંદની ભરતી આવે છે. આવા નિર્મળ પરિણમનમાં વ્યવહારના વિકલ્પો પુણ્ય-પાપ વગેરે સર્વ પરભાવોનો અભાવ છે, એટલે ધર્માત્મા તે પરભાવોના અકર્તાપણે પરિણમ્યો છે. આ રીતે પરભાવોના કર્તૃત્વથી છૂટીને ચૈતન્યસમુદ્રના નિર્મળ આનંદના હિલોળે ઉલ્લસતો આત્મા, તેને જ 'આત્મા' કહીએ છીએ. વિકારને 'આત્મા' કહેતા નથી. વિકારનું કર્તૃત્વ જો ભગવાન આત્માના સ્વભાવમાં હોય તો આખો આત્મા વિકારમય જ હોય, ને વિકારનું કર્તૃત્વ કદી છૂટે જ નહિ, એટલે વિકારથી જુદો જ્ઞાનભાવ તો કદી થાય જ નહિ. -એવા જ્ઞાનભાવ વગરના આત્માને તો 'આત્મા' કોણ કહે ? સર્વજ્ઞભગવાને તો આત્મા જ્ઞાનભાવમય કહ્યો છે, સંતોએ પોતાના સ્વાનુભવમાં પણ આત્માને જ્ઞાનમય અનુભવ્યો છે. ભાઈ ! આવો તારો આત્મા છે, તેને તું જાણ.

આત્મસ્વભાવની કોઈ શક્તિમાં વિકારનું કર્તૃત્વ નથી. જો કે અજ્ઞાનભાવે આત્માને વિકારનો કર્તા કહ્યો છે, પરંતુ તે અજ્ઞાનભાવ કે વિકાર શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં ન આવે; એટલે શુદ્ધ આત્માની દૃષ્ટિથી જોતાં તે અજ્ઞાનજન્ય કર્તૃત્વ છૂટી જાય છે, ને નિર્મળ પર્યાયનું કર્તૃત્વ ખીલે છે. આત્મા પરનું તો કાંઈ ન કરે, ને વિકારનુંય કર્તૃત્વ આત્માના

સ્વભાવમાં નથી; આવો એકલો અકર્તા જ્ઞાયકભાવ છે; આવા સ્વભાવે આત્માને જાણવો તે જૈનદર્શન છે. પરના કર્તૃત્વવાળો આત્મા માનવો તે તો ભ્રમણા છે, જૈનધર્મનું વીતરાગી વિજ્ઞાન તો સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન કરાવે છે, ને પર સાથેની એકતાબુદ્ધિ છોડાવે છે; તેને બદલે તું સ્વ-પરની એકત્વબુદ્ધિ કરીશ ને પરના કર્તૃત્વનું અભિમાન કરીશ તો એ એકતાબુદ્ધિનાં દુઃખ તને આકરા પડશે, બાપુ ! એ દુઃખથી બચવું હોય ને સુખી થવું હોય તો અકર્તાપણે શોભતા એવા તારા જ્ઞાયકભાવને ઓળખ.

પરના કાર્યનું કર્તૃત્વ આત્માના દ્રવ્ય-ગુણમાં તો નથી, પર્યાયમાં પણ એવો ધર્મ નથી કે પરનું કાંઈ કરે. એ જ રીતે વિકારનું કર્તૃત્વ પણ દ્રવ્યગુણસ્વભાવમાં નથી, પર્યાયમાં જો કે એવી યોગ્યતા વિકાર વખતે છે પણ જ્યાં દ્રવ્યસ્વભાવની સન્મુખ થઈને આત્મા પરિણમ્યો ત્યાં તેની પર્યાયમાં પણ વિકારનું કર્તૃત્વ રહેતું નથી. આ રીતે પર્યાયમાં અકર્તાપણાના પરિણમન સહિતની આ વાત છે.

અરે, આ જીવન તો ક્ષણમાં ફૂ થઈ જશે; શરીરની સ્થિતિ ક્યારે પૂરી થઈ જશે ! તેનો મેળ નથી. માટે શરીરની સંભાળ એકકોર મૂકીને આત્માની સંભાળ કર, ભાઈ ! શરીરને સરખું રાખવું તે તારા અધિકારની વાત નથી; આત્માની સંભાળ કરવી - તેનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર કરવાં તે તારા અધિકારની વાત છે. સંતો તને તારી અપાર શક્તિનો મહિમા વારંવાર સંભળાવે છે. માટે હે જીવ ! આવો ઉત્તમ અવસર પામીને આત્માની નિજશક્તિની સંભાળ કર. તારા સ્વભાવનો વૈભવ જાણ્યા વગર તને સુખના રસ્તા કોઈ રીતે હાથ નહિ આવે. જુઓ, ત્રણ વાત નક્કી કરવાની છે –

(૧) પરનું કર્તૃત્વ તો કોઈ આત્માને દ્રવ્યમાં ગુણમાં કે પર્યાયમાં કોઈ રીતે નથી.
(૨) વિકારનું કર્તૃત્વ દ્રવ્ય-ગુણમાં તો કોઈ આત્માને નથી; પર્યાયમાં અજ્ઞાનભાવે વિકારના કર્તૃત્વપણે અજ્ઞાની જીવ પરિણમે છે.
(૩) નિજસ્વભાવશક્તિની સંભાળ કરીને જે જીવ સ્વસન્મુખ નિર્મળ પર્યાયરૂપે પરિણમ્યો તેને પર્યાયમાં પણ વિકારનું કર્તૃત્વ નથી, તે જીવ વિકારનો સાક્ષાત્ અકર્તા થઈને જ્ઞાનભાવરૂપે પરિણમે છે.

૧ - પરથી પૃથક્પણું, ૨ - વિભાવનું વિપરીતપણું તથા હેયપણું, અને ૩ - સ્વભાવનું સામર્થ્ય તથા ઉપાદેયપણું –આ ત્રણે બોલ ઉપરની ત્રણ વાતમાં આવી જાય છે.

જે અકર્તૃત્વશક્તિવાળા પોતાના આત્મવૈભવને સ્વીકારે તેને પર્યાયમાં વિકારનું અકર્તૃત્વ પ્રગટ થયા વગર રહે નહિ. એ રીતે પર્યાયમાં પ્રગટ પરિણમન થાય ત્યારે

જ શક્તિનો સાચો સ્વીકાર થાય છે; એટલે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વિકારનું અકર્તૃત્વ છે. –આવો આત્મા ઓળખવો તે જ સાચા આત્માની ઓળખાણ છે. આત્માને વિકારના કર્તૃત્વવાળો જ દેખે તેણે જ્ઞાનસ્વરૂપી સાચા આત્માને જાણ્યો નથી.

બાપુ ! તારે સાચા થવું છે ને ! –તો સાચા આત્માને જાણ. સાચા આત્માને જાણ્યા વગર તારા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કે ચારિત્રમાં સાચાપણું (સમ્યક્પણું) થઈ શકશે નહિ. તારો સત્ સ્વભાવ અલૌકિક ગુણોનો ભંડાર છે, તેને તું દોષવાળો ન માન. જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું તારું સત્યસ્વરૂપ છે, રાગ તે તારું સત્યસ્વરૂપ નથી. આ વિકારી વૃત્તિ કરવા જેટલો તું નથી. પ્રભુ ! તારા અનંતગુણમાં ક્યાંય વિકાર નથી. જો ગુણમાં વિકાર હોય તો વિકાર કદી મટે નહિ એટલે દુઃખ ને પરિભ્રમણ કદી ટળે નહિ. આત્મા તો જ્ઞાન છે; જ્ઞાનને અને રાગાદિ પરભાવને કર્તા-કર્મપણું નથી. એટલે મોહાદિ કર્મના સંગથી થયેલા જે કોઈ શુભાશુભ પરભાવો છે તે સમસ્ત પરભાવો જ્ઞાનભાવથી જુદા છે, અને તે પરભાવોનું કર્તૃત્વ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. આત્માની ત્રિકાળી શક્તિ અને તે શક્તિનું નિર્મળ પરિણમન તેમાં ક્યાંય વિકારનું કર્તૃત્વ નથી. જ્ઞાનમાં વિકારના અકર્તૃત્વને જે ન દેખે ને વિકારના કર્તૃત્વને જ દેખે તેને આત્માની નિર્મળ શક્તિઓ દેખાય નહિ; અને નિર્મળ શક્તિવાળા આત્માને જે દેખે તેને તેમાં વિકારનું કર્તૃત્વ દેખાય નહિ. આ રીતે શુદ્ધશક્તિવાળા આત્માને દૃષ્ટિમાં લેતાં વિભાવનું કર્તૃત્વ વિરામ પામી જાય છે, ને વિભાવના અકર્તાપણે જ્ઞાનનું નિર્મળ પરિણમન થાય છે, અકર્તૃત્વશક્તિ પર્યાયમાં પણ નિર્મળપણે ઉલ્લસે છે.

ભગવાન્ ! તું ચૈતન્યવસ્તુ છો; બહારના દેહાદિ અચેતન પદાર્થોની કોઈ ક્રિયાનો કર્તા તું ત્રણકાળમાં નથી; બાહ્યલક્ષે રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ તારી પર્યાયમાં થાય તે રાગ-દ્વેષનું કર્તૃત્વ પણ તારા સ્વભાવની એક્કેય શક્તિમાં નથી. પર્યાયમાં જે કર્તૃત્વ છે તે પણ સ્વભાવસન્મુખ થતાં ટળી જાય છે. અકર્તાસ્વભાવને જોતાં આખો આત્મા વિકારના અકર્તાપણે જ દેખાય છે; જ્ઞાનસ્વભાવથી જોતાં આખો આત્મા જ્ઞાનમય અનુભવાય છે; આનંદસ્વભાવથી જોતાં આખો આત્મા આનંદમય દેખાય છે. એકેક શક્તિથી જોતાં અભેદપણે તેમાં આખો આત્મા દેખાય છે, તેની અનંત શક્તિઓ તેમાં ભેગી સમાઈ જાય છે. સ્વસન્મુખતામાં ગુણ-ગુણી ભેદનો વિકલ્પ રહેતો નથી, અનંતગુણથી અભેદસ્વરૂપ અનુભવાય છે. આવા અનુભવને 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ' કહ્યો છે, ને તેમાં અનંતગુણો ગર્ભિત હોવાથી તે જ્ઞાનમાત્રભાવને અનેકાન્તપણું સ્વયમેવ પ્રકાશે છે. એકેક શક્તિ દ્વારા

શક્તિમાન આખો આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે. એક શક્તિ જુદી પડીને લક્ષમાં ન આવે, એક શક્તિનો નિર્ણય કરવા જતાં અનંતશક્તિનો આખો પિંડ લક્ષમાં આવે છે, કેમ કે શક્તિ અને શક્તિમાન અભેદ છે. આવા અભેદ આત્મામાં અચલિતદૃષ્ટિ સ્થાપતાં પર્યાયમાં તેની અનંત શક્તિઓનું નિર્મળ પરિણમન પ્રગટી જાય છે. ત્યાં 'અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો' એમ કહેવાય છે. આવો અનુભવ તે આત્માનો ખરો વૈભવ છે.

દ્રવ્ય-ગુણ શુદ્ધ અને પર્યાયમાં એકલી મલિનતા જ રહે - તો એવા આત્માને ખરેખર આત્મા કહેતા નથી, ત્યાં આત્મા પોતાના સાચા સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થતો નથી. શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણનો સ્વીકાર કરતાં પર્યાય પણ તેમાં ભળીને શુદ્ધ થાય છે, ને એવા 'શુદ્ધ' આત્માને જ ખરો આત્મા કહેવાય છે. તે આત્મા ખરેખર અનેકાન્તપણે પ્રસિદ્ધ થયો. પર્યાયમાં નિર્મળતાના પરિણમન વગર જ ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ શેમાં થાય ? પર્યાયના નિર્મળ પરિણમનમાં જ આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે.

રાગ હોય તે કાળે પણ, ધર્મીનો આત્મા પોતાના જ્ઞાતાપણાના પરિણમનમાં પરિણમતો થકો તે રાગના અકર્તાભાવે પરિણમે છે. –આવું પરભાવનું અકર્તાપણું તે આત્માનો સ્વભાવ છે. વિકારને કરે એવી જ અશુદ્ધ પર્યાયની લાયકાત છે તે કાંઈ સ્વભાવની શક્તિનું કાર્ય નથી. સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેતાં જે અકર્તાપર્યાય પ્રગટે છે તે પર્યાય રાગને સ્પર્શતી નથી; આવી નિર્મળ પર્યાય તે જ સ્વશક્તિનું કાર્ય છે. અનંત શક્તિથી ભરેલો ભગવાન આત્મા મોટો મહાન છે, તેનું સ્વરૂપ પણ મહાન છે, તેનું સામર્થ્ય મહાન છે. આવા આત્માના જ્ઞાનભાવની સાથે એવું અકર્તાપણું પરિણમે છે કે જે વિકારના કર્તૃત્વને પોતામાં આવવા દેતું નથી. સર્વજ્ઞદેવે જોયેલો અને અનેકાન્ત વડે પ્રસિદ્ધ કરેલો આત્મા આવા સ્વભાવવાળો છે. તેને બદલે પુણ્ય-પાપના કર્તાપણે આત્માને ઓળખે તો તેણે ખરા આત્માને જાણ્યો નથી, તેણે અનેકાન્તને ઓળખ્યો નથી, તેને જૈનધર્મી કહેતા નથી. ભાઈ, આત્માના સ્વભાવમાં વિકારનું કર્તૃત્વ કોઈ રીતે સમાય તેમ નથી. માટે જો તારે આત્માને જાણવો હોય તો પરભાવના કર્તૃત્વની બુદ્ધિ છોડીને દ્રવ્ય-ગુણના શુદ્ધ સ્વભાવને તું જાણ એટલે પર્યાય પણ તેવી થઈ જશે, તેમાંથી પરભાવનું કર્તૃત્વ છૂટી જશે. -આવું પરિણમન થાય ત્યારે આત્માને જાણ્યો કહેવાય.

જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્માને એક રાગના કણીયાનો પણ રચનાર જે માને તે પોતાના આત્માને જાણતો નથી. તીર્થંકરનામકર્મ જેનાથી બંધાય તે ભાવનું પણ કર્તૃત્વ જ્ઞાનમાં નથી, જ્ઞાનીનું જ્ઞાન તેનું અકર્તા છે. અને તેનું કર્તૃત્વ જે માને તેને તો તે પ્રકૃતિ બંધાતી

નથી; જેને બંધાય છે તે તેનું કર્તૃત્વ માનતા નથી. પુણ્ય-પાપના કોઈ પણ ભાવ સમ્યક્ ચૈતન્યપ્રકાશ વગરના છે, તેને તું પોતાના માને તો તું અંધારામાં છો – ભ્રમમાં છો, જ્ઞાનપ્રકાશ તને પ્રગટ્યો નથી. જે જ્ઞાનદરબારમાં વિકારનું કર્તૃત્વ ઘૂસાડવા માગે છે તે ચૈતન્યરાજાના દરબારનો મોટો ચોર છે. જેમ રાજાના અંતઃપુરમાં જઈને કોઈ ચોરી કરે તો તે ચોર રાજનો મોટો ગુન્હેગાર છે, તેમ આ ભગવાન ચૈતન્યરાજાના અંતરંગ દરબારમાં વિકારનો પ્રવેશ નથી, છતાં જે જીવ ચોર થઈને અંતરના અકર્તાસ્વભાવમાં પણ વિકારનું કર્તૃત્વ ઘૂસાડવા માગે છે તે ચૈતન્યરાજાનો મોટો ચોર છે, મોટો ગુન્હેગાર છે, ને તેનું ફળ સંસારની જેલ છે. મિથ્યાત્વ તે મોટો અપરાધ છે. અનંત ગુણની સત્તાથી શોભતા ચૈતન્યમહારાજાને વિકારનો કર્તા કહેવો તે તેનું અપમાન છે. બાપુ ! તને તારા આત્માના પવિત્ર સ્વભાવની ખબર ન પડે, ને તું તારા નિર્દોષ આનંદસ્વભાવને મલિનભાવ સાથે ભેળવી દે –તે તો, જેમ કોઈ મૂર્ખ મિષ્ટાન્ન સાથે ધૂળ ભેળવી-ભેળવીને ખાય એના જેવી મૂર્ખતા છે. અરે જીવ ! તારા ચૈતન્યનો સ્વાદ પરમ નિર્મળ, રાગની ભેળસેળ વગરનો, શાંત-અમૃતમય છે, તે સ્વાદને છોડીને તું રાગના સ્વાદમાં રોકાયો ? –એ સ્વાદ તારો નહિ; બાપુ ! તારા ચૈતન્યમાં એ રાગાદિ અશુચિભાવનું કર્તૃત્વ કે ભોક્તૃત્વ નથી.

શાંતરસનો સાગર, સમતાનો સમુદ્ર આત્મા છે; દુનિયામાં પ્રતિકૂળતાના કે અનુકૂળતાના ગમે તેવા ખેલ ભજે છતાં જેનામાં આકુળતાનો ખળભળાટ નથી, જેનામાં વિકારની રચના નથી, એ તો પોતાના શાંત-સમતારસમાં મગ્ન રહે છે એવો આત્મા સ્વભાવ છે. આવા સ્વભાવને ભૂલીને અજ્ઞાની પરપરિણતિનો સ્વામી થાય છે. જેમ સજ્જનને પરનારીનો સંગ શોભે નહિ તેમ આ સત્સ્વભાવી ચૈતન્યભગવાન આત્માને પરપરિણતિનો સંગ શોભતો નથી; એ તો અનંતગુણની નિર્મળધારામાં પોતાની આનંદપરિણતિનો ભોગવટો કરનાર છે. ભાઈ, રાગાદિના કર્તૃત્વમાં શું તને શાંતિ લાગે છે ? –કે રાગાદિનો અકર્તા થઈને જ્ઞાનભાવમાં રહેતાં તને શાંતિ લાગે છે ? શાંતિ તો જ્ઞાનમાં જ છે. અરે, આ જગતમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કોઈ પણ સંયોગમાં શાંતિનું ધામ તો આત્મા છે; તેની અપાર શક્તિ છે, તેનો અચિંત્ય મહિમા છે, તેનો અદ્ભુત વૈભવ છે, તેનું અવલંબન એ જ પરમ શાંતિનો ઉપાય છે.

રે જીવ ! પુણ્ય-પાપરૂપ મલિન ભાવો, કે જે તારા સ્વભાવરૂપ નથી પણ અસ્વભાવભાવો છે, તેમની સાથે તારા ચૈતન્યના અમૃતને ન ભેળવ. તું તો નિર્મળ

ચૈતન્ય-અમૃતની ખાણ છો, તે ખાણમાંથી વિકાર ન નીકળે. તારી ચૈતન્યખાણમાંથી તો વિકારના અકર્તૃત્વરૂપ પરમ જ્ઞાનામૃત નીકળે છે. તારા સ્વભાવની અલૌકિકસૃષ્ટિમાં તું કદી આવ્યો નથી, તારી ચૈતન્યસૃષ્ટિના ધામમાં કેવો વૈભવ છે તેને તેં કદી જોયો નથી; ને અજ્ઞાનથી મલિનભાવોની જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને, તે મલિનતાનો જ સ્વાદ તેં લીધો છે, મલિનભાવમાં ઊભો રહીને તેનું જ કર્તૃત્વ તેં માન્યું છે, –પણ ભાઈ ! એ સ્વાદ તારો નહિ. તારા સ્વાદમાં તો પરમ આનંદરૂપ અતીન્દ્રિયરસ છે, તારો સ્વાદ મહાઆનંદરૂપ છે, પરમ ઉપશાંતરસનું ઝરણું એમાં વહે છે; એ સ્વાદ આત્માને શાંતશાંત તૃપ્તિ ઉપજાવે છે. અંતર્મુખ થઈને એકવાર તો એ સ્વાદ ચાખ. તારી ચૈતન્યસૃષ્ટિ એવી આહ્‌લાદકારી છે કે જેમાં દુઃખનો પ્રવેશ નથી –જેમાં વિકારનો પ્રવેશ નથી. આવી અંતર્‌સૃષ્ટિમાં એકવાર પ્રવેશ કર, –પછી તને એમાંથી બહાર આવવાનું ગમશે નહિ. તારી અંતર્‌સૃષ્ટિમાં ચૈતન્યનો કોઈ આશ્ચર્યકારી ચમત્કાર ભર્યો છે.

આત્મા એટલે અનંતગુણનો પિંડ, જ્ઞાનમાત્ર ભાવ; જ્ઞાનમાં વળી વિકારનું કર્તૃત્વ કેવું ? શુભરાગથી જે લાભ માને તેને તે શુભરાગમાં કર્તૃત્વ બુદ્ધિ છૂટે નહિ. રાગથી લાભ માન્યો તેણે રાગની ને જ્ઞાનની એક જાત માની, પણ વિરુદ્ધ જાત ન જાણી, ભિન્નતા ન જાણી. આચાર્યદેવ કહે છે કે અરે, ચૈતન્યની લીનતામાં પરમ સુખ છે, આત્મા સુખસ્વભાવથી ભરપૂર છે, તેમાં તો જ્ઞાતૃત્વભાવ જ છે, પુણ્ય-પાપના પરિણામો તેનાથી જુદા છે, તે પરિણામોનું કરણપણું જ્ઞાનસ્વભાવમાં નથી. જ્ઞાનમય ભાવ તો વિભાવથી વિરક્ત છે. આવા અકર્તૃસ્વભાવી જ્ઞાતાસ્વભાવી આત્માને જાણો.

આત્માની શક્તિમાં બેહદ તાકાત છે; તે શક્તિ તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું કામ કરનારી છે. ક્રોધાદિને કરે એવું ચૈતન્યનું કોઈ શક્તિનું કાર્ય નથી, પણ વિકારનો પોતામાં અભાવ રાખીને પરિણમવું એવું દરેક શક્તિનું કાર્ય છે. અરે, પ્રભુ ! તારી ચૈતન્યજાત તો અપૂર્વ છે, એનાં કાર્ય તો કેવળજ્ઞાન લ્યે એવાં છે. જેના ઉપર નજર કરતાં આત્મા વીતરાગ થઈને જાગે ને સિદ્ધપદને સાધે એવી ચૈતન્યવસ્તુ તું છો. ચૈતન્યવસ્તુ જ્ઞાનપરિણામની જ કર્તા છે, વિકારનું કર્તૃત્વ એનામાં નથી. આવી વસ્તુની સન્મુખ થતાં પર્યાયમાં પણ વિકારનું કર્તૃત્વ ઉપરામ પામી જાય છે – છૂટી જાય છે. સાધકપણું શરૂ થયું ત્યારથી આવો અકર્તાભાવ શરૂ થઈ ગયો છે. અકર્તાસ્વભાવને દૃષ્ટિમાં રાખીને પર્યાય પણ અકર્તાપણે જ પરિણમે છે. જે અલ્પ વિકાર છે તેનો ભૂતાર્થદૃષ્ટિમાં અભાવ છે, સાધકની પર્યાયમાં તેનું કર્તાપણું નથી. સ્વભાવસન્મુખ જ્ઞાનપરિણતિ પ્રગટી તેમાં

પરભાવના કર્તૃત્વનો અભાવ પરિણમે છે. જુઓ, આ સાધકપણું ! તેમાં ભગવાન આત્મા નિજવૈભવ સહિત પ્રસિદ્ધ થયો છે.

હે જીવ ! તું તારા ચૈતન્યસ્વાંગને ધારણ કર. રાગ કે કર્મનો સંગ તે તારો સાચો સ્વાંગ નથી. તારા અકૃત્રિમ ચૈતન્યસ્વભાવનો સહજ સ્વાંગ (એટલે કે સહજ દશા) તો જ્ઞાન-આનંદથી ગંભીર છે. આત્મારામના સહજ વેશમાં વિકારનું કર્તૃત્વ શોભતું નથી. વૈરાગ્યના એક ભજનમાં –રાવણને કોઈ કહે છે કે તમે સીતાને ઉપાડી જવા માટે રામનો સ્વાંગ ધારણ કરો. ત્યારે રાવણ કહે છે કે હું જ્યારે રામનો સ્વાંગ ધરું છું ત્યારે મારા ભાવ પલટી જાય છે, મારા મનમાં વિકાર રહેતો નથી. તેમ અહીં જીવ જ્યારે પોતાના આત્મારામના સહજ સ્વાંગને ધારણ કરે છે ત્યારે તેના ભાવ નિર્મળ થઈ જાય છે, ને તેમાં વિકારનું કર્તૃત્વ રહેતું નથી. નાટકમાં એકવાર રામ-લક્ષ્મણનો સ્વાંગ દેખીને એક બાવો તેમની આરતી ઉતારવા મંડ્યો હતો. અહીં સાધક કહે છે કે હે ચિદાનંદ આતમરામ ! તારી સહજદશા ઉપર હું વારી જાઉં, અસંખ્ય પ્રદેશે શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના દીવડા પ્રગટાવીને તારી આરતી ઉતારું. ભગવાન આતમરામ પોતાની સહજ લીલાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવે તેવો છે. પણ એણે પોતાનો મહિમા પ્રેમપૂર્વક સાંભળ્યો નથી, લક્ષમાં લીધો નથી.

અનંત શક્તિસંપન્ન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મામાં રાગાદિની ભેળસેળ નથી, તો વળી દેહાદિ જડનાં કામ આત્મામાં કેવા ? રાગાદિ પરભાવને પોતામાં ભેળવે તેને સાચો આત્મા કહેતા નથી. સ્વભાવસન્મુખ થઈને અકર્તાપણે પરિણમતાં આત્માની પર્યાયમાં પણ પરભાવનું અકર્તાપણું પ્રગટે છે; ને આવી પર્યાયવાળા આત્માને ખરો આત્મા કહ્યો છે. આત્માને જ્યારે પરભાવોથી ભિન્નપણે ઉપાસવામાં આવે (અનુભવવામાં આવે) ત્યારે જ તેને 'શુદ્ધ' કહેવાય છે. અજ્ઞાનીને અંતરમાં શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વભાવ વિદ્યમાન તો છે પણ તેના ભાન વગર તેને પર્યાયમાં તે પ્રગટતો નથી; તે અજ્ઞાનપણે વિકારના કર્તૃત્વરૂપે પરિણમે છે, તેને ખરો આત્મા (એટલે કે શુદ્ધ આત્મા) કહેતા નથી.

અરે ભાઈ ! આત્માથી મોટું મહિમાવંત આ જગતમાં કોઈ નથી. આત્મામાં જે બેહદ-સ્વભાવ છે તેનો મહિમા સાંભળતાં તું પ્રસન્નતા કર. તારા આત્માના અચિંત્ય વૈભવનો મહિમા કોઈ અલૌકિક છે. તીર્થંકરપ્રકૃતિ કે સમવસરણનો જે દૈવીવૈભવ, તે તો વિકલ્પનું ફળ છે, તેનાં કરતાં, તે વિકલ્પનુંય કર્તૃત્વ જેમાં નથી એવા ચૈતન્યના નિર્વિકલ્પ આનંદવૈભવનું કોઈ અપાર માહાત્મ્ય છે. વિકલ્પને કરવાવાળો આત્મા જે

માને તેણે સાચા આત્મવૈભવને જાણ્યો નથી. એના કર્તૃત્વ વગરનો જે જ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવ છે તેવા સ્વભાવે આત્માને જાણે–માને ને તદ્રૂપ થઈને પરિણમે તેણે ખરા આત્મવૈભવને જાણ્યો છે ને તેને તે આત્મવૈભવ પ્રગટે છે.

* * *

આત્માને ખરેખર ક્યારે જાણ્યો કહેવાય ? ને આત્મા આત્મારૂપે થયો ક્યારે કહેવાય ? એટલે કે આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો ક્યારે કહેવાય ? તે વાત છે. આત્મા અનંત નિર્મળ શક્તિનો પિંડ તેનું ભાન થતાં અનંત ગુણોની નિર્મળ પર્યાય પરિણમી ત્યારે તેમાં આત્મા આત્માપણે પ્રસિદ્ધ થયો. આઠ કર્મના સંગે જેટલા વિકાર પરિણામ થાય તે આસ્રવપરિણામ છે, તેના કર્તાપણે જીવને ઓળખવો તે સાચા જીવતત્ત્વની ઓળખાણ નથી. જીવતત્ત્વ તો જ્ઞાનપરિણામમય છે, આનંદમય છે. વિકારનું અકર્તા છે. આવા સ્વભાવવાળા શુદ્ધ જીવતત્ત્વનું ભાન થતાં પર્યાયમાં નિર્મળપરિણમન થયું, અને તે પર્યાય પણ આનંદમય થઈ, વિકારની અકર્તા થઈ. –આ રીતે ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો.

ધર્મીને સ્વસન્મુખ વળેલા નિર્મળ પરિણામ આત્મા સાથે તન્મય થયા છે, એટલે તેને રાગ સાથે તન્મયતા રહી નથી. જે પરસન્મુખ અશુદ્ધપરિણામ છે તેને દ્રવ્ય સાથે એકતા નથી, દ્રવ્યમાં તેનું કર્તૃત્વ નથી; આત્માનો સ્વભાવ તે વિકારનો રચનાર-કરનાર નથી, તે તો જ્ઞાનમય પરિણામનો જ રચનાર છે. –આવા સ્વભાવે આત્માને ઓળખે ત્યારે જ તે પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે કે પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે.

ભગવાને પરાશ્રિતભાવરૂપ સમસ્ત વ્યવહારને બંધનું કારણ કહીને તેનો આશ્રય છોડાવ્યો છે. વ્યવહારના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ નથી માટે ભગવાને વ્યવહારના આશ્રયનો નિષેધ કર્યો છે. જેમ પરને હું કરું –એવો સ્વપરની એકતાનો મિથ્યાઅધ્યવસાય તે બંધનું જ કારણ છે, તેમ પરાશ્રિત વ્યવહારભાવોના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ સધાશે –એવી માન્યતા તે પણ મિથ્યા છે ને બંધનું જ કારણ છે. સર્વજ્ઞપરમાત્માએ એમ કહ્યું છે કે હે ભાઈ ! તારો આત્મા પરમ જ્ઞાનસ્વભાવી છે, તે સ્વભાવના આશ્રયે જ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે માટે અંતર્મુખ થઈને તેનો આશ્રય કર. –'નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્તિ કરે નિર્વાણની'

સર્વજ્ઞદેવે કહેલા મોક્ષમાર્ગને પ્રસિદ્ધ કરતાં આચાર્યદેવ સમજાવે છે કે –સ્વપરની ભિન્નતા છે, તેમાં જેમ પરના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ નથી તેમ પરાશ્રિત એવા વિકારભાવોના આશ્રયે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી. પરથી વિભક્ત ને પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવમાં એકત્વ

-એવો જે તારો સ્વભાવ છે તેના જ આશ્રયે તારો મોક્ષમાર્ગ છે. ભાઈ, મોક્ષમાર્ગ એ તો ચૈતન્યના પંથ છે. જુઓને, સંસાર કેવો અસાર છે ! મુમુક્ષુને તો તેના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઊપજે તેવું છે. ક્ષણભંગુર સંસારમાં શરણ કેવું ? સંસાર એટલે પરાશ્રિતભાવ, તેમાં ક્યાંય જીવને શરણ કે શાંતિ નથી.

ધર્માત્માને એક સમયમાં બે ધારા વર્તે છે; કંઈક રાગપરિણમન, અને તે જ વખતે તેનાથી જુદું –તેના અકર્તાપણારૂપ જ્ઞાતાભાવરૂપ પરિણમન, એમ બંને ધારા એકસાથે જુદી જુદી વર્તે છે. તેમાંથી જ્ઞાનભાવરૂપ નિર્મળ કાર્યના કર્તા ધર્મી જીવ છે, ને રાગાદિ મલિનભાવના તે કર્તા નથી. સંવર અને નિર્જરા, આસ્રવ અને બંધ –એવા ચારે તત્ત્વ ધર્મીને એક જ પર્યાયમાં સમાય છે, પર્યાય એક જ, છતાં તેમાં જે સંવરભાવ છે તે આસ્રવભાવ નથી, બંને ભાવોની ભિન્નતા છે. એક જ સમયે એક જ પર્યાયમાં કંઈક શુદ્ધતા, કંઈક અશુદ્ધતા, બંનેને પ્રદેશભેદ નહિ, છતાં તેમાં શુદ્ધતાનો કર્તા ને અશુદ્ધતાનો કર્તા નહિ. જ્ઞાનભાવમાં શુદ્ધતાનું કર્તૃત્વ, વિકારનું અકર્તૃત્વ —આનું નામ ધર્મ.

અહો, સર્વજ્ઞના માર્ગમાં અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્માની શક્તિનું આવું અલૌકિક વર્ણન કરીને વીતરાગી સંતોએ આત્માને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સંતોના અંતરના ગંભીર ઊંડાણમાંથી આવેલા આ ભાવો છે. અહા, અમૃતચંદ્રાચાર્ય અનુભવમાં ઝૂલતા હશે ને અંતર્સ્વભાવનું ઘોલન કરી કરીને આ શક્તિઓ કાઢતા હશે ! – એમના દેદાર કેવા હશે ! એમના અંતરમાં કેવું ઘોલન ચાલતું હશે !

સર્વજ્ઞભગવાને આત્માનું ભગવાનપણું સંભળાવ્યું છે. હે જીવ ! તું ભગવાન છો... હોંશથી હા પાડજે. ના પાડીશ નહિ, ને હા પાડવામાં વિલંબ કરીશ નહિ. વાત કાને પડતાં જ ઉત્સાહથી હા પાડીને તેના લક્ષમાં દક્ષ થતાં તારી પર્યાયમાં ભગવાનપણું પ્રગટ થઈ જશે. જ્યાં શ્રદ્ધાપર્યાય પ્રગટી ત્યાં સાથેના સમક્તિમોહના જરાક ઉદયથી તે શ્રદ્ધા-પરિણામ જુદા વર્તે છે, ચારિત્રના જે નિર્મળ પરિણામ પ્રગટ્યા તે ચારિત્રમોહના ઉદયથી જુદા વર્તે છે. સ્વભાવના લક્ષે વળેલું વીર્ય, સ્વભાવના લક્ષે પ્રગટેલો આનંદ –એવા નિજપરિણામનો કર્તા આત્મા છે, પણ ત્યાં ઉદય તરફનો જે અલ્પ વિકાર બાકી રહ્યો તે પરભાવનો કર્તા આત્મા નથી, ધર્મી તેમાં તન્મય થઈને પરિણમતો નથી. બંને ધારા એક સમયે વર્તતી હોવા છતાં તેમાં નિર્મળ ધારાના પ્રવાહનું કર્તૃત્વ ધર્મીને છે, વિકારધારાનું કર્તૃત્વ ધર્મીને નથી. વિકારનું કર્તૃત્વ તે તો અજ્ઞાનભાવ છે, પામરતા છે, પ્રભુના પંથમાં પામરતા ન હોય. પ્રભુતાના પંથે ચડેલા આત્માને તો પ્રભુતાનું જ

કર્તૃત્વ હોય.

સ્વાશ્રિત નિશ્ચય ને પરાશ્રિત વ્યવહાર, –સાધકભૂમિકામાં એ બંને એકસાથે, છતાં ધર્મીને એકનું કર્તૃત્વ ને બીજાનું નહિ, એટલે એ બંનેને એકતા નથી. પરાશ્રિત વ્યવહારમાં એકતા કરે એવો આત્માના કોઈ ગુણનો સ્વભાવ નથી. ભાઈ, સ્વલક્ષે તારા સ્વભાવને સંભાળ.. તો તેમાં તને પરભાવ દેખાશે નહિ. તારા આત્માને પરભાવથી નિરાળો રાખીને શ્રદ્ધામાં-જ્ઞાનમાં-અનુભવમાં લે. પ્રવચનસાર ગાથા ૮૬માં મોહના નાશનો ઉપાય બતાવતાં કહે છે કે –પરમ શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસનાનો એટલે કે તે શબ્દબ્રહ્મે કહેલા શુદ્ધ આત્માની ઉપાસનાનો, ભાવજ્ઞાનનો અવલંબન વડે દૃઢ કરેલા પરિણામથી સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ કરવો તે મોહક્ષયનો ઉપાય છે. દ્રવ્યસ્વભાવના લક્ષે તેનું જે નિર્મળ પરિણમન ઊભું થાય છે તે નિશ્ચય છે; ત્યાં જે વિકાર-દુઃખ-રાગાદિ પરાશ્રિત પરિણામ રહ્યા તે નિર્મળપરિણમનમાં તદ્દન અભાવરૂપ છે; ને તેનો કર્તા તે સમયે જ આત્મા નથી, તે સમયે જ તેના અકર્તાપણે આત્મા પરિણમે છે.

અહા, આ તો જિનેન્દ્રોનો વીતરાગમાર્ગ છે; ઇન્દ્રો-નરેન્દ્રો ને ગણધરાદિ મુનીંદ્રો જેનું સેવન કરે છે. સંસારથી તારે તરવું હોય તો તું પણ આ માર્ગે આવ. આનાથી બીજા માર્ગે જઈશ તો તારો આરો નહિ આવે. સ્વભાવમાં ઠરેલું જે આનંદનું પરિણમન તેમાં દુઃખનું કર્તૃત્વ કેમ હોય ? વીતરાગી પરિણમનમાં રાગનું કર્તૃત્વ કેમ હોય ? જ્ઞાન-પરિણમનમાં અજ્ઞાનભાવોનું કર્તૃત્વ કેમ હોય ? –આ રીતે જ્ઞાતૃપરિણામમાં કોઈ પણ વિકારપરિણામનું કર્તૃત્વ નથી. ધર્મીને આવું ભેદજ્ઞાન વર્તે છે, ને તે ભેદજ્ઞાનના બળે તેના પરિણામમાં ભગવાન આત્મા નિજવૈભવ સહિત પ્રસિદ્ધ થયો છે. સ્વભાવઆશ્રિત વર્તતા પરિણામો પરાશ્રિત બાહ્ય પરિણામોથી જુદા છે. ધર્માત્માના ધ્યેયમાં શુદ્ધતાનું જ કર્તૃત્વ છે, તેમાં અશુદ્ધતા નથી. આત્માના સ્વાશ્રયમાં પૂર્ણાનંદનું પૂર વહે છે. અંતર્મુખ થઈને અનંતગુણની નિર્મળતાના પૂરમાં જે લીન થયો તેને તો પરિણતિમાં નિર્મળ જ્ઞાન-આનંદનો જ પ્રવાહ વહે છે. એ પ્રવાહમાં વચ્ચે વિકાર ન હોય. આત્મદ્રવ્ય તો નિર્મળ પરિણામને જ કરનારું છે, મલિન પરિણામને કરનારું આત્મદ્રવ્ય નથી. અહો, નિજસ્વભાવના ઘરની આ અલૌકિક વાત છે. આવા નિજસ્વભાવને લક્ષણગત કરતાં અલૌકિક શાંતરસની ધારા ઉલ્લસે છે.

શાંતરસમાં ડૂબેલું આત્મતત્ત્વ, તેના વેદનમાં અશાંતિ નથી. પરિણતિનો જે પ્રવાહ ચૈતન્યસમુદ્ર તરફ ઢળ્યો, તે હવે વિકાર તરફ ઢળે નહિ, તેમાં વિકારનું કર્તૃત્વ રહે

નહિ. શુદ્ધસ્વભાવને ધ્યેય કરતી જે ધારા ઊપડી તે ધારા સ્વભાવ જેવી નિર્મળ જ છે, તેમાં ક્યાંય કર્મનું નિમિત્તપણું નથી, કર્મકૃત પરિણામનો તેમાં અભાવ છે. આઠ કર્મના નિમિત્તે જે કોઈ પરિણામ થાય તે સમસ્ત અશુદ્ધ પરિણામો છે, સ્વસન્મુખી જ્ઞાનભાવમાં તેનો અભાવ છે. જે ભાવથી કર્મ બંધાય તે આત્મા નહિ. આત્મા તો કર્મના સંબંધ વગરનો, આનંદસ્વરૂપી જ્ઞાનપરિણામી છે. તેનું દ્રવ્ય અબંધ, તેના ગુણો અબંધ ને તેની પરિણતિ પણ અબંધ, આવા શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવાળો આત્મા તે જ જ્ઞાનલક્ષણે લક્ષિત ખરો આત્મા છે, જે આવા અબદ્ધ-આત્માને જાણે તેણે જિનશાસનના આત્માને જાણ્યો છે. જે વિકારના કર્તા તરીકે જ આત્માને દેખે છે તેણે તો આત્માને મેલો જ દેખ્યો, રાગવાળો જ દેખ્યો, પણ જ્ઞાનમય આત્મા તેણે દેખ્યો નહિ. જ્ઞાનમય આત્માના લક્ષે મલિનતા થાય નહિ. જ્યાં અબંધ શુદ્ધસ્વભાવનો સ્વીકાર થયો ત્યાં તેમાં બંધભાવ કેવા ? અબંધસ્વભાવને આશ્રિત પરિણમનમાં તો અબંધપણું હોય, પણ બંધ ક્યાંથી હોય ? જેનાથી આઠકર્મ બંધાય એવો કોઈ પણ બંધભાવ આત્માના સ્વભાવની ચીજ નથી; અશુદ્ધપર્યાયની તેવી યોગ્યતા હોય તે કાંઈ સ્વભાવની ચીજ નથી; ધર્મી તેને સ્વભાવથી જુદાપણે જાણે છે, એટલે સ્વભાવમાં તેનું કર્તૃત્વ તે સ્વીકારતો નથી. વિકારના કાળે જ જ્ઞાનમાં તેનું અકર્તાપણું જેને ન ભાસે તેણે વિકારથી જુદા આત્માને જાણ્યો જ નથી.

આયુકર્મથી જીવે તે આત્મા-એવી ઓળખાણ તે જીવની સાચી ઓળખાણ નથી. ક્ષણિક આયુવાળો આત્મા નથી, આત્મા તો અક્ષયઆયુવાળો છે; ભાવચૈતન્ય વડે તે સદાય જીવંત છે. પ્રવચનસારના પરિશિષ્ટમાં જ્યાં ૪૭ નયોથી આત્મા વર્ણવ્યો તેમાં તો વ્યવહારધર્મોનું પણ જ્ઞાન કરાવ્યું છે, એટલે ત્યાં વિકારનું કર્તાપણું તેમજ અકર્તાપણું એ બંને બતાવ્યા છે. અહીં શુદ્ધ દ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં વિકારનું કર્તૃત્વ ન આવે. જ્ઞાનભાવ સાથેના નિર્મળ ધર્મોનું જ આ વર્ણન છે. જ્ઞાનમાત્રભાવથી વિકારનાં પરિણામ તો જુદાં છે. તેના કર્તાપણા વગરનો જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા સર્વજ્ઞભગવાને જોયો છે.

આહારકશરીર કે તીર્થંકરપ્રકૃતિ જેનાથી બંધાય એવા પરિણામ મિથ્યાદૃષ્ટિની ભૂમિકામાં હોતાં નથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિની જ ભૂમિકામાં હોય છે; પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને તેનું કર્તૃત્વ હોતું નથી. આત્મા આત્મભાવરૂપ થઈને પરિણમ્યો ત્યાં તેમાં આત્મસ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવા કોઈ અનાત્મભાવનું કર્તૃત્વ રહેતું નથી. અહા, આત્માના સ્વભાવને દેખાડનારી આવી વાણીનું સર્વજ્ઞદેવની સભામાં મોટામોટા ઇન્દ્રો પણ અતિશય બહુમાનપૂર્વક શ્રવણ કરે છે, મોટા રાજકુમારો પણ આત્મવૈભવ સાંભળીને તે પ્રાપ્ત

કરવા અંદરમાં ઊતરી જાય છે. પ્રભુ પાસે તો વીતરાગી વાણીના ધોધ વહે છે... છતાં તેમાં પણ આત્મવૈભવનું વર્ણન પૂરું આવતું નથી; પોતાના અનુભવ વડે જ પૂરું પડે તેમ છે. જ્ઞાનસ્વભાવના સત્ત્વનો કસ એવો છે કે તેમાં જ્ઞાન-આનંદના પરિણામ હોય, પણ તેમાં રાગાદિ ન હોય. શુદ્ધ જીવતત્ત્વમાં આસ્રવતત્ત્વ નથી. શુદ્ધ જીવના આશ્રયે તો સંવર-નિર્જરા-મોક્ષરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ જ થાય છે.

જુઓ, આ ધર્મકથા છે. ધર્મી એવો જે આત્મા, તેના અનંતધર્મોને દેખાડનારી એવી આ ધર્મકથા છે. આત્માના વીતરાગભાવને પોષનારી આ તેની કથા છે. આત્માના લક્ષણભૂત જે જ્ઞાનભાવ તેની સાથે તો વીતરાગભાવ હોય, તેની સાથે રાગ ન હોય. રાગ તેનાથી જુદાપણે છે, તે રાગનું કર્તૃત્વ જ્ઞાનમાં સમાતું નથી. જ્ઞાતાપરિણામને પણ કરે ને રાગના પરિણામને પણ કરે –એમ એક સાથે બંનેમાં તન્મયતા ન હોય. સ્વસન્મુખપરિણામ વિકારથઈ નિવૃત્ત છે. સ્વસન્મુખ પરિણમેલો આત્મા જડ કર્મને કે વિકારને સ્પર્શતો નથી, તે તો પોતાના અનંતગુણની નિર્મળ પરિણતિને સ્પર્શે છે, તેમાં તે તન્મય થઈને તેને કરે છે.

જુઓ, આ ચૈતન્યના સેવવનની રીત ! સર્વજ્ઞદેવની સાચી સેવા પણ આમાં જ આવે છે. રાગની સેવામાં સર્વજ્ઞની સાચી સેવા આવતી નથી. વીતરાગની સેવા રાગ વડે કેમ થાય ? તલવારની તીખી ધાર ઉપર નાચવા કરતાંય સૂક્ષ્મ ને દોહ્યલું આ ચૈતન્યતત્ત્વનું સેવન છે. 'અનંતનાથ ભગવાન' એટલે પરમાર્થે અનંત શક્તિનો નાથ એવો આ ચૈતન્યભગવાન, તેની સેવા અંતરના સ્વાનુભવ વડે થાય છે; ને એવી સેવાની રીત સંતોએ બતાવી છે. રાગના કર્તૃત્વમાં અટકેલા અજ્ઞાનીને 'અનંતનાથ ભગવાન'ની સાચી સેવા કરતાં આવડતું નથી. ભાઈ, ચૈતન્યદરિયામાં જે તરંગ ઉલ્લસે તેમાં તો ચૈતન્યરસ ઊછળે છે. અંદર મીઠો ચૈતન્યરસ ભર્યો છે તો તેના તરંગ પણ મીઠા ચૈતન્યરૂપ જ હોય. ચૈતન્યરસના દરિયામાં વિકારના ખારા તરંગ ન હોય. જેવું અંદર ભર્યું હોય તેવા બહાર તેના તરંગ હોય.

અંતર્મુખ થઈને ચૈતન્યભગવાનને ભેટતાં તે શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ થાય, વિકારની ન થાય. અંતર્મુખ પરમાત્માને ભેટે ને પામરતા રહે એમ બને નહિ, આત્માના સ્વભાવને સાધ્યો ત્યાં વિકારનું કર્તૃત્વ રહે નહિ. આત્માની સન્મુખ થઈને તેને સાધતાં જ્ઞાતાપરિણામ થયા, ને ત્યાં રાગાદિ વિભાવપરિણામને પર તરીકે (વ્યવહાર તરીકે) જાણ્યા, તેનું કર્તૃત્વ ન રહ્યું, તેનો આદર ન રહ્યો. જુઓ, આમાં નિશ્ચય-વ્યવહારનો ખુલાસો આવી ગયો.

નિશ્ચયનો આશ્રયને વ્યવહારનો નિષેધ –એવા પ્રકાર વડે મોક્ષમાર્ગ સધાય છે.

આત્માની એકેક શક્તિમાં બારઅંગનો સાર ભર્યો છે. સ્વશક્તિની સન્મુખ થઈને પરિણમવું –તેમાં જિનવાણીનો સાર સમાય જાય છે. સ્વરૂપના પરિણમનનો જેમાં લાભ થાય –એટલો આત્મા છે; ને જેટલા બહારના પરિણામ છે તે આત્માના સ્વભાવની ચીજ નથી. આવા સ્વશક્તિસંપન્ન આત્માને પ્રતીતમાં લેવો તે સાચી આત્મપ્રતીતિ છે. ને આવી પ્રતીતિ થતાં આત્મા પરભાવોના અકર્તૃત્વપણે પરિણમે છે. આવું અકર્તૃત્વ શક્તિનું સમ્યક્ પરિણમન જ્ઞાનભાવની સાથે વર્તે છે.

અકર્તૃત્વશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. (૨૧)

卐

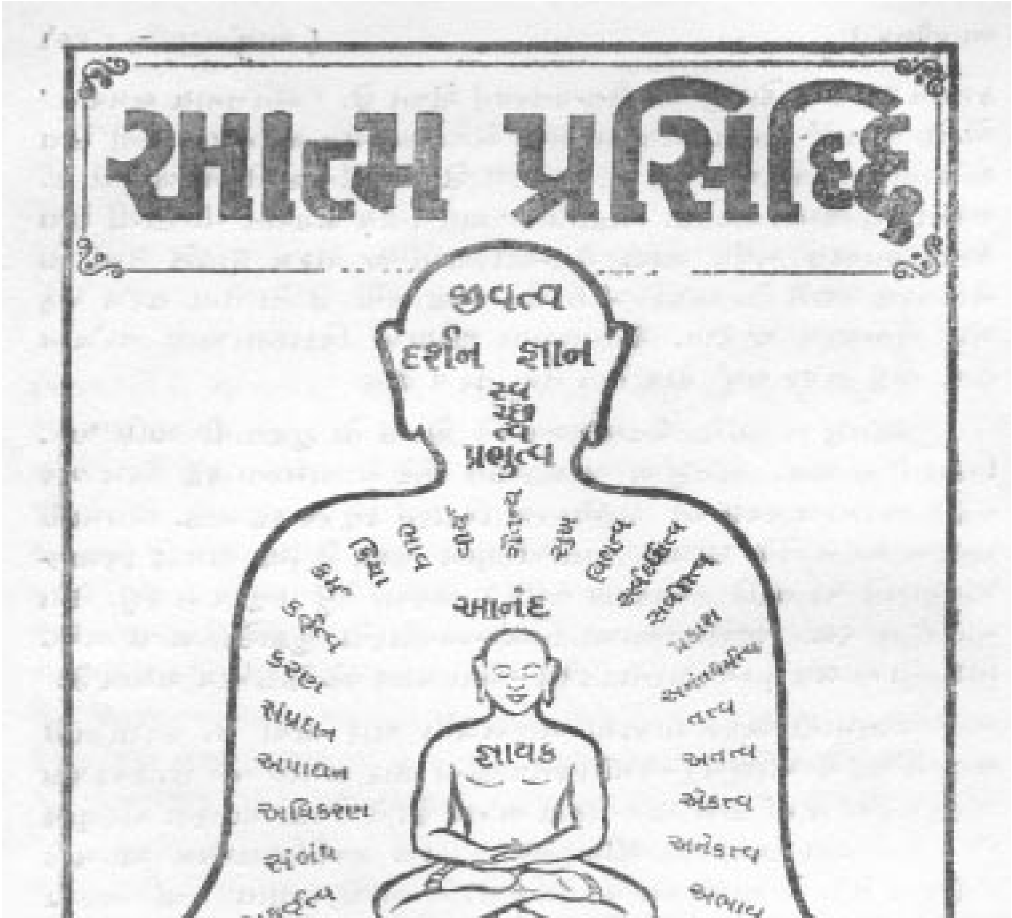
આત્મ પ્રસિદ્ધિ
જીવત્વ
દર્શન જ્ઞાન
પ્રભુત્વ
આનંદ
જ્ઞાયક
કરણ
સંપ્રદાન
અપાદાન
અધિકરણ
સંબંધ
તત્ત્વ
અતત્ત્વ
એકત્વ
અનેકત્વ
અભાવ
સમયસારની ૪૭ શક્તિ ઉપર
પૂજ્ય કાનજીસ્વામીના અપૂર્વ પ્રવચનો

[૨૨]

અભોક્તૃત્વશક્તિ

[सकलकर्मकृतज्ञातृत्वमात्रातिरिक्तपरिणामानुभवोपरमात्मिका अभोक्तृत्वशक्तिः]

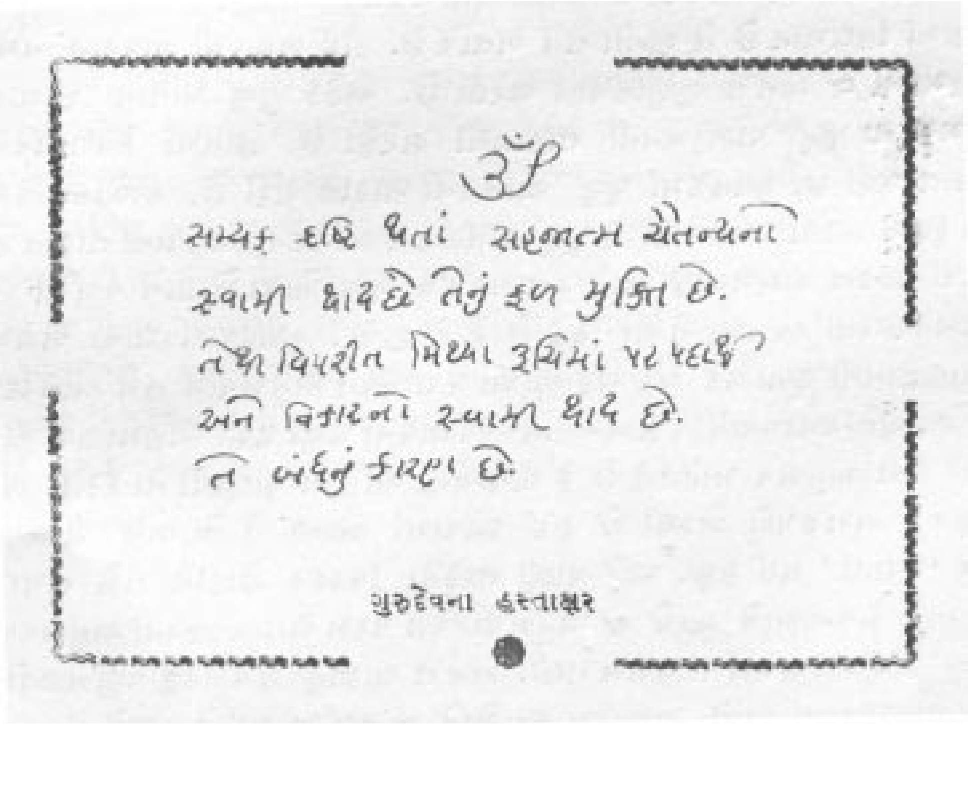
ॐ
સમ્યક્ દ્રષ્ટિ પોતાં સહજાત્મ ચૈતન્યના
સ્વામી થાય છે તેનું ફળ મુક્તિ છે.
તેથી વિપરીત મિથ્યા દ્રષ્ટિમાં પર પદાર્થ
અને વિકારનો સ્વામી થાય છે.
તે બંધનું કારણ છે.

ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

જેમ રાગ-દ્વેષાદિ કર્મ તરફના ભાવો જ્ઞાનથી જુદા છે, તેમના કર્તૃત્વ વગરનો આત્માનો સ્વભાવ છે –તે અકર્તૃત્વશક્તિ વડે બતાવ્યું, તેમ હર્ષ-શોકાદિ ભાવો પણ જ્ઞાનથી જુદા છે ને તેમના ભોક્તૃત્વ વગરનો આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે –તે આ અભોક્તૃત્વ શક્તિમાં બતાવે છે. જો કે, જેને અકર્તાસ્વભાવનું ભાન થાય તેને અભોક્તા સ્વભાવનું પણ ભાન ભેગું થાય જ છે, પણ સમજાવવા માટે દરેક શક્તિનું જુદું જુદું વર્ણન કર્યું છે, કેમ કે બધી શક્તિઓ એકસાથે કહી શકાતી નથી. કોઈ પણ એક શક્તિ વડે આત્માને ઓળખતા, તેની અનંત શક્તિઓ પણ ભેગી આવી જ જાય છે.

જ્ઞાનભાવે પરિણમતા આત્મામાં એવું અભોક્તૃત્વ છે કે કર્મકૃત હર્ષ-શોકાદિને તે ભોગવતો નથી. આઠે કર્મના કોઈ ફળનું ભોક્તાપણું જ્ઞાનમાં નથી. અનંતગુણના વૈભવથી ભરેલો આત્મા પોતાના આનંદના નિધાનને ભોગવનારો છે. સ્વભાવઘરમાં ભરેલા આત્મવૈભવનું આ વર્ણન છે. જે વૈભવ તારામાં વિદ્યમાન છે તે સંતો તને બતાવે છે. કાંઈ બહારથી લાવવાનું નથી, આત્મામાં જ અનંત ગુણનિધાન ભરેલા છે. એકેક ગુણ પોતાના સ્વભાવસામર્થ્યના પૂર્ણ પરિણમનની તાકાતથી ભરેલો છે. જ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનની તાકાત ભરી છે, આનંદમાં પૂર્ણ આનંદની તાકાત ભરી છે, અભોક્તૃત્વમાં કર્મફળચેતનાનો અભાવ કરીને પૂર્ણ અતીન્દ્રિય આનંદને આપવાની તાકાત છે; આવી અનંત આત્મશક્તિઓને આચાર્યદેવે ખૂબ ખોલી ખોલીને વર્ણવી છે. પ્રવચનસારના અંતમાં તેઓ કહે છે કે હે જીવો ! સ્યાદ્વાદવિદ્યાના બળથી વિશુદ્ધજ્ઞાનની કળા વડે આ એક આખા સ્વતત્ત્વને અનુભવીને તમે આનંદિત થાઓ. ચૈતન્યના સ્વાધીન જ્ઞાન-આનંદસ્વભાવનો ઘણો ઘણો મહિમા વર્ણવીને છેવટે તેના અનુભવ માટે કહે છે કે ચૈતન્યનો મહિમા વાણીથી તો કેટલો કહી શકાય ? અમંદપણે જોરથી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું તે તો બધું ચૈતન્યને વિશે, 'સ્વાહા' થઈ ગયું. માટે વાણી તરફનો વિકલ્પ છોડીને તમે તમારા ચૈતન્યને ચૈતન્યભાવે આજે જ અનુભવો. આ પરમ ચૈતન્યતત્ત્વના અનુભવથી બીજું કાંઈ આ જગતમાં ઉત્તમ નથી. અનંતશક્તિનું ગમે તેટલું વર્ણન કરીને મહિમા કરવામાં આવે, પણ આત્મા પોતે અંતર્મુખ થઈને જ્યારે પોતાના નિજવૈભવને સાક્ષાત્ અનુભવે ત્યારે તેને પોતાના સાચા મહિમાની ખબર પડે. આચાર્યદેવના કથનમાં ઊંડા સ્વાનુભવનું જોર છે. પોતાના સ્વાનુભવરૂપ નિજવૈભવના જોરથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું વર્ણન આ સમયસારમાં કર્યું છે. કોઈ અદ્ભુત રચના છે. છતાં કહે છે કે હે ભાઈ ! વાણીથી પાર નહિ પડે, સ્વાનુભવથી પાર પડશે; માટે આજે જ આત્માનો સ્વાનુભવ

કર. અમે અમારા સ્વાનુભવથી બતાવીએ છીએ ને તું તારા સ્વાનુભવથી અંતરમાં આવા આત્માને દેખજે.

આત્મામાં જેમ જ્ઞાન છે, આનંદ છે, તેમ એક અભોક્તૃત્વસ્વભાવ પણ છે કે જે શક્તિનું કાર્ય હર્ષ-શોકાદિ કર્મફળના ભોગવટાથી વિરામ પામવાનું છે. આનંદનો જ ભોગવટો કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. આત્માના સ્વભાવમાં એવો કોઈ ગુણ નથી, કે કોઈ ગુણનું એવું કાર્ય નથી કે જે દુઃખનો ભોગવટો આપે. આત્મા જ્યાં આવા સ્વભાવમાં વળીને પરિણમ્યો ત્યાં તે પરિણમનમાં આનંદનો જ અનુભવ રહ્યો, મોહાદિનો અનુભવ તેમાં ન રહ્યો; આ રીતે પરભાવોનું અભોક્તાપણું થયું.

જે પરિણામે અંતર્મુખ થઈને જ્ઞાનસ્વભાવી દ્રવ્યને દૃષ્ટિમાં લીધું તે પરિણામમાં દ્રવ્યના આનંદભાવનું જ વેદન છે, દુઃખનું વેદન તેમાં નથી. દુઃખ તે કાંઈ દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે થયેલા પરિણામ નથી. શ્રેણિકરાજાનો જીવ નરકમાં પણ અત્યારે પોતાના આત્માને આનંદપરિણામનો જ ભોક્તા જાણે છે, ને જે દુઃખ છે તેને સ્વભાવના કાર્યપણે જાણતો નથી; તેના અભોક્તાપણે જ તેમનો આત્મા પરિણમી રહ્યો છે. અહા, પર્યાયમાં વિદ્યમાન છતાં તે પરભાવનું અભોક્તાપણું –એ તો સ્વભાવદૃષ્ટિની કોઈ અપૂર્વ વાત છે; સ્વભાવની પરિણતિ પ્રગટ કરે ત્યારે જ સમજાય એવી આ અંતરની વાત છે. – જે સમજતાં અવશ્ય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે.

✯

[વીર સંવત. ૨૪૯૧ પોષ સુદ ૧૪]

ભાઈ, તારે આનંદ જોઈએ છે ને ? તો આત્મામાં આનંદનો ભોગવટો કેમ પ્રગટે ? ને દુઃખનો ભોગવટો કેમ મટે ? તેની આ વાત છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી પદાર્થ છે , તેની શક્તિઓ અનંત છે. તેમાં એક અભોક્તૃત્વ શક્તિ એવી છે કે જેના બળથી આત્મા પરભાવોના ભોગવટાથી દૂર રહે છે. આત્માનો સ્વભાવ શું છે ? તે સ્વભાવ શેનો કર્તા છે ? શેનો ભોક્તા છે ? ને કોનું કર્તા-ભોક્તાપણું તેનામાં નથી ? –એ બધા પડખાં બરાબર સમજીને તે સ્વભાવને લક્ષમાં લ્યે તો તેને સ્વભાવનો લાભ થાય; ને સ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવા પરભાવોનું વેદન અટકી જાય.

વિકારના ભોગવટાનો જેમાં અભાવ છે એવા જ્ઞાનસ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેતાં પર્યાયમાં તેનો લાભ થાય છે એટલે કે વિકારનો ભોગવટો ટળીને આનંદનું વેદન પ્રગટે છે. જ્ઞાનભાવમાં આવા આનંદનું વેદન છે, પણ જ્ઞાનભાવમાં ક્રોધાદિનું વેદન નથી. એ

ક્રોધાદિ ભાવો તો જ્ઞાનથી જુદા છે.

* આત્મા શરીરને-પૈસાને-ભોજન વગેરે પરને ભોગવે એવું તો તેના દ્રવ્ય-ગુણમાં કે પર્યાયમાં પણ નથી, કેમ કે અજ્ઞાનદશામાં પણ પરનું ભોક્તૃત્વ નથી.
* અજ્ઞાનભાવે પર્યાયમાં હર્ષ-શોકને ભોગવે છે, દુઃખને ભોગવે છે, પણ તે ભોગવટો ત્રિકાળી દ્રવ્યગુણસ્વભાવમાં નથી.
* અભોક્તા શક્તિવાળો જે જ્ઞાનસ્વભાવ, તે સ્વભાવસન્મુખ પરિણતિ થઈ ત્યાં પર્યાયમાં પણ વિભાવના અભોક્તારૂપ પરિણમન થયું. ત્યાં દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાયમાં ક્યાંય આત્માને પરભાવનું ભોક્તાપણું નથી. આવું પરિણમન કરે ત્યારે આત્મલાભ થયો કહેવાય, ત્યારે આત્મવૈભવ પ્રગટ્યો કહેવાય.

પરથી ભિન્ન ને પોતાના અનંત ગુણ-પર્યાયોથી અભિન્ન એવો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા પોતાની નિર્મળ પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે. પોતાના સ્વભાવસન્મુખ થઈને નિર્મળ પર્યાયમાં આત્મા વ્યાપે તે ધર્મ; પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને વિકારમાં વ્યાપે તે અધર્મ; જડમાં કે પરમાં તો આત્મા કદી વ્યાપતો નથી.

હર્ષ-શોક તે આસ્રવતત્ત્વ છે; શુદ્ધ જીવતત્ત્વમાં તે નથી. શુદ્ધ જીવતત્ત્વના ભોગવટામાં હર્ષ-શોકનો ભોગવટો રહેતો નથી. ને હર્ષ-શોકના ભોગવટામાં શુદ્ધ જીવનો સ્વાદ આવતો નથી. એટલે સ્વભાવમાં પરિણમતા આત્માને હર્ષ-શોકના ભાવોનું ભોકતાપણું નથી, તે તેનો અભોક્તા છે. સ્વભાવમાંથી જે નિર્દોષ આનંદ પ્રગટ્યો છે તેનું તેને ભોક્તાપણું છે. જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્માને ધ્યેય કરતાં જે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ પ્રગટ્યો તે જ્ઞાનમાત્રભાવમાં કર્મ તરફના કોઈપણ ભાવોનો ભોગવટો રહેતો નથી; કર્મ તરફના ભાવો જ્ઞાનભાવથી તદ્દન જુદા છે; જેટલા ઉદયભાવ છે તે બધાયથી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જુદું જ વર્તે છે; પ્રજ્ઞાછીણીએ લક્ષણભેદ વડે અત્યંત ભેદીને જ્ઞાનને અને પરભાવોને જુદા પાડી દીધા છે, એટલે તેના જ્ઞાનમાં પરભાવોનું ભોક્તાપણું જરાપણ નથી. –આવું જ્ઞાન સાથેની અભોક્તૃત્વશક્તિનું સમ્યક્ પરિણમન છે.

'જ્ઞાનભાવ' પ્રગટે ને તેની સાથે પરભાવોનું અભોક્તાપણું ન પ્રગટે એમ બને નહિ. જગતના જીવો એક મીઠી (પ્રિય) ચીજના લક્ષે બીજી ચીજોના સ્વાદને ભૂલી જાય છે, તેમ મુમુક્ષુને જગતમાં સૌથી મીઠા અતીન્દ્રિય આનંદરસથી ભરેલો આ ચૈતન્યભગવાન આત્મા-તેનો સ્વાદ જ્યાં પ્રગટ્યો, ત્યાં હર્ષ-શોકના આકુળસ્વાદનું ભોક્તાપણું રહેતું નથી. એ આકુળસ્વાદને ચૈતન્યના સ્વાદથી જુદો જાણે છે. અતીન્દ્રિય-આનંદના મધુર સ્વાદ

પાસે હર્ષ-શોકાદિ કલુષ પરિણામોનો ભોગવટો ટકતો નથી, –તેનું ભોક્તૃત્વ વિરામ પામી જાય છે.

આનંદમય ચૈતન્યસ્વભાવ સ્વાદમાં (અનુભવમાં) આવતાં પર્યાય પણ તેવા જ આનંદભાવે પરિણમી જાય છે; પછી તેમાં આકુળતાનો સ્વાદ રહેતો નથી. ભાઈ, તારી અંદરના સહજ પરિણમનની વાત છે; આ કોઈ બોજો નથી, બોજો તો વિકારમાં છે. સ્વભાવનો અનુભવ થતાં તે વિકારના ભોક્તૃત્વનો બોજો ઊતરી ગયો; વિકારના વેદનનો અંત આવી ગયો, ને આત્મા હળવોફૂલ થઈને આનંદરસનો સ્વાદ લેવામાં લીન થયો. સ્વભાવમાં તો વિકારનો અભાવ હતો જ, ને હવે પર્યાયમાં પણ તેનું વેદન છૂટી ગયું. આત્માનો જેવો અભોક્તા સ્વભાવ હતો તેવો પ્રગટ પ્રસિદ્ધ થયો.

ચૈતન્યના આનંદનો પરમ સ્વાદ અજ્ઞાનીને ખ્યાલમાં પણ આવતો નથી; વિકારના વેદનમાં મશગૂલ વર્તતો આત્મા એનાથી ભિન્ન ચૈતન્યના આનંદનો સ્વાદ ક્યાંથી જાણે? અહીં અભોક્તાસ્વભાવ બતાવીને વિકારનું વેદન કેમ છૂટે તે બતાવ્યું છે. ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિ તરફનો ભાવનો ભોગવટો તે આત્માના સ્વભાવની ચીજ નથી, એટલે આત્મા જ્યાં સ્વભાવરૂપ થઈને પરિણમ્યો ત્યાં તે ભાવનો ભોગવટો વિરામ પામી જાય છે –છૂટી જાય છે; ને જ્ઞાનમય આનંદનું વેદન પ્રગટે છે.

વિકારનું વેદન એ આત્મવેદન નથી, એ તો અનાત્મવેદન છે. જેમ શોકનું વેદન દુઃખરૂપ છે તેમ હર્ષનું વેદન પણ આકુળતા ને દુઃખમય છે, તે કાંઈ આત્મવેદન નથી. આત્માનું વેદન તો આનંદરૂપ હોય, તેમાં આકુળતા (હર્ષ કે શોક) ન હોય. આત્મા તો આનંદસ્વભાવનો પિંડ છે. તેમાંથી તો આનંદનું વેદન પ્રગટે, તેમાંથી હર્ષ-શોકનું કે આકુળતાનું વેદન ન પ્રગટે. સ્વભાવ તરફ જ્યાં પરિણતિ ઉલ્લસી ત્યાં તે પરિણતિમાં પરભાવનું વેદન રહે નહિ, તેમાં તો આનંદ ને શાંતિના ઊભરા આવે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માએ આવો આનંદમય આત્મા પ્રગટ અનુભવ્યો, ને સમવસરણ સભામાં શ્રોતાઓને તેના અનુભવની રીત બતાવી. તે જ વાત આ સમયસારમાં સંતોએ બતાવી છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન જુદું, કર્મ જુદું; જ્ઞાનમાં કર્મ નહિ, કર્મમાં જ્ઞાન નહિ; એમ બંનેની ભિન્નતા છે. આઠ કર્મના ફળનો ભોગવટો ભગવાન આત્માના સ્વભાવમાં નથી. આત્માની અનંતી શક્તિઓમાં આઠે કર્મના ફળ ભોગવટાનો અભાવ છે. અને આવા સ્વભાવને ધ્યેયરૂપ – લક્ષ્યરૂપ કરતાં જે જ્ઞાનભાવ પ્રગટ્યા, તે જ્ઞાનભાવમાં

વિકારનો ભોગવટો નથી, એટલે પર્યાયમાંય અભોક્તાપણું થયું. આ રીતે પર્યાયમાં અભોક્તાપણાના પરિણમન સહિત અભોક્તાસ્વભાવ પ્રસિદ્ધ થાય છે. અભોક્તાસ્વભાવી આત્માને સ્વીકારે ને પર્યાયમાં તેવું પરભાવનું અભોક્તાપણું ન ખીલે –એમ બને નહિ.

મોટો રાજા કે શેઠ હોય, પુણ્યના ઠાઠ વચ્ચે ઊભો હોય, બંગલા-મોટર વગેરે લાખો-કરોડોના વૈભવનો ભોગવટો કરતો દેખાય, ત્યાં અજ્ઞાનીને એમ લાગે કે આ ભોગવટામાં્ કેવું સુખ છે ! –આ શેઠ ભારે સુખી છે. પણ ભાઈ ! એ તો તારી બહારની દૃષ્ટિ છે, ને એ દૃષ્ટિ ખોટી છે. બહારના પદાર્થોનો ભોગવટો તો આત્માને છે જ નહિ. બહારનો વૈભવ આત્માનો છે જ નહિ, તો પછી તેમાં આત્માનું સુખ ક્યાંથી હોય ? અહીં તો અંતરના સ્વભાવની ઊંડી વાત છે કે પર્યાયમાં ક્ષણિક હર્ષ-શોકનું કે સાતા-અસાતાનું વેદન કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્માનો સ્વભાવ વિભાવોના ભોગવટાથી વિરામ પામી ગયેલો છે, ને તે સ્વભાવ તરફ ઝુકેલી પર્યાય પણ પરભાવોના ભોગવટાથી વિરામ પામી ગઈ છે. આત્મામાં આવી પર્યાય પ્રગટે ત્યારે તે જીવ સાચો જૈનધર્મી થયો કહેવાય. જેમાં વિકારના ભોગવટારૂપ વસ્ત્ર નથી એવી જે નિરાલંબી, વિકારના આવરણ વગરની જ્ઞાનપરિણતિ તે જ દિગંબર જૈનધર્મ છે. આવી જ્ઞાનપરિણતિ વગર કોઈ જીવને ધર્મ થાય નહિ.

સર્વજ્ઞપ્રભુને જેટલો આત્મવૈભવ પ્રગટ્યો તે બધોય તારા ગુણમાં છે. જ્યાં અંતર્મુખ થઈને તેનો સ્વીકાર કર્યો ત્યાં તે પ્રગટવાની શરૂઆત થઈ ગઈ, –સાધકભાવ થઈ ગયો. અરે, એવો તે કોણ હોય કે પોતામાં ઉત્તમ વસ્તુ પડી હોય તેને તો ન ભોગવે ને તુચ્છ અશુદ્ધ વસ્તુનો સ્વાદ લ્યે ? હે જીવ ! પરમ આનંદના સ્વાદથી ભરેલી તારી ઉત્તમ વસ્તુ અમે તને બતાવીએ છીએ, તેને તું ભોગવ, ને વિકારના ભોગવટાથી વિરમ ! વિભાવનો ભોગવટો જેમાં વિરમી ગયો છે એવા જ્ઞાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા કર, જ્ઞાન કર, અનુભવ કર. અહો, આવો મારો સ્વભાવ ! –એમ સ્વ તરફનો ઉલ્લાસ ઊછળતાં પર્યાય વિકારનું ભોગવટાપણું છોડીને સ્વભાવના આનંદને ભોગવે છે.

ભાઈ, એકવાર તારી દૃષ્ટિ પલટાવી નાખ. બહારમાં વૈભવનો સંયોગ હોવા છતાં ધર્માત્માને અંતરમાં નિજવૈભવ ઉપર દૃષ્ટિ પડી છે, તે દૃષ્ટિમાં ક્યાંય અંશમાત્ર વિકારનું કે પરનું સ્વામીપણું કે ભોક્તાપણું નથી; સ્વભાવના મહિમાની દૃષ્ટિમાં નિજાનંદનો જ ભોગવટો છે, તેમાં અન્ય ભોગવટાનો અભાવ છે.

* આત્મા જો અજીવને ભોગવે તો આત્મા અજીવ થઈ જાય.

* આત્મા જો વિકારને તન્મયપણે ભોગવે તો તે ‘અનાત્મા’ થઈ જાય.
* આત્મા નિજસ્વભાવથી પોતાના જ્ઞાનાનંદરૂપ નિર્મળભાવને ભોગવે છે. તેમાં આત્માની આત્માપણે પ્રસિદ્ધિ છે, ને તેમાં સમસ્ત પરભાવોનું અભોક્તાપણું છે.

હે જીવ ! રાગની મીઠાશ આડે તું તારા ચૈતન્યભગવાનના આનંદનો ભોગવટો ભૂલી ગયો. અરે, રાજા પોતાનું રાજાપણું ભૂલીને બેભાનપણે ઉકરડાનો સ્વાદ લેવા ગયો ! શું રાજાને તે કાંઈ ઉકરડાના દુર્ગંધી પદાર્થનો ભોગવટો શોભે ? –ન શોભે. તેમ જગતનો આ ચૈતન્યરાજા, એને તે પોતાના નિજવૈભવને છોડીને શું વિકારનો ભોગવટો શોભે છે ? –નહિ બાપુ ! એ ભોગવટો તારો નહિ; ભૂલથી તેમાં તેં આનંદ માન્યો. તારા ભોગવટાની વસ્તુ તો મહા આનંદરૂપ છે, તેમાં વિકારના ભોગવટાનું સ્થાન નથી.

જીવનાં પરિણામ, તેમાં બે જાત–

(૧) સ્વભાવના લક્ષે થયેલા અભોક્તારૂપ જ્ઞાતા પરિણામ;

(૨) કર્મ તરફના વલણથી થયેલા હર્ષ-શોકાદિ પરિણામ;

–તેમાં હર્ષાદિના અભાવરૂપ ને જ્ઞાતાપરિણામના ભાવરૂપ –એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. જેટલો સ્વભાવ તરફ આવ્યો તેટલો વિભાવના ભોગવટાથી નિવર્ત્યો; જે અલ્પ રાગાદિ બાકી રહ્યા તેનાથી છૂટો રહીને તેને જાણે છે, પણ તેમાં તન્મય થઈને તેના ભોક્તાપણે પરિણમતો નથી. પર્યાયદૃષ્ટિમાં તેનો ભોગવટો દેખાય છે પણ સ્વભાવદૃષ્ટિમાં તે ભોગવટો આત્મમાં નથી; અને આત્મા તરફ એકાગ્ર થયેલી પર્યાયમાં પણ તે ભોગવટો નથી. –આ રીતે ધર્મીને જ્ઞાનભાવની સાથે અભોક્તાપણું વર્તે છે.

સાત ભયમાં વેદનાનો ભય જ્ઞાનીને કેમ નથી ? તે બતાવતાં આચાર્યદેવે કળશ ૧૫૬માં કહ્યું છે કે, અભેદરૂપ એવા વેદ્ય-વેદકને લીધે જ્ઞાનીઓ નિરાકુળપણે એક અચલ જ્ઞાનને સદાય વેદે છે, જ્ઞાનીઓને આ એક જ્ઞાનનું જ વેદન હોય છે; જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજી કોઈ વેદના જ્ઞાનીને હોતી નથી. તેથી જ્ઞાનીને પુદ્‌ગલકૃત વેદનાનો ભય હોતો નથી. તે તો નિરંતર નિઃશંકપણે પોતાના સહજ જ્ઞાનને આનંદથી અનુભવે છે. જ્ઞાન વેદક અને રાગ તેનું વેદ્ય -એવું ભિન્ન વેદ્ય-વેદકપણું હોતું નથી. જ્ઞાન વેદક થઈને પોતાથી અભિન્ન એવા નિર્મળ જ્ઞાન-આનંદાદિ નિજભાવોને વેદે છે, પણ પોતાથી અભિન્ન એવા પરભાવોને તે વેદતું નથી; તેનું તો તે અવેદક છે, અભોક્તા છે.

પ્રભુ ! તારી પ્રભુતામાં તો આનંદના ભોગવટા છે, તેમાં વિકારના ભોગવટા હોય

નહિ. જેમ 'ખાખરાની ખીસકોલી આંબાના સ્વાદને શું જાણે ?' તેમ વિકારની ખીસકોલી ચૈતન્યના આનંદના અત્યંત મધુર સ્વાદને ક્યાંથી જાણે ? ભાઈ, રાગના વેદનમાં તન્મય થઈને તું ભિન્ન જ્ઞાનના સ્વાદને ભૂલી જાય છે એટલે તને ચૈતન્યના આનંદનો ભોગવટો કરતાં નથી આવડતો. મિષ્ટાન્ન વગેરેનો ભોગવટો કરવાનું તું માની રહ્યો છે, પણ એ સ્વાદ તો જડ છે. તારા આત્માને જડના ને વિકારના સ્વાદનો ભોગવનાર માનીને તું પામર થઈ રહ્યો છે, પણ તારો સ્વભાવ એવો નથી. શું તારું અસ્તિત્વ વિકારમાં છે ? શું તારું અસ્તિત્વ સંયોગોમાં છે ? ના, તારું અસ્તિત્વ તો તારા અનંત ગુણના ધામમાં છે. સંયોગરૂપ ને વિકારરૂપ તું નથી, તું તો અનંત ગુણરૂપ છો. જ્યાં તું છો ત્યાં તો અનંત આનંદના દરિયા ભર્યા છે. આનંદના દરિયામાં તું રહેનારો છો, ને એમાં તો વિકારનું અભોક્તાપણું છે; એને બદલે તું વિકારના ને સંયોગના ભોગવટામાં જ તારું હોવાપણું માને છે –તે તો મોટો ભ્રમ છે. અહીં જ્ઞાનમાં વિકારનું અભોક્તૃત્વ સમજાવીને આચાર્યદેવ એ ભ્રમ છોડાવે છે.

અહા, આવડો મોટો આ આત્મા, –એને કોણ સ્વીકારે ? વિકારના વેદનમાં ઊભેલો જીવ એને નહિ સ્વીકારી શકે. વિકારથી પાર એવા ચૈતન્યલક્ષણને પકડીને અંતર્મુખ થનાર જ પોતાના મહાન આત્માને દેખે છે. જગતમાં અનંતા જીવો છે તેમાંથી દરેક જીવ આવા મહાન પરમસ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છે. જગત (એટલે કે લોકાકાશ) અનંતાનંત જીવોથી ઠાંસીઠાંસીને ભરેલ છે, ને તે બધાય જીવોમાં પોતપોતાની પરમાત્મશક્તિ ઠાંસીઠાંસીને પરિપૂર્ણ ભરી છે. આત્મસ્વભાવમાં એવું સામર્થ્ય છે કે ત્રણકાળ ત્રણલોકને સહજપણે, વિકલ્પ વિના જાણે, પોતાના અનંત આનંદને લીનપણે ભોગવે, ને પરભાવનો અભોક્તા રહે–આવો આત્માનો સ્વભાવ તેમાં વિકલ્પ નથી; દયાનો શુભ, કે હિંસાનો અશુભ, કોઈ વિકલ્પ જ્ઞાનસ્વભાવની ચીજ નથી, ને તેનો ભોગવટો જ્ઞાનમાં નથી. અરે ભાઈ ! આત્માનો સ્વભાવ તે કાંઈ પરભાવના ભોગવટામાં અટકે ? પરભાવનું ભોક્તાપણું એ તે કાંઈ આત્મશક્તિનું કાર્ય છે ? ના. આત્મા એટલે 'જ્ઞાયકભાવ' –એ તો પુણ્ય-પાપ કે હર્ષ-શોકની લાગણીથી પાર જ્ઞાનમાત્ર છે. જ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવને તું લક્ષમાં લે. તે જ્ઞાન સાથે અનંતશક્તિનું વેદન આવશે, પણ વિકારનું વેદન તેમાં નહિ આવે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ-ધર્માત્મા ગૃહસ્થપણામાં હોય, અનેક વૈભવ હોય, હર્ષાદિ પરિણામ થતા હોય, ત્યાં અજ્ઞાનીને એમ લાગે છે કે આ જીવ બધાને કરે છે –ભોગવે છે. ધર્મીના અંતરના જ્ઞાન પરિણમનની તે અજ્ઞાનીને ખબર નથી, ઓળખાણ નથી. બાપુ ! જેના

વેદનમાં અમે નથી ઊભા, ત્યાં તું અમને માન તો તે તારી ભૂલ છે, અમે અમારા અનંત ગુણની નિર્મળતાના ભોગવટામાં છીએ, તેની તને ખબર નથી. સમ્યગદ્દષ્ટિજીવ બહારની પ્રતિકૂળતામાં હોય, અરે ! નરકના સંયોગમાં હોય, આકુળપરિણામ પણ થતા હોય –છતાં એ પ્રતિકૂળતાને નથી ભોગવતા, આકુળતાને નથી ભોગવતા, એ તો સ્વભાવની દૃષ્ટિ વડે નિર્મળ પરિણતિના સુખની ગટાગટી કરે છે, તેમાં તેને વિકારનું અભોક્તાપણું છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિની પરિણતિ અટપટી (ગંભીર) છે, બહારમાં તો નારકીકૃત દુઃખ ભોગવે છે ને અંતરમાં ચૈતન્યના સુખરસને ગટગટાવે છે. (એ જ રીતે સ્વર્ગના સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવને બહારમાં સ્વર્ગના સુખનો ભોગવટો દેખાય, પણ ખરેખર તેનો ભોગવટો તેને નથી, તે તો અંતરના ચૈતન્યસુખને જ ગટગટાવે છે. –આમ અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ બંને પ્રકારના સંયોગમાં જ્ઞાનીનું અભોક્તાપણું જાણવું.) સાતમા નરકમાં પણ જે જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે તે જીવને આવી અંતરદશા થાય છે. બહારની પ્રતિકૂળતાનો જ્યાં પાર નથી પણ અંદરની જ્ઞાનપરિણતિ તેનાથી પાર છે, તે પરિણતિમાં આનંદનો પાર નથી. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દુઃખને ભોગવે છે –એટલું જ જે દેખે છે, ને તે જ વખતે તેનામાં દુઃખના અભોક્તાપણારૂપ જે જ્ઞાનભાવ છે તેને જે નથી દેખતો તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિના આત્માને ઓળખતો નથી.

સિંહ કે શિયાળીયાં શરીરને ખાઈ જતાં હોય તે વખતે પણ મુનિરાજ દુઃખી નથી, દુઃખનું વેદન તેમને નથી, તેમને તો જ્ઞાનભાવનું જ વેદન છે. જ્ઞાનભાવમાં દુઃખનો પ્રવેશ જ ક્યાં છે ? જ્યાં દુઃખ કદી પ્રવેશી શકતું નથી એવા જ્ઞાનભાવમાં જ્ઞાનીનો વાસ છે. હર્ષ-શોકની જરાક વૃત્તિ આવે તો તે વખતેય તેના અભોક્તાપણાનો જ્ઞાનભાવ તેમને વર્તે છે. સિંહ શરીરને ફાડી ખાય તેથી મુનિને દુઃખી માને છે તો મુનિની અંદરની દેહાતીતદશાને તે ઓળખતો નથી. પોતાને દેહાધ્યાસ છે એટલે સામામાં પણ દેહથી પાર જે જ્ઞાનદશા છે તેને તે દેખી શકતો નથી. અહા, મુનિનો જ્ઞાનભાવ તો નિજાનંદરસના અનુભવમાં મગ્ન છે. તે જ્ઞાનભાવને તું ઓળખતો નથી તો તું ખરેખર મુનિના આત્માને ઓળખતો નથી. ભાઈ, તારામાં અભોક્તાપણાનો ભાવ પ્રગટ્યો નથી એટલે સામામાં અભોક્તાપણાના ભાવને તું દેખતો નથી. આત્મા નિજસ્વભાવગુણને ભોગવનારો, તેન બદલે પરભાવનું વેદન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી; ધર્મી આત્મા તેનો જ્ઞાતા રહે છે, તે પરભાવના વેદનને જ્ઞાનમાં ભેળવતો નથી, પણ તેને જુદું રાખીને પોતે જ્ઞાનમય ભાવપણે રહે છે. પરભાવોથી જુદા આવા જ્ઞાનમય આત્માને જે જાણે –

અનુભવે તેણે આત્માને જાણ્યો કહેવાય.

卐 પોષ સુદ પૂર્ણિમા (વીર સંવત. ૨૪૯૧) 卐

આત્મા અનંત શક્તિસંપન્ન જ્ઞાનસ્વભાવી વસ્તુ છે; જગતમાં તે મહાન આશ્ચર્યકારી ને મહિમાવંત વસ્તુ છે. આવો પોતાનો મહિમા ને આશ્ચર્ય ભૂલીને પરનો મહિમા ને પરનું આશ્ચર્ય કરે છે તે અજ્ઞાનીનો મોહ છે. ભાઈ, જ્યારે પ્રતિકૂળતાના ઘેરા આવશે ત્યારે તું ક્યાં નજર કરીશ ? એનાથી ભિન્ન તારા ચૈતન્યવૈભવની તો તને ખબર નથી, એટલે તું તો પ્રતિકૂળતામાં ઘેરાઈ જાઈશ. સંયોગથી પાર તારા સ્વભાવમાં બેહદ શાંતિ ભરી છે, તેમાં નજર કરતાં તને શાંતિનું વેદન થશે. સંયોગના વેદનવાળો આત્મા નથી; સંયોગો આત્માને શરણરૂપ નથી. આ જગતમાં મને બીજા કોઈનું શરણ નથી, પુણ્યનુંય મને શરણ નથી. મને શરણ તો મારા આત્માની અનંતશક્તિઓ છે, –આમ નિજશક્તિમાં નજર કરતાં શાંતિનું વેદન થાય ને વિકારનું વેદન ટળે. આવી આત્મશક્તિ પ્રગટ કરનારા ને દેખાડનારા પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો વ્યવહારથી શરણ છે, ને તેઓએ દેખાડેલો આત્મસ્વભાવ તે પરમાર્થથી શરણ છે; આ સિવાય કોઈ બીજું શરણ નથી.

અચિંત્ય વિસ્મયકારી અદ્‌ભુત અલૌકિક મહિમાવંત આત્મસ્વભાવ, –જેમાં નજર કરતાં આત્મા ન્યાલ થાય ને દુનિયાની આશા મટી જાય, તે આત્માને વિસામાનું સ્થાન છે; તેમાં નજર કરતાં બીજે વિસામો શોધવાનું મટી જાય છે ને ભવના થાક ઊતરી જાય છે. પરવસ્તુથી દુઃખ નથી, ચૈતન્યવસ્તુમાં પણ દુઃખ નથી; લોકો કહે છે 'માથે આભ ફાટી પડ્યા છે' –પણ તેનું દુઃખ નથી. ભાઈ, તે વખતે તારા આત્માનું કુતૂહલ કરીને, તેને જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા કરીને, તેનો પરમ પ્રેમ કરીને અંદરના સ્વભાવમાં ઊતર... તો તને દુઃખ નહિ પણ આનંદનું વેદન થશે. અરે, તને જગતના પદાર્થોનું કુતૂહલ થાય છે ને તારા અદ્‌ભુત સ્વભાવને જોવાનું કુતૂહલ કેમ નથી થતું ? એકવાર કુતૂહલ કરીને અંદર ડૂબકી માર. કોઈ અચિંત્ય નિધાન તને તારામાં દેખાશે. આ દેહ તો ધૂળનું ઢીંગલું છે, ભલે એના ઉપર હીરા-માણેક ખડક્યા હોય; પણ તેમાં તને શું છે ? તારા સુખનો અંશ પણ તેમાંથી આવવાનો નથી. અનંતા ગુણરત્નોથી મઢેલો તારો ચૈતન્યસ્વભાવ તે અનંતસુખથી ભરેલો છે, તેનું વેદન જ પરમ સુખરૂપ છે.

પ્રભુ ! તારા સ્વભાવમાં એવું સત્ત્વ ભર્યું છે કે જેને ભોગવતાં પરને ભોગવવાની ઇચ્છા જ ન થાય ને પોતાથી જ પોતાને આનંદનું વેદન થાય, તૃપ્તિ થાય. અહા,

આત્માના માહાત્મ્યનો પાર નથી. વર્ણનમાં તો ૪૭ શક્તિઓ આવી પણ અંદર તો અનંત શક્તિઓ છે –જેની ગણતરીનો પાર નથી. જેમ આકાશની વિશાળતાનું કોઈ માપ નથી, તે અનંત-અમર્યાદિત છે; તે અનંત આકાશનેય પોતામાં પૂરું જાણી લ્યે એવી જેની એક પર્યાયની તાકાત, ને એટલી જ નહિ પણ એનાથીયે અનંતગણું જાણવાની જેની પૂર્ણ પર્યાયની તાકાત, એવી અનંત પર્યાયોના સામર્થ્યવાળો એક ગુણ, ને એવા અનંત ગુણોના એકરસરૂપ આ ચૈતન્યરત્નાકર, –એનો અપૂર્વ મહિમા એકવાર પણ જગાડે તો જીવ જરૂર મોક્ષ પામે. અરે જીવ ! જો તો ખરો–તારા આત્માનો મહિમા કેટલો મોટો છે ! બીજા વડે તું તારી મોટાઈ માની-માનીને ફૂલાય છે પણ તારા પોતામાં તારો સ્વાધીન મહિમા કેટલો મોટો છે તે તો જો ! તારા એક ગુણની પર્યાયના અનંતમા ભાગનું અનંતુ માહાત્મ્ય છે. આત્માનો એક જ્ઞાનગુણ, તેની એક સર્વજ્ઞપર્યાય, ને તે સર્વજ્ઞતાના અનંતમા ભાગનું ૧૨ અંગનું શ્રુતજ્ઞાન, તેનો પણ અપાર મહિમા, તો જ્ઞાનાદિ અનંત સ્વભાવોથી ભરેલા આખા આત્માના સામર્થ્યના મહિમાની શી વાત ! જે અનંત ગુણરત્નોનો સાગર છે, જેમાં પરનું કે વિકારનું ભોક્તાપણું નથી, જેમાં બર્હિભાવોનો સ્પર્શ નથી, –આવા આત્માને જે અનુભવે તેને પરભાવોનો મેલ અડે નહિ. તે આત્મા નિજાનંદનો ભોક્તા છે ને પરભાવોનો ભોક્તા નથી. –એમ બંને વાત ભેગી સમજી લેવી. આત્માને રાગના ભોક્તાપણા વડે ઓળખવો -એ તો એનું અપમાન કરવા જેવું છે. રાજા ઉકરડાના ધણીપણા વડે ન ઓળખાય, રાજા તો રત્નજડિત રાજસિંહાસનનો ધણી હોય; તેમ આ ચૈતન્યરાજાને પરભાવરૂપી મલિન ઉકરડાના સ્વામી તરીકે (ભોગવનાર તરીકે) ઓળખવો તે રાજાને કલંક છે. ચૈતન્યરાજા તો પરભાવના ભોગવટા વગરનો અનંત ગુણરૂપી રત્નમણિના સિંહાસનનો સ્વામી છે, જેનું ભાન થતાં જન્મ-મરણનો અંત થઈને પરમાત્મદશા પ્રગટે છે.

‘भक्तामर स्तोत्र’માં ભગવાન ઋષભદેવ પરમાત્માની સ્તુતિ કરતાં સ્તુતિકાર માનતુંગસ્વામી કહે છે કે હે જિનેન્દ્ર ! પહેલાં અજ્ઞાનદશામાં અને કૂદેવોને દેખ્યા; પરંતુ આપના જેવા વીતરાગ-સર્વજ્ઞ પરમાત્માને દેખ્યા પછી હવે બીજા કોઈ પ્રત્યે અમારું ચિત્ત લાગતું નથી, તેમ સાધકધર્માત્મા કહે છે કે હે નાથ ! સંયોગને અને રાગને અમે જોઈ લીધા, અજ્ઞાનપણે રાગનો સ્વાદ પણ લીધો, પણ હવે આપે બતાવેલા અમારા આ પરમ ચિદાનંદસ્વભાવને જોયો, અચિંત્ય શક્તિવાળા આ ચૈતન્યદેવને દેખ્યા પછી હવે આ ચૈતન્ય સિવાય બીજે ક્યાંય કોઈ પરભાવમાં અમારું મન લાગતું નથી. આવા

સ્વભાવની દૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દર્શન છે, ને તે સમ્યગ્દર્શન કેવળજ્ઞાનને નિમંત્રે છે –બોલાવે છે; એટલે સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યાં કેવળજ્ઞાન થયે છૂટકો. સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યાં એવી તાકાતનું ભાન થયું કે હું તો જ્ઞાન છું ને મારા જ્ઞાનમાં વિકારનું ભોક્તાપણું નથી.

તીર્થંકરપ્રકૃતિના ફળને આત્મા ભોગવે ? –તો કહે છે કે ના; આત્મા પોતાના કેવળજ્ઞાન સાથેના અનંત આનંદને ભોગવે, પણ તીર્થંકરકર્મની પ્રકૃતિને કે સમવસરણાદિ વૈભવને તે ભોગવે નહિ. આ રીતે આઠ કર્મની ૧૪૮ પ્રકૃતિના કોઈ ફળનો ભોગવટો ભગવાન આત્માના જ્ઞાનભાવમાં નથી. આવું અભોક્તાપણું નીચેથી જ (ચોથા ગુણસ્થાનથી જ) શરૂ થઈ જાય છે. તીર્થંકરપ્રકૃતિને, કે જે રાગભાવથી તે પ્રકૃતિ બંધાણી તે રાગભાવનેય ભોગવવાનો ભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિને નથી. ચિદાનંદસ્વભાવમાં રાગનો કે રાગનાં ફળનો અભાવ છે, ધર્મી તેને નિજભાવમાં ભેળવતા નથી. રાગને કે તેના ફળને ભોગવવાની જેને ભાવના છે તેને અભોક્તાસ્વભાવી જ્ઞાનાનંદ આત્માની ખબર નથી, તેની ભાવના નથી. અભોક્તાસ્વભાવને જે જાણે તેની પર્યાયમાં રાગનું કે તેના ફળનું ભોક્તાપણું રહે નહિ; એટલે કર્મફળચેતનાથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનારૂપ થઈને તે કેવળજ્ઞાન પામે.

અભોક્તૃત્વશક્તિનું વર્ણન સમાપ્ત. (૨૨)

હે જીવ !

તું કુટુંબ વગર રહી શકીશ.
તું શરીર વગર રહી શકીશ.
તું રાગ વગર રહી શકીશ.
તું જ્ઞાન વગર રહી નહિ શક.

માટે–

કુટુંબ, શરીર ને રાગથી ભિન્ન એવા તારા જ્ઞાનસ્વરૂપને તું ઓળખ.

એ જ્ઞાનીને વંદન

ઉપશમરસનો સ્વાદ લેનારા જ્ઞાનીજનને વંદન.
સમકિત પામી સ્વરૂપ સાધ્યું હો એને અભિનંદન.

અંતર્મુખી જીવન એનું ઝરણાં વહે આનંદના;
વૈરાગ્યરસની ધારા ઉલ્લસી દેખી પદ ચેતનના.

નિધાન દેખ્યા નિજઆતમનાં, સિદ્ધસ્વરૂપને ધ્યાવી,
સતત ધૂનથી ધ્યેય જ સાધ્યું લગની આત્મ લગાવી.

ઉદયભાવથી અળગા થઈને વળગ્યા જ્ઞાનને ધ્યેયે;
શાંત શાંત પરિણામ પ્રવાહે પહોંચ્યા સુખના
દ િ ર ૮ ા ે .

જગતના રસથી સ્વાદ જ જુદો આનંદરસ આસ્વાદે,
દર્શન એનાં મંગલકારી મંગલ ભાવ જગાડે.

ઉપશમરસનો સ્વાદ લેનારા એ જ્ઞાનીને વંદન,
ઉપશમરસનો સ્વાદ ચખાડે એને હો અભિનંદન.

(આસો વદ ૪ના પ્રવચન ઉપરથી)

[૨૩]

નિષ્ક્રિયત્વશક્તિ

[सकलकर्मोपरमप्रवृत्तात्मप्रदेशनैष्पंद्यरूपा निष्क्रियत्वशक्तिः]

卐

પ્રદેશોમાં કંપન હોવા છતાં જ્ઞાનસ્વરૂપની શ્રદ્ધા ને અનુભવ કરીને કેવળજ્ઞાન પામી શકાય છે; માટે તું જ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખ થઈને તેના અનુભવનો ઉદ્યમ કર. જ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખ જોતાં તારી સર્વ શક્તિઓનું શુદ્ધ પરિણમન થશે એટલે પર્યાયમાંથી પ્રદેશોનું કંપન પણ છૂટીને પરમ અકંપ એવી સિદ્ધદશા પ્રગટ થશે.

જ્ઞાનમાત્ર આત્મસ્વભાવ જેમ પરભાવોના કર્તૃત્વથી રહિત છે, પરભાવોના ભોક્તૃત્વથી રહિત છે, તેમ આત્મપ્રદેશોના સ્પંદનરૂપ ક્રિયાથી પણ રહિત છે. તેનો સ્વભાવ સ્થિર-અકંપ-નિષ્ક્રિય છે. પ્રદેશોનું કંપન એ કર્મના નિમિત્તે થયેલ ઉદયભાવ છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. સમસ્ત કર્મોનો અભાવ થતાં ચૈતન્યબિંબ સ્થિર અક્રિય થયું, તે આત્માનો સ્વભાવ છે. કર્મનો અભાવ થતાં પહેલાં ધર્મીને પોતાના આવા આત્મસ્વભાવનો અનુભવ વર્તે છે. ધર્મીની સ્વાનુભૂતિમાં કર્મ તરફના બધા ભાવોનો અભાવ છે.

શરીર-મન-વાણી વગેરે પરની ક્રિયાનો તો આત્મામાં ત્રણે કાળે અભાવ છે; એ ક્રિયાઓ તો જડની છે, આત્માની નથી. આત્માના પોતાના અસંખ્યપ્રદેશોના કંપનરૂપ જે ક્રિયા છે તે પણ આત્માના સ્વભાવની ચીજ નથી; આત્મા તો સિદ્ધસમાન સ્થિર નિષ્ક્રિયસ્વભાવી છે. આત્માનો આવો નિષ્ક્રિય સ્વભાવ અનાદિઅનંત છે, તે સ્વભાવ સિદ્ધદશામાં વ્યક્ત થાય છે. ધર્મીને પોતાનો આવો નિષ્ક્રિય ચૈતન્યસ્વભાવ પ્રતીતમાં આવ્યો છે, –પણ તે પ્રતીતમાં આવતાં તરત પર્યાયમાંથી કંપન છૂટી જતું નથી. પ્રદેશોનું કંપન નવા કર્મના આગમનમાં નિમિત્ત છે, પણ તે કંપનરૂપ ક્રિયાનું કર્તૃત્વ ધર્મીની દૃષ્ટિમાં રહ્યું નથી. ધર્મીની દૃષ્ટિમાં તો કર્મ સાથેના નિમિત્ત-સંબંધ વગરનો ચિદાનંદસ્વભાવ જ વર્તે છે.

જુઓ, આત્મામાં અસંખ્યપ્રદેશો, તેમાં કંપનરૂપ ક્રિયા, ને સિદ્ધદશામાં નિષ્પંદતારૂપ અક્રિયપણું –આવું વસ્તુસ્વરૂપ સર્વજ્ઞના માર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. અહા, સર્વજ્ઞપ્રભુનો અત્યંત સૂક્ષ્મ માર્ગ, તેણે ચૈતન્યના અદ્ભુત વૈભવને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ તો ચૈતન્યના દરબારની વાત છે; ચૈતન્યપ્રભુનો દરબાર ભારે મનોહર છે. પ્રભુની ભક્તિમાં ગવાય છે કે 'દરબાર તુમ્હારા મનહર હૈ...' ત્યાં તો બહારના સમવસરણના અપાર મહિમાની વાત છે, –સમવસરણ એટલે ભગવાનનો ધર્મદરબાર, તે ગણધરો-ઇન્દ્રો-ચક્રવર્તી વગેરેથી અદ્ભુત શોભે છે; ભગવાનના સમવસરણ-દરબારની શોભા ને વૈભવ કોઈ અચિંત્ય હોય છે. ને અંદરમાં ચૈતન્યભગવાનના ધર્મદરબારની શોભાનું તો શું કહેવું ? એના અનંત ગુણનો વૈભવ કોઈ અપાર છે. એ ચૈતન્યદરબારમાં વિકલ્પનો પ્રવેશ નથી, વિકારનો પ્રવેશ નથી, રાગની રુચિ વડે એ દરબારમાં પ્રવેશાતું નથી. સ્થિર જિનપ્રતિમા જાણે કે આત્માના નિષ્કંપ ચૈતન્યસ્વભાવને દર્શાવતી હોય ! એટલે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે કે 'ચૈતન્ય જિનપ્રતિમા થા... ચૈતન્ય જિનપ્રતિમા થા.'

અસંખ્યપ્રદેશી પોતાનો ચૈતન્યદેશ, અનંત ગુણોથી ભરેલો, જે કોઈથી કંપે નહિ એવો નિરૂપદ્રવી સ્થિર છે, તેમાં આ ચૈતન્યરાજા પોતાની નિર્મળ પરિણતિસહિત બિરાજે છે ને નિજાનંદને ભોગવે છે. પરભાવને કરે નહિ, પરભાવને ભોગવે નહિ ને સ્વપ્રદેશમાં કંપે નહિ, –આવો અકર્તા અભોક્તા ને નિષ્ક્રિય આત્મસ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનલક્ષણે લક્ષિત છે.

જુઓ, આ જ્ઞાનલક્ષણનું કાર્ય ! જ્ઞાનલક્ષણે પરથી તો આત્માને પૃથક્ કર્યો, પરભાવનું કર્તા-ભોક્તાપણું પણ કાઢી નાખ્યું, ને પ્રદેશોના કંપનરૂપ ક્રિયા પણ કાઢી નાખી. જ્ઞાનમય જ્ઞપ્તિક્રિયા પોતામાં રાખી, ને તેના વડે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરાવ્યો. –આવો આત્મવૈભવ છે. આત્મા પરને કંપાવે કે હલાવે એવી તો તાકાત આત્મામાં નથી, ને પરથી તેના આત્મપ્રદેશો કંપે એવું પણ તેનું સ્વરૂપ નથી; પોતાની પર્યાયમાં કર્મના નિમિત્તે જે કંપન થાય તે કંપન પણ આત્માના સ્વભાવનું કાર્ય નથી. જ્ઞાનની અનુભૂતિમાં કાંઈ કંપન ભેગું નથી આવતું. કંપન વગરનો અકંપસ્વભાવી આત્મા છે; અને સકલ કર્મની નિવૃત્તિ થતાં આત્માનો અકંપસ્વભાવ સાક્ષાત્ પ્રગટે છે, સિદ્ધાલયમાં તે સાદિઅનંત સ્થિર રહે છે.

નિષ્ક્રિયત્વશક્તિનું વર્ણન પૂરું. (૨૩)

卐

આત્માનું જીવન

પ્રશ્ન :– શરીર વગર જીવી શકાય ?

ઉત્તર :– હા; શરીર વગરનું જીવન એ જ સાચું જીવન છે. શરીર તો જડ છે, તે જડમાં આત્માનું જીવન નથી. આત્માનું જીવન તો ચૈતન્યપ્રાણ વડે જ છે. અનંત સિદ્ધભગવંતો શરીર વગર જ ચૈતન્યજીવન જીવી રહ્યા છે. આ જીવે પણ અનંત શરીર ધારણ કરીને છોડ્યા, છતાં જીવ મરી ગયો નથી, એ તો જીવતો જ છે. માટે શરીર વગર જીવાય છે, પણ જ્ઞાન વગર જીવાતું નથી. જેમ શરીર વગર જીવાય છે તેમ રાગ વગર પણ જીવાય છે. 'જ્ઞાન' જ આત્માનું જીવન છે.

સંતોની પ્રિય ચીજ

જેઓ વનજંગલમાં વસતા હતા ને આત્માના આનંદનું શોધન કરીને તેના વેદનમાં જીવન ગાળતા હતા એવા સંત-મુનિરાજ કહે છે કે અહો ! અમને અમારું ચૈતન્યપદ જ પરમ પ્રિય છે... ચૈતન્યનો આનંદ અચિંત્ય છે... દેવો પણ તેની વાત સાંભળવા સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યલોકમાં ઊતરે છે. અમને જે પ્રિય છે એવા જ્ઞાયકભાવના જ ગાણાં આ સમયસારમાં અમે ગાયા છે.

ભાઈ, તું પણ આત્માને વહાલો કરી, આત્માનો પ્રેમી થઈ 'જગત ઇષ્ટ નહિ આત્મથી' એવું આત્મજીવન કર, તો તારું અપૂર્વ કલ્યાણ થશે. –એ જ અમારી પ્રિય ચીજ છે.

[૨૪]
નિયતપ્રદેશત્વશક્તિ

[सासंसारसंहरणविस्तरणलक्षितकिंचिद्‌नचरमशरीरपरिमाणावस्थित-
लोकाकाशसम्मितात्मावयवत्वलक्षणा नियतप्रदेशत्वशक्तिः ।]

卐

તારો વૈભવ તારા અસંખ્યપ્રદેશમાં જ ભરેલો છે, એનાથી બહાર તારું કાંઈ નથી. એટલે અજ્ઞાન ટાળીને જ્ઞાન કરવા, દુઃખ ટાળીને આનંદ કરવા કે રાગ ટાળીને વીતરાગતા કરવા ક્યાંય બહાર ન જો, તારા સ્વભાવમાં જ જો. તારા આત્માનો એક્કેય પ્રદેશ એવો નથી કે જેમાં જ્ઞાન-સુખ-આનંદ-વીતરાગાદિ સ્વભાવ ભર્યો ન હોય ! આવા તારા સ્વભાવને જોતાં શીખ તો તને તે જ્ઞાન-આનંદનો વ્યક્ત અનુભવ થાય.

✯

જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી સ્વક્ષેત્ર-સ્વભાવવાળો છે. તે અસંખ્યપ્રદેશીપણું નિયત છે, તેમાં એક પ્રદેશ કદી ઘટે નહિ, વધે નહિ. નાનો-મોટો ગમે તે આકાર હો, પણ અસંખ્યપ્રદેશીપણું તો સદા એકરૂપ રહે છે. તેથી અસંખ્યપ્રદેશીપણું તે નિશ્ચયથી છે. સંસારદશામાં સંકોચ-વિસ્તારરૂપ અનેક આકારો થવા છતાં પ્રદેશો તો એટલા ને એટલા જ છે, તે દરેક પ્રદેશ પણ એવડો ને એવડો જ છે. પ્રદેશ કાંઈ નાનો-મોટો થતો નથી તેમજ તેની સંખ્યા ઘટ-વધ થતી નથી. સંસારમાં નાના-મોટા શરીર અનુસાર અનેક આકાર ધર્યા, ને મોક્ષમાં આકાર છેલ્લા શરીરથી જરાક ન્યૂન, તે બધા આકારોમાં આત્મા અસંખ્યપ્રદેશીપણે જ રહ્યો છે. અસંખ્યપ્રદેશી હોવા છતાં તે ખંડ-ખંડરૂપ નથી, અખંડ છે. અસંખ્યપ્રદેશોનું સ્વક્ષેત્ર નિયત છે, તેના સ્થાનની રચના કદી ફરે નહિ, ભલે સંકોચ-વિસ્તાર થાય પણ પ્રદેશોનું સ્વ-સ્થાન ફરે નહિ.

અસંખ્ય સ્વપ્રદેશીપણારૂપ જે આત્મસ્વભાવ છે તેનું નામ 'નિયતપ્રદેશત્વશક્તિ' છે. નિયત એટલે ચોક્કસ, આત્માના અસંખ્યપ્રદેશોની ચોક્કસ સંખ્યા છે, ને દરેક પ્રદેશનું ચોક્કસ સ્થાન છે. ભલે આકારોમાં ફેરફાર થાય પણ આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા તો નિયત જ રહે છે. આત્માના આકારને ઓળખવો હોય તો અમુક લાંબો-પહોળો-ઊંચો એવી કોઈ ચોક્કસ આકૃતિ બતાવી શકાતી નથી પણ અસંખ્યપ્રદેશીપણું સદાય એકસરખું રહેતું હોવાથી અસંખ્યપ્રદેશી આકારવાળો કહી શકાય છે. સંસારદશામાં કે સિદ્ધદશામાં, દરેક વખતે આકાર તો છે, કાંઈ આકાર વગરનો તો નથી, પણ લાંબો-પહોળો કેવો આકાર છે તેનો કોઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. આત્માનું નિજક્ષેત્ર અસંખ્યપ્રદેશી છે તે નિયત છે. તે ક્ષેત્ર અનાદિ સંસારથી માંડીને સંકોચ-વિસ્તારથી લક્ષિત છે, અને મોક્ષદશામાં તે ચરમશરીરના માપથી કંઈક ઓછા માપ જેવડું અવસ્થિત રહે છે; પણ તે બંને વખતે લોકાકાશના માપ જેટલા અસંખ્ય આત્મ-અવયવ તો નિયમરૂપ છે; આવું અસંખ્યઆત્મઅવયવપણું તે નિયતપ્રદેશત્વશક્તિનું લક્ષણ છે.

જુઓ, આત્માના અવયવ. આત્માને અસંખ્ય અવયવો એટલે અંશો-પ્રદેશો છે. શરીરમાં હાથ-પગ-આંખ વગેરે અવયવો છે, તે તો સંયોગી વસ્તુ છે એટલે જુદા પણ પડી જાય છે; પણ આત્મામાં અસંખ્યપ્રદેશોરૂપ અસંખ્ય અવયવ છે, તેમાંથી એકપણ અંશ કદી છૂટો પડતો નથી. આવી અસંખ્યપ્રદેશી ચૈતન્યકાયા તે આત્માની સાચી કાયા છે. –'જીવાસ્તિકાય'-નું આવું સ્વરૂપ છે. જડ શરીર-કાયા તે કાંઈ આત્માની નથી, તેમાં આત્માનું અસ્તિત્વ નથી. કીડી વખતે કીડીના આકારે, હાથી વખતે હાથીના આકારે,

મનુષ્ય વખતે મનુષ્યના આકારે –એમ ભિન્ન ભિન્ન આકાર વખતે પણ આત્મા પોતાના અસંખ્યપ્રદેશપણે જ રહ્યો છે. શરીરમાંથી આંગળી વગેરે કપાતાં કાંઈ તેટલા ભાગના આત્મપ્રદેશો કપાઈ જતા નથી, પણ તે પ્રદેશો સંકોચાઈને અસંખ્યપ્રદેશોની સાથે જ રહે છે. એકેક જીવને આખા લોકના પ્રદેશો જેટલા અસંખ્યપ્રદેશો છે. કેવળીભગવાનને જ્યારે લોકપૂરણ-સમુદ્ઘાત થાય છે ત્યારે લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે સર્વત્ર તે જીવનો એકેક પ્રદેશ વ્યાપ્ત થાય છે. એક જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને લોકાકાશ –એ ચારેયના અસંખ્યપ્રદેશો સરખા છે.

તમારો દેશ ક્યો ? – તો ધર્મી કહે છે કે ચૈતન્યમય અસંખ્યપ્રદેશી સ્વ-દેશમાં અમે રહેનારા છીએ. અનંતાનંત ગુણવૈભવથી ભરેલા અમારા ચૈતન્યના અસંખ્યપ્રદેશ – તે જ અમારો સ્વ-દેશ છે, તેમાં અમારું સ્વ-રાજ્ય છે; બહારના દેશમાં અમે રહેતા નથી, ને અમારા સ્વ-દેશમાં પર-દેશની સત્તા નથી. અમારો આવો સ્વાધીન સ્વદેશ તે સુખસમૃદ્ધિથી ભરપૂર છે. અહા, આત્માના અસંખ્યપ્રદેશીપણાનું આ સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા કોઈ જાણી શકે નહિ ને સર્વજ્ઞના માર્ગ સિવાય બીજે આ વાત હોય નહિ. ભગવાનની વાણીમાં સ્વ-પરની વાર્તા આવી, ને જ્ઞાને સ્વ-પરને જાણ્યા. તેમાં ભગવાને આત્મશક્તિનો વૈભવ કેવો જાણ્યો ને કેવો કહ્યો તેનું આ વર્ણન છે. ચૈતન્યની આ મીઠી-મધુરી વાત છે –કે જેના સ્વાદ પાસે જગતના કોઈ સ્વાદની કિંમત નથી. ચૈતન્યના પરમ સ્વાદ પાસે જગતના બધા વિષયો નીરસ ને ફિક્કા લાગે છે; ચૈતન્યનો રસ ચાખતાં એ બધાનો પ્રેમ ઊડી જાય છે.

લોકના એક પ્રદેશે અત્યારે સામાન્યપણે એક જીવના અસંખ્યાતપ્રદેશો (સર્વપ્રદેશના અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યપ્રદેશ) છે. લોકના પ્રદેશ જેટલા જ જીવના પ્રદેશો છે, ને અત્યારે જીવે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ રોક્યો છે, એટલે એકેક લોકપ્રદેશે અસંખ્ય જીવપ્રદેશો રહ્યા છે. જીવ જો અર્ધલોકને અવગાહે તો એકેક લોકપ્રદેશે જીવપ્રદેશો બબ્બે રહે; ને જ્યારે આખા લોકને અવગાહીને (કેવલીસમુદ્ઘાત વખતે) રહે ત્યારે લોકના એકેક પ્રદેશે જીવનો એકેક પ્રદેશ રહે.

આ એક જીવની વાત કરી. હવે જીવો તો જગતમાં અનંતાનંત છે. એટલે લોકના એકપ્રદેશે ભિન્નભિન્ન અનંત જીવોના દરેકના અસંખ્ય-અસંખ્ય પ્રદેશો, એ રીતે કુલ અનંત જીવપ્રદેશો રહેલા છે; ને તેથી અસંખ્યપ્રદેશી લોકમાં અનંત જીવો સમાઈ જાય છે.

એક જીવ ગમે તેટલો સંકોચાઈ રહે તોપણ તેના સર્વપ્રદેશો એક આકાશપ્રદેશમાં

રહે નહિ, અસંખ્યપ્રદેશ તો રોકે જ. અસંખ્યના પણ અસંખ્ય પ્રકારો છે. જીવની જે નાનામાં નાની અવગાહના છે તે લોકાકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોવા છતાં તેમાં પણ અસંખ્યપ્રદેશો છે. અસંખ્ય કરતાં ઓછા પ્રદેશોમાં સમાઈ જાય –એટલો બધો સંકોચ જીવમાં કદી થાય નહિ; ને લોકાકાશ કરતાં વધુ વિસ્તાર પણ કદી થાય નહિ.

હે જીવ ! અસંખ્યપ્રદેશી તારું જ્ઞાન તેમાં સર્વત્ર પરમાત્મપણું ભર્યું છે. તારું આત્મક્ષેત્ર તો કેવળજ્ઞાન ને સિદ્ધપદના પાક પાકવાનું ખેતર છે. એ ચૈતન્ય-ખેતરમાં વિકારના પાક ન પાકે. અરે, શિવપદના ખેતરમાં તું વિકારનાં વાવણાં કર –એ તે કાંઈ શોભે છે ? પરમાત્મપદના વૈભવથી ભરેલો અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા જેના અનુભવમાં આવે તેને કેવળજ્ઞાનરૂપી ને મોક્ષરૂપી ફળ પાક્યા વગર રહે નહિ.

અસંખ્ય આત્મપ્રદેશે વ્યાપેલો જે જ્ઞાનભાવ, તેમાં આનંદ, પ્રભુતા વગેરેને અભેદપણે સમાવ્યા, અને પરભાવોનું કર્તૃપણું તેમાંથી કાઢી નાખ્યું, પરભાવોનું ભોક્તાપણું પણ કાઢી નાખ્યું. પ્રદેશોનું કંપન પણ કાઢી નાંખ્યું, અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા નિષ્કંપ-નિષ્ક્રિયસ્વભાવી છે. કર્મના નિમિત્તે તેનું કંપન થાય ને તે કંપનના નિમિત્તે નવા કર્મપરમાણુ આવે– એ બંને આત્માના સ્વભાવની ચીજ નથી. આત્મામાં રહેલો સમ્યક્ત્વ-ફોજદાર પરભાવને નિજસ્વરૂપમાં આવવા દેતો નથી; પૂર્ણ પરમાત્મપદ સિવાય બીજા ભાવોને ચૈતન્યદરબારમાં પ્રવેશવા દેતો નથી. જેમ ચક્રવર્તીના રાજદરબારમાં તો મોટા રાજા-મહારાજાઓ હોય, ત્યાં કાંઈ મેલાઘેલા ભિખારી ન પ્રવેશે, તેમ જગતમાં સૌથી મહાન એવો આ ચૈતન્યચક્રવર્તીનો દરબાર, તેમાં મલિનતાનો કે પામરતાનો પ્રવેશ થતો નથી, તે રાજદરબારમાં તો કેવળજ્ઞાન, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, અતીન્દ્રિયઆનંદ, પ્રભુતા, સિદ્ધપદ –એવા અપાર વૈભવસહિત અનંત રાજ-રાજેશ્વરો (ગુણો) બિરાજી રહ્યા છે. સમ્યક્ત્વરૂપી ફોજદાર એવો છે કે ચૈતન્યદરબારમાં મલિનતાના અંશને પણ આવવા ન દ્યે, શુદ્ધભાવને જ અંદર આવવા દ્યે. પરભાવો તેની ઉપર તરે છે એટલે કે અનુભવની બહાર જ રહે છે, અંદર પ્રવેશતા નથી. જગતનો કોઈ કોલાહલ ચૈતન્યદરબારમાં (સ્વાનુભવમાં) અંદર આવતો નથી, ચૈતન્યદરબારમાં તો પરમ શાંતિ જ છે. –અહા, આવો દરબાર તારી અંદર જ ભરેલો છે, એકવાર હે જીવ ! તારા ચૈતન્યદરબારમાં પ્રવેશ તો કર... અંદર ડોકિયું તો કર... એ અપાર વૈભવ જોતાં જ તને કોઈ પરમ આનંદ થશે.

જેમ શરીરમાં શરીરની જાતિના અવયવો (આંખ-કાન વગેરે) હોય છે તેમ આત્મામાં

આત્મજાતિના અવયવો છે; જે જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ-પર્યાયો છે તે આત્માના અવયવો છે, અસંખ્યપ્રદેશો તે પણ આત્માના અવયવો છે. અવયવો એટલે અંશો. અનંત ગુણો ને અસંખ્યપ્રદેશોથી સંપન્ન એવા આ ચૈતન્યક્ષેત્રમાં પરમ આનંદના પાક પાકે છે. ચૈતન્યધામમાં જેટલો એકાગ્ર થા તેટલા જ્ઞાન-આનંદના પાક તત્કાળ પાકશે. સિદ્ધપદ થતાં આત્મપ્રદેશો સર્વથા અકંપ-નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે ને ત્યાં પહેલા સમયે અસંખ્યપ્રદેશનો જેવો આકાર હોય તેવો જ આકાર સદાકાળ રહે છે.

ચૈતન્યગુણોનો અપાર મહિમા છે તે લક્ષમાં લ્યે તો તો સમ્યગ્દર્શન થાય, ને બીજા બધાનો મહિમા ઊડી જાય. પણ જીવ નિજમહિમાને ભૂલીને પરના મહિમામાં જ અટવાયો છે. અમુક દેશમાં ત્રણ-ત્રણ માણસ વચ્ચે એકેક મોટરગાડી, અમુક દેશનું રોકેટ ચંદ્રલોક સુધી પહોંચ્યું, –એમ તેના વૈભવનો મહિમા કરે છે, પણ અહીં સર્વજ્ઞદેવના શાસનમાં એકેક આત્મા પાસે અનંતગુણની પરિણતિરૂપી અનંત મોટર દોડે છે, ને ભેદવિજ્ઞાનના નિરાલંબી વિમાન ઠેઠ મોક્ષ સુધી ઊડે છે; –આવો વૈભવ તારા આત્મામાં છે એનો મહિમા કર ને ! તું સાધારણ તત્ત્વ નથી, તું તો જગતમાં સૌથી મહાન-મહિમાવંત તત્ત્વ છો. ચક્રવર્તીની રાણી ભિખારણ ન હોય, એ તો હજાર દેવ જેની સેવા કરે એવી પુણ્યવંતી હોય. તેમ ચૈતન્યચક્રવર્તીની પરિણતિ મહા આનંદમય હોય, એ વિકારી પામર ન હોય, એ તો શુદ્ધ આનંદના વૈભવ સહિત પ્રતાપવંતી હોય. આવા વૈભવસંપન્ન આત્મસ્વભાવની પ્રતીતિ કરતાં અનંદપરિણતિ પ્રગટે છે ને નિજગુણના વૈભવથી આત્મા શોભે છે. અલ્પકાળે મોક્ષ પામીને તે પોતાના અસંખ્યપ્રદેશોમાં અત્યંત સ્થિરપણે સદાકાળ રહે છે, પછી તેના આકારમાં પણ સંકોચ-વિસ્તાર થતો નથી. અસંખ્યપ્રદેશી ચૈતન્યબિંબ નિજાનંદમાં તરબોળ સદાકાળ સિદ્ધાલયમાં બિરાજે છે.

નિયતપ્રદેશત્વ શક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૨૪)

卐

[૨૫]

સ્વધર્મવ્યાપકત્વશક્તિ

[सर्वशरीरैकस्वरूपात्मिका स्वधर्मव्यापकत्वशक्तिः।]

卐

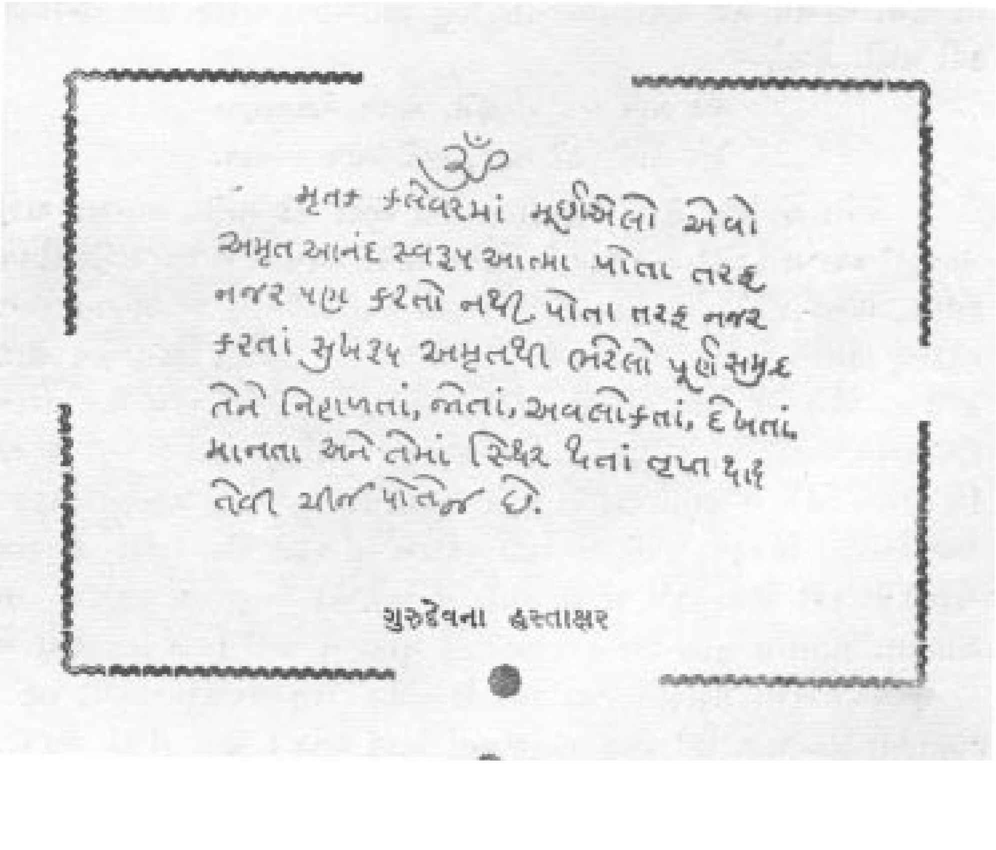

ૐ

મૃતક કલેવરમાં મૂર્છાએલો એવો અમૃત આનંદ સ્વરૂપ આત્મા પોતા તરફ નજર પણ કરતો નથી. પોતા તરફ નજર કરતાં સુખરૂપ અમૃતથી ભરેલો પૂર્ણ સમુદ્ર તેને નિહાળતાં, જોતાં, અવલોકતાં, દેખતાં, માનતા અને તેમાં સ્થિર થતાં તૃપ્ત થાય તેવી ચીજ પોતેજ છે.

ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં અનંત શક્તિ છે, –તે સંખ્યાથી અનંત છે, કાળથી અનંત છે ને ભાવરૂપ સામર્થ્યથી પણ અનંત છે; અને છતાં 'જ્ઞાનમાત્ર ભાવ'ના અનુભવમાં તે સમાઈ જાય છે, તેનું આ વર્ણન છે. તેમાં ૨૪ શક્તિનું વર્ણન થયું; હવે પચીસમી 'સ્વધર્મવ્યાપકત્વ' નામની શક્તિ છે. આત્મા સદા પોતાની અનંત ગુણ-પર્યાયોરૂપ સ્વધર્મમાં જ તન્મયપણે રહ્યો છે, શરીરમાં તે કદી તન્મય થયો નથી. ભિન્નભિન્ન અનંત શરીરોમાં રહેવા છતાં તે શરીરના જડધર્મરૂપે આત્મા કદી થયો નથી, પણ પોતાના ચેતનધર્મરૂપે જ સદાય રહ્યો છે. સર્વ શરીરોમાં એક આત્મસ્વરૂપે જ પોતાના ધર્મમાં રહ્યો છે એટલે કે શરીરમાં કદી વ્યાપ્યો નથી, આત્મ-વ્યાપકપણે જ આત્મા ત્રિકાળ રહ્યો છે. આત્મા શરીરના સંયોગમાં રહેવા છતાં શરીરરૂપે કદી થયો નથી. પોતાના નિર્મળ ગુણની પર્યાયમાં વ્યાપીને રહે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. આત્મા એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય ત્યાં પોતાના જ્ઞાનધર્મને સાથે લઈ જાય છે પણ કાંઈ શરીરને સાથે લઈ જતો નથી, કેમ કે શરીરમાં તે રહ્યો નથી. આત્મા ખરેખર શરીરમાં રહ્યો ક્યારે કહેવાય ? –કે જો તેમાં તન્મય થઈ ગયો હોય તો. પણ આત્માને શરીર સાથે તન્મયપણું કદી નથી. કેમ કે –

જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતનભાવ;
કોઈ કોઈ પલટે નહિ, છોડી આપ સ્વભાવ.

જેનો જે ધર્મ હોય તેનાથી તે કદી જુદો પડે નહિ. આત્મા શરીરને પોતાનું વ્યાપ્ય (રહેઠાણ) બનાવે એવો એનો સ્વભાવ નથી. શરીરથી ભિન્ન રહીને, પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાં વ્યાપીને તેને જ આત્મા પોતાનું રહેઠાણ બનાવે છે. એ જ આત્માનું નિજપદ છે. રાજાનાં સિંહાસન લોઢાનાં ન હોય, એને તો સોનાનાં હીરાજડિત સિંહાસન હોય; તેમ ચૈતન્યરાજાનું સિંહાસન અસંખ્યપ્રદેશી શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુનું બનેલું છે, રાગનું કે જડનું સિંહાસન એને ન હોય. શરીરો અને પરભાવો તો અનેક પ્રકારના બદલાયા, પણ આત્મા એકસ્વરૂપપણે જ સદા સ્વધર્મમાં રહ્યો છે, શરીર કે રાગાદિ પરભાવો કદી એકસ્વરૂપે રહેતા નથી, તે ખરેખર આત્માના સ્વધર્મ નથી. આત્મા, પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-આનંદાદિ ગુણો ને તેની નિર્મળપર્યાયો એવા જે સ્વધર્મો તેમાં પ્રસરીને સદા રહ્યો છે, –એવું તેનું સ્વધર્મવ્યાપકપણું છે. 'આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે' એવું અનુભવતાં આવું સ્વરૂપ પણ તેમાં આવી જ જાય છે. જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ રાગમાં કે જડમાં વ્યાપે નહિ. આવી સ્વ-વસ્તુમાં લક્ષને લઈ જાય તો લક્ષમાં આવે કે અહા ! આવી મારી વસ્તુ છે ને આવા

મારા સ્વધર્મો છે. પોતાની વસ્તુ તરફ લક્ષ કર્યા વગર પોતાના ધર્મોની ઓળખાણ થાય નહિ. અત્યારે પણ આત્મા શરીરમાં નથી વ્યાપ્યો, પોતાના અનંત ધર્મોમાં જ વ્યાપ્યો છે.

અત્યાર સુધી આત્મા પોતાના એકસ્વરૂપે જ રહ્યો છે. જેમ એક જ દીવો જુદા જુદા ઘણા ઓરડામાં ફરે, છતાં દીવો પોતાના પ્રકાશસ્વરૂપે જ રહ્યો છે, ઓરડારૂપે થયો નથી. તેમ આત્મા ચૈતન્યપ્રકાશી દીવો અનેક શરીરોરૂપી ઓરડામાં ફર્યો, છતાં તે તો પોતાના ચૈતન્યપ્રકાશમાં જ વ્યાપીને રહ્યો છે, શરીરરૂપે થયો નથી. જેમ દીવો અંધારામાં વ્યાપતો નથી તેમ આ ચૈતન્યદીવો પરભાવરૂપી અંધકારમાં તન્મય થતો નથી. પર્યાયમાં રાગ હોય તેમાં તન્મયપણું અજ્ઞાનથી માન્યું છે, પણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં કોઈ ગુણ એવો નથી કે રાગમાં તન્મય થઈને રહે. ભાઈ ! આવું તારું આત્મસ્વરૂપ છે, તેને સ્વધર્મ સિવાય જગતમાં કોઈ શરણ થાય તેમ નથી.

અરે, ચોરાશી લાખ જીવયોનીના અવતારમાં અજ્ઞાનજનિત દુઃખના ધોકા ખાઈ-ખાઈને જીવ બેભાન થઈ ગયો છે; જેને પોતાના સ્વરૂપની સુધબુધ નહિ એને તે કાંઈ આત્મા કહેવાય ! આત્મા તો પોતાના જ્ઞાનધર્મમાં હોય કે બીજાના ધર્મમાં ? આત્મા પોતાના અનંતગુણધામમાં બિરાજે છે; તે જાગીને પોતાના નિજસ્વરૂપને સંભાળે તો ખરો આત્મા કહેવાય. માથા ઉપર લોઢાના ઘણના ઘા પડે તે જેમ સહન નથી થતા, તો આ દેહબુદ્ધિથી તારા આત્માના ગુણને માથે મિથ્યાત્વરૂપી મોટા ઘણના ભયંકર ઘા પડે છે તે કેમ સહન થાય છે ? અરે, મિથ્યાત્વનું દુઃખ, ઘણના ઘા કરતાંય મોટું છે. ભાઈ, એનાથી છૂટવા તારા સ્વધર્મને તું સંભાળ. તારા આત્મદ્રવ્યમાં એવો કોઈ સ્વભાવ નથી કે રાગને રચે ને રાગમાં રહે. અગ્નિના ગંજ વચ્ચે પડ્યો હોય, શરીર ભડભડ ભડકે બળતું હોય કે વાઘ-સિંહ વડે ખવાતું હોય, તે વખતેય જાગૃત રહીને નિજસ્વભાવધર્મમાં વ્યાપવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, રાગમાં કે દેહમાં મૂર્છાઈ જાય એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી, અરે જીવ ! તારી બેહદ તાકાત છે. ગમે તે સંયોગ વચ્ચે પણ પોતાના અનંત ગુણના નિર્મળ કાર્યને કરીને તે સ્વધર્મમાં પોતે રહે એવો આત્મા છે.

શરીરમાં આત્મા રહેતો જ નથી પછી તેનાથી આત્માને સુખ-દુઃખ થવાનું ક્યાં રહ્યું ? અનંતકાળમાં અનંતા શરીરો આવ્યાં, અનંતી પ્રતિકૂળતાઓ આવી, છતાં તે બધાની વચ્ચેથી આરપાર નીકળીને આત્મા પોતાના અનંત સ્વધર્મો સહિત એવો ને એવો એકરૂપ

રહ્યો છે. નરકની ઘોરાતિઘોર પ્રતિકૂળતામાંય આત્માનો એક્કેય પ્રદેશ કે એક્કેય ગુણ ઓછો થઈ ગયો નથી. આવા આત્મસ્વભાવને જ્યાં લક્ષમાં લીધો ત્યાં તે પોતે પોતાની નિર્મળ પર્યાયમાં વ્યાપતો-ફેલાતો પ્રસિદ્ધ થયો... અનુભવમાં આવ્યો. હવે ખબર પડી કે અરે, મેં મને રાગમાં ને દેહમાં રહેલો અત્યાર સુધી ભ્રમથી માન્યો હતો; પણ હું તો મારા અનંત ગુણમાં જ રહ્યો છું. સર્વ શરીરમાં, કે શરીરની કોઈ પણ અવસ્થા વખતે મારો આત્મા તે અચેતનથી ભિન્ન જ રહ્યો છે. ભાષા તે દેહનો ધર્મ છે, તે આત્માનો ધર્મ નથી. જડ-ચેતનની ભિન્નતાનું ભાન ન હોવાથી અજ્ઞાનીને દેહનો ધર્મ જાણે આત્મામાં ગરી ગયો હોય –એવી એકત્વબુદ્ધિ છે; પણ સ્વલક્ષણ વડે બંનેને ભિન્ન ઓળખતાં તે અજ્ઞાનભાવ દૂર થઈ જાય છે. દેહની અવસ્થાને આત્મા કરે, ને દેહની અનુકૂળ અવસ્થા હોય તો આત્માને ધર્મમાં સગવડ પડે –એમ માનનારે પણ આત્માને દેહમાં જ વ્યાપેલો માન્યો છે. અરે ભાઈ ! તારો આત્મા સંયોગના ઘેરામાં ઘેરાયેલો નથી, આત્મા તો પોતાના અનંતગુણના વૈભવમાં વ્યાપેલો છે. સ્વધર્મમાં વ્યાપેલો આત્મા જેણે લક્ષમાં લીધો તેને સંયોગનો કોઈ ઘેરો છે જ નહિ. જ્યાં દેહ ઉપર દૃષ્ટિ જ નથી ત્યાં તેની ગમે તે અવસ્થા હો પણ તે વખતે આત્માના લક્ષે સમાધાનની તાકાત છે, કેમકે તે પોતાને સ્વધર્મમાં જ વ્યાપેલો અનુભવે છે, સંયોગથી જુદો જ અનુભવે છે. આત્મા ઉપર જેનું લક્ષ નથી તે સંયોગમાં ને રાગમાં ઘેરાઈ જાય છે. બહારમાં આભ ફાટે એવી પ્રતિકૂળતા આવે તો પણ ધર્મી તો અંતરમાં નિજગુણ-પર્યાયમાં આનંદથી વ્યાપીને રહે છે. જે સંયોગોમાં હું છું જ નહિ - તે સંયોગો આમ હો કે તેમ હો – તેથી મને શું ? સર્વજ્ઞદેવે જોયેલો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા રાગમાં રહેનારો નથી, સંયોગમાં રહેનારો નથી; એ તો પોતાના જ્ઞાનમય સ્વભાવ-ભાવમાં જ સદા એકસ્વરૂપે રહેલો છે. તારું વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું તારા અનંત ધર્મોમાં છે, તારું વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું વિકારમાં નથી, પરમાં નથી. તારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે એક જાતના (શુદ્ધ) થઈને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે એકરૂપ થઈને રહ્યા તે તારું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનનું વ્યાપકપણું જ્ઞાનભાવમાં હોય, જ્ઞાનનું વ્યાપકપણું રાગમાં ન હોય. આવા આત્માને જ્ઞાનમાં જ્ઞેય બનાવે એટલે કે સ્વાનુભવમાં લ્યે તો આત્મજ્ઞાન થયું કહેવાય. મોટા હાથીને કીડી જેટલા સામર્થ્યવાળો જ જાણે તો તેણે હાથીને જાણ્યો ન કહેવાય, તેમ ચૈતન્યભગવાન આત્મા મોટા હાથી જેવા મહિમાવાળો, તેને રાગ જેટલા અલ્પ સામર્થ્યવાળો માને તો તેણે આત્માને જાણ્યો નથી.

સ્વધર્મમાં વ્યાપક આત્માની પ્રતીત કઈ રીતે થાય ? –કે રાગાદિ અશુદ્ધતામાં વ્યાપીને

તેની પ્રતીત થાય નહિ, પણ અંતર્મુખ પરિણતિ વડે સ્વધર્મમાં પ્રવેશીને એટલે કે નિર્મળપર્યાયરૂપે પરિણમીને જ સ્વધર્મવ્યાપક આત્માની પ્રતીત થાય છે. આવી પ્રતીત આનંદના અનુભવને ભેગો લેતી આવે છે. –આ રીતે નિર્મળ પર્યાયને સાથે ભેળવીને આ શક્તિઓનું વર્ણન છે, તે વાત ઘણીવાર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. નિર્મળ પર્યાયરૂપે પરિણમ્યા વગર શક્તિની પ્રતીત કરી કોણે ? –પ્રતીત કરવાનું કાર્ય તો નિર્મળ પર્યાયમાં જ થાય છે; એટલે નિર્મળ પર્યાય ભેગી ભેળવીને પ્રતીત કરે ત્યારે જ આત્માની સાચી પ્રતીત થાય છે. પર્યાયમાં જરાપણ શુદ્ધતા પ્રગટ થયા વગર એકલી શુદ્ધ શક્તિની પ્રતીત થવાનું માને તો તેને સાચી પ્રતીત થઈ નથી, પણ એકાન્તની ભ્રમણા થઈ ગઈ છે.

કોઈ કહે કે આત્મા સ્વધર્મમાં સદા રહેલો જ છે, તો પછી તેને ધર્મ કરવાનું કેમ કહો છો ? તો તેનો ઉત્તર : અજ્ઞાનીને નિજધર્મનું ભાન નથી, તેને નિજધર્મ ઓળખાવીને તેનો અનુભવ કરાવવા માટે સમજાવે છે કે હે ભાઈ ! તારા આત્માને પરધર્મથી ભિન્ન સ્વધર્મમાં જ રહેલો તું જાણ, –જેથી તને સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ થાય. જેમ, આત્મા સદાય જ્ઞાનસ્વરૂપી હોવા છતાં જ્ઞાનને સેવવાનો ઉપદેશ આપ્યો, કેમ કે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખ થઈને પર્યાયમાં તેનું સેવન જીવે કદી કર્યું નથી. –એ વાત ગાથા ૧૮ની ટીકામાં સરસ સમજાવી છે. આ રીતે સ્વાનુભૂતિથી નિર્મળપણે પરિણમતા આત્માની આ વાત છે.

જેવો ગુણધર્મ છે તેવો જ પર્યાયમાં પ્રગટે, એટલે કે જેમ ગુણમાં રાગાદિ વિકાર નથી તેમ તે ગુણમાં તન્મય થઈને પર્યાય પણ તેવી રાગાદિ રહિત થાય, તે સ્વધર્મ છે ને તેમાં આત્મા વ્યાપે છે.

* શરીરાદિ જડના ધર્મરૂપે આત્મા કદી થતો નથી.
* રાગાદિ પરભાવોરૂપે પણ આત્માનો સ્વભાવ થતો નથી.
* જ્ઞાનાદિ અનંત સ્વધર્મરૂપે આત્મા સદાય રહે છે.

–આવું સ્વધર્મ-વ્યાપકપણું આત્મામાં છે, ને તેના લક્ષે પયાર્યમાં તેવી નિર્મળતારૂપ ધર્મ પ્રગટે છે, તે મોક્ષનું કારણ છે.

કોઈવાર શરીરની નસ તૂટે ને લોહીની ધારા ચાલી જાય, પણ તેથી આત્માનો સ્વધર્મ કાંઈ હણાતો નથી, આત્માનો એક્કેય ધર્મ કાંઈ આત્મામાંથી બહાર નીકળી જતો નથી; કેમ કે આત્માનો એક્કેય ધર્મ કાંઈ શરીરના આશ્રયે રહેલો નથી. ભગવાન

આત્મા પોતાના સ્વધર્મના ભંડારથી સદા ભરેલો એવો છે કે પોતાના વૈભવ માટે તેણે પરની સામે જોવું પડે નહિ, કોઈ પાસે દીનતા કરવી પડે નહિ. સ્વાશ્રયે પોતામાંથી જ પોતાના ધર્મવૈભવને પ્રગટ કરે –એવો સ્વભાવ છે. ભગવાન આત્મા વિસ્તરીને પોતાના નિર્મળગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપે છે, પણ પરમાં ક્યાંય વ્યાપતો નથી ને પરમાંથી પોતાના ધર્મને લેતો નથી.

ભાઈ, સદા તારા ગુણધર્મોમાં જ તું રહેલો છો, કદી તારા ધર્મોથી બહાર તું રહ્યો નથી. તારો ચૈતન્યધર્મ રાગથી ભિન્નપણે રહ્યો છે, પરથી ભિન્નપણે રહ્યો છે ને પોતાના અનંતા સ્વધર્મોમાં સદા એકરૂપ રહ્યો છે.

જ્યાં ચેતન ત્યાં અનંતગુણ, કેવળી બોલે એમ;
પ્રગટ અનુભવ આત્મનો નિર્મળ કરો સપ્રેમ રે...
... ચૈતન્યપ્રભુ ! પ્રભુતા તમારી ચૈતન્યધામમાં.

ચૈતન્યભાવમાં અનંતા સ્વધર્મો સમાય છે, તેને અનુભવમાં લ્યો.

સ્વધર્મ–વ્યાપકત્વ શક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. (૨૫)

卐

[૨૬]

સાધારણ-અસાધારણ-સાધારણાસાધારણધર્મત્વશક્તિ

स्वपरसमान-असमान-सामानासमानत्रिविधभावधारणात्मिका
साधारण-असाधारण-साधारणासाधारणधर्मत्वशक्तिः ।

卐

અરે, ચોરાશી લાખ જીવયોનીના અવતારમાં અજ્ઞાનજનિત દુઃખના ધોકા ખાઈ-ખાઈને જીવ બેભાન થઈ ગયો છે. જેને પોતાના સ્વરૂપની સુધબુધ નહિ એને તે કાંઈ આત્મા કહેવાય ? જે જાગીને પોતાના નિજસ્વરૂપને સંભાળે તો ખરો આત્મા કહેવાય. માથા ઉપર ઘણના ઘા જેમ સહન થતા નથી, તો આ દેહબુદ્ધિથી તારા આત્મા ઉપર મિથ્યાત્વરૂપી મોટા ઘણના ભયંકર ઘા પડે છે –તે તારાથી કેમ સહન થાય છે !! એનાથી છૂટવા તું તારા સ્વધર્મને સંભાળ.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં ધર્મો અનંતા છે, પણ તેની વહેંચણી કરતાં તેમાં ત્રણ પ્રકાર પડે છે –

૧. કેટલાક 'સાધારણ' એટલે કે સ્વ-પર બધાયમાં રહેલા હોય એવા ધર્મો છે, – જેમ કે અસ્તિત્વ.

૨. કેટલાક 'અસાધારણ' એટલે કે જે જીવમાં જ હોય ને બીજામાં કોઈમાં ન હોય એવા ધર્મો છે, –જેમ કે જ્ઞાન, આનંદ વગેરે.

૩. કેટલાક 'સમાન-અસમાનરૂપ' ધર્મો છે એટલે કે અમુક પદાર્થોની અપેક્ષાએ સમાન, ને અમુક પદાર્થોની અપેક્ષાએ અસમાન –એવા ધર્મોને સાધારણ-અસાધારણધર્મ કહે છે. –જેમ કે અરૂપીપણું. આત્મામાં અરૂપીપણું છે તે આકાશ વગેરેની અપેક્ષાએ સાધારણ છે, ને પુદ્‌ગલની અપેક્ષાએ અસાધારણ છે.

–આમ ત્રણ પ્રકારનાં ધર્મો આત્મામાં એકસાથે રહેલાં છે. જોકે આવા ધર્મો છએ દ્રવ્યોમાં છે પણ અહીં તો આત્માની શક્તિના વૈભવની વાત છે. જેમ મૂર્તપણું તે પુદ્‌ગલનો અસાધારણસ્વભાવ છે, સર્વવ્યાપકતા તે આકાશનો અસાધારણસ્વભાવ છે. તેમ જ્ઞાન તે આત્માનો અસાધારણસ્વભાવ છે. 'જ્ઞાન' તે આત્માનો અસાધારણ ધર્મ (એટલે ખાસ વિશેષ ગુણ) હોવા છતાં, તે જ્ઞાનની સાથે બીજા સાધારણ ધર્મો (એટલે કે સામાન્ય ગુણો) પણ રહેલા છે, ને કેટલાક જેમાં બંને પ્રકાર લાગુ પડે એવા ધર્મો પણ છે. આમ ત્રિવિધ ધર્મોને આત્મા એકસાથે ધારણ કરે છે.

* આત્મા સત્ છે –એમ એકલા અસ્તિત્વ વડે આત્માનું પરથી ભિન્ન સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવતું નથી, કેમ કે જેમ આત્મા સત્ છે તેમ અજીવ પદાર્થો પણ સત્ છે. એટલે એકલા અસ્તિત્વ દ્વારા સ્વ-પરની ભિન્નતા સમજાતી નથી.

* આત્મા અરૂપી છે –એમ માત્ર અરૂપીપણા વડે પણ આત્માનું પરથી ભિન્ન સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવતું નથી; જો કે 'અરૂપી' કહેતાં પુદ્‌ગલથી આત્મા જુદો પડે છે, પણ 'અરૂપી' તો આકાશ વગેરે પણ છે, તેમનાથી જુદો પડતો નથી. એટલે અરૂપી-પણા દ્વારા પણ આત્માનું પરથી ભિન્ન સ્વરૂપ સમજાતું નથી.

* આત્મા જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપ છે, તે જ્ઞાન-આનંદ વગેરે આત્માના વિશેષ ધર્મો હોવાથી, તેમના વડે સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન આત્માનું ખરું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવી જાય છે.

જેવો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સત્ છે, તેવા જ જ્ઞાન વગરના બીજા પદાર્થો પણ સત્

છે; 'સત્' અપેક્ષાએ ચેતન કે જડ બંનેમાં સમાનતા છે. ચેતનવસ્તુ જ સત્ હોય ને જડવસ્તુ સત્ ન હોય –એમ નથી. અનંતા પદાર્થો જગતમાં સ્વતંત્ર સત્ છે. સૌનું સત્પણું પોતપોતામાં પરિપૂર્ણ છે.

જ્ઞાન, આનંદ વગેરે વિશેષ ગુણો દરેક આત્મામાં છે, આ આત્મામાં પણ છે ને બીજા આત્માઓમાં પણ છે; દરેક આત્મામાં જ્ઞાન-આનંદ હોવા છતાં સૌના ગુણ પોતપોતામાં છે; એકે આત્માનું જ્ઞાન બીજા આત્મામાં નથી, એક આત્માનું સુખ બીજા આત્મામાં નથી; એટલે સ્વસન્મુખ થતાં પોતાનાં જ્ઞાન વડે પોતાના જ જ્ઞાન-આનંદનો સ્વાનુભવ થાય છે, બીજા બધા જીવોથી જુદો પોતાનો આત્મા પોતાના સંવેદનમાં આવે છે. ભાઈ ભિન્ન લક્ષણ દ્વારા તારો આત્મા તને કઈ રીતે અનુભવમાં આવે –તે સંતોએ બતાવ્યું છે. તારું 'જ્ઞાનલક્ષણ' એવું છે કે જે સમસ્ત પરદ્રવ્યો અને પરભાવોથી ભિન્નપણે ને પોતાના અનંત ધર્મોમાં એકપણે આત્માનો અનુભવ કરાવે છે. –એવા અનુભવમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આત્મામાં જ્ઞાનલક્ષણની સાથે બીજા અનંત ધર્મો કેવા કેવા છે તેનું આ વર્ણન ચાલે છે.

આત્મામાં એક શક્તિ એવી છે કે ત્રિવિધ ધર્મોને એકસાથે પોતામાં ધારણ કરે છે, તેનું વર્ણન આ ૨૬મી શક્તિમાં કર્યું.

સાધારણ-અસાધારણ-સાધારણાસાધારણધર્મત્વશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૨૬)

卐

લોકોને સમવસરણના ઠાઠનો મહિમા દેખાય છે પણ જો અંદર ચૈતન્યના સર્વજ્ઞપદનો પરમ અચિંત્ય મહિમા ઓળખે તો સમ્યગ્દર્શન થયા વગર રહે નહિ. જગતના વૈભવને જાણનારો આત્મા પોતે પોતાની અપાર ચૈતન્યસંપદાવાળો છે. જાણનારનું અપાર માહાત્મ્ય છે. ચૈતન્યવિભૂતિ પાસે જગતની વિભૂતિ ભૂતિસમાન છે.

✯

હે ચૈતન્યરાજા ! શાસ્ત્રો અને સંતો તને તારા સ્વભાવનો મહેલ બતાવે છે, તારા સ્વભાવમહેલમાં ભરેલાં નિધાન બતાવીને તને સ્વમાં લક્ષ કરાવે છે ને પરનો મહિમા છોડાવે છે. પરનું માહાત્મ્ય છોડીને સ્વમહિમામાં લીન થવું તે જ વીતરાગી શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય છે.

ભેદજ્ઞાનના બળે નિજમહિમામાં લીન થાય છે તેઓ જ શુદ્ધાત્મત્વને પામીને કર્મોથી મુક્ત થાય છે. અહા, ચૈતન્યમહેલમાં જઈને 'આત્મવૈભવ'ને લક્ષમાં લ્યે તો તેમાં લીનતા થયા વગર રહે નહિ, ને પરનો મહિમા આવે નહિ.

[૨૭]

અનંતધર્મત્વશક્તિ

[विलक्षणानंतस्वभावभावितैकभावलक्षणा अनंतधर्मत्वशक्तिः ।]

મુનિઓને વનમાં એકલા એકલા કેમ ગોઠતું હશે ? – તો કહે છે કે અહો ! એ એકલા નથી, અંતરમાં અનંત ગુણોનો એમને સાથ છે. બહારનો સંગ છોડીને અંતરમાં આત્માના અનંતગુણો સાથે ગોષ્ઠી કરી તેમાં અપૂર્વ આનંદ છે, તો કેમ ન ગોઠે ? આનંદમાં કોને ન ગોઠે ? આત્માના અનંત ગુણો સાથે ગોષ્ઠી કરતાં તેમાં અનંત આનંદ છે.

જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માના વૈભવનું આ વર્ણન ચાલે છે. આત્મામાં કેટલા ધર્મો છે ? – તો કહે છે કે અનંતધર્મો છે. તે અનંતધર્મો કેવા છે ? કે ભિન્નભિન્ન લક્ષણવાળા છે. એટલે કે વિલક્ષણ છે. અનંતધર્મો ભિન્નભિન્ન લક્ષણવાળા હોવા છતાં તે બધાય ધર્મો આત્માના એકભાવમાં સમાઈ જાય છે; આત્મા પોતાના એકભાવપણે રહીને એકસાથે અનંતસ્વભાવોને ધારણ કરે છે, એવી તેની અનંતધર્મત્વ શક્તિ છે.

અહા, આત્મસ્વભાવના અનંત સામર્થ્યની શી વાત ! જે સંખ્યાથી ગણાય નહિ, વાણીથી કહેવાય નહિ ને વિકલ્પથી પમાય નહિ, આવો અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મા ધર્મીના સ્વાનુભવમાં સમાય છે, સ્વાનુભૂતિમાં બધી આત્મ શક્તિઓ એક સાથે ઉલ્લસે છે, એક્કેય શક્તિ બાકી નથી રહેતી. અનંતશક્તિઓ ભિન્નભિન્ન લક્ષણવાળી હોવા છતાં આત્મા તેથી ખંડ-ખંડ થઈ જતો નથી, પણ બધી શક્તિઓને એકભાવપણે રાખે એવી શક્તિ આત્મામાં છે. આત્માના અનુભવરસમાં અનંતા ગુણોનો રસ સમાય છે. માટે અનુભવ સર્વનો સાર છે, અનંત શક્તિનો નીચોડ સ્વાનુભવમાં સમાય છે.

અનંતસ્વભાવોથી ભાવિત આત્મા 'એક' છે. અનંતગગુણોનું લક્ષણ ભિન્નભિન્ન છે– જેમ કે જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણવું; આનંદનું લક્ષણ આહ્લાદ આપવો તે; એમ ગુણોમાં લક્ષણભેદ હોવા છતાં, જ્ઞાનનો આત્મા જુદો ને આનંદનો આત્મા જુદો –એવો વસ્તુભેદ નથી, આત્મા તો અનંતગુણના પિંડસ્વરૂપ એકભાવ છે. અનંતગુણ બતાવીને પણ અભેદપણે 'એકભાવ'માં સમાવી દીધા. એકેક કરીને અનંતધર્મો છદ્મસ્થના ખ્યાલમાં ન આવે, પણ અનંતધર્મોથી અભેદ એવા 'એક' 'પૂર્ણ' 'અખંડ' શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થતાં તેમાં અનંતધર્મોનો સ્વાદ આવી જાય છે. આવો આત્મા ધર્મીએ પોતાના સ્વાનુભવમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અહા, અનંતશક્તિવાળા આત્માને જે લક્ષમાં લ્યે તેને વિકારમાં પ્રેમ કેમ રહે ? જેને મોક્ષની લગની છે, જેને આત્માના વૈભવની લગની છે, જેને અનુભવની ધગશ છે –એવા મોક્ષાર્થી જીવને આચાર્યભગવાને પરમ કરુણાથી આત્મવૈભવ દેખાડ્યો છે. સ્વાનુભૂતિ વડે આવો આત્મવૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

'જ્ઞાન' વડે લક્ષિત આત્મામાં ભિન્નભિન્ન લક્ષણવાળા અનંતધર્મો છે, પરંતુ તેમાં એક્કેય ધર્મ એવો નથી કે જેનું લક્ષણ 'રાગ' હોય. અનંત ધર્મોમાં ક્યાંય રાગાદિ વિકાર આવતો નથી, કોઈ ધર્મમાં રાગનું કર્તૃત્વ આવતું નથી. હા, રાગને ન કરે એવું અકર્તૃત્વ ધર્મમાં આવે છે. રાગ કરવાનો જે ભાવ છે તે તો ભવ કરવાનો ભાવ છે, તે તો

'અનાત્મભાવ' છે, તેમાં આત્મશક્તિ આવતી નથી. અહીં તો આત્મશક્તિના ભાવની વાત છે.

આત્માના સ્વભાવમાં અદ્દ્ભુતતા છે, અનંતધર્મની વિચિત્રતા જેમાં ભરેલી હોવા છતાં તે પોતાના એકપણામાં રહ્યો છે. જ્ઞાન ને આનંદ, અસ્તિપણું ને નાસ્તિપણું, નિત્યતા ને અનિત્યતા –એમ ભિન્નભિન્ન અનંત ધર્મો આત્મામાં એકસાથે રહેલા છે છતાં તે બધા ધર્મો એકતાના ભાવથી આત્માના એકત્વમાં સમાઈ જાય છે. આવું આત્માનું અનંતધર્મત્વ છે.

આત્માના અનંતધર્મોમાં દરેકનું સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન છે; જો લક્ષણભેદે દરેક ધર્મમાં ભિન્નતા ન હોય તો અનંતધર્મો જ સિદ્ધ ન થાય. કોઈપણ બે ગુણનું લક્ષણ સર્વથા સરખું નથી, ક્ષેત્ર બધાનું સરખું છે પણ ભાવમાં ભિન્નતા છે. અને છતાં ભિન્નભિન્ન ભાવવાળા અનંતધર્મોને પોતે ધારી રાખે, તેમને વેરવિખેર થવા ન દ્યે એવી આત્માની શક્તિ છે; અનંતધર્મના ભાવોને એક આત્મભાવમાં સમાડી દેવાની તાકાત છે. જેમ ઔષધિની એક ગોળીમાં કેટલાક ઔષધનો રસ સમાયેલો છે, તેમ આત્માની સ્વાનુભૂતિ –કે જે ભવરોગ મટાડવાનું અમોઘ ઔષધ છે –તેમાં અનંતગુણનો સ્વાદ સમાયેલો છે. આ રીતે સ્વાનુભૂતિ વડે અનંતધર્મસ્વરૂપ આત્મા અનુભવમાં આવે છે ને અનંતા ગુણો નિર્મળપર્યાયપણે ખીલી જાય છે.

અનંતધર્મત્વ શક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૨૭)

卐

– ભાઈ ! પોતાના આત્મવૈભવને પ્રતીતમાં લેતાં પરનો મહિમા ઊડી જાય એટલે જ્ઞાન સ્વમાં ઠરે ને આત્મા સ્વસમયરૂપ પરિણમે, રાગથી છૂટીને અનંત શક્તિનું નિર્મળ પરિણમન થવા માંડે —એનું નામ ધર્મ. મારો આત્મા એક સમયમાં પરિપૂર્ણ અનંત શક્તિનો પિંડ–આમ સ્વમાં લક્ષ આવતાં જ્ઞાનનું, શ્રદ્ધાનું, સુખનું એમ અનંતગુણનું નિર્મળ પરિણમન એકસાથે ઊછળે છે – નિર્મળતા પ્રગટે છે, તે જ ધર્મ ને તે જ મોક્ષમાર્ગ; તેને સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

[૨૮]
વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિ

[तदतद्रूपमयत्वलक्षणाविरुद्धधर्मत्वशक्तिः ।]

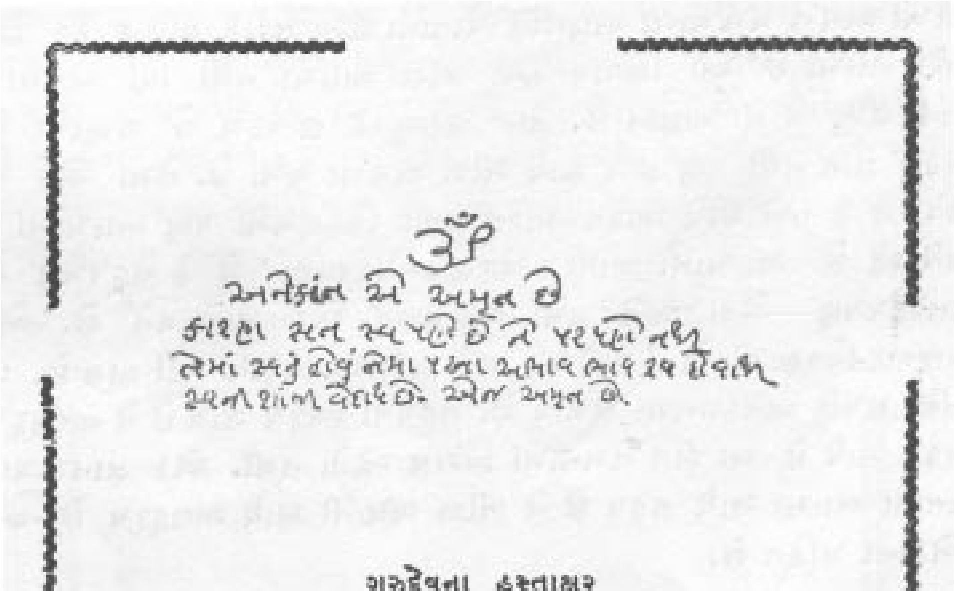

ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

અનંતધર્મસ્વરૂપ અનેકાન્તમય આત્માને જ્ઞાનલક્ષણથી લક્ષિત કરતાં એટલે કે સ્વાનુભવમાં લેતાં નિર્મળપર્યાય સહિત અનંતધર્મવાળો આત્મા તે અનુભવમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેનું આ વર્ણન છે. સ્વલક્ષણ વડે જે પ્રસિદ્ધ થયો છે એવા આત્માના ધર્મોનું આ વર્ણન છે. જે અનાદિથી એકલા વિકારમાં વર્તે છે તેની આ વાત નથી, પણ સ્વસન્મુખ પ્રયત્નથી જેણે જ્ઞાનલક્ષણ વડે સ્વલક્ષ્યને પકડ્યું છે –તેને તે સ્વલક્ષ્યભૂત આત્મામાં કેવી કેવી શક્તિઓ નિર્મળપણે પરિણમે છે તેની આ વાત છે. જો કે આ શક્તિઓ તો બધા આત્મામાં છે પણ અહીં તેનું ભાન કરીને નિર્મળપણે જે પરિણમ્યો છે તેની વાત છે; ને તેને જ ખરો આત્મા કહીએ છીએ. જેને રાગ અને વિકલ્પ ઉપર જ લક્ષ છે તેને ખરેખર આત્મા કહેતા નથી, કેમ કે તેને પર્યાયમાં આત્મા જેવો છે તેવો પ્રસિદ્ધ થયો નથી. અહીં તો, સ્વસન્મુખ થતાં રાગથી જુદો પડેલો જે જ્ઞાનમય ભાવ પ્રગટ્યો તે જ્ઞાનમય ભાવ કેવા ધર્મોવાળા આત્માને અનુભવે છે તેની વાત છે.

'જ્ઞાન' તે આત્માનો મુખ્યસ્વભાવ છે. તે જ્ઞાન અંતર્મુખ થઈને આખા અનંત ધર્મવાળા આત્માને પોતાના લક્ષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ કરે છે. –તે ખરો આત્મા છે. આ સિવાય જ્યાં ખરો આત્મા નથી ત્યાં આત્માપણું માની લીધું તે તો અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષ્યરૂપે જે જણાયો તેમાં એકલું જ્ઞાન નથી પણ જ્ઞાન સાથે બીજા અનંતા ધર્મો છે. તેમાં એક ધર્મ એવો છે કે જેને લીધે અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ વિરુદ્ધધર્મો પણ આત્મામાં એકસાથે રહે છે. આત્માની આવી 'વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિ' છે કે તદ્રૂપપણું અને અતદ્રૂપપણું –એવા બંને ધર્મો આત્મામાં એકસાથે વર્તે છે. જોકે સ્યાદ્‌વાદ-વિવક્ષાથી જોતાં ખરેખર બંને ધર્મોમાં વિરોધ મટી જાય છે, બંને અવિરોધપણે અનેકાન્તમાં સમાય છે. તદ્રૂપતા સ્વરૂપ સાથે છે ને અતદ્રૂપતા પરરૂપ સાથે છે –આ રીતે તેમનામાં વિરોધ રહેતો નથી. એક જ્ઞાનમાત્રભાવ પોતાના આત્મા સાથે તદ્રૂપ છે ને બીજા બધાની સાથે અતદ્રૂપ છે, –આવા અનેકાન્ત સહિત છે.

દરેક દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની મર્યાદાથી બંધાયેલું છે, સ્વદ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવમાં જ તેની મર્યાદા છે; પોતાની તે મર્યાદાથી બહાર તે પરિણમતું નથી. સ્વ-પરની ભિન્ન મર્યાદા જાણીને પોતાના સ્વભાવસન્મુખ થતાં આત્મા નિર્મળપણે પરિણમે છે. પર સાથે 'અતદ્રૂપપણારૂપ' જે સ્વધર્મ છે તે સ્વધર્મની સાથે આત્મા તદ્રૂપ છે; પણ તે 'અતદ્રૂપ' ધર્મ આત્માને પરની સાથે તદ્રૂપ થવા દેતો નથી, આત્માને પરથી ભિન્ન જ રાખે છે.

આ રીતે તદ્રૂપતા અને અતદ્રૂપતા વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મોને આત્મા ધારણ કરે છે; જોકે આવી વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિ તો છએ દ્રવ્યોમાં છે, બધા દ્રવ્યોને પોતાના સ્વભાવ સાથે તદ્રૂપતા ને પર સાથે અતદ્રૂપતા છે; પણ અહીં છ દ્રવ્યોમાં મુખ્ય એવો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા, તેના જ્ઞાનભાવમાં એકસાથે તદ્રૂપતાધર્મ અને અતદ્રૂપતાધર્મ બંને કઈ રીતે છે તે સમજાવ્યું છે. જો આવી બંને શક્તિ એકસાથે ન હોય, ને એકલું તદ્રૂપપણું જ હોય તો જડ સાથે પણ આત્મા તદ્રૂપ થઈ જાય એટલે જડ થઈ જાય. અથવા જો એકલું અતદ્રૂપપણું હોય તો આત્મા પોતાના જ્ઞાન-આંનદ સાથે પણ અતદ્રૂપ એટલે કે જુદો ઠરે, –પણ એમ નથી. આત્મામાં તદ્રૂપપણું ને અતદ્રૂપપણું બંને ધર્મો એકસાથે છે. તદ્રૂપપણું ને અતદ્રૂપપણું એ બંનેનું સ્વરૂપ હવે સમજાવશે. આત્મામાં વિરુદ્ધધર્મો છે પણ તે સર્વથા વિરુદ્ધ નથી. જેમ કે આત્મા અરૂપી છે ને રૂપી પણ છે, અથવા આત્મા ચેતન છે ને જડ પણ છે– એવું સર્વથા વિરુદ્ધધર્મપણું આત્મામાં નથી. તેમજ રાગાદિ ભાવો આત્માના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, તે વિરુદ્ધભાવો કાંઈ આ ‘વિરુદ્ધધર્મો’માં નથી આવતા. પણ અસ્તિપણું-નાસ્તિપણું વગેરે કથંચિત વિરુદ્ધધર્મો કે જેઓ જ્ઞાનમાત્ર આત્માનું વસ્તુપણું સિદ્ધ કરે છે –એવા ધર્મો આત્મામાં છે. તેમાંથી તત્‌પણું–અતત્‌પણું વગેરે ધર્મોનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે.

વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું. (૨૮)

એક ક્ષણનું સત્‌સ્વભાવનું લક્ષ ટંકાર કરતું કેવળજ્ઞાનને લાવે, ને સાદિ-અનંત આનંદને આપે. અનંત–અનંતકાળે પણ જે આનંદનો અંત ન આવે એવો અક્ષય-આનંદ જેના ફળમાં પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મની શી વાત ! ને એવો ધર્મ સ્વભાવના નિર્ણય વડે થાય છે; માટે વારંવાર આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભાઈ, તું જાગૃત થા... ને તારા સ્વભાવને દેખ. તારો સ્વભાવ રાગમાં ભળી ગયો નથી પણ છૂટો છે; તેનો નિર્ણય કર.

ૐ

"અનેકાન્તિક માર્ગ પણ સમ્યક્ એકાંત
એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય
બીજા અર્થે હિતકારી નથી." શ્રી રાજચંદ્ર.
અનેકાન્તિક માર્ગ એટલે કે ઉપાદાન પણ છે,
નિમિત્ત પણ છે. અભેદ પણ છે, ભેદ પણ છે.
શુદ્ધ પણ છે, અશુદ્ધ પણ છે. દ્રવ્ય પણ છે,
પર્યાય પણ છે. નિશ્ચય પણ છે અને વ્યવહાર
પણ છે. એમ કહેવા છતાં સમ્યક્ એકાંત
એવા શુદ્ધ દ્રવ્ય સ્વભાવના આશ્રય વિના
નિજપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી અને
શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રય સિવાય ભેદ, નિમિત્ત
વ્યવહાર, અને પર્યાય નું અનેકાંતિક જ્ઞાન પણ
યથાર્થ થઈ શકતું નથી.

ગુરુદેવના હસ્તાક્ષર

[૨૯] [૩૦]

તત્ત્વશક્તિ અતત્ત્વશક્તિ

[तद्रूपभवनरूपा तत्त्वशक्तिः। अतद्रूपभवनरूपा अतत्त्वशक्तिः।]
(આ બંને શક્તિઓ પરસ્પર સંબંધવાળી હોવાથી જોડકારૂપ લીધી છે.)

'અનેકાન્ત' જ ધર્મનો પ્રાણ છે, તે વસ્તુસ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કરે છે. જેમ પ્રાણ વિના જીવન ન હોય તેમ અનેકાન્તસ્વરૂપને સમજ્યા વિના ધર્મ ન હોય; માટે અનેકાન્ત જ ધર્મનો પ્રાણ છે. અનેકાન્તથી જ વીતરાગી જિનશાસન અનાદિથી જયવંત વર્તે છે. અમૃતમય એવું મોક્ષપદ તે અનેકાન્ત વડે જ પમાય છે, તેથી અનેકાન્ત અમૃત છે.

પોતાના જ્ઞાનાદિ અનંત સ્વભાવો સાથે આત્માને તદ્રૂપતા છે, ને પર સાથે અતદ્રૂપતા છે. આ રીતે તદ્રૂપતા ને અતદ્રૂપતા એવી બંને શક્તિઓ એટલે કે તત્પણું ને અતત્પણું એ બંને શક્તિઓ આત્મામાં એકસાથે રહેલી છે. એક વસ્તુમાં વસ્તુના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનારી અસ્તિ–નાસ્તિ, તત્-અતત્ આદિ પરસ્પર સિદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશવું તે અનેકાન્ત છે. –આમાં આચાર્યદેવે અલૌકિક વ્યાખ્યા કરીને અનેકાન્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. 'પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓ' –પણ તે કેવી ? –કે વસ્તુના સ્વરૂપને વિરુદ્ધ કરનારી; વસ્તુસ્વરૂપમાં હોય તેવા ધર્મોને જાણવા તે અનેકાન્તનું જ્ઞાન છે. જેમ કે – આત્મા પોતાનો કર્તા, ને પરનો અકર્તા; અથવા પોતામાં દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ અકર્તા ને પર્યાય અપેક્ષાએ કર્તા, –એમાં પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મ વડે વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ; પણ આત્મા પોતાનો કર્તા, ને આત્મા પરનો પણ કર્તા– એમ માનવું તેમાં વસ્તુસ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી, એટલે તે અનેકાન્ત નથી પણ એકાન્ત છે, મિથ્યાત્વ છે. એ જ રીતે, 'વીતરાગતા તે ધર્મ ને રાગ પણ ધર્મ' –એમ કહેવામાં ધર્મનું યથાર્થરૂપ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ 'વીતરાગતા તે ધર્મ છે ને રાગ તે ધર્મ નથી' –એમ કહેતાં ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે, ને તે જ અનેકાન્ત છે. આ રીતે અનેકાન્ત દ્વારા વસ્તુસ્વભાવને ઓળખતાં પરથી ભિન્ન એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલે સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

૧. આત્મા એક દ્રવ્ય, ૨. અસંખ્યપ્રદેશરૂપ તેનું ક્ષેત્ર, ૩. નિર્મળ પર્યાયરૂપ સ્વકાળ, ૪. અનંત ગુણરૂપ સ્વ-ભાવ,	–આવા નિર્મળ સ્વચતુષ્ટયમાં આત્મા તદ્રૂપ છે; એમાં ક્યાંય વિકાર ન લેવો. આ રીતે આત્માને નિજસ્વરૂપમાં તદ્રૂપપણે રાખે છે.

–એવી 'તત્ત્વ' શક્તિ છે. ને પરની સાથે તદ્રૂપતા થવા દેતી નથી એવી 'અતત્ત્વ' શક્તિ છે. જ્ઞાનભાવમાં આ બધી શક્તિઓ વર્તે છે. 'જ્ઞાનભાવ' પોતાના આનંદાદિ અનંત સ્વધર્મો સાથે તદ્રૂપ થઈને પરિણમે છે, ને વિકાર સાથે તદ્રૂપ થયા વગર (એટલે જુદો રહીને પરિણમે છે. આવું અનેકાન્તપણું જ્ઞાનને સ્વયમેવ પ્રકાશે છે.

નિર્મળ સ્વચતુષ્ટયમાં આત્માને તદ્રૂપતા છે ને પર સાથે અતદ્રૂપતા છે; હવે જેની સાથે અતદ્રૂપતા હોય એટલે કે જુદાઈ હોય તેની સાથે તેને કારણ–કાર્યપણું કેમ હોય ?– ન જ હોય. રાગને અને જ્ઞાનને પણ તદ્રૂપતા નથી, એકતા નથી. એકતા નથી એટલે

કારણ–કાર્યપણું નથી. ચૈતન્યના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ સદા ચૈતન્યરૂપ રહે છે, જડરૂપ કદી થતાં નથી. અને ખરેખર શુદ્ધ આત્મા રાગાદિ પરભાવો સાથે પણ તન્મય થતો નથી, નિર્મળ પર્યાયમાં જ તન્મય થઈને વર્તે છે. આવા અનંત શક્તિસંપન્ન ભગવાન આત્માને રાગાદિ સાથે કર્તા-કર્મપણું કે કાર્ય-કારણપણું કે કારણ-કાર્યપણું નથી. નિજ-સ્વભાવના અવલંબને થયેલું જે નિર્મળ કાર્ય છે તેની સાથે તદ્‌રૂપપણું છે, તેની સાથે કર્તા-કર્મપણું છે, ને તેની સાથે કારણ-કાર્યપણું છે. જ્ઞાનભાવનું જે પરિણમન છે તેની સાથે રાગને તદ્‌રૂપપણું નથી. રાગાદિ બાહ્યભાવો છે તે બધાય નિજસ્વભાવના ભાવપણે નથી અનુભવાતા પણ અસ્વભાવપણે અનુભવાય છે. આત્માને પોતાના અનંત ગુણો ને તેની નિર્મળ પર્યાયો સાથે તદ્‌રૂપપણું પોતાના સ્વભાવથી જ છે.

પ્રશ્ન :– પર્યાય સાથે આત્માને તદ્‌રૂપપણું હોય ?

ઉત્તર :– હા; નિર્મળ પર્યાય સાથે તે-તે કાળે આત્માને તદ્‌રૂપપણું છે. જો પર્યાય સાથે તે કાળે તદ્‌રૂપતા ન હોય તો તો તે પર્યાય આત્માથી તદ્દન જુદી ઠરે, ને આત્મા પર્યાય વગરનો થઈ જાય. પર્યાય વગરની કોઈ વસ્તુ હોય નહિ. કુંદકુંદપ્રભુએ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે દ્રવ્ય જે કાળે ભાવરૂપે પરિણમ્યું છે તે ભાવમાં તે કાળે તન્મય છે. અહીં શુદ્ધ પરિણમનની વાત છે એટલે શુદ્ધ પર્યાય સાથે આત્માને તન્મયતા છે. વિકારના કાળે તે વિકાર સાથે સ્વભાવને તદ્‌રૂપતા નથી. પોતાના અનંત ગુણ સાથે તદ્‌રૂપ એવા આત્મસ્વભાવ ઉપર લક્ષ જતાં રાગ એકબાજુ રહી ગયો –તે લક્ષમાં ન આવ્યો, પણ અતદ્‌રૂપપણે સ્વભાવથી બહાર રહી ગયો. અભૂતાર્થ થઈ ગયો, શુદ્ધાત્માના દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાયમાં તે ન આવ્યો; એટલે કે તે સ્વભાવની ઉપર ને ઉપર તરે છે, બહાર રહે છે, અંદર પ્રવેશતો નથી. આવી નિર્મળ અનુભૂતિ થઈ તેનું નામ ધર્મ; તેમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તેમજ અનંતગુણની નિર્મળતા સમાઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણરૂપ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, ત્યાં તેની સાથે તદ્‌રૂપપણે આત્માના અનંત ગુણોનું નિર્મળ પરિણમન વર્તે છે. સ્વભાવમાં તદ્‌રૂપતા ને પરભાવમાં અતદ્‌રૂપતા તે નિજશક્તિનું અવિરુદ્ધ પરિણમન છે; પણ રાગાદિમાં તદ્‌રૂપતા માનવી ને જ્ઞાનભાવમાં તદ્‌રૂપતા ન કરવી –તે નિજશક્તિનું વિરુદ્ધ પરિણમન છે. નિજશક્તિનું સ્વરૂપ જાણે તેને તેનું અવિરુદ્ધ સમ્યક્ પરિણમન થયા વગર રહે નહિ.

જડ સાથે ક્યાંય તારા આત્માને તદ્‌રૂપતા નથી એટલે એમાંથી ક્યાંયથી તારું જ્ઞાન કે સુખ આવે તેમ નથી. જ્ઞાન-સુખ વગેરે તારા આત્માના જ તદ્‌રૂપ-સ્વભાવો છે, એટલે

સ્વભાવમાંથી જ જ્ઞાન ને સુખનું વેદન આવે છે.

શરીર, વાણી, મન સાથે તો આત્માને સદાય અતદ્રૂપતા છે એટલે કે ભિન્નતા છે. સ્વભાવ તરફ જઈને જોતાં રાગાદિક અશુદ્ધભાવો સાથે પણ અતદ્રૂપતા છે; એટલે જે પર્યાય શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વળીને તેમાં તદ્રૂપ પરિણમી તેને રાગાદિક સાથે અતદ્રૂપતા થઈ ગઈ. જ્ઞાન અને રાગ એક જ ક્ષેત્રે ને એક જ સમયે વર્તે, છતાં જ્ઞાનને રાગની સાથે અતદ્રૂપપણું છે ને જ્ઞાન-દર્શન-આનંદાદિ નિજભાવોની સાથે તદ્રૂપપણું છે. આવું ભેદજ્ઞાન થઈને સ્વસન્મુખતા થવી તે અનેકાન્તનું ફળ છે. તત્પણું અને અતત્પણું એને 'વિરુદ્ધધર્મ' કર્યા પણ સ્યાદ્વાદ-વિવક્ષાથી સમજતાં તે વિરોધ મટી જાય છે ને 'અનેકાન્ત'માં તે બંને ધર્મો અવિરોધપણે એકસાથે સમાય જાય છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન આત્માના સ્વભાવનું અસ્તિત્વ કેવડું મોટું છે ને કેવું આનંદકારી છે ? તે સ્વાનુભવી સંતોએ દેખાડ્યું છે. પોતાનો ધર્મ તો પોતાના અસ્તિત્વમાં જ હોય ને ? પોતાનું જેવું ને જેવડું અસ્તિત્વ છે તેને ઓળખે તો ધર્મ પ્રગટે. જ્ઞાનનું જ્ઞાનરૂપે પરિણમન થાય તેમાં જ્ઞાનનું તદ્રૂપપણું છે, ને તેમાં અજ્ઞાનાદિનું તદ્રૂપપણું નથી, એટલે કે તે જ્ઞાનનું અજ્ઞાનાદિરૂપ પરિણમન નથી. જેને જેની સાથે તત્પણું (એકપણું) હોય તે તે જાતનું જ હોય, વિરુદ્ધ જાતનું ન હોય. એક ચેતન ને બીજી અચેતન એમ બે વિરુદ્ધ વસ્તુને એકતા હોઈ શકે નહિ; તેમજ એક શુદ્ધતા ને બીજી અશુદ્ધતા – એમ બે વિરુદ્ધભાવોને એકતા હોઈ શકે નહિ. જ્ઞાનને પોતાના જ્ઞાનપરિણમનની સાથે તદ્રૂપતા છે, અજ્ઞાન સાથે અતદ્રૂપતા છે; ચારિત્રને પોતાના વીતરાગી પરિણમન સાથે તદ્રૂપતા છે, રાગાદિક સાથે તેને અતદ્રૂપતા છે. આનંદને પોતાના આનંદરૂપ ભાવ સાથે તત્પણું છે, આકુળતા સાથે અતત્પણું છે. આ રીતે આત્માને પોતાના અનંતગુણના સ્વભાવ સાથે તદ્રૂપતા છે ને વિભાવો સાથે અતદ્રૂપતા છે. આવું અનેકાન્તપણું ચૈતન્યપરિણમનમાં શોભે છે.

રાગાદિમાં તન્મયતા માનીને જે એકલું અશુદ્ધપરિણમન છે તે તો 'એકાન્ત' છે. રાગ વડે ચૈતન્યભગવાનની શોભા કે મહત્તા માનવી તે તો તેના ઉપર કલંક ઓઢાડીને તેનો અનાદર કરવા જેવું છે. પ્રભુ ! રાગવાળો તું નહિ, રાગ વડે તારી શોભા નહિ, રાગમાં તારી તન્મયતા નહિ. તારી શોભા તારા અનંત ગુણોના નિર્મળ પરિણમનથી જ છે, તેમાં જ તારી સાચી તન્મયતા છે. તે-તે સમયના પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ સાથે આત્માને તદ્રૂપતા છે. તેમાં સ્વકાળરૂપ પર્યાય સમયે સમયે પલટે છે; આ સમયની

પર્યાય બીજા સમયે નથી રહેતી, બીજા સમયે બીજી થાય છે, એટલે સ્વકાળ પલટ્યા કરે છે; તે-તે સમયના સ્વકાળને આત્મા સાથે તદ્રૂપતા છે, પણ કોઈ નિમિત્ત સાથે કે પરભાવ સાથે તેને તદ્રૂપતા નથી. ચારિત્ર પરિણતિમાં સાધકને એક જ સમયે કંઈક શુદ્ધતા સાથે ધર્મીને તદ્રૂપતા છે ને અશુદ્ધતા સાથે તદ્રૂપતા નથી. રાગાદિ વ્યવહારમાં અતદ્રૂપતા છે એટલે કે તે હેય છે ને શુદ્ધ નિશ્ચય તન્મયપણે ઉપાદેય છે.

વાહ, જ્ઞાનલક્ષણી આત્મા કદી રાગાદિમાં એકરૂપ-તન્મય થયો નથી; જ્યાં આવા અંતર્સ્વભાવમાં વળીને તેમાં તદ્રૂપ થયો ત્યાં અતદ્રૂપ એવો રાગ બહાર રહી ગયો, ને પરવસ્તુ તે પોતામાં કદી પ્રવેશી જ નથી. કોઈ આઠ વર્ષના વૈરાગી-ધર્માત્મા મુનિ થઈને જ્યાં નિજસ્વભાવમાં લીન થાય ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે, ત્યાં નાનકડું કમંડળ ને નાનકડી પીંછી એ બંને રહી ગયા એકકોર; તેનો વિકલ્પ –કે પહેલેથી જ જેની સાથે અતન્મયતા જાણી હતી–તે તૂટી ગયો, ને કેવળજ્ઞાન–અનંત આંનદ વગેરે સાથે તદ્રૂપપણે આત્મા પરિણમી ગયો. વિકલ્પ કે વાણી, પીંછી કે કમંડળ એમાં ક્યાંય આત્માની તન્મયતા ધર્મીને સ્વપ્નેય ભાસતી નથી; ને પોતાના અનંત સ્વાભાવિક ગુણોમાં જે તન્મયતા જાણી છે તે કદી છૂટતી નથી. આમ સમ્યક્પણે તદ્રૂપ ને અતદ્રૂપ ભાવોરૂપે પરિણમતો તે ધર્માત્મા મોક્ષરૂપ નિજવૈભવને સાધે છે.

સ્વ સાથે એટલે જ્ઞાન સાથે તદ્રૂપભવન છે તે આત્માનું તત્પણું છે, અને પરથી ભિન્ન પરિણમન છે એટલે અતત્પણું છે. –આવી બંને શક્તિ સહિત જ્ઞાનમાત્ર ભાવ છે. તે જ્ઞાનભાવ રાગમાં પણ અતન્મયપણે વર્તે છે. રાગમાં જ્ઞાનની એકતા નથી ત્યાં પર સાથે એકતા કેવી ? આવું પરભાવોથી જુદું રહેતું જ્ઞાન સદા જાગૃત છે, સાધ્યરૂપ છે,. આવા જ્ઞાન વડે સાધ્ય આત્માને જે સાધે તેને દેહાદિમાં પ્રતિકૂળતા થવા છતાં પણ અસાધ થતી નથી. સાધ્ય જેના ધ્યેયમાં વર્તે છે તે જ્ઞાન સ્વધ્યેયને ભૂલતું નથી ને પરભાવમાં મૂર્છાતું નથી, તે સદા જાગૃત છે. –આવા જ્ઞાનમાં મરણ નથી. જગતને મરણતણી બીક છે, દેહમાં જેને એકતાબુદ્ધિ છે તેને જ ભય છે કે 'મારું મૃત્યુ થઈ જશે'—પણ જ્ઞાનીને તો આનંદની લહેર છે, દેહ છૂટવાના પ્રસંગેય તેને આનંદની લહેર છે –કેમ કે દેહને તો પહેલેથી જ જુદો જાણ્યો છે. હું તો જ્ઞાન છું, જ્ઞાનને મરણ નથી, પછી મૃત્યુનો ભય કેવો ? અરે , દુનિયા જે મરણથી ડરે છે તે મરણ જ આત્મામાં નથી. આત્મા દેહ સાથે કદી તદ્રૂપ થયો જ નથી પછી દેહના વિયોગે તેનું મરણ કેવું ? આત્મા તો પોતાના ચૈતન્યલક્ષણ સાથે સદા તદ્રૂપ છે. જે આવા ચૈતન્યધ્યેયે જીવન

જીવી રહ્યો છે તેને રોગ શા ? તેને અસાધ્યપણું કેવું ? ને તેને મરણ કેવું ? એ તો પોતાના નિજગુણમાં ને આનંદપર્યાયમાં તલ્લીન થઈને ચૈતન્યમાં ઝૂલતો-ઝૂલતો સદાકાળ જીવે, –એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. આનંદથી ભરપૂર એવા પોતાના નિર્મળ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં વ્યાપ્યો તેને દુઃખ કેવું ? ભાઈ, તારા આવા આત્માને ધ્યેય કરીને તું રહે... તેમાં તને પરમ શાંતિ અનુભવાશે.

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા શરીરાદિ પરદ્રવ્યો સાથે એકમેક કદી થયો નથી. આત્મા પોતાના ચેતનપણાથી કદી છૂટતો નથી ને પરરૂપ કદી થતો નથી. પોતે જેમાં તદ્રૂપ છે એવા નિજસ્વભાવમાં લક્ષ કરીને નિર્મળપણે પરિણમવું તે જીવનો સ્વભાવ છે; પોતે જેમાં તદ્રૂપ નથી –જેનાથી ભિન્ન છે એવા પરમાં લક્ષ કરીને પરિણમવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી. ભાઈ, તારે જગતના અનંત પદાર્થો સાથે અતત્‌પણું છે, ને તારા અનંત ગુણો સાથે તત્‌પણું છે. પોતાના અનંત ગુણો સાથેની એકતાને કદી છોડે નહિ ને પર સાથે એકતા કદી કરે નહિ – આવો આત્મવૈભવ છે. સ્વમાં એકત્વરૂપ ને પરથી વિભક્તરૂપ આવો એકત્વ-વિભક્ત આત્મા આચાર્યભગવાને પોતાના નિજવૈભવથી દેખાડ્યો છે. તેના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે આ ૪૭ શક્તિઓનું વર્ણન છે. ૪૭ શક્તિના વર્ણનમાં અનંતશક્તિનો સાર સમાઈ જાય છે; એકેક શક્તિ સાથે અનંતશક્તિ ભેગી જ છે, એટલે આત્મની એક પણ શક્તિને યથાર્થ ઓળખતાં અનંત શક્તિવાળો આખો આત્મા જ ઓળખાઈ જાય છે. જ્ઞાન-લક્ષણે અંતર્મુખ થઈને જ્યાં આત્માને અનુભવમાં લીધો ત્યાં અનંત શક્તિનો રસ તે અનુભૂતિમાં સમાઈ ગયો. તેનું આ વર્ણન છે.

* આત્મસ્વભાવમાં અનંત ગુણો ત્રિકાળ-વ્યાપક છે.
* દેહાદિ પરદ્રવ્યો આત્મામાં કદી વ્યાપ્યા નથી, સદા જુદા જ છે.
* પર્યાયમાં જે ક્ષણિક રાગાદિ છે તે આત્મસ્વભાવમાં ત્રિકાળ-વ્યાપક નથી, તેમજ શુદ્ધસ્વભાવ સાથે એક સમય પણ તદ્રૂપ નથી.
* નિર્મળ પર્યાય તે એક સમય પૂરતી જ વ્યાપક હોવા છતાં શુદ્ધ સ્વભાવમાં તદ્રૂપ થઈને તેના આનંદને વેદે છે.

જે પર્યાયે અનંત શક્તિવાળા આત્મસ્વભાવને જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા અનુભવમાં લીધો તે પર્યાય અનંત આત્મશક્તિમાં તન્મય થઈને પરિણમી, અને તેને વિકાર સાથે કે પર સાથે તન્મયતા ન રહી. –આવું તેનું સહજ પરિણમન છે.

જો આત્મામાં 'તત્ત્વ' શક્તિ ન હોય તો નિજગુણમાં તદ્રૂપ થઈને પોતાની શાંતિને કદી વેદી શકે નહિ. ને જો 'અતત્ત્વ' શક્તિ ન હોય તો પરથી ભિન્ન રહીને નિજશાંતિને વેદી શકે નહિ; પરમાં તદ્રૂપ રહે તો તેનાથી છૂટીને સ્વાશ્રયભાવરૂપ મોક્ષનો કે સમ્યગ્દર્શનાદિનો અવસર જ કઈ રીતે આવે ? ધર્મી જાણે છે કે મારા આત્માને સ્વમાં તદ્રૂપતારૂપ તત્પણું છે ને પરથી ભિન્નતારૂપ અતત્પણું છે, –એટલે તે પરાશ્રય છોડીને સ્વાશ્રયે લીન થઈને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને સાધે છે. આ રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ છે, બીજી રીતે સાધ્ય સધાતું નથી.

પોતાના અંતર્સ્વભાવમાં લક્ષ કરતાં વિકારરૂપ પરિણમન થતું નથી, એટલે આત્માને વિકાર સાથે તદ્રૂપતા નથી. આ રીતે અંતર્મુખ થઈને રાગથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવને લક્ષગત કરે ત્યારે જ શાસ્ત્રના અર્થોના ઉકેલ હાથ આવે છે. કેમ કે 'લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયી'.

ભાઈ, અંતરમાં તારા નિશ્ચયસ્વભાવની પાસે જઈને જો તો તેમાં રાગાદિ અશુદ્ધભાવો અવિદ્યમાન છે, તે અશુદ્ધભાવો તારા સ્વભાવપણે અનુભવાતા નથી કેમ કે તે ભાવોને જ્ઞાનભાવ સાથે એકતા નથી. જ્ઞાન તો પોતાના નિજસ્વભાવપણે અનુભવાય છે, પણ રાગાદિભાવો તો પરભાવ છે, એટલે ભૂતાર્થ દૃષ્ટિ વડે તેનાથી રહિત શુદ્ધઆત્માનો અનુભવ થાય છે. વજ્ર જેવો આત્માનો જે ભૂતાર્થસ્વભાવ, તેમાં વિકારનો પ્રવેશ થઈ શકે નહિ. જો ભૂતાર્થસ્વભાવમાં પણ વિકારભાવો પ્રવેશીને તદ્રૂપ થઈ જાય તો વિકાર વગરનો શુદ્ધ આત્મા કદી પ્રતીતમાં કે અનુભવમાં આવી શકે નહિ, એટલે આત્મા શુદ્ધ થઈને મુક્તિ પામી શકે નહિ. પણ શુદ્ધ સ્વભાવની અનુભૂતિ કરી-કરીને અનંતા જીવો વિકાર વગરના શુદ્ધ થઈને મુક્તિ પામ્યા છે. આ રીતે વિકાર સાથે શુદ્ધાત્માને તદ્રૂપતા નથી પણ અતદ્ રૂપતા છે.

અરે, ચૈતન્યતત્ત્વને રાગ સાથે પણ તત્પણું નથી, ત્યાં શરીર-મન-વાણીનું કે બહારના કાર્યનું કર્તૃત્વ માનીને તેમાં તું તારી તદ્રૂપતા માને –એ તો કેવી મિથ્યાબુદ્ધિ છે ! તારે તો તારા અનંતધર્મો સાથે તદ્રૂપતા છે –એમ જાણીને તું સ્વમાં તન્મય થઈને પરિણમ. સંતો આ તારા ચૈતન્યગુણની વીતરાગી-વીણા વગાડે છે. અહા, સ્વભાવની મધુરી વીણાના નાદે કોણ ન ડોલી ઊઠે !

આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય ત્રણેય જ્ઞાનમય છે, તેને રાગ સાથે એકપણું નથી. '–પણ પર્યાયમાં રાગ તો છે ને ?' –છે, પણ તે જ્ઞાન સાથે તદ્રૂપપણે નથી પણ અતદ્રૂપપણે

છે; એટલે કે જ્ઞાનભાવથી તે બહાર જ રહે છે. આત્મા 'જ્ઞાયકભાવ' છે, તે જ્ઞાયકભાવ મટીને કદી જડરૂપ થતો નથી, તેમજ શુભાશુભભાવોરૂપે તે પરિણમતો નથી. આવો જ્ઞાયકભાવ અને તેને ઉપાસનારી પર્યાય, તેમાં કદી વિકાર છે જ નહિ, વિકારનો તેમાં અભાવ છે, ને અનંતગુણની શુદ્ધતાનો સદ્ભાવ છે. આ રીતે આત્માને અનંતગુણો સાથે એકતારૂપે ને વિકારભાવોથી ભિન્નતારૂપે જ્ઞાનલક્ષણ પ્રસિદ્ધ કરે છે. જ્ઞાનલક્ષણ આત્માને રાગપણે પ્રસિદ્ધ કરતું નથી પણ રાગથી ભિન્નપણે ને પોતાના નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોથી અભિન્નપણે પ્રસિદ્ધ કરે છે; આ રીતે એકત્વ-વિભક્ત આત્માનો અનુભવ કરાવે છે.

૨૯મી તત્ત્વશક્તિ અને ૩૦મી અતત્ત્વશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

[૩૧] [૩૨]
એકત્વશક્તિ અનેકત્વશક્તિ

अनेकपर्यायव्यापकैकद्रव्यमयत्वरूपा एकत्वशक्तिः।
एकद्रव्यव्याप्यानेकपर्यायमयत्वरूपा अनेकत्वशक्तिः।

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને દ્રવ્યઅપેક્ષાએ એકપણું, ને ગુણપર્યાયોની અપેક્ષાએ અનેકપણું, –એ બંને પોતામાં જ સમાય છે, તેને પર સાથે સંબંધ નથી. એટલે આત્માનું જે આ એકત્વ તથા અનેકત્વ તેની ઓળખાણ પણ સ્વસન્મુખતાથી જ થાય છે, પરસન્મુખતાથી તેની ઓળખાણ થતી નથી. એકતા કે અનેકતા તે બંને પોતાનો સ્વભાવ છે, નિજશક્તિ છે, 'જ્ઞાન' પોતે એવા ધર્મો સહિત વર્તી રહ્યું છે.

જ્ઞાનસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરતાં અનંતધર્મનો સમૂહ લક્ષિત થાય છે, તે આખોય એક આત્મા છે. અસંખ્યપ્રદેશી આત્મામાં ગુણ-પર્યાયો અનંત હોવા છતાં દ્રવ્યપણે આત્મા એક છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેને એકપણે -અભેદ રાખે એવી આત્માની એકત્વશક્તિ છે. અનંત ગુણ-પર્યાયો હોવાથી આત્મા કાંઈ અનંત ખંડરૂપ થઈ ગયો નથી. અનંત ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપીને પણ પોતાની અખંડ એકતાને જાળવી રાખી છે. અનંતમાં વ્યાપવા છતાં દ્રવ્યપણે એક રહ્યો છે, ને એક હોવા છતાં અનંત ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપીને રહ્યો છે. પર સાથે કે વિકાર સાથે એકત્વ કરે એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી, તેનાથી તો ભિન્નતા જ રાખે છે; પોતાના અનંત નિર્મળ ગુણ-પર્યાયો સાથે આત્માને એકતા છે. રાગ વગરનો આત્મા પ્રાપ્ત થાય, પણ ગુણ-પર્યાય વગરનો આત્મા પ્રાપ્ત થાય નહિ, કેમ કે એક હોવા છતાં પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી વ્યાપ્ત છે – એવો આત્માનો સ્વભાવ જ છે. આત્મામાંથી ગુણ-પર્યાયોની અનેકતાને કોઈ કાઢી નાખવા માગે તો તે નીકળી શકે નહિ, કેમકે અનેકપણું તો આત્માનો સ્વભાવભૂત ધર્મ છે. તે ધર્મને કાઢી નાખતા આત્માનું સ્વરૂપ જ સિદ્ધ ન થાય. એકપણું ને અનેકપણું –એવા બંને સ્વભાવવાળો જ્ઞાનમય આત્મા લક્ષમાં આવતાં સ્વાશ્રયે અનંત ગુણની નિર્મળ પર્યાયોરૂપ અનેકભાવોમાં એકપણે વ્યાપીને આત્મા પરિણમે છે. અજ્ઞાનથી રાગમાં ને દેહમાં વ્યાપવાપણું માન્યું હતું, પણ જ્ઞાનભાવે આત્મા પોતાના શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયોમાં જ વ્યાપેલો અનુભવાય છે.

હે જીવ ! પરચીજમાં તું નથી. જેમા તું હો તે ચીજ તારાથી જુદી ન હોય. તારા અનંત ગુણોમાં ને તેની નિર્મળ પર્યાયોમાં તું છો. તારું અસ્તિત્વ તારામાં દેખ, પરમાં ન દેખ. તારે એકપણું જોવું હોય તો તારામાં છે ને અનેકપણું જોવું હોય તો પણ તારામાં છે. અનેકપણું એ કાંઈ દોષ નથી, એ તો સ્વભાવ જ છે. જેમ આત્મા એક વસ્તુ હોવા છતાં તેના પ્રદેશો અસંખ્ય છે, તેમ આત્મા એક દ્રવ્ય હોવા છતાં તેમાં ગુણો અનંત છે. આવો આત્મા હોવા છતાં તે ગુણભેદથી ખંડિત થતો નથી, સ્વાનુભૂતિમાં બધું એકરસ થઈને એકપણે અનુભવમાં આવે છે.

જીવના અનંત ગુણો સદા એટલા હોવા છતાં તેની પર્યાયમાં સંસારદશામાં હીનાધિકતા થાય છે; તેમ તેના અસંખ્યપ્રદેશો સદા એટલા ને એટલા હોવા છતાં સંસારદશા વખતે તેમાં સંકોચ-વિસ્તાર થાય છે. કોઈવાર તે અંગુલના અસંખ્યમા ભાગની નાની અવગાહનારૂપે હોય ને કોઈવાર હજાર યોજનની મોટી અવગાહનારૂપે કે લોકવ્યાપકરૂપે હોય; પણ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના કાળે અથળા મોક્ષ પામવાના કાળે

તો જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ન હોય, મધ્યમ અવગાહના હોય. ઓછામાં ઓછી લગભગ એક ધનુષ્યની ને વધુમાં વધુ ૫૨૫ ધનુષ્યની અવગાહના હોય. પણ તે નાની કે મોટી દરેક અવગાહના વખતે તેના અસંખ્યપ્રદેશો તો એટલા ને એટલા જ છે.

અનેકમાં એકપણું છે, ને એકમાં અનેકપણું છે; –આવા બંને ભાવો આત્મામાં એકસાથે રહેલા છે. એકપણું કેવું ? –કે અનેક ગુણ-પર્યાયોમાં જે વ્યાપ્ત છે એવું; અને અનેકપણું કેવું ? –કે એક દ્રવ્ય વડે જે વ્યાપ્ય છે એવું. આ રીતે બંને એકબીજાના અવિનાભાવી છે. અનેકતામાં એકતાને તથા એકતામાં અનેકતાને 'અનેકાન્ત' પ્રકાશે છે.

એક દ્રવ્ય વ્યાપક છે, ને અનેક ગુણ-પર્યાય તેનું વ્યાપ્ય છે. એ વ્યાપક-વ્યાપ્યની એકતા છે. ભિન્નપદાર્થોમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું હોતું નથી. આત્માના સ્વભાવમાં દ્રવ્યઅપેક્ષાએ એકપણું કે પર્યાયઅપેક્ષાએ અનેકપણું તેમાં ક્યાંય વિકાર ન આવ્યો; એકપણાને કે અનેકપણાને વિકાર સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું નથી. રાગાદિક તો કૃત્રિમ-ઔપાધિક-વિકાર ભાવો છે, તે સ્વાભાવિક ભાવો નથી, જ્યારે આ એકપણું ને અનેકપણું તો આત્માના સ્વાભાવિક ભાવો છે.

અજ્ઞાની–અનેકાન્તવાદીઓને આશ્ચર્ય લાગે છે કે એક વસ્તુમાં વળી અનેકપણું કેવું ? –પણ ભાઈ, અનેકતા વગરનું એકપણું હોઈ શકે નહિ. એક આત્મામાં જો અનેકતા ન હોય તો જ્ઞાન-દર્શન-આનંદ વગેરે અનંત ધર્મો કઈ રીતે સિદ્ધ થાય ? ને અનેક ધર્મો હોવા છતાં તે બધાને ધારણ કરનાર વસ્તુ તો એક છે. જો એકપણું ન હોય તો અભેદ અનુભૂતિ ન થઈ શકે. આવા આત્માને જ્ઞાનલક્ષણ વડે લક્ષગત કરે ત્યારે ધર્મ થાય. અનુભવ કરવા માટે આત્માના આવા સ્વભાવનો અપાર મહિમા આવવો જોઈએ; બધા પડખાથી તેના સ્વરૂપનો નિર્ણય થવો જોઈએ, તેનો તીવ્ર પ્રેમ જાગવો જોઈએ.

જેને જે ઇષ્ટ હોય–વહાલું હોય તેના ઉપર તે પ્રેમ કરે છે. તેમ જેને ધર્મ વહાલો છે, જેને સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ વહાલા છે તેને તે ગુણવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ–ધર્માત્મા પ્રત્યે પરમ પ્રેમ ને બહુમાન આવે છે. આત્માના અનંત ગુણવૈભવનો જેને પ્રેમ છે તે બીજા ધર્માત્માઓમાં પણ તેવો ગુણવૈભવ પ્રગટ દેખીને પ્રમોદિત થાય છે. અહા, અનંત ગુણરૂપ આત્મવૈભવનો જેને મહિમા આવે તેને તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવોનો મહિમા છૂટી જાય. જેને સંયોગનું, પુણ્યના ઠાઠનું કે અજ્ઞાનની શુભરાગનું માહાત્મ્ય છે તેણે આત્માના

વીતરાગીધર્મનું માહાત્મ્ય જાણ્યું નથી. ભાઈ, તારો આત્મા અનંત ગુણથી ભરેલો, શાંતિથી ભરેલો, પ્રભુતાથી પૂરો, તેનો મહિમા પોતાના સ્વગુણના વૈભવથી છે, બીજા વડે તેનો મહિમા નથી. એ જ રીતે બીજા આત્માઓ (પંચ પરમેષ્ઠી વગેરે) નો મહિમા પણ તેમના પોતાના નિજવૈભવથી જ છે. દરેક જીવો પોતપોતાના આત્મવૈભવથી જ શોભે છે. અરે, બહારના ભપકામાં તને મહિમા લાગે છે ને તારામાં રહેલા અનંત ગુણનો મહિમા તને ભાસતો નથી, તો તને આત્માની ખરી પ્રીતિ નથી, ખરી જિજ્ઞાસા નથી.

ચૈતન્યના સાધક મુનિરાજ નિજાનંદની મસ્તીમાં ઝૂલતા વિચરતા હોય, ચક્રવર્તી જેવા રાજા –મહારાજા ભક્તિથી આવીને તેમની સેવા કરે, ત્યાં તેને લીધે પોતાની મહત્તા મુનિ જરાય માનતા નથી. અરે, અમારા ચૈતન્યની અનંત ગુણસંપત્તિ તેની પાસે ઇન્દ્રની કે ચક્રવર્તીની સંપત્તિની શી કિંમત છે ! બહારની એ સંપત્તિ તે તો ગુણની વિકૃતિના એક વિકલ્પનું (શુભરાગનું) ફળ છે; નિર્વિકાર અનંતગુણનો અચિંત્ય મહિમા તો અંદર સમાય છે, તેનું ફળ બહારમાં નથી આવતું; એ અપાર અતીન્દ્રિય આનંદવૈભવથી પરિપૂર્ણ અમારો આત્મા છે, એના અનુભવથી જ અમારી મહત્તા છે. –આમ ધર્મીને પોતાના નિજવૈભવનો મહિમા ભાસ્યો છે. ભાઈ ! બહારના વૈભવની મહત્તામાં – તેના પ્રેમમાં તારા નિજવૈભવને તું લૂંટાવી રહ્યો છો. અરે, વીતરાગી અનંત સુખના ભંડાર તારામાં ભર્યા છે તેનું તને માહાત્મ્ય કેમ નથી આવતું ? –ને બહારમાં રાગના ને વિષયોના માહાત્મ્ય કેમ આવે છે ? અરે, ચૈતન્યની મહત્તા પાસે પુણ્યના માહાત્મ્ય શા ? રાગના કે સંયોગના માહાત્મ્ય શા ? મહિમાવાળું તારું પરમ તત્ત્વ, જેનો અગાધ મહિમા સંતોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેને લક્ષમાં લઈને, તેનો અપાર મહિમા લાવીને, તેને અનુભવમાં લે.

ચૈતન્યના આનંદનો સ્વાદ જેણે ચાખ્યો તેનો મહિમા જગમાં બીજું કોઈ લઈ જાય એમ બને નહિ. ચૈતન્યનો સ્વાદ ચાખ્યો તેને બીજાનો પ્રેમ આવે નહિ; ઇન્દ્રના વૈભવ કે ચક્રવર્તીના સિંહાસન એની રુચિને આકર્ષી શકે નહિ. અહા, મારા ચૈતન્યની મહત્તાથી વિશેષ મહત્તાવાળું જગતમાં છે જ કોણ ? અજ્ઞાનીને પુણ્યની-રાગની ને વૈભવની તાકાત ભાસે છે પણ અંદરમાં વીતરાગી ગુણોની (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની) અચિંત્ય તાકાતની તેને ખબર નથી, વીતરાગી ચારિત્રવંત મુનિવરોની પાસે પુણ્યની મહાન લબ્ધિઓ તો દાસીની જેમ સેવા કરવા આવે, પણ ચૈતન્યલબ્ધિના અનુભવમાં મશગૂલ મુનિવરો પુણ્યની તે લબ્ધિ સામું જોતા નથી. પોતાના અનંત ગુણના શૃંગારથી આત્મા શોભે છે. આત્મા

કાંઈ સંયોગથી કે રાગથી નથી શોભતો; અનંત આત્મશક્તિઓ અને તેનો નિર્મળ અનુભવ – તે જ આત્માનું સાચું આભૂષણ છે. ચૈતન્યસમૃદ્ધિથી વધારે મૂલ્યવાન સમૃદ્ધિ જગતમાં કોઈ છે જ ક્યાં ? સર્વજ્ઞપદની શોભા કંઈ સમવસરણની વિભૂતિને લીધે નથી, પરંતુ ચેતનમૂર્તિ સર્વજ્ઞભગવાનને લીધે સમવસરણની શોભા છે. લોકોને સમવસરણના ઠાઠનો મહિમા દેખાય છે પણ જો અંદર ચૈતન્યના સર્વજ્ઞપદનો પરમ અચિંત્ય મહિમા ઓળખે તો સમ્યગ્દર્શન થયા વગર રહે નહિ. જગતના વૈભવને જાણનારો આત્મા પોતે પોતાની અપાર ચૈતન્યસંપદાવાળો છે; જાણનારનું માહાત્મ્ય અપાર છે. તેની વિભૂતિનું આ વર્ણન છે. આ ચૈતન્યવિભૂતિ પાસે જગતની વિભૂતિ તો ભૂતિ સમાન છે, રાખ સમાન છે.

અમુક દેશના રાજાને રોજની કરોડો સોનામહોરની પેદાશ છે –એવી વાત સાંભળે ત્યાં તો સાધારણ લોકોને તે વૈભવની મહત્તા લાગી જાય છે. પણ ભાઈ, અહીં સંતો તને તારા ચૈતન્યનો વૈભવ સંભળાવે છે. ચૈતન્યની સંપદા એવી અપાર છે કે જેના અનુભવથી ક્ષણમાં સમ્યગ્દર્શન અને મોક્ષ મળે. અરે, એના મહિમાનો એક ક્ષણ વિચાર કરતાં પણ એવા પુણ્ય બંધાય કે જેના ફળ રોજના કરોડો–અબજોની પેદાશવાળો રાજા થાય કે સ્વર્ગનો દેવ થાય. –એ તો જેના વિકલ્પનું ફળ ! ને અંદર ચૈતન્યશક્તિના અનુભવનું ફળ તો આત્મામાં અતીન્દ્રિય આનંદ આપે છે, એ ફળ અંદર સમાય છે. અહો, આત્માના જ્ઞાનની ને આનંદની એકેક સમયની પર્યાયના મહત્ત્વ પાસે આખા લોકનો વૈભવ પણ નિસ્સાર છે. ચૈતન્યવૈભવની પ્રીતિ આડે જગતના કોઈપણ વૈભવની અભિલાષા ધર્મીના જ્ઞાનમાં નથી. ભલે ઇન્દ્રપદના વૈભવ વચ્ચે હોય, –પણ જેમ સમવસરણના વૈભવ વચ્ચે બિરાજમાન વીતરાગપરમાત્માને તે સમવસરણનો રાગ નથી, તેમ ધર્માત્માને ચૈતન્યવૈભવના પ્રેમ સિવાય બાહ્યવૈભવનો પ્રેમ નથી, રુચિ નથી, તેના વડે પોતાની મહત્તા ભાસતી નથી. જેમ કોઈ માત્ર સમવસરણની બાહ્ય વિભૂતિ વડે જ અરિહંત પરમાત્માની મહત્તા સમજે તો તેણે ભગવાન અરિહંતદેવના ગુણોની ખરી મહત્તા જાણી નથી, તેણે અરિહંતને ઓળખ્યા નથી; તેમ કોઈ ઇન્દ્રાદિ પદની વિભૂતિ વડે ધર્માત્માની મહત્તા માને તો તેણે ધર્માત્માને જેવા છે તેવા જાણ્યા નથી, ધર્માત્માના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણવૈભવને તે ઓળખતો નથી એટલે ધર્મીની સાચી ઓળખાણ તેને નથી. અહા, ધર્મીના આત્માની સાચી ઓળખાણ પણ અપૂર્વ ભેદજ્ઞાન કરાવે છે.

બાપુ ! જ્યાં શુભ વિકલ્પેય અમારો નથી ત્યાં આ ઇન્દ્રપદ વગેરે બહારના ઠાઠ

અમારા કેમ હોય ? તું માત્ર વિકલ્પને અને બાહ્યવૈભવને જ દેખતો હો તો તેં ધર્મીના ધર્મને દેખ્યો નથી, –ધર્મીનું દર્શન કરતાં તને આવડ્યું નથી તેં તો રાગનું ને વૈભવનું દર્શન કર્યું. ધર્મી ક્યા ભાવમાં ઊભા છે ? –એની દૃષ્ટિ ક્યાં છે ? એનો સ્વભાવ કેવો છે ? એની વીતરાગતા કેવી છે ? –એની તને ખબર નથી; બાહ્યદૃષ્ટિ વડે એ દેખાય એવું નથી. ધર્મીની પ્રીતિનો વિષય તો અનંતચૈતન્યવૈભવથી ભરપૂર આત્મા જ છે, તેમાં જ એમની દૃષ્ટિ છે, એમના સ્વાનુભવમાં એનો જ સ્વીકાર છે. ઇન્દ્રપદ કે શુભરાગ એ એમની પ્રીતિનો કે એમના સ્વાનુભવનો વિષય નથી. નાનામાં નાના સમ્યગ્દૃષ્ટિ-ધર્માત્મા હોય તેમની પણ આવી જ અંતરદશા હોય છે. એવી અંતરદશાને ઓળખે ત્યારે ધર્માત્માને ઓળખ્યા કહેવાય, ને ત્યારે પોતામાં પણ ભેદજ્ઞાન થાય.

અરે, આત્માની શોભા તો પોતાના ગુણથી હોય કે પારકાથી ? નિજગુણની સંપદાથી શોભતા આત્માના વૈભવનું આ વર્ણન છે. જ્ઞાનની અંતર્મુખ અવસ્થા વડે 'આ જ્ઞાયક હું' એમ લક્ષમાં લઈને અનુભવ કરતાં અનંતધર્મ સહિત આત્મા અનુભવમાં આવે છે. અનંતગુણ હોવા છતાં સ્વાનુભવમાં ગુણભેદ ઉપર દૃષ્ટિ રહેતી નથી, બધા ગુણો અભેદપણે દ્રવ્યના અનુભવમાં સમાઈ જાય છે. આવા સ્વભાવના સ્વસંવેદનમાં અનંત ગુણની નિર્મળતા ને આનંદ હોય છે. આ રીતે જ્ઞાનમાત્ર આત્માના અનુભવમાં 'એકપણું' તેમજ 'અનેકપણું' એવા બંને ધર્મો ભેગા જ પરિણમી રહ્યા છે. અનેક ભેદના વિકલ્પમાં અટકવું તે આકુળતા છે, પણ વસ્તુસ્વભાવમાં અનેક ગુણોનું હોવું તે કાંઈ આકુળતાનું કારણ નથી. અનંતગુણ સહિત સત્ આત્મા અનુભવમાં આવતાં ભેદનો વિકલ્પ તૂટીને અનંત ગુણના રસરૂપ આનંદનું વેદન થાય છે, અનંત ગુણની નિર્મળતા સહિત આખો આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એકત્વશક્તિ તથા અનેકત્વશક્તિનું વર્ણન પૂરું. (૩૧–૩૨)

અરે, ચૈતન્યના વૈભવની પવિત્રતા પાસે ઇન્દ્રપદના પુણ્યની પણ કાંઈ મહત્તા નથી... પુણ્ય એ તો વીતરાગ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધભાવ છે, એ કાંઈ ચૈતન્યનો વૈભવ નથી; તો ચૈતન્યનો જે વૈભવ નથી તેની મહત્તા ધર્મીને કેમ આવે ? જેણે ચૈતન્યના વીતરાગીવૈભવને જાણ્યો નથી તેને જ રાગનો ને પુણ્યનો મહિમા લાગે છે, જો ચૈતન્યના વીતરાગીવૈભવને જાણે તો પુણ્યનો મોહ ઊડી જાય.

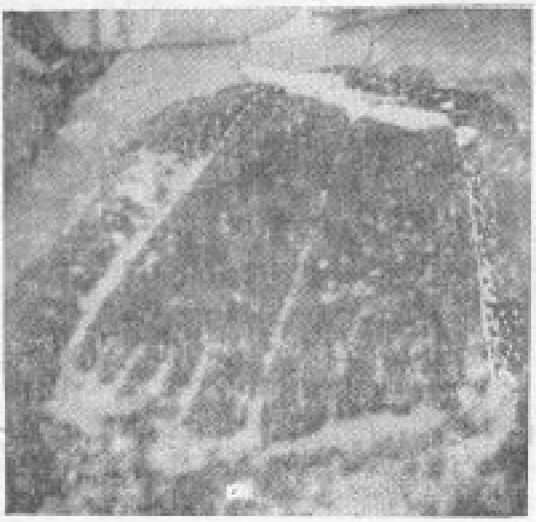

તે પવિત્ર આત્માના ચરણુકમળ—કે જેમણે જગતને
આત્મવૈભવ દેખાડયો
(પોન્નૂર)

[૩૩] ભાવશક્તિ

[૩૪] અભાવશક્તિ

भूतावस्थत्वरूपा भावशक्तिः ।
शून्यावस्थत्वरूपा अभावशक्तिः ।

જડ-ચેતનની વહેંચણી કરાવીને ચૈતન્યમાં અંતર્મુખતા વડે અજ્ઞાનનો ને રાગદ્વેષનો નાશ કરીને આત્માને મુક્તિ પમાડે, આનંદ પમાડે, આવી જે વીતરાગવિજ્ઞાનરૂપ આત્મવિદ્યા તે જ મોક્ષના કારણરૂપ સાચી વિદ્યા છે. વીતરાગી સંતોએ આવી આત્મવિદ્યા જગતને આપી છે. સ્વાનુભવના પ્રયોગ વડે સિદ્ધ થઈ શકે એવી આ વિદ્યા છે.

આત્મવસ્તુ અનાદિ અનંત છે, તે ઉત્પન્ન થતી નથી, નાશ પામતી નથી, સદા પોતાના અનંત ગુણ સહિત બિરાજમાન છે. આવો આત્મા અનાદિથી પોતાના નિજવૈભવને ભૂલીને બાહ્ય સંયોગમાં ને વિકારમાં પોતાનું અસ્તિત્વ માની રહ્યો છે, તે ભ્રાંતિ અને દુઃખ છે. જો જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા અંતરમાં દેખે તો પરથી ભિન્ન પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવમાં આવે ને ભ્રાંતિ ટળે. એટલે દુઃખ ટળીને પરમસુખ પ્રગટે. જેમ સમુદ્રના ખોજક મરજીવા ઊંડા દરિયામાં ડૂબકી મારીને રત્નોના ખજાના શોધે છે, તેમ આ ચૈતન્ય-સમુદ્રમાં અનંત ગુણરૂપી અનંત રત્નો છે, જ્ઞાન-દર્શન-આનંદ વગેરે અનંત શક્તિઓરૂપી અચિંત્ય રત્નો એમાં ભર્યા છે; આ નિધાનને ભૂલીને અજ્ઞાની જીવો બહાર ભટકે છે. પણ આત્માના શોધક જીવો મરજીવા થઈને અંદર ચૈતન્યદરિયામાં ઊંડા ઊતરે છે ને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે અનંત રત્નોને સ્વાનુભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે; તે રત્નોનું એટલે કે ચૈતન્યધર્મોનું આ વર્ણન છે.

આત્મામાં એવી ભાવશક્તિ છે કે જ્યારે જુઓ ત્યારે તેમાં કોઈ અવસ્થા વિદ્યમાન હોય જ, અવસ્થા વગરનો તે હોય જ નહિ. અને તેનામાં એવી અભાવશક્તિ છે કે વર્તમાન સિવાયની બીજી અવસ્થાઓ તેનામાં અવિદ્યમાન હોય છે. આ રીતે આત્મામાં ભાવશક્તિ અને અભાવશક્તિ છે. 'અભાવશક્તિ' પણ છે તો ભાવરૂપ, કાંઈ અભાવરૂપ નથી.

કોઈ વસ્તુ પોતાના સ્વભાવ વગરની ખાલી હોય નહિ. આત્મા સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, તેને પોતાના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવો છે. જેમ સાકરનો સ્વભાવ ગળપણ, અફીણનો સ્વભાવ કડવાશ, તેમ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન ને આનંદરૂપ છે. જ્ઞાનઅવસ્થાપણે તેનો ભાવ છે, જ્ઞાનઅવસ્થા તેમાં વિદ્યમાન છે, ને રાગાદિનો તેમાં અભાવ છે. દેહ તથા રાગાદિ જ્ઞાનમાં જણાય છે પણ તેઓ જ્ઞાનમાં અભાવરૂપ છે. જેમ મોર અરીસામાં જણાય છે પણ તે કાંઈ અરીસામાં આવી ગયો નથી; તેમ જ્ઞાનના અસ્તિત્વમાં કાંઈ વિકાર કે જડ આવી જતા નથી. આત્મામાં જ્ઞાનઅવસ્થા વિદ્યમાન છે ને રાગાદિ અવિદ્યમાન છે; અથવા ભૂત-ભવિષ્યની અવસ્થાઓ પણ અત્યારે અવિદ્યમાન છે. જડનો તો આત્મામાં તદ્દન અભાવ છે, ને ભૂત-ભવિષ્યની પોતાની અવસ્થાનો પણ પ્રાક્‌અભાવ તથા પ્રધ્વંસઅભાવ છે. વર્તમાન વર્તતી અવસ્થા ભાવરૂપ છે. તેમાં પણ વર્તમાન રાગ વર્તમાન જ્ઞાનમાં તો અભાવરૂપ જ છે.

આત્માના દરેક ગુણમાં તેની અવસ્થારૂપ ભાવ વર્તે જ છે, તેના પોતાના સ્વભાવથી

જ આવો ભાવ વર્તે છે, તે કાંઈ બીજાના કારણે નથી. અહીં નિર્મળ અવસ્થાના ભાવની વાત છે, એટલે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ ભાવ છે. આનંદમાં આનંદની અવસ્થારૂપ ભાવ છે, એમ દરેક ગુણમાં પોતપોતાની નિર્મળ અવસ્થારૂપ ભાવ વિદ્યમાન છે. આનંદમાં દુઃખનો ભાવ ન આવે, જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનનો ભાવ ન આવે, શ્રદ્ધામાં મિથ્યાત્વનો ભાવ ન આવે. આત્મગુણનું ખરું કાર્ય તે ગુણની જાતનું હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ ન હોય. સ્વગુણને ભૂલીને દુઃખના વેદનમાં અનાદિકાળ ગયો, તે ખરેખર ગુણનો ભાવ નથી. સ્વાશ્રયે નિર્મળ પરિણમન પ્રગટે તે આત્માનું સાચું ભવન છે. 'અનંતગુણધામ આત્મા હું' – એવું આત્મલક્ષ કરતાં જે નિર્મળદશા વર્તે છે તે આત્માની વિદ્યમાન ભાવરૂપ અવસ્થા છે; એ સિવાયની બીજી અવસ્થાઓ અવિદ્યમાન છે –અભાવરૂપ છે. નિર્મળ આત્મામાં વિકારની શૂન્યતા છે, પાંચ શરીરની શૂન્યતા છે. અહા, આવા આત્માને જાણવો તે બ્રહ્મવિદ્યા છે; આ આત્મવિદ્યાનો વિચાર જીવે કદી કર્યો નથી. પોતાના સ્વાનુભવના પ્રયોગ વડે સિદ્ધ થઈ શકે એવી આ બ્રહ્મવિદ્યા છે. આજનું અણુવિજ્ઞાન એ તો બધા જડનાં જાણપણાં છે, ખરું તો આ બ્રહ્મવિજ્ઞાન છે; અકષાયી સ્વાનુભવ વડે જ આ આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. આ આત્મવિદ્યા વડે જ જગતનું કલ્યાણ છે. જીવે આત્મવિદ્યાનો ખરો અભ્યાસ કદી કર્યો નથી.

દ્રવ્ય-ગુણ ને વર્તમાન નિર્મળ અવસ્થારૂપે આત્માનું વિદ્યમાનપણું છે. પોતાનું આવું વિદ્યમાનપણું જેને ભાસે તેને પરનો રંગ હોય નહિ, રાગનો રંગ પણ ઊડી જાય. ભાઈ! ચૈતન્યનો રંગ લાગે ત્યારે આ વાત સમજાય તેવી છે; બીજા ભાવોનો રંગ અંદર ચોંટ્યો હોય –(પરભાવનો પ્રેમ હોય) તો ચૈતન્યનો રંગ ક્યાંથી લાગે ? પરનો રંગ છોડી, તેને પોતામાં અભાવરૂપ જાણી, ચૈતન્યનો એવો રંગ લગાડ કે પર્યાયમાં નિર્મળતાનો રંગ ખીલે. નિર્મળપર્યાયપણે વિદ્યમાનતા તે જ આત્માનો સાચો ભાવ છે.

નિજભાવમાં પરિણમતો આત્મા પોતે નિર્મળ અવસ્થાની વિદ્યમાનતાવાળો છે જ, પછી બીજા સામે જોવાનું ક્યાં રહે છે ? વર્તમાનમાં ભૂત-ભવિષ્યની અવસ્થા અવિદ્યમાન છે તેમજ પરભાવો પણ વર્તમાન નિર્મળ અવસ્થામાં અભાવરૂપ છે. અહા, પોતાની ચૈતન્યખાણમાં ભરેલા રત્નખજાનાને ભૂલીને જીવે પોતાને દીન અને વિકારી માન્યો એટલે ભિખારી જેવો થઈને ભવચક્રમાં ભમ્યો. બીજા પાસેથી નિજગુણ લેવાની જે આશા છે તે જ ભિખારીપણું છે. ભાઈ, તું તો અનંત ગુણભંડારથી ભરપૂર ચૈતન્યરાજા, તારે વળી બીજા પાસેથી માગવાનું શું હોય ? તારામાં ક્યાં એક્કેય ગુણ ઓછો છે કે બીજા

પાસે તારે માગવું પડે ? સ્વસન્મુખ થઈને નિર્મળ અવસ્થાની વિદ્યમાનતારૂપે જ્ઞાનનું ભાવન થાય –એવી શક્તિ તારામાં જ છે. તારું સાધન તારી શક્તિમાં જ ભર્યું છે, બીજે ક્યાં તું શોધે છે ? અંતર્મુખ થઈને તારામાં જ શોધ.

પરનો આત્મામાં અભાવ છે; વિકારનો નિર્મળભાવમાં અભાવ છે; ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયો અત્યારે અવિદ્યમાન છે; એટલે તે કોઈના કારણે વર્તમાન અવસ્થા થતી નથી, વર્તમાન અવસ્થા પોતે વિદ્યમાન સ્વભાવવાળી છે, તેનું વિદ્યમાનપણું કોઈ બીજાના કારણે નથી, ચૈતન્યના લક્ષમાં દક્ષ થતાં આત્મા પોતાની નિર્મળ અવસ્થાપણે વર્તે છે. પોતામાં નિર્મળ અવસ્થાની વિદ્યમાનતા કોણ સ્વીકારી શકે ? કે શુદ્ધ આત્મા ઉપર જેની દૃષ્ટિ હોય તે; પોતામાં નિર્મળ અવસ્થાની વિદ્યમાનતા દેખનારો જીવ કર્મનો ને વિકારનો પોતામાં અભાવ દેખે છે. જેને કર્મનું જોર લાગે છે ને શુદ્ધ આત્માનું જોર નથી ભાસતું તેણે ખરેખર પોતામાં કર્મનો અભાવ દેખ્યો નથી, ને નિર્મળ અવસ્થાનું વિદ્યમાનપણું પણ તેને નથી; 'ભાવશક્તિ તથા અભાવશક્તિ'વાળા આત્માને તેણે ઓળખ્યો નથી. આવી શક્તિવાળા આત્માને જે ઓળખે તેને પર્યાયમાં નિર્મળતાની વિદ્યમાનતા થાય, ને તેમાં વિકારનો તથા કર્મનો અભાવ ભાસે.

વર્તમાન-વિદ્યમાન અવસ્થામાં પૂર્વ-પછીની અવસ્થાનો પણ અભાવ છે. જો તેમ ન હોય ને ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયો પણ અત્યારે વિદ્યમાન હોય તો વર્તમાન જ્ઞાનપર્યાયમાં ભૂતકાળની અજ્ઞાનદશા પણ વર્ત્યા કરે... તથા વર્તમાન સાધકપર્યાયમાં ભવિષ્યની કેવળજ્ઞાનદશા પણ અત્યારે જ થઈ જાય. –એટલે સાધકદશા વગેરેની સિદ્ધિ જ ન થઈ શકે. (ન્યાયશાસ્ત્રોમાં આ વાત પ્રાક્-અભાવ ને પ્રધ્વંસ–અભાવ તરીકે વર્ણવી છે.)

જુઓ, આ વસ્તુસ્વરૂપની ઊંચી વાત છે. જેમ સાચા ઝવેરાતની દુકાન ચલાવનાર તે પ્રકારની ઝવેરાતને પારખવાની બુદ્ધિવાળો હોય, ને રત્નોને તોલવાના તેના કાંટા પણ સૂક્ષ્મ હોય. તેમ આ ચૈતન્યરત્નને પારખવા માટે ઊંચી બુદ્ધિ એટલે અંતર્મુખબુદ્ધિ જોઈએ. ને તેનો નિર્ણય કરવાના ન્યાયો પણ સૂક્ષ્મ હોય છે. એકલા વિકલ્પોથી એનો પાર પમાતો નથી, આત્મા અલૌકિક ચૈતન્ય-હીરો છે તે જ સાચો સારભૂત છે. જડ હીરા-માણેકને જીંદગી સુધી મમતા કરીને સાચવ્યા હોય, ને મરણના ટાણે તેને કહે કે રે હીરા ! મેં તને જીંદગી સુધી સાચવ્યો, તને મેળવવા ને સાચવવા મેં મારી અમૂલ્ય જિંદગી ગુમાવી, માટે હવે, મરણ ટાણે તું મને શરણ દેજે. –તો શું તે હીરો તેને જવાબ આપે તેમ છે ? તેને શરણરૂપ થાય તેમ છે ? ના; કેમ કે એ તો જડ છે.

પણ આ ચૈતન્યહીરાને પૂછે ને તેનું શરણ લ્યે તો તે અમૃત જેવી શાંતિ અને આનંદ આપે તેવો છે. ચૈતન્યસ્વભાવના લક્ષે પોતામાંથી જે શાંતિ આવી તેવી શાંતિ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી; એ શાંતિ પોતાના ભવનરૂપ ભાવમાંથી જ આવી છે. અનંત ગુણામૃતનો સિંધુ ભગવાન આત્મા તેમાં તરબોળ થતાં આકુળતા મટીને પરમ શાંતિ ને આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનંદસ્વભાવના લક્ષે આનંદની જ ઉત્પત્તિ થાય છે ને દુઃખનો તેમાં અભાવ છે.

શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને આનંદની પર્યાય એટલે કે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટવાનું કારણ ?– કે આત્મા પોતે પોતાની ભવનરૂપ ભાવશક્તિ વડે તે-તે વર્તમાનભાવરૂપે વર્તે છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પર્યાયનું વિદ્યમાનપણું આત્માની ભાવશક્તિથી છે, આત્માની ભાવશક્તિ વગર તે અવસ્થા વિદ્યમાન રહે નહિ. અને જો આત્મામાં 'અભાવ' શક્તિ ન હોય તો ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયો અભાવરૂપ ન રહે, એટલે ત્રણેકાળની પર્યાયો એકસાથે વર્તવા માંડે. પણ અભાવશક્તિ એવી છે કે વર્તમાન નિર્મળ પર્યાયમાં બીજી પર્યાયોને ને બીજા ભાવોને અવિદ્યમાન રાખે છે. ભવિષ્યની કેવળજ્ઞાનાદિ જે પર્યાય છે તે ભવિષ્યમાં તે કાળે પ્રગટશે, પણ વર્તમાન પર્યાયમાં તે અભાવરૂપ છે.

અનંતશક્તિસંપન્ન નિજાત્મામાં દૃષ્ટિ કરતાં આત્મા પોતે મોક્ષમાર્ગના ભાવરૂપે પરિણમી જાય છે. ભાવશક્તિને ભૂલીને પર દ્વારા પોતાનું ભવન માનતો તે મિથ્યાત્વ હતું; મારી પર્યાયની વિદ્યમાનતા મારી શક્તિથી જ છે –એવું ભાન થતાં સ્વાશ્રયે નિર્મળ ભાવરૂપ ભવન થાય છે. પોતાનો આત્મા શું ? પોતાની શક્તિઓ કેવી ? ને તેનું પરિણમન કેવું ? – એનું જ્ઞાન કરીને સ્વલક્ષમાં આવ્યો ત્યાં સ્વસન્મુખતા વડે ધર્મની શરૂઆત થઈ. આ રીતે સ્વસન્મુખતાથી વિદ્યમાન વર્તતી ધર્મપર્યાયમાં રાગનો ને દેહાદિનો તો અભાવ વર્તે છે, તો તે રાગ કે દેહ ધર્મનું સાધન કેમ થાય ? ધર્મનું સાધન તો વિદ્યમાન પર્યાયમાં વર્તવાની જેની તાકાત છે –એવો આત્મા જ થાય છે.

'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા...' એ તો બધી દેહબુદ્ધિવાળા જીવોની કલ્પના છે. ભાઈ, શરીર જ તું નથી, તું તો ચૈતન્યજાત છો; તારી ચૈતન્યજાતને જાણવી ને વિકાર વગરની રાખવી –તે જ ખરું સુખ છે. તારું ચૈતન્યતત્ત્વ એવું છે કે જેને જાણતાં જ મહા આનંદ થાય. એ સિવાય બીજે તો સુખનો છાંટોય નથી. આત્મામાં પોતામાં સુખ છે તો બીજે શોધવાની જરૂર નથી; ને જો પોતામાં સુખ ન હોય તો બીજેથી આવી શકે નહિ. જે કોઈ અનંતા જીવો આનંદને પામ્યા તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાં જ શોધીને

આનંદને પામ્યા છે, બીજી રીતે નહિ.

મોટા પુરુષોનો આશ્રય કરતાં તેમની અમીદૃષ્ટિથી ન્યાલ થઈ જવાય છે, –તેમ જગતમાં મોટો એવો આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, તેનો આશ્રય કર તો તું ન્યાલ થઈશ, તારી પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય આનંદનાં અમી ઝરશે. અહા, આચાર્યદેવે અંદરમાં ચૈતન્યના નિધાન ઘોળી ઘોળીને તેનો સાર આ સમયસારમાં ઉતાર્યો છે. તારો આત્મા પોતાના અનંતગુણના પરિણમનમાં પોતાની ભવનશક્તિથી પરિણમી રહ્યો છે. –આવી શક્તિવાળા તારા આત્માને દેખ તો સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ભવન–પરિણમન થાય. પોતે અંતરમાં લીન થઈને પોતાના સ્વભાવનું વેદન કરતાં આત્મા રત્નત્રયરૂપ પરિણમી જાય છે. નિજસ્વભાવમાં આવ્યો ત્યાં ભાવશક્તિનું સમ્યક્ ભવન થયું. ચૈતન્યની મહા ખાણ, તેમાં ઊંડે ઊતરીને જેટલું ખોદે તેટલા આત્મનિધાન નીકળે તેમ છે, એ નિધાન કદી ખૂટે તેમ નથી.

વિદ્યમાન અવસ્થા તો અજ્ઞાનીને પણ હોય છે, પણ તેને નિજસ્વભાવનું ભાન નથી તેથી તેની વિદ્યમાન અવસ્થા અજ્ઞાનરૂપ છે; જ્ઞાનીને ભાન વડે જ્ઞાનમય અવસ્થા વિદ્યમાન વર્તે છે. અહા, એકલા જ્ઞાનની મૂર્તિ આનંદની મૂર્તિ એવા આત્માને જ્યાં લક્ષમાં લીધો ત્યાં તે નિર્મળભાવપણે પ્રગટ્યા વગર રહે નહિ. આત્માને જે લક્ષમાં લ્યે તેને નિર્મળ અવસ્થા વિદ્યમાન હોય જ, કાળભેદ કે ક્ષેત્રભેદ વગર અનંત શક્તિઓ આત્મામાં વિદ્યમાન છે ને જ્ઞાનભાવની સાથે તેનું નિર્મળ પરિણમન વર્તી રહ્યું છે. આવા સ્વરૂપે વિદ્યમાન આત્માને લક્ષમાં લીધા વગર સાચી વિદ્યા પ્રગટે નહિ, ને સાચી વિદ્યા વગર મુક્તિ થાય નહિ. 'सा विद्या या विमुक्तये' –પણ તે કઈ વિદ્યા ? નિશાળમાં ને કોલેજમાં લૌકિક ભણતર ભણાવે છે તે નહિ. જડ-ચેતનની વહેંચણી કરાવીને ચૈતન્યમાં અંતર્મુખતા વડે અજ્ઞાનનો ને રાગ-દ્વેષનો નાશ કરીને આત્માને મુક્તિ પમાડે –એવી જે વીતરાગવિજ્ઞાનરૂપ વિદ્યા તે જ મોક્ષના કારણરૂપ સાચી વિદ્યા છે. વીતરાગી સંતોએ આવી આત્મવિદ્યા જગતને ઉપદેશી છે.

જેણે આત્મા જાણવો હોય, સમ્યગ્દર્શન જોઈતું હોય, શાંતિ જોઈતી હોય, તેણે કેવો આત્મા જાણવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય ને શાંતિ થાય, –તેની આ વાત છે. આત્મા એક વસ્તુ છે, તેનામાં અનંતગુણો છે અને તે ગુણોની નિર્મળ અવસ્થા સહિત વર્તે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. આવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ આત્માને અનુભવે તો આત્માને જાણ્યો કહેવાય. જ્ઞાનપર્યાયને અંતરમાં વાળતાં આવો આત્મા લક્ષગત થાય છે ને અનુભવમાં

આવે છે. તે અનુભૂતિની વિદ્યમાન પર્યાયમાં દેહ-મન-વાણીનો, રાગનો કે ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયનો અભાવ છે. આવું ભાવ-અભાવરૂપ વસ્તુસ્વરૂપ છે.

આત્મા દેહ-મન-વાણી-કર્મ વગેરે અજીવથી તો અત્યારે પણ જુદો છે; અંદર જે પુણ્ય-પાપ રાગ-દ્વેષરૂપ વિકલ્પો ઊઠે તે પણ ખરો આત્મા નહિ, કેમ કે આત્માના લક્ષણથી તે વિકલ્પો જુદા છે. તેના વગરનો આત્મા અનંત શક્તિના વૈભવવાળો છે, ને તે 'જ્ઞાનભાવ' વડે ઓળખાય છે. જે જ્ઞાન પ્રગટ છે તે જ્ઞાન વડે લક્ષ કરતાં જે આત્મા સમજાયો એટલે કે સ્વાનુભૂતિરૂપ થયો તે ખરો આત્મા છે. તે આત્મામાં પરભાવનો અભાવ છે. વિકારનો અભાવ, પરનો અભાવ, ને ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયનો અભાવ – એ બધુંય અભાવ શક્તિના પરિણમનમાં આવી જાય છે.

ધર્મીનો આત્મા પોતાના 'જ્ઞાનભવન'માં વર્તે છે. જ્ઞાનભવનમાં વિકારના ભવનનો અભાવ છે. વિકારના અભવનરૂપ એટલે કે વિકારરૂપ ન પરિણમવારૂપ શક્તિ આત્મામાં ત્રિકાળ છે, સ્વલક્ષે તેવું પરિણમન પર્યાયમાં પ્રગટે છે. અરે જીવ ! ચારગતિમાં ભમતાં તેં તારું સ્વરૂપ જાણ્યું નહિ; પણ હવે તે જાણવાનો આ અવસર છે. હે વાલીડા ! આ અવસર તું ચૂકીશ મા. આ જંબુદ્વીપમાં જ વિદેહક્ષેત્રે સીમંધરનાથ પરમાત્મા અત્યારે સમવસરણમાં બિરાજી રહ્યા છે ને હજારો કેવળીભગવંતો ને લાખો મુનિવરો ત્યાં વિચરે છે. તે પરમાત્મા શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો જે ઉપદેશ આપે છે તે કુંદકુંદાચાર્યદેવે વિદેહમાં આવીને સાક્ષાત્ સાંભળ્યો, ભગવાન પાસેથી સાંભળેલો ને સ્વાનુભવથી પોતે અંતરમાં અનુભવેલો 'આત્મવૈભવ' તેમણે આ સમયસારમાં દેખાડ્યો છે. * દક્ષિણમાં મદ્રાસથી ૮૦ કિલોમીટર દૂર પોન્નૂરમાં તેઓ આત્મધ્યાન કરતા હતા... આપણે બે વખત (સં. ૨૦૧૫ તથા સં. ૨૦૨૦માં) તેની યાત્રા કરી આવ્યા છીએ. કુંદકુંદસ્વામીએ સમયસારની રચના કરીને આ કાળના જીવો ઉપર તીર્થંકર જેવો ઉપકાર કર્યો છે; અને ટીકા દ્વારા તેના ભાવો ખોલીને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ગણધર જેવા કામ કર્યા છે. આ ૪૭ શક્તિઓમાં સ્વભાવના અલૌકિક ભાવો તેમણે ભરી દીધા છે; હજારો શાસ્ત્રોનો નીચોડ તેમાં સમાઈ જાય છે.

પાંચ શરીરો કે આઠ કર્મો તેનાથી તો આત્મા શૂન્ય છે –ખાલી છે, આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં તેનો સદા અભાવ છે, આત્મા તે-રૂપે કદી થતો નથી. કર્મના સંબંધવાળા જે વિકારભાવો તેમનો પણ આત્માની નિર્મળદશામાં અભાવ છે. વિકારરૂપે

* तं एयत्तविहत्तं दाएहं अप्पणो सविहवेण (દર્શાવું એક વિભક્તિ એ, આત્મતણા નિજવૈભવથી.)

થાય તેને ખરેખર આત્મા ન કહેવાય. વિકાર અને તેના નિમિત્તરૂપ કર્મ, તે-રૂપે ન થવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. ખરો આત્મા તેને કહેવાય કે જેને જાણતાં આનંદનો અનુભવ થાય, ને જેને અનુભવતાં વિકારનો અભાવ થાય. નરકમાં અસંખ્ય જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, સ્વર્ગમાં અસંખ્ય જીવો સમ્યગદૃષ્ટિ છે, તિર્યંચમાં અઢી દ્વીપ બહાર અસંખ્ય જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, ને મનુષ્યમાં અબજો જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, –આ બધાય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પોતાના આ આત્માને જાણે છે ને અનુભવે છે. ચાર ગતિના અભાવરૂપ આત્મસ્વભાવ છે, મારી આત્મશક્તિમાં ચારગતિ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ શરીર વગેરેનો અભાવ છે, કર્મનો અભાવ છે, સમસ્ત વિકારનો અભાવ છે; એ બધાથી શૂન્યરૂપે, ને નિર્મળજ્ઞાન-આનંદથી ભરેલારૂપે મારા આત્માની વિદ્યમાનતા છે –એમ ધર્મી જાણે છે.

અરે ભાઈ, તું દુનિયાની ખબર લેવા બેઠો પણ તને તારી પોતાની તો ખબર નથી ! તારા આત્માનો ઉદ્ધાર કેમ થાય –તેની તો તને ખબર નથી. અપાર વૈભવથી ભરેલા તારા આત્માની સંભાળ કર. કેવા સ્વરૂપે તેની વિદ્યમાનતા છે ને શેનો તેમાં અભાવ છે – તે ઓળખ. નિર્મળ જ્ઞાનાદિભાવોમાં તારી વિદ્યમાનતા છે, પણ શરીર-કર્મ-વિકાર તેમાં તારી અવિદ્યમાનતા છે, તે-સ્વરૂપે તારું પરિણમન નથી; તેના અભાવવાળો ને નિમર્ળતાના ભાવવાળો તું છો. ભવિષ્યની પર્યાયરૂપે થવાની શક્તિ આત્મામાં છે, પણ અત્યારે આત્મામાં તે પર્યાયનું પરિણમન નથી એટલે તે પર્યાય વિદ્યમાન નથી. વર્તમાનમાં તે અભાવરૂપ છે.

આત્મામાં ભરેલા ચૈતન્યવૈભવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે. પોતાના નિજવૈભવના અજાણપણે અજ્ઞાનીને પુણ્ય-પાપનું કર્તૃત્વ છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપમાં તે અજ્ઞાન કે કર્તૃત્વ નથી. જો હોય તો કદી છૂટે નહિ. પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપે જે દેખે છે તે પુણ્ય-પાપના કર્તૃત્વને પોતામાં દેખતો નથી; પણ તે તો પોતાની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના અભાવને દેખે છે; તો જેનો પોતામાં અભાવ તેનું કર્તૃત્વ કેમ હોય ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાની પર્યાયના ઉદયભાવના જ્ઞાતા રહે છે, પોતાના જ્ઞાનભાવમાં તે ઉદયની નાસ્તિ જાણે છે. 'જ્ઞાનમાત્રભાવ' કહેતાં તેમાં નિર્મળપર્યાયનું ભવન અને પરભાવનું અભવન, એવું ભાવ-અભાવપણું ભેગું જ છે. નિર્મળતામાં મલિનતાનો અભાવ એટલે કે પરમાર્થસ્વભાવમાં વ્યવહારનો અભાવ છે. આ અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિને વ્યવહારમાંથી વિમુક્ત કહ્યો છે, કેમકે જેટલા રાગાદિ પરાશ્રિત વ્યવહારભાવો છે તેમાંથી એકત્વબુદ્ધિ તેને છૂટી ગઈ છે. વ્યવહારભાવો છે ખરા પણ તે સમસ્ત વ્યવહારભાવોથી તે જુદો પરિણમે છે, છૂટો

રહે છે, મુક્ત રહે છે; તે વ્યવહારમાં લીનપણે-તન્મયપણે પરિણમતો નથી, પણ પોતાના શુદ્ધભાવમાં તેની નાસ્તિ જાણે છે. તેના અભાવરૂપ નિજભાવનું પરિણમન છે. અહો ! ધર્માત્માની દૃષ્ટિએ શુદ્ધાત્માને જ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં પરભાવના અંશનો પણ સ્વીકાર નથી. સ્વભાવનું જે ભવન તેમાં પરભાવનું અભવન; ધર્મીનું પરિણમન અનંત ગુણના નિર્મળ ભાવોથી ભરેલું છે ને વિકારથી ખાલી છે. અરાગીપણે પરિણમતો આવો જ્ઞાનમય આત્મા તે ધર્મીનો આત્મા છે. રાગનું પરિણમન હોવા છતાં ધર્માત્મા તેને પોતાના જ્ઞાનભાવથી બહાર જાણે છે; જ્ઞાનની ને રાગની ભિન્નતા જાણે છે. 'જ્ઞાનમાત્રભાવ જેટલો જ હું છું' એમ જ્ઞાનભાવમાં અચલિતદૃષ્ટિ સ્થાપી છે.

'ભગવાન્ !' આ તારા સ્વભાવની વાત છે. સર્વજ્ઞપરમાત્મા તને 'ભગવાન્' કહીને બોલાવે છે. અનંતગુણના મહિમાથી ભરેલો ભગવાન આત્મા પોતાની પારમેશ્વરીશક્તિથી પૂરો છે. તે શક્તિમાં વિકારનો અભાવ છે, ને તે શક્તિની સન્મુખ થઈને પરિણમતા પર્યાયમાં વિકારના અભાવરૂપ પરિણમન થઈ જાય છે. આત્મદ્રવ્ય ને તેની શક્તિઓ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ છે; તેના અવલંબને ઉપશમાદિ ભાવો પ્રગટે છે, ને ઉદયભાવ તેનાથી બહાર રહે છે. ઉદયભાવ તે સ્વાલંબી પરિણામ નથી. નિજશક્તિના અવલંબને તો નિર્મળભાવો જ પ્રગટે. મલિનતા થાય છે તો પોતાની પર્યાયમાં ને પોતાના અપરાધથી, પણ તે સ્વભાવ-આશ્રિત થયેલું કાર્ય નથી માટે સ્વભાવદૃષ્ટિમાં તેને આત્માનું કાર્ય કહેતા નથી. અંતર્મુખ જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા લક્ષ્યરૂપ થયેલો આત્મા, તેનામાં તો અનંતગુણનું નિર્મળ પરિણમન જ ઉલ્લસે છે, વિકાર તેમાં નથી ઉલ્લસતો. ધર્મી જીવ પારકી મૂડી જેવા એ પરભાવોને પોતાના સ્વભાવમાં ખતવતા નથી. સ્વ-પરની સાચી ખતવણી (વહેંચણી) કરતાં આવડે તો ભેદજ્ઞાન થાય. સ્વભાવના વૈભવમાં વિકારને ન ખતવાય. વિકાર ઉધાર પાસાની રકમ છે, તેને સ્વભાવના જમા પાસામાં ન લેવાય.

દેવો જેની સેવા કરે એવા ૧૪ મહાન રત્નો, નવ નિધાન અને ૯૬૦૦૦ રાણીઓ વગેરે વૈભવની વચ્ચે પણ ચક્રવર્તી –સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે કે મારો અનંત ચૈતન્યવૈભવ મારી પાસે છે, બહારનો આ વૈભવ મારો નથી. મારા નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના વૈભવમાં આ ચક્રવર્તીના વૈભવનો તો અભાવ છે, ને તે તરફની રાગવૃત્તિનો પણ મારા ચૈતન્યવૈભવમાં અભાવ છે. પર્યાયમાં વિદ્યમાન છતાં શુદ્ધ સ્વભાવની અધિકતાના બળે ભૂતાર્થદૃષ્ટિમાં તેનું અવિદ્યમાનપણું કરી નાંખ્યું છે. સ્વભાવદૃષ્ટિની આ અલૌકિક વાત સમજે તેનું કલ્યાણ થઈ જાય. 'भूयत्थमस्सिदो खलु सम्माइट्ठी हवइ जीवो' એમાં એ જ

વાત સમજવી છે. ભૂતાર્થ દૃષ્ટિમાં વ્યવહાર અભૂતાર્થ થઈ જાય છે કેમકે ભૂતાર્થદૃષ્ટિ શુદ્ધસ્વભાવને દેખે છે, ને તે શુદ્ધ સ્વભાવમાં અશુદ્ધતા નથી.

ધર્માત્માની અંતરની અલૌકિક પરિણતિ બાહ્યદૃષ્ટિ વડે દેખાય નહિ; બહારની સ્થૂળદૃષ્ટિથી તો અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાના સંયોગો ને રાગાદિ ભાવો જ દેખાય, પણ અંતરની વીતરાગી દૃષ્ટિમાં અતીન્દ્રિય સુખરસની જે ગટાગટી સમ્યગ્દૃષ્ટિને થઈ રહી છે –તે તો અંતરની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ વડે જ ઓળખાય છે. ધર્માત્માએ અંતરમાં વીતરાગી શાંતરસનો જે સ્વાદ ચાખ્યો છે તે શાંતિ પાસે રાગ તો બળબળતા અગ્નિ જેવો છે. શીતળ પાણીમાં પોષાયેલું માછલું પાણીની બહાર કિનારે રેતીમાં આવે તો પણ તરફડે છે, તો ધગધગતા તાપમાં તો તેને કેવું લાગે ? તેમ ચૈતન્યના શાંત–શીતળરસથી ભરેલા સરોવરમાં જેની રુચિ પોષાયેલી (પુષ્ટ થયેલી) છે એવા ધર્માત્માને શુભરાગમાંય આકુળતા લાગે છે, તો પછી વિષય-કષાયોના અશુભની તો શી વાત ? અરે, આ રાગ અમારા ચૈતન્યની જાત નહિ. સ્વભાવદૃષ્ટિના નિર્મળપરિણમનમાં ધર્મી જીવ તે રાગને અભાવરૂપ રાખે છે. તે પોતાની ચૈતન્યપ્રભુતામાં રાગની મલિનતાને મિલાવતા નથી. તે જાણે છે કે મારી પ્રભુતામાં આનંદ છે, દુઃખ નથી; મારી પ્રભુતામાં શુદ્ધતા છે, રાગ નથી. અહો ! મારી પ્રભુતા તો પરમાત્મપદના નિધાનથી ભરેલી છે, ને પરભાવોથી શૂન્ય છે. –આવું ધર્મીનું અંતર્‌પરિણમન મહા આનંદરૂપ છે.

‘આત્મા વિદ્યમાન અવસ્થાવાળો છે’ –પણ તે વિદ્યમાનરૂપ અવસ્થા કેવી ? -- કે નિર્મળ; અને તે નિર્મળ અવસ્થામાં રાગાદિનો અભાવ; જે વિકારભાવથી ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિ બંધાય તેનો ધર્મી પોતામાં અભાવ જાણે છે. જો કે તીર્થંકરપ્રકૃતિ વગેરે સાતિશયપ્રકૃતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ બંધાય, છતાં ધર્મી પોતાના નિર્મળભાવમાં તેનો અભાવ જાણે છે. અરે, મારા ભવનમાં તો મારો ચૈતન્યભાવ હોય કે કર્મ હોય ? ચેતનના ભવનમાં અચેતનભાવનો અભાવ છે. જ્ઞાનથી પૂરો, શ્રદ્ધાથી પૂરો, આનંદથી પૂરો. રાગના અભાવપણે પૂરો એટલે કે રાગના અક્કેય અંશને પોતામાં ન ભેળવે એવો આત્મા છે. સમ્યગ્દર્શન પામવું હોય તો આવા આત્માનો સ્વીકાર કરવો –તે તેની રીત છે. અહો, જૈન-પરમેશ્વર અર્હન્તદેવે પ્રગટ કરેલી ને ઉપદેશેલી આત્માની આવી અદ્‌ભુત પરમેશ્વરતા, તેને હે જીવ ! તું આદરપૂર્વક જાણ. આવો તારો આત્મા છે તેને પોતામાં દેખતાં તું ન્યાલ થઈ જઈશ, તારામાં પ્રભુતા પ્રગટ થશે. સર્વજ્ઞની વાણીમાં જે કાંઈ આવ્યું છે તેમાં તારી પ્રભુતાનો જ વિસ્તાર છે. પ્રભુતાના વિસ્તારમાં તો પ્રભુતા જ હોય, તેમાં

વચ્ચે વિકાર ન હોય. જેમ સોનાનો ગમે તેટલો વિસ્તાર કરો તેમાં સોનું જ આવે પણ લોઢું ન આવે; તેમ ચૈતન્યસ્વભાવની શક્તિનો વિસ્તાર કરતાં, અનુભવ કરતાં તેમાં નિર્મળ ચૈતન્યભાવ જ આવે, રાગ કે જડ ન આવે.

ભાઈ, આ ચૈતન્યરાજા જેવો મહિમાવંત છે તેવો લક્ષગત કરીને આદરપૂર્વક સ્વાનુભવમાં લઈશ તો તે પ્રસન્ન થઈને તને આનંદના નિધાન આપશે. જેમ મોટા રાજાને તેના પૂરા વિશેષણોથી આદરસહિત બોલાવે તો તે પ્રસન્ન થઈને જવાબ આપે, પણ તેને ભિખારી કહીને બોલાવે કે તેના વિશેષણો કરતાં ઓછાં વિશેષણોથી બોલાવે – તો તેમાં તેનો અનાદર ગણાય ને તે જવાબ ન આપે. એક સાધારણ રાજાને રીઝવવામાં પણ આવું બને છે, તો જગતમાં સૌથી મોટો અનંત વૈભવવાળો આ ચૈતન્યમહારાજા, તેને રાગવાળો ને પામર કહીને બોલાવતાં (લક્ષમાં લેતાં) તે કેમ પ્રસન્ન થાય ? ચૈતન્યરાજાને રાગવાળો કહેવો તે તો તેનો અનાદર કરવા જેવું છે. એને તો એના જ્ઞાન-આનંદ વગેરે અનંતગુણરૂપ વિશેષણોથી લક્ષમાં લઈને આદર કરતાં તે પ્રસન્નતા સહિત એટલે કે અતીન્દ્રિય આનંદસહિત અનુભવમાં આવે છે ને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મહારત્નો આપે છે.

આવો આત્મા સ્વાનુભવમાં આવ્યો તે વિદ્યમાન એવી નિર્મળ પર્યાય સહિત વર્તે છે, ને પરભાવોથી રહિત વર્તે છે; તથા ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાય પણ અત્યારે અવિદ્યમાનરૂપ છે. આ રીતે આત્મામાં ભાવપણું ને અભાવપણું બંને ધર્મો વર્તે છે તેનું વર્ણન કર્યું.

ભાવશક્તિ તથા અભાવશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૩૩-૩૪)

卐

જેણે સર્વજ્ઞશક્તિવાળા આત્માને જાણ્યો તેણે તેનાં સાધક ને સાધ્ય બંને પોતામાં જાણ્યા; એટલે બીજા કોઈ બાહ્યસાધનની બુદ્ધિ તેને ન રહી; રાગને પણ સાધન તે ન માને. રાગાદિ ભાવો તે ખરેખર આત્મા નથી, તે તો અભૂતાર્થ આત્મા છે; જ્યારે સ્વભાવનો નિર્ણય કરીને સાધકભાવમાં ચડ્યો ત્યારે નિર્મળપર્યાયરૂપે પરિણમેલો તે આત્મા 'ભૂતાર્થ આત્મા' થયો, તે સાચો આત્મા થયો, તે ધર્માત્મા થયો... ને તે મોક્ષનો પંથી થયો... તેના અનંતા ગુણોનો સંઘ નિર્મળપર્યાય સહિત મોક્ષધામની યાત્રા કરવા ચાલ્યો.

[૩૫] ભાવ–અભાવશક્તિ   [૩૬] અભાવ–ભાવશક્તિ

भवत्पर्यायव्ययरूपा भावाभावशक्तिः ।
अभवत्पर्यायोदयरूपा अभावभावशक्तिः ।

卐

સ્વાનુભવરૂપ આત્મવિદ્યા વડે નિજવૈભવ જેણે જાણ્યો તેને પરનો રંગ હોય નહિ, રાગનો રંગ પણ ઊડી જાય. ભાઈ, ચૈતન્યનો રંગ લાગે ત્યારે આ વાત સમજાય તેવી છે; બીજા ભાવોનો રંગ અંદર ચોંટ્યો હોય તો ચૈતન્યનો રંગ ક્યાંથી લાગે ? પરનો રંગ છોડી, ચૈતન્યનો એવો રંગ લગાડ કે પર્યાયમાં નિર્મળતાનો રંગ ખીલે. પોતાના સ્વાનુભવમાં આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યે જ જીવનું કલ્યાણ છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં એવો સ્વભાવ છે કે વિદ્યમાન અવસ્થારૂપ ભાવનો બીજા સમયે વ્યય એટલે કે અભાવ થાય છે, તથા પહેલાં જેનો અભાવ હતો એવી પર્યાયનો ઉદય થાય છે એટલે કે તે ભાવરૂપ થાય છે. આ રીતે 'ભાવનો અભાવ' ને 'અભાવનો ભાવ' દરેક સમયે થયા જ કરે છે. પહેલાં ન હોય એવી પર્યાયની બીજા સમયે જે ઉત્પત્તિ થઈ તે નિમિત્તને લીધે નથી થઈ પણ અભાવનો ભાવ થાય તેવો વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. વિદ્યમાન પર્યાય સદાય વિદ્યમાન જ રહ્યા કરે –એમ નથી. વિદ્યમાન પર્યાય બીજા સમયે વ્યય થાય છે ને તે જ ક્ષણે અગાઉ જે અવિદ્યમાન હતી એવી પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પર્યાયમાં વ્યય ને ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. અહીં ભાવ-અભાવમાં કે અભાવ-ભાવમાં નિર્મળ પર્યાયોની જ વાત છે, કેમ કે વિકારનો તો જ્ઞાનમાત્રભાવમાં અભાવ જ છે, તેનો કાંઈ 'ભાવ' નથી થતો. સમ્યગ્દર્શન સાથે જે નિર્મળ પર્યાય છે તેના ઉત્પાદ-વ્યયની આ વાત છે. જ્ઞાનભાવના ઉત્પાદ-વ્યય જ્ઞાન વડે જ ભવાય છે એટલે કે તે જ્ઞાનમય જ છે, તે વિકારમય નથી.

સ્વભાવસન્મુખ પરિણતિ થતાં જ્ઞાનની સાથે અનંત ગુણની નિર્મળ પર્યાયનો જે 'ભાવ' થયો તે એક સમય રહીને બીજા સમયે વ્યય પામે છે એટલે કે તે 'ભાવનો અભાવ' થાય છે; અને બીજી નિર્મળ પર્યાય –કે જે આગલા સમયે અભાવરૂપ હતી તેનો ઉદય થાય છે એટલે કે 'અભાવનો ભાવ' થાય છે. –આવી બંને શક્તિઓ આત્મામાં છે.

વિદ્યમાન પર્યાયનો અભાવ થતાં આત્મા પર્યાય વગરનો થઈ જશે ?

– તો કહે છે કે ના; તે વખતે જ બીજી નવી પર્યાયનો 'ભાવ' થશે. એક 'ભાવ'નો જે વખતે અભાવ થાય છે તે જ વખતે બીજા 'અભાવ'નો ભાવ થાય છે, એટલે કે આત્મામાં વ્યય ને ઉત્પાદ બંને એકસાથે થાય છે.

ભાવ-અભાવ તે વિદ્યમાન પર્યાયનો વ્યય સૂચવે છે.

અભાવ-ભાવ તે અવિદ્યમાન પર્યાયની ઉત્પત્તિ સૂચવે છે.

અજ્ઞાનીને પણ આવા ભાવ-અભાવ ને અભાવ-ભાવ થાય છે તો ખરા, પણ તેને અજ્ઞાનને લીધે તે વિકારી થાય છે. ધર્મીને જ્ઞાનમય પરિણમનને લીધે ભાવ ને અભાવ (ઉત્પાદ-વ્યય) બંને નિર્મળ જ્ઞાનમય થાય છે. સિદ્ધદશામાંય આ બંને ધર્મો વર્તે છે. એટલે ભાવનો અભાવ ને અભાવનો ભાવ તેમનેય થયા કરે છે. સાધકને નિર્મળ જ્ઞાન આવા ભાવે પરિણમી રહ્યું છે; સાથે રાગ છે તેનું જ્ઞાન છે, પણ જ્ઞાનમાં રાગનો પ્રવેશ

નથી. તે રાગ, કે રાગને જાણનારી જ્ઞાનપર્યાય,– એ બેમાંથી કોઈ બીજા સમયે નહિ રહે, છતાં તે-કાળે જ્ઞાન તો આત્મામાં તન્મય છે ને રાગ પૃથક્ છે. –આવા ભેદજ્ઞાનરૂપ સાધકનું પરિણમન છે. અહા, શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિ કે જેના બળે કેવળજ્ઞાન થાય – એવી આ વાત છે.

સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ શુદ્ધાત્મા ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે; ત્યાં નિર્મળ પર્યાયના વ્યય ને ઉત્પાદ થયા કરતા હોવા છતાં, ધર્મીની દૃષ્ટિ શુદ્ધ આત્મા ઉપર જ હોવાથી તેના ઉત્પાદ-વ્યય શુદ્ધ જ થયા કરે છે. તે ઉત્પાદ–વ્યય પોતાના સ્વભાવથી જ છે, પરને કારણે નથી. અહીં આ ઉત્પાદ-વ્યયમાં નિર્મળ પર્યાય જ લેવાની છે કેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિના અનુભવમાં જે આત્મા આવ્યો તેનું આ વર્ણન છે. પર્યાયમાં વ્યવહારે રાગાદિ હોવા છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિની અનુભૂતિમાં તેનો અભાવ છે. કોઈ જીવ સાતમા નરકમાં સમ્યગ્દર્શન પામ્યો હોય (–એવા અસંખ્યાત જીવો છે) તેની પણ આવી જ દશા હોય છે, ને અસંખ્ય વર્ષ સુધી (પહેલા અને છેલ્લા અંતર્મુહૂર્ત છોડીને ૩૩ સાગરોપમ સુધી) પણ ઘણા જીવો તે સમ્યગ્દર્શનને ટકાવી રાખે છે. સાતમા નરકના અસાતાના દુઃખની શી વાત ! પણ ત્યાં કોઈ જીવને એમ થાય કે અરે, આવું દુઃખ ! આવી તીવ્ર વેદના ! આત્માના આનંદસ્વભાવની વાત પૂર્વે સંતોએ સંભળાવી હતી પણ તે વખતે મેં તેની દરકાર ન કરી... પાપ કરતાં પાછું વાળીને જોયું નહિ... એ વખતે દરકાર કરી હોત તો આવી વેદના ન આવત. –આમ વેદનાના નિમિત્તે આત્મસ્વભાવની સન્મુખ થતાં તે જીવ સમ્યગ્દર્શન પામી જાય છે. અને તેને ચૈતન્યનું એવું વેદન થાય છે કે નારકી હું નહીં, વૈક્રિયિક શરીર હું નહિ, શોક અને દુઃખ તે હું નહિ, હું તો ચૈતન્યભાવમય, મારા અનંતગુણના ધામમાં છું. સાતમા નરકની અસાતા વચ્ચે પણ ચૈતન્યનું આવું વેદન કરનારા અસંખ્યાતા જીવો અત્યારે પણ છે. સાતમા નરકના જીવો ત્યાંથી મિથ્યાદૃષ્ટિપણે જ નીકળે ને પશુગતિમાં જ અવતરે, બીજી કોઈ ગતિમાં ન જાય; સાતમા નરકમાં કોઈ જીવ સમ્યગ્દર્શનસહિત જાય પણ નહિ ને નીકળે પણ નહિ; પરંતુ ત્યાં ગયા પછી કોઈ જીવ નવું સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરી શકે. સમ્યગ્દર્શનસહિત કોઈ પણ જીવ પહેલા નરકથી નીચે ઊપજે નહિ, ને સમ્યગ્દર્શનસહિત છઠ્ઠા નરક સુધીથી નીકળી શકે. – આ પ્રકારની જીવના પરિણામોની મર્યાદા છે.

કેટલાક જીવો કહે છે કે અમે સમ્યગ્દર્શન માટે પુરુષાર્થ તો કરીએ છીએ પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. –નહિ, એની વાત જુદી છે. સમ્યગ્દર્શનનો સાચો પુરુષાર્થ એણે

કર્યો જ નથી. સમ્યગ્દર્શન માટેનો જેવો પુરુષાર્થ છે તેવો પુરુષાર્થ કરે ને સમ્યગ્દર્શન ન થાય એમ બને નહિ. જેવો પુરુષાર્થ કરે તેવું કાર્ય થાય જ. પણ પુરુષાર્થ તો કરે રાગનો, ને માને એમ કે હું સમ્યગ્દર્શનનો પુરુષાર્થ કરું છું. – તો એ તો એની ભૂલ છે, સમ્યગ્દર્શનનો પુરુષાર્થ રાગથી ભિન્ન કેવો હોય એની એને ખબર નથી. સમ્યગ્દર્શનના વિષયરૂપ શુદ્ધ આત્માને યથાર્થપણે જ્ઞાનમાં લક્ષગત કરીને તેનો પુરુષાર્થ કરતાં સમ્યગ્દર્શન જરૂર થાય છે.

અહીં સમ્યગ્દર્શન થતાં જે નિર્મળ ભાવો પ્રગટ્યા તેનું વર્ણન ચાલે છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને જાણેલો, કહેલો ને સંતોએ અનુભવેલો એવો જે આત્મવૈભવ તેની આ વાત છે. હે જીવ ! તારા આત્મામાં પણ આવો વૈભવ છે, તેને તું લક્ષમાં લે એટલે તારી પર્યાયમાં તે પ્રગટ થશે. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદ વગેરેમાં જે નિર્મળભાવ પ્રગટ્યા તેમાં રાગાદિનો અભાવ છે, તે અભાવનો કાંઈ ભાવ નથી થતો તેનો તો અભાવ જ રહે છે. પણ બીજા સમયની જે નિર્મળ પર્યાય વર્તમાનમાં અવિદ્યમાન એટલે કે અભાવરૂપ હતી તેનો બીજા સમયે 'ભાવ' થાય છે એટલે કે તે ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેની ઉત્પત્તિના કાળે આગલી પર્યાયનો વ્યય થાય છે. આ રીતે અભાવનો ભાવ, ને ભાવનો અભાવ – એવું નિર્મળભાવોનું પરિણમન ચાલ્યા જ કરે છે. જો આમ ન હોય તો સમયે સમયે નવી પર્યાય થાય નહિ, ને વર્તમાન પર્યાય કદી ટળે નહિ, એટલે સાધકદશામાંથી સિદ્ધદશા થવાનું બની શકે નહિ. એક જીવ સાધક છે, તેની સાધકપર્યાય છે તે ભાવરૂપ છે, ને ભવિષ્યની સિદ્ધપર્યાય અત્યારે અભાવરૂપ છે; હવે તે જીવ સિદ્ધ થયો ત્યારે સાધકપર્યાયરૂપ જે ભાવ હતો તેનો અભાવ થયો, ને સિદ્ધપર્યાયનો અભાવ હતો તે ભાવ થયો. આ રીતે 'ભાવનો અભાવ' ને 'અભાવનો ભાવ' બધા પદાર્થોમાં સમયે સમયે થઈ જ રહ્યો છે.

ભાઈ, આ તારા પોતાના સ્વભાવની વાત છે; તારા આત્મામાં હંમેશાં જે બની રહ્યું છે તે તને બતાવીએ છીએ. સર્વજ્ઞ પિતાએ આપણને આપણો આત્મવૈભવ બતાવ્યો છે. જેમ પિતા પોતાના વહાલા પુત્રને બધો વારસો બતાવે, તેમ સર્વજ્ઞ-તીર્થંકરદેવ આપણા ધર્મપિતા છે; ગૌતમગણધરને મહાપુરાણમાં જિનસેનસ્વામીએ 'સર્વજ્ઞપુત્ર' કહ્યા છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ જિનેશ્વરના નંદન કહ્યા છે; એ રીતે ભગવાન સર્વજ્ઞદેવ ધર્મપિતા છે; તેમણે ચૈતન્યના અચિંત્ય વૈભવનો વારસો બતાવ્યો છે. અરે જીવ ! ભગવાન તને અપાર ચૈતન્યવૈભવ આપે છે, તે પ્રાપ્ત કરીને ઉલ્લાસ લાવ... ઉલ્લાસથી તારા

આત્મવૈભવને અનુભવમાં લે.

અરે, ચૈતન્યના વૈભવની પવિત્રતા પાસે ઇન્દ્રપદના પુણ્યની પણ કાંઈ મહત્તા નથી... પુણ્ય એ તો વીતરાગસ્વભાવથી વિરુદ્ધભાવ છે, એ કાંઈ ચૈતન્યનો વૈભવ નથી; તો ધર્મીને તેની મહત્તા કેમ હોય ? જેણે ચૈતન્યના વીતરાગી વૈભવને જાણ્યો નથી તેને જ રાગનો ને પુણ્યનો મહિમા લાગે છે. જો ચૈતન્યના વીતરાગી વૈભવને જાણે તો એ પુણ્યનો મોહ ઊડી જાય. અરે, ચૈતન્ય-અમૃતનો ડુંગર આત્મા, એની સામે આ અચેતનના ઢગલાની શી કિંમત ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના આત્માને એનાથી ભિન્નપણે અનુભવે છે; તે સંયોગમાં સ્વપ્નેય સુખ માનતા નથી. બહારમાં તો ક્યાંય આત્માનું સુખ છે જ નહિ, બહારના પદાર્થોને તો આત્મા સ્પર્શતોય નથી, એનાથી જુદો જ રહે છે; અંદરના વિકલ્પમાંય સુખ નથી; સુખ તો આત્માના સહજ સ્વભાવમાં છે, તે સ્વભાવને જ જ્ઞાની સ્પર્શે છે, –તેને જ તન્મયપણે અનુભવે છે; આ રીતે પોતાના આત્માને સ્વમાં એકત્વરૂપ ને પરથી વિભક્ત કર્યો છે. આવો એકત્વ-વિભક્ત આત્મા જ શોભે છે, તેને જ 'શુદ્ધ' કહીએ છીએ. આચાર્યદેવ કહે છે કે – 'तं एयत्त विहत्तं दाएहं अप्पणो सविहवेण' મારા સમસ્ત આત્મવૈભવથી હું તે એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્મા દેખાડું છું, –તેને તમે તમારા સ્વાનુભવથી પ્રમાણ કરજો.

અહા, આત્માનો મહિમા અપાર છે. રાગથી ભિન્નતા બતાવીને વીતરાગી સંતોએ વારંવાર તેના ગાણાં ગાયા છે. તારા અનંત સ્વભાવનો તું સ્વામી છો, –તેને જાણ ને રાગનું સ્વામીપણું છોડ, પરનું સ્વામીપણું છોડ. પોતાનો જે સ્વ-ભાવ છે તે જ પોતાનું 'સ્વ' છે, તેનો જ આત્મા સ્વામી છે. જ્ઞાનમય નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તે આત્માનું સ્વ છે ને ધર્મી તેનો સ્વામી છે. એ સિવાયનું બીજું સ્વામીપણું ધર્મીના જ્ઞાનમાંથી–શ્રદ્ધામાંથી ઊડી ગયું છે. જેનું સ્વામીપણું છે તે ભાવરૂપે જ તેના ઉત્પાદ-વ્યય (-અભાવ-ભાવ ને ભાવાભાવ) થાય છે. ચેતનના ઉત્પાદ-વ્યય કાંઈ અચેતનરૂપે ન થાય, ચેતનના ઉત્પાદ-વ્યય ચેતનરૂપ જ થાય. –આવો વસ્તુસ્વભાવ છે. તેમ જ્ઞાનના ઉત્પાદ-વ્યય જ્ઞાનરૂપ જ થાય, રાગરૂપ ન થાય. અહા, આવા તારા જ્ઞાનવૈભવની એકવાર હોંશથી હા તો પાડ. 'હા' પડતાં તારું પરિણમન તેવું થઈ જશે. તારા આત્માની શક્તિ અપાર છે –તેની હા પાડીને તું પરમાત્મા બની જા.

વાહ ! અંદરથી શ્રદ્ધાના રણકાર કરતો આત્મા જાગી જાય –એવો આ વીરમાર્ગ છે. જેમ રણે ચડેલા રાજપૂતની વીરતા છૂપે નહિ, તેમ ચૈતન્યની સાધનાના પંથે ચડેલા

ને વીરપ્રભુના માર્ગે વળેલા ધર્માત્માની વીરતા છાની રહે નહિ; એનો વૈરાગ્ય, એની શ્રદ્ધાનું જોર, એનો સ્વભાવનો પ્રેમ, એનો આત્માનો ઉત્સાહ –એ બધું મુમુક્ષુથી છાનું ન રહે. જ્ઞાનીની દશા ખરેખર અદ્‌ભુત હોય છે.

જ્ઞાનના ઉત્પાદ-વ્યય જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાનનું પરિણમન જ્ઞાનમય છે. જેમ દરિયામાં એક તરંગનો વ્યય ને બીજા તરંગની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ તે દરિયામાં જ થાય છે, બહાર નહિ; તેમ વ્યય ને ઉત્પાદ બંને ભાવો વસ્તુમાં સમાય છે, વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય વસ્તુથી બહાર હોતા નથી. વર્તમાન ભાવનો બીજા સમયે અભાવ (વ્યય), અને વર્તમાન જેનો અભાવ હતો તેનો બીજા સમયે ભાવ (ઉત્પાદ), –આવું પરિણમન સિદ્ધદશામાંય થયા કરે છે. ભાઈ, આત્માનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો સમજીને શ્રદ્ધા કરવી, તેનો રસ કરવો તેમાં જ સુખ છે, બાકી તો સંસારના બાહ્યભાવોમાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે. અહા, જે આત્મસ્વભાવની પ્રેમથી વાત કરતાં પણ આનંદ આવે તેના સાક્ષાત્ અનુભવના આનંદની શી વાત !

કોઈ કહે કે આત્મા સમજવા માટે અમને નિવૃત્તિ નથી મળતી. તો તેને કહે છે કે ભાઈ, તારી વાત જુઠ્ઠી છે. તને આત્માની ખરી રુચિ નથી એટલે તું બહાનું કાઢે છે. તને વિકથાનો તો વખત મળે છે, ઊંઘવાનો ને ખાવાનો વખત તો મળે છે ! ને આત્માના વિચાર માટે વખત નથી મળતો ? આત્માની ખરી ખટક હોય તો તેને માટે બીજાનો રસ છોડીને વખત કાઢ્યા વગર રહે જ નહિ. ભાઈ ! આવા અવસર ફરી ફરી નથી મળતા. માટે આત્મામાં 'હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું' –એવી શ્રદ્ધાના સંસ્કાર પાડ. જેણે સાચી શ્રદ્ધા કરી, તેણે આત્મામાં મોક્ષના મંગલ સ્થંભ રોપ્યા. સમ્યગ્દર્શન કર્યું તે અલ્પકાળમાં મોક્ષપુરીનો નાથ થશે.

કહેવાય છે કે 'દૃષ્ટિએ દોલત પ્રગટે.' –કઈ દૃષ્ટિ ? શુદ્ધ આત્માને દેખનારી દૃષ્ટિ, તેના વડે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણની દોલત પ્રગટે છે. અરે, રુચિના અભાવે પોતાને પોતાનો સ્વભાવ જ કઠણ લાગે છે, ને બાહ્ય વિષયોની રુચિ છે એટલે તે સહેલું લાગે છે. –એ તો જીવની રુચિનો જ દોષ છે. રુચિ કરે તો આત્માની સમજણ સુગમ છે. આ કાળે સ્વરૂપનો અનુભવ કઠણ છે –એમ કહીને જે તેની રુચિ છોડી દે છે તે બહિરાત્મા છે. જેને જેની રુચિ જરૂરિયાત લાગે તેની પ્રાપ્તિમાં તેનો પ્રયત્ન વળે જ. જેને આત્માની રુચિ અને ખરેખર હોય તેનો પ્રયત્ન આત્મા તરફ વળે જ. બાકી રુચિ કરે નહિ, જ્ઞાન કરે નહિ અને રાગને ધર્મનું નામ આપી દ્યે તેથી તે રાગ

કાંઈ ધર્મ ન થઈ જાય. કડવા કરીયાતાને કોઈ 'સાકર'નું નામ આપીને ખાય તોપણ તે કડવું જ લાગે, કાંઈ મીઠું ન લાગે; તેમ રાગને કોઈ ધર્મ માને તો પણ તે રાગનું ફળ તો સંસાર જ આવે, તેનાથી કાંઈ મોક્ષ ન થાય. જેવો પુરુષાર્થ કરે તેવું કાર્ય પ્રગટે. સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરતાં સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વભાવકાર્ય પ્રગટે; અને રાગનો પુરુષાર્થ કરતાં પુણ્ય-પાપ થાય પણ ધર્મ ન થાય. પુરુષાર્થ કરે રાગનો ને ફળ માગે ધર્મનું, –એ ક્યાંથી મળે ? આત્માનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો દૃષ્ટિમાં લઈને તેની સન્મુખ પરિણમે તે જીવને અલ્પકાળમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે થશે ને થશે.

સર્વજ્ઞ પરમાત્માની વાણી ઝીલીને કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેનું રહસ્ય આ પરમાગમોમાં ઉતાર્યું છે. 'જિનદેવ આમ કહે છે' –એમ ભગવાનની સાક્ષી આપીને તેમણે આત્મસ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અને તેમના પછી એકહજાર વર્ષે અમૃતચંદ્રાચાર્ય થયા તેમણે પણ 'ભવસમુદ્રનો કિનારો જેમને નિકટ છે એવા કુંદકુંદાચાર્યદેવ' –એમ કહીને તેમના હૃદયનું રહસ્ય ટીકામાં ખોલ્યું છે. અહા, એ વીતરાગી દિગંબર સંતોનો મુમુક્ષુ જીવો ઉપર મોટો ઉપકાર છે.

આત્માની પ્રગટ જ્ઞાનપર્યાય –કે જે રાગથી જુદી છે, તે જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા આખા આત્માને લક્ષ્યરૂપ કરતાં, અનંતગુણ જેમાં ભરેલા છે એવો આત્મા પોતાની નિર્મળ અવસ્થારૂપે પોતાના સ્વભાવથી પરિણમે છે; ત્યાં સ્વલક્ષે જ નિર્મળ ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે તેની આ વાત છે. અજ્ઞાનીને રાગાદિ સાથે એકત્વબુદ્ધિથી જે અજ્ઞાનમય ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે તે ખરેખર જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું પરિણમન નથી. માટે તેની વાત અહીં નથી. સાધકને શ્રુતજ્ઞાન વિદ્યમાન છે, શ્રુતપર્યાયમાં કેવળજ્ઞાનપર્યાયનો અભાવ છે; તેને વિદ્યમાન એવી શ્રુતપર્યાયનો પછી અભાવ થશે, ને અવિદ્યમાન એવી કેવળપર્યાયનો ભાવ થશે. ત્યાર પછી પણ એક કેવળજ્ઞાનપર્યાયનો વ્યય, ને તે જ વખતે બીજી કેવળજ્ઞાનપર્યાયનો ઉત્પાદ, –આવું પરિણમન સદાકાળ વર્ત્યા કરે છે.

જ્ઞાન અને રાગ બંનેનો એક કાળ હોય તોપણ જ્ઞાનમાં રાગનો અભાવ જ છે. જ્ઞાનીને તે કાળે જ્ઞાન સાથે તન્મયતા છે ને રાગથી ભિન્નતા છે. અજ્ઞાનીનેય જો કે રાગનો બીજા સમયે અભાવ તો થાય જ છે, પણ તેમાં એકત્વબુદ્ધિપૂર્વક અભાવ થાય છે એટલે ફરીને તેવા રાગાદિ ભાવોની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, રાગથી ભિન્ન એવું નિર્મળજ્ઞાનપરિણમન તેને થતું નથી. તેને જ્ઞાનલક્ષણથી લક્ષિત આત્માની ખબર નથી એટલે જ્ઞાનભાવરૂપ પરિણમન થતું નથી. જ્ઞાનીએ જ્ઞાનલક્ષણથી આત્માને લક્ષિત કર્યો

છે ત્યાં વિકલ્પો જ્ઞાનથી જુદા રહી ગયા, લક્ષ્યરૂપ આત્મામાં તે ન આવ્યા. પછી જે રાગ રહ્યો તે જ્ઞાનથી ભિન્નપણે રહ્યો છે, એકપણે નહિ. એટલે જ્ઞાનીના ભાવ–અભાવ (ઉત્પાદ-વ્યય) તો જ્ઞાનમય જ છે.

વિકલ્પ લક્ષણ ને આત્મા લક્ષ્ય –એમ નથી; જો એમ હોય તો તો સિદ્ધો અને અરિહંતો અનાત્મા ઠરે કેમ કે તેમને વિકલ્પ નથી. પણ જેમ પરદ્રવ્ય અસ્તિપણે આત્માથી પૃથક્ રહે છે તેમ વિકલ્પ પણ જ્ઞાનથી પૃથક્પણે રહે છે. તેને જાણતું જ્ઞાન તેનાથી જુદું ને આત્મા સાથે તન્મય વર્તે છે. આવું જ્ઞાન તે જ આત્માનું લક્ષણ છે. આવા જ્ઞાનલક્ષણ અરિહંતોમાં ને સિદ્ધોમાંય વર્તે છે.

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મસ્વભાવમાં આઠ કર્મનો ને રાગાદિ પરભાવોનો સદાય અભાવ છે, અને તે સ્વસન્મુખ થયેલી પરિણતિમાં પણ કર્મોનો ને રાગાદિનો અભાવ છે. હવે જે રાગ વગરની નિર્મળ પર્યાય છે તેનો પણ બીજા સમયે અભાવ થાય છે, છતાં તે સમયે જ અનંત ગુણની પ્રભુતા સહિત બીજી નિર્મળ પર્યાયરૂપે આત્મા ઉદય પામે છે. એટલે એક ભાવનો અભાવ થતાં આખા આત્માનો અભાવ થઈ જતો નથી પણ ઉદય પામતા બીજા ભાવપણે આત્મા ટકી રહે છે. તેના પરિણમનમાં ભાવનો અભાવ, ને અભાવનો ભાવ એવું પરિવર્તન થયા કરે છે. તે પરિવર્તન રાગથી જુદું જ રહે છે, ને જ્ઞાન–આનંદ સાથે એકરૂપ રહે છે.

આત્મા સર્વગુણસંપન્ન ભગવાન છે. તેની નિર્મળપર્યાય થઈ તે પણ એક ને એક પર્યાય કાયમ નથી રહેતી, પણ બીજા સમયે તેનો વ્યય થઈ જાય છે, ને બીજી નિર્મળ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. –આવો આત્માનો સ્વભાવ છે. આવા સ્વભાવને પોતાના અનંત ગુણ-પર્યાયો સાથે એકતા છે ને પરથી પૃથક્તા છે. જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પરને લીધે માને તો તેણે જ્ઞાનને આત્મા સાથે તન્મય ન માન્યું પણ આત્માથી જુદું માન્યું ને પર સાથે એકમેક માન્યું. એ જ રીતે શુભરાગથી જ્ઞાન કે ધર્મ થવાનું માને તો તેણે રાગને જ્ઞાનથી પૃથક્ ન માન્યું પણ જ્ઞાન સાથે એકમેક માન્યું. ભાઈ, તારા જ્ઞાનને તારા આત્મા સાથે એકતા છે ને પરથી ભિન્નતા છે, રાગથી પણ ભિન્નતા છે; આવી ભિન્નતા જાણીને, આત્મામાં તન્મયપણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવી તે ધર્મ છે, તે મોક્ષમાર્ગ છે, તે સાચો આત્મા છે.

સાચા આત્માને અનુભવે તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય. પણ 'અનાત્મ'ભાવોને આત્મા માની લ્યે તો તેને સાચા આત્માનો અનુભવ થાય નહિ, એટલે કે સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. આત્મામાં એક એવો સ્વભાવ છે કે પર્યાયના અભાવ ને ભાવ થયા કરે છે. તેમાં

અહીં એટલી વિશેષતા છે કે સાધકને જ્ઞાનમય નિર્મળ ભાવો જ હોય છે; બીજા ભાવો હોય તેને પોતાના 'આત્મભાવ' તરીકે સાધક સ્વીકારતા નથી. આ રીતે જ્ઞાનભાવમાં રાગાદિનો તો અભાવ જ છે; ને જ્ઞાનમય પર્યાય નવી નવી અપૂર્વ પ્રગટ્યા કરે છે. પોતાની આગામી કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયોરૂપે પોતાની તાકાતથી જ આત્મા પરિણમે છે. નિજશક્તિ હતી તે વ્યક્ત થઈને પરિણમી છે.

અનંત ગુણની અચિંત્ય તાકાતવાળા આત્મસ્વરૂપનું ભાન થતાં અમુક નિર્મળ પર્યાય થઈ, ને પૂરી ભવિષ્યમાં થશે; તે ભાવિપર્યાયનો અત્યારે અભાવ છે (–પ્રધ્વંસઅભાવ છે); પણ તે અભાવને ભાવરૂપ કરે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે; એટલે તે પર્યાય પ્રગટ કરવા માટે કોઈ બીજાનું અવલંબન નથી. અહા, કેવો સ્વાધીન સ્વભાવ છે !

ભાઈ, તારો આત્મા કેવા ગુણનો ધરનાર છે તેની તને ખબર નથી, તને તારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના વૈભવની ખબર નથી. તારા નિજવૈભવના ભાન વિના તું શેમાં ધર્મ કરીશ? તારો આત્મસ્વભાવ એવો છે કે એની સન્મુખ જોતાં તેમાંથી કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયોનો ઉદય થશે. અનંતી ભવિષ્યની નિર્મળ પર્યાયો થવાની તાકાત તારા ગુણમાં અત્યારે ભરેલી છે. નહિ વર્તતી એવી પર્યાયનો બીજી ક્ષણે ઉત્પાદ તારા સ્વભાવથી થાય છે. તારું એવું પરિણમન છે કે અભાવરૂપ હોય તેવી નવી નવી પર્યાયો સમયેસમયે થયા જ કરે. તે પર્યાયને પ્રગટ કરવા કોઈ બીજા બહારના સાધનની જરૂર પડે તેમ નથી. વર્તમાન પર્યાય ટળીને બીજા સમયે બીજી પર્યાય થશે; બધા ગુણોમાં એવું સ્વરૂપ છે કે વર્તમાન પર્યાય ટળીને અભાવરૂપ પર્યાયો ભાવરૂપ થયા કરે; નવી પર્યાય ન થાય એવું ક્યારેય ન બને.

આવા અદ્‌ભુતસ્વભાવવાળો આત્મા, ભવના અભાવસ્વભાવવાળો ને પોતામાંથી જ નવી નવી નિર્મળ પર્યાયને વર્તમાનમાં લાવ્યા કરે એવો છે; તેનો અપાર મહિમા છે. એનામાં પરાધીનતા નથી, એ સ્વાધીન મહા વૈભવવાળો છે. આવા સ્વભાવની પ્રતીત ધર્મીને વર્તે છે, એટલે ક્ષણે ક્ષણે કેવળજ્ઞાનની સન્મુખ જ તેનું ભવન (–પરિણમન) થઈ રહ્યું છે. અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન થશે –એમાં ધર્મીને શંકા નથી. 'અત્યારે તમારામાં કેવળજ્ઞાનનો અભાવ છે ને ?' –તો કહે છે કે તે અભાવનો ભાવ કરું એવી મારામાં તાકાત છે. મારી શક્તિમાં કેવળજ્ઞાન અત્યારે પડ્યું છે તેની શ્રદ્ધાના બળે હું અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન વ્યક્ત કરીશ. મારા તે કાર્યના કારણરૂપે મારો સ્વભાવ વિદ્યમાન છે. અંતરમાં ધર્મીને ધ્યેયરૂપ આવો સ્વભાવ છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી પણ આત્મામાં ભાવ-અભાવ

તથા અભાવ-ભાવ તો થયા જ કરે છે, –પણ તે કેવળજ્ઞાનરૂપે જ થાય છે.

આત્માના અનંત ગુણમાં આત્માનો લોક છે. અનંત ગુણોથી ભરપૂર પોતાના ચૈતન્યલોકને ધર્મી અવલોકે છે, ને તેની રક્ષા કરે છે. પોતાની મળેલી અનંત ગુણસંપત્તિને રક્ષે ને ન મળેલી એવી કેવળજ્ઞાનાદિ સંપદાને પ્રગટ કરીને મેળવી આપે –એવો ચૈતન્યનાથ આત્મા પોતે છે, તે જોગ-ક્ષેમનો કરનાર છે. આત્માની 'અભાવ-ભાવ' શક્તિ એવી છે કે ન મળેલી પર્યાયને મેળવી આપે.

પ્રશ્ન :– 'પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે' એમ કહેવાય છે ને ?

ઉત્તર :– શક્તિરૂપ હતું તે પર્યાયમાં પ્રગટ્યું એ અપેક્ષાએ પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કહી છે; અને તે પર્યાય પહેલાં ન હતી ને પ્રગટી તે અપેક્ષાએ તેને 'અભાવનો ભાવ' કહ્યો છે. પ્રવચનસારમાં સત્‌ઉત્પાદ ને અસત્‌ઉત્પાદનું વર્ણન છે તેમાં પણ આ વાત છે.

ભગવાન આત્મા અનંત ચૈતન્યવૈભવથી ભરપૂર છે, તેના સ્વલક્ષે જે નિર્મળતાનો ઉત્પાદ થાય તે તેની સાચી પરિણતિ છે; પરલક્ષે રાગાદિનો ઉત્પાદ થાય તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી, તે વૈભવ નથી, તે તો વિભાવ છે. અહા, આત્માના અપાર સ્વભાવનો મહિમા લક્ષમાં લ્યે તો પરિણતિ સ્વ-સન્મુખ થયા વગર રહે નહિ. ગણધરદેવ પણ તીર્થંકરપ્રભુની વાણીમાં આત્મસ્વભાવની વાત સાંભળે છે ને સાંભળતાં-સાંભળતાં અંદર ચૈતન્યમાં ઉપયોગ વળતાં વિકલ્પ તૂટીને નિર્વિકલ્પ આનંદના અનુભવમાં એકતાન થઈ જાય છે, ક્ષણે ક્ષણે અપૂર્વ નિર્મળ પર્યાયો તેમને ખીલતી જાય છે. –એ પ્રકારે 'અભાવ-ભાવ' થયા કરે છે.

ક્યાંક 'ભાવ–અભાવ'નો અર્થ રાગ-દ્વેષ પણ થાય છે; અહીં એવો અર્થ નથી. અહીં તો અભાવ એટલે અવિદ્યમાનપણું, ને 'ભાવ' એટલે વિદ્યમાનપણું. પર્યાય પહેલાં અવિદ્યમાન હતી તે પ્રગટીને વિદ્યમાન થઈ તેને 'અભાવ-ભાવ' થયો કહેવાય; તે પર્યાય પછી વ્યય પામે ત્યારે તેને 'ભાવ–અભાવ' થયો કહેવાય. આવું પરિણમનચક્ર આત્મામાં ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈ બીજાના કારણે પર્યાયના ભાવ અભાવ થતા નથી. ધર્મીને સ્વરૂપલક્ષે નિર્મળતાના જ ભાવ ને અભાવ થયા કરે છે; એટલે વર્તમાન પર્યાય ટળીને બીજી પર્યાય વિકારી થશે –એવું એને નથી; વર્તમાન પર્યાય પછી બીજી પર્યાય પણ નિર્મળ જ થશે કેમ કે સ્વભાવના લક્ષે જ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે એટલે તે પર્યાય પણ સ્વભાવ જેવી નિર્મળ થાય છે. વિકાર તે આત્માના ગુણનું કાર્ય નથી; એટલે ગુણના આશ્રયે જે ઉત્પાદ થયો તેમાં વિકારનો ભાવ થાય નહિ; જેમ ગુણમાં વિકારનો અભાવ

છે તેમ તેની પર્યાયમાં પણ વિકારનો અભાવ જ રહેશે. સ્વભાવના લક્ષે નવી નવી શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ્યા જ કરે છે. સિદ્ધભગવંતો કાંઈ એકને એક પર્યાયને સદા નથી અનુભવતા, તેમનેય નવી નવી અપૂર્વ પર્યાયો પ્રગટીને તેનો અનુભવ થાય છે.

નવી નવી પર્યાયરૂપે થવાની તાકાત વસ્તુના સ્વભાવમાં જ છે; તે સ્વભાવથી જ પ્રત્યેક સમયે નવી નવી પર્યાય થયા કરે છે. એટલે પોતાની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ કરવા ક્યાંય પર સામે જોવાનું ન રહ્યું; સ્વદ્રવ્યના સ્વભાવ સામે જ જોવાનું રહ્યું. સ્વાશ્રયે શ્રદ્ધા વગેરેની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે તે અખંડ ચૈતન્યદ્રવ્યને પ્રસિદ્ધ કરતી (અનુભવમાં લેતી) પ્રગટે છે. ઇન્દ્રિયોમાં કે વિકલ્પોમાં એ તાકાત નથી કે ભગવાન ચૈતન્યને પ્રસિદ્ધ કરે. વાહ ! દિવ્યધ્વનિ વડે ભગવાને ચૈતન્યખજાના ખોલવાની રીત બતાવી છે, સંતોએ સ્વાનુભવ વડે તે પ્રસિદ્ધ કરી છે. ને હે જીવ ! તું પણ અંતરમાં સ્વાનુભૂતિ કરીને તારા ચૈતન્યખજાના ખોલ.

મારી નિર્મળ પર્યાયની ઉત્પત્તિ કોઈ નિમિત્તોમાંથી, શરીરમાંથી, રાગમાંથી કે પૂર્વપર્યાયમાંથી નથી થતી, પણ મારા સ્વભાવમાં જ 'અભાવનો ભાવ થાય એવી' એટલે કે જે પર્યાય ન હોય તે બીજે સમયે પ્રગટે એવી તાકાત છે, એટલે મારામાં નવી નવી પર્યાયોની ઉત્પત્તિ મારા સ્વભાવથી જ થયા કરે છે. –આમ નક્કી કરનાર પોતાની નિર્મળ પર્યાયને માટે ક્યાં જોશે ? તે ક્યાંય નિમિત્તોમાં, શરીરમાં, રાગમાં કે પૂર્વપર્યાયમાં નહિ જુએ, તેમાં નહિ શોધે, પણ અનંતગુણના પિંડરૂપ નિજસ્વભાવની સન્મુખ જોશે, એટલે સ્વભાવના આશ્રયે તેને નિર્મળ પર્યાયોરૂપી પરિણમન થયા કરશે. આ રીતે સ્વભાવ-સન્મુખ થવાથી આત્માનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

અજ્ઞાની પોતાના સ્વભાવને દેખતો નથી; ને જે પોતાના સ્વભાવમાં નથી, જેમાં પોતાની નિર્મળતા નથી એવા રાગાદિ પરભાવોમાં તથા શરીરાદિ પરદ્રવ્યોમાં જ દૃષ્ટિ રાખે છે, એટલે તેને નિર્મળ પર્યાય થતી નથી. ભાઈ, રાગાદિમાં તારી નિર્મળતા નથી, તો તેની સામે જોયે નિર્મળતા ક્યાંથી આવશે ? તારા સ્વભાવમાં નિર્મળતાની શક્તિ ભરી છે તેની સન્મુખ જો તો તેમાંથી નિર્મળ પર્યાયો પરિણમશે. અહા, કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિદેહક્ષેત્રમાં જઈને સીમંધર પરમાત્મા પાસેથી અનંતશક્તિના નિધાન ભરી લાવ્યા છે, ને તે નિધાન આ ભરતક્ષેત્રના જીવોને આપ્યા છે. અહા, આવા તારા અપૂર્વ નિધાન તેને તું જો તો ખરો ! એને દેખતાં જ તારા આત્મામાં વર્તમાન અભાવરૂપ એવા સમ્યક્ત્વથી માંડીને સિદ્ધપદ સુધીના શુદ્ધ ભાવો પ્રગટ ભાવરૂપ થઈ જશે. લ્યો રે લ્યો ! સંતો

તમને નિજપદનાં નિધાન આપે છે.

આત્મામાં અનંતશક્તિ છે, ને તેના અનંતા જીવો સ્વાનુભૂતિ વડે તે શક્તિને ખોલીને પરમાત્મા થયા છે; આ આત્મા પણ પરમાત્મા થઈ શકે એવી એનામાં શક્તિ છે, તેનું આ વર્ણન છે. આત્મામાં એવો અખૂટ વૈભવ છે કે જેની ઉપાસના કરતાં પર્યાયમાં અધૂરાશ ન રહે ને પૂરી મોક્ષપર્યાય પ્રગટે. જેમ સોનાની ખાણમાંથી સોનું નીકળે, તેમ ચૈતન્યશક્તિની ખાણ ખોદે –તેમાં ખોજે તો કેવળજ્ઞાનાદિ નિધાન પ્રાપ્ત થાય. પણ પરમાં ખોજતાં તે પ્રાપ્ત થાય નહિ. સ્વમાં એકાગ્ર થતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, ને તે જ મુમુક્ષુએ સેવવા યોગ્ય છે. કળશ ૨૩૬માં કહ્યું છે કે –પોતાની સર્વશક્તિને આત્મામાં સમેટીને પૂર્ણ આત્માને આત્મામાં ધારણ કરવો એટલે કે ઉપયોગને નિજશક્તિમાં લીન કરવો –તેમાં જ સર્વે ઉપાદેયનું ગ્રહણ થઈ જાય છે ને છોડવા યોગ્ય બધું છૂટી જાય છે.

ભાઈ, સાચી મોજ તો આ ચૈતન્યમાં છે; ચૈતન્યબાગમાં સ્વાનુભૂતિની ક્રીડા તે પરમ આનંદરૂપ છે. બહારમાં બાગ-બગીચામાં મોજ કરીને આનંદ લેવા માગે છે પણ ત્યાં આત્માનો આનંદ નથી. આનંદના નિધાન તારામાં ભર્યા છે તેમાં ઉપયોગ વડે કેલિ કર તો પરમ આનંદ અનુભવાશે. મોક્ષમાર્ગી ધર્માત્મા આવી કેલિ કરતાં કરતાં સિદ્ધપદને સાધે છે.

આત્માની શક્તિની એટલે કે નિજવૈભવની સૂક્ષ્મ વાત છે; ધ્યાન રાખીને અભ્યાસ કરે તો સમજાય તેવી છે. આત્મા અનંત ચૈતન્યશક્તિથી પરિપૂર્ણ છે, તેનું સામર્થ્ય અનંત, કાળ પણ અનંત, સંખ્યા પણ અનંત; ક્ષેત્ર અનંત નથી, ક્ષેત્ર અસંખ્યપ્રદેશી છે. એકેક જીવ આવા અપાર વૈભવથી સંપન્ન છે. આત્માના આવા વૈભવને સાધી સાધીને અનંતા જીવો સિદ્ધ થયા છે. સિદ્ધ કરતાં અનંતગુણા સંસારી જીવો છે, તે દરેક જીવમાં પણ સિદ્ધ જેટલો પરિપૂર્ણ આત્મવૈભવ શક્તિરૂપે ભર્યો છે, તેનું જે ભાન કરે તેને સિદ્ધપદ પ્રગટે છે. નિજાત્મ-વૈભવને જાણ્યા વગર ધર્મ કે મુક્તિ થાય નહિ.

જ્ઞાનની પર્યાય વડે આવા આત્માને લક્ષમાં લેતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે, તે જ સાધ્યની સિદ્ધિનો ઉપાય છે, બીજી રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. સમ્યગ્દર્શન વડે આત્માને ધ્યેયરૂપ કરતાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. બીજે સમયે તે પર્યાય અભાવરૂપ થશે, અને પહેલાં જે અભાવરૂપ હતી એવી બીજી નવી પર્યાય ભાવરૂપ થશે. –આ રીતે ભાવમાં કે અભાવમાં બંનેમાં નિર્મળ પર્યાય આવે, કેમ કે સમ્યગ્દર્શનના વિષયરૂપ

આત્માની આ વાત છે, એટલે તેમાં વિકાર ન આવે. જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં ભવિષ્યની જે નિર્મળ પર્યાય વર્તમાન નથી વર્તતી (–પ્રધ્વંસ-અભાવરૂપ છે) તે પર્યાયને બીજે સમયે (એટલે કે ભવિષ્યના તેના યોગ્ય સમયે) 'ભાવરૂપ' –ઉત્પાદરૂપ કરે એવું આત્માનું સામર્થ્ય છે. કોઈ બીજો આત્માની તે પર્યાય પ્રગટાવી દેશે –એમ નથી. પણ આત્માની નિજશક્તિથી જ નવી નવી પર્યાય ઉદય પામે છે. એટલે પોતાની પર્યાય પ્રગટ કરવા ક્યાંય બીજે જોવાનું રહ્યું નથી, પોતામાં જ જોવાનું રહ્યું.

જડથી તો આત્મા જુદો જ છે; ઉદયભાવને પણ આત્માના વૈભવમાં ગણતા નથી. આત્માનો અનંતગુણરૂપ જે નિજવૈભવ છે તે પારિણામિકભાવરૂપ છે, અને તેની નિર્મળપર્યાયો ઉપશમાદિ ભાવરૂપ થાય છે. આવા શુદ્ધભાવ સહિત આત્મા તે આત્મા છે. જે વ્યવહાર-સંબંધી વિકલ્પો છે તે આત્મા નથી, આત્માની શક્તિનું તે કાર્ય નથી. વિકલ્પનો તો નિર્મળ પર્યાયમાં અત્યારે પણ અભાવ છે અને જે નિર્મળ પર્યાય અત્યારે ભાવરૂપ વિદ્યમાન વર્તે છે તે ભાવનો અભાવ બીજે સમયે થાય છે, બીજા સમયે બીજો નવો ભાવ પ્રગટે છે. –આવો આત્માનો સ્વભાવ છે. ભવિષ્યની જે ક્ષાયિકપર્યાયનો વર્તમાન ક્ષાયોપશમિક પર્યાય વખતે અભાવ છે, તે અભાવનો ભાવ કોઈ નિમિત્તને લીધે કે રાગને લીધે નહિ થાય, પણ આત્માની પોતાની અભાવ-ભાવ શક્તિથી જ તે ક્ષાયિકભાવ વગેરે પર્યાયો ભાવરૂપ થશે. –આત્માની આવી શક્તિની પ્રતીત કરનારને અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધપદ પ્રગટ્યા વગર રહે નહિ. શક્તિરૂપે કેવળજ્ઞાન છે –એમ તો અત્યારે જ શ્રદ્ધામાં આવી ગયું છે, તે શ્રદ્ધાના બળે સમયે સમયે કેવળજ્ઞાન-સન્મુખ પરિણમન થઈ રહ્યું છે.

આત્માની અનંત શક્તિઓને ગણી ગણીને શોધવા જાય તો કદી પૂરું ન થાય ને આખો આત્મા અનુભવમાં આવે નહિ. અંતર્મુખ થઈને અભેદ આત્માનો અનુભવ કરતાં તે અનુભવમાં બધી શક્તિઓ એકસાથે સમાઈ જાય છે. તે અનુભવમાં કોઈ ભેદનો, રાગનો કે પરનો આશ્રય નથી. અજ્ઞાની રાગને સાધન માનીને તે રાગમાં અટકી જાય છે, બહુ તો ગુણગુણીભેદના વિકલ્પમાં અટકી જાય છે. પણ ખરું સાધન ચૈતન્યલક્ષણ છે તે લક્ષણ દ્વારા આત્મા અનુભવમાં આવે છે. આવા લક્ષણથી આત્માને ઓળખનાર જીવ રાગાદિનો સ્વામી થતો નથી, તે તો ચૈતન્યમય નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો જ સ્વામી થાય છે, ને આ રીતે સ્વભાવના સ્વામિત્વમાં તે ધર્માત્માને નિર્મળપર્યાયો જ પરિણમે છે. તેને ભાવ-અભાવમાં ને અભાવ-ભાવમાં નિર્મળતા જ છે.

આ રીતે ભાવ–અભાવશક્તિનું તથા અભાવ–ભાવશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. (૩૫–૩૬)

卐

✲ સમયસાર ઉપરનાં ૧૪મી વખતનાં પ્રવચનો છે... જેના મંગલપ્રારંભ વખતે રૂા. ૧૪ હજાર જયપુરના શેઠશ્રી પૂરણચંદ્રજી ગોદીકાએ ભક્તિપૂર્વક શાસ્ત્રપ્રભાવનામાં અર્પણ કર્યા હતા.

✲ સમયસાર ઉપર આ ૧૪મી વખતનાં પ્રવચનો છે; તે ઉપરાંત બે વખત ૪૭ શક્તિઓ ઉપર વધુ પ્રવચનો થયા, એટલે આ શક્તિઓ ઉપર આ સોળમી વખતનાં પ્રવચન છે.

✲ પોષ વદ ૯ તા. ૨૫ –૧ –૬૫ : આ સાલમાં જિનેન્દ્ર પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે ગુરુદેવને ભોપાલ પધારવાનું નક્કી થતાં, દિલ્હીથી ૪૭ મુમુક્ષુઓ ગુરુદેવને દિલ્હી પધારવાની વિનંતી કરવા માટે, તથા ૪૭ શક્તિના પ્રવચનો સાંભળવા માટે સોનગઢ આવ્યા હતા.

卐

ચૈતન્યના વૈભવ પાસે ચક્રવર્તીનો વૈભવ ઝુકી રહ્યો છે

[૩૭]

ભાવ–ભાવશક્તિ

भवत्पर्यायभवनरूपा भावभावशक्तिः ।

卐

જેમ પિતા વહાલા પુત્રને બધો વારસો આપે, તેમ સર્વજ્ઞ પિતાએ આપણને આપણો આત્મવૈભવ બતાવ્યો છે. ભગવાન સર્વજ્ઞદેવ ધર્મપિતા છે. તેમણે ચૈતન્યના અચિંત્ય વૈભવનો વારસો બતાવ્યો છે. અરે જીવ ! ભગવાન તને અપાર ચૈતન્યવૈભવ આપે છે, તે પ્રાપ્ત કરીને ઉલ્લાસ લાવ... ઉલ્લાસથી તારા આત્મવૈભવને અનુભવમાં લે.

આત્મા અનંત ગુણોથી ભાવસ્વરૂપ-વિદ્યમાન વસ્તુ છે, તેનું નિર્મળપર્યાયરૂપ પરિણમન થાય છે. –એવો તેનો ભાવ છે. જેવી વસ્તુ છે તેવું જ તેનું પરિણમન વર્તે છે, જ્ઞાનભાવનું પરિણમન સદા જ્ઞાનભાવરૂપ રહેશે, જ્ઞાનભાવનું પરિણમન કદી જડ નહિ થાય; ચેતન સદા ચેતનરૂપ રહેશે, ચેતન કદી અચેતન નહિ થાય; આનંદ સદા આનંદરૂપ રહેશે, આનંદમાં વચ્ચે દુઃખ નહિ આવે. આ રીતે આત્માના સ્વભાવનો જેવો ભાવ છે તેવો જ ભાવ સદા રહેશે. –આવી ભાવભાવ શક્તિ આત્મામાં છે. જેવું ત્રિકાળ તેવું તેનું વર્તમાન, જેવો ગુણ તેવી તેની પર્યાય, જેવો સ્વભાવ તેવું તેનું ભવન, આવી આત્મશક્તિને 'ભાવભાવ' શક્તિ કહે છે. આમાં દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય ત્રણે નિર્મળભાવરૂપ આવે છે; વિકાર તે ખરેખર સ્વભાવનો ભાવ નથી, એટલે તે આમાં ન આવે. દ્રવ્ય-ગુણ તો ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, તેના આશ્રયે તેનો જે સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ ભાવ પ્રગટ્યો તે સદા એવો નિર્મળ જ રહેશે, તેનો અભાવ થઈને વચ્ચે વિભાવ આવે –એમ નહિ બને. ત્રિકાળ ભાવ છે તેવો વર્તમાન ભાવ વર્ત્યા કરશે–એમ ત્રિકાળ ને વર્તમાન બંનેની એક જાત રહેશે, એવું ભાવભાવશક્તિનું કાર્ય છે.

જે જાતનું ધ્રુવ હોય તે જાતના જ ઉત્પાદ-વ્યય હોય. જેમ ત્રિકાળી ધ્રુવ ચેતનરૂપ છે તો ઉત્પાદ-વ્યય પણ ચેતનરૂપ જ છે, ચેતનના ઉત્પાદ-વ્યય જડરૂપ થતા નથી. તેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય શુદ્ધ છે તો તેની દૃષ્ટિથી થતાં ઉત્પાદ-વ્યય પણ શુદ્ધ જ થાય છે, શુદ્ધ દ્રવ્યના આશ્રયે અશુદ્ધતાનો ઉત્પાદ થતો નથી. 'ભાવનું ભવન' એટલે જેવી શક્તિ છે તેવો જ તેનો ભાવ પ્રગટે, વિપરીત ન પ્રગટે, તે 'ભાવ ભાવ' શક્તિનું કાર્ય છે. દ્રવ્ય-ગુણ તો ત્રિકાળ એવા ને એવા છે ને તેના આશ્રયે જે જ્ઞાનાદિરૂપ ભાવ પ્રગટ્યો તે પણ સદા એવો જ ભાવરૂપ રહ્યા કરશે; જ્ઞાનભાવમાં વચ્ચે અજ્ઞાનભાવ નહિ આવે. જ્ઞાનનું પરિણમન અજ્ઞાનરૂપ કદી થાય નહિ; એમ આનંદમાં, શ્રદ્ધામાં વચ્ચે વિપરીત પરિણમન નહિ થાય. વિપરીત ભાવને શક્તિનું પરિણમન કહેવાય નહિ. શ્રદ્ધાનું પરિણમન મિથ્યાત્વરૂપ થાય કે જ્ઞાનનું પરિણમન અજ્ઞાનરૂપ થાય –એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી; એટલે તે વિભાવો ખરેખર 'ભાવનું ભવન' નથી; નિજવૈભવમાં તેમનો સમાવેશ નથી થતો.

આત્માના પરમ શુદ્ધ ભાવને પ્રતીતમાં લ્યે ને તે પરમ ભાવમાં અશુદ્ધભાવરૂપ ભવન થાય એમ બને નહિ.

પ્રશ્ન :– પરમ ભાવની પ્રતીત હોવા છતાં જ્ઞાનીનેય રાગ તો થાય છે ?

ઉત્તર :– જ્ઞાનીનું જે જ્ઞાનભાવમય પરિણમન છે તેનાથી રાગપરિણમન જુદું જ વર્તે છે; એટલે ખરેખર જ્ઞાનમય પરિણમતા 'જ્ઞાની'માં રાગનું પરિણમન થયું જ નથી, રાગનું પરિણમન તેનાથી જુદું જ રહ્યું છે. જ્ઞાની તે રાગના જ્ઞાતાભાવે પરિણમે છે, રાગના કર્તાભાવે પરિણમતા નથી. રાગ છે તે કાંઈ જ્ઞાનીનું લક્ષણ નથી, તે વખતે રાગથી જુદું વર્તતું જે જ્ઞાન છે તે જ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. આવા લક્ષણથી ઓળખે તો જ જ્ઞાનીને ઓળખ્યા કહેવાય. રાગના કાળે પણ જ્ઞાનીએ જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ અચલિત દૃષ્ટિ સ્થાપી છે, તે દૃષ્ટિમાં ભાવનું પરિણમન ભાવરૂપ જ રહે છે એટલે કે ગુણની પર્યાય ગુણ જેવી નિર્મળ જ થયા કરે છે, જ્ઞાનભાવ જ્ઞાનભાવરૂપે જ પરિણમે છે.

અહા, આ તો આત્માના સ્વરૂપની વાત છે. આત્મસાગર અનંત નિર્મળ તરંગો વડે પોતે પોતામાં ઊછળી રહ્યો છે. આ આત્મા પરમાત્માનો કુટુંબી છે, સિદ્ધના અને તીર્થંકરોના કુળનો છે. સંતો કહે છે કે ભાઈ ! તું અમારા કુટુંબનો છો. તને તારી સંપત્તિ બતાવીએ છીએ. અમારામાં જેવો આત્મવૈભવ પ્રગટ્યો તેવો તારામાં છે તે તને દેખાડીએ છીએ.

આત્માની ભાવ-ભાવશક્તિ એવી છે કે દ્રવ્ય-ગુણમાં જેવો ભાવ છે તેવો ભાવ પર્યાયમાં પણ વર્તે. જેમ દ્રવ્ય-ગુણ અપ્રતિહત છે, તેમાં અશુદ્ધતા આવતી નથી, તેમ તેના આશ્રયે વર્તતી નિર્મળ પર્યાય પણ અપ્રતિહત છે; શુદ્ધ સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ સ્થાપે તે અપ્રતિહતપણે કેવળજ્ઞાન લ્યે, વચ્ચે ભંગ પડે નહિ. સમ્યગ્દર્શનમાં શુદ્ધ આત્મા પ્રતીતમાં આવ્યો, તે શુદ્ધ આત્માની દૃષ્ટિવાળા જીવને નિર્મળ ભવનરૂપ ભાવ જ થયા કરે છે, શક્તિમાં શુદ્ધતા છે તે પર્યાયમાં આવ્યા કરે છે; જેમ દ્રવ્ય-ગુણનો અભાવ નથી તેમ તેની નિર્મળ પર્યાયનો પણ હવે કદી અભાવ નથી, –આવું ભાવ-ભાવપણું આત્માનો સ્વભાવ છે. જ્યાં શુદ્ધ સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લીધો છે ત્યાં પર્યાયમાં શુદ્ધ પરિણમન થયા કરે છે. જ્ઞાન સદા જ્ઞાનરૂપે, પ્રતીત સદા નિર્મળ પ્રતીતરૂપે, આનંદ સદા આનંદરૂપે, – એમ ચૈતન્યસંપદાના સર્વે ગુણો પોતાના સ્વરૂપપણે ભાવરૂપ રહીને પર્યાયમાં પણ તેવા ભાવરૂપે પરિણમ્યા કરે છે. આનંદના ભાવમાં રહીને આનંદ હોય, દુઃખ ન હોય; જ્ઞાનના ભાવમાં જ્ઞાન હોય, અજ્ઞાન ન હોય; શ્રદ્ધાનો ભાવ સમ્યક્ત્વરૂપ હોય, મિથ્યાત્વરૂપ ન હોય; –આ રીતે જેવો ગુણ તેવી નિર્મળપર્યાય થાય તેને ગુણનો ભાવ કહેવાય; આવું ભાવભાવપણું તે આત્માનો સ્વભાવ છે. ને એવા અનંત સ્વભાવનો પિંડ આત્મા અનેકાન્ત-સ્વરૂપ છે.

'ભાવ–ભાવ'માં વચ્ચે રાગાદિ અન્ય ભાવો ન આવે, તેમાં તો નિર્મળ ભાવ જ આવે. ગુણ ગુણરૂપે કાયમ રહીને તેની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે, તેને ભાવભાવ કહેવાય છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું રહીને તેનું પરિણમન થયું, તે 'ભાવનું ભવન' છે. મતિ-શ્રુતમાંથી કેવળજ્ઞાન થયું ત્યાં જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે જ રહ્યું છે; અલ્પ આનંદમાંથી પૂર્ણ આનંદ થયો ત્યાં આનંદસ્વભાવ આનંદરૂપે જ રહ્યો છે; ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાંથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થયું ત્યાં શ્રદ્ધા શ્રદ્ધારૂપે જ રહી છે. આમ સર્વે ગુણોમાં ભાવરૂપે ટકીને ભવન થાય છે. 'ભાવ' નું ભવન (–પરિણમન) ન થાય એમ બને નહિ, તેમજ 'ભાવ' પલટીને બીજો જ ભાવ (અભાવ) થઈ જાય એમ પણ બને નહિ, –ચેતનભાવ પલટીને જડ થઈ જાય એમ બને નહિ. ચેતન સદા ચેતનભાવરૂપ રહીને ચેતનભાવરૂપે જ પરિણમ્યા કરે, એવો સ્વભાવ છે.

શરૂના મંગલાચરણમાં જ કહ્યું હતું કે 'चित्स्वभावाय भावाय' – 'સમયસાર'ને નમસ્કાર કરું છું કે જે ચિત્‌સ્વભાવ છે ને 'ભાવરૂપ' વસ્તુ છે. તે ગુણસત્તારૂપે કાયમ ટકીને પર્યાયસત્તારૂપે પરિણમ્યા કરે છે. પોતાના અનંત ભાવોને સાથે રાખીને આત્મા પરિણમી રહ્યો છે. આઠ વર્ષનો નાનો બાળક (દેહથી નાનો, આત્મા તો મોટો મહાન), તે કેવળજ્ઞાન પામે ત્યાં આવી અનંતશક્તિઓ તેને પ્રત્યક્ષરૂપ થઈ જાય; ને કેવળજ્ઞાન પહેલાં ચોથા ગુણસ્થાનથી જ સ્વાનુભૂતિમાં આવી સર્વશક્તિ સહિત આત્મા અનુભવમાં ને પ્રતીતમાં આવી જાય છે. તે શુદ્ધાત્માની તે શ્રદ્ધા પોતાના અપ્રતિહતભાવે કેવળજ્ઞાન લેશે... ત્યારે પહેલાં પ્રતીતમાં આવેલો સંપૂર્ણ આત્મવૈભવ પર્યાયમાં પ્રગટી જશે. પ્રગટેલો આત્મવૈભવ સહજ વાણી દ્વારા ભગવાને જગતને દેખાડ્યો છે.

ભગવાન સર્વજ્ઞદેવને જેવો આત્મા પ્રગટ્યો, જેવો વાણીમાં કહ્યો, તેવો જ પોતામાં સ્વાનુભવથી જ્યારે જાણે ત્યારે આત્માને જાણ્યો ને માન્યો કહેવાય, ને ત્યારે સર્વજ્ઞદેવની ખરી ઓળખાણ થઈ કહેવાય. જેવો સર્વજ્ઞદેવે કહ્યો તેવો આત્મા સ્વાનુભવમાં લીધા વગર ધર્મ થાય નહિ. શુદ્ધ આત્માના અનુભવ વગર ભલે શુભભાવ કરે પણ તે શુભભાવ વડે ભવનો અભાવ ન થાય. શુભભાવ તે કાંઈ આત્માના સ્વભાવનું ખરું ભવન નથી. સ્વભાવદૃષ્ટિથી જુઓ તો જ્ઞાયક-આત્મા શુભાશુભરૂપે પરિણમતો જ નથી, એટલે ખરેખર તે શુદ્ધાત્માનો ભાવ નથી. શુદ્ધાત્માનો ભાવ તો શુદ્ધાત્માની જાતનો હોય, વિરુદ્ધ ન હોય. જ્ઞાનનું કાર્ય રાગ ન હોય. સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુદ્ધદ્રવ્યસ્વભાવ લક્ષમાં હોવાથી તે પોતાના એક્કેય ગુણમાં વિકારકાર્યને સ્વીકારતો નથી, એટલે કે વ્યવહારના રાગભાવોમાં

ઉત્સાહ કરતો નથી, તેમાં તન્મય થતો નથી. જેમાં તન્મયતા ન હોય તેમાં ઉત્સાહ કરતો નથી, તેમાં તન્મય થતો નથી. જેમાં તન્મયતા ન હોય તેમાં ઉત્સાહ ન હોય. ધર્મીને પોતાના નિજસ્વભાવમાં જ તન્મયતા છે ને તેમાં જ ઉત્સાહ છે. પરભાવો પ્રત્યેનો તેનો ઉત્સાહ ઊડી ગયો છે.

અરે જીવ ! તારા સ્વભાવનો ઉત્સાહ તો કર. જે સ્વભાવની વાત સાંભળવા પરમભક્તિપૂર્વક ૧૦૦ ઇન્દ્રો જિનેન્દ્રદેવની ધર્મસભામાં આવે છે; આત્માના અદ્ભુત ચૈતન્યવૈભવ પાસે ઇન્દ્રોને સ્વર્ગાદિનો વૈભવ પણ તુચ્છ લાગે છે. આત્માનો એવો સ્વભાવ છે કે તેના લક્ષે નિર્મળ ભાવ જ થયા કરે છે. કોઈ પ્રતિકૂળતાના ઘેરાથી આત્માની નિર્મળ પર્યાય ઘેરાઈ જાય, તે ચેતન મટીને જડ થઈ જાય કે જ્ઞાન મટીને અજ્ઞાન થઈ જાય, –એમ બનતું નથી. સાધક પોતાના શુદ્ધ દ્રવ્યના લક્ષને ચૂકતો નથી એટલે તેને શુદ્ધપર્યાય જ થયા કરે છે. આવી સાધકદશા પામેલા જીવો તિર્યંચગતિમાં પણ અસંખ્યાતા છે; અઢી દ્વીપની અંદર તો સંખ્યાતા જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, પરંતુ અઢીદ્વીપથી બહાર અસંખ્ય તિર્યંચો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. જો કે તેમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કરતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ અસંખ્યગુણા છે, અસંખ્ય પંચેન્દ્રિય મિથ્યાદૃષ્ટિ વચ્ચે એક સમ્યગ્દૃષ્ટિ, છતાં એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ અસંખ્યાત છે; એ જ રીતે દેવમાં ને નારકીમાં પણ અસંખ્યાત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો છે. તે બધાય જીવો પોતાના આત્માને આવો જ નિર્મળભાવસ્વરૂપ જાણે છે, નારકીનો આત્મા એમ નથી જાણતો કે હું દેવ છું, તે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી એમ અનુભવે છે કે શુદ્ધ ચૈતન્ય જ હું છું, ચૈતન્યથી બાહ્ય કોઈ ભાવો હું નથી.

ભાઈ, શુદ્ધ ચૈતન્યપણે તું તારા આત્માને દેખ, તો તારી પર્યાયમાંય શુદ્ધતાનો ભાવ રહેશે ને રાગનો તેમાં અભાવ રહેશે. ગુણરૂપ જે ભાવ છે તેનો ભાવ જ રહેશે, એટલે પર્યાયમાં તેનું નિર્મળ પરિણમન થયા જ કરશે, નિર્મળ પરિણમનનો કદી અભાવ નહિ થાય. સાદિ-અનંતકાળ નિર્મળ ભાવ થયા જ કરે એવી અચિંત્ય તાકાત આત્મશક્તિમાં ભરી છે. દ્રવ્ય-ગુણ અને તેમાં તન્મય થયેલી પર્યાય –એ ત્રણેમાં ક્યાંય રાગનો 'ભાવ' નથી પણ અભાવ છે. જે રાગ થાય છે તે તારા દ્રવ્ય-ગુણની સીમાથી બહાર છે; સ્વભાવની સીમાને ઓળંગીને તે અંતરમાં પ્રવેશી શકે નહિ; તેથી કહ્યું છે કે પરભાવો ઉપર-ઉપર તરે છે પણ અંતર્સ્વરૂપમાં પ્રવેશતા નથી. જ્યારે નિર્મળ પર્યાય તો અંતર્સ્વરૂપમાં પ્રવેશીને અભેદ પરિણમી જાય છે, તે જુદી રહેતી નથી, ને તે નિર્મળ પર્યાયમાંય રાગનો પ્રવેશ નથી, રાગ તેનાથી બહાર જ રહે છે. અહા, ધર્મીની પરિણતિમાં સ્પષ્ટ ભેદજ્ઞાન

થઈ ગયું છે, સ્વભાવ અને પરભાવ અત્યંત જુદા જ વર્તે છે. જેમ ચેતન ને જડ જુદા છે તેમ સ્વભાવ ને પરભાવ જુદા છે.

'ભાવ–ભાવ'માં શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેય આવી જાય છે, પણ પરભાવનો અંશ પણ આવતો નથી. તારા દ્રવ્ય-ગુણને પર સાથે તો સંબંધ નહિ, વિકાર સાથેય સંબંધ નહિ; પોતાની નિર્મળ પર્યાયરૂપ 'ભાવ' સાથે જ તેને સંબંધ છે, તેમાં જ તદ્રૂપતા છે. અહા, આવા તારા સ્વભાવને જાણ, તો તારી શુદ્ધતાનો મહા આનંદ તને અનુભવમાં આવશે... ને કેવળજ્ઞાન થશે.

ભાવ–ભાવ શક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૩૭)

'સર્વજ્ઞતા' કહેતાં અજ્ઞાનીને બહારના ઘણા જ્ઞેયો સામે લક્ષ જાય છે પણ જેમાંથી સર્વજ્ઞતા ખીલી એવી જ્ઞાનશક્તિ સામે તેનું લક્ષ જતું નથી. જ્ઞાનશક્તિ સામે લક્ષ જાય તો જ સર્વજ્ઞતાની સાચી પ્રતીત થાય.

卐

[૩૮]

અભાવ – અભાવશક્તિ

अभवत्पर्यायाभवनरूपा अभावाभावशक्तिः ।

卐

વાહ ! અંદરથી શ્રદ્ધાના રણકાર કરતો આત્મા જાગી જાય એવો આ વીરમાર્ગ છે. જેમ રણે ચડેલા રાજપૂતની વીરતા છૂપે નહિ, તેમ ચૈતન્યની સાધનાના પંથે ચડેલા ને વીરપ્રભુના માર્ગે વળેલા ધર્માત્માની વીરતા છાની રહે નહિ; એનો વૈરાગ્ય, એની શ્રદ્ધાનું જોર, એનો સ્વભાવનો પ્રેમ, એનો આત્માનો ઉત્સાહ –એ બધું મુમુક્ષુથી છાનું ન રહે. જ્ઞાનીની દશા ખરેખર અદ્‌ભુત હોય છે.

✯

આ દેહથી ભિન્ન આત્માના સ્વભાવમાં અનંત શક્તિ છે, તે બધી શક્તિમાં જ્ઞાનભાવ વ્યાપેલો છે, તેથી આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે. જ્ઞાનથી વ્યાપ્ત જેટલા ભાવો છે તેટલો આત્મા છે, જ્ઞાનથી ખાલી ને રાગથી વ્યાપ્ત એવા જે કોઈ ભાવો છે તે આત્મા નથી. આવું સ્પષ્ટ ભેદજ્ઞાન થતાં આત્માના પરિણમનમાં જે નિર્મળ ભાવો ઉલ્લસે છે તેનું આ વર્ણન છે. ધર્મીએ જ્ઞાનલક્ષણ વડે પોતાના અંતરમાં જે ચિન્માત્ર આત્મા અનુભવમાં લીધો તેમાં એવું 'અભાવ-અભાવપણું' છે કે કર્મ વગેરેનો તેનામાં વર્તમાન પણ અભાવ છે તે સદાકાળ અભાવ જ રહેશે. આત્માના સ્વભાવમાં જે અભાવરૂપ છે તે સદાકાળ અભાવરૂપે જ રહેશે, તેનો કદી ભાવ નહિ થાય. 'અભાવનો ભાવ' થશે એમ પહેલાં કહ્યું હતું તે પોતાની ભવિષ્યની નિર્મળ પર્યાયની વાત હતી; ને અહીં આત્મશક્તિમાં જેનો ત્રિકાળ અભાવ છે તે શરીરાદિ સદા અભાવરૂપ જ રહેશે. કદી ભાવરૂપ નહિ થાય –એમ અત્યંત અભાવની વાત છે. આત્માને અનાત્મા સાથે કોઈ કાળે એકતા થતી નથી, સદા જુદા જ છે. આમ પરથી અત્યંત ભિન્ન આત્મા ધર્મીના અનુભવમાં આવ્યો છે.

જ્ઞાન આત્માના સર્વ ભાવોમાં વ્યાપક છે, તેથી જ્ઞાનનો અભાવ થાય તો આત્માનો અભાવ થઈ જાય; –પણ એમ કદી બનતું નથી. અને, રાગને ખરેખર આત્મા સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાકપણું નથી, એટલે રાગનો અભાવ થતાં આત્માનો અભાવ થઈ જતો નથી; રાગના અભાવે પણ આત્મા નિજસ્વભાવે ટકી રહે છે. આ રીતે જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં રાગાદિનો અભાવ છે, ને સદા અભાવ જ રહેશે. જ્ઞાનપર્યાય પણ રાગના અભાવરૂપે પરિણમી ગઈ છે. રાગ તે જ્ઞાનની પરિણતિ નથી. શુદ્ધ દ્રવ્ય જેની પ્રતીતમાં આવ્યું તેને રાગ વગરનું કાર્ય પ્રગટ્યું. શક્તિને પ્રતીતમાં લેતાં તેનું કાર્ય પ્રગટ્યા વગર રહે નહિ. શક્તિ તો શક્તિરૂપે છે જ, પણ અંતર્મુખ થઈને તેની શ્રદ્ધા કર્યા વગર તે પ્રગટતી નથી એટલે કે નિર્મળપણે પરિણમતી નથી. નિજશક્તિની શ્રદ્ધા જેને થઈ છે તે આત્માનું કેવું પરિણમન હોય તેની આ વાત છે.

આત્મામાં શરીરાદિ પરવસ્તુનો વર્તમાનમાં અભાવ છે ને ત્રણે કાળે પણ અભાવ છે, રાગાદિભાવોનો ત્રિકાળ સ્વભાવમાં તો અભાવ હતો જ, ને તે સ્વભાવસન્મુખની વર્તમાન નિર્મળપર્યાયમાં પણ તેનો અભાવ થયો, ભવિષ્યમાં પણ તે અભાવરૂપ જ રહેશે. આ રીતે નિજભાવમાં જેનો અભાવ છે તેને અભાવરૂપ જ રાખે એવી આત્મશક્તિ છે. આત્માની કોઈ શક્તિ એવી નથી કે વિકારને સંઘરે, અથવા આત્માની શક્તિમાંથી

કદી વિકારનું ભવન થાય, –એમ બનતું નથી. એટલે આત્માની શક્તિ ત્રણે કાળ વિકારના અને કર્મના અભાવરૂપ છે, તથા તેના લક્ષે પર્યાયમાં પણ તેવું પરિણમન થાય છે. અહો, પોતાના આવા સ્વરૂપની લગની કરવા જેવું છે. જીવે અનંતકાળથી બહારની લગની કરી છે પણ પોતે પોતાની લગની કરી નથી. આત્માની લગની કરે તો તેની પર્યાયમાં નિર્મળતા પ્રગટે. અંતર્મુખ થતાં ભાન થાય છે કે મારામાં એવો એક સ્વભાવ છે કે પોતાના સ્વરૂપના દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાયમાં કર્મનો વર્તમાનમાં તેમજ ત્રણે કાળે અભાવ જ રાખે. આત્મામાં જેનો અભાવ છે તેનો સદા અભાવ જ રહેશે. –

જડભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઈ કોઈ પલટે નહિ, છોડી આપ સ્વભાવ.
જડ તે જડ ત્રણકાળમાં, ચેતન ચેતન તેમ;
પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય તેમાં કેમ ?

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

આત્માના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં કર્મના ને શરીરના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનો અભાવ છે. –ક્યારે ? અત્યારે, અને ત્રણેકાળે અભાવ છે. 'કર્મનો અભાવ' કહેતાં કર્મના સંબંધવાળા પરભાવોનો અભાવ પણ આવી જ ગયો. એટલે આવા સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં કર્મ સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ છૂટી ગયો. સ્વભાવ તરફની જે નિર્મળ પર્યાય થઈ તેને કર્મ સાથે નિમિત્ત સંબંધ પણ રહ્યો નથી.

જુઓ, આ આત્માનો વૈભવ ! અનંતશક્તિસંપન્ન આત્મવૈભવને જડકર્મો સાથે જરાય સંબંધ નથી. ચૈતન્યના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પરના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો અભાવ-અભાવ છે, અત્યંત અભાવ છે, વર્તમાન અભાવ છે ને ત્રિકાળ અભાવ છે. આત્માને આત્મા તરીકે ક્યારે માન્યો કહેવાય ? કે પરના અભાવરૂપ ને પોતાના અનંત સ્વભાવોથી ભરેલા ભાવરૂપ આવા આત્માને જ્યારે જ્ઞાનથી લક્ષગત કરે ત્યારે આત્માને જાણ્યો ને માન્યો કહેવાય. એ રીતે આત્માને જાણે ત્યારે સાથે અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ પણ થાય છે.

આત્માના આનંદમાં દુ:ખનો અભાવ છે; ત્રિકાળી આનંદશક્તિમાં તો દુ:ખનો અભાવ છે અને તેને ઉપાસનારી વર્તમાન પર્યાયમાં પણ દુ:ખનો અભાવ છે, વિકારનો અભાવ છે, કર્મના ને શરીરના સંબંધનો તેમાં અભાવ છે. તે અભાવને આત્મા પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં અભાવરૂપે જ રાખે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું

સ્વરૂપ સર્વજ્ઞભગવાને આવું જોયું છે, ને ધર્મીને અનુભવમાં આવું જ સ્વરૂપ આવે છે. શરીર–કર્મ અને વિકારના સંબંધ જેટલો હું –એમ ઓળખે, ને તેનાથી પાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેને ન ઓળખે ત્યાં સુધી તે આત્માને નિજવૈભવની ખબર નથી. ધર્મી જીવ એટલે શુદ્ધ આત્માને સારરૂપે સ્વીકારનાર જ્ઞાની જીવ, આત્માના સત્ય-સ્વરૂપને સ્વીકારનાર સુદૃષ્ટિ જીવ, એમ જાણે છે કે મારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં કર્મ વગેરેનો અભાવ છે ને સદાય અભાવ રહેશે. મારા જ્ઞાનભાવમાં કર્મનો ભાવ કદી નહિ થાય, જ્ઞાન કદી કર્મરૂપે નહિ થાય. એ જ રીતે પર્યાયમાં રાગાંશ છે તે હું નહિ, તેના અભાવરૂપ જે નિર્મળ પર્યાય થઈ તે, તથા શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-તે હું છું. આવા મારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં રાગાદિનો અભાવ છે ને અભાવ જ રહેશે. –આમ પરભાવથી અત્યંત ભિન્નતા કરીને પોતાના આત્માનો શુદ્ધ ભાગ ધર્મીએ જુદો પાડી લીધો છે. સ્વરૂપથી જ જ્ઞાનને અને રાગને ભિન્નતા છે તેથી તેમનું ભેદજ્ઞાન કરવું સુગમ છે, તેમને ભિન્ન અનુભવી શકાય છે.

પુણ્ય-પાપના રાગ-દ્વેષના ભાવવાળો નહિ પણ તેના અભાવવાળો ને અનંત ગુણની નિર્મળતાના ભાવવાળો મારો આત્મા છે –એમ અનુભૂતિમાં ધર્મી જીવ અનુભવે છે. અભાવ-અભાવ શક્તિનું કાર્ય એવું છે કે ત્રિકાળમાં ને વર્તમાનમાં બંનેમાં પરભાવોની નાસ્તિ રાખે છે. કર્મને બાંધનારો આત્મા –એમ નહિ, શરીરના સંબંધવાળો આત્મા –એમ નહિ, રાગરૂપ આત્મા –એમ પણ નહિ, પણ એ બધાયની જેમ નાસ્તિ છે એવા જ્ઞાનમય શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તે હું છું –આવી અનુભૂતિ તે સમ્યગ્દર્શનની અનુભૂતિ છે. આવી અનુભૂતિ જ્યાં ન હોય ત્યાં સમ્યગ્દર્શન પણ હોતું નથી.

કોઈ કહે કે રાગથી ને કર્મથી જુદો આત્મા અમને દેખાતો નથી ! –તો તેને કહે છે કે ભાઈ ! ભેદજ્ઞાનીને તો અંદર ચૈતન્યના અનુભવમાં રાગથી ને કર્મથી જુદો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે છે; ને તને જુદો નથી દેખાતો તો તારો અનુભવ જુઠ્ઠો છે. શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપના અનુભવ દ્વારા ચોથા ગુણસ્થાનથી જ આત્મામાં રાગ વગરનું જ્ઞાન અનુભવાય છે. અનંતા જીવો એવો અનુભવ કરીકરીને સિદ્ધપદને પામ્યા છે. જ્ઞાન અને રાગ વચ્ચે ભિન્નતા હોવાથી તેમને ભિન્નપણે અનુભવી શકાય છે; એવો અનુભવ સુગમ છે, અત્યારે થઈ શકે છે.

ધર્મી જીવ જ્ઞાનલક્ષણ વડે પોતાના શુદ્ધ આત્માને લક્ષિત કરીને એમ જાણે છે કે મારા આ આત્મામાં જ્ઞાનમય અનંત ભાવો સિવાય જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ સર્વે ભાવોનો અભાવ જ હતો ને અભાવ જ છે; પહેલાં આવો આત્મા મારા લક્ષમાં ન હતો ને ભ્રમથી મેં

મને રાગાદિરૂપ તથા કર્મરૂપ માન્યો હતો. લક્ષ્મી-શરીર-કર્મ કે રાગાદિ તેમનો મારામાં અભાવ હોવા છતાં ભૂલથી મારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં મેં તેમનો સદ્ભાવ માન્યો હતો, છતાં પણ જ્ઞાનને ને તેમને એકમેકપણું થઈ ગયું ન હતું. પણ જુદાપણું હતું, તેથી સ્વલક્ષણના બળથી તે જુદાપણે અનુભવમાં આવ્યા. આત્માનો સાચો વૈભવ કેવો છે તેની હવે ખબર પડી. અહો, આવો અદ્ભુત નિજવૈભવ ! તેના ભાન વિના અનંતકાળ મેં ખોયો. નિજવૈભવનું ભાન થતાં યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદા સમ્યગ્દૃષ્ટિએ એમ જાણી કે ચૈતન્યસીમામાં પરભાવનો પ્રવેશ જરાપણ નથી; ચૈતન્યદ્રવ્યમાં, ગુણમાં કે નિર્મળ પર્યાયમાં ક્યાંય પરભાવ નથી, પણ પરભાવના અભાવરૂપ મારો સ્વભાવ છે. આવો સ્વભાવ વર્તમાન જાણ્યો, ને સદાકાળ આવો જ સ્વભાવ રહેશે. જેવું વર્તમાન તેવું ત્રિકાળ; વર્તમાનમાં શુદ્ધતાના વેદન વગર ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ શ્રદ્ધામાં આવી શકે નહિ. વર્તમાન સહિત ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્માની પ્રતીત વગર શુદ્ધાત્માની સાચી શ્રદ્ધા થાય નહિ, ને શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા વગર સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય નહિ, એટલે કે મોક્ષનો માર્ગ હાથ આવે નહિ. વર્તમાનમાં જ જે આત્માને કર્મવાળો અશુદ્ધ જ અનુભવે છે તે ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવને કર્મ વગરનો કઈ રીતે દેખશે ? દેખનાર તો વર્તમાનપર્યાય છે અને તે પર્યાય તો એકલી અશુદ્ધતાના અનુભવમાં જ રોકાયેલી છે, એટલે શુદ્ધ આત્માને –સાચા આત્માને તે પ્રતીતમાં લઈ શકે નહિ. અહીં તો કહે છે કે ભાઈ, જ્ઞાનલક્ષણને લંબાવીને તું દેખ તો અત્યારે જ તારો આત્મા કર્મના ને વિકારના અભાવરૂપે તને દેખાશે, કેમ કે કર્મમાં કે વિકારમાં જ્ઞાનલક્ષણ રહેતું નથી. જ્ઞાનલક્ષણ તો શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં જ રહે છે.

સ્વસન્મુખ થયેલા ધર્મીની આ વાત છે. મારી જ્ઞાનપર્યાયમાં કર્મ તરફના વલણનો અભાવ છે, અત્યારે અને ત્રણે કાળે હું કર્મ વગેરે પરરૂપે અપ્રવર્તમાન છું; રાગાદિરૂપે હું થતો નથી, પણ તેના અભાવરૂપે હું પરિણમું છું, હું રાગને જ્ઞાનપર્યાયથી ભિન્નપણે જાણું છું, એકપણે નહિ; મારા જ્ઞાનનું ભવન રાગના અભાવરૂપ છે. –આવો ધર્મીનો અનુભવ છે. જે જીવ જ્ઞાનને અને રાગાદિને એકપણે અનુભવે છે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. રાગના અભાવરૂપ જે આત્મસ્વભાવ છે તેની તેને ખબર નથી.

પોતાના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં અશુદ્ધતાનો ને કર્મનો અભાવ છે, પોતાના તે શુદ્ધ સ્વરૂપને તો ધર્મી નિશ્ચય સ્વજ્ઞેયરૂપે જાણે છે ને જે રાગાદિ છે તેને વ્યવહાર સ્વજ્ઞેય તરીકે જાણે છે, –આ રીતે સાધકને પ્રમાણજ્ઞાન છે. શુદ્ધતામાં અશુદ્ધતાનો અભાવ

છે, એટલે નિશ્ચયનો આદર ને વ્યવહારનો નિષેધ એવું પ્રમાણજ્ઞાનમાં આવી જાય છે. એકલી અશુદ્ધતાને જાણે ને શુદ્ધ સ્વભાવને ન જાણે તો પ્રમાણજ્ઞાન થતું નથી. અશુદ્ધતા હોવા છતાં તેનાથી પાર થઈને શુદ્ધસ્વભાવને અનુભૂતિમાં લેવો તે અનુભૂતિ પરમ આંનદકારી છે, તે અનુભૂતિમાં ચૈતન્યસ્વાદથી ભરેલા અમૃતના મહા પકવાન છે. આવા સ્વભાવને લક્ષગત કરતાં પણ અનેરો આનંદ થાય છે ને ક્રમે ક્રમે અપૂર્વ કલ્યાણ થાય છે. મારો આત્મા કર્મને બાંધનારો તો નહિ, ને કર્મ બંધાવામાં નિમિત્ત થાય એવા રાગાદિ ભાવ પણ હું નહિ –એમ નક્કી કરતાં આત્મા છૂટકારાના પંથમાં આવે છે.

આત્મા એવો છે કે જેમાં અપાર ચૈતન્યનિધાન ભર્યા છે. વિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધરપરમાત્મા પાસે જઈને ચૈતન્યનો જે માલ લાવ્યા, જે વૈભવ લાવ્યા, તે વૈભવ કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ સમયસાર દ્વારા ભરતક્ષેત્રના ભવ્ય જીવોને આપ્યા છે. પોતાના સ્વાનુભવમાં તો આત્મવૈભવ હતો જ, તે ઉપરાંત સીમંધર પરમાત્માની વાણી સાંભળીને, શ્રુતકેવળીઓનો સીધો પરિચય કરીને, તથા શુદ્ધાત્માનુભવી ગુરુઓની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ, –એવી રીતે જે સમસ્ત આત્મવૈભવ કુંદકુંદાચાર્યદેવને પ્રગટ્યો હતો તે સમસ્ત વૈભવના બળથી તેમણે આ સમયસારમાં એકત્વ–વિભક્ત શુદ્ધઆત્મા દેખાડ્યો છે, ને તેમનું હૃદય જાણનારા અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે 'આત્મપ્રસિદ્ધિ' ટીકા દ્વારા તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અહો, ચૈતન્યનો સહજ અદ્‌ભુત વૈભવ છે. ભાઈ, આવો વૈભવ તારામાં ભર્યો છે તેને તું જાણ.

વર્તમાનમાં ચોથા ગુણસ્થાને વર્તતા ધર્મીજીવ પણ પોતાના આત્માને આવો સ્વીકારે છે કે મારો આત્મા મારી અભાવ-અભાવ શક્તિના બળથી કર્મના અભાવપણે જ સદાય પરિણમી રહ્યો છે. જીવનું જીવન કર્મના અભાવરૂપ છે ને ચૈતન્યથી ભરેલું છે. આનાથી વિરુદ્ધ માનતાં જીવના જીવનનો વ્યપરોપ થાય છે એટલે ભાવહિંસારૂપ જીવહિંસા થાય છે. જેણે જીવની શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તાનો સ્વીકાર ન કર્યો ને બીજા વડે તેનું જીવન (તેનું ટકવું) માન્યું તેણે જીવના સ્વાધીન જીવનને હણી નાખ્યું, પોતે જ પોતાનું ભાવમરણ કર્યું. અહીં અનંત શક્તિવાળું સ્વાધીન જીવન બતાવીને 'અનેકાન્ત' વડે આચાર્યદેવ સાચું જીવન આપે છે. 'ભાવમરણો' ટાળવા માટે કરુણા કરીને અનંત આત્મશક્તિરૂપી સંજીવની સંતોએ આપી છે, –જેના વડે અવિનાશી સિદ્ધપદ પમાય છે. –એ જીવનું સાચું જીવન છે.

ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો દૃષ્ટિમાં ને અનુભૂતિમાં લેતાં તેનું સાચું જીવન પ્રગટે છે. ધર્મી જાણે છે કે મારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં જડના સંબંધનો અભાવ

છે, વિકારકાર્યનો પણ તેમાં અભાવ છે; મારી કોઈ શક્તિ એવી નથી કે જે પરિણમીને વિકારરૂપ કાર્યની કર્તા થાય. મિથ્યાદૃષ્ટિ પોતાને વિકાર ને કર્મ સહિત જ ઓળખીને તેટલું જ પોતાનું અસ્તિત્વ માને છે એટલે દ્રવ્ય-ગુણરૂપ શક્તિને પણ તે અશુદ્ધ જ અનુભવે છે, તેથી શક્તિનું શુદ્ધ કાર્ય તેને ક્યાંથી પ્રગટે ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો કર્મથી ને રાગથી પાર અનંતશક્તિસંપન્ન નિજાત્માને શુદ્ધ અનુભવે છે એટલે પર્યાયમાં પણ તેને નિજશક્તિનું શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટે છે. શુદ્ધકાર્યરૂપે પરિણમતી શક્તિમાં રાગાદિનો અને કર્મનો અભાવ જ છે ને અભાવ જ રહેશે. આવું જીવન તે સાચું જીવન છે, તે સુખી જીવન છે. સિદ્ધ ભગવંતો સુખી જીવન જીવી રહ્યા છે; તેમાં સાધક સંતો પણ સુખી જીવન જીવી રહ્યા છે. અભાવઅભાવશક્તિ પરનો પોતામાં અત્યંત અભાવ રાખીને આત્મા સુખી જીવન જીવાડે છે. એ રીતે આત્માની દરેક શક્તિ સ્વકાર્ય દ્વારા આત્માને સુખી જીવન જીવાડે છે.

જડનો સંયોગ, રાગ ને જ્ઞાનની કમજોરી તે હું નહિ, તે મારું જીવન નહિ, પણ તે બધાને જાણનાર તેમજ અખંડ આત્મસ્વભાવને જાણનાર એવી પૂર્ણ તાકાતવાળો હું છું, ને એવી પૂર્ણતાના પૂરમાં મારું ખરું જીવન છે. સૂતાં–જાગતાં, ઊઠતાં–બેસતાં સર્વ પ્રસંગે ધર્મી પોતાના જીવનને યાદ કરે છે, અંતરની દૃષ્ટિમાંથી ક્યારેય તે ખસતું નથી. સાધકને અખંડ આત્માને જાણનારી જે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનઅવસ્થા છે, તેટલી પર્યાય જેટલો જ તે પોતાને નથી અનુભવતા, પણ પર્યાય ને અંતરમાં લીન કરીને સર્વજ્ઞસ્વભાવના પૂર્ણ વૈભવથી ભરપૂર પોતાને અનુભવે છે. તે અનુભવમાં ઉદયભાવનો અભાવ છે. નિર્મળભાવરૂપે પરિણમતા આત્મામાં ઉદયભાવનો અભાવ છે.

અરે, આવું મારું ચૈતન્યતત્ત્વ, અપાર મહિમાવંત, તેને મેં પૂર્વે કદી ન પિછાણ્યું. હવે જ્યાં જ્ઞાની-સંતોએ મારો આત્મવૈભવ દેખાડ્યો, ને તેમાં અંતર્મુખ થઈને મેં મારા આત્મવૈભવને દેખ્યો ત્યાં મહા આનંદ સહિત, કર્મના ને પરભાવના અભાવરૂપ પરિણમન પ્રગટ્યું. ભ્રમથી દેહવાળો માનેલો, પણ દેહાદિના અભાવરૂપે જ સદાય છું. પહેલાં પણ તે દેહાદિના અભાવરૂપે જ હતો, અત્યારે પણ તેમના અભાવરૂપે જ રહ્યો છું ને ભવિષ્યમાં પણ તેમના અભાવરૂપ જ રહીશ, ત્રણે કાળે, તેમનાથી જુદો જુદો ને જુદો જ છું. મારું ટકવું મારું નભવું મારું જીવવું મારું પરિણમવું મારા સ્વભાથી જ છે, તેમાં પરનો તો અભાવ જ છે. –આમ જ્ઞાનપર્યાયને અંતરમાં વાળતાં પોતાનો આત્મા ધર્મીને લક્ષિત થયો. એટલે તે પર્યાયમાં પણ પરના ને પરભાવના અભાવરૂપ પરિણમન પ્રગટ્યું.

કોઈ કહે :– રાગાદિ વ્યવહાર ક્યાં ગયો ?

તો કહે છે કે, તે વ્યવહાર ગયો અભાવમાં; શુદ્ધ પરિણતિમાં રાગ કેવો ? રાગાદિ વ્યવહારના અભાવરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવને જાણ્યા વિના આત્માને ખરેખર જાણ્યો કહેવાય નહિ. અરે જીવ ! તારી પરમ તાકાતને તું પ્રતીતમાં ન લે ને એકલા વ્યવહારમાં તુચ્છ રાગમાં રોકાઈ રહે, તો શું એટલો જ તારો આત્મા છે ? ભાઈ, તારો આત્મા તો અનંત ગુણની સાહેબીથી ભરપૂર છે, –જેમાં અશુદ્ધતા નથી, એવા આત્મામાં અંતર્મુખ થા તો તને તારા વૈભવની ઓળખાણ થાય. એ ઓળખાણ પરમ આનંદરૂપ છે. રાગ અને દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિપૂર્વક વર્તન તે અજ્ઞાનીનો વ્યવહાર છે, તે ખરો આત્મવ્યવહાર નથી; ધર્મીનો આત્મવ્યવહાર તો શુદ્ધ ચેતનના વિલાસરૂપ છે –એમ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે.

નિરાલંબી ગગનમાં તીર્થંકરભગવાનની વાણી વછૂટી, તેણે સર્વ તત્ત્વોમાં સારરૂપ એવું નિરાલંબી ચૈતન્યતત્ત્વ બતાવ્યું; સુપાત્ર જીવોએ તે સારભૂત તત્ત્વને જાણીને અનુભવમાં લીધું. આવા સારભૂત તત્ત્વને અનુભનારા જીવો વિરલા જ હોય છે, બાકી જગતનો મોટો ભાગ તો અસાર એવા રાગાદિભાવોમાં જ ભરમાઈ ગયો છે. આ શાસ્ત્રનું નામ જ 'સમયસાર' છે, સર્વે વસ્તુઓમાં સારરૂપ ઉત્તમ એવો શુદ્ધ આત્મા તે 'સમયસાર' છે, તેનું સ્વરૂપ આ સમયસારશાસ્ત્ર દેખાડે છે. આચાર્યભગવાને છેલ્લી ગાથામાં કહ્યું કે –

આ સમયપ્રાભૃત પઠન કરીને અર્થ-તત્ત્વથી જાણીને,
ઠરશે અરથમાં આતમા જે, સૌખ્ય ઉત્તમ તે થશે. (૪૧૫)

પોતાના પૂર્ણ સામર્થ્ય વડે શુદ્ધતાને રચે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. આવા પૂર્ણસ્વભાવવાળો આત્મા જ ઉત્તમ શરણ છે. વિકારભાવ તે શરણરૂપ કે સારરૂપ નથી; દુઃખનો અભાવ કરીને સુખ આપવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે એવો સ્વભાવશક્તિનો પિંડ શુદ્ધઆત્મા જ શરણરૂપ ને સારરૂપ છે. આવા આત્માની સન્મુખ થઈને એને જાણતાં, આત્મા પોતે આનંદરૂપ પરિણમે છે –સ્વયમેવ સુખરૂપ થાય છે, ને દુઃખના અભાવરૂપ પરિણમે છે. –આવા નિજભાવે પરિણમતો આત્મા તે જ શરણ છે, તે જ વિશ્રામ છે.

જેમાં દુઃખનો ને આકુળતાનો અનુભવ થાય તેવા પરભાવો આત્માને શરણરૂપ કેમ હોય ? જે જીવ એકલા દુઃખને જ વેદે છે ને આત્મિકસુખને અનુભવતો નથી તેને

ખરેખર આત્માનો અનુભવ નથી, અનાત્મભાવને જ તે અનુભવે છે. આત્મા તો પરમ આનંદસ્વભાવી છે, દુઃખનો તેમાં અભાવ છે, દુઃખપરિણમનને ધર્મી પોતામાં અભાવરૂપે જાણે છે. આ રીતે પરભાવને પોતામાં અભાવરૂપ રાખીને નિજભાવરૂપે પરિણમતો આત્મા કેવો છે તે અહીં ઓળખાવ્યો છે. દયાદિ રાગભાવ કે હિંસાદિ દ્વેષભાવ, એવા રાગ-દ્વેષ વગરનો, આનંદમય જ્ઞાતા-દૃષ્ટા પરિણામી આત્મા તે ખરો આત્મા છે. એકલા જ્ઞાનભાવથી ભરેલો આત્મા, તેને જાણતાં આનંદમય અમૃતરસની ધારા વહે છે. રાગાદિના કર્તાપણે આત્માને જાણે તેમ તો રાગનું–આકુળતાનું વેદન થાય છે, તેમાં આનંદની ધારા વહેતી નથી, કેમ કે તે આત્માનું સાચું સ્વરૂપ નથી. આત્માના સાચા સ્વરૂપને જાણે ને આનંદરસની ધારા ન વહે –એમ બને નહિ. અંદરનો આનંદનો દરિયો ભર્યો છે એટલે તેમાં ઉપયોગ જોડતાં જ આનંદની ધારા અનુભવમાં ઉલ્લસે છે. વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે કે એના જ્ઞાનમાં કદી કંટાળો ન આવે પણ આનંદ આવે. ભાઈ, તારી આવી વસ્તુ છે તેને એકવાર તારા લક્ષમાં તો લે; એને લક્ષમાં લેતાં જ, કદી ન થયેલો એવો આનંદ તને થશે. સમ્યગ્દર્શનસહિત નરકના સંયોગ વચ્ચે રહેલા શ્રેણીકરાજા પણ આવા આત્માને આનંદભાવ સહિત અનુભવે છે, ત્યાં નરક વચ્ચે પણ દુઃખને અને પ્રતિકૂળ સંયોગને પોતામાં અભાવપણે રાખીને, આનંદમાં જ તન્મયપણે પરિણમી રહ્યા છે. એનો તો દાખલો આપ્યો, બાકી અહીં પણ એવા આત્માનો આનંદસહિત અનુભવ કરનારા અનેક જીવો છે, ને એવો અનુભવ થઈ શકે છે.

રાગનું કાર્ય દુઃખ છે, તેનો શુદ્ધ આત્મામાં અભાવ છે. આત્મા આનંદસ્વભાવી છે તે સ્વભાવ દુઃખનું કારણ થતો નથી, કેમ કે દુઃખ તેમાં છે જ નહિ. સમ્યગ્દૃષ્ટિ આવા આત્માને અનુભવતા હોવાથી તેને આનંદનું વેદન છે ને દુઃખનો અભાવ છે. આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-આનંદ-પ્રભુતા વગેરે સર્વે ગુણોમાં વિભાવનું અભાવપણું છે; એટલે શુભરાગ કારણ અને જ્ઞાનાદિની નિર્મળદશા તેનું કાર્ય –એવું કારણ-કાર્યપણું પણ નથી. જ્યાં સુધી રાગ સાથે કારણ-કાર્યપણાની બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી રાગ વગરનો શુદ્ધ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી. સ્વભાવની શક્તિમાં જ સાધ્ય-સાધકપણું છે, બહારમાં નથી. રાગરૂપ વ્યવહારના અભાવપણે શુદ્ધ પરિણતિ પરિણમે છે. જે જીવ વિકારને (શુભરાગને) પોતાની શુદ્ધતાનું સાધન માને તે તેનાથી પોતાની ભિન્નતા કેમ જાણે ? તેણે તો રાગને અને આત્માના સ્વભાવને એક જ માન્યા છે. તેમનું ભેદજ્ઞાન તેને નથી; એટલે રાગ વગરની શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી. રાગને કારણ બનાવ્યા વગર, પોતાના

સ્વભાવને જ પોતાનું કારણ બનાવીને, અને રાગને અભાવપણે રાખીને સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપે પરિણમે એવું આત્માનું કાર્ય છે. આત્માના અનંત ગુણની અદ્‌ભુત લીલા છે, –જેમાં પરની સાથે જરાય કારણ-કાર્યપણું નથી. આત્માની લીલામાં આત્માની મજા છે, તેમાં જો. બાકી પરભાવમાં તો આકુળતાની ભઠ્ઠી છે.

રાગને અને જ્ઞાનને કારણ-કાર્યપણું નથી, જ્ઞાનમાં રાગનો અભાવ છે. રાગના અભાવપણે જ જ્ઞાન પરિણમે છે ને સદાકાળ તેના અભાવપણે જ પરિણમશે. બસ, આવું ભેદજ્ઞાન જેણે કર્યું તેને પોતાની મુક્તિનો નિર્ણય થઈ ગયો, પોતાનો શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ જ્યાં પોતાના અનુભવમાં આવી ગયો ત્યાં બીજાને પૂછવા જવું ન પડે; પોતાના અનુભવના જોરે જ પોતાની મુક્તિનો નિઃસંદેહ નિર્ણય થઈ જાય છે. જ્યાં આત્મા પોતે રાગના અભાવપણે પરિણમવા લાગ્યો ત્યાં મોક્ષની શંકા કેમ રહે ? સ્વસન્મુખ થતાં પોતાના સ્વભાવથી નિર્ણય થઈ ગયો કે નિઃશંકપણે મારો આત્મા રાગના અભાવપણે જ પરિણમ્યા કરશે. ભવિષ્યમાં કર્મનો ઉદય આવીને જ્ઞાનને મલિન કરી નાખે, અથવા રાગ સાથે એકપણું થઈ જાય –એમ બનવાનું નથી. મોહનો અભાવ થયો ને રાગ સાથે એકતા તૂટી તે હવે ફરીને સંધાવાની નથી. અત્યારથી જ સાધકનું જ્ઞાન રાગથી જુદાપણે પરિણમી રહ્યું છે, તે ઠેઠ મુક્તિ સુધી જુદું જ પરિણમશે; ને મુક્તિ સાદિ-અનંત રહેશે, તેમાં વચ્ચે વિકાર કે કર્મ નહિ આવે.

સાધકદશામાં જ્ઞાન ને રાગ બંને વિદ્યમાન હોવા છતાં તે બંને ભિન્નપણે વર્તે છે, એકપણે નહિ. શુદ્ધદૃષ્ટિમાં વિકારનો અભાવ પરિણમે છે, એટલે તેમાં વ્યવહારનું અભૂતાર્થપણું છે; ભૂતાર્થ સ્વભાવના આશ્રયે શુદ્ધતા જ પરિણમી રહી છે. અનાદિઅનંત મારો આવો સ્વભાવ હતો, પણ દૃષ્ટિમાં આવ્યો ન હતો; હવે દૃષ્ટિમાં આવતાં સાદિ-અનંત નિર્મળ પરિણમન થવા માંડ્યું, ને રાગાદિનું પરિણમન અભાવરૂપ થયું. રાગાદિ વિકલ્પના અપ્રવર્તનરૂપ આત્મસ્વભાવ છે. વિકલ્પમાં વર્તન કરે તે ખરેખર આત્મસ્વરૂપ નથી. સાચા આત્મસ્વરૂપની આ કથા છે, એટલે સત્યકથા છે. આવા સત્યના આધારે મુમુક્ષુનું વહાણ ભવસમુદ્રને તરી જાય છે.

હજી તો જે એમ માને છે કે મારો આત્મા બોલે, આત્મા વાણીને કરે, શરીર વડે ધર્મ થાય, –તેને તો શરીર અને વાણીના અભાવરૂપ આત્માની ખબર નથી, તો રાગના અભાવરૂપ સ્વભાવની ખબર તો ક્યાંથી હોય ? જ્યાં જડથી ભિન્નતા પણ નથી જાણતો ત્યાં રાગથી ભિન્નતા ક્યાંથી જાણે ? અહીં જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા આત્મા ઓળખાવ્યો,

તેવા આત્માને જાણે તો જડમાંથી ને રાગમાંથી આત્મબુદ્ધિ છૂટી જાય. જે આત્માનો સ્વભાવ નથી તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરવી તે મૂઢતા છે. ચક્રવર્તી રાજાને ભિખારી કહેવો તે જેમ રાજાનો અવિનય છે તેમ અનંત શક્તિના પિંડરૂપ ચૈતન્ય ચક્રવર્તી આત્માને રાગ જેટલો તુચ્છ માનવો તે તેનો અનાદર છે. ચૈતન્યરાજાને જડ શરીરના કાર્યવાળો માનવો તે ચેતનનો અનાદર છે. નારકીનું વૈક્રિયિકશરીર, પ્રતિકૂળ સંયોગો કે ખેદનું દુઃખ –એ કોઈ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને સ્પર્શતા નથી, ને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા તે કોઈને સ્પર્શતો નથી; બંને ભાવો જુદેજુદા જ રહે છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પોતાની અનંત શક્તિના નિર્મળ ભાવોને સ્પર્શે છે. ચેતનના પટારામાં શુદ્ધતા ભરી છે, દુઃખ કે વિકાર નથી ભર્યા. અહા, અનંતગુણવૈભવથી ભરેલા આત્મપટારા ખોલીને સંતો બતાવે છે કે ભાઈ ! તારી પાસે જેવો વૈભવ છે તેવો જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી; જગતની સમસ્ત લક્ષ્મી વડે પણ જેનું મૂલ્યાંકન થઈ ન શકે એવી આત્મલક્ષ્મી તારામાં છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા જગતમાં જ્યાં રહ્યો હોય ત્યાં રાગાદિના અભાવસ્વભાવે જ રહ્યો છે. આત્માના આવા સ્વભાવની સન્મુખતાથી રાગના અભાવરૂપ જ્ઞાનનું જે પરિણમન થયું તે સદાકાળ તેવું જ રહેશે. રાગાદિનો ગુણશક્તિમાં તો અભાવ હતો જ, ને તેનું ભાન થતાં પર્યાયમાં પણ સાદિ-અનંત અભાવ થયો. સ્વભાવથી પૂર્ણ ભરેલું, ને વિભાવોથી સાવ ખાલી (અભાવરૂપ) આવું ચૈતન્યરત્ન તેનો અપાર મહિમા છે. અનંત ગુણ-રત્નોથી ભરેલો ચૈતન્યરત્નાકર આત્મા છે તેમાં ઉદયભાવરૂપ મલિનતા નથી, ઉદયભાવના અભાવરૂપ પ્રશાંત ચૈતન્યરસથી ઉલ્લસતો આત્મા છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઉદયભાવને જીવનું સ્વતત્ત્વ કહ્યું છે તે તો જીવની પર્યાયોનું જ્ઞાન કરાવવા કહ્યું છે; અહીં જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવું છે, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉદયભાવ ન આવે, તેથી અહીં શુદ્ધ જીવમાં ઉદયભાવનો અભાવ કહ્યો. ને આવા શુદ્ધ જીવ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં પર્યાયમાં પણ ઉદયભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેનો અભાવ થઈ જાય છે. આ રીતે સ્વસન્મુખ વળેલી પરિણતિમાં ઉદયભાવનો અભાવ છે; સ્વસન્મુખ પરિણતિએ જેટલો આત્મા અનુભવ્યો તેટલો જ શુદ્ધ આત્મા છે, તેને જ અહીં આત્મા કહ્યો છે.

નિશ્ચય દૃષ્ટિ વડે આવા આત્માને અનુભવમાં લેતાં સમ્યગ્દર્શન થયું; સમ્યગ્દર્શન થતાં ધર્મીને ભવનો નાશ થયો, ને એકલો સ્વભાવભાવે પરિણમતો આત્મા રહ્યો. તે સ્વભાવરૂપે પરિણમતો–પરિણમતો કેવળજ્ઞાનરૂપ થઈ જશે. તે પરિણમનમાં રાગનો અભાવ થયો ને અભાવ જ રહેશે.

અભાવ-અભાવશક્તિનું વર્ણન પૂરુ થયું. (૩૮)

[૩૯]

ભાવશક્તિ

कारकानुगतक्रियानिष्क्रांतभवनमात्रमयी भावशक्तिः।

અહો, આત્મશક્તિના મહિમાની શી વાત ? સ્વયં કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ થવાની તેની તાકાત છે. ભાઈ, લક્ષ બાંધ તારા સ્વભાવમાં, તો તેના લક્ષે લાખેણી પર્યાય પ્રગટી જશે. બાકી બધું વિકલ્પનું કારણ છે. સ્વભાવમાં લક્ષને જોડ, તો પછી તારે કેવળજ્ઞાન માટે કે સમ્યગ્દર્શનને માટે બીજા કોઈ કારણ શોધવા જવું નહિ પડે.

જુઓ, આત્માનો સૂક્ષ્મ જ્ઞાનસ્વભાવ બતાવતાં તેના અનુભવમાંથી કારકભેદનો વિકલ્પ પણ કાઢી નાખે છે. આત્માનું જે જ્ઞાનભાવમય પરિણમન છે તેમાં ભેદરૂપ કારકો અનુસાર ક્રિયાનો અભાવ છે. કર્તા–કર્મ–સાધન વગેરે ભેદના વિકલ્પની ક્રિયા વડે જ્ઞાનનું પરિણમન થતું નથી. જ્ઞાનના પરિણમનમાં વિકલ્પની ક્રિયાનો અભાવ છે. જ્ઞાનની અનુભૂતિ કારકભેદના વિકલ્પ વિનાની છે. આના પછી ૪૦મી શક્તિમાં કારકો અનુસાર ક્રિયા થવાની વાત કરશે. તેમાં સ્વભાવના અભેદ કારકોની વાત છે; ને અહીં ભેદરૂપ કારકોના નિષેધની વાત છે. છેલ્લે છ એ કારકો જ્ઞાનના પરિણમનમાં અભેદપણે સમાવીને આચાર્યદેવ શક્તિઓનું વર્ણન સંકેલી દેશે.

'સમયસાર' એટલે આત્મા સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાનરૂપે પરિણમન કરે છે, જાણવું અને પરિણમવું એ બંને ક્રિયા જ્ઞાનમાં એકસાથે છે, તેમાં રાગનો અભાવ છે. આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની અનંત શક્તિઓનું આ વર્ણન છે જ્ઞાનભાવ વડે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને લક્ષમાં લેતાં જ્ઞાન સાથે અનંત ગુણોનું જે નિર્મળ પરિણમન થયું તે આત્મા છે, ને તેમાં રાગાદિનો અભાવ છે, કારકભેદના અવલંબનનો પણ તેમાં અભાવ છે. અનંત ગુણધામ આત્મા છે તે પોતાના જ્ઞાનલક્ષણથી લક્ષિત છે, રાગથી કે ભેદના વિકલ્પથી તે લક્ષિત નથી. કારકભેદની ક્રિયા વગર જ ભવવું એટલે કે જ્ઞાનરૂપે પરિણમવું એવી આત્માની 'ભાવશક્તિ' છે.

પ્રશ્ન :– પહેલાં ૩૩મી શક્તિમાં પણ 'ભાવશક્તિ' કહી હતી, અને અહીં ૩૯મી શક્તિમાં પણ 'ભાવશક્તિ' કહી, તો તે બંનેમાં શું ફેર ?

ઉત્તર :– ત્યાં ૩૩મી શક્તિમાં પણ 'ભાવ' કહીને વર્તમાન અવસ્થાની વિદ્યમાનતા બતાવી છે, આત્મા વિદ્યમાન-અવસ્થાવાળો જ હોય છે એમ ત્યાં બતાવ્યું છે; અને અહીં 'ભાવ' કહીને ભવન એટલે કે પરિણમન બતાવવું છે. કારકના ભેદરૂપ ક્રિયા વગર જ આત્મા સ્વયમેવ જ્ઞાનપણે પરિણમે છે; આવા જ્ઞાનભવનરૂપ ભાવશક્તિ છે. ઇન્દ્રિયાદિ કારકોને અનુસરીને આત્મા જ્ઞાનરૂપે પરિણમે એમ નથી, અંદર કર્તા–કર્મ વગેરે કારકભેદની ક્રિયારૂપ જે વિકલ્પો તેને અવલંબીને પણ આત્મા જ્ઞાનરૂપે પરિણમે – એમ નથી; જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાનો પોતાનો સ્વભાવ જ છે. તે પરિણમનમાં છએ કારકો અભેદ સમાઈ જાય છે. જ્ઞાનની અનુભૂતિ ભેદરૂપ કારકોથી પાર ઊતરેલી છે.

અહો, એકેક શક્તિમાં તો કેટલા ગંભીર ભાવો ભર્યા છે ! જેમ 'જગત્' એવો શબ્દ કહેતાં તેમાં વાચ્યરૂપે જગતના બધા ભાવો આવી જાય છે, તેમ 'ભાવશક્તિ'માં

આત્માના ઘણા ભાવો ભરેલા છે. હું કર્તા, જ્ઞાન મારું કાર્ય –એમ કર્તા-કર્મ વગેરે છ કારકભેદના વિકલ્પથી પાર પરિણમે તેવી ભાવશક્તિવાળો આત્મા છે. પરના કારકો તો આત્મામાં કદી નથી; પોતામાં પોતાના છ કારક સંબંધી ભેદનો જે વિકલ્પ ઊઠે તેનાથી પણ પાર જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે. અજ્ઞાનભાવમાં રાગાદિનું કર્તૃત્વ છે, પણ તે કર્તા રહેવાનો સ્વભાવ નથી; કર્તાપણાથી રહિત પરિણમે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. તે ઉપરાંત અહીં તો કહે છે કે પોતામાં છ કારકના જે ભેદ છે તેને અનુસરીને જે ક્રિયા થાય એટલે કે વિકલ્પ ઊઠે તેનાથી પણ નિષ્ક્રાન્ત જ્ઞાનભાવ છે, અર્થાત્ તે વિકલ્પ વડે જ્ઞાનભાવની રચના થતી નથી, જ્ઞાનનું પરિણમન તે વિકલ્પથી પાર છે. આ રીતે કારકભેદોની ક્રિયાથી રહિત ભગવાન આત્મા છે; ભેદકારકોની ક્રિયારૂપે તે પરિણમતો નથી. જ્ઞાનભાવમાં અભેદકારકોની ક્રિયા સમાઈ જાય છે તે વાત હવે પછીની (૪૦મી) ક્રિયાશક્તિમાં બતાવશે. 'ભાવશક્તિ' ભેદકારકોનો નિષેધ કરે છે; ને ક્રિયાશક્તિ પોતામાં અભેદકારકોની ક્રિયા બતાવે છે. આચાર્યદેવે આત્મસ્વરૂપ કોઈ અદ્ભુત રીતે વર્ણવ્યું છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં ભેદના વિકલ્પનું કર્તૃત્વ નથી, ભેદના વિકલ્પરૂપ જે વિકાર, તેના કારકપણે થતી ક્રિયાને જ અજ્ઞાની પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. જેમાં ભેદનું અવલંબન નથી એવા નિર્વિકાર જ્ઞાનપરિણમનને અજ્ઞાની જાણતો નથી. ભગવાન આત્મા સ્વદ્રવ્યની પ્રીતિથી નિર્મળ જ્ઞાનભાવે પરિણમે છે; તેમાં પોતાના અભેદ છ કારકો આવી જતા હોવા છતાં કારકભેદની ક્રિયા તેમાં નથી, વિકલ્પ નથી. સર્વ પ્રકારના વિકલ્પોની ક્રિયાથી પાર થયેલો વિજ્ઞાનઘનપણે તે શોભે છે. કારકના ભેદને અનુસરતો ન હોવા છતાં નિર્મળભાવપણે પરિણમ્યા કરે છે. ભેદરૂપ વ્યવહારને ન અનુસરવાથી કાંઈ જ્ઞાનનું પરિણમન અટકી જતું નથી, તે વ્યવહારના અવલંબન વગર જ જ્ઞાન પોતે નિર્મળજ્ઞાનભાવે (એટલે કે રત્નત્રયરૂપે) પરિણમી રહ્યું છે. માટે વ્યવહારના અવલંબનનો નિષેધ કર્યો છે, ને નિશ્ચયના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે. શુદ્ધસ્વરૂપે આત્માને લક્ષમાં લેતાં તે પોતે સર્વ પ્રકારની વિકારક્રિયાઓથી રહિત થઈને, અન્ય કારકોની અપેક્ષા વગર જ પોતાના શુદ્ધભાવરૂપે પરિણમે છે. આવી ભાવશક્તિવાળો આત્મા છે.

આત્માના સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતાં કારકભેદની ક્રિયા વગર જ અસંખ્યપ્રદેશે સર્વજ્ઞતા પરિણમી ગઈ, ને તીર્થંકરના સર્વાંગેથી વાણી સહજ નીકળી, તે વાણીનો કર્તા આત્મા નથી; તે વાણીમાં સ્વ-પરને જાણવાની તાકાત નથી પણ સ્વ-પરની વાર્તા કહેવાની તાકાત છે. જાણનારમાં કહેવાની તાકાત નથી (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં વાણી નથી), ને કહેનારમાં

જાણવાની તાકાત નથી (અર્થાત્ વાણીમાં જ્ઞાન નથી). તે વાણીમાં એમ આવ્યું કે હે આત્મા ! તું અનંત ગુણનો ભંડાર છો; તારા આત્મામાં એવી ભાવશક્તિ છે કે ભેદરૂપ વિકારી કારકો વગર જ તે નિર્મળપણે પરિણમે. નિર્મળપરિણમનમાં ભેદરૂપ કારકોનું અવલંબન નથી. ભેદરૂપ કારકો અનુસાર થતી ક્રિયાનો નિર્મળ જ્ઞાનપરિણમનમાં અભાવ છે.

આત્મા પોતે જ છ કારકરૂપ થઈને જ્ઞાન અને સુખરૂપે પરિણમે છે; ત્યાં બાહ્ય કારણોની તો તેને અપેક્ષા નથી, ને અંદરમાં હું કર્તા, હું જ કર્મ, હું જ સાધન, એવા કારકભેદના વિકલ્પો પણ કાંઈ જ્ઞાન કે સુખરૂપ પરિણમવાનું કારણ નથી. તે વિકલ્પો છે માટે અહીં નિર્મળ ભાવનું ભવન થાય છે એમ નથી. તે વિકલ્પોથી નિરપેક્ષપણે આત્મા સ્વયં જ્ઞાનરૂપ ને સુખરૂપ થાય છે; તે જ સાચું જીવન છે. જેણે સાચું આનંદમય જીવન જીવવું હોય તેણે અંતર્મુખ થઈને આત્મામાં પરિણમવાનું છે. ભાઈ, બહાવરો થઈને બહારમાં તારા કારણને શોધ મા. રાગ વડેય ચૈતન્યરાજા પ્રસન્ન થાય તેવા નથી, ચૈતન્યરાજા તો તેનામાં એકાગ્રતા વડે જ પ્રસન્ન થાય તેવા છે, માટે અંતર્મુખ થા... અંતર્મુખ એટલે કે સ્વસન્મુખ થવું તે જ ભગવાનનો માર્ગ છે. બીજા કોઈ સાધનોની અપેક્ષા વગર પોતે સ્વયં કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ પરિણમે છે તેથી તેને સ્વયંભૂ કહ્યો છે.

અજ્ઞાની કહે છે કે શુભરાગ મારું સાધન ને કારક થાય.

આચાર્યદેવ કહે છે કે રાગના કારક વગર જ પરિણમવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાનપરિણમનમાં રાગની ક્રિયા કેવી ? જો કે અહીં તો શુદ્ધભાવની જ વાત છે; પરંતુ અશુદ્ધતામાં પણ અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી. 'स्वयमेव षट्कारकीरूपेण व्यवतिष्ठमानं न कारकांतरमपेक्षते...' પંચાસ્તિકાયની ગાથા ૬૨માં તથા ૬૬માં કહેલો આ સિદ્ધાંત શુદ્ધતામાં કે અશુદ્ધતામાં, તેમજ ચેતનમાં કે જડમાં, સમસ્ત પદાર્થોમાં લાગુ પડે છે. પદાર્થો સ્વયમેવ પોતે પોતાના છ કારકરૂપ થઈને પરિણમે છે, તેઓ બીજા ભિન્ન કારકોની અપેક્ષા રાખતા નથી. અહીં તો તે ઉપરાંત પોતાની શુદ્ધ અનુભૂતિની વાત છે –કે જેમાં પોતાના છ કારકોના ભેદનો પણ વિકલ્પ નથી. અહીં ભેદકારકોને અનુસરનારી ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો; ને પછી પોતામાં અભેદકારકોને અનુસરવારૂપ ક્રિયા બતાવશે. (૪૦મી શક્તિમાં)

આત્માની પર્યાયમાં શુદ્ધતા હો કે અશુદ્ધતા, પરંતુ તે કારક થઈને પરની ક્રિયા કરે એમ બનતું નથી. આત્મા રાગ કરીને પણ પરનું કાંઈ કાર્ય કરી દે અથવા દ્વેષ કરીને પરનું કાંઈ બગાડી દે –એમ બનતું નથી. –આ રીતે પરથી તો ભિન્નતા જ છે.

હવે અંદર આત્માના કોઈ ગુણમાં એવો અભાવ નથી કે રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરે. તો રાગદ્વેષ કેમ થાય છે ? –રાગદ્વેષ એ તો અજ્ઞાનમય ભાવ છે, તે કાંઈ જ્ઞાનમય ભાવ નથી, તે જ્ઞાનનું કાર્ય નથી, તે જ્ઞાનનું કારણ પણ નથી. –આ રીતે જ્ઞાનને રાગથી પણ ભિન્નતા છે.

એકલા ભિન્ન જ્ઞાનના વેદનમાં 'આ કર્તા ને આ કર્મ' એવા કારકભેદની ક્રિયાનું ઉત્થાન રહેતું નથી, એ ક્રિયા ત્યાં વિરામ પામી જાય છે; ને નિર્મળ ભાવપણે જ્ઞાનનું ભવન થયા કરે છે. –આ ભાવશક્તિનું કાર્ય છે.

અહો, આવા ભેદજ્ઞાનમાં કેટલું સમાધાન ! કેટલી શાંતિ !

* પર ચીજ આ આત્માનો કોઈ ભાવ ઉપજાવતી નથી.
* પુણ્ય–પાપના ભાવમાં પરની ક્રિયા કરવાની તાકાત નથી.
* તે પુણ્ય–પાપના ભાવમાં એવી પણ તાકાત નથી કે આત્માની શુદ્ધતાનું સાધન થાય.
* આત્મગુણમાં એવો સ્વભાવ નથી કે શુભાશુભ ભાવોને ઉત્પન્ન્ કરે.
* આત્મગુણમાં એવો સ્વભાવ છે કે શુભાશુભ રહિત પોતાના શુદ્ધભાવપણે પરિણમે.

આવા સ્વભાવવાળો ભગવાન આત્મા છે. પોતાને આવા સ્વભાવે દેખવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને બધા આત્માને આવા સ્વભાવે દેખ્યા છે. આવા આત્માના અંતર્લક્ષમાં દક્ષ થયા વગર ભેદજ્ઞાન કે સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ.

કેવળજ્ઞાન કે સમ્યગ્દર્શનાદિના છએ કારકરૂપે આત્મા સ્વયં થઈ જાય છે. પણ તે માટે છ કારકના વિકલ્પો નથી કરવા પડતા. હું કર્તા થાઉં, હું સાધન થાઉં – એવા એવા ભેદના વિકલ્પ વગર જ અંતરમાં એકાગ્રતા વડે આત્મા શુદ્ધતારૂપે પરિણમી જાય છે. આવી પરિણમનશક્તિનું નામ ભાવશક્તિ છે.

પર્યાયમાં પરને કરવાની તાકાત નથી.
ગુણમાં વિકાર કરવાની તાકાત નથી.
સ્વભાવમાં શુદ્ધતા કરવાની તાકાત છે.

આવા ત્રણે પ્રકાર જાણે તો પરથી ને વિકારથી પાછો ફરીને આત્મા પોતાના સ્વભાવસન્મુખ થાય, એટલે શુદ્ધભાવરૂપ ભવન થાય. –એનું નામ ધર્મ, ને એ જ મોક્ષમાર્ગ.

ભાઈ, આત્મા કેવો છે ને કેમ અનુભવમાં આવે છે તેની આ વાત છે. કુંદકુંદસ્વામી ને અમૃતચંદ્રસ્વામી જેવા ધર્મધુરંધર દિગંબર સંત જ્યારે હાથમાં કમંડળ ને મોરપીંછી લઈને આ ભરતભૂમિમાં વિચરતા હશે, ને આવો, 'આત્મવૈભવ' જગતના જીવોને દેખાડતા હશે, –અહા ! એ દશ્યો કેવાં હશે ! એ વીતરાગમાર્ગી સંતો જાણે સિદ્ધપદને ભેગું લઈને ફરતા હતા... એમની પરિણતિ અંતર્મુખ થઈને ક્ષણે ક્ષણે સિદ્ધપદને ભેટતી હતી. આવા મુનિઓએ આ પંચમકાળમાં તીર્થંકરદેવનું શાસન ટકાવ્યું છે ને વીતરાગી અમૃત રેડ્યા છે. અહા, મુનિદશાની શી વાત ! આત્માનો અચિંત્યવૈભવ એમણે ખોલ્યો છે; કેવળજ્ઞાનની એકદમ નજીક તેઓ વર્તે છે.

અહો ચૈતન્યવસ્તુ ! આ વસ્તુની કિંમત પૈસાથી આંકી શકાય નહિ. અનુપમ અતીન્દ્રિય વસ્તુ, તેનાં મૂલ્ય બીજા કોનાથી આંકી શકાય ? વાણી અને વિકલ્પ પણ જેનાં મૂલ્યો ન આંકી શકે, એવો અદ્ભુત આત્મવૈભવ, તેનાં મૂલ્ય સ્વાનુભવ વડે જ અંકાય છે. ચક્રવર્તીનાં રાજ પણ આ ચૈતન્યવૈભવ પાસે સાર વગરનાં લાગે છે. જગતના વૈભવ કરતાં ચૈતન્યવૈભવ મહા દુર્લભ છે. ૩૨૦૦૦ મુગટબંધી રાજા જેની સેવા કરે, જેને ચૌદ રત્નો અને નવ નિધાન હોય, જેના વૈભવનો વિસ્તાર સાંભળતાં સાધારણ માણસ તો ચકિત થઈ જાય –એવી ચક્રવર્તીપદની ઋદ્ધિ, તે તો શુભભાવનું ફળ છે. અને, જેનાથી ઊંચાં પુણ્ય બંધાય એવો શુભરાગ, તે શુભથી પણ પાર ચૈતન્યવૈભવ છે; આવા ચૈતન્યચક્રવર્તીના અનંત નિધાનની શી વાત ! એની અનંત શક્તિના વૈભવની શી વાત ! ચોથા ગુણસ્થાને 'ઘરમાં' રહેલા સમકિતી જીવ પોતાના આત્માને આવા વૈભવસંપન્ન જાણે છે, ને વિકાર વગરના પરિણામમાં પરિણમે છે.

'એને વિકાર તો છે ને ?' – છે, પણ તે ચૈતન્યવૈભવથી બહાર છે, એટલે ખરેખર સમ્યગ્દૃષ્ટિનો તે વિકાર નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિનો તો શુદ્ધ આત્મા જ છે. જેમાં આત્મબુદ્ધિ હોય તે પોતાનું કહેવાય. પણ જેને પોતાના સ્વભાવથી ભિન્ન જાણે તે પોતાનું કેમ કહેવાય ?– માટે વિકાર સમ્યગ્દૃષ્ટિનો નથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિનો તો શુદ્ધ આત્મા જ છે. એ એનું 'સ્વ' છે.

ભગવાન ! તને બહારનો વૈભવ ને પુણ્ય દેખાય છે, પણ તારા નિજગુણનો વૈભવ તને દેખાતો નથી. સમ્યગ્દર્શન અને કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની તાકાત તારામાં છે. પુણ્યનો અને તેના કારણરૂપ શુભરાગનો તો તારા નિર્મળ પરિણમનમાં અભાવ છે. આ નિર્મળ ભાવ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટ કરવા માટે કોઈ ક્રિયા ખરી ? તો કહે છે કે

હા, તેમાં ક્રિયા છે તો ખરી; પણ કારકભેદોને અનુસરવારૂપ વિકલ્પની ક્રિયા તેમાં નથી; તો કઈ ક્રિયા છે ? તે હવેની ૪૦મી ક્રિયાશક્તિમાં બતાવશે.

અહીં શુદ્ધ શક્તિઓનું વર્ણન છે, જ્ઞાનમાત્રભાવમાં જે સમાય છે એવી શક્તિઓનું વર્ણન છે, એટલે આમાં અશુદ્ધતા ન આવે. બાકી તો અશુદ્ધતા વખતેય પોતાના જ અશુદ્ધ ષટ્કારકો વડે આત્મા અશુદ્ધરૂપે થાય છે, પરને લીધે થતો નથી. પંચાસ્તિકાય ગાથા ૬૨માં કહે છે કે 'यथैवाशुद्धषट्कारकीरूपेण परिणममानः सन् अशुद्धमात्मानं करोति तथैव शुद्धात्मतत्त्व सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपेण अभेदषट्कारकीस्वभावेन परिणममानः शुद्धमात्मानं करोतीति।' જેમ અશુદ્ધ છ કારકોરૂપે પરિણમતો થકો અશુદ્ધઆત્માને કરે છે, તેમ શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપે અભેદ છ કારકરૂપ સ્વભાવે પરિણમતો થકો આત્મા શુદ્ધાત્માને કરે છે. –આ રીતે અશુદ્ધતામાં તેમજ શુદ્ધતામાં અન્ય કારકોથી તો નિરપેક્ષપણું છે. અને અહીં તો શુદ્ધદૃષ્ટિથી જ્ઞાનભવનમાં અશુદ્ધ કારકોનો અભાવ જ છે; શુદ્ધ કારકોમાંય ભેદ પાડીને વિકલ્પની ક્રિયામાં અટકે એવું જ્ઞાનના પરિણમનમાં નથી.

પ્રવચનસાર ગાથા ૧૬માં, સ્વયમેવ છ કારકરૂપ થઈને સર્વજ્ઞ થયેલા આત્માને 'સ્વંયભૂ' તરીકે વર્ણવતાં આચાર્યભગવાને અદ્ભૂત વાત સમજાવી છે. પોતે જ શુદ્ધ ઉપયોગના પ્રભાવથી કર્તા-કર્મ-ઉત્કૃષ્ટ સાધનરૂપ કરણ–સંપ્રદાન–અપાદાન ને અધિકરણ એવા છ કારકરૂપ થઈને કેવળજ્ઞાનપણે પરિણમતો હોવાથી ભગવાન આત્મા 'સ્વયંભૂ' છે. નિશ્ચયથી આત્માને પરની સાથે કારણપણાનો સંબંધ નથી; છતાં પોતાના શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિને માટે બાહ્ય સામગ્રી શોધવાની વ્યગ્રતાથી જીવો નકામા પરતંત્ર ને ખેદખિન્ન કેમ થાય છે ? અજ્ઞાની પરથી નિરપેક્ષપણે જ્ઞાન ને આનંદરૂપે પરિણમવાના પોતાના સ્વભાવને જાણતો નથી, ને બહારના સાધન વડે મને કંઈક શુદ્ધતા મળશે –એવી પરાશ્રયબુદ્ધિથી આકુળ–વ્યાકુળ થયા કરે છે, ક્યાંય તેના પરિણામ ઠરતા નથી, ઠરવાનું ધામ તો આત્મરામ છે, એને તો તે જાણતો નથી. અહીં તો કહે છે કે જ્ઞાનની અભેદ અનુભૂતિમાં કર્તા–કર્મ વગેરે કારકોનો ભેદ રહેતો નથી, ભેદરૂપ કારકોની ક્રિયા ત્યાં અસ્ત થઈ ગઈ છે.

પ્રવચનસાર ગાથા ૧૨૬માં કહે છે કે– બંધમાર્ગમાં તેમજ મોક્ષમાર્ગમાં આત્મા એકલો જ છે. જ્યારે હું સંસારી હતો ત્યારે (અજ્ઞાનદશામાં) પણ મારું કોઈ પણ સંબંધી ન હતું, ત્યારે પણ હું એકલો જ કર્તા હતો. હમણાં પણ (મુમુક્ષુદશામાં અર્થાત્ જ્ઞાનદશામાં) પણ હું એકલો જ કર્તા છું. આ રીતે બંધમાર્ગમાં તેમજ મોક્ષમાર્ગમાં આત્મા એકલો

જ છે. –આવું ભેદજ્ઞાન કરનાર જીવને શુદ્ધતારૂપ પરિણમન હોય છે. પરથી ભિન્નતા જાણીને સ્વમાં એકતા કરી ત્યાં શુદ્ધતા પ્રગટી.

અહીં આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ બતાવવા તેનામાં વિકારનું અકર્તાપણું કહ્યું. પરથી ભિન્નતા જાણવાનું ફળ પણ એ છે કે સ્વસન્મુખ થઈને વિકારનો અકર્તા થયો. આ રીતે હજારો શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય તે અંતે એક જ આવીને ઊભું રહે છે કે સ્વભાવમાં ઉપયોગને એકાગ્ર કરવો. એમાં પરથી ભિન્નતા પણ આવી ગઈ, ને વિકારનું અકર્તાપણું પણ આવી ગયું.

વિકારનું સાધન આત્માના સ્વભાવમાં નથી, તેમજ વિકારનું સાધન પરવસ્તુ નથી; તે-તે સમયની અવસ્થાના અશુદ્ધકારકો વડે વિકાર થાય છે. શુદ્ધતાના કારક થાય એવી છ કારક શક્તિઓ આત્મામાં છે, તેનું વર્ણન હવે આવશે.

જેમ ઊંચી કિંમતના હીરા સરાણે ચડે ત્યાં તેની જે રજ પડે તે પણ ઊંચી જાતની હોય છે; તેમ અહીં ચૈતન્યહીરો સ્વાનુભવની સરાણે ચડ્યો છે, તેના લક્ષે તેના પ્રેમપૂર્વકના શ્રવણમાં, બહુમાનમાં પણ ઊંચા પુણ્ય બંધાય છે. ચૈતન્યના બહુમાનના ભાવમાં જે પુણ્ય બંધાઈ જાય તે લોકોત્તર હોય છે, ને તેની અંતરંગ રુચિથી મોક્ષ મળે છે. ચૈતન્યના વિરાધકને અમુક હદ કરતાં ઊંચા પુણ્ય બંધાતા નથી. આમ છતાં મૂળ કિંમત પુણ્યની નથી, ચૈતન્યહીરાની જ કિંમત છે.

આવા આત્મસ્વભાવની દૃષ્ટિ થતાં પર્યાયમાં વિકારના અભાવરૂપ પરિણમન થયું, વિકારનું કર્તૃત્વ ટળ્યું, કારકના ભેદ મટ્યા. અહા, શાસ્ત્રના ભણતરમાંથી તેના સારરૂપ આવો આત્મા કાઢે એટલે કે લક્ષમાં લ્યે તો સાચું સમજ્યો. આનાથી ઊંધું કાઢે ને રાગના આશ્રયમાં રોકાય તો તે શાસ્ત્રને સમજ્યો નથી, શાસ્ત્રનો સાર કાઢતાં તેને આવડ્યું નથી. આત્માનો સ્વભાવ જ આવો છે કે જેના પરિણમનમાં વિકલ્પનો અભાવ છે. દ્રવ્ય-ગુણમાં તો વિકાર ન હતો, તેનું ભાન થતાં પર્યાયમાં પણ વિકાર ન રહ્યો. આ રીતે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે વિકાર વગરના થયા. આવો આત્માનો સ્વભાવ છે. જેમ સૂર્યમાં અંધકાર નથી, પ્રકાશના પુંજરૂપ સૂર્ય છે; તેમ આ ચૈતન્યસૂર્ય અનંત શક્તિનાં કિરણોથી જાજ્વલ્યમાન, તેમાં રાગરૂપી અંધકાર નથી.

કર્તા અને કર્મ એક પદાર્થમાં જ હોય છે, ભિન્ન પદાર્થમાં નહિ. અહીં જ્ઞાનલક્ષણરૂપ આત્માને અને વિકારને એકપણું નથી, અભિન્નપણું નથી, એટલે કર્તાકર્મપણું પણ નથી. બંનેની જાત જ જુદી છે ત્યાં એકપણું કઈ રીતે હોય ? આવા આત્મસ્વભાવનું લક્ષ

થયું ત્યાં એમાં વિકારનું કર્તાપણું કે તેમાં એકતાબુદ્ધિ કેમ રહે ? –ન જ રહે. આ રીતે વિકારી ક્રિયા વગરનું જે નિર્મળભાવરૂપ પરિણમન થયું તે ભાવશક્તિનું કાર્ય છે. ભાવશક્તિનું આ નિર્મળ પરિણમન વિકારી કારકોની ક્રિયાને અનુસરતું નથી, અભેદસ્વભાવને જ અનુસરીને તે પરિણમે છે; વિકારને અનુસરતી ક્રિયાનો તેમાં અભાવ છે. 'સ્વયંભૂ'ના વર્ણનમાં એ વાત આવી ગઈ છે. સ્વમાં ઉપયોગને એકાગ્ર કરીને આત્મા સ્વયં–ભૂ (પોતે જ પરિણમીને) કેવળજ્ઞાનપણે પ્રગટ થયો. રાગના કે શરીરની ક્રિયાના સાધનથી તે પ્રગટ્યો એમ નથી.

જેમ આંખ વડે ખાડો ખોદાય નહિ, તેમ આત્મા ચૈતન્યચક્ષુ છે તેના વડે જડનાં કામ કે વિકારનાં કામ થાય નહિ. ચૈતન્યચક્ષુમાં વિકારનું કર્તૃત્વ માનવું એ તો આંખ વડે ધૂળ ઉપાડવા જેવું છે. ખાડો ખોદાવાની ક્રિયાને આંખ જાણે ખરી પણ આંખ પોતે કાંઈ ખાડો ખોદે નહિ, તેનાથી તે જુદી જ રહે છે; તેમ જ્ઞાનચક્ષુ વિકારને જાણે ભલે પણ તે વિકારમાં તન્મય થઈને તેને કરવા જાય નહિ, તેનાથી જુદું જ રહે, એવો તેનો સ્વભાવ છે.

સર્વજ્ઞદેવે કહેલા આત્માનું આ વર્ણન છે. આત્માનું લક્ષણ ચૈતન્ય છે. ચૈતન્યની અસ્તિમાં વિકલ્પની નાસ્તિ છે. ચોથા ગુણસ્થાને આત્માનું આવું પરિણમન ધર્મીને પ્રગટ્યું છે. રાગસહિત રહેવું તે સમ્યગ્દર્શન નથી, રાગરહિત પરિણમન તે સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શનની સાથે તે કાળે રાગ હો ભલે, પણ તે સમ્યગ્દર્શનથી ભિન્નપણે છે, એકપણે નથી. રાગમાં એકતા રાખીને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ.

વિદેહક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન તીર્થંકરપણે બિરાજમાન શ્રી સીમંધરભગવાન, જેમની પાસે સો ઇન્દ્રો ભક્તિપૂર્વક આવીને શ્રવણ કરે, તે ભગવાન પાસે જઈને કુંદકુંદસ્વામી આ અદ્‌ભુત આત્મવૈભવ લાવ્યા છે; પોતે જાતે અનુભવીને ભરતક્ષેત્રના જીવોને આ 'આત્મવૈભવ' આપ્યો છે. જગતના જીવોને પોતાના આત્માના વૈભવની ખબર નથી. અરે, આવું મહિમાવંતુ આત્મતત્ત્વ, તેને સાધવાની જીવને નવરાશ કેમ નથી મળતી ! બીજી પ્રયોજન વગરની ઉપાધિમાં લાગ્યો રહે છે, પણ ભાઈ ! તારા આત્માની અદ્‌ભુતતા તો દેખ. અહો ! ચૈતન્યનો કોઈ અદ્‌ભુત આનંદકારી સ્વભાવ છે, તેને તો તારામાં દેખ. તેમાં વિકારની ક્રિયા નથી, જગતની પરભાવની કોઈ ઉપાધિ નથી. વિકારની ક્રિયાથી રહિત નિજાનંદમાં કેલિ કરતું તારું ચૈતન્યતત્ત્વ પરિણમી રહ્યું છે, તેને અંતરમાં જો.

અંતર્મુખ જ્ઞાનમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ છે, રાગમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ નથી, પર-

કારકોની અપેક્ષા રાખ્યા વગર, અને ભેદને અવલંબ્યા વગર આત્મા પોતાના અનંત ગુણની નિર્મળ પર્યાયે પરિણમનારો છે. આવા એક નિજાત્માને જેણે જાણ્યો તેણે દુનિયામાં જાણવા યોગ્ય સર્વને જાણી લીધું; તેણે સિદ્ધને જાણ્યા, તેણે અરિહંતોને ઓળખ્યા. તેણે નવતત્ત્વનો સાર જાણ્યો, તેણે મુનિને ઓળખ્યા. અને જેણે આવા આત્માને જાણ્યો નહિ તેનું બીજું સર્વ જાણપણું પણ જુઠ્ઠું છે, તે જાણપણામાં આત્મકલ્યાણ નથી. અનંત ગુણ–પર્યાયના વૈભવવાળા આત્માને જેણે જાણ્યો તેણે ચૌદ બ્રહ્માંડના સારને જાણી લીધો. અહા, આત્માને જાણવામાં અંતર્મુખ ઉપયોગનો અનંત પુરુષાર્થ છે; તેમાં તો મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે. સ્વમાં જે સન્મુખ થયો તેણે પરથી સાચી ભિન્નતા જાણી, એટલે ખરું ભેદજ્ઞાન થયું. આવી દશા ગૃહસ્થપણામાંય ધર્મીને હોય છે. તે ધર્મી નિર્મળ પર્યાયરૂપે પોતાની ભાવશક્તિથી જ પરિણમે છે. એ પ્રમાણે ભાવશક્તિ બતાવી. હવે ક્રિયાશક્તિમાં અભેદ કારકોની ક્રિયા બતાવશે.

ભાવશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૩૯)

卐

અહા, અનંત શક્તિવાળા આત્માને જે લક્ષમાં લ્યે તેને વિકારનો પ્રેમ કેમ રહે ? જેને મોક્ષની લગની છે, જેને આત્માના વૈભવની લગની છે, અનુભવની ધગશ છે, એવા મોક્ષાર્થી જીવને આચાર્યદેવે પરમ કલ્યાણથી આત્મવૈભવ દેખાડ્યો છે. સ્વાનુભૂતિ વડે આવો આત્મવૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

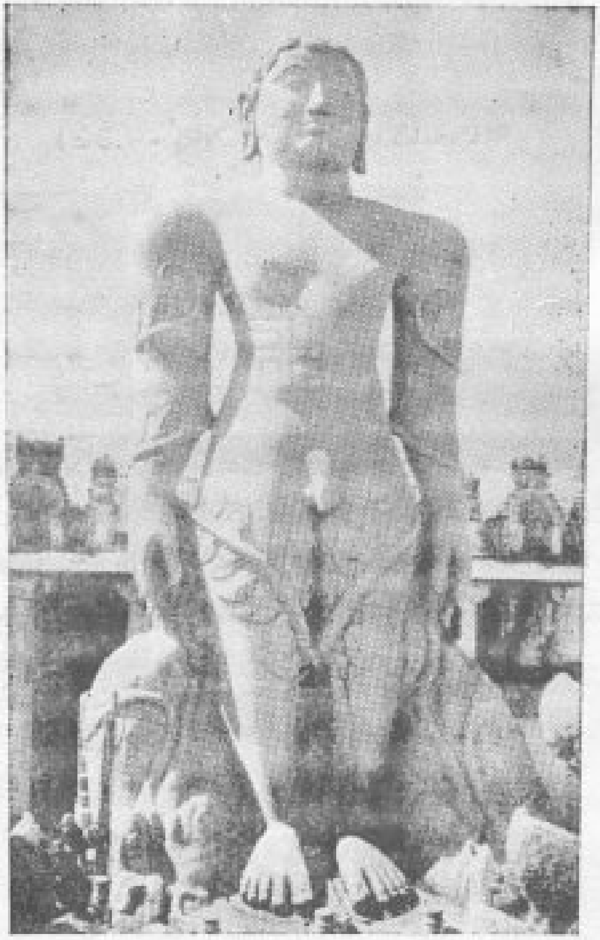

“ અમે અમારા આત્મવૈભવને સાધવામાં મશગૂલ છીએ.”

[૪૦]

ક્રિયાશક્તિ

कारकानुसारभवत्तारूपभावमयी क्रियाशक्तिः।

卐

અહા ! એ દૃશ્યો કેવાં હશે કે જ્યારે કુંદકુંદસ્વામી ને અમૃતચંદ્રસ્વામી જેવા ધર્મધુરંધર દિગંબર સંતો હાથમાં કમંડળ ને મોરપીંછી લઈને આ ભરત-ભૂમિમાં વિચરતા હશે, ને આવો 'આત્મવૈભવ' જગતના જીવોને દેખાડતા હશે ! એ વીતરાગમાર્ગી સંતો જાણે સિદ્ધપદને ભેગું લઈને ફરતા હતા... એમની પરિણતિ અંતર્મુખ થઈને ક્ષણે ક્ષણે સિદ્ધપદને ભેટતી હતી. –આવા મુનિઓએ તીર્થંકરદેવનું શાસન ટકાવ્યું છે.

✯

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં એક એવી ક્રિયાશક્તિ છે કે પોતાના નિજકારકોને અનુસરીને થતા નિર્મળ ભાવની ક્રિયારૂપે તે પરિણમે છે. પહેલાં ભેદરૂપ વિકારી છ કારકોની ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો, ને અહીં નિર્મળ અભેદ કારકો અનુસાર ક્રિયાની વાત છે. પોતે જ છએ કારકરૂપે પરિણમતો આત્મા સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવરૂપે પરિણમવાની પોતાની ક્રિયા કરે છે; બહારના કોઈ કારકની અપેક્ષા તે રાખતો નથી. તેમજ ભેદને અવલંબતો નથી; વિકલ્પને – વિકારને તે પોતાનાં કારક (સાધન) બનાવતો નથી. આત્માની ક્રિયા આત્માના જ કારકોને અનુસરે છે, બીજા કોઈને અનુસરતી નથી. તેમજ આત્મા પોતાના નિર્મળભાવની ક્રિયા વડે વિકારનો કારક થતો નથી. આવી ક્રિયાશક્તિવાળો આત્મા જ્ઞાનમય છે.

આત્મા સમ્યગ્દર્શન કે કેવળજ્ઞાન વગેરે નિર્મળ પર્યાયરૂપ કાર્યને પોતાના સાધનથી કરે એવી આત્માની તાકાત છે. પોતાના જ કારકોને અનુસરીને નિર્મળભાવરૂપે પરિણમવાની ક્રિયા આત્મા કરે છે.

પોતાની ધર્મપર્યાયનો આત્મા જ કર્તા;
ધર્મપર્યાયરૂપે પરિણમેલો આત્મા જ કર્મ;
ધર્મપર્યાય થવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન આત્મા;
ધર્મપર્યાય લેવાના પાત્રરૂપ સંપ્રદાન પણ આત્મા;
ધર્મપર્યાયમાં ધ્રુવ–અપાદાનરૂપ પણ આત્મા;
અને ધર્મપર્યાયનો આધાર પણ આત્મા;
એનું સ્વ–સ્વામીપણું પણ આત્મા સાથે.

–આ રીતે આત્મા પોતે પોતાના આવા છ કારકોને અભેદપણે અનુસરતો થકો પરિણમન ક્રિયાને કરે છે. આ ક્રિયામાં કાંઈ વિકલ્પ નથી. નિર્મળ પર્યાયના કર્તા થવા માટે વિકલ્પ કરવો પડે તેમ નથી. જેમ સિદ્ધ ભગવંતો વિકલ્પ વગર જ કર્તા થઈને પોતાની સિદ્ધત્વપર્યાયને કર્યા જ કરે છે, એમ દરેક આત્મા વિકલ્પ વગર જ પોતાના નિર્મળ ભાવરૂપ ક્રિયાનો કર્તા થવાની, તેનું સાધન થવાની, છએ કારકરૂપ થવાની શક્તિવાળો છે. વિકલ્પોમાં એવી શક્તિ નથી કે આત્માની નિર્મળ પર્યાયને માટે તે કારકરૂપ થાય.

હું ચેતનારો, હું મને ચેતું છું, હું મારી ચેતના વડે ચેતું છું –એમ સ્વસંવેદનમાં

અભેદપણે છએ કારકો સમાઈ જાય છે; હું પણ, ચેતનારો, હું મને ચેતું છું, હું મારી ચેતના વડે ચેતું છું –એમ કારકભેદના વિકલ્પ સ્વ-સંવેદનમાં હોતા નથી. નિર્વિકાર ક્રિયામાં છએ કારકોરૂપે આત્મા પરિણમે છે, પણ કારકના વિકલ્પરૂપે તે આત્મા પરિણમતો નથી. આવા આત્માના સ્વસંવેદનમાં 'ભાવ' અને 'ક્રિયા' બંને સમાય છે. વિકલ્પની ક્રિયાની અપેક્ષા વગર જ તેના ભાવનું ભવન થાય છે એવો ભાવ-સ્વભાવ છે, ને પોતાના અભેદરૂપ છએ કારકો અનુસાર થતી નિર્મળ ક્રિયારૂપે પણ તે પરિણમે છે એવો તેનો ક્રિયાસ્વભાવ છે. નિર્મળ પરિણતિની ક્રિયાને કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, તેના કારકોને તે અનુસરે છે; પણ વિકારના કારકોની ક્રિયાને કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી, તેના કારકોને તે અનુસરતો નથી. પરરૂપ ન પરિણમે, વિકારરૂપ ન પરિણમે, ભેદને અવલંબીને ન પરિણમે, નિર્વિકારી પર્યાયની ક્રિયારૂપે અભેદને અવલંબતો પરિણમે એવી દિવ્યશક્તિવાળો અદ્ભુત દેવ આત્મા છે. ભેદરૂપ-વ્યવહારરૂપ-વિકલ્પરૂપ ક્રિયાને તે અનુસરતો જ નથી પછી તે તેનું સાધન કેમ થાય ? સ્વભાવના કારકો દ્વારા નિશ્ચયધર્મરૂપે પરિણમવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. અને વ્યવહારના વિકલ્પોરૂપે ન પરિણમવાનો સ્વભાવ છે. અનેકાન્ત વડે જિનદેવે આવો આત્મા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અહો, સ્વાનુભૂતિમાં આવા આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે, તે મહા આનંદદાયક છે. સંતોએ પોતાના અનુભવમાં લઈને આવો આત્મા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, અને વાણી દ્વારા જગતના જીવોને માટે પણ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સમયસારની આ ટીકાનું નામ आत्मख्याति છે, આત્મખ્યાતિ એટલે આત્માની પ્રસિદ્ધિ, આત્માનો અનુભવ. –તેની રીત સંતોએ બતાવી છે. આ સમયસારમાં તેનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે. જેમ ચક્રવર્તીના નવ નિધાન અખૂટ છે, તે કદી ખૂટતા નથી, તેમ આત્મામાં અપાર અક્ષય ચૈતન્યનિધાન છે, અનુભવ દ્વારા તેને ખોલ્યા જ કરો પણ તે કદી ખૂટતા નથી. જગતને આવો આત્મવૈભવ સર્વજ્ઞદેવે ખુલ્લો કરીને બતાવ્યો છે. અહો, આ તો વીતરાગી સંતોના અંતરના અનુભવની વાત છે. આના ભાવો સમજવા માટે અંતરમાં ઘણું ઊંડું મંથન માગે છે. અંદરમાં મંથન વગર આવો આત્મા અનુભવમાં આવે નહિ. આત્માની સમજણ માટે ને અનુભવ માટે અંદરમાં ઘણો ઉગ્ર પ્રયત્ન હોય છે; જગતથી કેટલી ઉદાસીનતા ને ચૈતન્યની કેટલી પ્રીતિ હોય ! ત્યારે આત્મા અનુભવમાં આવે.

કેટલા દિ'માં અનુભવ થાય ?

જેવી પોતાની રુચિની ઉગ્રતા. કોઈને અંતર્મુહૂર્તમાં જ અનુભવ થાય છે. પણ એને માટે મુદત ન હોય કે આટલા દિવસમાં અનુભવ થઈ જાય તો જ કરવો છે. રુચિવાળી વસ્તુના પ્રયત્નમાં હદ ન હોય, કાળની મર્યાદા ન હોય. જો કે ખરા મુમુક્ષુને રુચિની ઉગ્રતા તો એવી હોય કે આજે જ અત્યારે જ આત્મામાં ઊતરીને તેને અનુભવમાં લઉં. પછી પ્રયત્ન ઉપડતાં ઉપડતાં જરાક વાર લાગે તો તે થાકીને પ્રયત્ન છોડી દેતો નથી, પણ વધુ ને વધુ ઉગ્ર પ્રયત્ન વડે ઉદ્યમ કરીને અંતે સાક્ષાત્ આત્માનો અનુભવ કરે છે. સાચી રુચિના પ્રયત્ન વડે એવો અનુભવ જરૂર થાય છે. ખરો આત્માર્થી એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે કે અંતરદૃષ્ટિથી આત્માને દેખ્યે છૂટકો, ત્યાં સુધી બહાર નીકળવું નથી, રુચિને બીજે ક્યાંય જવા દેવી નથી. એકધારો આવો પ્રયત્ન કરનારને આત્માના આનંદની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય છે. આવા અંતરના ઉગ્ર પ્રયત્ન વગર આત્મા અનુભવમાં આવે નહિ. ભાઈ, વિકલ્પાતીત ભગવાન આત્મા, આનંદનો નાથ, તેને તેં પૂર્વે કદી અનુભવમાં લીધો નથી, તેને અનુભવમાં લેવાનો આ અવસર છે. માટે હે વાલીડા ! અત્યારે તું આળસ કરીશ નહિ, પ્રમાદી થઈશ મા.

મારે મારા આત્માનો ધંધો કરવો છે, બહારનો ધંધો કરવો નથી. બહારનો ધંધો આત્મામાં નથી. જેના વેપારથી એટલે કે જેમાં ઉપયોગને જોડવાથી આત્માને આનંદનો લાભ થાય એવો વેપાર મારે કરવો છે. બહારમાં ઉપયોગ ભમાવતાં તો અનંતકાળ વીત્યો પણ આનંદ ન મળ્યો, માટે હે જીવ ! હવે તારા ઉપયોગને અંતરમાં જોડ. ભાઈ, તારી ચૈતન્યવસ્તુનો અપાર મહિમા છે. અંતરમાં નજર કરીને તારી ચૈતન્યચીજને દેખ તો ખરો ! અરે, પોતે પોતાને ન દેખે –એ કેવી વાત ! ચૈતન્યવસ્તુને જે નથી દેખતો તેણે આત્માને ખરેખર માન્યો નથી.

- ❋ શરીર વગેરે અજીવની સાથે આત્માને કર્તાકર્મપણું જે માને તેણે અજીવ સાથે આત્માની એકતા માની એટલે કે આત્માને અજીવ માન્યો.
- ❋ રાગાદિ વિકાર સાથે આત્માને કર્તાકર્મપણું જે માને તેણે આત્મા અને આસ્રવને એક માન્યા, એટલે કે આત્માને અશુદ્ધ જ માન્યો.
- ❋ આત્મામાં ક્રિયાશક્તિ છે એ ખરું, પણ તે શક્તિ એવી નથી કે જડની ક્રિયાને કે રાગની ક્રિયાને કરે. એ ક્રિયાશક્તિ વડે તો આત્મા પોતાના સ્વભાવભૂત

કારકોને અનુસરતો થકો નિર્મળ ભાવરૂપે પરિણમે છે. તે નિર્મળ ભાવ સાથે આત્માને એકતા છે એટલે તેમાં જ કર્તાકર્મપણું છે.

એવી જ રીતે કર્તા-કર્મની જેમ સાધનમાં પણ સમજવું. જડની ક્રિયાને જેણે પોતાની પર્યાયનું સાધન માન્યું તેણે આત્માને જડથી ભિન્ન ન જાણ્યો; શુભરાગની ક્રિયાને જેણે પોતાની જ્ઞાનપર્યાયનું સાધન માન્યું તેણે આત્માને રાગથી ભિન્ન ન જાણ્યો.

જડને અને વિકારી રાગને પોતાના ધર્મનું સાધન માનતાં કેટલી ગંભીર મોટી ભૂલ થાય છે તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. ભાઈ, જડને અને વિભાવને આત્માનું સાધન માનતાં તારી મિથ્યા માન્યતામાં આખો આત્મા જ જડરૂપ ને વિભાવરૂપ મનાઈ જાય છે, ને અનંત ગુણના નિર્મળ સ્વભાવનો નકાર થઈ જાય છે, –એ કેવી મોટી ભૂલ છે ! જો ચેતન સ્વભાવને જડથી ને વિભાવથી ભિન્ન જાણે તો તે જડને કે વિભાવને પોતાનું સાધન માને નહિ, કેમકે ભિન્ન સાધન હોતું નથી. પોતાનું સાધન પોતાથી અભિન્ન હોય છે.

અહો, આ તો પોતાના આત્મા માટે અંદરમાં શાંતિથી સમજવાની વસ્તુ છે,ને એ સમજણનું ફળ સાદિ-અનંત આનંદ છે. એ મહા આનંદની શી વાત ! એ આનંદ આત્મામાંથી પ્રગટ્યો તે પ્રગટ્યો, હવે સદાકાળ આત્મા તે આનંદમાં મગ્ન રહેશે. દુઃખનો અભાવ થયો તે એવો અભાવ થયો કે ફરી કદી દુઃખ નહિ થાય. જેની સમજણનું આવું મહાન ફળ તે આત્મસ્વભાવના મહિમાની શી વાત ! આવા આત્માને અનુભવમાં લેતાં સમ્યક્ત્વાદિ અમૃત પ્રગટે છે ને અનાદિનું મિથ્યાત્વાદિનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

સુખી થવું હોય તેને માટે આ એક જ રસ્તો છે, બાકી તો બધા દુઃખી થવાના રસ્તા છે. ભગવાન જે રસ્તે મોક્ષ પામ્યા તે આ રસ્તો છે. સંતોએ પોતાના અંતરમાં જોયેલો આ માર્ગ જગતને ઉપદેશ્યો છે કે હે જીવો ! નિઃશંકપણે આ માર્ગે ચાલ્યા આવો. ભગવાનના ઘરની આ વાત છે, ભગવાનના ઘરનો આ વૈભવ છે, ને આત્માને ભગવાન બનાવવાની આ રીત છે. વાહ રે વાહ ! વીતરાગી સંતોએ અંદરમાં પોતાનાં કામ તો કર્યા ને વાણીમાં પણ અલૌકિક કથન આવી ગયું. –જગતના એટલા મહા ભાગ્ય છે.

પોતાના જ છ કારકોથી અનંત ગુણના વીતરાગભાવરૂપે પરિણમવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવનું ભાન થતાં જ બીજા બધા કારકોને (–વ્યવહાર સાધનોને)

અનુસરવાની બુદ્ધિ છૂટી જાય છે. એ કોઈ બાહ્ય સાધન હોય તો તેને અનુસરીને મારી નિર્મળદશા થાય એવી બુદ્ધિ ધર્મીને રહેતી નથી. પોતાના અભેદકારકોને અનુસરતા નિર્મળભાવરૂપ ક્રિયા તેને થયા કરે છે.

ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું. (૪૦)

卐

અરે ! આવું મહિમાવંતુ આત્મતત્ત્વ, તેને સાધવાની જીવોનેનવરાશ કેમ નથી મળતી ? બીજી પ્રયોજન વગરની ઉપાધિમાં લાગ્યો રહે છે, પણ ભાઈ ! તારા આત્માની અદ્‌ભુતતા તો દેખ ! અહો, ચૈતન્યનો કોઈ અદ્‌ભુત આનંદકારી સ્વભાવ છે; જગતની જેમાં ઉપાધિ નથી ને પોતાના નિજાનંદમાં કેલી કરતું જે પરિણમી રહ્યું છે એવા તારા ચૈતન્યતત્ત્વને અંતરમાં જો.

[૪૧]

કર્મ શક્તિ

प्राप्यमाणसिद्धरूपभावमयी कर्मशक्तिः।

卐

અહીં આચાર્યદેવે આત્માનો વૈભવ બતાવીને ચૈતન્યદરબાર ખુલ્લા મૂક્યા છે. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજતાં આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વ ઘણું ગંભીર છે; અંદર બહુમાન કરીને સમજે ત્યારે તેની ગંભીરતા સમજાય તેવી છે. જ્ઞાનીઓનાં પેટ (એટલે કે અનુભવ) બહુ ઊંડા છે, ઉપર ટપકે તે હાથ આવી જાય તેવાં નથી.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની ઘણી ઘણી શક્તિનું વર્ણન કરતાં હવે છેલ્લી છ શક્તિઓમાં છ કારકરૂપ થવાનો સ્વભાવ બતાવે છે, પછી પોતાના સ્વભાવનું જ સ્વામીપણું બતાવીને આચાર્યદેવ આ વર્ણન પૂરું કરશે. તેમાં પહેલાં કર્મ શક્તિની વાત છે. આત્મામાં એવી શક્તિ છે કે પોતાનું જે કાર્ય થયું તે-મય પોતે વર્તે છે, કર્મ એટલે કે જ્ઞાનભાવમય જે કાર્ય થયું તે કર્મ આત્માથી જુદું નથી, આત્મા તે ભાવમય છે. તે ભાવ 'સિદ્ધરૂપ' છે –એટલે કે તે સમયે કર્મપણે પ્રાપ્ત થયેલો ચોક્કસ ભાવ છે. તે કર્મપણે થાય એવી શક્તિ આત્મામાં પોતામાં છે. બીજો કોઈ કર્તા થઈને આ આત્માને કર્મ બનાવે તેમ નથી. પર્યાયમાં કર્મપણે (કાર્યપણે) જે ભાવ પ્રાપ્ત થયો છે તે –રૂપે આત્મા પોતે પરિણમ્યો છે. અનંત ગુણોમાં સ્વાભાવિક કાર્ય પ્રગટે તે કાર્યરૂપે આત્મા પરિણમે એવી આત્માની કર્મશક્તિ છે. જે નિર્મળ ભાવ થયો છે તેને 'સિદ્ધરૂપ ભાવ' કહેવાય, તે ભાવ તે સમયે કર્મપણે પ્રાપ્ત થયેલો છે એટલે કે આત્મા પોતે કર્મપણે પરિણમતો થકો તે–રૂપ થયો છે.

કર્મ એટલે કાર્ય; નિર્મળ પર્યાય તે આત્માનું કર્મ છે, ભગવાન આત્મામાં છ કારક પોતાના છે, એટલે આત્માની પર્યાય પોતાથી જ સિદ્ધ છે; તે સ્વપર્યાયરૂપ કાર્યનો કર્તા આત્મા છે. જુઓ, આ સાચો કાર્યકર્તા ! લોકોમાં તો 'કાર્યકર્તા' ના નામે માત્ર બહારનાં કાર્યોનું અભિમાન કરે છે, પણ કાંઈ તે કાર્યને આત્મા કરી શકતો નથી. અંતર્મુખ થઈને સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વકાર્યને જે કરે તે જ સાચો કાર્યકર્તા છે. અને તે જ સાચો 'સુધારક' છે, કેમ કે અનાદિથી નહિ પ્રગટેલી એવી શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ કરીને પોતાના આત્મામાં તેણે અપૂર્વ સુધારો કર્યો. પોતાની પર્યાયને સુધારે તે જ સાચો સુધારક.

અહીં 'સિદ્ધરૂપ થયેલા ભાવમય કર્મશક્તિ' એમ કહીને સિદ્ધ થયેલી નિર્મળપર્યાયને દ્રવ્ય સાથે અભેદ કરી દીધી. જ્યાં આત્મા શુદ્ધસ્વભાવે લક્ષગત થયો ત્યાં નિર્મળ–નિર્મળ પર્યાયો થવા લાગી; તેમાં નિર્દોષ શ્રદ્ધા, નિર્દોષ આનંદ વગેરે ભાવો પ્રગટ્યા. આવા શુદ્ધ દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય ત્રણે મળીને આત્મા છે. ક્રમે ક્રમે થતી નિર્મળ પર્યાયો, અને અક્રમે એકસાથે વર્તતા અનંત ગુણો, આવા અનંત નિર્મળ ગુણ–પર્યાયનો પિંડ આત્મા છે. આવા આત્મામાંથી એક પણ નિર્મળ ગુણને કે પર્યાયને કમ માને (ઓછું માને) તો તેણે પૂરા આત્માને માન્યો નથી એટલે કે આત્મા સાચા સ્વરૂપે તેને પ્રસિદ્ધ થયો નથી. પર્યાયઅંશ પણ આખા આત્માને પ્રસિદ્ધ કરે છે. આત્મામાંથી તેની એકપણ નિર્મળ પર્યાયને કાઢી નાખો તો આખું દ્રવ્ય ખંડખંડ થઈ જશે, અભેદ આત્મા પ્રતીતમાં

નહિ આવે. એક પર્યાયમાં પૂરા દ્રવ્યને સિદ્ધ કરવાની તાકાત છે.

અહીં જે કર્તા–કર્મ–સાધન વગેરે વર્ણવે છે તેમાં શુદ્ધ ભાવો જ લેવા. શુદ્ધભાવપણે પ્રણમેલો આત્મા તે જ કર્તા, શુદ્ધભાવરૂપે પ્રણમેલો આત્મા તે જ કર્મ; શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ પ્રણમેલો આત્મા તે જ ઉત્કૃષ્ટ-સાધન, –આ રીતે આત્મામાં અભેદપણે તે બધું સમાય છે. જ્ઞાનની એક અંતર્મુખ પર્યાય પૂરા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને પ્રસિદ્ધ કરે છે. જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતમાં અનંત કેવળજ્ઞાનીની ને અનંતા સિદ્ધ ભગવંતોની પ્રતીત આવી જાય છે, કેમ કે તે બધાય પણ જ્ઞાનભાવરૂપ જ છે. અરે, જેની એક પર્યાયની આટલી તાકાત, એવા નિજસ્વભાવની મહત્તા ન આવે ને પરની મહત્તા આવે –એ તો મોહ છે, અજ્ઞાન છે. ભાઈ, તારી ચૈતન્યવસ્તુ અપાર મહિમાવાળી છે, તેની મહત્તા જાણીને તેમાં રત થા.

શક્તિવાન એવો આત્મા, તેની અનંત શક્તિઓની આ વાત ચાલે છે. જેને જાણવાથી ને અનુભવમાં લેવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય –એવા આત્મસ્વરૂપની આ વાત છે. આત્મા શરીરથી જુદો, વાણીથી જુદો, મનથી જુદો, જડ કર્મથી જુદો, ને રાગથીયે ભિન્ન જ્ઞાન-લક્ષણથી લક્ષિત, તે અંતર્મુખ ઉપયોગ વડે લક્ષમાં આવે છે. એ રીતે આત્માને લક્ષમાં લઈને અનુભવ કરતાં જે નિર્મળ પર્યાયરૂપ ભાવ સિદ્ધ થયો, પ્રાપ્ત થયો, તે ભાવરૂપે આત્મા પોતે પરિણમ્યો હોવાથી આત્મા જ કર્મ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું આવું કર્મ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવું કાર્ય કરતા હશે ? –તો કહે છે કે નિર્મળ ભાવરૂપે પરિણમવાનું કાર્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ કરે છે. આવા કાર્યરૂપે થવાની શક્તિ આત્મામાં છે; તેને અહીં 'કર્મશક્તિ' કહી છે.

પરના કર્મપણે આત્મા થતો નથી; રાગના કર્મપણે પણ આત્મા થતો નથી. પર કર્તા ને મારી પર્યાય કર્મ, રાગ, કર્તા ને મારી પર્યાય કર્મ –એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ભાઈ, કર્મરૂપે (કાર્યરૂપે, નિર્મળ ભાવરૂપે) થવાની શક્તિ આત્મામાં છે, એટલે નિર્મળ ભાવને પ્રાપ્ત કરીને (પ્રગટ કરીને) તે કર્મરૂપે પોતે જ પરિણમ્યો છે, કોઈ બીજાને લીધે નહિ.

નિર્મળ અવસ્થા થઈ તે એક કર્મ છે; તે અવસ્થા સાથે આત્મા તન્મય હોવાથી આત્મા જ કર્મ છે. પોતે જ કર્તા, ને પોતે જ પોતાનું કર્મ. પોતે પોતાને કરે ? –કે હા, આત્મામાં એવી શક્તિ છે કે પોતે કર્તા થઈને નિર્મળ કાર્યરૂપે પોતે પોતાને કરે છે, ને તેનું સાધન પણ પોતે જ થાય છે. આત્માના અચિંત્યભાવોના સામર્થ્યની જગતને ખબર નથી. અહીં આત્મામાં જ કર્તાપણું કર્મપણું વગેરે બતાવીને આચાર્યદેવે તેનું સામર્થ્ય

પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે સામર્થ્યમાં વિકાર ન આવે. વિકાર થયો તેને આત્મા પ્રાપ્ત કરતો નથી, તે વિકારભાવરૂપ કર્મપણે આત્મા થતો નથી. આત્મા પોતાના નિર્મળભાવરૂપ કર્મપણે જ થાય છે.

અરે ભગવાન ! તારી નિર્મળ પર્યાયરૂપ સ્વકાર્યને બદલે તારી દૃષ્ટિ પરના કાર્યમાં ક્યાં ગઈ ? આત્મા અજ્ઞાનભાવે પણ પરનો કર્તા નથી, તે વિકારનો કર્તા છે. અને શુદ્ધ દૃષ્ટિથી અનુભવતાં તો વિકારી કર્મરૂપ થવાનો પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી. જડ કર્મથી ભિન્નતા બતાવવા રાગાદિને આત્માનું કાર્ય કહ્યું, પણ શુદ્ધ સ્વભાવથી જોતાં તે રાગાદિ કર્મરૂપે આત્મા થતો નથી, શુભાશુભરૂપે પોતે પરિણમતો નથી; શુદ્ધપર્યાયરૂપ કર્મરૂપે થાય એવો જ એનો સ્વભાવ છે. જ્યારે આવા શુદ્ધ કાર્યરૂપે પોતે પરિણમ્યો ત્યારે જ ભગવાન આત્મા અનુભવમાં પ્રસિદ્ધ થયો, ને તે જ સાચો આત્મા છે. – આનું નામ આત્મપ્રસિદ્ધિ, ને એને આત્માનો વૈભવ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય. પહેલાં હતો તો ખરો, પણ હવે અનુભવમાં આવ્યો.

ચૈતન્ય પરમાત્મા પરમાનંદથી પૂરો, અનંતી આત્મસંપદાનો ધારક, તેનો જેને આદર નથી, લક્ષ નથી, ધ્યાન નથી તે વિકારી કાર્યને પોતાના કર્મરૂપે માને છે; પણ તેના વિકારી અંશમાં પણ પરનું કરવાની તાકાત નથી. રાગપરિણમન જેટલો જ પોતાને માનનારને સ્વભાવ–શક્તિની ખબર નથી, સ્વવૈભવની તેને ખબર નથી. તેણે પર્યાયના વિકારી અંશને જ આત્મા માની લીધો. અહીં સમજાવે છે કે ભાઈ, એટલો તું નથી. વિકાર વગરના નિર્મળ પરિણામરૂપે થવાની તારી તાકાત છે. તારી કર્મશક્તિમાં જડનું કર્મ નથી, વિકારી કર્મ નથી, નિર્મળ ભાવરૂપી કર્મ તે-રૂપે આત્મા પોતે થાય છે, તેથી તેને 'સ્વયંભૂ' કહ્યો છે. આવા નિર્મળ-કર્મરૂપે થવાની શક્તિ પારિણામિકભાવે ત્રિકાળ છે, તેને ધરનાર આત્મા, તે આત્મસ્વભાવના લક્ષે પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાયો તે સિદ્ધરૂપ ભાવ છે, કર્મશક્તિને લીધે આત્મા તે સિદ્ધરૂપ –વિદ્યમાનરૂપ ભાવમય છે. લોકો કહે છે કે કર્મની શક્તિ છે, અહીં કહે છે કે ભાઈ, તારા આત્મામાં જ્ઞાનમય એવી કર્મશક્તિ છે કે જેથી તે નિર્મળ કાર્યરૂપ થાય છે, તારી કર્મશક્તિમાં જડ કર્મની શક્તિનો તો સર્વથા અભાવ છે. પોતાની કર્મશક્તિના બળે આત્મા સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવોને સિદ્ધ કરે છે, એટલે કે તે-રૂપ થઈને પોતે પરિણમે છે. સિદ્ધરૂપ ભાવ એટલે કે વિદ્યમાન નિર્મળ ભાવ, તે–રૂપ થયેલો આત્મા પોતે પોતાનું કર્મ છે. શુદ્ધ કાર્યને જ અહીં આત્માનું કર્મ કહ્યું છે, અશુદ્ધતા તે આત્માનું કર્મ નથી.

ભાઈ, તું જ તારા સ્વકર્મરૂપે થઈને તારા કાર્યને સુધારનાર છો. તારી સ્વશકિત એવી છે કે તેના આશ્રયે કાર્ય સુધરે જ; કાર્ય એટલે પર્યાય, તે સ્વાશ્રયે નિર્મળ થાય જ. કાર્ય બગાડવાની વાત સ્વાશ્રયમાં છે જ નહિ, કેમ કે વિકારી કાર્ય આત્માના સ્વભાવમાં છે જ નહિ. પરના કાર્યને તો બગાડવા–સુધારવાની વાત જ આત્મામાં નથી. સ્વભાવનો આશ્રય કર્યો ત્યાં આત્મા પોતે પોતાની શક્તિથી નિર્મળ કાર્યરૂપે પરિણમ્યા જ કરે છે. આત્માના અનુભવની શાંતિરૂપ નિર્મળ કાર્ય જેને નથી તે બહારના વિકલ્પને જ કાર્ય માનીને, તેમાં જ શાંતિ માનીને પડ્યો છે. પણ ભાઈ, વિકલ્પમાં તારી શાંતિ નથી, તારી શાંતિ તારા સ્વભાવના વેદનમાં જ છે, બીજે ક્યાંય નથી.

ધર્મીને પોતાના સ્વાનુભવથી સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય સિદ્ધ થયું છે; તે જાણે છે કે અમારૂં આ કાર્ય અમારી કર્મત્વશક્તિના બળથી જ થયું છે. શુદ્ધ ગુણમાં શુદ્ધપર્યાયરૂપ થવાની તાકાત છે. આત્મપર્યાય સુધરવાનું કામ પોતાની કર્મશક્તિથી થાય છે. આત્મા પોતે અનંત નિર્મળ શક્તિથી ભરેલો પૂર્ણ કળશ છે; જેમ સોનાનો કળશ અમૃતરસથી ભરેલો હોય, તેમ આ ચૈતન્યકળશ (–કળશાકાર આત્મા) અનંત ગુણના આનંદરસથી પૂર્ણ ભરેલો છે. આવી પૂર્ણતાના લક્ષે પરિણમન કરતો આત્મા પરમાત્મા બને છે.

* * *

આત્મામાં કાર્યરૂપ થવાનો સ્વભાવ એટલે કે 'કર્મશક્તિ' છે, તે શું કરે ? કે પોતાના સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ કાર્યરૂપ પોતે થાય, આનંદશક્તિના કાર્ય દ્વારા પોતે આનંદરૂપ થાય, જ્ઞાનશક્તિના કાર્ય દ્વારા પોતે કેવળજ્ઞાનરૂપ થાય. આમ સર્વગુણો નિર્મળ કાર્ય સહિત વર્તે –એવી શક્તિ આત્મામાં છે. આત્માનું કાર્ય થવા માટે કોઈ બીજાની જરૂર ખરી ?– તો કહે છે કે ના; કાર્યરૂપે પોતે પરિણમે એવો આત્માનો સ્વભાવ જ છે, તે સ્વભાવ કોઈ બીજાને લીધે નથી. નિર્મળ કાર્યરૂપે થવા માટે આત્માને બીજા કોઈનું અવલંબન નથી, બીજા કોઈ બહારના કારક નથી; પોતે સ્વયં પોતાથી જ છ કારકરૂપ થઈને નિર્મળભાવરૂપ થાય છે. જ્ઞાનગુણ વડે આત્મા પોતે સ્વયંભૂપણે સ્વ-પર પ્રકાશકપણે પરિણમે છે; શ્રદ્ધાગુણ વડે આત્મા પોતે સ્વયંભૂપણે નિજસ્વરૂપની શ્રદ્ધારૂપે પરિણમે છે; ચારિત્રગુણ વડે આત્મા પોતે પોતામાં સ્થિર થવારૂપ પરિણમે છે; આનંદગુણ વડે આત્મા પોતે પોતાના નિરાકુળ અતીન્દ્રિય આનંદરૂપે પરિણમે છે. આમ અનંત ગુણના સ્વકાર્યરૂપ કર્મપણે આત્મા પોતે પોતાની શક્તિથી જ પરિણમે છે.

પણ, મિથ્યાશ્રદ્ધા, અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ વગેરે વિકારી કાર્યપણે અજ્ઞાની પરિણમે છે

તેનું શું ? – તો કહે છે કે એવા વિકારી કર્મરૂપ થાય એવી કોઈ શક્તિ આત્મસ્વભાવમાં નથી, એ તો અદ્ધરથી એટલે કે સ્વભાવની બહાર તે કાળની પરાશ્રિત પર્યાયથી વિકાર થયો છે. પણ જો શક્તિસન્મુખ થાય તો વિકાર વગરનું કાર્ય પ્રગટે. જ્ઞાનીને ભેદજ્ઞાન પછી જે અલ્પ રાગાદિ દેખાય છે તે ખરેખર તેનાથી ભિન્નપણે વર્તે છે, એકપણે નહિ; એટલે ખરેખર તો તે રાગાદિ ભાવો જ્ઞાનીનું કર્મ નથી, જ્ઞાનીનું કર્મ તો શુદ્ધપર્યાયરૂપ જ છે, તે કાર્યમય તે વર્તે છે; એ જ જ્ઞાનીનો પ્રાપ્ત કરાયેલો સિદ્ધરૂપ ભાવ છે.

અહા, જુઓ તો ખરા ! આ તો ચૈતન્યસમુદ્ર ઉલ્લસી રહ્યો છે; અનંત શક્તિરૂપી રત્નોથી ભરેલાં આનંદના દરિયાને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ઉલ્લસાવ્યો છે. જેમ ચંદ્ર ઊગે ત્યાં દરિયો ભરતીથી ઊછળે, તેમ ચૈતન્યચંદ્ર એવા અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ આત્મખ્યાતિ ટીકા વડે ચૈતન્યના દરિયાને અનંત નિર્મળ શક્તિથી ઉછાળ્યો છે –વૃદ્ધિગત કર્યો છે– પ્રગટ પરિણમાવ્યો છે. અહા, આવો આનંદનો સમુદ્ર... તેમાં હે જીવો ! તમે મગ્ન થાઓ. જેમ સહેજે સમુદ્ર રત્નાકર ઉલ્લસે ને ભરતી વડે અંદરના રત્નો ઊછળીને કિનારે આવી જાય–તે કોણ ન લ્યે ? તેમ વીતરાગી સંતોએ આ પંચમકાળમાં ચૈતન્યરત્નાકરને સ્વાનુભવ દ્વારા ઉલ્લસાવીને ૪૭ શક્તિરૂપી રત્નો બહાર કાઢીને બતાવ્યા છે... તે કોણ ન લ્યે ? આવી શક્તિ દ્વારા આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તો તે કોણ ન અનુભવે ! અહો ! સંતોએ મહા ઉપકાર કર્યો છે. જગતના ચૈતન્યનિધાન જગતને દેખાડ્યા છે.

ભગવાનની પરિણતિમાં અને સાધક સંતોની પરિણતિમાં ચૈતન્યનો અદ્ભુત વૈભવ પ્રગટ્યો છે; અનંત શક્તિની નિર્મળતારૂપ અનંત ગુણરત્નો તેમને ખીલ્યા છે. અને તેઓની વાણીમાં પણ ચૈતન્યના વૈભવનું અદ્ભુત વર્ણન આવ્યું છે. અહો, અદ્ભુત નિધિવાળો ચૈતન્ય–રત્નાકર ઉલ્લસી રહ્યો છે, તેમાં ડૂબકી મારીને એટલે કે સ્વાનુભૂતિ કરીને સમ્યક્ગ્દષ્ટિ તે ઉત્કૃષ્ટ રત્નોને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે નિર્મળ પર્યાયમાં ઉલ્લસી રહેલા ચૈતન્યરત્નાકરની પ્રતીત વડે પરમાત્મા થવાય છે. છેલ્લે કળશ ૨૭૩માં 'અહો, આ આત્માનો સહજ અદ્ભુત વૈભવ !' –એમ કહીને આચાર્યદેવે આત્માનો પરમ મહિમા કર્યો છે; અદ્ભુતથી પણ અદ્ભુત એવો આત્માનો સ્વભાવમહિમા વિજયવંત વર્તે છે, એને અનુભવનારા ધર્માત્માઓ વિજયવંત વર્તે છે.

અનંત ગુણ સહિત આત્મવસ્તુ છે, તેની સ્વતંત્ર સત્તા અનાદિ અનંત સ્વયંસિદ્ધ છે; અને તેમાં નિર્મળ પર્યાયરૂપ કર્મ પણ આત્મા પોતાની શક્તિથી જ કરે છે. પોતાની પર્યાયરૂપ જે કર્મ છે તે-મય આત્મા પોતે જ થાય છે, એવી તેની કર્મત્વશક્તિ છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભાવરૂપ નિર્મળ કર્મ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થશે ?

–દેહમાંથી તે પ્રાપ્ત નહિ થાય; રાગમાંથી તે પ્રાપ્ત નહિ થાય; આત્માના સ્વભાવમાં જ જ્ઞાન સાથે એવી કર્મત્વશક્તિ છે કે તે શક્તિના બળે આત્મા પોતે તે કર્મરૂપે (સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપે) પરિણમે છે. આત્માનું કર્મ કોઈ બીજું નથી, બીજાને લીધે નથી, આત્મા નિર્મળ ભાવરૂપે પરિણમતો થકો પોતે જ પોતાનું કર્મ છે.

આત્માના સ્વભાવના છ કારકની આ અલૌકિક વાત છે. સ્વાધીનકારકોને ઓળખતાં પરાશ્રિત બુદ્ધિ છૂટીને પરિણતિ પોતાના સ્વભાવ તરફ વળે છે; તેમાં આત્મા પોતે નિર્મળ કર્મપણે પ્રસિદ્ધ થાય છે. વ્યવહાર-રત્નત્રયના જે વિકલ્પ છે તેમાં આત્મા પ્રસિદ્ધ થતો નથી, તેનામાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ નિર્મળ કાર્ય આપવાની તાકાત નથી એ તો રાગ છે, રાગમાં રત્નત્રયધર્મ આપવાની તાકાત કેમ હોય ? ચૈતન્યશક્તિમાં જ એવી સ્વાધીન તાકાત છે કે પોતે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મરૂપે પરિણમીને પોતાનું કર્મ થાય છે. કર્તા પોતે , કર્મ પોતે, ને સાધન પણ પોતે જ.

અત્યારે આત્માની કર્મત્વશક્તિનું વર્ણન ચાલે છે. કોઈ સંયોગો આત્માની પર્યાયરૂપ થતાં નથી; રાગાદિ વિકલ્પો પણ આત્માની નિર્મળ પર્યાયરૂપ થતા નથી; નિજશક્તિના બળે આત્મા પોતે નિર્મળ પર્યાયરૂપ થાય છે, આત્મા પોતે પોતામાંથી તે નિર્મળકાર્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ભાઈ, તારે તારા સમ્યક્ત્વાદિ નિર્મળ કાર્ય માટે ક્યાંય બીજે જોવાનું રહેતું નથી, તારી શક્તિમાં જ જો.

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ થતી વખતે કેવળી કે શ્રુતકેવળી ભગવંતોની સમીપતા જ હોય, એ નિયમ છે; પણ તેથી કાંઈ આ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ તે સામા કેવળી–શ્રુતકેવળીનું કર્મ નથી, આત્મા જ પોતે પોતાના સ્વભાવથી તે-રૂપે પરિણમ્યો છે એટલે આત્માનું જ તે કર્મ છે. કર્મ એટલે નિર્મળ પર્યાયરૂપ કામ. પોતાના શ્રદ્ધાન્‌સ્વભાવના બળે આત્મા પોતે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વરૂપ થાય છે; સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; અંતરમાં કેવળ-સ્વદ્રવ્યની સમીપતા છે, ને બહારમાં કેવળીની સમીપતા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિએ પોતાની દૃષ્ટિમાં કોઈ પરદ્રવ્યને સમીપ નથી રાખ્યા; વિકલ્પને સમીપમાં નથી રાખ્યા, તે બધાને તો દૂર રાખ્યા છે એટલે કે પોતાથી જુદા રાખ્યા છે; ને અનંત શક્તિમય નિજસ્વભાવને જ સમીપ રાખ્યો છે, તેમાં જ એકતા કરી છે; તેનાથી જરાય જુદાપણું નથી રાખ્યું, એટલે તેનાથી દૂર નથી, તે સદા સમીપમાં જ વર્તે છે.

જુઓ, આ ધર્માત્માની અંતરદશા ! ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડીને ધર્મીને આવી દશા

હોય છે. વસ્તુમાં નિર્મળ પર્યાયરૂપ કર્મ પોતાની જ શક્તિથી થાય છે, તેને બદલે પરને લીધે થવાનું માનતા અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. 'અર્થ' એટલે વસ્તુનો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વભાવ; તેને સ્વાધીન ન માનતાં પરને લીધે જેણે માન્યું તેણે અર્થનું (વસ્તનું) અસ્તિત્વ પરને લીધે માન્યું, એટલે તેની માન્યતામાં અર્થનો અનર્થ થઈ ગયો. શુભરાગમાંથી શુદ્ધઉપયોગની પ્રાપ્તિ થવાનું માને તો તેમાં પણ અનર્થ થાય છે. જ્ઞાનમય આત્મા, તેના અનંત ગુણ ને નિર્મળ પર્યાયો તે બધા 'અર્થ'માં સમાય છે; પણ તેનું અર્થપણું જો પરને લીધે કે રાગને લીધે માને તો અર્થની સ્વતંત્રતા ઉપર બળજોરી થાય છે, શુદ્ધ અર્થનું અર્થપણું રહેતું નથી, 'અનર્થ' થઈ જાય છે, એટલે કે તેમ માનનાર જીવની પર્યાયમાં અશુદ્ધતા થાય છે, અહિત થાય છે, તે જ અનર્થ છે.

રાગને લઈને પોતાની શુદ્ધતા થવાનું જે માને છે તે પોતાની સ્વતંત્ર ચૈતન્યબાદશાહી આપીને તેને બદલે ગુલામી વેચાતી લ્યે છે. અરે, પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવની આવી વાત પ્રેમથી સાંભળે નહિ, જાણે નહિ, તે વસ્તુને ક્યારે સાધે ? પોતાની સ્વાધીનતા ન ગોઠે ને પરાધીનતાની વાત ગોઠે –એ જીવ સ્વાશ્રયી પરિણતિ ક્યાંથી કરશે ? મારી દશાના બધા કારકો મારામાં જ છે, બહારમાં કાંઈ મારે શોધવાનું નથી –એમ જો પોતાની સંપૂર્ણતા જાણે તો સ્વસન્મુખ થઈને સ્વાશ્રયી નિર્મળ દશા પ્રગટ થાય. પરના આશ્રય વડે કે શુભરાગ વડે શુદ્ધની પ્રાપ્તિ માને તો તે અનર્થ છે, મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ તે જ મોટો અનર્થ છે કેમ કે સમ્યક્ત્વ સમાન ત્રણલોકમાં જીવનું હિતકર નથી ને મિથ્યાત્વ સમાન અહિતકર બીજું કોઈ નથી.

અહીં તો આચાર્યદેવે આત્માનો વૈભવ બતાવીને ચૈતન્યના દરબાર ખુલ્લા મૂક્યા છે. ચૈતન્યદરબાર આનંદથી ભરપૂર છે –જેમાં અનંત શક્તિ સહિત ચૈતન્યભગવાન શોભી રહ્યા છે. કાલે ભક્તિમાં બેનોએ ગાયું હતું કે 'દરબાર તમારા મનહર હૈ...' ભગવાનના સમવસરણની શોભા તો અદ્‌ભુત હોય છે, ને અહીં આ ચૈતન્યભગવાનનો મનોહર દરબાર છે. એ દરબારમાં દાખલ થતાં અતીન્દ્રિય આનંદ થયા વિના રહે નહિ.

જ્યાં બારમા ગુણસ્થાનની વીતરાગતા થઈ ત્યાં અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન હોગા હી હોગા... એ સાચું, પણ તે ક્યાંથી હોગા ? પૂર્વપર્યાયમાંથી નહિ હોગા પણ પૂર્ણ શક્તિવાળો ભગવાન આત્મા છે તે પોતે પોતાની કર્મશક્તિના બળે કેવળજ્ઞાનરૂપ પરિણમશે. કેવળજ્ઞાનરૂપ જે કર્મ તે-રૂપે થવાની આત્માની શક્તિ છે, તેથી કેવળજ્ઞાન

થશે. પર્યાય અપેક્ષાએ કહીએ તો કેવળજ્ઞાન તે કર્મ (કાર્ય) છે, અભેદ અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલો આત્મા પોતે પોતાનું કર્મ છે; અને અનુભૂતિ વખતે તો એવા કર્તા–કર્મ વગેરેના ભેદો પણ રહેતા નથી. અનંત શક્તિનું કાર્ય અભેદઅનુભૂતિમાં સમાઈ જાય છે. એટલે પોતાના સ્વભાવસન્મુખ થઈને અનુભૂતિ કરવાનું જ રહ્યું; આવી અનુભૂતિ કરવી એ જ અર્હંતોનું ફરમાન છે, એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે. પરમાંથી નિર્મળતા આવતી નથી માટે પર સામે જોવાનું રહેતું નથી. પૂર્વની વીતરાગપર્યાયને કારણે પણ આ કેવળજ્ઞાનપર્યાય થઈ –એમ નથી.

સિદ્ધરૂપ ભાવ એટલે કે તે સમયે પ્રાપ્ત થયેલી નિર્મળપર્યાય, તે આત્માનું કર્મ છે, અથવા આત્મા તે-મય હોવાથી આત્મા જ કર્મ છે. આત્મા પોતે પોતાની શક્તિથી તે કર્મરૂપ થયો છે. ભાઈ, તારી પર્યાયની સિદ્ધિ માટે તું તારા સ્વભાવ સામે જો. પર્યાયના ભેદને કે ગુણભેદને જોવામાં પણ ન રોકા; અખંડસ્વભાવી તારી ચૈતન્યવસ્તુને જો. અંતર્‌વસ્તુનું અવલંબન કર. પરની સામે કે વિકારની સામે જોઈને જે લાભ માને છે તેને પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવરૂપ ભગવાનનું માહાત્મ્ય ન આવ્યું. સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે નિર્મળ પર્યાયને દ્રવે છે એવું આત્મદ્રવ્ય છે. દ્રવ્યના અનંત ગુણો પોતપોતાની નિર્મળ પર્યાયને દ્રવવાની તાકાતવાળા છે, એટલે તે પર્યાયરૂપ કર્મપણે આત્મા પોતે જ પરિણમે છે. આવી કર્મત્વશક્તિ (કર્મરૂપે થવાની શક્તિ) આત્મામાં છે. 'જ્ઞાન'ના અનુભવમાં તે ભેગી આવી જાય છે.

કર્મરૂપે એટલે કે કાંઈ જડકર્મરૂપે આત્મા થતો નથી, પણ પોતાના નિર્મળભાવરૂપ કર્મની વાત છે, તે કર્મરૂપે આત્મા સ્વયં પરિણમે છે. શુદ્ધ છ કારકો પોતાના પોતામાં છે. શાસ્ત્રના શબ્દોથી પાર, વિકલ્પોથી પાર, પૂર્વની પર્યાયથી પાર, પોતાની વર્તમાન સ્વાનુભૂતિમાં જ છએ કારકો સમાઈ જાય છે. આ ભગવાન તીર્થંકરદેવની વાત છે; તીર્થંકર ભગવાને સાધેલું ને કહેલું વસ્તુસ્વરૂપ આવું છે. – આવું વસ્તુસ્વરૂપ જાણતાં આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વ ઘણું ગંભીર છે : અંદર બહુમાન કરીને સમજે ત્યારે તેની ગંભીરતા સમજાય તેવી છે. જ્ઞાનીઓનાં પેટ (એટલે કે અનુભવ) બહુ ઊંડા છે. ઉપર – ટપકે તે હાથ આવી જાય તેવાં નથી.

હે જીવ ! અનંત શક્તિસંપન્ન તારો આત્મા જ તારું શરણ છે. પૂર્વની પર્યાય પણ જ્યાં શરણરૂપ નથી ત્યાં વિકારનું કે જડનું શરણ કેવું ? અરિહંતદેવ વગેરેનું શરણ વ્યવહારથી છે, પરમાર્થે અરિહંતદેવે બતાવેલો, રાગ વગરનો અરિહંત જેવો આત્માનો

સર્વજ્ઞસ્વભાવ તે જ પોતાનું શરણ છે. રાગાદિ ભાવો તારું શરણ નથી ને તારું કારણ પણ નથી.

પ્રશ્ન :– શુભ રાગ ને શુદ્ધતાનું કારણ તો છે, કેમ કે વચ્ચે શુભ આવ્યા વગર અશુભમાંથી સીધી શુદ્ધતા કોઈને થતી નથી.

ઉત્તર :– અશુભમાંથી સીધો શુદ્ધોપયોગ નથી થતો, વચ્ચે શુભ આવે છે –એ વાત સાચી, પણ તેથી કરીને કાંઈ શુદ્ધતાનું કારણ તે શુભ રાગ સાબિત થતો નથી; જો શુભરાગ શુદ્ધતાનું કારણ હોય તો તો બધાય જીવોને શુભ રાગ પછી શુદ્ધતા થવી જોઈએ. –પણ શું એમ થાય છે ? –ના. અને જેને શુદ્ધતા થાય છે તેને તે નિજશક્તિના સાધન વડે જ થાય છે, રાગસાધન વડે નહિ. માટે નિયમ છે કે શુભ રાગ તે વીતરાગીશુદ્ધતાનું સાધન નથી. અરે, ભાઈ ! એટલો તો વિચાર કર કે કાર્યથી વિરુદ્ધ એનું સાધન કેમ હોય ? વીતરાગતા કાર્ય, અને તેનું સાધન રાગ –એમ તો કઈ રીતે બને ? અરે, શુભ રાગ વડે તો શુદ્ધતા ન થાય, પણ પહેલા સમયની શુદ્ધતા વડે પણ બીજા સમયની શુદ્ધતા થઈ નથી. બારમા ગુણસ્થાનને કારણે તેરમું ગુણસ્થાન (કેવળજ્ઞાન) થયું નથી, પણ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કાળે આત્મા પોતે સ્વયંભૂ તેના છ કારકરૂપ થઈને કેવળજ્ઞાનરૂપે ઊપજ્યો છે; પોતે જ તે સમયે તેવા કર્મરૂપે પરિણમ્યો છે.

ભાઈ, લક્ષ બાંધ તારા સ્વભાવમાં, તો તેના લક્ષે લાખેણી પર્યાય પ્રગટી જશે. બાકી બધું તો વિકલ્પનું ને આકુળતાનું કારણ છે. સ્વભાવમાં લક્ષને જોડ, તો પછી તારે કેવળજ્ઞાન માટે કે સમ્યગ્દર્શન માટે બીજા કોઈ કારણ શોધવા જવું નહિ પડે. ‘હું શુદ્ધોપયોગ કરું’ એવા લક્ષે શુદ્ધોપયોગ ન થાય; જ્ઞાયકસ્વભાવની સન્મુખ થઈને જ્યાં પર્યાય તેમાં એકાગ્ર થઈ ત્યાં શુદ્ધોપયોગ વર્તે છે. ચૈતન્યવસ્તુમાંથી આનંદમય નિર્મળ પર્યાયોનું વહન થયા કરે છે, –પણ ક્યારે ? કે તેમાં લક્ષ કરે ત્યારે. જો સ્વવસ્તુમાં લક્ષ ન કરે તો વિકારી પર્યાય થાય છે. (‘દ્રવ્યમાં તો શુદ્ધતા જ ભરી છે એટલે દ્રવ્યમાંથી તો શુદ્ધપર્યાય જ આવે છે પણ પ્રગટ્યા પછી તે પરલક્ષે અશુદ્ધ થાય છે’ –એમ નથી; પરંતુ પરાશ્રયે પરિણમતા આત્માનું તે સમયનું પરિણમન જ એવું અશુદ્ધ થયું છે. –અશુદ્ધતા તે તો તે સમયની પર્યાયનો ધર્મ છે, તે નથી તો દ્રવ્ય–ગુણમાંથી આવી, કે નથી પરને લીધે થઈ; પર્યાયની તેવી યોગ્યતા છે, ને પર્યાયની યોગ્યતા એક જ સમયની હોય છે; બીજા સમયે તે રહેતી નથી.)

અહો, આત્મશક્તિના મહિમાની શી વાત ! કેવળજ્ઞાન અને અનંત આનંદરૂપે

પરિણમવાની તેની તાકાત છે. શકિતપણે જે પ્રાપ્ત છે તેની પર્યાયમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. શક્તિમાં ન હોય તો પર્યાયમાં પણ આવે નહિ. શક્તિ ને વ્યક્તિ એક જાતના હોય. જ્ઞાનશક્તિની વ્યક્તિ જ્ઞાનરૂપ હોય, જડરૂપ ન હોય. જેમ આકાશની અવગાહનશક્તિ અમાપ છે, તેની વિશાળતાની શી વાત ! – તેના ક્ષેત્રની અનંતતાનું માપ નથી. તેમ આત્માની ચૈતન્યશક્તિ અમાપ છે, તેના ભાવસામર્થ્યની શી વાત ! સાડાત્રણ હાથ જેટલો નાનો અરૂપી આકાર છતાં તેટલામાં અનંત આકાશને જાણી લેવાની કોઈ અચિંત્ય તાકાત જ્ઞાનમાં છે. અહો, જ્ઞાનનો મહિમા અમાપ છે. કુંદકુંદસ્વામી જેવા સંત સર્વજ્ઞતાના મહિમાથી કહે છે કે **अहो हि णाणस्स माहप्पं** અહો, જ્ઞાનનો મહિમા !! (જુઓ પ્રવચનસાર ગાથા ૫૧)

આત્માના જ્ઞાનનિધાન કોઈ અચિંત્ય છે, –બધુંય જાણે છતાં જેને વિકલ્પ નથી, જેમાં આનંદ વગેરે અનંત સ્વભાવો ભરેલા છે. (ગુરુદેવ ઘણા ગંભીર મહિમાથી કહે છે કે) અહા, સ્વભાવ... સ્વભાવ ! ભગવાન, અદ્ભુત તારો સ્વભાવ છે. જેમાં નજર કરતાં એવા નિધાન પ્રગટે કે ન્યાલ થઈ જવાય –આવો વૈભવ તારા સ્વભાવમાં છે. પણ તારી આળસે તેં તેને દેખ્યો નહિ... ને અનંતકાળ દુઃખમાં ગુમાવ્યો, પણ ભાઈ ! હવે આ તારા ચૈતન્યનિધાનને દેખવાનો અવસર છે; આ અવસરને તું ચૂકીશ મા... આળસ કરીશ મા.

આ શક્તિઓના શબ્દો ટૂંકા છે પણ તેનું વાચ્ય મહાન છે. જેમ 'આત્મા' શબ્દ તો અઢી અક્ષરનો છે, પણ તેનું વાચ્ય તો અનંતશક્તિથી ભરેલું મહાન તત્ત્વ છે; અંતર્મુખ જ્ઞાનની તાકાતથી તે વાચ્ય જણાય છે. વાણીના જડ શબ્દોમાં કાંઈ જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન તો આત્મામાં છે; જ્ઞાન-પર્યાય કાંઈ જડમાં ન જાય, કે જડમાંથી ન આવે. તીર્થંકરપ્રભુના કેવળજ્ઞાનની પર્યાય કાંઈ દિવ્યધ્વનિના રજકણોમાં આવી જતી નથી; ને ગણધરાદિની જ્ઞાનપર્યાય કાંઈ તે દિવ્યધ્વનિના રજકણમાંથી આવતી નથી; જ્ઞાન અને વાણી બંનેનું તદ્દન ભિન્ન સ્વતંત્ર પરિણમન છે. જ્ઞાનપર્યાયરૂપ જે કાર્ય છે તે આત્માનું પ્રાપ્ય છે, આત્મા તે પર્યાયને કર્મપણે પ્રાપ્ત કરીને પોતે તે-રૂપે પરિણમ્યો છે. 'જ્ઞાન' તે કોનું કાર્ય ?– કે આત્માનું કાર્ય; તે કોઈ બીજાનું (નિમિત્તનું કે રાગનું) કાર્ય નથી.

જુઓ, આ આત્માનું કર્મ બતાવાય છે. કર્મ શબ્દના અનેક અર્થ છે, પણ અહીં આત્માના જ્ઞાનભાવની સાથે વર્તતી કર્મશક્તિની વાત છે. શરીરાદિ નોકર્મ, કે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ –એ તો બંને કર્મ જડ છે, એનામાં જ્ઞાનલક્ષણ રહેતું નથી એટલે

તે તો આત્માથી ભિન્ન છે. અને રાગાદિ અશુદ્ધભાવરૂપ જે કર્મ છે તેમાં પણ જ્ઞાનલક્ષણ રહેતું નથી, જ્ઞાનથી તે ભિન્ન છે એટલે તે પણ આત્માથી ભિન્ન છે. હવે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આનંદ વગેરે શુદ્ધભાવરૂપ જે આત્માનું કાર્ય છે તેને પણ કર્મ કહેવાય છે, અને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનું તે ખરું કર્મ છે, તેનામાં જ્ઞાનલક્ષણ રહેલું છે. આવા શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ દ્વારા આત્માને ઓળખે તો તેની સાચી ઓળખાણ થાય. આત્મામાં અનંતગુણની તાકાત છે, તેમાં પોતાના શુદ્ધ કર્મરૂપે પોતે સ્વયં થાય એવી પણ એક તાકાત છે. સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને સિદ્ધપદ સુધી જેટલી શુદ્ધપર્યાય થઈ તે બધી આત્માની કર્મશક્તિ વડે થઈ છે... તે–તે નિર્મળ પર્યાયરૂપી કર્મરૂપે આત્મા પોતે પરિણમ્યો છે. –એવા પરિણમન વખતે સાચા દેવ–ગુરુ વગેરે યોગ્ય નિમિત્તોનો મેળ સહજપણે હોય છે.

આ પોતાના સ્વભાવની વાત છે, તે સમજણમાં લેવા જેવી વાત છે. લોકો કહે છે કે સમજીને સહી કરવી... પોતાના સ્વભાવની વાત સમજીને ‘સહી’ કરી દેવી... सही એટલે સાચું, સત્ય; સ્વભાવને લક્ષમાં લઈ તે सही કરવી એટલે કે જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરીને જ્ઞાનને સત્ય બનાવવું. सही એટલે સત્યનો સ્વીકાર; સમ્યગ્જ્ઞાન વગર સ્વભાવનો સ્વીકાર થાય નહિ, ને સત્યનો લાભ થાય નહિ. માટે હે ભાઈ ! તું ધીરો થઈને સમજ... આ તારા સ્વભાવની તારી વાત છે, તારા ઘરની વાત છે. શરૂમાં નવીન લાગશે પણ આ અપૂર્વ વાત સમજતાં તને આનંદ થશે. જેવો આત્મા સંતોએ અંતરમાં સાધ્યો તેવો જ જગતને દેખાડ્યો છે. ભગવાને આમ જોયું છે, જિનવાણીરૂપ શાસ્ત્રોમાં આમ કહ્યું છે, ને સ્વાનુભવમાં પણ જ્ઞાનીઓએ આવું જ વસ્તુસ્વરૂપ અનુભવ્યું છે. કોઈ વિપરીત માને તોપણ જે સત્ય વસ્તુસ્વરૂપ છે તે અન્યથા થાય તેમ નથી. જેમ કોઈ અજ્ઞાની મૂઢતાથી આત્માને જડ માને પણ તેથી કાંઈ આત્મા ચેતન મટીને જડ ન થઈ જાય. રાગ વડે કોઈ સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ થવાનું માને પણ તેથી રાગ કાંઈ ધર્મ થઈ ન જાય. વસ્તુ પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને પ્રસિદ્ધ કરે છે. અજ્ઞાની તેને અન્યથા માને તેથી કાંઈ તે અન્યથા થઈ જાય નહિ.

અહો, મારા આત્મસ્વભાવની શક્તિમાંથી મારું કાર્ય આવે છે –એમ સ્વભાવની તાકાત ઉપર સીધી દૃષ્ટિ કર. અલૌકિક સામર્થ્યવાળું આત્મદ્રવ્ય લક્ષમાં આવતાં પર્યાયમાં પણ તેવું સામર્થ્ય ખીલી જશે. જ્ઞાનભાવમાં અલૌકિક શક્તિઓ આચાર્યદેવે સિદ્ધ કરી છે.

વિકલ્પ હો –પણ તે જ્ઞાનસ્વભાવથી બહાર છે, તેનામાં એવી શક્તિ નથી કે આત્માની નિર્મળ પર્યાયને કરી દ્યે. આત્મામાં જ એવી કર્મશક્તિ છે કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ

પર્યાયરૂપ થાય છે. જ્ઞાન–આનંદ–વીર્ય–પ્રભુતા એ બધા કાર્યોને કરવાની તાકાત વિકલ્પમાં નથી, આત્મા જ પોતાની કર્મશક્તિ વડે તે-તે નિર્મળ ભાવોને પ્રાપ્ત કરે છે, –ક્યાંથી કે પોતામાંથી જ. –એ વાત અપાદાનશક્તિમાં બતાવશે.

આત્માની કર્મશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૪૧)

અરે ! આવું મહિમાવંતું આત્મતત્ત્વ, તેને સાધવાની જીવોને નવરાશ કેમ નથી મળતી ? બીજી પ્રયોજન વગરની ઉપાધિમાં લાગ્યો રહે છે, પણ ભાઈ ! તારા આત્માની અદ્ભુતતા તો દેખ ! અહો, ચૈતન્યનો કોઈ અદ્ભુત આનંદકારી સ્વભાવ છે; જગતની જેમાં ઉપાધિ નથી ને પોતાના નિજાનંદમાં કેલી કરતું જે પરિણમી રહ્યું છે એવા તારા ચૈતન્યતત્ત્વને અંતરમાં જો.

[૪૨]

કર્તૃશક્તિ

भवत्तारूपसिद्धरूपभावभावकत्वमयी कर्तृशक्तिः।

卐

અખૂટ આત્મવૈભવ સર્વજ્ઞદેવે ખુલ્લો કરીને જગતને બતાવ્યો છે. અહો, આ તો વીતરાગી સંતોના અંતરના અનુભવની વાત છે. આના ભાવો સમજવા માટે અંતરમાં ઘણું ઊંડું મંથન માગે છે. અંદરમાં મંથન વગર આવો આત્મા અનુભવમાં આવે નહિ. આત્માની સમજણ માટે ને અનુભવ માટે અંદરમાં ઘણો ઉગ્ર પ્રયત્ન હોય છે, જગતથી કેટલી ઉદાસીનતા ને ચૈતન્યની કેટલી પ્રીતિ હોય! –ત્યારે આત્મા અનુભવમાં આવે.

✯

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; તેમાં થવાપણારૂપ એવો જે સિદ્ધરૂપ ભાવ તેના ભાવકપણામયી કર્તૃશક્તિ છે. આત્મા કર્તા થઈને શું કરે ? કે પોતાના વર્તતા નિર્મળ ભાવને કરે. જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા આત્માને લક્ષમાં લેતાં તે–તે કાળે જે નિર્મળ પર્યાય થાય છે તે સિદ્ધરૂપ ભાવ છે, તેનો ભાવક આત્મા છે. ભાવક એટલે તે ભાવનો કરનાર કર્તા. પોતાનો જે નિર્મળભાવ થયો તે કાર્ય છે, તેનો કર્તા થઈને આત્મા તે ભાવને ભાવે છે. પોતાની કર્તૃત્વશક્તિથી આત્મા પોતે સ્વાધીનપણે પોતાના ભાવને કરે છે.

અનંતશક્તિમાન આત્મા છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે એટલે કે તેના અનુભવમાટે તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ; તેમાં ઉત્સાહ હોવો જોઈએ. તે ચૈતન્યસ્વભાવ તરફના ઉત્સાહના જોરથી પરિણામ તેમાં એકાગ્ર થતાં વિકલ્પ તૂટી જાય છે ને નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે. જેમ હીરો લેવો હોય તે તેની કિંમત સમજે છે ને હીરાની પરીક્ષા કરે છે. હીરાને બદલે લીંબોળી કે કાચનો કટકો લઈ લેતો નથી; તેમ જેને ચૈતન્યચિંતામણિ પ્રાપ્ત કરવો હોય તેણે જ્ઞાનીના ઉપદેશ અનુસાર તેની કિંમત સમજવી જોઈએ, તેની અનંત શક્તિની તાકાતનો મહિમા જાણવો જોઈએ ને અંતરના વેદનથી પરીક્ષા કરીને તેનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. જડને કે રાગને ચૈતન્યસ્વરૂપ માની લ્યે તો સાચું આત્મસ્વરૂપ સમજાય નહિ. કોઈ લીંબોડીને નીલમણિ માની લ્યે તો ? તેમ રાગને જ કોઈ આત્મા માની લ્યે તો ? –તો તે ઊંધી માન્યતાનું સાચું ફળ આવે નહિ. ઝેરને કોઈ સાકર માનીને ખાય તો પણ કડવું જ લાગે. તેમ વિકારને કોઈ આત્મસ્વરૂપ માનીને વેદે તો તેથી કાંઈ આત્માની શાંતિ વેદનમાં ન આવે. માટે યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ જેમ છે તેમ બરાબર જાણવું જોઈએ. સાચા જ્ઞાનનું જ સાચું ફળ આવે છે. સર્વજ્ઞભગવાને જેવો આત્મા કહ્યો તેવો આત્મા જાણ્યા વગર સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, ને સમ્યક્ ચારિત્ર પણ હોય નહિ. –કેમ કે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યા વગર ઠરશે શેમાં ? ને સ્વરૂપમાં ઠર્યા વગર મુક્તિ થાય નહિ.

પૂર્ણ સુખ મોક્ષ વગર નહિ,
મોક્ષ ચારિત્ર વગર નહિ.
ચારિત્ર સમ્યક્ત્વ વગર નહિ.
સમ્યક્ત્વ શુદ્ધાત્માની ઓળખાણ વગર નહિ.

માટે મોક્ષાર્થીએ અત્યંત ઉદ્યમપૂર્વક શુદ્ધઆત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પહેલાં જાણવું જોઈએ.

ભગવાન આત્માની આ ભાગવત-કથા છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના નિધાન બતાવનારી, ભગવાને કહેલી આ ભાગવતકથા છે. આ સમયસાર જૈનધર્મનું મહા ભાગવત છે; તે જ ખરું ભાગવત છે, કેમ કે ભગવાને તે કહેલું છે, ને ભગવાનનું સ્વરૂપ તે બતાવે છે. સાધારણ લોકો તો આત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર કહે છે કે 'જીવો અને જીવવા દ્યો.'–પણ અરે ભાઈ ! શું એનામાં એનું જીવન નથી, –કે તું જીવાડીશ તો જ એ જીવશે ? બીજો એને જીવવા દે, –એમ માન્યું એનો અર્થ એ કે આત્મામાં અનાદિ અનંત સ્વાધીનપણે જીવવાની જે જીવનશક્તિ છે તેને તે ઓળખતો નથી. અહીં આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભાઈ ! દરેક આત્મામાં એવી જીવત્વશક્તિ છે કે બીજા વગર તે પોતે પોતાના જ્ઞાન–આંનદાદિ શુદ્ધ ભાવપ્રાણથી જીવે છે. આત્માની જીવનશક્તિનું એ કાર્ય છે કે જ્ઞાન–દર્શન–આનંદમય જીવન પ્રગટ કરીને જીવે, આવું જ્ઞાનજીવન જીવો –એમ ભગવાનનો ઉપદેશ છે, ને ભગવંતો એવું જીવન જીવે છે. બાકી આયુકર્મ વડે શરીરના સંયોગથી જીવવું તે સાચું જીવન નથી; ને શરીરનો વિયોગ થતાં કાંઈ આત્મા મરી જતો નથી. જડસંયોગને અને વિકારી અંશને જ આત્માનું સર્વસ્વ માનીને, અજ્ઞાની તેનાથી જીવવાનું માને છે ને પોતાના જ્ઞાનજીવનને ભૂલી જાય છે, તે ભાવમરણ છે. તે ભાવમરણ ટાળીને નિર્મળ ચૈતન્ય ઉપયોગરૂપ આત્મજીવન પ્રગટ કરવાની આત્માની તાકાત છે; આત્મા પોતાની તાકાતથી જ કર્તા થઈને પોતાના નિર્મળ સ્વભાવને ભાવે છે. આવા સ્વરૂપે આત્માને જાણવો–માનવો તે મોક્ષમાર્ગ છે. તે સાચું આનંદમય જીવન છે.

અનંત ગુણસાગર ચૈતન્યરત્નાકર આત્મામાં એક કર્તૃત્વરત્ન એવું છે કે જેનાથી તે પોતાની શાંત-અરાગી ચૈતન્યપર્યાયને બીજા કોઈની મદદ વગર કરે છે. વિકલ્પના અવલંબન વગર આત્મા પોતાની નિર્મળ પર્યાયના કર્તાપણે પરિણમે છે. શાસ્ત્રો કે શ્રુતના વિકલ્પો તે જ્ઞાનપર્યાયના કર્તા નથી, નવતત્ત્વના વિકલ્પો તે શ્રદ્ધાપર્યાયના કર્તા નથી, વ્રતના શુભવિકલ્પો તે ચારિત્રપર્યાયના કર્તા નથી; પોતાની તે નિર્મળ પર્યાયોના કર્તાપણે સ્વતંત્રપણે આત્મા પોતે પરિણમે છે, એટલે આત્મા જ નિજશક્તિથી તેનો કર્તા છે. તે નિર્મળ ભાવોનો ભાવક આત્મા છે, બીજું કોઈ નહિ. જે ભાવક છે તે જ કર્તા છે. આવો નિર્ણય કરે તેને પરાશ્રયભાવ ટળીને સ્વાશ્રયભાવરૂપ વીતરાગતા પ્રગટે છે.

અહો, વીતરાગમાર્ગમાં વીતરાગદેવે વીતરાગસ્વરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ બતાવ્યું છે,તેના અળલંબને વીતરાગપર્યાય પ્રગટે છે, તે સિવાય બીજો માર્ગ નથી. તેની રુચિ અને સમજણ

પણ જે ન કરે તેને વીતરાગમાર્ગ ક્યાંથી હાથ આવે ? અનંત કાળથી પોતાની ખોજ પોતે પોતામાં ન કરતાં પરમાં ખોજ કરી કરીને કાળ ગુમાવ્યો. જાણે બીજો મારું કાર્ય કરી દેશે –એમ પરની સામે જોયા કર્યું. ભાઈ ! તારું સ્વકાર્ય કરવાની શક્તિ તારામાં જ છે. બીજા કોઈના કારણ વગર તું પોતે સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને સિદ્ધપદ સુધીની તારી દશાનો કર્તા થઈને પરિણમ –એવી સ્વાધીન પ્રભુતા તારા આત્મામાં છે. તારી પ્રભુતા વડે તું જ તારા કાર્યનો કર્તા છો. આવી પ્રભુતા જાણે તે પોતાની પર્યાયમાં બીજાનું કર્તૃત્વ માને નહિ, ને પોતે બીજાનો કર્તા થવાનું માને નહિ; નિર્મળ પર્યાયના કર્તૃત્વપણે જ તેનું પરિણમન થાય.

અહો, ચૈતન્યનો પંથ સ્વતંત્ર નિરાળો છે. નિમિત્તો હો, વ્યવહારના વિકલ્પો હો, પણ તેઓ કાંઈ જ્ઞાનપર્યાયના કર્તા નથી. જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–આંનદ વગેરે નિર્મળભાવોનું કર્તૃત્વ ધર્મીના આત્મામાં છે; વસ્તુસ્વરૂપથી આત્મા પોતે તેનો કર્તા છે. અહો, વીતરાગીમોક્ષમાર્ગમાં રાગરહિત ચારિત્રપર્યાય કોઈ અલૌકિક છે; ક્યાં એ ચારિત્રપર્યાય, ને ક્યાં વિકલ્પ ! દેહની નગ્નદશા કે વિકલ્પો તે કાંઈ વીતરાગચારિત્રદશાના કર્તા નથી. છતાં તેવી ચારિત્રદશા વખતે બહારમાં જો નિમિત્તો હોય તો તેવા જ હોય, પણ એ નિમિત્તોનું કર્તૃત્વ ધર્મીના આત્મામાં નથી, ધર્મીના આત્મામાં તો નિર્મળભાવનું જ કર્તૃત્વ છે. જ્ઞાનના પરિણમનમાં જેટલા ભાવ સમાય તેમનું જ કર્તૃત્વ ધર્મીને છે, જ્ઞાનથી બહારના કોઈ ભાવનું કર્તૃત્વ ધર્મીને નથી. હે ભાઈ ! જો તું પરભાવોના કર્તૃત્વમાં અટકીશ તો તેનાથી રહિત એવા નિર્મળ ભાવને ક્યારે કરીશ ? અરે, તું ચૈતન્ય, તારા ચૈતન્યકાર્યને ચૂકીને પરનો ને વિકારનો કર્તા થવા ક્યાં જાય છે ? અંતર્મુખ થઈને તારા નિર્મળ જ્ઞાનભાવનો કર્તા થા ને ! નિર્મળ ભાવના સ્વાધીન કર્તૃત્વપણે તારો આત્મા શોભે છે. તારા નિર્મળ ભાવનું કર્તૃત્વ બીજા કોઈમાં નથી.

‘ભગવાન !’ (કોઈ બીજા ભગવાન નહિ પણ આ દેહમાં રહેલા આત્માને જ ‘ભગવાન’ કહીને સંબોધવામાં આવે છે, કેમ કે આત્મા પોતે મહિમાવંત વસ્તુ છે, ને તે જ સર્વજ્ઞવીતરાગ થઈને ભગવાન થાય છે. પણ પોતે પોતાનું ભગવાનપણું ભૂલ્યો છે, તેથી તેને આચાર્યદેવ કહે છે કે ભગવાન !) એકવાર સત્યનો સ્વીકાર કર. તારા આત્માનો સત્યસ્વભાવ જેવો છે તેવો તું જાણ. આત્મસ્વભાવની પરમ મહત્તા છે; સંતો–મહંતો તેની જ મહત્તા કરે છે. પરમ સત્ય એવા આત્મસ્વભાવને પરમ મહત્તા આચાર્યદેવે આપી છે, એટલે કે તેનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું મહાન પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. માટે દિવ્યશક્તિવાળા

તારા આત્માને તું લક્ષમાં લે. તેના લક્ષે જ્ઞાન–આનંદાદિ નિર્મળપર્યાયરૂપ કાર્ય પ્રગટે છે, તેનો કર્તા આત્મા પોતે છે. બીજા કોઈને વ્યવહારથી કર્તા કહેવો તે માત્ર ઉપચાર છે, તે સત્ય નથી.

આ આત્મા પર જીવોનાં જીવનનો કર્તા નથી; તેમની દયાના પરિણામ તે શુભરાગ છે; તે શુભરાગ, નથી તો પરને રચતો કે નથી આત્માની વીતરાગપર્યાયને રચતો. શુદ્ધ પર્યાયનો રચનાર આત્માનો સ્વભાવ છે. શુદ્ધ આત્મા પોતે જ પોતાની શુદ્ધપર્યાયનો રચનાર એટલે કે કર્તા છે, એવી તેની કર્તૃત્વશક્તિ છે. વિભાવોની રચના ન કરે એવી અકર્તૃત્વશક્તિ (૨૧મી) અને શુદ્ધભાવને રચે એવી કર્તૃશક્તિ, એમ બંને શક્તિ દ્વારા શુદ્ધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ઓળખાવ્યું. જ્ઞાનના નિર્મળ પરિણમનમાં એ બંને શક્તિઓ આવી જાય છે.

આત્માને શાંતિ જોઈએ છે... તો તે શાંતિ કોણ કરશે ? આત્મા પોતે કર્તા થઈને પોતાની શાંતિરૂપ કાર્ય કરશે; કોઈ બીજો કર્તા થઈને તેને શાંતિ નહિ આપે; તેની શાંતિનું કાર્ય કોઈ બીજો નહિ કરી દે. શાંતિથી ભરેલા પોતાના સ્વભાવને ધ્યેય કરતાં આત્મામાં નિજશક્તિના બળથી જ શાંતિપર્યાયો રચાતી જાય છે. પોતે પોતાને ધ્યેય કરતાં જેમ નિર્મળ જ્ઞાન પરિણમે છે તેમ તેનું કર્તૃત્વ પણ ભેગું જ પરિણમે છે. કાર્ય થયું તે કર્તા વગર હોય નહિ ને બીજો તેને કરે નહિ, એટલે પોતે જ કર્તા થઈને તે કાર્યરૂપે થયો છે.

પોતાની પર્યાય પોતાથી થાય ને પરથી ન થાય –આવો અનેકાન્ત છે; પણ પોતાની પર્યાય પોતે કરે ને બીજો પણ કરે –એ કાંઈ અનેકાન્ત નથી. એક પર્યાયના બે કર્તા હોય નહિ. અનેકાન્ત તો વસ્તુના સ્વધર્મોને સિદ્ધ કરે છે, એક વસ્તુમાં વસ્તુના સ્વભાવને સિદ્ધ કરનારી, પરસ્પર કથંચિત વિરુદ્ધ શક્તિઓનું પ્રકાશવું તે અનેકાન્ત છે. વસ્તુના સ્વરૂપને સિદ્ધ ન કરે ને ગોટા વાળે તેને અનેકાન્તની ખબર નથી.

મુનિદશામાં વ્રતના વિકલ્પને ને વીતરાગચારિત્ર બંને એકસાથે, છતાં તે કાળે મુનિનો આત્મા કર્તા થઈને પોતાની વીતરાગચારિત્રદશાનો કર્તા છે, ને રાગનો કર્તા નથી. તે વિકલ્પો વીતરાગચારિત્રને કરતા નથી, ને વીતરાગચારિત્ર વિકલ્પોને કરતું નથી; એકસાથે હોવા છતાં બંનેને કર્તા-કર્મપણાનો સંબંધ જરાય નથી; બંનેનું કર્તૃત્વ જુદું છે, બંનેની ધારા જુદી છે, બંનેની જાત જુદી છે. એ જ રીતે વીતરાગચારિત્રની માફક સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળપર્યાયોમાં અને તેની સાથેના નવતત્ત્વના વિકલ્પમાં પણ સમજવું.

–એ બંને સાથે હોવા છતાં તેમને કર્તાકર્મપણાનો જરાય સંબંધ નથી, બંનેની ધારા જુદી છે; એક અંતર્મુખ ધારા છે, બીજી બહિર્મુખ ધારા છે; ત્યાં ધર્મીને સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ ભાવમાં કર્તૃત્વ છે, વિકલ્પોમાં તેનું કર્તૃત્વ નથી. –આમ અનંત ગુણોના પરિણામોમાં સમજી લેવું.

પોતાના ભાવને કરવાપણારૂપ સામર્થ્ય આત્મામાં છે. જે નિર્મળભાવ થાય છે તે આત્માના કર્તૃત્વપૂર્વક થાય છે, આત્માના કર્તૃત્વ વગર કોઈ ભાવ થતો નથી. અને પોતાના ભાવને સ્વાધીનપણે કરવાનું આત્મામાં સામર્થ્ય હોવાથી તેમાં કોઈ બીજાનો ટેકો નથી.– આવો સ્વાધીનભાવ પ્રગટે તે અહિંસા છે, તે મોક્ષમાર્ગ છે, તે ધર્મ છે.

શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ બાહ્ય સાધન વડે કે રાગ વડે થતી નથી, આત્મા પોતે કર્તાશક્તિ વડે તેને રચે છે. શુભરાગના કર્તૃત્વમાં જે અટકે તેને શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન થાય. શુદ્ધભાવના કર્તા થવાની શક્તિ શુભરાગમાં નથી. અરે ભાઈ, જે શુભરાગનું કર્તૃત્વ તારા જ્ઞાનમાં નથી તે શુભરાગ વડે શું તું તારા જ્ઞાનની શુદ્ધિ કરવા માગે છે ? –કદી નહિ થાય. સમ્યગ્દર્શન, મુનિદશા, કેવળજ્ઞાન એ બધી દશાઓ શુદ્ધ આત્માને ધ્યેય બનાવીને જ થાય છે, કાંઈ શુભરાગને ધ્યેય બનાવીને એ કોઈ દશા થતી નથી. ધર્મીને સાધકભૂમિકામાં વિકલ્પ હો ભલે, રાગ હો ભલે, વ્યવહાર હો ભલે – પણ તે કોઈ એનું ધ્યેય નથી; એનું ધ્યેય તો પોતાનો શુદ્ધાત્મદેવ જ છે; અનંત શક્તિથી પરિપૂર્ણ નિજાત્માને ધ્યેય બનાવીને, તેના ધ્યેયે પરિણમતો તે એક પછી એક નિર્મળ પર્યાયમાં આગળ વધતો જાય છે, પોતે સ્વયં પરિણમીને તે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પર્યાયનો કર્તા થાય છે. કર્તૃશક્તિ સાથે અભેદ એવો આત્મા કર્તા છે, ને પોતાથી અભિન્ન એવી નિર્મળ પર્યાય તેનું કાર્ય છે. અનંત ગુણના રત્નાકર એવા આ ચૈતન્યપ્રભુ, તેના ધ્યાન વડે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, –આત્મા પોતે પરમાત્મસ્વરૂપે દેખાય છે. –હવે તારે પ્રભુને બહારમાં ક્યાં શોધવા છે ? –શોધ તારા આત્મામાં !

પૂર્વ પર્યાયને સાધક ને ઉત્તર પર્યાયને સાધ્ય કહેવાય છે તે વ્યવહારથી છે. ખરેખર આત્મા સીધો તે-તે વર્તમાનકાળે પોતાના સ્વભાવને સાધન બનાવીને, પોત જ પોતાની પર્યાયના અભેદકર્તાપણે પરિણમે છે. પર્યાયનો કર્તા પરને માને તે જીવ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણને જાણતો નથી, પરસન્મુખતાથી ખસીને સ્વસન્મુખ થતો નથી એટલે નિર્મળપર્યાય તેને થતી નથી; ને નિર્મળ પર્યાયના સાચા સાધ્ય-સાધનને પણ તે જાણતો નથી.

સાધકને જે નિર્મળ કાર્ય વર્તે છે તેને સિદ્ધરૂપ ભાવ કહેવાય. તે સિદ્ધરૂપ ભાવનો

કર્તા કોણ ? –કે તેમાં તન્મય થઈને પરિણમે તે કર્તા. અતન્મય રહે એટલે કે જુદો રહે તેને કર્તા કહેવો તે યથાર્થ નથી પણ ઉપચાર છે. ધર્મી-કર્તાનું ઇષ્ટ એવું જે સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ કાર્ય, તે કર્તાનું કર્મ છે, ને ધર્મી તેનો કર્તા છે. કર્તા–કર્મ–સાધન બધું જ્ઞાનમાં જ સમાય છે, –આ વાત વીતરાગ પરમેશ્વર અર્હંતદેવના માર્ગની છે. વીતરાગી તીર્થંકરોએ જોયેલી સાધેલી ને કહેલી આ વાત છે.

કર્તૃત્વશક્તિ આત્માના સર્વગુણોમાં વ્યાપક છે, એટલે સર્વે ગુણો કર્તાપણે પરિણમીને પોતાની નિર્મળ પર્યાયને કરે છે. જીવત્વશક્તિ કર્તા થઈને આત્માને ચૈતન્યજીવન આપે છે. 'જીવન' એ આયુનું, ઇંદ્રિયોનું કે અન્ન વગેરેનું કાર્ય નથી, પણ જીવનશક્તિએ સ્વયં કર્તા થઈને તે કાર્ય કર્યું છે. નિર્મળ જ્ઞાન–દર્શન–આનંદરૂપ પોતાના ભાવપ્રાણથી જીવવું તે જીવનું જીવન છે. અશુદ્ધ ભાવોમાં જીવનું ખરું જીવન નથી. આત્મામાં ચેતના છે એટલે જીવનની તાકાત છે, તે મડદું (અચેત) નથી કે બીજો એને જીવન આપે. પોતાની સ્વાધીન તાકાતથી આત્મા સ્વયં જીવે છે, બીજો કોઈ તેનો જીવનદાતા નથી. ભગવાનની ને સંતોની વાણીના નિમિત્તથી પોતાને પોતાના સાચા જીવત્વનું ભાન થયું તે અપેક્ષાએ તેઓને 'જીવનદાતા' કહેવાય. ભક્તિનો એવો વ્યવહાર છે.

દુઃખમાં ને પ્રતિકૂળતાના ઘેરામાં ઘેરાઈ ગયો હોય ત્યારે કોઈ બીજો તેને આશ્વાસન આપે તો શાંતિ મળે ને ? –તો કહે છે કે ભાઈ, બહારથી આશ્વાસન કે શાંતિ મેળવવા માગે એને સાચી શાંતિ મળી શકે નહિ. પોતે પોતાના ભાવથી સમાધાન કરે છે. હું પ્રતિકૂળ સંયોગ કે મૂંઝવણ જેટલો નથી, હું તો મારી અનંત સ્વાધીન શક્તિને સાથે રાખીને પરિણમનારો છું –સ્વાધીનપણે જીવનારો છું –એમ સ્વલક્ષ કરે ત્યાં મૂંઝવણ રહેતી નથી ને અપૂર્વ શાંતિ પોતામાંથી જ પ્રગટે છે. –પોતે જ તેનો કર્તા છે.

જેને ઇન્દ્રો પણ બાળકોની જેમ સેવે છે એવા ત્રિલોકપિતા સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે હે ભાઈ, અમારા જેવી જ શક્તિ તારામાં છે. તારી આત્મશક્તિઓ શરીરના રોગથી ઘેરાઈ જતી નથી, તેમજ શરીરમાં નિરોગતા હોય તો તેને ઠીક પડે એમ પણ નથી. દેહથી પાર અનંત ચૈતન્યશક્તિ તારામાં છે; બીજા પાસેથી શક્તિ મેળવવાનું તું માન તો તેં તારી નિજશક્તિને પ્રતીતમાં લીધી નથી. પૈસા–મકાન હોય, છોકરા સારા હોય, શરીર સારું હોય –તો ધર્મમાં ઠીક પડે, નહિતર ઠીક ન પડે –એમ જેણે માન્યું તેણે પોતાની શક્તિને પરાધીન માની છે, પોતાના જીવનને પરાધીન માન્યું છે. પણ ભાઈ ! તારા ધર્મનો કર્તા થવાની સ્વાધીન શક્તિ તારામાં જ છે. અનંતી સ્વાધીનશક્તિથી

તું ભરેલો છો, તારું જીવન સ્વતંત્ર છે, તારે કોઈની ઓશિયાળ નથી, સમ્યગ્દર્શન–કેવળજ્ઞાન–આનંદ વગેરે મહા રત્નોને પ્રગટ કરવાની આત્મામાં શક્તિ છે, તે માટે કોઈ બીજાની મદદ લેવા જવું પડે તેમ નથી. પોતાના શુભરાગનીયે કાંઈ મદદ નથી ત્યાં બહારના સંયોગની શી વાત ! શુભરાગને કારણે અંદર કંઈ શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાનો અવકાશ મળ્યો એમ જે માને તેણે વસ્તુની સ્થિતિને જાણી નથી. એક સમયમાં પૂર્ણ પરમેશ્વરી તાકાતનો પિંડ આત્મા તે પોતે જ પોતાની શુદ્ધ પર્યાયોને પ્રગટ કરવા સમર્થ છે; તેમાં વિકલ્પમાત્રનો સહારો જરાય નથી, –પછી તે અશુભ હો કે શુભ. બહારની પ્રભાવનાનો શુભ ભાવ ધર્મીનેય હોય છે, પણ બહારની પ્રભાવનાનો તે શુભભાવ કાંઈ અંદરની શુદ્ધિનું સાધન નથી –એમ ધર્મી જાણે છે. પ્ર-ભાવના એટલે આત્મસ્વભાવની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના. તે-રૂપે પરિણમન થવું તે ખરી પ્રભાવના છે. તે ભૂમિકામાં સાધકને વિકલ્પ અને વાણીનો યોગ હો ને બીજા જીવો ધર્મ પામે તો પામો, પણ તેથી આ આત્મામાં તેને કારણે કાંઈ નિર્મળતા થઈ –એમ નથી, તેમજ આના વિકલ્પને કારણે સામો જીવ ધર્મ પામ્યો એમ પણ નથી. પોતે રાગથી વિભક્ત થઈને અને નિજસ્વરૂપમાં એકત્વ થઈને અંતરમાં પરિણમ્યો ત્યાં પોતામાં જેટલી જ્ઞાનઆનંદમય વીતરાગી શુદ્ધિ થઈ તેટલી ધર્મ –પ્રભાવના થઈ. –આવી અંતર્‌પ્રભાવનાના લક્ષ વગર એકલી બાહ્ય પ્રભાવના કરવા જાય, તે તો શુભરાગમાં અટકી જાય છે.

શરીર સારું હોય તો ધર્મ થાય –એમ નહિ, પરંતુ સારો (ઉત્તમ) એવો આત્મા લક્ષમાં આવે તો ધર્મ થાય, એટલે કે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે. તે પર્યાયનો કર્તા આત્મા જ થાય છે. પોતાના અનંત ગુણની નિર્મળ પર્યાયોને કર્તા થઈને આત્મા પોતે કરે છે. જેણે આવા આત્માને જાણ્યો તેણે બધું જાણ્યું; બધા શાસ્ત્રોનો સાર તેણે જાણ્યો. सब आगमभेद सु उर बसे – જેના અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવ આવ્યો, જેણે લક્ષને ચૈતન્યસ્વભાવમાં એકાગ્ર કર્યું તેના અંતરમાં બધાય આગમનું રહસ્ય આવી ગયું. શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ તે સર્વ આગમનું રહસ્ય છે. કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિદેહમાં સીમંધર પરમાત્મા પાસે ગયા, તેમની દિવ્યવાણી સાંભળી, અને આ સમયસારની રચના કરી, તેમાં આ રહસ્ય ભર્યું છે. અને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ટીકામાં તે રહસ્યનું દોહન કર્યું છે.

નિર્મળ ભાવરૂપ કર્મ થવાની અને તેના કર્તા થવાની તાકાત આત્મામાં છે, સાધન વગેરે થવાની તાકાત પણ આત્મામાં છે. આત્મામાં કેવળજ્ઞાનાદિના છએ કારકોની સ્વાધીનતા જાણીને જે સ્વસન્મુખ થયો તેણે સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય જાણી લીધું; કર્તા થઈને

તેણે પોતાના નિર્મળ ભાવરૂપ સ્વકાર્યને કર્યું. કર્તૃત્વશક્તિનું એ ખરું ફળ છે.

કર્તૃશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ. (૪૨)

卐

સમયસારની ટીકાનું નામ 'आत्मख्याति'છે; આત્મખ્યાતિ એટલે આત્માની પ્રસિદ્ધિ, આત્માનો અનુભવ. – તેની રીત સંતોએ બતાવી છે. અહો, સ્વાનુભૂતિમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે તે મહા આનંદદાયક છે. સંતોએ પોતાના અનુભવમાં લઈને આવો આત્મા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, અને વાણી દ્વારા જગતના જીવોને માટે પણ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

'દર્શાવું એક વિભક્ત એ આત્મા તણા નિજવિભવથી'
–એમ કહીને સમયસારમાં જેમણે શુદ્ધઆત્મા દેખાડ્યો, અદ્ભુત આત્મવૈભવ દેખાડ્યો, એવા મંગલરૂપ મહાત્મા કુંદકુંદાચાર્યદેવનો ભરતક્ષેત્રના જીવો ઉપર મહાન ઉપકાર છે...તેમને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો.

卐

[૪૩]

કરણશક્તિ

भवत्भावभवनसाधकतमत्वमयी करणशक्तिः ।

અરે જીવ ! તારા સાધનની ઊંડી તપાસ તારામાં જ કર; ઊંડો ઊતરીને જોતાં તારું સાધન તને તારામાં જ દેખાશે. જેઓ પોતાના સાધનને બહારમાં શોધે છે તેઓ સાધનની ઊંડી તપાસ કરનારા નથી પણ છીછરી બુદ્ધિવાળા છે, એટલે કે બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા છે. જેઓ અંતરમાં ઊતરીને શોધ કરે છે તેમને તો પોતાના હિતનું સાધન પોતામાં જ ભાસે છે; કેમ કે કર્તાનું સાધન પોતાથી ભિન્ન હોતું નથી.

આત્માને જે જ્ઞાનમય નિર્મળ પર્યાયો પરિણમે છે તેનું સાધન કોણ ? –તો કહે છે કે કરણશક્તિવાળો આત્મા જ તેનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. કરણશક્તિ વડે આત્મા પોતે ઉત્કૃષ્ટ સાધક થઈને, પોતે જ ઉત્કૃષ્ટ સાધન થઈને પોતાના વર્તમાન નિર્મળ ભાવને સાધે છે. એને માટે બહારમાં બીજું કોઈ સાધન નથી. સાધનારનું ખરું સાધન પોતાથી અભિન્ન હોય છે, જુદું હોતું નથી.

સમયસાર ગાથા ૨૯૪માં અભેદસાધનની વાત સરસ સમજાવી છે. અહીં સાધન થવાની શક્તિ બતાવી છે; ને ત્યાં પ્રજ્ઞાછીણીરૂપી સાધન બતાવ્યું છે એટલે કે સાધન-શક્તિનું કાર્ય બતાવ્યું છે. ચૈતન્યસ્વભાવને અવલંબતો ઉપયોગ તે પ્રજ્ઞા છે; ચૈતન્યને ચેતનારી અનુભવનારી તે ભગવતી પ્રજ્ઞા વડે, આત્મા અને બંધ એ બંનેના ચોક્કસ લક્ષણો જાણીને તેમને જુદા કર્યા, –ભેદજ્ઞાન કર્યું. તે અંતર્મુખ ઉપયોગરૂપ પ્રજ્ઞાને જ સાધન બનાવીને તેના વડે શુદ્ધાત્માનું ગ્રહણ થાય છે. આ રીતે આત્માથી અભિન્ન એવી પ્રજ્ઞા જ શુદ્ધાત્માના અનુભવનું સાધન છે; બીજું કોઈ ભિન્ન સાધન નથી.

ગુણ-ગુણીભેદરૂપ જે અંદરનો ઊંચો વ્યવહાર તેના દ્વારા પણ પરમાર્થ સધાતો નથી, તો બીજા બાહ્ય રાગની શી વાત ? ગાથા ૩૫૬ થી ૩૬૫ની ટીકામાં પ્રશ્ન મૂક્યો છે કે અંશ–અંશીભેદરૂપ વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે તેનાથી કાંઈ જ સાધ્ય નથી. ભેદ દ્વારા અભેદ સાધ્ય છે એમ ન કહ્યું, વ્યવહાર વડે નિશ્ચય સાધ્ય છે એમ આચાર્યદેવે ન કહ્યું; પણ તેનાથી કાંઈ જ સાધ્ય નથી એમ કહીને તે વ્યવહારને સાધનમાંથી કાઢી નાખ્યો, તો બીજા બાહ્ય સાધનની શી વાત ? રાગને સાધન બનાવીને આત્માને અનુભવી શકાતો નથી. સીધેસીધો સ્વભાવમાં ઉપયોગ મૂકીને આત્મા અનુભવાય છે; એટલે આત્મા પોતે જ પોતાના સ્વાનુભવનું સાધન થાય છે.

શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ અન્ય સાધનોથી નિરપેક્ષ છે, કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમવાના પોતાના સ્વભાવ વડે આત્મા પોતે જ પોતાનું સાધન થાય છે, માટે બાહ્ય સામગ્રી શોધવાની વ્યગ્રતા ન કરો, એટલે કે અંતરના સ્વભાવને જ અવલંબો. –એવો ઉપદેશ પ્રવચનસારની ૧૬મી ગાથામાં આપ્યો છે.

ભાઈ ! આત્માની પ્રાપ્તિ તો આત્માને આધીન હોય કે કોઈકને આધીન હોય ? એ તો અન્ય સાધનોથી નિરપેક્ષ, સંપૂર્ણ આત્માધીન છે. મારી પર્યાયનું સાધન હું જ છું, તેમાં બીજા કોઈ સાધનની મારે જરૂર નથી, –એમ નક્કી કરીને ધર્માત્મા બાહ્ય સાધનોનો આશ્રય લેતા નથી પણ પોતાના આત્માનો જ આશ્રય કરીને પરિણમે છે;

એટલે સ્વાશ્રયે આત્મા પોતે જ સાધન થઈને નિર્મળભાવરૂપે પરિણમે છે.

મારું સાધન હું જ છું, પર મારું સાધન નથી –એમ નક્કી કરતાં પરથી એકત્વબુદ્ધિ છૂટી એટલે પર્યાય અંતર્મુખ થઈને આત્મામાં એકાગ્ર થઈ. પ્રવચનસારમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે 'જે પુરુષ, એ રીતે કર્તા, કરણ, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા જ છે –એમ નિશ્ચય કરીને ખરેખર પરદ્રવ્યરૂપે પરિણમતો નથી તે જ પુરુષ, પરદ્રવ્ય સાથે સંપર્ક જેને અટકી ગયો છે અને દ્રવ્યની અંદર પર્યાયો જેને પ્રલીન થયા છે એવા શુદ્ધાત્માને ઉપલબ્ધ કરે છે.'

જુઓ, શુદ્ધોપયોગ તે પણ એક કર્મ છે –કાર્ય છે, ને તેનું ફળ કેવળજ્ઞાન છે; આત્મા જ તેનું સાધન છે. શુદ્ધોપયોગરૂપે પરિણમેલા આત્મામાં આ બધું સમાઈ જાય છે. શુદ્ધોપયોગરૂપ નિર્મળ પર્યાય આત્મા સાથે અભેદ હોવાથી અભેદપણે આત્મા જ પોતે પોતાનું સાધન છે. અરે જીવ ! આ સંતો તને તારી સાધનસામગ્રી બતાવે છે. સાધનનો કેટલો બધો વૈભવ તારામાં ભર્યો છે તે તને ઓળખાવે છે. સમ્યગ્દર્શન અને કેવળજ્ઞાન એ બધાનું તારામાં સાધન હોવા છતાં એને ભૂલીને તું બહારમાં કેમ ફાંફાં મારી રહ્યો છે ? અનંતકાળ બહારનાં સાધનો સેવ્યાં પણ તારા હાથમાં કાંઈ ન આવ્યું, ભવભ્રમણનો આરો ન આવ્યો... માટે એનાથી ભિન્ન ખરું સાધન અંદરમાં છે તેને શોધ.

જે સાધન કાર્યની સાથે અભેદ રહેનારું હોય તેને સાધકતમ કહેવાય એટલે કે તે જ ખરું સાધન છે. રાગને જ્ઞાનની સાથે એકતા નથી માટે રાગ તે જ્ઞાનનું સાધન નથી, તે મોક્ષમાર્ગ નથી. ધર્મી જાણે છે કે મારો આત્મા પોતે જ સાધન થઈને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપે પરિણમે છે. જો કે હું કર્તા, હું સાધન –એવા ભેદને તે અવલંબતો નથી પણ અભેદઅનુભૂતિમાં છએ કારકો ભેગા સમાઈ જાય છે. જ્ઞાન સાથે અભિન્ન છએ કારકો પરિણમી રહ્યા છે.

ભાઈ ! તારે સાધક થવું હોય તો તારામાં રહેલા આવા અભેદસાધનને જાણ. એના વડે સિદ્ધપદ સધાશે. આવા આત્માના અનુભવ સિવાય બીજા કોઈ સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. વ્યવહાર તે સાધક અને નિશ્ચય તે સાધ્ય –એમ કહેવામાં આવે છે તે ઉપચારથી છે. વર્તમાન વર્તતી નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્કૃષ્ટ સાધક થઈને આત્મા જ તેને કરે છે. સાધક પોતે, સાધન પોતામાં ને સાધ્ય પણ પોતામાં. જ્ઞાનલક્ષણથી લક્ષિત આત્મામાં એ બધુંય ભર્યું છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતી શુદ્ધિ તે સાતમા ગુણસ્થાનની શુદ્ધિનું સાધન છે –એ પણ ખરેખર તો વ્યવહાર છે. પણ ત્યાંનો શુભરાગ તે શુદ્ધિનું સાધન નથી –એમ બતાવવા, એટલે કે રાગને અને શુદ્ધતાને ભિન્ન ભિન્ન ઓળખાવવા એમ કહેવાય છે કે છઠ્ઠાની શુદ્ધતા તે સાતમાનું ખરેખર સાધન છે. –એટલે કે તેની સાથેનો રાગ તે ખરું સાધન નથી.

છઠ્ઠાની શુદ્ધિ સાતમાની શુદ્ધિનું સાધન –એવા પર્યાયભેદની વાત અહીં નથી લેવી. અહીં તો તે-તે સમયના શુદ્ધભાવરૂપે અભેદપણે પરિણમતો આત્મા જ સાધન છે, પોતે જ સાધનપણે પરિણમ્યો છે, એમ અભેદ સાધન બતાવ્યું છે. કરણશક્તિને લીધે આત્મા જ પોતાની સર્વ પર્યાયોનો સાધકતમ છે, પોતે જ સાધન છે. 'સાધકતમ' કહેતાં તે એક જ સાધન છે ને બીજું સાધન નથી. બીજું સાધન કહેવું તે વ્યવહાર છે.

સર્વજ્ઞદેવે પૂર્ણ સાધનશક્તિસંપન્ન આત્મા કહ્યો છે. ભાઈ, નિર્મળ પર્યાયના કોઈ સાધનની તારામાં કમી નથી કે તારે બીજા પાસે લેવા જવું પડે. પોતાની પાસે ન હોય તે બીજા પાસે માગે. પણ અહીં તો બધુંય સાધન પોતાની પાસે છે જ. તેનું અવલંબન લે એટલી જ વાર છે. ઇન્દ્રિયો તારું સાધન નહિ, નિમિત્તો સાધન નહિ, વિકલ્પો સાધન નહિ, ભેદરૂપ વ્યવહાર સાધન નહિ; છતાં એ બધાને સાધન તરીકે વર્ણવ્યા હોય તો તે ઉપચારથી જ છે એમ જાણવું, ને પોતાનો શુદ્ધાત્મા પરમાર્થ સાધન છે– તે સત્યાર્થ છે એમ જાણવું.

તીર્થંકરપ્રભુના પંચકલ્યાણક વગેરે વિભૂતિનું દર્શન તે સમ્યક્ત્વનું કારણ છે –એનું શાસ્ત્રમાં ઘણું વર્ણન આવે છે, પણ અંદરમાં સાધનશક્તિવાળા આત્માને લક્ષમાં રાખીને એ બધું સમજવું જોઈએ. અંદરમાં નિજાત્માનું લક્ષ જેને નથી તેને બહારના સાધનો ઉપચારથી પણ સમ્યક્ત્વનું સાધન થતા નથી. ઉપચાર પણ ખરેખર ત્યારે લાગુ પડે કે જ્યારે અંદરમાં પોતાને પરમાર્થનું લક્ષ હોય. જો ઉપચારને જ પરમાર્થ માની લ્યે ને સાચા પરમાર્થને ભૂલી જાય તો તો તે યથાર્થ વસ્તુને ક્યાંથી સાધી શકે ? ભાઈ, આ તો વીતરાગી જિનમાર્ગ છે, એનાં રહસ્યો ઊંડાં છે. પોતાના સ્વભાવના ભરોસા વગર જિનમાર્ગમાં એક પગલુંય ચલાશે નહિ.

આત્મશક્તિમાં જે તાકાત ભરી છે તેના ભરોસે શુદ્ધતા પ્રગટે છે. વિશ્વાસે વહાણ તરે, –કોનો વિશ્વાસ ? કે પોતાના વૈભવનો વિશ્વાસ. મારામાં કરણશક્તિ છે એટલે હું જ સાધન છું, બીજા કોઈ સાધનની મને જરૂર નથી –એમ નિજસ્વભાવનો વિશ્વાસ

આવતાં તે જીવ પરાશ્રય છોડીને સ્વાશ્રયે શુદ્ધતારૂપ પરિણમે છે ને તેનું વહાણ ભવસમુદ્રથી તરી જાય છે. જુઓ, આ તરવાનો ઉપાય ! તે-તે સમયના નિર્મળ ભાવરૂપે પરિણમતો આત્મા સ્વયં સાધન છે. જ્ઞાનશક્તિ વડે આત્મા પોતે પરિણમીને કેવળજ્ઞાનનું સાધન થાય છે; આનંદશક્તિ વડે આત્મા પોતે સાધન થઈને અતીન્દ્રિય આનંદરૂપે પરિણમે છે; શ્રદ્ધાશક્તિ વડે આત્મા પોતે સાધન થઈને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમે છે. આમ સર્વે ગુણોમાં પોતપોતાની નિર્મળ પર્યાયોનું સાધન થવાની તાકાત છે. સમજાવવા માટે જુદા જુદા ગુણભેદથી વાત કરી, બાકી તો કરણશક્તિવાળા અભેદઆત્મામાં બધા ગુણ–પર્યાયો સમાઈ જાય છે. આવા અભેદ આત્માને જાણવો–માનવો–અનુભવવો તે મોક્ષમાર્ગ છે.

હે જીવ ! તારા આત્મામાં કેવી શક્તિ છે તેને તું જો, તો સ્વકાર્યને સાધવા માટે તારે કોઈ બીજાની મદદ માગવી નહિ પડે. આત્માની જે કરણશક્તિ છે તે જ સ્વકાર્યને સાધનારી ઇષ્ટદેવી છે, બીજી કોઈ દેવીને ધર્મી જીવ સ્વકાર્યનું સાધન માનતા નથી. કરણશક્તિરૂપી દેવીને ઉપાસીને, એટલે કે કરણશક્તિવાળા આત્માને ધ્યેયરૂપ બનાવીને ધર્મી પોતાના સ્વકાર્યને સાધે છે.

દરેક વસ્તુમાં પોતાના અનંત સ્વભાવોરૂપ અનંત શક્તિ છે. જેમ એકેક આત્મામાં અનંત શક્તિ છે, તેમ એકેક પરમાણુમાં પણ અનંત શક્તિ છે. આત્મામાં જ્ઞાન–સુખ વગેરે છે તે પરમાણુમાં નથી, પણ પરમાણુમાં જડતા, વર્ણ–ગંધ–રસ–સ્પર્શ વગેરે સ્વભાવો છે. દરેક પદાર્થની શક્તિ જ તેના કાર્યની સાધક છે. તેમાંથી અહીં તો આત્મશક્તિના વૈભવની વાત છે. આત્મા પોતે સાધન થઈને ભાવરૂપ કાર્યને સાધે છે.

સાધક અને સાધ્ય તેનું સાધન બંને વચ્ચે ભેદ નથી; ખરેખર સાધન ને સાધ્ય વચ્ચે પણ ભેદ નથી. રાગ સાધન ને નિર્મળ પર્યાય સાધ્ય –એવું તો નથી, ને વર્તમાન અધૂરી પર્યાય સાધન ને પૂરી પર્યાય તેનું સાધ્ય –એમ પણ ખરેખર નથી. તે-તે પર્યાયમાં અભેદ પરિણમતો આત્મા પોતે જ તેનું સાધન છે, પોતે જ સાધક છે. કરણશક્તિ વડે આત્મા પોતે સ્વતંત્રપણે પોતાનું સાધન થાય છે.

જુઓ, આ બાહુબલી ભગવાન ! એક વર્ષ સુધી ઊભા ઊભા ધ્યાન કર્યું. તેમને ઉપયોગની જે નિર્મળતા થઈ તેનું

સાધન કોણ ? શું શરીરનું મજબૂત સંહનન હતું તે અંદરના ધ્યાનનું સાધન હતું ? –ના; શરીર ઉપર તો લક્ષેય ન હતું. શરીરને ધ્યાનનું સાધન કહેવું તે તો સ્થૂળ ઉપચાર છે. અંદર પોતાની કરણશક્તિને લીધે આત્મા પોતે જ સાધન થઈને ઉપયોગની સ્થિરપર્યાયરૂપે પરિણમ્યો છે. શરીરેય તેનું સાધન નથી ને વિકલ્પોય તેનું સાધન નથી.

શરીરની જે જે ક્રિયાઓ થાય તેનું સાધન થવાની શક્તિ તેના રજકણોમાં જ છે, આત્મા તેનું સાધન થતો નથી. જડના છ કારકો જડમાં, ને આત્માના છ કારકો આત્મામાં; આ તો આત્માના વૈભવની વાત છે; તેમાં આત્માની હીનતાની વાત હોય નહિ. જેમ 'ભરતેશવૈભવ' બતાવવો હોય તેમાં ભરતની હીનતાની વાત કેમ આવે ? તેમ અનંતગુણસંપન્ન ચૈતન્ય વૈભવધારી આત્મા, તેને પોતાના કાર્ય માટે શરીરાદિ જડ સાધનની જરૂર પડે એમ કહેવું તે તો તેની હીનતા કરવા જેવું છે. ચૈતન્યવૈભવમાં સાધનની એવી ખેંચ નથી કે બીજા સાધનની મદદ લેવી પડે. એ તો સ્વાધીનપણે પોતાના જ સાધન વડે પોતાનું કાર્ય કરનારો છે. પોતે જ સાધનસ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છે.

આત્મવૈભવમાં ૪૩મી કરણશક્તિનું વિવેચન પૂર્ણ થયું.

卐

[૪૪]

સંપ્રદાનશક્તિ

स्वयं दीयमानभावोपेयत्वमयी संप्रदानशक्तिः।

卐

અહા, ચૈતન્યવસ્તુ ! આ વસ્તુની કિંમત પૈસાથી કે રાગથી આંકી શકાય નહિ. અનુપમ અતીન્દ્રિયવસ્તુ, તેનાં મૂલ્ય બીજા કોનાથી અંકાય ? વાણી અને વિકલ્પ પણ જેનાં મૂલ્ય ન આંકી શકે, એવો અદ્ભુત આત્મવૈભવ, તેનાં મૂલ્ય સ્વાનુભવ વડે જ અંકાય છે. આ ચૈતન્યવૈભવ પાસે ચક્રવર્તીનાં રાજ પણ સાર વગરનાં લાગે છે.

[સં. ૨૦૨૧ પોષ વદ ૧૪ : ૪૭ શક્તિ ઉપર પ્રવચન ૪૧ મું]

જ્ઞાનમાત્ર આત્મા, એટલે કે જ્ઞાનલક્ષણથી લક્ષિત વસ્તુ, તેમાં અનંત સ્વભાવો છે. આવા જ્ઞાનમાત્ર ભાવને અનુભવમાં લેતાં જે નિર્મળપર્યાયરૂપ ભાવ પ્રગટ્યો તે આત્માએ પોતે દીધો છે ને આત્મા પોતે પાત્ર થઈને તે લ્યે છે. તે ભાવ કોઈ બીજાએ આપ્યો નથી, ને આત્માથી બહાર બીજે ક્યાંય ગયો નથી. દેનાર પોતે ને લેનાર પણ પોતે, આવી અભેદ સંપ્રદાનશક્તિ આત્મામાં ત્રિકાળ છે.

પર્યાયમાં શુદ્ધતા નથી તો ક્યાંથી લાવશો ? તો ધર્મી કહે છે કે મારો આત્મા પોતે જ શુદ્ધતા દેનારો છે, ને હું જ તે શુદ્ધતા લેવાને પાત્ર છું. આત્મા કોઈને માટે શુદ્ધતા પ્રગટ કરતો નથી પણ પોતાને માટે જ શુદ્ધતા પ્રગટ કરે છે, ને તે શુદ્ધતા પ્રગટ કરીને પોતાની પાસે જ રાખે છે.

અહા, કેવળજ્ઞાન ને સિદ્ધપદ આપ્યા કરે એવો મોટો દાતાર આ આત્મા પોતે જ છે; તે શાશ્વત ચૈતન્યદેવને સેવતાં સહેજે કેવળજ્ઞાનાદિ થાય છે. આવો મોટો દાતાર ચૈતન્યદેવ પોતે જ હોય ત્યાં પછી જ્ઞાનીને બીજાની વાંછા કેમ હોય ? તેથી કહે છે કે–

अचिंत्यशक्तिः स्वयमेव देवः चिन्मात्रचिन्तामणिरेष यस्मात् ।
सर्वार्थसिद्धात्मतया विधत्ते ज्ञानी किमन्यस्य परिग्रहेण ।।१४४।।

ધર્મી એમ અનુભવે છે કે –અહો ! મારો આત્મા જ સ્વયમેવ અચિંત્યશક્તિવાળો દેવ છે; મારો આત્મા જ ચૈતન્યચિંતામણિ છે –કે જેને ધ્યાવતાં કેવળજ્ઞાનાદિ આપે છે; જેના સર્વે અર્થ સિદ્ધ છે એવો પોતે જ હોવાથી જ્ઞાનીને બીજા અન્ય પરિગ્રહનું શું પ્રયોજન છે ? પોતાને જ પૂર્ણસ્વરૂપે જાણનાર જ્ઞાની અન્ય પરિગ્રહમાં ક્યાંય મૂર્છાતા નથી. મારામાં પોતામાં જ કેવળજ્ઞાન દેવાની તાકાત છે, તો પછી મારે બીજા કોની સામે જોવું છે ? મારો આત્મા જ મારા અનંત ગુણોની નિર્મળ પરિણતિના છએ કારકરૂપ એકસાથે થાય છે, એવી અચિંત્યશક્તિ મારામાં છે.

એકસાથે જેમાં જ્ઞાનાદિ અનંત શક્તિઓ વ્યાપેલી છે એવા આત્મસ્વભાવનો અનંત મહિમા છે. એક પણ શક્તિને કાઢી નાખો કે પરને લીધે માનો તો સ્વાધીન આખી વસ્તુ જ સિદ્ધ થાય નહિ. સંપ્રદાનશક્તિ એ ચૈતન્યરત્નાકરનું એક દૈવી રત્ન છે. તે શું કાર્ય કરે ? કે પોતાથી જે નિર્મળભાવ દેવામાં આવે છે તેને પોતે લ્યે છે, શક્તિના પરિણમનને પર્યાયમાં ઝીલે છે, એટલે દેવું ને લેવું બંને પોતામાં જ સમાય છે, તેને

પર સાથે સંબંધ નથી. –આવું સંપ્રદાનશક્તિનું કાર્ય છે. ધન વગેરેનો દાતા આત્મા નથી ને તેને લેનાર પણ આત્મા નથી, કેમ કે તે તો આત્માથી જુદી વસ્તુ છે. આત્મા દાતા થઈને નિર્મળભાવ આપે; કોને આપે ? કે પોતાને જ આપે.

અહા, આવડો મોટો દાતા તું પોતે, ને તારે બીજા પાસે ભીખ માગવી પડે ? આશ્ચર્ય ! આત્મામાં વૈભવ અપાર છે; તે ખોલીને પોતે નિર્મળ જ્ઞાન–આનંદના નિધાન પોતાને આપે એવી સંપ્રદાનશક્તિ આત્મામાં છે. જેમ આપવાની શક્તિ પોતામાં છે તેમ તે ભાવને લેવાની શક્તિ પણ પોતામાં જ છે.

આત્મદેવની ઉપાસના (અનુભવ) કરતાં તે પ્રસન્ન થઈને શું આપે ? કે નિર્મળ જ્ઞાનઆનંદમય પર્યાય આપે. જેની પાસે જેના ભંડાર ભર્યા હોય તે આપે. આત્મદેવ પ્રસન્ન થઈને કાંઈ રાગ કે પુણ્ય ન આપે, કેમ કે રાગ એના ભંડારમાં ભર્યો નથી. એના ભંડારમાં તો જ્ઞાનાદિ અનંત નિર્મળગુણો ભર્યા છે એટલે તે પ્રસન્ન થઈને જ્ઞાનાદિ અનંતગુણોની નિર્મળતા જ આપે છે, અને એને જ આત્મા લ્યે છે આવું સંપ્રદાનપણું આત્મામાં છે.

પોતાના જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા જે શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને ધ્યેય કર્યું, તે ધ્યેયમાં અનંતધર્મો ને તેની નિર્મળ પર્યાયો સમાય છે. આવા ચૈતન્યમાત્ર સ્વભાવમાં સ્થાપેલી અચલિત દૃષ્ટિથી જોતાં આત્માના અનંત ધર્મો પર્યાયમાં નિર્મળ ભાવે ઉલ્લસે છે. અચિંત્યવૈભવવાળા ચૈતન્યદરબારમાં અનંત ગુણ-પર્યાયો શોભી રહ્યા છે. આત્માની પરિણતિ આત્માને છોડીને બીજે કદી જતી નથી; તે પરિણતિમાં પોતે જ આનંદ દેનાર છે ને પોતે જ લેનાર છે. અહો, આ ચૈતન્ય-પરમાત્મરાજા ! તેની નિર્વિકલ્પ પરિણતિ વડે આનંદપુત્રનો અવતાર થાય છે. પરમાત્મરાજા પોતે જ છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિથી પોતે પોતાને દેખવાની રીત આ સમયસારમાં દેખાડી છે. અનંત ગુણથી ભરેલો ગુણીજન એવો આત્મા તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં જ તે પરમાનંદથી ભરેલી નિર્મળ પર્યાયોનું દાન આપે છે –તે કોણ લ્યે છે ? –કે પોતે જ તેરૂપે પરિણમીને (સંપ્રદાન થઈને) પોતામાં તે આનંદને ઝીલે છે. –આવી સંપ્રદાનશક્તિવાળો આત્મા છે.

સંપ્રદાનશક્તિ વડે આત્મા દાન દે છે. –કોને દાન દે છે ? પોતાને; શેનું દાન દે છે ? આનંદનું. આત્મા પોતામાંથી વિકાર નથી દેતો, શુભવિકલ્પ કે પુણ્ય નથી દેતો, પરવસ્તુ દેવા–લેવાની ક્રિયા પણ એનામાં નથી, એ તો શુદ્ધ નિર્મળ આનંદ–જ્ઞાનાદિ પર્યાયનું દાન કરે છે. પોતે જ દેનાર છે ને પોતે જ લ્યે છે; દેનાર ને લેનાર કાંઈ

જુદા નથી. આવા અદ્‌ભુત સ્વભાવવાળો આત્મા છે. આવા ભગવાન આત્માનું સ્વલક્ષ કરતાં તે જ્ઞાનનો–દર્શનનો–આનંદનો એમ અનંત ગુણનો વૈભવ આપે છે; એમ અનંત ગુણની નિર્મળ પર્યાય અનંતકાળ સુધી આપ્યા કરે ને પોતે લીધા કરે –એવો અદ્‌ભુત આત્મા છે. વાહ, કેટલી સ્વાધીનતા !

જ્ઞાનાદિ અનંતધર્મસંપન્ન 'ધર્મી' એવો આત્મા, તે શું આપે ? તે ધર્મીને સેવતાં તે ધર્મ આપે છે. 'ધર્મીને સેવતાં' એટલે કે તેમાં અંતર્મુખ થઈને તેના શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–એકાગ્રતા કરતાં તે સમ્યગ્દર્શનાદિ આનંદમય ધર્મો આપે છે, પોતે જ તે-રૂપે પરિણમે છે, એનામાં જે વૈભવ ભર્યો છે તે આપે છે. આત્મામાં રાગાદિ વિકલ્પો નથી ભર્યા કે તે વિકલ્પો આપે. –વિકલ્પો વડે તેનું સેવન પણ થઈ શકતું નથી. ધર્મ તે વીતરાગીપર્યાય છે. ધર્મી–આત્મા વીતરાગી વૈભવથી ભર્યો છે, તે જ વીતરાગી વૈભવરૂપ ધર્મપર્યાય આપે છે; બીજો કોઈ ધર્મનો દાતાર નથી. ભાઈ, તારો ધર્મ બીજા પાસે નથી કે તે તને આપે. ધર્મપર્યાય આપવાની તાકાત તારા આત્મામાં જ છે. કોઈ બીજામાં, સંયોગમાં, નિમિત્તમાં, રાગના વિકલ્પોમાં કે પુણ્યમાં એવી તાકાત નથી કે તેઓ તને તારી ધર્મપર્યાય આપે. નિજસ્વરૂપને ધ્યેય કરતાં આત્મા પોતે જ અંદરની શક્તિમાંથી પોતાને ધર્મપર્યાયનું દાન દે છે, તેથી પરમાર્થે આત્મા જ 'ધર્મદાતાર' છે; ને ધર્મરૂપે પરિણમેલા વીતરાગી દેવગુરુએ આવો આત્મા બતાવ્યો તેથી વ્યવહારે તેઓ ધર્મદાતાર છે. –આમ બંને પ્રકારો જેમ છે તેમ જાણવા યોગ્ય છે.

સંપ્રદાનશક્તિવાળો આત્મા કહે છે કે હું મારા ભંડારમાંથી કેવળજ્ઞાન ને પૂર્ણઆનંદ પ્રગટ કરીને મારી પર્યાયને समर्पयामि ! આત્મા પોતે જ પોતાને અતીન્દ્રિય આનંદનું સમર્પણ કરે છે. પોતે દાતાર ને પોતે લેનાર. અભેદમાં દેનાર ને લેનાર એવા બે ભેદ નથી. સંપ્રદાનશક્તિ અખંડ આત્માની છે એટલે પોતામાંથી પૂર્ણ પર્યાય ખીલી તેને પોતે ઝીલીને પોતામાં રાખે છે.

બીજાને દાન દેવાનો શુભભાવ તે તો રાગ થયો, તેમાંથી કાંઈ અતીન્દ્રિય શાંતિ ન આવે, તેનાથી માત્ર પુણ્ય બંધાય. –પણ એ કાંઈ આત્માનો વૈભવ નથી. તારા સ્વભાવના વૈભવનો મહિમા કેટલો છે –તે લક્ષમાં તો લે. અરે, પ્રેમથી તેનું શ્રવણ તો કર. ભગવાનના જ્ઞાનમાં તારું સ્વરૂપ જેવું જોયું છે તેવું તને સંતો સંભળાવે છે. પહેલામાં પહેલા દરજ્જાનો ધર્મી (ચોથા ગુણસ્થાનવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ) પોતાના આત્માને આવો જ અનુભવે છે. આવા અનુભવમાં 'અભયપણું' છે –તેમાં કોઈ પ્રકારનો ભય

નથી; તેથી જેણે આવો અનુભવ કર્યો તેણે પોતે પોતાને અભયદાન આપ્યું. ભવરહિત ભાવ પોતે પોતાને આપ્યો, ત્યાં ભય ટળ્યો ને ભવ પણ ટળ્યા. આવા અનુભવ વગર સાચું અભયપણું પ્રગટે નહિ ને ભવ ટળે નહિ.

ચૈતન્યચમત્કારમાં આ અદ્ભુતતા છે કે પોતે જ પોતામાંથી પ્રગટ કરીને સમ્યગ્દર્શનાદિ પોતાને આપે છે. આવો આત્મા પ્રતીતમાં આવે તે સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શનનો તો મોટો મહિમા છે, તેમાં તો આખો આનંદમય આત્મા પ્રતીતમાં આવી જાય છે. સમ્યગ્દર્શનમાં આનંદના અંશનું વેદન થયું, ત્યાં ભાન થયું કે અહો, આવો આખો આનંદમય આત્મા હું છું; આનંદથી ભરેલો આખો આત્મદરબાર તેણે દેખ્યો; નિજપરમાત્માનો અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર થયો; પોતાનો અચિંત્ય આત્મવૈભવ પોતામાં જ પ્રાપ્ત કર્યો –પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થઈ. સ્વાનુભૂતિ વડે પોતે પોતાને આનંદમય પર્યાય દીધી ને પોતે જ લીધી. આવો આનંદને દેવા–લેવાનો અચિંત્ય વેપાર આત્મા કરે છે.

ધર્મી જાણે છે કે મારું કેવળજ્ઞાન લેવા માટે મારે કોઈ બીજા પાસે જવું પડે તેમ નથી, મારી આત્મશક્તિમાં જ કેવળજ્ઞાન દેવાની તાકાત છે. –આમ પ્રતીતરૂપે પોતામાં કેવળજ્ઞાનની તાકાત જાણી છે. કેવળજ્ઞાન દેવાની તાકાત આત્મામાં છે, રાગમાં એવી તાકાત નથી કે કેવળજ્ઞાન આપે. કેવળજ્ઞાન આપવાની તાકાતવાળો આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિની પ્રતીતમાં આવી ગયો છે; એટલે હવે તે શક્તિના આશ્રયે પરિણમન કરીને આત્મા અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન પામશે –તેમાં એને શંકા નથી.

'મોસાળમાં મામાને ઘરે વિવાહ ને મા પીરસનાર' પછી શું ખામી રહે ? –એમ લોકોમાં કહેવાય છે; તેમ અહીં કહે છે કે અનંત ગુણભંડાર આત્મા પોતે જ દેનાર ને પોતે જ લેનાર, –પછી લેવામાં કોણ અધૂરું રાખે ? જેટલું જોઈએ તેટલું પુરું આપે એવી આત્માની તાકાત છે. પોતે સ્વયં પોતાના છ કારકરૂપ થઈને સ્વભાવરૂપ પરિણમે –તેનું નામ ધર્મ, તે જ સુખ, ને તે જ મોક્ષમાર્ગ.

ભાઈ, તારે ધર્મ કરવો છે ને ! તો ધર્મ કરનાર કોણ ? ને તે કેટલો મોટો ? તેને ઓળખ્યા વગર ક્યાંથી તું ધર્મ કરીશ ? ધર્મ કરનાર એવો આત્મા પોતાની અનંત શક્તિઓથી પૂર્ણ છે, તેનો વૈભવ મહાન છે. તેની અનંતગુણસંપત્તિમાં જે નિર્મળ ભાવ ઉલ્લસે છે તેને ઉપેય કરવાની, અંગીકાર કરવાની તાકાત આત્મામાં જ છે. આ તો કેવી અદ્ભુત વાત છે કે એક સમયમાં એક જ વસ્તુ દાતાર ને તે જ લેનાર ! અદ્ભુત હોવા છતાં આનંદકારી છે, અનુભવગમ્ય છે. જ્ઞાનમાં એવી અદ્ભુત તાકાત છે કે

વિકલ્પ વગર એક સમયમાં ત્રણકાળ–ત્રણલોકને જાણે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અનંત ધર્મો સહિત વર્તે છે, ભિન્ન–ભિન્ન લક્ષણવાળા અનંત ધર્મોને કાર્યની ભિન્નતા છે છતાં વિરુદ્ધતા નથી, એક જ વસ્તુમાં અવિરુદ્ધપણે એકસાથે બધા ધર્મો રહેલા છે. ચૈતન્યખજાનામાં ગુણની–ધર્મની ખોટ નથી. અનંત ગુણસંપન્ન ભગવાન આત્મા પોતે હોવા છતાં, પોતાનું ભગવાનપણું ભૂલીને પર્યાયમાં અજ્ઞાનીને જે દોષ છે તે દુઃખ અને સંસાર છે. અજ્ઞાનથી આખા નિજવૈભવને તે ભૂલી જાય છે ને બહારમાં ભીખ માગતો ભટકે છે. પરાશ્રયથી જે લાભ માને છે તે બહારમાં ભલે મોટો ગણાતો હોય પણ અંતરપરિણતિમાં તો તે ભિખારી છે. જ્ઞાની નિજવૈભવને જાણતો થકો મોટો સ્વાધીન રાજા છે, તે બહારમાંથી કાંઈ પણ લેવા માગતો નથી. એટલે તે બહાર ભટકતો નથી, અંદર પોતામાં જ એકાગ્ર થાય છે.

અહીં પોતાના સ્વાનુભવના નિજવૈભવથી આચાર્યદેવ જગતના જીવોને તેમનો આત્મવૈભવ બતાવે છે. ભાઈ ! તારા ચૈતન્યદ્રવ્યના નિધાનને લક્ષમાં લેતાં તેમાંથી અનંત નિધાન પ્રાપ્ત થશે; પોતે જ તેનો લેનાર ને પોતે જ દેનાર. દેવા–લેવામાં સમયભેદ નથી, ક્ષેત્રભેદ નથી, દ્રવ્ય ભિન્ન નથી. આવો સંપ્રદાનસ્વભાવ આત્મામાં ત્રિકાળ છે. એનું ભાન કરતાં પરવસ્તુને દેવા–લેવાની બુદ્ધિ છૂટી જાય છે, ને પોતે પોતામાં એકાગ્ર થઈને પોતાની નિર્મળ પર્યાયને સદાકાળ લીધા કરે છે. રાગમાંય દેવા–લેવાની કર્તૃત્વબુદ્ધિ તેને રહેતી નથી, રાગમાંથી એકત્વબુદ્ધિ છૂટીને જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ એકત્વપણે પરિણમે છે; એટલે સ્વસન્મુખ પરિણમતો તે પોતામાં જ્ઞાનભાવ જ લ્યે છે ને પોતે પોતાને જ્ઞાનભાવ જ આપે છે. –આવો આત્માનો સંપ્રદાનસ્વભાવ છે.

પરવસ્તુને હું આપું કે લઉં –એ વાત તો છે જ નહિ.

રાગાદિ હું આપું કે લઉં –એ વાત અજ્ઞાનમાં જાય છે.

જ્ઞાનભાવ રાગને દેતો કે લેતો નથી; રાગનું સંપ્રદાન થાય એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી. રાગના કર્તૃત્વમાં જે રોકાયો છે તે શુદ્ધ સંપ્રદાનશક્તિવાળા આત્માને જાણતો નથી. બાહ્ય સામગ્રી, પુણ્ય અને શુભરાગ –એ ત્રણેથી ભિન્ન જ્ઞાનભાવમય આત્મા છે. અરે, જીવને પોતાને પોતાની ખબર નથી કે હું કોણ છું ? ને મારું સ્વરૂપ શું છે ? –

‘હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંતભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિકજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વો અનુભવ્યા.'

જુઓ, ૧૬ વર્ષની નાની ઉંમરે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આત્મામાંથી આ ભણકારા ઊઠ્યા છે. –આત્મા ક્યાં નાનો છે ? આત્માના વિચાર માટે અંદર શાંત પરિણામ જોઈએ. ભગવાન ! તારી ચૈતન્યશક્તિનું અપાર માહાત્મ્ય છે. અનંત રહસ્યથી ભરેલી સર્વજ્ઞની વાણી પણ જેની શક્તિનું પૂરું કથન કરી ન શકી તેના અચિંત્ય મહિમાની શી વાત ! વાણીગમ્ય ન થાય, સ્વાનુભવગમ્ય થાય –એવો આત્મસ્વભાવ છે. તે પોતાને કેવળજ્ઞાન આપે ને પોતે લ્યે –એવું તેના સ્વભાવનું સામર્થ્ય છે. બીજા આપે ને તું લે –એવો દીન પરાધીન તું નથી. વાણી તને જ્ઞાન આપે –એમ નથી, વિકલ્પો તને જ્ઞાન આપે એમ પણ નથી, તારી જ્ઞાનશક્તિ જ તને જ્ઞાન આપે છે. વાણીમાં ને વિકલ્પમાં જ્ઞાનનું સંપ્રદાન થવાની તાકાત નથી, તે તો જ્ઞાનથી જુદી જ જાત છે. જ્ઞાનનું સંપ્રદાન થવાની તાકાત આત્મામાં છે. પોતાની શક્તિનો પોતાને વિશ્વાસ આવવો જોઈએ.

તારામાં કેવળજ્ઞાન લેવાની પાત્રતા છે ?

–ધર્મી કહે છે કે હા.

તને કેવળજ્ઞાન કોણ આપશે ?

–મારો આત્મા જ મને કેવળજ્ઞાન આપશે.

સંપ્રદાન શક્તિથી આત્મા પોતે પોતાને કેવળજ્ઞાન આપે ને પોતે લ્યે, તેમાં વચ્ચે બીજું કોઈ તેને રોકનાર નથી. આત્મામાં કેવળજ્ઞાન થવાની તાકાત જાગે –તૈયારી થાય ત્યાં કોઈ ક્ષેત્ર કે કાળ તેને અટકાવે નહિ. એ જ રીતે સિદ્ધપદને સાધવાની આત્મામાં તાકાત છે. પાત્ર–લેનાર તૈયાર થયો ત્યાં દેનેવાલા દાતા પણ તે વખતે જ તૈયાર છે, તેમાં રાહ જોઈને બેસી રહેવું પડે તેમ નથી, કે બીજા સામે જોવું પડે તેમ નથી.

અરે જીવ ! તારો આત્મા જે નિર્મળભાવપણે વર્તે છે તે ભાવને બીજો કોઈ આપે નહિ ને બીજો કોઈ લૂંટી શકે નહિ. શા માટે તું તારી શક્તિને ભૂલીને બીજા પાસે ભીખ માગે છે ? તારો સ્વાધીન સ્વભાવ છે તેને દેખ. આત્માનો ગુણ પર પાસે માગવો એ તો પામરતા ને ભિખારીપણું છે. પોતાના ગુણોની પર્યાય પોતામાંથી જ લેવાની આત્માની તાકાત છે. તીર્થંકરોએ પોતાની આવી તાકાત પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાનને સાધ્યું... ને જગતને તેનો ઉપદેશ આપ્યો.

શ્રાવકના ધર્મોના વર્ણનમાં મુનિને આહારદાન દેવાનું વગેરે વર્ણન આવે, તેમાં દાન, દાતા, દેયવસ્તુ અને લેનાર પાત્ર –એની વિશેષતાનું વર્ણન આવે છે અને તેની વિશેષતા અનુસાર ફળની પણ વિશેષતા હોય છે –એમ બતાવ્યું છે, એ તો તે પ્રકારના વિવેકનું તથા ધર્મીના બહુમાનનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે; કાંઈ બહારની દેવા–લેવાની ક્રિયા આત્મા કરે છે એમ ત્યાં સ્થાપવું નથી. તેમાં અને આ વાતમાં કાંઈ વિરોધ નથી. કેમકે અહીં તો શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ બતાવવું છે એટલે તેમાં રાગની કે બહારની ક્રિયાની વાત ન આવે. ને ત્યાં તો શ્રાવકની ભૂમિકાના શુભ પરિણામ કેવા હોય છે તે બતાવવું છે એટલે નિમિત્તરૂપ બહારની ક્રિયા કેવી હોય તે પણ બતાવ્યું છે. તે વખતે તે ધર્માત્મા શ્રાવકને પણ આવા શુદ્ધાત્માની દૃષ્ટિ તો ભેગી જ છે, એટલે બહારમાં મુનિરાજને આહારદાન વગેરે દેતી વખતે અંદરમાં તો પોતે પોતાના આત્માને નિર્મળ પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય આનંદનું દાન આપી રહ્યા છે, ને પોતે જ પાત્ર થઈને તે લ્યે છે. –આત્માની આવી સંપ્રદાનશક્તિને જે સમજે તેને આત્મામાંથી અપૂર્વ શાંતિ આવ્યા વિના રહે નહિ. તે શાંતિનો દેનાર અને લેનાર આત્મા પોતે જ છે.

સંપ્રદાનશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું. (૪૪)

✯

[૪૫]
અપાદાનશક્તિ

उत्पादव्ययालिंगितभावापायनिरपायध्रुवत्वमयी   अपादानशक्तिः ।

અદ્‌ભુત આત્મવૈભવ

'અહો, આત્માનો આ સહજ અદ્‌ભુત વૈભવ !' એમ કહીને આચાર્યદેવે કળશ ૨૭૩ માં આત્માનો પરમ મહિમા કર્યો છે; અદ્‌ભુતથી પણ અદ્‌ભુત એવો આત્માનો સ્વભાવ-મહિમા વિજયવંત વર્તે છે, એને અનુભવનારા ધર્માત્માઓ વિજયવંત વર્તે છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવતાસ્વરૂપ છે; તેમાં ઉત્પાદ–વ્યયરૂપ ક્ષણિકભાવ બીજા સમયે નાશ પામવા છતાં ધ્રુવસ્વભાવને લીધે આત્મા નષ્ટ થઈ જતો નથી; અપાદાન-શક્તિને લીધે અવિનાશીપણે ધ્રુવ ટકવાનો તેનો સ્વભાવ છે. આત્મામાં જે નિર્મળ ભાવોના ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે તેનો ધ્રુવ આધાર આત્મા છે. અપાદાનશક્તિ તે ધ્રુવભાવને અવલંબનારી છે. ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ ક્ષણિકભાવોનો નાશ થવા છતાં આત્મા નાશ પામી જતો નથી –એવું ધ્રુવતામય અપાદાનપણું આત્મામાં છે. જો કે બીજા સમયે બીજી પર્યાયરૂપ પરિણમે છે ને ત્રીજા સમયે ત્રીજી પર્યાયરૂપે આત્મા પરિણમે છે, કાંઈ પર્યાય વગરનો આત્મા થઈ જતો નથી; પણ એ પર્યાયો તો એક પલટીને બીજી થયા કરે છે, જ્યારે ધ્રુવસ્વભાવથી જોતાં આત્મા એવો ને એવો બિરાજમાન રહે છે, તેનો નાશ થતો નથી. આવો આત્મા પોતાની ચૈતન્યસીમામાં રહેલો છે; ચૈતન્યસીમાથી તે બહાર જતો નથી; તેમજ એની ચૈતન્યસીમામાં પરવસ્તુને કે પરભાવોને પ્રવેશવા દેતો નથી.

પોતાની પર્યાયોના ઉત્પાદ-વ્યયમાં સળંગ ધ્રુવપણે આત્મા ટકી રહે છે એવી તેની અપાદાનશક્તિ છે. જે સળંગ ટકી રહે તેને અપાદાન કહેવાય. દિવ્યધ્વનિ વ્યય થઈને બીજી પર્યાય થઈ –તેમાં તેના પરમાણુ ધ્રુવ-અપાદાનપણે ટક્યા છે, એટલે તે દિવ્યધ્વનિનું અપાદાન કાંઈ કેવળજ્ઞાનીનો આત્મા નથી, પણ તે વાણીના પરમાણુ જ તેનું અપાદાન છે. –આ રીતે ધ્રુવ રહેવારૂપ અપાદાનશક્તિ જડમાં પણ છે. આત્મામાં પણ પોતાની શક્તિની ધ્રુવતા રહીને નિર્મળ પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય થયા કરે છે. શક્તિ તે કારણ ને નિર્મળ પર્યાય તેનું કાર્ય, આ રીતે કારણ-કાર્ય એક જાતના છે, અભિન્ન છે. શુભભાવ થાય તેની મર્યાદા કેટલી ? –કે પુણ્ય જેટલી. ચૈતન્યસ્વરૂપમાં તેનો પ્રવેશ નથી; તેમજ તે કાંઈ ધ્રુવ ટકતા નથી. એટલે નિર્મળ પર્યાયનું અપાદાન તે નથી. આત્મામાં જે સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાયોનો ઉત્પાદ થયો તેનો બીજા સમયે વ્યય થઈ જાય છે, છતાં આત્માનું સ્વરૂપ જરા પણ હાનિ પામતું નથી, ઘટી જતું નથી કે ખાલી થઈ જતું નથી, ધ્રુવપણે ટકીને સ્વાધીન ઉપાદાનથી બીજા સમયે બીજી નિર્મળ પર્યાયપણે પોતે થાય છે. આ રીતે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ ભાવોની હાનિ થવા છતાં ધ્રુવભાવે આત્મા ટકી રહે છે, તેનું સ્વરૂપ જરાય હાનિ પામતું નથી. આવા આત્માને અનુભવમાં લેવો તે ધર્મ છે.

ધર્મનો ધ્રુવ આધાર આત્મા છે. તેની પર્યાય વ્યય થવાથી કાંઈ આત્મા સર્વથા પર્યાય વિનાનો થઈ જતો નથી, બીજા સમયે ધ્રુવ ટકતો આત્મા બીજી પર્યાયરૂપ ઊપજે છે. અનંતશક્તિનો પિંડ આત્મા તે જ ધર્મનો આધાર છે. ધર્મ તો ધ્રુવ આધારમાં

થાય કે બહારમાં ? ધ્રુવ આધાર તો આત્મા છે, તેના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. તે ધર્મ માટે અંદર કિંમત ચૂકવવી પડે છે. –શું કિંમત ? પર્યાયને અંતરસ્વભાવની સન્મુખ કરીને તેમાં અર્પી દેવી; એટલે પોતાના અનંતગુણસંપન્ન આત્માનો જ મહિમા આવવો ને તેના સિવાય રાગ–પુણ્ય કે સંયોગનો મહિમા ન આવવા દેવો; –આ રીતે સ્વભાવનો મહિમા લાવીને સ્વસન્મુખ થતાં સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો પ્રગટે છે, તે ધર્મ છે.

આત્માનો મહિમા કરે નહિ ને બીજાનો મહિમા છોડે નહિ, તો તેને સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાય પ્રગટે નહિ. પોતાના તત્ત્વની જેવી કિંમત છે તેવી જ્ઞાનમાં લીધા વગર તે કિંમતવાન વસ્તુ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? વસ્તુને લેવા માટે તેની પૂરી કિંમત આપવી જોઈએ. લીંબોળીની કિંમતમાં નીલમણિ લેવા માગે તો લોકોમાં તે પાગલ ગણાય, તેમ વિકાર વડે ચૈતન્યહીરો લેવા માગે તો અધ્યાત્મમાર્ગમાં તે મૂરખ છે. ભાઈ, હીરો લેવા માટે તેની કિંમત ભરવી પડે છે, તેમ આ ચૈતન્યહીરો લેવા માટે (અનુભવવા માટે) તેને શ્રદ્ધામાં–પ્રતીતમાં ઝીલીને કિંમત ભરવી જોઈએ. ભગવાન આત્મા જગતનું સૌથી ઉત્તમ ચૈતન્યરત્ન, અનંત મહિમાવંત, તેને અંતર્મુખ ઉપયોગ વડે આનંદસહિત પ્રતીતમાં ઝીલીને કિંમત આપે, વિશ્વાસ કરે, જ્ઞાન કરે, ને તેને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરી દ્યે ત્યારે જ તે ચૈતન્યરત્ન પ્રાપ્ત થાય છે. એ રત્ન એવું સોંઘું નથી કે શુભરાગ વડે પ્રાપ્ત થઈ જાય –થાય છે. તો પોતામાંથી જ તેની પ્રાપ્તિ, પણ તેના માર્ગે તે પ્રાપ્ત થાય, બીજી રીતે પ્રાપ્ત ન થાય.

કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત રત્નો સદાકાળ જેમાંથી પ્રગટ્યા કરે એવી ધ્રુવ રત્નખાણ આત્મા છે. નિર્મળ પર્યાય ઊપજે ને વ્યય પામે તેથી આત્માના સ્વરૂપમાંથી શું કાંઈ ઘટી ગયું ? – તો કહે છે કે ના; ચૈતન્યલબ્ધિ એવી અખૂટ છે કે એમાંથી નિધાન નીકળ્યા જ કરે પણ તે કદી ખૂટે નહિ, જેમ કોઈ મહા મુનિરાજને 'અક્ષીણમહાનસ' નામની એવી લબ્ધિ સહેજે પ્રગટી હોય છે કે, જે ઘરમાં તેમણે આહાર કર્યો હોય તે ઘરમાં ચક્રવર્તીનું આખું સૈન્ય (કરોડો માણસો) જમે તો પણ ભોજન ખૂટે નહિ; છતાં એ ૠદ્ધિ તે તો પુણ્યકૃત ૠદ્ધિ છે, એ કાંઈ અંદરના ગુણની ૠદ્ધિનું કાર્ય નથી; ગુણની ૠદ્ધિ તો પોતાના અનુભવમાં સમાય, તે કાંઈ બહારમાં કામ ન કરે. લોકોને બહારની લબ્ધિનો વિશ્વાસ આવે છે; પણ અંદર ગુપ્ત ચમત્કારથી ભરેલી ચૈતન્યલબ્ધિમાં અનંતગુણના અખૂટ અક્ષય

નિધાન છે તે તો જ્ઞાનીને જ સ્વાનુભવ વડે પ્રતીતમાં આવે છે. પોતામાંથી સદાકાળ જ્ઞાન–આનંદાદિની શુદ્ધ પર્યાય કાઢી કાઢીને ભોગવ્યા જ કરે છતાં કદી ખૂટે નહિ એવી ઋદ્ધિ ચૈતન્યમાં ભરી છે. ધ્રુવને ધ્યેય બનાવીને અભેદપણે પર્યાય તેમાં લીન થઈ ત્યાં સદાકાળ કેવળજ્ઞાન... કેવળજ્ઞાન... કેવળજ્ઞાન...... થયા જ કરે, અતીન્દ્રિય આનંદ... આનંદ... આનંદ... ... થયા જ કરે, એવા નિધાનની ધ્રુવખાણ આત્મા છે.

કોઈ બાવાએ નાના પાત્રમાંથી એક હજાર માણસને જમાડી દીધા –એમ સાંભળે ત્યાં ચમત્કાર લાગી જાય છે ને તે જોવાનું કુતૂહલ કરે છે, પણ હે ભાઈ ! એમાં તો કાંઈ સાર નથી. ખરો ચમત્કારી તો આ આત્મસ્વભાવ છે કે જે પોતામાંથી સાદિ-અનંતકાળ શુદ્ધતા કાઢી કાઢીને પોતે તેને ભોગવ્યા કરે, છતાં ખૂટે નહિ, હવે નિર્મળ પર્યાય નહિ આવે એમ કદી થાય નહિ; આવા તારા સ્વભાવનું આશ્ચર્ય લાવી, મહિમા લાવી, તેને જોવાનું તું કુતૂહલ કર. બહારની એવી લબ્ધિ (માણસોને જમાડી દેવા વગેરે) તો થોડોક કાંઈ શુભરાગ કર્યો હોય તેના ફળમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તે કાંઈ મોટી વાત નથી. પણ આત્માના ભંડારમાંથી સદાકાળ નિર્મળ પર્યાયના નિધાન નીકળ્યા જ કરે, –જેને કોઈ વિકલ્પની કે પરની અપેક્ષા નહિ –એવા અપાદાનસ્વભાવી આત્માને અનુભવમાં લેવો તે મોટી ને અપૂર્વ વાત છે, તેના ફળમાં સિદ્ધદશા પ્રાપ્ત થશે. સિદ્ધનેય સમયે સમયે પર્યાય વ્યય થવા છતાં નવી નવી પર્યાયો સ્વભાવમાંથી આવ્યા જ કરે છે; તે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટવા છતાં શક્તિમાંથી જરાય ઘટતું નથી. આવું તો એક શક્તિનું માહાત્મ્ય ! ને આવી અનંત શક્તિમય ભગવાન આત્મા ! આવો મહિમાવંત આત્મા જેને શ્રદ્ધામાં આવ્યો, સ્વસંવેદનમાં આવ્યો તે જીવ ધર્મી છે. તેણે ધ્રવુતારાની જેમ પોતાના સ્વભાવમાં મીટ માંડી... તે પોતે ધ્રુવ ટકીને સદાકાળ નિર્મળ પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પરિણમ્યા કરશે. આવો ભગવાનનો માર્ગ છે, ભગવાન થવાની આ રીત છે. આવા આત્માને જે જાણે તે ભગવાન થાય છે ને ભવથી તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. આવા આત્માને જાણ્યા વિના બીજી કોઈ રીતે ભવથી ઉદ્ધાર થતો નથી ને ભગવાન થવાતું નથી.

આત્માની અપાદાનશક્તિનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. (૪૫)

સમયસારનો પહેલો પાઠ

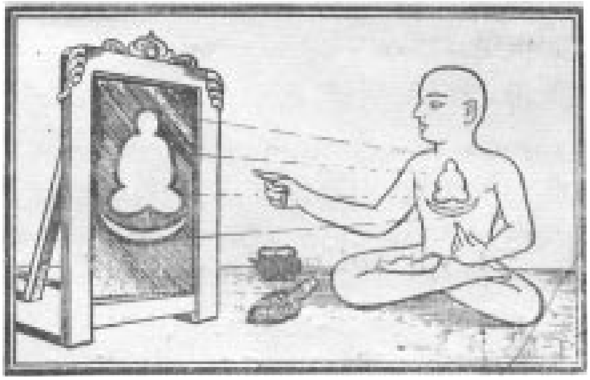

સમયસારના પહેલા જ પાઠમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભવ્ય ! તારા આત્મામાં સિદ્ધપણું સ્થાપ. સિદ્ધ ભગવંતોને આદર્શરૂપે રાખીને નક્કી કર કે 'જેવા સિદ્ધ તેવો હું' – આવા લક્ષપૂર્વક સમયસાર સાંભળતાં તને તારો અદ્દ્ભુત આત્મવૈભવ તારામાં દેખાશે.

तं एयत्तविहत्तं दाएहं अप्पणो सविहवेण

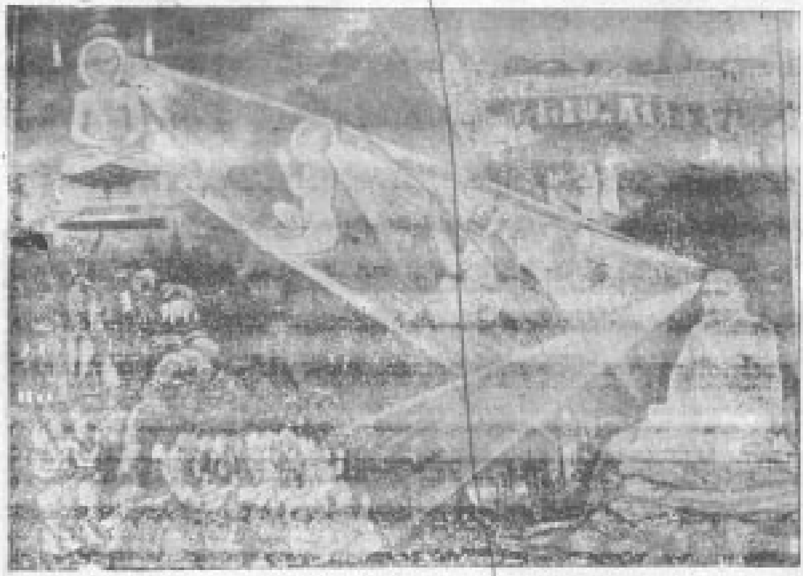

આચાર્યદેવ કહે છે કે—

જિનવાણીની ઉપાસનાથી, અબાધયુક્તિના અવલંબનથી, પરંપર ગુરુઓવડે પ્રસાદીરૂપે અપાયેલ શુદ્ધાત્મતત્ત્વના ઉપદેશથી અને આનંદમય સ્વસંવેદનથી પ્રગટેલો મારા આત્માનો જે નિજ-વૈભવ છે તે સમસ્ત આત્મવૈભવવડે હું આ સમયસારમાં એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધઆત્મા દેખાડું છું.

હે શ્રોતાઓ! તમે સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષવડે પરીક્ષા કરીને તે પ્રમાણ કરજો.

[૪૬]
અધિકરણશક્તિ

भाव्यमानभावाधारत्वमयी अधिकरणशक्तिः ।

卐

ઉલ્લસતો 'આનંદનો દરિયો'

અહા, આ તો ચૈતન્યસમુદ્ર ઉલ્લસી રહ્યો છે. જેમ ચંદ્ર ઊગે ત્યાં દરિયો ઉલ્લસે, તેમ ચૈતન્યચંદ્ર એવા અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ આત્મખ્યાતિ ટીકા વડે ચૈતન્યના આનંદના દરિયાને અનંત નિર્મળ શક્તિથી ઊછાળ્યો છે – વૃદ્ધિગત કર્યો છે – પ્રગટ પરિણમાવ્યો છે. અહા, આવો આનંદનો સમુદ્ર... તેમાં હે જીવો ! મગ્ન થાઓ.

✯

[૪૭ શક્તિ ઉપરનું પ્રવચન છેલ્લું –૪૨મું :
વીર સં. ૨૪૯૧ પોષ વદ ૧ રવિવાર]

જ્ઞાનભાવમય આત્મા છે; તે પોતે જ પોતાના જ્ઞાનાદિ ભાવોનો આધાર છે. તે–તે કાળે પરિણમતા નિર્મળ ભાવો આત્માના જ આધારે પરિણમે છે, કોઈ બીજો તેનો આધાર નથી. આત્મા જ પોતાની અધિકરણશક્તિથી પોતાના ભાવોનો આધાર થાય છે. આત્મા જ્ઞાનમાં, શ્રદ્ધામાં, આનંદમાં –એમ સર્વે ગુણોમાં પોતપોતાનું કાર્ય છે, તેમ આત્માની અધિકરણશક્તિનું કાર્ય એવું છે કે જે–જે પર્યાયો થાય તેના આધારરૂપ પોતે વર્તે છે. સીતાજી વગેરે ધર્માત્મા પોતાના આવા આત્માને જાણતા હતા કે, વન–જંગલમાં પણ અમે નિરાધાર નથી, અમારો આત્મા જ અમારા સમ્યક્ત્વાદિ ભાવોનો આધાર છે, તેના જ આધારે અમારા સમ્યક્ત્વાદિ ભાવો ટક્યા છે. રાજમાં હતા ત્યારેય અમારો આધાર બીજું કોઈ ન હતું ને અત્યારે જંગલમાં પણ બીજું કોઈ અમારો આધાર નથી. અમારો આધાર અમારામાં જ છે. જેમ કાર્યનો કર્તા કે સાધન જુદા નથી હોતા તેમ તેનો આધાર પણ જુદો હોતો નથી. અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા અનંતગુણોના નિર્મળભાવોનો આધાર છે. અનંત આકાશને જેમ બીજો આધાર નથી, પોતામાં જ આધાર–આધેયપણું છે, તેમ આત્માની અનંત શક્તિને કે તેના નિર્મળ ભાવોને કોઈ બીજો આધાર નથી. આત્મા પોતે જ આધાર છે. આધાર ને આધેય જુદા નથી. –આવા નિર્ણયથી અંતર્મુખતા થાય છે, ને પોતાના આધારે નિર્મળ ભાવ પ્રગટે છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; તેને અંતર્મુખ જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા લક્ષગત કરતાં જે અનંતગુણ તથા તેની નિર્મળપર્યાયો –એવા ગુણપર્યાયોનો સમુદાય લક્ષિત થાય છે તેવડો આત્મા છે. આવો આત્મા દૃષ્ટિમાં આવે ત્યાં તે પોતાના આધારે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળભાવરૂપે પરિણમે છે; તેનો આધાર શરીર નથી, શુભરાગ તેનો આધાર નથી. શરીર અને રાગથી પાર આવા આત્માને પ્રતીતમાં લેતાં, વિકલ્પ કે વાણીના આધાર વગર જ સ્વાશ્રયે નિર્મળ પરિણમન પ્રગટે છે. આવા સામર્થ્યવાળી અધિકરણશક્તિ છે. અનંત શક્તિથી ભરેલો ચૈતન્યરત્નાકર, તેની દરેક શક્તિમાં દિવ્યતા છે. આવી દિવ્યતાવાળો આત્મદેવ, તેનો અનુભવ ને સાક્ષાત્કાર કેમ થાય તેની આ રીત છે. સર્વજ્ઞના માર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય આ વાત યથાર્થ હોય નહિ.

અનંત ગુણો પોતાની અધિકરણશક્તિથી જ પોતપોતાની નિર્મળ પર્યાયના આધાર થાય છે; અભેદપણે આખો આત્મા જ આધાર છે. સમ્યગ્દર્શનપર્યાયનો આધાર કોણ ?

શ્રદ્ધાગુણવાળા આત્મામાં જ એવી અધિકરણશક્તિ છે કે સમ્યગ્દર્શનપર્યાયનો આધાર થાય. મનુષ્યદેહ કે પંચેન્દ્રિયપણું તે સમ્યગ્દર્શનનો આધાર નથી, શુભરાગ કે નવતત્ત્વના વિકલ્પો તે સમ્યગ્દર્શનનો આધાર નથી, દેવ–ગુરુના આધારે આ આત્માનું સમ્યગ્દર્શન નથી; તે પર્યાયનો આધાર આત્મા પોતે જ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકામાં ત્રસનાલી વગેરેને સમ્યગ્દર્શનના અધિકરણ તરીકે વર્ણવ્યા છે, તે વ્યવહારથી આધાર છે, ખરેખર આત્માનો સમ્યગ્દર્શનભાવ આત્માના જ આધારે છે.

એ જ રીતે જ્ઞાનનો આધાર આત્મા છે, કોઈ ઇન્દ્રિયો વગેરે પરના આધારે જ્ઞાનભાવ નથી, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ જ્ઞાનનો આધાર છે.

चरित्तं खलु धम्मो – તે ચારિત્રપર્યાયનો આધાર કોણ ? કોના આધારે ચારિત્રપર્યાયનું ઘડતર થાય ? શરીરના આધારે કે વ્રતના વિકલ્પોના આધારે ચારિત્રપર્યાય થતી નથી. ચારિત્રસ્વભાવથી ભરેલો જે આત્મા તે જ પોતાના ચારિત્રભાવનો આધાર છે. જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રનો આધાર થવારૂપ અધિકરણશક્તિ આત્મામાં જ છે; તેમાં કોઈ બીજાનો આધાર કે આશ્રય લેવો પડતો નથી.

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ અનુભવજ્ઞાન થાય ને તે પછી જ ચારિત્રદશા હોય, –તે અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના આધારે જ્ઞાન–ચારિત્ર છે એમ કહેવાય, પણ ખરેખર તે જ્ઞાન–ચારિત્રમાં આત્મા પોતે અભેદઆધાર થઈને પરિણમ્યો છે. પર્યાયનો આધાર બીજી પર્યાય નથી, પણ પર્યાયનો આધાર તેની સાથે અભેદ વર્તતો આત્મા છે. મારા જ્ઞાનમાં, મારી શ્રદ્ધામાં, મારા ચારિત્રમાં મારો આત્મા જ આધાર છે. –એમ ધર્મી અનુભવે છે.

મુજ જ્ઞાનમાં આત્મા ખરે, દર્શન–ચારિત્રમાં આતમા,
પચખાણમાં આત્મા જ, સંવર-યોગમાં પણ આતમા. (૧૦૦)

મારા જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર વગેરે સર્વ નિર્મળ ભાવોમાં અભેદપણે મારો આત્મા જ વર્તે છે એટલે તે જ આધાર છે; તે સમ્યગ્દર્શનાદિમાં રાગની એકતા નથી, રાગ તેનો આધાર નથી. પરમાર્થ આધાર જે આત્મા, તેની સન્મુખ થતાં સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે. અહા, જંગલમાં વસનારા વીતરાગી સંતોએ અંતરમાં આત્માની શક્તિઓનું કેવું ઘોલન કર્યું છે ! અંદર સ્વાનુભવરસમાં ઘૂંટી ઘૂંટીને તેનું સત્ત્વ કાઢ્યું છે. અહા, આત્મશક્તિનો મહિમા કોઈ અમાપ છે –જેનું માપ વિકલ્પથી કે વચનથી થઈ શકતું નથી. આત્મા પોતે ધ્રુવપણે રહીને પોતાની નિર્મળ પર્યાયનું અધિકરણ થાય છે. ધર્મનો

આધાર આત્મા પોતે છે, બીજો કોઈ નથી. આત્માનો ધર્મ આત્માના જ આધારે થાય છે. જડના ધર્મો જડના આધારે થાય છે, ને આત્માના ધર્મો આત્માના આધારે થાય છે.

એક વસ્તુનો ધર્મ બીજી વસ્તુના આધારે હોતો નથી; તેમજ તેની પોતાની એક પર્યાયના આધારે બીજી પર્યાય થતી નથી. અધિકરણસ્વભાવવાળો આત્મા છે, તે જ પોતાની સર્વ પર્યાયનો આધાર થાય છે. તેથી ધર્મી જીવ પર્યાયે પર્યાયે અખંડ આત્માને દેખે છે, તેને જ અવલંબે છે. આ રીતે પોતાના સર્વ ભાવના અધિકરણરૂપે પોતાના આત્માને જ જે જાણે તે સંયોગોનો આધાર લેવા કેમ જાય ? એટલે સંયોગ ઠીક હોય તો ધર્મ થાય એવી મિથ્યાબુદ્ધિ તેને રહેતી નથી. અનુકૂળ સંયોગ હો કે પ્રતિકૂળ, બંને વખતે મારો ધર્મ તો મારા આધારે જ છે, એટલે પોતામાં જોવાનું રહ્યું, સંયોગો ઉપર રાગદ્વેષ કરીને અટકવાનું ન રહ્યું. આમ નક્કી કરનાર સ્વસન્મુખ થઈને આત્માનો આધાર લ્યે છે, ને આત્માના આધારે અભેદ પરિણમતાં અલ્પકાળમાં તેને કેવળજ્ઞાન થાય છે... એટલે ચૈતન્યના ભંડાર તેને ખુલી જાય છે. વાહ ! ચૈતન્યભંડારને ખોલવાની કૂંચી સંતોએ આ સમયસાર દ્વારા જગતને આપી છે.

વિકાર વગરની વીતરાગીદશા પ્રગટ થવી તે ધર્મ છે; તેનો આધાર આત્મા છે. વીતરાગદશાનો આધાર રાગ કેમ હોય ? વર્તમાન વર્તતા ભાવનો આધાર આત્મસ્વભાવ છે. –કેવા ભાવ ? વિકારી નહિ પણ નિર્મળ ભાવ લેવા. કેમ કે અંતર્મુખ થઈને જ્યાં આત્માનો આધાર લીધો ત્યાં નિર્મળ જ ભાવ હોય છે, આત્માના આધારે વિકારભાવો ઉત્પન્ન થતા નથી.

આત્માના બધા ધર્મો સ્વ-આધારે છે. જ્ઞાનને ઇન્દ્રિયોનો આધાર નથી, જ્ઞાનને રાગનો આધાર નથી, જ્ઞાનને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો જ આધાર છે. જ્ઞાનનો આધાર જે બીજાને માને છે તેણે જ્ઞાનની સાથે જ રહેલા અધિકરણસ્વભાવને જાણ્યો નથી એટલે અનેકાન્તસ્વરૂપ આત્માને જાણ્યો નથી.

પુણ્ય–પાપ વગરની વીતરાગી શાંતિનું વેદન પ્રગટે તે સાચો સંતોષ છે; તે સંતોષ આત્માના આધારે છે. બીજાના આધારે શાંતિ લેવા માગે તેને સાચી શાંતિ કદી મળે નહિ. ભાઈ, તારા નિજગુણમાં શાંતિનો આધાર થવાની તાકાત છે, બીજો આધાર શોધવા જવું પડે તેમ નથી. તારા જ્ઞાનસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને તેનો આધાર લે. તારા સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રમાં બીજા જીવ અને અજીવને અધિકરણ તરીકે વ્યવહારથી વર્ણવ્યા છે,

પરમાર્થે તારો આત્મા પોતે જ તારા સર્વ ગુણ–પર્યાયનો આધાર છે. આત્માની પર્યાય આત્માના અવલંબને થાય છે, બહારનું અવલંબન તેમાં ક્યાંય નથી.

આત્મા પરમ સત્ય છે. તેને અનુભવવા માટે પુરુષાર્થની જાગૃતિ કેમ કરવી ? –કે આત્મા જ તેનું અધિકરણ છે. ઇન્દ્રિયો વગેરે કાંઈ જ્ઞાનનું ખરું અધિકરણ નથી. એ જ રીતે આનંદનો આધાર આત્મા છે. બહારના કોઈ પદાર્થમાં એવી તાકાત નથી કે આત્માના આનંદનો આધાર થાય. આનંદના અસ્તિત્વમાં વિકલ્પનું અસ્તિત્વ નથી, એમ બંનેની ભિન્નતા છે. આનંદના આધાર બે નથી. –આત્મા પણ આધાર ને વિકલ્પ પણ આધાર –એમ બે આધાર નથી. નિજગુણના આશ્રયે આનંદ સાધી શકાય છે ને પરના આશ્રયે આનંદ સાધી શકાતો નથી, આવો અનેકાન્ત છે. (આમ બધા ગુણની નિર્મળપર્યાયમાં આત્મા જ આધાર છે –એમ સમજી લેવું.)

અરે જીવ ! તું નિરાધાર નથી; તારો આત્મા મહાન આધાર છે. તે મોટાનો આશરો લેતાં તને કેવળજ્ઞાન થશે. રાગાદિ તો તુચ્છ છે, તેનો આધાર લેવા જઈશ તો તે કાંઈ તને આધાર નહિ આપે; કેમ કે રાગ પોતે જ આધાર વગરનો નિરાધાર છે, તો તને ક્યાંથી આધાર આપશે ?

સમ્યગ્દર્શન વગેરેમાં શુભભાવ કાંઈ આધાર ખરો ? –તો કહે છે કે ના; સ્વાધીન સત્તાવાળા આત્મામાં જ પોતાની તે પર્યાયનું અધિકરણ થવાની તાકાત છે. અજ્ઞાની બહારમાં ને રાગમાં આધાર શોધે છે; ભગવાન અંદરનો અભેદ આધાર બતાવે છે. આમ સર્વજ્ઞને અને અજ્ઞાનીને વાતે વાતે ફેર છે. અજ્ઞાની કહે છે કે ઇન્દ્રિયો ને રાગ તે જ્ઞાનનો આધાર; સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે તારો ઇન્દ્રિયો વગરનો જ્ઞાનસ્વભાવ જ તારા જ્ઞાનનો આધાર છે.

હે જીવ ! તારી પર્યાયનાં ઘડતર પરના આધારે ન થાય. તારી પર્યાયનો આધાર તારો આત્મા જ છે. વળી આત્મા એવો શુદ્ધ આધાર છે કે તેના આધારે શુદ્ધતાનું જ ઘડતર થાય છે, શુદ્ધતાનો જ આધાર તે થાય છે. તેના આધારે રાગ થતો નથી એટલે રાગનું અધિકરણ ખરેખર આત્મા નથી. આત્માના આધારે જ્ઞાનાદિ રચાય પણ રાગાદિ રચાય નહિ.

આત્મા દેહનું અધિકરણ, ને દેહ આત્માનું અધિકરણ –એમ નથી. કેવળજ્ઞાનનું અધિકરણ વજ્રશરીર નથી. જો તે શરીર આધાર હોય તો તો શરીર વગર કેવળજ્ઞાન રહી જ ન શકે. પણ તે શરીર છૂટીને કેવળજ્ઞાન તો સદાય રહ્યા જ કરે છે, માટે

શરીર તેનો આધાર નથી. કેવળજ્ઞાનનો આધાર આત્મા જ છે. કેવળજ્ઞાનાદિના આધારભૂત આવા આત્માને જાણે તો બીજાના આધારની બુદ્ધિ રહેતી નથી; રાગ સાથે આત્માના આધાર-આધેયપણાની બુદ્ધિ પણ છૂટી જાય છે. એટલે હવે પોતાનો જ આશ્રય કરીને પરિણમતાં અલ્પકાળે મોક્ષદશા થઈ જાય છે.

જડ જડના આધારે, આત્મા આત્માના આધારે. ભાઈ, તારા સ્વભાવમાં તારી નિર્મળતાનો આધાર થવાની તાકાત છે. આવા નિજાત્માને જાણવો, માનવો, અનુભવવો, તે મોક્ષમાર્ગ છે. સાધકને વીતરાગતા પહેલાં રાગભાવ હોય, પણ તે રાગ સાથે પોતાના ધર્મનું આધાર–આધેયપણું ધર્મી સ્વીકારતા નથી. ધર્મનો આધાર રાગ નથી પણ પોતાનો જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા જ ધર્મનો આધાર છે, –માટે તું તારી સામે જો. તારે પરની સામે જોવું નહિ પડે. ચૈતન્યસત્તાનું અવલોકન કરતાં તેના આધારે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પર્યાય પ્રગટી જશે. –એ જ આત્મા છે. વિકારને આત્મા કહેતા નથી. જ્ઞાનીને જિનપૂજા–ભક્તિ–તીર્થયાત્રા વગેરેના ભાવ આવે છે, તેને તે શુભભાવ સમજે છે, પણ તે રાગના આધારે ધર્મ માનતા નથી, તેમજ તે રાગની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનના આધારે થવાનું માનતા નથી; –એમ બંનેને અત્યંત ભિન્ન જાણે છે. આવું ભેદજ્ઞાન થતાં તેને શુદ્ધ આત્માના આધારે શુદ્ધભાવો જ થાય છે, ને અલ્પકાળે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

આત્માની અધિકરણશક્તિનું વર્ણન પૂરું. (૪૬)

卐

[૪૭]

સંબંધશક્તિ

स्वभावमात्रस्वस्वामित्वमयी संबंधशक्तिः ।

卐

જેમ સહેજે રત્નાકર–સમુદ્ર ઉલ્લસે ને ભરતી વડે અંદરના રત્નો ઊછળીને કિનારે આવી જાય –તે કોણ ન લ્યે ? તેમ વીતરાગી સંતોએ આ પંચમકાળમાં ચૈતન્યરત્નાકરને સ્વાનુભવ દ્વારા ઉલ્લસાવીને ૪૭ શક્તિરૂપી રત્નો બહાર કાઢીને બતાવ્યા છે... તો તે કોણ ન લ્યે ? કોણ પોતાના ચૈતન્યનિધાનને ન અનુભવે ? અહા, ચૈતન્યનિધાન બતાવીને સંતોએ મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

જ્ઞાયકભાવસ્વરૂપ આત્મા, તેનામાં જ્ઞાન સાથે રહેલી અનંત શક્તિનું આ વર્ણન છે. અનંત શક્તિઓ તો વાણીમાં કેમ આવે ? અહીં કેટલીક શક્તિઓ બતાવી છે. તેમાં જીવત્વથી શરૂ કરીને હવે ૪૭ મી શક્તિમાં પોતાના સ્વભાવ સાથે જ સ્વ-સ્વામિત્વસંબંધ બતાવીને આચાર્યદેવ આ પ્રકરણ સંકેલે છે. ૪૭ શક્તિના વર્ણન દ્વારા તો ઘણું ઘણું સ્પષ્ટીકરણ કરીને આત્મસ્વભાવનો અચિંત્ય અપાર મહિમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ને આ ૪૨ પ્રવચનો દ્વારા પણ તે શક્તિના ભાવોનું ઘણા પ્રકારે સ્પષ્ટીકરણ થયું છે. કથનના ક્રમની અપેક્ષાએ આ છેલ્લી શક્તિ છે, પણ અંદર અનંત શક્તિમાં કંઈ પહેલી ને છેલ્લી એવો ક્રમ નથી. બધી શક્તિઓ એકસાથે જ જ્ઞાનભાવમાં પરિણમી રહી છે. શક્તિના વર્ણન દ્વારા આવા જ્ઞાનમાત્ર આત્મસ્વભાવનો અનુભવ કરાવવો –તે તાત્પર્ય છે.

આ ૪૭ મી શક્તિમાં કહે છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને પોતાના સ્વભાવ સાથે જ સ્વ-સ્વામિપણાનો સંબંધ છે, બીજા કોઈ સાથે સંબંધ નથી. આત્માનું 'સ્વ' શું ? કે જ્ઞાનાદિ અનંતા ગુણો ને તેમની નિર્મળપર્યાયોરૂપ જે સ્વભાવ તે આત્માનું 'સ્વ' છે એટલે કે તે જ આત્મા છે, ને તેનો જ આત્મા સ્વામી છે. જો કે આત્મામાં આ સ્વ ને આ સ્વામી એવા સ્વ–સ્વામી અંશોના ભેદ પાડવા તે પણ વ્યવહાર છે, પર સાથે સંબંધ નથી એમ બતાવવા પોતામાં સ્વ–સ્વામી એવા અંશોના ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે; પણ આત્માના સ્વાનુભવમાં કાંઈ આ સ્વ ને આ સ્વામી એવા ભેદનું લક્ષ રહેતું નથી.

કર્તા, કર્મ, સાધન એ બધું આત્મામાં સમાડ્યું; હવે આત્માને સંબંધ કોની સાથે છે ? તો કહે છે કે આત્માને સંબંધ કોઈ બીજાની સાથે નથી, પોતાના સ્વભાવ સાથે જ સંબંધ છે. પોતાના અનંત ધર્મચક્રને આત્મા ધારણ કરે છે, પણ બીજા પદાર્થો સાથે તેને જરાય સંબંધ નથી. સંબંધશક્તિ પર સાથેનો સંબંધ તોડાવીને (પરથી વિભક્તપણું બતાવીને) સ્વભાવ સાથે એકતારૂપ અભેદ સંબંધ કરાવે છે. ભગવાન આત્મામાં એવી શક્તિ છે કે પોતાના નિર્મળ ગુણ-પર્યાયનો સ્વામી થાય, તેમાં એકત્વપણે પરિણમે; પણ શુભાશુભભાવોનો સ્વામી થઈને તેમાં એકત્વપણે પરિણમે એવો તેનો સ્વભાવ નથી. દેહાદિ પર પદાર્થોનો સ્વામી આત્મા નથી. જે ભાવનો જે સ્વામી હોય તે જ જાતનો તે હોય. જડ ભાવનો સ્વામી જડ હોય; ચેતન તો ચેતન ભાવનો સ્વામી હોય, ચેતન કાંઈ જડનો સ્વામી ન હોય. આત્માને જડનો સ્વામી માને, જડની ક્રિયા આત્મા કરે એમ માને, તેના અભિપ્રાયમાં આત્મા અને જડ ભિન્ન રહેતા નથી, પણ એક થઈ જાય

છે. ખરેખર એક થતા નથી પણ તેનો અભિપ્રાય મિથ્યા થાય છે. ભાઈ, તારા અનંત ગુણ–પર્યાયો તે જ તારું સ્વ છે. અરે ! તારો અપાર ચૈતન્યવૈભવ, તેનું સ્વામિત્વ ભૂલીને તું વિકારનું ને જડનું સ્વામિત્વ કેમ માને છે ? પોતાના ચૈતન્યવૈભવને ભૂલીને આત્મા રાગનો સ્વામી થવા જાય તે તો, ચક્રવર્તી પોતાની સંપદાને ભૂલીને ભીખ માગવા નીકળે એના જેવું છે.

આ અમારું ઘર, આ અમારું પુસ્તક –એમ ધર્મીનેય ભાષામાં આવે, પણ તે ભાષા ક્યાં આત્માની છે ? તે ભાષા વખતે જ અંદર ધર્મીના જ્ઞાનમાં ભિન્નતાનું ભાન વર્તે છે. પોતાના જ્ઞાનભાવ સિવાય બીજું કાંઈ અંશમાત્ર પોતાપણે ધર્મીને ભાસતું નથી. 'હું શુદ્ધ છું' એવા વિકલ્પનું પણ કર્તૃત્વ ધર્મીને નથી, તે તો ઉપયોગને અંતરમાં જોડીને, વિકલ્પથી જુદો પડીને અનુભવશીલ થયો છે; આવો અનુભવશીલ જીવ પરમ સુખી છે. જ્યારે જીવ આવો અનુભવ કરે ત્યારે જ વિકલ્પનું સ્વામિત્વ તેને છૂટે છે. આવો અનુભવ કર્યા વગર વિકલ્પનું સ્વામિત્વ છૂટતું નથી.

અમારું સ્વામિત્વ અમારા અસ્તિત્વમાં છે; જેમાં અમે નથી તેમાં અમારું સ્વામિત્વ નથી. અમારા દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયથી પૂર્ણ અખંડ સ્વરૂપમાં અમે છીએ, ને તે અમારું સ્વ–ધન છે, તે અમારી સંપદા ને તે જ અમારો આત્મવૈભવ, તેના જ અમે સ્વામી છીએ. આ સિવાય કોઈ પણ વિકલ્પનું–રાગનું કે પરનું સ્વામિપણું અમારા જ્ઞાનમાં નથી. –આમ ધર્મી પોતાને અનુભવે છે. છ ખંડના રાજ વચ્ચે રહેલા ચક્રવર્તી પણ આવા જ અનુભવ વડે અંદર પોતાના અનંત ગુણ–પર્યાયના નિર્મળ ચક્રને પરિણમાવે છે... તેમાં તે રાજ કરે છે, તેમાં જ તે શોભે છે. અમારી શોભા અમારા સ્વતત્ત્વના સ્વાનુભવમાં છે, –એવા અનુભવ વડે ધર્મી અંદર પોતાના ચૈતન્યચક્રનો સ્વામી થયો છે તે સાચું ચક્રવર્તીપણું છે.

ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી ધર્માત્મા હતા, ક્ષાયિક સમકિતી હતી, અવધિજ્ઞાની હતા, ચરમશરીરી હતા; તે જ્યારે છ ખંડ સાધીને પાછા અયોધ્યા નજીક આવે છે ને ચક્ર નગરીમાં પ્રવેશતું નથી ત્યારે પુરોહિતને પૂછે છે કે આમ કેમ ? પુરોહિત કહે છે કે તમારા ભાઈઓ હજી અણનમ છે, તેમણે તમારી સત્તા સ્વીકારી નથી તેથી તમારો દિગ્વિજય હજી અધૂરો છે, એટલે ચક્ર અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કરતું નથી. પછી તો ભરતચક્રી પોતાના ૯૯ ભાઈઓ ઉપર પત્ર લખે છે; વાંચીને ૯૮ ભાઈઓ તો ઋષભદેવ પ્રભુના ચરણસમીપ જઈને મુનિ થઈ જાય છે ને તે જ ભવે કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષ

પામી જાય છે. એક બાહુબલી બાકી રહ્યા, તેમણે ન તો દીક્ષા લીધી કે ન ભરતને નમન કર્યા. અંતે ભરત–બાહુબલી વચ્ચે યુદ્ધ થયું. બંને ધર્માત્મા, બંને ચરમશરીરી, બંનેને અંદરમાં સ્વપ્નેય રાજનું કે રાગનું સ્વામિપણું નથી; લડાઈના કાળેય બંનેનો આત્મા પોતપોતાના જ્ઞાનભાવના સ્વામિત્વપણે જ પરિણમી રહ્યો છે. જરાક રાગદ્વેષના ભાવો થાય છે તેનું જ્ઞાન વર્તે છે પણ તેનું સ્વામિત્વ વર્તતું નથી. અમે તો અમારા ચૈતન્યરૂપ અસંખ્યપ્રદેશી સ્વ-દેશના રાજા છીએ, અનંતા નિર્મળ ગુણ-પર્યાયો તે અમારી પ્રજા છે; અમારા આનંદમાં અમે તન્મય છીએ, સંયોગના લક્ષણવાળા રાગાદિ સમસ્ત ભાવો અમારાથી જુદા છે. –

મારો સુશાશ્વત એક દર્શન–જ્ઞાનલક્ષણ જીવ છે,
બાકી બધા સંયોગલક્ષણ ભાવ મુજથી બાહ્ય છે.

જુઓ, આ ધર્માત્માની અનુભૂતિ ! ધર્મી જીવ પોતાની અનુભૂતિમાં આવા નિજસ્વરૂપને સંચેતે છે –જાણે છે –અનુભવે છે. અહો, આવું ઉત્તમ મારું સ્વતત્ત્વ ! આવા આનંદથી ઉલ્લસતું મારું સ્વતત્ત્વ ! તેના અનુભવ પાસે ધર્મી જગતના કોઈ પદાર્થનું કે કોઈ પરભાવનું સ્વામિત્વ સ્વપ્નેય રહ્યું નથી. આ પરમ મહિમાવંત ચૈતન્યનું સ્વામિત્વ છોડીને દુઃખદાયી પરભાવનું સ્વામિત્વ કોણ કરે ? આમ માત્ર નિજસ્વરૂપના સ્વામિત્વની નિર્મળધારા ધર્મીને રાગ વખતેય વર્તી રહી છે; બંને ધારા જુદી જુદી વર્તે છે, તેમાંથી સ્વભાવધારાનું સ્વામિત્વ છે ને રાગધારાનું સ્વામિત્વ ધર્મીના જ્ઞાનમાં નથી.

અહો, ધર્મીના અંતરપરિણમનની આ અલૌકિક વાત ! –તે જગતને માટે અટપટી છે, પણ જો સમજે તો પોતામાં ભેદજ્ઞાન થઈ જાય – એવી અપૂર્વ છે. ધર્મીની દૃષ્ટિ અલૌકિક છે, એના સ્વામિપણાં સ્વ-ભાવમાં જ સમાય છે; સ્વભાવમાંથી બહાર નીકળીને પરભાવનું અંશમાત્ર સ્વામિપણું કરવા જતા નથી. જેટલો પોતાનો નિજભાવ તેટલું જ પોતાનું સ્વ, ને તેનો આત્મા સ્વામી; જે પોતાનું નથી તેની સાથે આત્માને સ્વામિપણાનો સંબંધ નથી.

જુઓ, અહીં ધર્મીની વાત તો ઉદાહરણરૂપ છે; તેના દ્વારા એમ સમજાવે છે કે હે જીવ ! તારો પણ આવો જ સ્વભાવ છે. માત્ર ચેતનમય નિજસ્વભાવનો જ સ્વામી રહે એવું આત્માની સંબંધશક્તિનું કાર્ય છે. સંબંધશક્તિ પોતાના ભાવ સાથે સંબંધ રાખે છે, પર સાથે સંબંધ રાખતી નથી. અહીં પોતાના ભાવ એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ

જ્ઞાનમય ભાવ સમજવા, વિકારી ભાવ નહિ; કેમ કે જ્ઞાનમાત્રભાવ સાથે પરિણમતા ધર્મોનું આ વર્ણન છે. વિકારી ભાવો તો જ્ઞાનમાત્રભાવથી જુદા છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે 'કોના સંબંધે વળગણા છે ?...' એનો હે જીવ ! તું શાંત ચિત્તે વિચાર તો કર.

આત્મા ચેતનસ્વરૂપ છે; તેને જડ સાથે વળગણા નથી,
એટલે જડ પદાર્થો સાથે તેને એકતાનો સંબંધ નથી;
દેહ સાથે સંબંધ નથી; કુટુંબ કે ધન સાથે સંબંધ નથી;
ઘર-ધંધો દુકાન કે રાજપાટ સાથેય તેનો સંબંધ નથી;
જડકર્મો સાથેય સંબંધ નથી, રાગ સાથેય સંબંધ નથી.

માટે હે જીવ ! એ બધા સાથે સંબંધ (એકત્વબુદ્ધિ) તોડીને, તારા ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા સાથે સંબંધ જોડ... તેને અનુભવમાં લે. એવો અનુભવ તે જ પરમ સુખ છે.

આ ચૈતન્યવસ્તુમાં પોતાના ગુણ–પર્યાયરૂપ નિર્મળ ભાવોમાં જ સ્વામિપણું છે; એ સિવાય બીજામાં સ્વામીપણું કલ્પે તેણે ચૈતન્યવસ્તુને જાણી નથી. જેમની વચ્ચે એકતા ન હોય ને ભિન્નતા હોય તેમની વચ્ચે સ્વ–સ્વામીપણું હોતું નથી. આમ પોતામાં જ સ્વ–સ્વામીસંબંધ જાણતાં પર સાથેનો સંબંધ તૂટે ને અંતર્મુખ શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્ર પ્રગટે, તેનું નામ ધર્મ. તે નિર્મળ પર્યાય સાથે આત્માને તાદાત્મ્ય એકમેકપણાનો સંબંધ છે. આત્માને જેની સાથે એકતા હોય તે જ આત્માનું સ્વ કહેવાય; જેની સાથે એકતા ન હોય તે સ્વ એટલે કે પોતાનું ન કહેવાય. આ રીતે 'એકત્વ-વિભક્ત' શુદ્ધ આત્મા આચાર્યદેવે સમસ્ત નિજવૈભવથી આ સમયસારમાં દેખાડ્યો.

કર્તા-કર્મપણું, સ્વ-સ્વામીપણું તે એક જ વસ્તુમાં હોય છે, ભિન્ન વસ્તુમાં નથી હોતું. જડનો કર્તા જડ, જડનું કાર્ય જડ, જડનો સ્વામી જડ, જડ સાથે જેને એકતા તે જડ; ચેતનનો કર્તા ચેતન, ચેતનનું કાર્ય ચેતન, ચેતનનો સ્વામી ચેતન, ચેતન સાથે જેને એકતા તે ચેતન; –આમ બંનેને અત્યંત ભિન્નતા છે. આત્માથી જુદું હોય તેનો સ્વામી આત્મા નથી; આત્માનું જે સ્વ હોય તે આત્માથી જુદું ન હોય, મારા નિર્મળ ગુણ–પર્યાયો મારાથી જુદા નથી, તેમાં તન્મયતા છે તેથી તે મારું 'સ્વ' છે, –એમ ધર્મી જાણે છે. આ વાત ગાથા ૨૦૭–૨૦૮ માં સરસ રીતે સમજાવી છે. તેમાં કહે છે કે 'જે જેનો સ્વ-ભાવ છે તે તેનું સ્વ છે, અને તે તેનો સ્વામી છે' આમ જાણવું તે સૂક્ષ્મ તીક્ષ્ણ તત્ત્વદૃષ્ટિ

છે; આવી તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જ્ઞાની પોતાના આત્માને જ આત્માનો પરિગ્રહ નિયમથી જાણે છે, તેથી પરદ્રવ્યને 'આ મારું સ્વ નથી, હું આનો સ્વામી નથી' એમ જાણતો થકો પરિગ્રહતો નથી.

જો અજીવ પરદ્રવ્યને હું પરિગ્રહું તો અવશ્યમેવ તે અજીવ મારું સ્વ થાય, ને હું પણ અવશ્યમેવ અજીવનો સ્વામી થાઉં. અજીવનો સ્વામી તો અજીવ જ હોય. હું કાંઈ અજીવ નથી. મારો જ્ઞાયકભાવ તે જ મારું સ્વ છે ને તેનો જ હું સ્વામી છું, –આમ જાણતો થકો ધર્મી પોતાના જ્ઞાતાપણામાં જ રહે છે. તે જ્ઞાતાપણામાં રાગનુંય સ્વામિત્વ નથી. અહો, આવી અંતરદશા જ્ઞાનીની રહે છે. અત્યારે તો અહીં જ્ઞાનીઓની ઓછપ, ને ઊંધું માનનારા જીવોના ઢગલા ! –તેમાં સત્ય સમજવું જીવોને મોંઘુ થઈ પડ્યું છે... ભગવાનનો મારગ મોંઘો થઈ ગયો છે.... પણ હે જીવ ! આ તત્ત્વ સમજ્યા વગર તું ભગવાનનો ભક્ત કે જ્ઞાનીનો સાચો સેવક થઈ શકીશ નહિ. તારું સાચું સ્વતત્ત્વ શું છે તે સમજ, એ જ ભગવાનની ને જ્ઞાનીઓની ખરી સેવા છે, એ જ એમની આજ્ઞા છે.

આત્મા આત્મભાવોનો સ્વામી છે. આત્મભાવ કોને કહેવાય ? આત્મસ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટેલા એવા સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રાદિ શુદ્ધ ભાવો તે જ આત્માના ભાવો છે, અને તેમની સાથે જ આત્માને સ્વ-સ્વામીસંબંધરૂપ એકતા છે. જેનાથી કર્મ બંધાય એવા કોઈ પણ રાગાદિભાવો તે ખરેખર આત્માના સ્વ–ભાવો નથી, નિજ ભાવો નથી; અને જે આત્માનું સ્વ નથી તે આત્માનું સાધન પણ નથી, તેમાં આત્માનું કર્તૃત્વ પણ નથી. એટલે શુભરાગ સમ્યગ્દર્શનનું મુનિપણાનું કે કેવળજ્ઞાનનું સાધન નથી; શુદ્ધોપયોગ જ તેમનું સાધન છે, શુદ્ધોપયોગ જ આત્માનું સ્વ છે. સાધકભાવ તે શુદ્ધોપયોગરૂપ છે, શુભરાગરૂપે નથી.

જુઓ, આ સ્વ-પરની વહેંચણીરૂપ ભેદવિજ્ઞાન ! સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાના સ્વ-ભાવ સિવાય બીજું કાંઈ અંશમાત્ર પોતાપણે ભાસતું નથી, અનુભવાતું નથી. અજ્ઞાની પોતાની પર્યાયનું સ્વામિત્વ બીજાને (કર્મ વગેરે નિમિત્તને) આપે છે, જ્ઞાની તો સ્વભાવમાંથી નિર્મળપર્યાય પ્રગટ કરીને પોતે જ તેના સ્વામિપણે પરિણમે છે; આ રીતે પોતાના ભાવનું સ્વામિપણું પોતાના આત્માને જ આપે છે. પૂર્વે નહિ પ્રગટેલી એવી નિર્મળ પર્યાયો આપનાર, અને પ્રગટેલી શુદ્ધપર્યાયની રક્ષા કરનાર –આવો સ્વામી આત્મા પોતે જ છે. આવી દિવ્યશક્તિવાળા પોતાના આત્માને જે જાણે છે તે પોતે પોતાનો અચિંત્ય

આત્મવૈભવ પ્રગટ કરીને સિદ્ધપદને પામે છે. સ્વસન્મુખ થઈને અભેદપણે આત્મા સાથે સંબંધ જોડ્યો ત્યાં પર સાથેનો સંબંધ સર્વથા છૂટીને પરમ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત થાય છે, – તે જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. આવા મંગળપૂર્વક ૪૭ શક્તિ દ્વારા આત્મવૈભવનું વર્ણન પૂરું થાય છે. –તે જગતના જીવોને આત્મવૈભવ પમાડો.

卐

卐卐卐卐卐卐卐

卐卐卐卐卐卐

૪૭ શક્તિના પ્રવચનની પૂર્ણતા – પ્રસંગે તેના શ્રવણનો પોતાનો આહ્લાદ વ્યક્ત કરતાં, પ્રવચનોનાં 'ભાવશ્રોતા', અને આ પ્રવચનલેખકના 'ધર્મમાતા' એવા પૂ. આત્મજ્ઞસંતો બેનશ્રી ચંપાબેન અને બેન શાંતાબેન –એ બંનેના શ્રીમુખથી ભક્તિપૂર્વક જયજયનાદ નીકળ્યાઃ 'આત્માના અનંત ગુણના અમૃતભર્યા ઊંડા રહસ્ય ઉઘાડનાર, અમૃત વરસાવનાર પરમકૃપાળુ ગુરુદેવનો જય હો.' 'ચૈતન્યશક્તિનું અચિંત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશનાર, ચૈતન્યના સ્વયં આરાધક ને આરાધના કરાવનાર શ્રી સદ્‌ગુરુદેવનો... જય હો.'

ચૈતન્યના આરાધક સર્વે સંતો જયવંત વર્તો.

卐 卐

લેખકની પ્રશસ્તિ

આત્મવૈભવના દાતા એવા મંગલમૂર્તિ મહા ઉપકારી પૂ. શ્રી કહાનગુરુદેવની ચરણ-છાયામાં મારું આ પચ્ચીસમું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે... એકધારા પચ્ચીસ વર્ષ સુધી ગુરુદેવના મંગલ ચરણોમાં મંગલ વાણીનું શ્રવણ કરતાં, તેમજ તે વાણી દ્વારા અનેકવિધ સાહિત્ય-રચના કરતાં, તેમાં ભરેલા શુદ્ધાત્મરુચિપોષક ભાવોનું સતતપણે ઘોલન ચાલ્યા કર્યું છે ને તેથી મારા જીવનમાં ગુરુદેવનો જે મહાન ઉપકાર છે તેની ગંભીરતા વચનોમાં આવી શકે તેમ નથી. તેમાંય છેલ્લા વર્ષમાં ગુરુદેવની પ્રસન્નકારી પ્રેરણા ઝીલીને આ 'આત્મ-વૈભવ'ની રચના કરતી વખતે તેના ઊંડા આત્મસ્પર્શી ભાવોએ મારા આત્મામાં જે ભાવનાઓ જગાડી છે તે ભાવનાના જોરે આ આત્મા સાક્ષી આપે છે કે ગુરુદેવની પ્રસન્નતાના પ્રતાપે અલ્પકાળમાં જ આરાધના પ્રાપ્ત કરીને આ આત્મા પોતાનો આત્મ-વૈભવ પ્રાપ્ત કરશે. ગુરુદેવના મંગલ–આશીર્વાદનું જ આ મહાન ફળ છે. તેથી ભાવિ તીર્થંકર એવા શ્રી કહાનગુરુદેવને પરમ ભક્તિથી ને આત્મિક આહ્‌લાદથી નમસ્કાર કરું છું.

આ આત્મવૈભવનું આલેખન પરમ પ્રિય ગીરનાર તીર્થના સહસ્ત્રામ્રવનમાં પ્રભુશ્રી નેમિનાથ જિનેન્દ્રદેવના ચરણસમીપે વીર સં. ૨૪૯૨ના વૈશાખ વદ બીજે શરૂ કર્યું હતું; તે આજ (સં. ૨૪૯૪ના કારતક વદ ત્રીજે) તીર્થધામ સોનગઢના જિનાલયમાં બિરાજમાન પ્રભુશ્રી નેમિનાથ જિનેન્દ્રદેવના ચરણસ્પર્શપૂર્વક આત્મિક ઉલ્લાસભાવે સમાપ્ત થાય છે...તે મંગલરૂપ હો... ને સ્વ-પરને આનંદમય 'આત્મવૈભવ'ની પ્રાપ્તિ કરાવો.

–બ્ર. હરિલાલ જૈન.

નમું સિદ્ધપરમાત્મને, નમું તીર્થંકરદેવ;
નમું સંતમુનિરાજને, સદા કરું તુજ સેવ.
કુંદકુંદભગવંત ને અમૃતચંદ્ર મુનિરાજ,
આત્મવૈભવદાતાર છે, ફરી ફરી પ્રણમું આજ.
જિનવાણી મુજ માત છે રત્નત્રયદાતાર,
રત્નત્રય–સંતસહ નમું, કરજો ભવથી પાર.
ગીરનારતીરથ નમું, જગમાં મંગલકાર,
નમું દેવ ચૈતન્યને, વરતે જયજયકાર.

卐 卐

ॐ